

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.674>

<https://orcid.org/0000-0002-2959-2607>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Darius Indrišionis

Nelegalios ekonominės praktikos Lietuvos SSR 1940-1953 m.

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2024

Disertacija rengta 2018-2023 metais Vilniaus universiteto Istorijos fakultete.

Mokslinis vadovas – prof. dr. Arūnas Streikus (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005)

Gynimo taryba:

Pirmininkas – doc. dr. Nerijus Šepetys – tarybos pirmininkas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

Nariai:

dr. Marius Ėmužis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

dr. Regina Laukaitytė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

dr. Vladas Sirutavičius (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

prof. dr. Justinas Žilinskas (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė – S 001).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2024 m. rugsėjo mėn. 27 d. 15 val. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto 211 auditorijoje. Adresas: (Universiteto g. 7, 211 aud. Vilnius, Lietuva) tel. +37052687280; el. paštas if@if.vu.lt

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto ir Lietuvos istorijos instituto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu: <https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.674>

<https://orcid.org/0000-0002-2959-2607>

VILNIUS UNIVERSITY
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

Darius Indrišionis

Illegal Economical Practices in Lithuanian SSR 1940-1953

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
History and Archaeology (H 005)

VILNIUS 2024

The dissertation was prepared between 2018 and 2023 at the Faculty of History of Vilnius university.

Academic supervisor – Prof. Dr. Arūnas Streikus (Vilnius university, Humanities, History and Archaeology, H 005)

Dissertation Defence Panel:

Chairman – Assoc. Prof. Dr. Nerijus Šepetys (Vilnius university, Humanities, History and Archaeology, H 005)

Members:

Dr. Marius Ėmužis (Vilnius university, Humanities, History and Archaeology, H 005)

Dr. Regina Laukaitytė (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology, H 005)

Dr. Vladas Sirutavičius (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology, H 005)

Prof. Dr. Justinas Žilinskas (Mykolas Romeris university, Social Sciences, Law, S 001).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 15:00 on 27 September 2024 in meeting room 211 of the Faculty of History, Vilnius university.

Address: Universiteto g. 7 Vilnius, Lithuania. Tel. +370 2687280; email: if@if.vu.lt

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of Vilnius University and the Lithuanian Institute of History, as well as on the website of Vilnius University: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

TURINYS

ĮVADAS	7
1. 1940-1941 M.: EKONOMINIAI NELEGALAI IR KOVA SU JAIS PIRMUOJU SOVIETMEČIU	34
1.1. Pirkimo vajaus pradžia	34
1.2. Sovietizacija įgauna pagreitį	45
1.3. Atvertos sienos, atverta rinka	62
1.4. Kitos nelegalios ekonominės praktikos	80
1.5. Trumpas ekskursas į nacmetį.	88
2. POKARINIS NEP`AS LIETUVOS SSR (1944-1947 M.)	92
2.1. Vidaus ekonominė situacija Lietuvoje.	92
2.2. Oficialusis ratas	101
2.3. Tarp oficialiojo ir neoficialiojo rato: arteleş.....	135
2.4. Neoficialusis ratas.	138
2.5. Nelegalusis ratas.....	154
2.6. Kitos nelegalios ekonominės praktikos.	169
3. KOVA SU EKONOMINIAIS NELEGALAIS VĖLESNIUOJU POKARIU (1948-1953 M.)	187
3.1. „Didžioji reforma“.....	187
3.2. Grobstymo panorama	200
3.3. Spekuliacijos geografija	220
3.4. Kova su spekuliantais.....	246
3.5. Sovietinio režimo ekonominės disfunkcijos.....	259
3.6. Kitos nelegalios ekonominės praktikos	287
4. OFICIALIOJO IR NEOFICIALIOJO DISKURSO KAITA 1940-1953 M.	302
4.1. 1940-1941 m.: ekonominės-socialinės propagandos gairių formavimas.....	302
4.2. Visuomenės pozicija pirmuoju sovietmečiu.....	316
4.3. 1944-1947 m.: viešojo diskurso ekonominių nelegalų atžvilgiu bruožai.....	324

4.4. Nuomonė: ką gali manyti spekuliuojanti visuomenė apie spekuliuojančią visuomenę?.....	338
4.5. 1948-1953 m.: sovietinės prekybos ir kolūkinės statybos (ne)sėkmės bei ekonominiai nelegalai.....	348
4.6. Nuomonė: žvilgsnis į reformas bei pirkimo vajai	354
IŠVADOS	363
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS	369
SUMMARY.....	377
CURRICULUM VITAE	389
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	390

ĮVADAS

Temos aktualumas. XX a. lietuvių tautai teko pergyventi radikalias politines ir socialines permainas. Jeigu žvelgiant į Pirmąją Lietuvos Respubliką akivaizdu, jog vystėsi moderni kapitalistinė visuomenė, tai apibūdinti Lietuvos visuomenės ekonominės raidos vektorių po 1940 m. pirmosios sovietinės okupacijos – sudėtingiau.

Po 1990 m. susiformavusioje lietuviškos istoriografijos tradicijoje įsitvirtinęs vaizdinys, jog Lietuvą užgrobusių bolševikų reformos – ikikarinė nacionalizacija ir pokarinė kolektyvizacija – greitai sulaužė ekonominę visuomenės stuburą ir išgujo kapitalizmo elementus (privačią verslinę iniciatyvą, laisvą rinką). Šis vaizdinys populiarus ir šiandienėse sovietmečio refleksijose: dažnas sovietmečio amžininkas praėjusią epochą įvardina „socialistine“, apibūdinamas kaip neturėjusią kapitalizmo elementų. Iš to plaukia ir polinkis sovietmetį vaizduoti kaip trauminę patirtį ekonomine prasme: laikmetį, kai „iš viršaus“ slopintas Lietuvos visuomenės verslumas, gebėjimas veikti laisvos rinkos sąlygomis. Vadinamieji „laukiniai devyniasdešimtieji“ šioje tradicijoje suvokiami it sovietmečio padarytos traumos verslumui rezultatas. Iliustracija galėtų būti „gariūninio tipo verslininko“ įvaizdis: *homo sovieticus* imasi verslo – su visomis iš to plaukiančiomis pasekmėmis (polinkiu slėpti mokesčius, išnaudoti pavaldinius, nekurti ilgalaikės verslo strategijos ir t.t.).

Šis požiūris apie greitą ir visuotinę okupuotos Lietuvos visuomenės tapsmą ekonominiu požiūriu socialistine – problemiškas. Pirma, tam prieštarauja sovietmečiu veikę turgūs. Nors parduodamų prekių asortimentas buvo ribojamas „iš viršaus“, o ribojimus pažeidę baudžiami, tačiau iš esmės turgūs – netolimi laisvajai rinkai. Antra, tam prieštarauja LSSR veikę kooperatyvai (pvz, Lietuvos Vartotojų Kooperatyvų Sąjunga ar iki 1960 m. veikusi Gamybinės Kooperacijos Sąjunga) – nors ir išprausti į „socializmo rėmus“, tačiau turintys daugiau ekonominės laisvės, lyginant su centralizuota valstybinės prekybos ir pramonės sistema (pvz, 1960 m. likviduojant Gamybinės Kooperacijos Sąjungą, vienu pretekstų tam buvo artelėse mokėti itin dideli atlyginimai darbininkams). Trečias argumentas – iki 1947 m. leista smulki privati prekyba: viena vertus, viešai kalbėta apie pergaltas kapitalizmo liekanas, o kita vertus, suvokiant aprūpinimo sistemoje tvyrojusį pokarinį chaosą, laikinai leistas smulkus, kontroliuojamas kapitalizmas. Ir galiausiai – *nelegalios ekonominės praktikos*.

Kalbant apie pastarąsias, maga panaudoti populiarų terminą „juodoji rinka“. Tai – netikslus terminas, nes susiaurintų tyrimo objektą, kuris

neapsiriboja vien tik nelegalia prekyba, tačiau savyje talpina ir kitas veiklas, pavyzdžiui, kontrabandą, degtindarystę, prostituciją ir kt. Kalbant apie temos aktualumą, dera apibrėžti, jog *nelegalios ekonominės praktikos – už leistinum ribos buvęs (ar sovietmečiu atsidūręs) paskirų asmenų (ar jų grupių) verslumas, pasireiškęs pačiomis įvairiausiomis formomis*. Verslumas – amžinai aktuali tema, nes moderniaame pasaulyje būtent privati verslinė iniciatyva suvokiama kaip viena varomųjų jėgų, verčiančių žmonijos pažangos ratą sukėti.

Šis tyrimas – bandymas atsakyti į klausimą, kokioje situacijoje atsidūrė Lietuvos visuomenės verslumas sovietinės okupacijos sąlygomis, stalinizmo laikotarpiu. Tai bandymas suvokti, kaip privati verslinė iniciatyva gali vystytis išskirtinai nepalankiomis verslui sąlygomis – kai pagrindinis verslininkas (žmogus, užsiimantis kažkokia nelegalia ekonomine veikla) už savo veiklą gali būti baudžiamas net ilgametėmis laisvės atėmimo bausmėmis. Tai leidžia nuspėti du galimus pagrindinio verslumo raidos kelius: arba nykimą, pasiduodant represinėms valdžios priemonėms, arba priešingai – vystymąsi, įveikiant valdžios draudimus ir represijas.

Šiandienė pagrindinio sovietmečio verslumo refleksija problemiška. Dėl natūralios laiko tėkmės maža beliko amžininkų, atmenančių pirmąjį sovietmetį arba pokario metus. Daugiausia, atsimenamas vadinamasis sąstingio laikotarpis – laikotarpis, kai jau buvo nusistovėjusios tam tikros nelegalios ekonomikos „žaidimo“ taisyklės. Tuo tarpu, pirmojo sovietmečio ir pokario nelegalios ekonominės praktikos lieka *terra incognita*.

Dabartinė tyrinėjamo reiškinio refleksija stipriai nulemta apie jį mėgstančių pasakoti amžininkų – dažniausiai sėkmingų verslininkų, kurių verslas, atkūrus Nepriklausomybę buvo legalizuotas. Tuo tarpu, „nesėkmės istorijos“, kurios neretai baigdavosi poliarinių meškų kaimynystėje, mažiau žinomos. Taip yra ir su specifinėmis, neigiamą štapą turinčiomis nelegaliosios ekonomikos veiklomis, pavyzdžiui, kontrabanda, degtindaryste ir prostitucija: jeigu šiandien galime įsivaizduoti buvusį pagrindinį audinių augintoją televizijos ekrane pasakojantį apie savo verslą sovietmečiu, tai buvusią prostitutę ar degtindarį – vargu.

Nevienareikšmiškas yra nelegaliosios ekonomikos veikėjų moralinis vertinimas, žvelgiant iš šiandienos pozicijų. Iš patriotinės-pragmatinės perspektyvos, kiekvienas ekonominis nelegalas pamažėle ardė sovietinę ekonomiką, taip netiesiogiai prisidėdamas ir prie Nepriklausomybės atkūrimo. Kita vertus, žiūrint visuomenės narių tarpusavio solidarumo požiūriu, abejotina ar ekonominiai nelegalai buvo savojo laikmečio didvyriais. Pavydas, pasipiktinimas šlubuojančia sovietine aprūpinimo sistema – visa tai,

tikėtina, formavo neigiamą ekonominių nelegalų įvaizdį jų veiklos laikotarpiu. Galiausiai, pačių ekonominių nelegalų tikslai vargu ar turėjo patriotinį atspalvį: greičiausiai viską inspiravo žmoniškas siekis gyventi pasiturinčiai.

Iš viso to, kas aptarta aukščiau, teigtina, jog nelegalios ekonominės praktikos sovietmečiu – sudėtingas, kompleksinis reiškinys, nagrinėtinas iš skirtingų požiūrio kampų. Ši tema aktuali tuo, kad leidžia į nagrinėjamą laikmetį pažvelgti vienu metu ir kaip į trauminę patirtį (kai trauma daroma per draudimus ir represijas už valdžios supratimu neleistiną ekonominę veiklą), ir kaip jos įveiką (kai trauma įveikiama nelegalią veiklą maskuojant, apgaudinėjant represyvų režimą), ir kaip savalaikę viso to refleksiją – atskleidžiant kaip į šią ekonominę kovą žiūrėjo pasyvūs (nesantys nei valdžios atstovais, nei ekonominiais nelegalais) sovietmečio visuomenės sluoksniai.

Sąvokos problematika. Reikėtų pradėti nuo termino „nelegalios ekonominės praktikos“ apibrėžimo. Šis terminas yra išvestinis ir pradedamas naudoti šio tyrimo kontekste. Tyrinėtuose dokumentuose nepavyko aptikti išvardinimo, kas, režimo supratimu, laikytina nelegaliomis ekonominėmis praktikomis. Taigi, tenka pasitelkti logiką ir sovietinius baudžiamuosius kodeksus.

Nagrinėjamu 1940-1953 m. laikotarpiu, okupuotos Lietuvos teritorijoje veikė 1926 m. RSFSR BK¹. Šio kodekso specialiojoje dalyje išvardintos įvairios nusikalstamos veikos. Atrodytų paprasta: susirasti skyrių pavadinimu „Ekonominiai nusikaltimai“ ir viską, kas ten surašyta, traktuoti it nelegalias ekonomines praktikas. Deja, skyriaus tokiu pavadinimu sovietiniame baudžiamajame kodekse nėra.

1926 m. RSFSR BK įvairios nusikalstamos veikos, susijusios su nelegalia ekonomine veikla, aptinkamos skyriuose „Valstybiniai nusikaltimai“, „Tarnybiniai nusikaltimai“, „Ūkiniai nusikaltimai“, „Turtiniai nusikaltimai“ ir kt. Vienintelis skyrius, kuriame sunku įžvelgti nelegalių ekonominių praktikų – „Kariniai nusikaltimai“ (su sąlyga, kad marodieravimo visgi nelaikysime nelegalia ekonomine praktika). Net skyriuje „Nusikaltimai gyvybei, sveikatai, laisvei ir žmogaus orumui“ aptinkama nelegali ekonominė praktika – nelegalus abortų darymas (str. 140).

¹ Būtų galima teigti, jog tai netikslu – juk 1926 m. RSFSR BK okupavus Lietuvą buvo išverstas ir įvardintas „1940 m. Lietuvos SSR Baudžiamuoju Kodeksu“. Tyrimo autoriaus nuomone, 1940 m. LSSR BK tebuvo 1926 m. RSFSR BK vertimas į lietuvių kalbą, o sovietiniuose teisiniuose dokumentuose, buvo minimas būtent 1926 m. RSFSR BK – tarytum sovietiniai prokurorai ir teisėjai patys puikiai suprato „1940 m. LSSR BK“ formalų pobūdį.

Esant tokiai situacijai, reikia patiems išskirti kriterijus, apibūdinančius nelegalias ekonomines praktikas ir atskiriančius jas nuo kitų veiklų. Pradėti reikėtų nuo pažodinės šio konstrukto analizės. *Nelegalios* – galima suprasti, jog kalbama apie veiklas, kurios priešingos teisei. Kokiai teisei? Suprantama, kad sovietinei: kaip sovietmečiu ribotos verslinės veiklos, kurių didelė dalis šiais laikais neberibojama, o dažnai netgi skatinama – kaip skatinamas verslumas.

Kita vertus, negalima suabsoliutinti laiko dimensijos: ir sovietmečiu, ir šiais laikais kontrabanda ar prostitucija yra nelegalios veikos, tačiau ne dėl tų pačių priežasčių – bent jau ideologiniu lygmeniu. Grobstymas iš valstybinių įstaigų ir šiais laikais būtų suvokiamas kaip nusikaltimas – taip pat ir daugybė kitų veiklų. Nepaisant to, tyrimo objektas apima šias veikas – nes apsiribojimas vien tik veikomis, kurios sovietmečiu buvo nelegaliomis, labai susiaurintų tyrimo objektą. Šio tyrimo tikslas nėra tik nustatyti kokios veikos tapo nelegalios sovietmečiu, bet ir parodyti kaip specifiskai sovietinė sistema reagavo į ekonomines veikas, kurios buvo (ar yra) nelegalios ir kitose epochose.

Grįžtant prie konstrukto analizės – kodėl pasirinktos būtent *ekonominės praktikos*, o ne kokia nors panaši formuluotė (pvz, „verslinės veiklos“, „turtinės veikos“ ir pnš.)? Pirma, todėl, kad ne visas tyrime nagrinėsimas veiklos rūšis galima įvardinti verslu ta prasme, kaip mes dažniausiai suvokiame verslą – kaip tikslingai plėtojama (planavimas, verslo strategija, investicijos ir t.t.) veiklą, kurios tikslas yra pasiekti pelno. Galbūt pavyzdys vulgarus, bet prostitucija – būtent *nelegali ekonominė praktika*, o ne verslas, nes neturi jokios perspektyvos plėtotis. Kitas dalykas, jei buvusi ar esama prostitutė susiranda „pavaldinių“ ir įkuria viešnamį: tai jau nebe prostitucija, o sąvadavimas – *nelegalus verslas*. Antras, didelė dalis tyrime aptarsimų veiklų turėjo eventualų pobūdį be jokio tęstinumo. Pavyzdžiui, gamyklos darbininkai pagrobė keliasdešimt kilogramų produkcijos ir išpardavė turguje – lygiai taip pat nelogiška tai pavadinti „nelegaliu verslu“.

Išsyk reikia užbėgti už akių ir pasakyti, kad į šią sąvoką įeina ne tik aukščiau pavyzdžiais iliustruotos „nelegalios ekonominės praktikos“, bet ir siauresnė, rečiau pritaikytina sąvoka „nelegalus verslas“ – tie atvejai, kai sovietinių įstatymų draustinais būdais pasipelnymo buvo siekiama sudėtingiau: iš anksto planuojant veiklą, organizuojant jos vykdytojų tinklą, numatant tolesnį plėtojimą, priedangos būdus. Paprasčiausiais tokio „nelegalaus verslo“ pavyzdžiais galėtų būti tyrimo eigoje aptarsimi 6 deš. pradžios atvejai, kai kolūkių pirmininkai sukaupdavo dideles atsargas obuolių ir suorganizuodavę transportą bei lydinčius asmenis, gabendavo visa tai į

Leningrado turgus išpardavimui, visą tai pridengiant kaip legalų kolūkinių gėrybių paviršio išpardavimą. Čia – jau nepalyginamai sudėtingesnė ekonominė veikla, čia – jau „nelegalus verslas“, o ne tik „nelegali ekonominė praktika“.

Apibendrinant, galima pasakyti, kad terminas „nelegalios ekonominės praktikos“ savyje talpina ir „nelegalų verslą“: *tiesiog ne visos „nelegalios ekonominės praktikos“ yra tiek sudėtingos, kad tai būtų galima pavadinti „nelegaliu verslu“, o pastarasis, nors ir sudėtingesnis, plačiau prasme, vis tiek yra „nelegali ekonominė praktika“.*

Kitas svarbus aspektas – nelegalių ekonominių praktikų atribojimas nuo atvirai kriminalinių veikų (pvz, vagystė, plėšimas, sukčiavimas ir pnš.). Šį atribojimą galima iliustruoti fraze „žaidimas į vienus vartus“: būtent tuo pasižymi kriminalinės veikos. Plėšikas, paimdamas iš aukos pinigus, nieko jai neduoda mainais: „žaidžiama į vienus vartus“ plėšiko naudai². Tuo tarpu, nelegaliosios ekonomikos aktyvus veikėjas nors ir užsiima įstatymiškai draudžiama veikla, tačiau „žaidžia ne į vienus vartus“: mainais duoda savo klientams tam tikrą produkciją ar paslaugas. Taip, galbūt kontrabandines prekes klaipe diečiams išpardavinėję jūreiviai ir keliskart pasipelnėdavo, tačiau jų parduotos prekės visgi likdavo pirkėjų dispozicijoje. Apibendrinant, akivaizdi skirtis: ten, kur kriminalinės veikos – „nusikaltėlio“ ir „aukos“ santykis; ten, kur nelegalios ekonominės praktikos – „pardavėjo“ ir „pirkėjo“ santykis: galbūt nelygiavertis, galbūt nesąžiningas, tačiau „ne į vienus vartus“.

Čia prieiname prie metodologinės problemos: *o kaip žiūrėti į grobstytojus, kurie savo veiklos taikiniu pasirinko ne gyventojus, o valstybines ar visuomenines įstaigas?* Šiuo požiūriu, akivaizdu, jog grobstytojų veikla atvirai kriminalinė – teegzistuoja „nusikaltėlio“ ir „aukos“ santykis: grobstytojas yra visą naudą pasiimantis nusikaltėlis, o apgrobta įmonė – jokios naudos negaunanti auka. *Kaip spręstina ši problema?*

Reikia nepamiršti fundamentalaus dalyko – tai, jog nagrinėjama unikali socialiniu-ekonominiu požiūriu santvarka: sovietinė santvarka. „Grobk tai, kas prigrobta“ (rus. *Grab nagrablenoje*) – šis bolševikų revoliucijos Rusijoje laikų šūkis yra iliustracija susiklosčiusiai situacijai dekonstruoti. Sovietinis režimas, vykdydamas griežtą ekonominę politiką (nacionalizacija, kolektyvizacija, privačios verslinės iniciatyvos slopinimas), sukūrė specifinį gyventojų požiūrį į tai, kas oficialiai buvo vadinama „socialistine nuosavybe“. Dar ir šiandien atsimenamos sovietmečiu įvairiose įstaigose dirbusiųjų

² Galima būtų samprotauti, jog auka gauna naudingos patirties, kuri, tikėtina, ateityje padės išvengti tapimo auka darsyk, tačiau šio tyrimo kontekste apsiribosime siauresne, materialine prasme.

nuostatos, jog „tai, kas visų – tas niekieno” dažnai iliustruojamos šmaikščiais rusiškais posakiais apie tai, kad iš statybų reikia nešti namo kiekvieną vinį, nes tu čia šeimininkas, o ne svečias³. Tačiau ar tokio, akivaizdžiai liguistu tapusio, visuomenės požiūrio į valstybinę ar visuomeninę nuosavybę, užtenka tam, kad pateisinti grobstymą? Vargu.

Todėl reikia suprobleminti patį grobstymo reiškinį. Pirma, bendra padėtis: sovietinio režimo įvykdytos (ar tebevykdomos) socialinės-ekonominės reformos, kurios beveik visą supančią materiją pavertė socialistine nuosavybe – chrestomatiniai pavyzdžiai apie bausmių sulaukusius kolūkiečius, kurie maistui rinko kolūkio laukuose gulėjusias daržoves. Socialistinei nuosavybei tapus visuotine, iš esmės nelegaliomis tapo gausybė verslinių veiklų – nes žaliavą produkcijai, kai kuriais atvejais, buvo galima gauti tik grobstant.

Antra, grobstymo kaip veiklos sudėtingumas: tik iš pirmo žvilgsnio galima šį nusikaltimą laikyti banaliu ir paprastu. Tik itin smulkios grobstymo formos (pvz, darbininkas iš fabriko išsineša dešrą į namus) buvo visiškai banalios. Dažniausiai net smulkiojo grobstymo metu gautas grobis neapsiribojo vien grobstytoju ir jo namiškiais: tai akivaizdu tyrinėjant baudžiamąsias bylas ir matant, kad net smulkus pavienis grobstytojas (pvz, eilinis kokios nors įmonės darbininkas) į namus neša tokius kiekius produktų (pvz, kelias dešimtis kilogramų druskos ar šimtus dėžučių degtukų), kokių neįmanoma suvartoti asmeniškai ar tik su šeima – akivaizdu, jog grobis arba dalinamas, arba mainomas, arba parduodamas. Ir tai – jau juodoji rinka. O ką, tuo tarpu, galima pasakyti apie stambius grobstytojus, kurie grobstė tonomis?

Apibendrinant galima pasakyti, kad jeigu ši sąvoka būtų atribojamas nuo grobstymo, taptų neįmanoma analizuoti juodosios rinkos reiškinio – o tai yra kertinis akmuo, kalbant apie bet kokią nelegalią ekonomiką. Taigi, tikslinga apibrėžti tai, kad grobstytojai šio tyrimo kontekste yra laikytini neabejotinai aktyviais nelegaliosios ekonomikos dalyviais – tais, kurie nors ir buvo neabejotini „nusikaltėliai” žvelgiant iš jų santykio su įmonėmis, iš kurių grobstė (jos buvo neabejotinos „aukos”), tačiau kartu sukūrė ir antrinį ryšį – grobį vienaip ar kitaip paleisdami į juodąją rinką, grobstytojai ten jau lygiai taip pat neabejotinai kūrė „pardavėjo” ir „pirkėjo” santykius su visuomene – kuri, paradoksalu, negalėjo tų pačių prekių įsigyti oficialiojoje prekyboje dėl deficito, kurį didele dalimi lėmė tas pats grobstymas.

Kita problema – tyrimo santykis su *korupcija*. Šis tyrimas nepretenduoja į sovietinės korupcijos analizę. Vis dėlto, kai kurios aptarsimos nelegalios

³ Rus. *Tašči so stroikoj každyj gvoz, ved ty choziajn zdesj, a ne gostj.*

ekonominės praktikos buvo persipynusios su korupcija: tam tikri sovietiniai pareigūnai dangstė nelegaliosios ekonomikos veikėjus arba patys dalyvavo įvairiose veiklose. Nepaisant to, įvairūs korupcinio pobūdžio reiškiniai (kyšininkavimas, piktnaudžiavimas valdžia, nepotizmas ir kt.) šiame tyrime paliečiami tik tiek, kiek tai susiję su nelegalios ekonomikos praktikomis.

Dar vienas svarbus aspektas – tyrimo erdvė. Iš pavadinimo akivaizdu, jog kalbama apie Lietuvos SSR, tačiau ką daryti, jei tam tikri nelegaliosios ekonomikos veikėjai neapsiribojo vien Lietuvos SSR, o savo veiklą plėtojo ir kitose sovietinėse respublikose? Atsakymas paprastas: į šio tyrimo akiratį pateks tos nelegalios ekonominės praktikos, kurios vykdytos Lietuvos SSR teritorijoje. Daugumą nelegalių ekonominių praktikų galima padalinti į dvi fazes: 1) produkto / paslaugos sukūrimo fazę (pvz, grobstymas); 2) produkto / paslaugos realizavimo fazę (pvz, grobio išpardavimas). Į šio tyrimo akiratį pateks tos nelegalios ekonominės praktikos, kurių bent viena fazė vykdyta Lietuvos SSR.

Iliustruokime tai pavyzdžiais. Jau aptartas kolūkių pirmininkų organizuotas lietuviškų obuolių išpardavinėjimas Leningrade 6 deš. pradžioje: produktas (obuoliai) sukuriamas (užauga ir yra išgrobstomas) Lietuvos SSR, bet realizuojamas (išparduodamas) už LSSR ribų (Leningrade) – akivaizdu, jog toks atvejis patenka į tyrimo akiratį. Kitas pavyzdys: jūreiviai iš VDR atplaukia į Klaipėdą ir vietiniams gyventojams slapta išparduoda kontrabandinės prekes – akivaizdu, jog toks atvejis irgi patenka į tyrimo objektą, nes nors produktas (kontrabandinės prekės) sukurtas už LSSR ribų (VDR), bet realizuotas sovietinėje Lietuvoje (išparduotas klaipėdiečiams). Tuo tarpu, už tyrimo objekto ribų liktų bandymas išnagrinėti lietuvių tremtinių ar politinių kalinių nelegalias ekonomines praktikas, kuriomis jie užsiėmė būdami tremtyje ar lageriuose (už Lietuvos SSR ribų).

Baigiant sąvokos aptarimą, dera glaustai išvardinti apibrėžtas „objekto sienas“. „Nelegalios ekonominės praktikos“ yra sovietinėje teisėje uždraustos ekonominės veiklos, skirtingos savo sudėtingumu, tačiau pasižyminčios pelno siekimu, privačia iniciatyva ir „pardavėjo“ bei „pirkėjo“ santykiu. Taip pat į „nelegaliųjų ekonominių praktikų“ sąvoką įeina grobstymas iš valstybinių ir visuomeninių įstaigų – suvokiant, kad dėl specifinės sovietinės visuomenės sanklodos, grobstymas buvo pagrindinis būdas gauti įvairių žaliavų, be kurių dauguma⁴ nelegalių ekonominių praktikų būtų neįmanomos. Be to, šis tyrimas apima korupcinio pobūdžio veiksmus tik tiek, kiek tai susiję su nelegaliaja

⁴ Išimtimi galėtų būti su nelegalių paslaugų teikimu susijusios praktikos (pvz, prostitucija, nelegalus abortų darymas, kontrabanda iš užsienio), kurios, kaip matysime iš tyrimo, nebuvo plačiai paplitę.

ekonomika ir nepretenduoja į išsamų sovietinės korupcijos tyrimą. Apsiribojama Lietuvos SSR erdve ta prasme, kad bent viena nelegalios ekonominės praktikos fazė (nelegalaus produkto sukūrimas arba nelegalaus produkto realizavimas) turi būti įvykdyta Lietuvos SSR teritorijoje.

Tyrimo objektas. Nelegalių ekonominių praktikų reiškinys šiame tyrime bus nagrinėjamas trejopai. Galima išskirti tris aplink šį reiškinį veikiančiąsias jėgas: 1) Ekonominius nelegalus – t. y. aktyviusius įvairių nelegalių ekonominių praktikų veikėjus (grobstytojus, spekuliantus, kontrabandininkus ir kt.); 2) Sovietinį režimą – t. y. nagrinėjamoju laikotarpiu valdžios funkcijas atlikusius veikėjus, kurių veikla daugiausiai buvo nukreipta į įvairių nelegalių ekonominių praktikų užkardymą (nuo jėgos struktūrų atstovų iki sovietinių valdininkų, komunistų partijos veikėjų ir kt.); 3) Likusią visuomenę – t. y. pasyviai nelegaliojoje ekonomikoje (kaip pirkėjai, vartotojai) dalyvavusią arba nedalyvavusią (pvz, save lojaliais sovietiniais piliečiais laikę asmenys, vengę nelegaliųjų ekonominių praktikų) arba stebėjusią (pvz, nelegaliųjų ekonominių praktikų liudininkai ar tiesiog amžininkai, kurių (ne)dalyvavimą nustatyti sunku) visuomenės dalį.

Šio tyrimo objektas – aukščiau išvardintų trijų veikiančiųjų jėgų tarpusavio sąveika. Pirma, tai režimo ir ekonominių nelegalų santykis, dažniausiai pasireiškiantis tarpusavio kova. Antra, tai režimo ir likusios visuomenės santykis, dažniausiai pasireiškiantis per tam tikrą režimo diktuojamą propagandą ir visuomenės (ne)kritišką požiūrį į ją. Trečia, tai visuomenės santykis su ekonominiais nelegalais, požiūris į juos ir jų veiklą. Visi šie trys dėmenys, besisukantys aplink nelegalias ekonomines praktikas – šios disertacijos objektas.

Tyrimo tikslai ir uždaviniai. Trys aptariant tyrimo objektą paminėtos veikiančiosios jėgos (Ekonominiai nelegalai, sovietinis režimas, likusi visuomenė) sąveikavo tarpusavyje – ir pagal šią sąveiką galima išskirti tris tyrimo tikslus: **1)** Išnagrinėti ekonominių nelegalų ir sovietinio režimo kovą; **2)** Išanalizuoti sovietinio režimo bandymus paveikti likusią visuomenę ir pastarosios reakciją į šiuos bandymus; **3)** Ištirti ekonominių nelegalų ir likusios visuomenės sąveiką.

Pagal šiuos tikslus, galima išskirti atitinkamus tyrimo uždavinius. Nagrinėjant kovą tarp ekonominių nelegalų ir sovietinio režimo, paminėtini šie uždaviniai: **1)** Atskleisti įvairių nelegalių ekonominių praktikų raišką ir jos kaitą; **2)** Ištirti režimo politiką suvaržant įvairias ekonomines praktikas, formuojant teises (ne)leistinumo ribas; **3)** Išanalizuoti ekonominių nelegalų naudotas savo praktikų maskavimo, pridengimo, bausmės išvengimo (ar sušvelninimo) taktikas; **4)** Išnagrinėti sovietinę baudžiamąją praktiką kovoje

su ekonominiais nelegalais.

Nagrinėjant sovietinio režimo bandymus paveikti likusią visuomenę ir pastarosios reakciją į šiuos bandymus, paminėtinas šis uždavinys – atskleisti kaip sovietinis režimas kūrė neigiamą ekonominių nelegalų įvaizdį: tai daroma analizuojant sovietinę periodiką ir tai, koks ekonominių nelegalų veiklos vertinimas atsiskleidžia publikuotuose amžininkų atsiminimuose, kituose egodokumentuose.

Nagrinėjant ekonominių nelegalų ir likusios visuomenės sąveiką, paminėtini šie uždaviniai: **1)** Atskleisti kokiais būdais pasireiškė ekonominių nelegalų ir likusios visuomenės prekybiniai santykiai; **2)** Ištirti kaip likusioje visuomenės dalyje sklisdavo įvairūs stichiški gandai apie juodąją rinką.

Chronologinės ribos, periodizacija, tyrimo struktūra. Pradine chronologine šio tyrimo riba laikytina 1940 m. birželio 15 d. – pirmoji sovietinė okupacija ir iššyk po jos prasidėjusios okupuotos Lietuvos socialinės-ekonominės reformos. Priešingai nei dalyje sovietmečio Lietuvos tyrimų, kuriuose pradinė chronologinė riba dedama ties antrąja sovietine okupacija (reokupacija), šiame tyrime netikslinga atsisakyti pirmojo sovietmečio analizės, nes būtent šiuo laikotarpiu geriausiai atsiskleidžia stichiškas Lietuvos visuomenės pasipriešinimas vykdomoms reformoms bei gausios visuomenės dalies pasitraukimas į savotišką ekonominį pagrindį. Pirmasis sovietmetis, pasibaigęs kartu su 1941 m. birželio 22 d. prasidėjusiu Vokietijos – SSRS karu, laikytinas pirmuoju šio tyrimo periodizacijos etapu.

Antrasis periodas – pokarinio NEP'o laikotarpis (1944 m. liepa – 1947 m. pabaiga). Šis periodas pradedamas antrąja sovietine okupacija (reokupacija) ir baigiamas 1947 m. pabaigoje SSRS įvykdytomis socialinėmis-ekonominėmis reformomis (maisto kortelių atsisakymu ir valiutos reforma). Šis periodas išskirtinis dėl kurį laiką (iki 1947 m.) tebeveikusios privačios prekybos bei teisingumo ypatybių (iki 1946 m. vidurio daugelio nelegaliosios ekonomikos veikėjų baudžiamąsias bylas nagrinėjo kariniai tribunolai, kartkartėmis nuskambėdavo ir mirties nuosprendžiai) ir bendro pokarinio chaoso dėl sugriovimų, elgetaujančių atklydėlių ar problemiško miestų aprūpinimo būtiniausiomis prekėmis.

Trečiasis periodas – vėlesniojo pokario laikotarpis (1948 m. pradžia – 1953 m. kovas). Šis periodas išskirtinis dėl tuo metu vykdytos Lietuvos SSR kolektyvizacijos ir su tuo sietinų kardinalių lietuviško kaimo socialinės-ekonominės sanklodos permainų. Nors kolektyvizacija vyko kaime, tačiau jos procesai negalėjo nepaliesti ir LSSR miestų gyventojų – šis procesas savo pasekmėmis buvo visaapimantis. Nors laikytina, kad LSSR kolektyvizacija

baigėsi anksčiau nei mirė Stalinas, tačiau jo mirtis 1953 m. kovą laikytina šio periodo pabaiga.

Kalbant apie tyrimo struktūrą, reikia pabrėžti metodologinę dilemą: kaip geriau pateikti tyrimo struktūrą: chronologine ar tematine tvarka? Autoriaus nuomone, istoriniame tyrime būtent naratyvas turėtų būti darbo stuburu, taigi, pasirinkta chronologinė darbo struktūra – trys dėstymo dalys, suskirstytos pagal periodizacijoje išskirtus periodus ir papildoma, ketvirtoji dalis: 1) Pirmasis sovietmetis (1940-1941 m.); 2) Ankstyvasis pokaris (1944-1947 m.); 3) Vėlesnysis pokaris (1948-1953 m.). Ketvirtoji dalis – apibendrinanti sovietinio režimo formuotą viešąjį diskursą ekonominių nelegalų atžvilgiu ir visuomenėje savaimė besiformavusį požiūrį į ekonominius nelegalus.

Metodologija. Kalbant apie tyrimo metodus, dera pastebėti du dalykus. Pirma, tyrimo tikslai reikalauja skirtingos metodologinės prieigos. Jeigu pirmajam tikslui (režimo ir ekonominių nelegalų kovos analizei) pakankami paprasčiausi istorinio tyrimo metodai – aprašomasis ir šaltinių kritinės analizės – tai antrajam tikslui (režimo bandymas paveikti visuomenę ekonominių nelegalų atžvilgiu) tinkamas diskurso analizės metodas, o tuo tarpu, trečiajam tikslui (likusios visuomenės ir ekonominių nelegalų sąveika) sunku rasti vieningą metodą – pavyzdžiui, tam tikrus juodosios rinkos sąveikavimo su pirkėjais modelius galima nustatyti panaudojant tinklaveikos metodą, tačiau jis atskleistų toli gražu ne viską, kas norima (galima) atskleisti.

Antra, šio tyrimo šaltinių bazėje dominuoja įvairių sovietinių institucijų dokumentai, kurių tiek sudarymo aplinkybės, tiek sukūrimo tikslai yra stipriai besiskiriantys. Esant tokiai šaltinių bazei, būtina tyrėjo darbo sąlyga yra itin kritiškas požiūris į dokumentą supančias aplinkybes, bendrą kontekstą.

Apibendrinant tyrime naudotimus metodus, galima pasakyti, jog dominuojantis jame bus daugeliui istorinių tyrimų būdingas aprašomasis metodas, į pagalbą pasitelkiant šaltinių kritinę analizę. Vienam tikslų atskleisti būtinas diskurso analizės metodas – jis irgi bus naudojamas. Kiti metodai (pavyzdžiui, indukcinis ir dedukcinis metodai, atvejo tyrimas) bus naudojami paskiruose tyrimo skyriuose siekiant atskleisti nagrinėjamo nelegaliosios ekonomikos reiškinių nevienareikšmiškumą – pasirenkamas kelias išlaikyti istoriniams tyrimams būdingus (aprašomasis, diskurso analizės) metodus, o paskirais atvejais, pagal situaciją, pasitelkti ir kitus, pagalbinius metodus.

Istoriografija. Nagrinėjamo reiškinių istoriografiją reikėtų suskirstyti į kelias kategorijas – chronologiniu ir tematinu principu. Pirma kategorija – sovietmečio Lietuvoje parašyti darbai. Antra kategorija – iki 1990 m. SSRS parašyti darbai (be Lietuvos SSR). Trečia kategorija – iki SSRS griūties Vakaruose parengti tyrimai. Ketvirta kategorija – po 1990 m. Lietuvoje

sukurta istoriografija. Penkta kategorija – užsienio tyrėjų darbai, pasirodę po 1990 m.

Sovietmečio Lietuvoje parašyti darbai. Visų pirma, reikia pastebėti bendrą šios kategorijos darbams būdingą tendenciją – dėl aplinkybių, supusių šių darbų pasirodymą, sunku juose aptikti laisvesnes, drąsesnes mintis – sovietmečio tyrėjams, kurių dauguma buvo teisininkai, analizavę baudžiamąją atsakomybę už tam tikras nelegalias ekonomines praktikas, teko laikytis sovietinės ideologijos dogmų. Kita ypatybė – itin problemiška sovietmečio autorių galimybė pasinaudoti archyviniais šaltiniais: daugumai autorių teko apsiriboti viešai prieinamais, oficialiais šaltiniais. Nepaisant to, net tarp sovietmečio Lietuvoje parašytuose darbuose galima aptikti vertingos faktinės informacijos ar pavienių originalių minčių.

Didžiausią šios kategorijos dalį sudaro sovietmečio Lietuvos teisininkų parengti diplominiai darbai įvairiomis temomis - dažniausiai analizuota baudžiamoji atsakomybė už įvairias nelegalias ekonomines veiklas (grobstymą, spekuliaciją ir kt.). Čia paminėtini Mirjamos Rolnikaitės⁵, Justo Rugienio⁶, Broniaus Augustino⁷, Onos Sokolovaitės⁸, Eugenijos Račiūnaitės⁹ diplominiai darbai baudžiamosios atsakomybės už įvairias nelegalias ekonomines praktikas tema. Šiems diplominiams darbams būdingas siauras, schematiškas požiūris į aprašomą temą, tačiau nepaisant to, jie paminėtini kaip pirmos lietuviškos mūsų tiriamo objekto refleksijos.

Taip pat paminėtinos sovietinės Lietuvos teisininkų parengtos brošiūros, liečiančios nelegaliųjų ekonominių praktikų temą. Pavyzdžiui, ilgamečio LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininko Albino Liko darbas „Baudžiamoji atsakomybė už blogos kokybės produkcijos išleidimą“¹⁰, kuriame užsimenama apie galimas gamybinio broko sąsajas su grobstymu. Paminėtina

⁵ Mirjama Rolnikaitė, Socialistinio turto grobimas pagal TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1947 metų birželio 4 dienos įsaką “Dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinio ir visuomeninio turto grobimą”, diplominis darbas, VVU, 1949, 69 l.

⁶ Justas Rugienis, TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1947 metų birželio 4 dienos įsako “Dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinio ir visuomeninio turto grobimą” taikymas LTSR teismų praktikose, diplominis darbas, VVU, 1950, 54 l.

⁷ Bronius Augustinas, Spekuliacija tarybinėje baudžiamojoje teisėje, diplominis darbas, VVU, 1951, 103 l.

⁸ Ona Sokolovaitė, Ūkiniai nusikaltimai prieš tarybinę prekybą, diplominis darbas, VVU, 1954, 65 l.

⁹ Eugenija Račiūnaitė, Baudžiamoji atsakomybė už socialistinio turto grobimą sunkinančiomis aplinkybėmis, diplominis darbas, VVU, 1955, 73 l.

¹⁰ Albinas Likas, Baudžiamoji atsakomybė už blogos kokybės produkcijos išleidimą, Vilnius, Mintis, 1973, 51 p.

ir 1986 m. pasirodžiusi žymių šiandienos teisininkų Egidijaus Bieliūno ir Jono Prapiėsčio mokomoji priemonė „Ūkiniai nusikaltimai Lietuvos TSR baudžiamuosiuose įstatymuose“¹¹. Paminėto tipo darbams būdingas schematiškas požiūris į nelegalią ekonomiką, neapmaštant jos priežasčių – kitaip ir negalėjo būti: juk kalbama apie sovietinėje sistemoje parengtus oficialių asmenų (aukšto rango teisininkų) darbus.

Dėmesio verti sovietmečio ekonomistų J. Grėskos¹², A. Pajuodžio¹³, A. Venckaus¹⁴ straipsniai, nagrinėjantys Lietuvos ūkio inkorporavimo į sovietinę sistemą, o taip pat ir nacmečio kaip „žingsnio atgal“ problematiką. Žinoma, šie darbai parašyti remiantis marksistine ideologija, taigi, juose negalima tikėtis kritiškesnio požiūrio ar drąsesnių išvalgų. Nepaisant to, minėtuose straipsniuose galima aptikti vertingos faktinės informacijos, įvairių duomenų.

Kalbant apie sovietmečio Lietuvos istorikų darbus, dera pastebėti, kad išsamaus tyrimo mūsų nagrinėjama tema sovietmečiu nebuvo ir iš principo vargu ar galėjo būti – ideologizuotoje sovietinėje historiografijoje į nelegaliosios ekonomikos reiškinius galėjo būti žvelgiama nebent kaip į buržuazinės praeities liekanas ar žalingos Vakarų įtakos vaisius. Fragmentiškų užsiminimų apie nelegaliosios ekonomikos reiškinius pasitaikė Reginos Krutulytės¹⁵ darbuose, skirtuose kolektyvizacijos temai: juose minima apie kolektyvizacijos laikotarpiu pasitaikiusius pavienius grobstymo ir neūkiškumo atvejus, tačiau daugiau ši mintis neplėtojama. Konstantino Surplio¹⁶ straipsnyje, skirtame Pabaltijo respublikų socialistinės industrializacijos klausimams, aptinkamas simptomiškas teiginys, jog iš šių respublikų pramonės jau 1946-1948 m. laikotarpiu buvo „visiškai išstumti kapitalistiniai elementai“ – savaime aišku, apie „kapitalistinių elementų“ perėjimą į pogrindį, straipsnyje nekalbama. Panašios tezės kartojamos ir

¹¹ Egidijus Bieliūnas, Jonas Prapiestis, Ūkiniai nusikaltimai Lietuvos TSR baudžiamuosiuose įstatymuose, mokymo priemonė, Vilnius, Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, 1986, 83 p.

¹² J. Grėska, Prekybos susmukdymas Lietuvoje hitlerinės okupacijos laikotarpiu (1941-1944 m.), in: *Ekonomika*, 1963, T. 3, nr. 2.

¹³ A. Pajuodis, Lietuvos TSR mažmeninės prekybos tinklo vystymosi broožai, in: *Ekonomika*, 1962, T. 2.

¹⁴ A. Venckus, Tarybų Lietuvos vartotojų kooperacija 1940-1953 metais, in: *Ekonomika*, 1965, T. 5, nr. 2.

¹⁵ Regina Krutulytė, Žemės ūkio kolektyvizacija Tarybų Lietuvoje, in: *Istorija*, T. 3, 1962, p. 5-24; Regina Krutulytė, Tarybų Lietuvos kolūkių šefavimas išsisinio kolektyvizavimo laikotarpiu (1949-1951 m.), *ibid.*, T. 8, 1966, p. 5-16;

¹⁶ Konstantinas Surblys, К вопросу о социалистической индустриализации Прибалтийских республик, in: *Istorija*, T. 14(2), 1974, p. 57-73.

kitame K. Surblio straipsnyje¹⁷ – darsyk konstatuojant, kad „kapitalistiniais elementai” iš pramonės pašalinti iki 1948 m., o iš žemės ūkio – iki 1951 m. J. Lakio¹⁸ straipsnyje, skirtame LSSR pramonės darbininkų socialinės struktūros raidai, užsimenama apie mįslingą darbininkų-valstiečių, ekonominiais pagrindais susijusių su gimtąja aplinka, sluoksnį, kuris pokario metais labai dažnai būdavo išmetamas iš darboviečių už pravaikštas (teigiama, kad iš 7411 darbininkų, dirbusių LSSR pramonės įstaigose 1948 m. pradžioje, per 11 mėnesių iš darbo už pravaikštas atleisti 3974 – daugiau nei pusė). Nors J. Lakis mini, kad šio sluoksnio viena problemų yra „savininkiška psichologija”, tačiau tik pravaikštas jis suvokia kaip priežastį masiškai atleidinėti industrializuojamos respublikos darbininkus. Kitos priežastys, galimai susijusios su „savininkiška psichologija” J. Lakio darbe neaptiriamos. Henriko Šadžiaus¹⁹ straipsnyje iš „klasių kovos” perspektyvos žiūrima į pirmojo sovietmečio nelegaliosios ekonomikos reiškinius: autorius įvardijami „kapitalistiniai elementai” įvairiausiai kurstė paniką, kėlė kainas, slėpė prekes ir spekulavo – apie tai, jog tokią padėtį sukėlė dramatiški politiniai pokyčiai, žinoma, nesvarstoma – atiduodama duoklė ideologijai. Visgi H. Šadžiaus straipsnį galima įvertinti vien kaip šiek tiek platesnį sovietinio režimo taikytų ekonominių suvaržymų pirmuoju sovietmečiu aprašymą.

Sovietmečiui baigiantis, buvo publikuota keletas drąsesnių, laisvėjančios viešosios erdvės įtakotų straipsnių, kuriuose gerokai kritiškiau įvertintas sovietizacijos Lietuvoje vyksmas. Čia paminėtinas Liudo Truskos straipsnis, skirtas kolektyvizacijai²⁰ bei Tamaros Bairašauskaitės straipsnis, skirtas prievartiniam valstiečių perkėlimui²¹.

Apibendrinant paminėtus sovietmečio Lietuvos istorikų darbus, galima konstatuoti, jog vientiso tyrimo nelegaliosios ekonomikos tema sovietmečiu parengta nebuvo, o tuometinių istorikų darbuose nors kartkartėmis „praslydavo” žinios apie tam tikrus neigiamus ekonominius reiškinius „kuriant socializmą Lietuvoje”, tačiau net ir jos buvo išpraustos į griežtus

¹⁷ Konstantinas Surblys, Socializmo kūrimo dėsningumai ir jų pasireiškimo specifika Tarybų Lietuvoje, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1974, p. 73-91.

¹⁸ J. Lakis, Dėl Lietuvos pramonės darbininkų socialinės struktūros vystimosi pereinamoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu, in: Istorija, T. 15(1) p. 23-31.

¹⁹ Henrikas Šadžius, Klasių kova Lietuvoje socializmo statybos pradinio laikotarpiu (1940-1941 m.), in: Lietuvos istorijos metraštis, 1973, p. 69-87.

²⁰ L. Truska, Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1988, p. 79-91.

²¹ T. Bairašauskaitė, Kolektyvizavimo užbaigimas pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1989, p. 65-79.

sovietinės ideologijos rėmus. Teisės ar kitų mokslų atstovai šia prasme galėdavo pasakyti kiek daugiau, tačiau ir jų darbai – viso labo paskirų reiškinių (grobstymo, spekuliacijos, degtindarystės ir kt.) aptarimas, įvardinant, jog visa tai – greit išnyksiančios „kapitalizmo liekanos”.

Nors iš vienos pusės tokia situacija nuvilia (LSSR nebuvo publikuota savalaikių nelegalių ekonominių praktikų reiškinio refleksijų), tačiau iš kitos pusės ji yra tikėtina ir suprantama – dėl sovietinės ideologijos įtakos ir itin problemiškos prieigos prie archyvinių šaltinių, sovietmečio Lietuvoje iš principo negalėjo pasirodyti tyrimas išsamiai analizuojantis įvairias nelegalias ekonomines praktikas (o juolab prieinantis kažkokių ideologiškai nepatogių apibendrinimų, pavyzdžiui, kad iš esmės dėl šių praktikų plėtojimosi didele dalimi kalta paties režimo vykdyta socialinė-ekonominė politika).

Iki 1990 m. SSRS (Be Lietuvos SSR) parašyti darbai. Kalbant apie šios kategorijos tyrimus, dera išsyk apibendrintai konstatuoti, kad toliau paskirų nelegalių ekonominių veiklų studijų, kuriomis dažniausiai užsiėmė sovietiniai teisininkai ar kriminologai, iki SSRS griūties nepasirodė. Taip pat dera suprasti, jog šioje kategorijoje kalbama apie tyrimus, skirtus bendrai visasajunginei situacijai aptarti, o tai, žvelgiant į metodus ir šaltinius, kuriais remiantis parengti tie tyrimai – gan problemiška. Daugiausia šioje kategorijoje minimi rusų autorių tyrimai, kurie buvo rengiami naudojantis viešai prieinamais šaltiniais (periodine spauda, oficialiais teisiniais dokumentais) arba paskiriems tyrėjams pasiekama sovietinių institucijų (pvz, SSRS Aukščiausiojo Teismo, SSRS Teisingumo ministerijos ir pns.) medžiaga. Tokia prieiga vargiai leidžia atskleisti paskirų sovietinių respublikų (šiuo atveju – Lietuvos SSR) individualią situaciją, o istorinės aplinkybės (vėlyva prievartinė Lietuvos inkorporacija į SSRS, nepriklausomoje Lietuvoje susiformavusios laisvos rinkos tradicijos) verčia manyti, kad LSSR būta prielaidų kitoniškai situacijai – tokiai, kokios negali pilnavertiškai apibūdinti visos SSRS kontekstui aptarti skirti darbai.

Pirmiausia paminėtina sovietinio teisininko Boriso Kurinovo disertacijos pagrindu parengta studija apie baudžiamąją atsakomybę už valstybinės ir visuomeninės nuosavybės grobstymą²². Joje pakankamai išsamiai paaiškinamos tam tikrų sovietinės baudžiamosios teisės aktų (pavyzdžiui, 1947 m. birželio 4 d. SSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo įsako, sustiprinančio baudžiamąją atsakomybę už grobstymą) atsiradimo aplinkybės, nagrinėjamos įvairios grobstymo formos (pavyzdžiui, iššvaistymai ir pasisavinimai). Nepaisant to, darbe iš esmės apsiribojama sausoka teisine

²² Б.А. Куринов, Уголовная ответственность за хищение государственного и общественного имущества, Москва : Госюриздат, 1954, 120 p.

grobstymo analize, nesileidžiant į jokių gilesnius šio reiškinių apmąstymus. Atskirų sovietinių respublikų grobstymų tendencijos darbe irgi neapartiamos – apsiribojama teorine-teisine perspektyva.

Panašus kito sovietinio teisininko Germano Krygerio tyrimas²³ apie baudžiamąją atsakomybę už grobstymą pagal sovietinę teisę. Nors didesnis apimtimi, tačiau skurdesnis turiniu, Krygerio darbas naudingas analizuojant sovietinę baudžiamąją praktiką grobstymo bylose, tiesa, kaip ir Kurinovo darbe, maža dėmesio paskirų respublikų situacijai.

Kitas vertas dėmesio darbas – sovietinio teisininko Boriso Leontjevo daktarinės disertacijos pagrindu parengta monografija „Atsakomybė už ūkinius nusikaltimus“²⁴. Šioje studijoje pakankamai daug dėmesio skiriama įvairioms ūkinio nusikalstamumo formoms, glaudžiai susijusioms su nelegaliomis ekonominėmis praktikomis. Nepaisant to, darbe nepaliečiama tuo laikotarpiu (tyrimas publikuotas 1963 m.) itin aktuali „cechovikų“ – materialiai atsakingų asmenų, nusprendusių imtis pagrindinio verslo prisidengiant sovietinėmis institucijomis, tema. B. Leontjevo darbe taip pat mažai dėmesio skiriama sovietinių respublikų specifikai – kaip ir anksčiau aptartame B. Kurinovo darbe, iš esmės apsiribojama teisės teorija.

Apibendrinant šios kategorijos darbus, galima konstatuoti, jog čia taip pat maža randama atsakymų į tyrimo keliamus klausimus. Sovietinėje sistemoje nebuvo parengta ir publikuota įvairias nelegalias ekonomines praktikas apimančio tyrimo. Didžiausią įnašą šioje temoje padarė įvairūs sovietiniai teisininkai, analizavę baudžiamosios atsakomybės ar kovos su įvairiomis veikomis (grobstymu, spekuliacija, kontrabanda) tendencijas. Visa apimančio istorinio tyrimo nepasirodė ir, manytina, jog negalėjo pasirodyti dėl sovietinio režimo specifikos.

Iki SSRS griūties Vakaruose parengti tyrimai. Šią kategoriją galima būtų skirti į dvi dalis: 1) Vakarų mokslininkų, neturėjusių gyvenimo Sovietų imperijoje patirties, parengti tyrimai; 2) Iš SSRS pasitraukusių asmenų parengti tyrimai.

Iš pirmosios dalies, verta atskirai paminėti amerikiečių ekonomisto Gregory Grossmano tyrimus²⁵, skirtus sovietinės ekonomikos struktūrai ir

²³ Г.А. Кригер, Ответственность за хищение государственного и общественного имущества по советскому уголовному праву, Москва : Издательство Московского университета, 1957, 208 p.

²⁴ Б.И. Леонтьев, Ответственность за хозяйственные преступления, Москва : Госюриздат, 1963, 189 p.

²⁵ Gregory Grossman, The Structure and Organisation of the Soviet Economy, in: Slavic Review, 1962, vol. 21, no. 2, p. 203-222; Gregory Grossman, The Second Economy in the USSR, in: Problems of Communism, 1977, 26(5), p. 25-40.

šešėlinei ekonomikai aptarti. Nors juose dėl suprantamų priežasčių nesiremta sovietinių archyvų medžiaga, tačiau minėti darbai taikliai (iš teorinės perspektyvos žvelgiant) atskleidžia sovietinės ekonomikos dvilypumą. G. Grossmanas taip pat 1987 m. publikavo įvairių sovietinę šešėlinę ekonomiką nagrinėjančių veikalų bibliografiją, kurią sudarė apie 150 įvairių darbų²⁶. Tai leistų spręsti apie didelį Vakarų mokslininkų susidomėjimą šia tema – netgi tuo laikotarpiu, kai jiems dar nebuvo prieinami sovietų archyvai.

Taip pat paminėtini amerikiečių kultūros antropologo Steven L. Sampsono tyrimai²⁷, skirti šešėlinei SSRS ekonomikai aptarti. Autorius pripažino, jog nelegalios sovietinės ekonomikos tyrimas yra iš esmės paremtas anekdotais, spaudos pranešimais ir spekuliatyviais paskaičiavimais - ir tokia situacija susidaro dėl empirinės medžiagos trūkumo, nepasiekiamų sovietinių archyvų. Nepaisant to, savo tyrimuose Steven L. Sampsonas atskleidė didelį nelegaliosios ekonomikos SSRS paplitimą, ypač pabrėždamas tai kaip pietinių respublikų (Kaukazo) ypatybę. Visgi šio autoriaus tyrimuose dėmesys labiau koncentruojamas į vėlyvojo sovietmečio situaciją, o išskirtinių tendencijų Pabaltijo regione Sampsonas neįžvelgia.

Antroji dalis - iš SSRS pasitraukusių asmenų tyrimai – neišvairduojama be nuolat aukščiau paminėtų Vakarų autorių cituoto Konstantino M. Simio darbo apie slapta sovietų kapitalizmą²⁸. Simis, buvęs sovietinis teisininkas, dirbęs SSRS Teisingumo ministerijoje, 1977 m. priverstas pasitraukti į Vakarus, išties turėjo platų įsivaizdavimą apie tikruosius nelegalios sovietinės ekonomikos mastus, tad 1982 m. Vakaruose pasirodžiusi jo knyga praplėtė šios temos horizontus. Savo tyrime Simis keliauja nuo įvairių sovietinių institucijų (milicijos, prokuratūros ir kt.) korupcijos atvejų iki užfiksuotų “cechovikų” veiklos atvejų (daug dėmesio vėlgi skiriama pietinėms SSRS respublikoms), milžiniškų pelnų, kuriais disponavo pagrindiniai sovietų verslininkai. Simio darbas savotiškas tuo, kad tai yra mišinys tarp jo paties kaip sovietinio teisininko, ėjusio aukštas pareigas, darbinės patirties ir akivaizdaus asmeninio susidomėjimo tema – Simis daug mini įvairių teismo procesų ir atvejų, kai buvo teisiami pagrindiniai verslininkai, nors akivaizdu,

²⁶ Gregory Grossman, *The Second Economy in the USSR and Eastern Europe: A Bibliography*, 1987, California-Berkeley.

²⁷ Steven L. Sampson, *The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe*, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1987, vol. 493, p. 120-136; Steven L. Sampson, “May You Live Only by Your Salary!”: *The Unplanned Economy in Eastern Europe*, in: *Social Justice*, 1988, vol. 15, no. 3/4, p. 135-159.

²⁸ Konstantin M. Simis, *USSR: the corrupt society: the secret world of Soviet capitalism*, New York, Simon and Schuster, 1982, 316 p.

kad pats prie tų bylų nagrinėjimo niekaip neprisilietė, o jo prieiga tebuvo iš viešai prieinamų šaltinių (pvz, sovietinių centrinių laikraščių, kuriuose periodiškai skelbta apie stambius teismo procesus).

Kitas svarbus iš SSRS pasitraukusio autoriaus darbas – istoriko Michailo Voslenskio „Nomenklatūra“²⁹. Voslenskis, 1972 m. pasitraukęs į Vakarų, išleido savo paties patirtimi paremtą darbą apie sovietinės nomenklatūros kilmę ir raidą. Žinoma, bendrąja prasme šis darbas nėra skirtas nagrinėti nelegaliosios ekonomikos reiškiniams, tačiau jame skiriama nemažai dėmesio jiems: analizuojama ar ekonominiai nelegalai galėjo užimti nomenklatūrines pozicijas (Voslenskio nuomone, to negalėjo nutikti, nes nusipirkti vietą į sovietinės valdžios olimpą iš esmės buvo neįmanoma), pristatomi stambios politinės korupcijos, glaudžiai susijusios su ekonominiu nelegalumu atvejai (pavyzdžiui, vadinamoji „Riazanės byla“). Nors Voslenskio tyrimas ir nėra skirtas tiesiogiai nelegaliajai ekonomikai analizuoti, tačiau jis aiškiai leidžia suvokti, kokią vietą ekonominiai nelegalai galėjo užimti sovietinės nomenklatūros valdomoje valstybėje.

Pabaigai tikslinga paminėti ir išėivijoje publikuotus darbus. Galbūt atsirastų nesutinkančių su tokia mintimi, tačiau šiai nedidelei kategorijai tikslinga būtų priskirti dar nacių okupacijos metais Lietuvoje išleistame, o vėliau JAV naujai perleistame leidinyje „Lietuvių archyvas“ publikuotas pirmojo sovietmečio ekonominio nelegalumo refleksijas – pačius pirmuosius lietuviškus tyrimus šia tema. Čia paminėtinas lietuvių ekonomisto Alberto Tarulio tyrimas „Lietuvos ūkio katastrofos pradžia“³⁰, kuriame detalai aprašoma ekonominė 1940-1941 m. situacija: plačiai išvešėjęs pirkimo vėjus ir sovietų kova su juo. Kitas atskiro paminėjimo vertas išėivijoje pasirodęs darbas – išėivijos atstovo Gintaro Tautvyčio 1982 m. Čikagoje pasirodęs darbas „Gyvenimas okupuotoje Lietuvoje“³¹. Šiame publicistiniu stiliumi parašytame darbe esama šiek tiek informacijos apie spekuliaciją ir grobstymą Lietuvos SSR, tačiau daugiau koncentruojamasi į vėlyvojo sovietmečio atvejus. Daug vertingos informacijos aptinkama kolektyvinėje R. Misiūno ir R. Taageperos monografijoje, skirtoje Baltijos šalių sovietinei okupacijai³².

Apibendrinant aukščiau aptartus iki 1990 m. Vakaruose pasirodžiusius

²⁹ Michail Voslenky, Nomenklatura: The Rulling Class of Soviet Union, London, 1984.

³⁰ Albertas Tarulis, Lietuvos ūkio katastrofos pradžia, in: Lietuvių archyvas: bolševizmo metai, 1952, Brooklyn, p. 174-255

³¹ Gintaras Tautvytis, Gyvenimas okupuotoje Lietuvoje: Komunistų propaganda ir tikrovė, 1982, Chicago, 230 p.

³² R. Misiūnas, R. Taagepera, Baltijos valstybės, priklausomybės metai (1940-1980 m.), Vilnius, Mintis, 1992, 347 p.

darbus, kurie vienaip ar kitaip liečia nelegaliosios ekonomikos tematiką, verta pastebėti, kad ši tyrimų masė šiuo laiku yra praradusi savo aktualumą. Atsižvelgiant į tai, kad šie tyrimai būdavo parengiami remiantis arba pabėgėlių iš SSRS asmenine patirtimi, arba viešai prieinamais sovietiniais šaltiniais, aišku, kad šiais laikais, kai atverti sovietiniai archyvai (bent jau demokratiškose posovietinėse respublikose), šios kategorijos darbai nukeliauja į antrą planą – jie vertingi nebent kaip tam tikros teorinės schemos, kurias dabar prieinama archyvinė medžiaga gali patvirtinti arba paneigti.

Po 1990 m. Lietuvoje sukurta istoriografija. Po Nepriklausomybės atkūrimo atsivėrus archyvams ir išsilaisvinus iš sovietinės ideologijos gniaužtų, Lietuvoje publikuota nemaža darbų, liečiančių nelegaliosios ekonomikos temą. Tiesa, pastebėtina, jog kol kas gerokai didesnis lietuvių istorikų įdirbis tyrinėjant vėlyvąjį sovietmetį (t. y. tą, kurio šis tyrimas neapima) – čia paminėtinos Tomo Vaisetos³³, Viliaus Ivanausko³⁴ ir Sauliaus Grybkausko³⁵ monografijos.

Kalbant apie šiuolaikinę lietuvišką istoriografiją, pirmiausia verta paminėti gan paradoksalų darbą – aukštas pareigas milicijoje ėjusio Prano Liuberto parengtą monografiją „Tamsios aukštumos“³⁶, kurios autorius neslepia pretenzijų pateikti LSSR milicijos istoriją. Tiesa, šį darbą sunku pavadinti milicijos istorija – tai iš esmės vieno Lietuvos Ypatingajame Archyve saugomo fondo (LSSR MVD Milicijos valdybos sekretoriato) įdomesnių dokumentų perrašymas ir trumpas pakomentavimas. Savarankišku istoriniu tyrimu P. Liuberto darbą pavadinti sunku – trūksta autoriaus originalių išvalgų, savarankiškai atliktos analizės, kritinio požiūrio į dokumentus – daug ką pasako vien tai, kad autorius naudoja abreviatūrą „LTSR“. Nepaisant visko, P. Liuberto knygoje publikuota nemažai įdomių dokumentų, atskleidžiančių LSSR milicijos kovą su įvairiais ekonominiais nelegaliais.

Prostitucijos padėtis sovietmečio Lietuvoje pristatoma sociologo Valdo

³³ Tomas Vaiseta, Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuju sovietmečiu (1964-1984), 2014, Vilnius, Lietuvos katalikų mokslo akademija, Naujasis židinys-Aidai, 499 p.

³⁴ Vilius Ivanauskas, Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968-1988 m.), 2011, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 661 p.

³⁵ Saulius Grybkauskas, Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965-1985 metais, 2011, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 437 p.

³⁶ Pranas Liubertas, Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940-1987 metais, 2019, Vilnius, Versus, 894 p.

Pruskaus monografijoje, skirtoje prostitucijai Lietuvoje nagrinėti³⁷. Tiesa, V. Pruskus apsiriboja teorine prieiga, neanalizuodamas jokių pirminių sovietmečio prostitucijos Lietuvoje šaltinių (kurie, dera pripažinti, labai sunkiai surandami) – teigiama, jog prostitutės miestuose buvo išnaudojamos kaip KGB agentūra. Tokį teiginį sunku priimti kaip visa apimantį – tai labiau problemos supaprastinimas. Pokario prostitucijos tema nagrinėjama istorikų Dalios Marcinkevičienės ir Rimos Praspaliauskienės straipsnyje³⁸, kuriame prieinama diskutuotinos išvados, jog sovietinis režimas į prostituciją žiūrėjo abejingai, o baudžiamasis kodeksas jos neprilygino kriminaliniams nusikaltimams: tai kelia abejonių.

Dėmesio verta 2015 m. Kaune apginta istorikės Brigitos Tranavičiūtės disertacija³⁹, skirta Kauno miesto gyventojų verslumui XX a. 7-9 dešimtmečiais analizuoti. Autorė atskleidžia kauniečių pagrindinio verslumo apraiškas, daugiausia pasireiškusias slaptu aprangos siuvimu ir mezgimu. Atskleidžiamos ir nelegalių gamintojų sąsajos su grobstytojais – kaip vienintelė galimybė gauti žaliavas verslui. Nors B. Tranavičiūtės tyrimas išsamus, tačiau jos pasirinktos chronologinės ribos neužkabina mūsų tyrimo chronologijos, o pasirinktas tyrimo objektas – Kauno miestas – neleidžia daryti plačių ir toli siekiančių išvadų apie visos LSSR situaciją, juolab nelegaliosios ekonomikos provincijoje situaciją.

2017 m. Vilniuje apginta istorikės Monikos Kareniauskaitės diertacija⁴⁰, skirta nusikaltimo ir bausmės reiškiniams Sovietų Lietuvoje, taip pat paliečia nelegaliosios ekonomikos temas bendrame sovietinio nusikalstamumo kontekste. Kareniauskaitė pateikia išsamią nusikaltėlio sampratos sovietmečiu analizę. Iš šios analizės tampa aišku, jog įvairūs ekonominiai nusikaltėliai (spekulantai, grobstytojai ir kt.) sovietinio režimo suvokiami kaip priešai – nors ir veikiantys ne tiesiogiai prieš režimą., tačiau pakertantys jo ekonomines galias. Tiesa, nepaisant šių vertingų pastebėjimų, M. Kareniauskaitės tyrime į atskiras nelegaliosios ekonomikos apraiškas daugiau nesigilinama, apsiribojama sovietinių teisės darbų ir diskurso analize, daugiau dėmesio

³⁷ Valdas Pruskus, Prostitucijos fenomenas: gatvės prostitucija Lietuvoje: raiška, sklaida ir kontrolė, 2010, Vilnius, Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 401 p.

³⁸ Dalia Marcinkevičienė, Rima Praspaliauskienė, Prostitution in post-war Lithuania, in: Women`s history review, 2013, vol. 12, no. 4, p. 651-660.

³⁹ Brigita Tranavičiūtė, Verslumo ir versliškos visuomenės formavimasis ir transformacijos Kaune XX a. 7-9-uoju dešimtmečiais, 2015, daktaro disertacija, Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas, 172 p.

⁴⁰ Monika Kareniauskaitė, Crime and Punishment in Lithuanian SSR, 2017, daktaro disertacija, Vilnius, Vilniaus universitetas, 338 p.

skiriant vėlyvajam sovietmečiui.

Verti dėmesio istoriko Justo Stončiaus darbai⁴¹, nagrinėjantys antisemitizmo apraiškas sovietinėje Lietuvoje. Viename jų paliečiamas žydų siejimo su spekuliacija tema 1948-1953 m. laikotarpiu, o kitame – vadinamosios „valiutininkų bylos“ (1961-1963 m.) antisemitinis aspektas. Nors J. Stončius pasirinko politinių procesų ir viešojo diskurso analizę, tačiau jo straipsniai yra vertingi, autentiški tyrimai.

Grobstymo iš pramonės įstaigų reiškinytis plačiai išnagrinėtas Kristinos Gudaitytės straipsnyje⁴². Nors K. Gudaitytė aptaria situaciją nuo 1961 m. (kai buvo priimtas naujas baudžiamasis kodeksas), bet jos teorinės išvalgos (pavyzdžiui, apie „kombinatorių“ ir „nešikų“ sąveiką) pritaikytinos ir pokario laikotarpiui. Darbas parengtas naudojantis sunkiai prieinamais pirminiais šaltiniais (LSSR Prokuratūros bylomis ir kt.) ir išties vertingas.

Šio tyrimo kontekste vertinga ir informatyvi yra Antano Terlecko disertacija⁴³, skirta kolchozų visuomenės okupuotoje Lietuvoje kūrimo temai. Disertacijoje pateikiama daug informacijos apie sovietų ekonominę prievartą (per mokesčius, prievoles) genant valstiečius į kolūkius, esama įvairių vertingų išvalgų, susijusių su pastarųjų vengimu atlikti valstybines prievoles ar mokėti okupacinės valdžios primestus mokesčius. Be to, verta paminėjimo teisininkės Dovilės Sagatienės disertacija⁴⁴, kurioje gausu informacijos apie Lietuvos teisinį inkorporavimą į SSRS sudėtį – procesą, kuris ypatingai svarbus, suvokiant, kad būtent dėl šios teisinės inkorporacijos dalis ekonominių praktikų tapo nelegaliomis (pavyzdžiui, tarpukariu viešumoje kritikuotas perpardavinėjimas – „perkupčiavimas“ – tapo baudžiamąja tvarka sovietų persekiojimu nusikaltimu – spekuliacija). Paminėtina Ievos Balčiūnės disertacija⁴⁵, skirta atsikratymo vaikais problemai sovietmečiu – joje išsamiai nagrinėjama kriminalinių abortų, buvusių ir nelegalia ekonomine praktika, tema.

Dar šioje kategorijoje paminėtini Lietuvos istorikų tyrimai, kuriuose

⁴¹ Justas Stončius, Antisemitizmo raida sovietinėje Lietuvoje 1948-1953 metais, in: Darbai ir dienos, 2017, t. 68, p. 41-67; Justas Stončius, Valiutininkų byla (1961-1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis Lietuvos SSR? in: Istorija, 2013, nr. 89, p. 39-47.

⁴² Kristina Gudaitytė, Grobstytojai ir snaudaliai: apie socialistinės nuosavybės grobstymą LSSR pramonėje, in: Naujasis židinys-Aidai, 2012, nr. 4, p. 265-274.

⁴³ A. Terleckas, Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940-1965 m. Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2023, 284 p.

⁴⁴ D. Sagatienė, Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940-1941 ir 1944-1953 metais. Daktaro disertacija, Vilnius, MRU, 2013, 194 p.

⁴⁵ I. Balčiūnė, Atsikratymas vaikais sovietmečio Lietuvoje: tėvai, valstybė ir nereikalingi vaikai. Daktaro disertacija, Lietuvos istorijos institutas, 2022, 248 p.

vienaip ar paliečiama ekonominio nelegalumo tema: Tomo Vaisetos straipsnis⁴⁶, kuriame minimi gyventojų skunduose atsispindėję nelegalumo medicinos sferoje atvejai; to paties autoriaus straipsnis apie sovietinio veltėdžiavimo fenomeną⁴⁷; klientų apgaulinėjimo atvejus minintis Arūno Gumuliausko straipsnis⁴⁸; ekonominių nusikaltėlių, nuteistų mirties bausmė, malonės (ne)teikimo klausimai paliesti šio tyrimo autoriaus darbe⁴⁹, paminėtini disertacijos autoriaus straipsniai disertacijos tema⁵⁰.

Apibendrinant šią istoriografijos kategoriją, galima pasakyti, kad nors lietuviškoje istoriografijoje pastaraisiais metais nelegaliosios ekonomikos tema publikuota keletas vertingų darbų (Tranavičiūtės disertacija, Gudaitytės straipsnis), tačiau vientiso tyrimo, analizuojančio nelegaliąsias ekonomines praktikas pirmuoju sovietmečiu ir pokariu dar nepasirodė.

Užsienio tyrėjų darbai, pasirodę po 1990 m. Šioje kategorijoje tikslinga susikoncentruoti į pastaraisiais metais publikuotus darbus, atitolstant nuo XX a. 10 deš. publikuotų darbų. Iš pastarųjų, žinoma, paminėtinas puikus sociologės Alenos Ledenevos tyrimas⁵¹ apie blato kilmę ir apraiškas sovietmečiu. Nors blatas šio tyrimo kontekste ir nesuvoktinas kaip nelegali ekonominė praktika, tačiau A. Ledenevos darbas yra neabejotinai vertingas kaip įk kontekstinantis, leidžiantis suvokti sovietinės visuomenės tarpusavio sąveikos mechanizmus, aplinką, kurioje reikėsi nelegaliojo ekonomika.

Kalbant apie kitus šiandieninių Vakarų istorikų darbus, verta išskirti amerikiečių istoriko James`o Heinzeno darbą⁵², skirtą analizuoti korupcijai

⁴⁶ Tomas Vaiseta, Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose (1944-1953 m.), in: Genocidas ir rezistencija, 2015, nr. 37, p. 47-65.

⁴⁷ Tomas Vaiseta, Sovietinio veltėdžiavimo fenomenas kasdienybės praktikų ir jų trajektorijų požiūriu, in: Lietuvos istorijos studijos, 2012, t. 29, p. 111-126.

⁴⁸ Arūnas Gumuliauskas, Viešojo maitinimo įstaigos Šiauliuose sovietmečiu, in: Istorija, nr. 90, p. 36-46.

⁴⁹ Darius Indrišionis, Nubausti negalima, pasigailėti: malonė mirtininkams Lietuvos SSR 1954-1990 m., in: Genocidas ir rezistencija, 2019, nr. 45, p. 108-127.

⁵⁰ D. Indrišionis, „Grobis atsidūrė turguje“: grobstytojų tipologija, nelegalaus realizavimo schemas ir baudžiamoji praktika 1945-1947 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2021, T. 48, p. 70-88; D. Indrišionis, „Spekuliacijos“ ir „spekulantų“ samprata Lietuvos SSR 1940-1941 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2023, T. 51, p. 102-122; D. Indrišionis, „Jie elgiasi kaip žydai“: antispekuliacinė propaganda ir „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas Lietuvoje 1941-1944 m., in: Genocidas ir rezistencija, 2020, 2 (48), p. 7-26; D. Indrišionis, Nelegalių ekonominių veiklų ir kovos su jomis vaizdiniai lietuviškoje spaudoje 1938-1940 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2020, T. 46, p. 82-99.

⁵¹ Alena Ledeneva, Russia`s economy of favours: blat, networking and informal exchange, 1998, Cambridge, 235 p.

⁵² James Heinzen, The Art of the Bribe: Corruption and Everyday Practice in the Late

stalinizmo laikotarpiu. Nors kyšininkavimo tema ir nėra tiesioginis mūsų tyrimo objektas, tačiau Heinzeno straipsnyje atskleidžiama, jog kyšininkavimas dažnai pasitaikydavo būtent demaskavus tam tikrus spekuliantus ar grobstytojus – nors pats kyšininkavimas buvo priskiriamas visai kitos rūšies nusikaltimams pagal sovietinį BK („Tarnybiniai nusikaltimai”). Heinzenas mini apie dažnus atvejus kai kyšiai sovietinės teisėsaugos atstovams buvo siūlomi su tikslu sušvelninti bausmes būtent už ekonominio pobūdžio nusikaltimus - grobstymą ir spekuliaciją.

Didelę šios kategorijos dalį sudaro šiuolaikinių rusų istorikų darbai, skirti nagrinėti įvairius nelegaliosios ekonomikos reiškinius Sovietų Sąjungoje. Pirmiausia čia paminėtina 2010 m. apginta Sergėjaus Bogdanovo disertacija⁵³ apie ekonominį nusikalstamumą SSRS 1945-1990 m. Disertacijoje S. Bogdanovas išsamiai aptaria priežastis, įtakojušias ekonominio nusikalstamumo raišką pokariu ir vėlesniais metais, daug dėmesio skirta nusikalstamų veikų dinamikai. Darbe gausiai remiamasi sovietinių teismų ir prokuratūros archyvine medžiaga. Tiesa, Lietuvos SSR atvejo ypatybės S. Bogdanovo darbe mažai atskleidžiamos, šios respublikos autorius nematė kaip kažkuo išskirtinės.

Kitas vertingas tyrimas – istoriko Jevgenijaus Andriuchino disertacija apie privačią verslinę veiklą SSRS 6-9 deš.⁵⁴ Jame nagrinėjamos įvairios verslinės veiklos Sovietų Sąjungoje – nuo oficialiai leidžiamų, iki draudžiamų. Tiesa, lyginant su S. Bogdanovo darbu, J. Andriuchino disertacija gerokai kuklesnė – remtasi vos vienu archyvinu fondu, daugiau pasitenkinta publikuotais šaltiniais (įvairių sovietinių teisės aktų rinkiniais). Nepaisant to, šis darbas įneša nemaža naujo žinojimo apie sovietmečiu leistinas ir draustinas verslumo apraiškas. Beje, verslumo krypties tyrimai Rusijoje gan populiarūs – galima paminėti V. Osipovo disertaciją apie privačią ūkinę veiklą Vakarų Sibiro regione 1945-1960 m.⁵⁵ - šiedu tyrimai leidžia gan išsamiai pažvelgti į verslumo reiškinius SSRS: ir per visumos, ir per regiono prizmę; ir stalinizmo laikotarpiu, ir chruščiovmečiu.

Jelenos Tverdiukovos disertacijoje, analizuojančioje valstybinį vidinės

Stalinist USSR, in: Slavic Review, vol. 66, no. 3, p. 389-412.

⁵³ Богданов, С. В. Хозяйственно-корыстная преступность в СССР 1945 - 1990 гг.: факторы воспроизводства, основные показатели, особенности государственного противодействия, 2010, daktaro disertacija, Kurskas, 594 p.

⁵⁴ Андрюхин, Е. А. Предпринимательская деятельность населения СССР в 50-80-е годы XX века, 2011, daktaro disertacija, Kurskas, 194 p.

⁵⁵ Осипов, В. А. Частная хозяйственная деятельность в советской экономике в 1945 - 1960 гг.: На материалах Западной Сибири, 2002, daktaro disertacija, Irkutskas, 200 p.

prekybos reguliavimą SSRS 3-6 deš.⁵⁶ viena iš dalių skiriama nusikaltimams prekybos srityje: tarp jų autorė išskiria grobstymą, spekuliaciją, pirkėjų apgaudinėjimą, kontrabandą ir privatų verslą. Su tokiu skirstymu iš dalies galima sutikti, aišku, suvokiant, kad mūsų tyrime tyrinėtina „nelegalių ekonominių praktikų“ sąvoka yra gerokai talpesnė. J. Tverdiukovos disertacija moksliskai vertinga, joje autorė naudojami apie 30 įvairių archyvinų fondų: SSRS Aukščiausiojo Teismo, Teisingumo ministerijos, SSRS Prokuratūros ir gausybė kitų.

Dar paminėtinos kitos rusų istorikų disertacijos temomis, susijusiomis su nelegaliaja ekonomika: Anos Ivanovos darbas apie prekybą užsienio valiuta⁵⁷; Jelenos Lebedevos tyrimas apie teisinį alkoholio gamybos reguliavimą⁵⁸; Jevgenijaus Kliujevo disertacija apie juodąją rinką pokariniam Leningrade⁵⁹ – tame pačiame mieste, su kuriuo nelegalios ekonomikos ryšius turėjo nemenka dalis Lietuvos SSR ekonominių nelegalų.

Apibendrinant šią istoriografijos kategoriją, dera konstatuoti, kad Lietuvos SSR atvejui jame retai randama vietos – užsienio istorikai nematė LSSR kaip kažkokios išskirtine nelegaliaja ekonomika pasižymėjusios Sovietų Sąjungos respublikos, dažniausiai Lietuvos SSR galėjo būti minima kaip sudėtinė Pabaltijo regiono dalis: vėliau prie SSRS prijungto, turinčio gilesnes laisvos rinkos tradicijas bei vakarinius Sovietų Sąjungos uostus, per kuriuos patekdavo didelė dalis kontrabandos. Visgi šios kategorijos istoriografija yra naudinga kaip suteikianti kontekstą lietuviškojo atvejo tyrimui.

Tokia bendra istoriografijos situacija verčia pripažinti, jog vientiso istorinio tyrimo, analizuojančio nelegaliąsias ekonomines praktikas stalinizmo laikų Lietuvos SSR, kol kas nėra – ir šiam tyrimui teks šią istoriografinę nišą užpildyti.

Šaltiniai. Tyrimo šaltinių bazę galima skirstyti į šias dalis: 1) Archyvinius šaltinius; 2) Publikuotus šaltinius; 3) Periodiką; 4) Memuarus ir

⁵⁶ Твердюкова, Е. Д, Внутренняя торговля и ее государственное регулирование в СССР: конец 1920-х - середина 1950-х гг. 2011, daktaro disertacija, Sankt-Peterburgas, 486 p.

⁵⁷ Иванова, А. С, Государственная торговля на иностранную валюту в иерархии и культуре потребления советского общества. 1958-1991 гг., 2012, daktaro disertacija, Maskva, 192 p.

⁵⁸ Лебедева, Е. С, Государственно-правовое регулирование производства и оборота алкогольной продукции в СССР: 1917-1985 гг., 2009, daktaro disertacija, Saratovas, 207 p.

⁵⁹ Ключев, Е. А, "Чёрный рынок" в послевоенном Ленинграде: 1945-1953 гг., 2011, daktaro disertacija, Sankt-Peterburgas, 212 p.

dienoraščius.

Archyviniai šaltiniai. Tai – neabejotinai gausiausia šio tyrimo šaltinių bazė. Ją tikslinga aptarti pagal atskiras grupes. Šios grupės būtų tokios: 1) Sovietinės ir partinės valdžios dokumentai; 2) Sovietinių represinių ir vidaus reikalų institucijų dokumentai; 3) Sovietinių teismų ir prokuratūros dokumentai.

Sovietinės ir partinės valdžios dokumentai. Ši archyvinių dokumentų grupė leidžia pasiekti šaltinius, kurie atskleidžia ne tik sovietinio režimo brėžtas ribas („žaidimo taisykles“), tačiau ir viso šio proceso užkulius: į tokias valdžios institucijas kaip LKP Centro Komitetas⁶⁰ ar LSSR Ministrų Taryba⁶¹ patekdavo pranešimai ir įvairi informacija iš kitų sovietinių institucijų, taigi, šios valdžios įstaigos disponavo plačiausiu bendros LSSR situacijos vaizdu. LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas⁶² buvo kiek „patrauktas“ nuo operatyvaus politinių klausimų sprendimo, tačiau turėjo funkcijų, kurios irgi įdomios šio tyrimo prasme: užsiėmė tam tikrų įsakų rengimu (pavyzdžiui, įsakų, draudžiančių tam tikrą ekonominę veiklą) ir malonės suteikimu nuteistiesiems (čia suplaukdavo malonės prašymai iš įvairių Lietuvos SSR buvusių liaudies teismų – per šią prieigą galima pamatyti nelegalių ekonomikų praktikų įvairovę).

Lietuvos SSR sovietinės ir partinės valdžios dokumentų grupė turi aiškia problematiką: ne visada lengva suprasti, koks sprendimas yra kilęs iš vietinės valdžios iniciatyvos, o koks – padiktuotas iš Maskvos. Šią problemą spręsti padėti gali bendro SSRS konteksto (konkretaus naujo teisės akto pasirodymo metu) analizė. Žinoma, šiai dokumentų grupei būdingos ir kitos problemos: tam tikrais vietinės valdžios veiksmais galėjo reikštis įvairi korupcija ir nepotizmas, savųjų klaidų dangstymas, kaltės kitiems (dažniausiai – pavaldiniams) vertimas, „akių muilinimas“ priešais aukštesnę valdžią (pavyzdžiui, SSKP Centro Komitetą) ir t.t. Nors sovietinė ir partinė valdžia ir gaudavo informaciją iš įvairių jai pavaldžių institucijų ir galėjo susidaryti platų situacijos vaizdą, tačiau į kiekvieną gaunamą dokumentą dera žiūrėti kritiškai: kaip galimą kažkieno bandymą pasiekti tam tikrų karjeros tikslų ar išvengti atsakomybės.

Sovietinių represinių ir vidaus reikalų institucijų dokumentai. Ši archyvinių šaltinių grupė leidžia pasiekti informaciją apie sovietinio represinio aparato priemones ir būdus kovoje su nelegaliąja ekonomika, o taip

⁶⁰ LKP Centro Komiteto dokumentų fondas, 1914-1991 m. in: LYA, f. 1771.

⁶¹ LSSR Ministrų Tarybos dokumentų fondas, 1936-1991 m., in: LCVA, f. R-754.

⁶² LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų fondas, 1940-1990 m., in: LCVA, f. R-758.

pat ir gerokai autentiškesnę informaciją apie pačių ekonominių nelegalų veiklą. Pradėti reikėtų nuo LSSR NKGB-MGB-KGB sekretoriato⁶³ fondo – čia galima rasti čekistų siųstus įvairioms institucijoms skirtus raštus, pranešimas, o taip pat ir gyventojų nuotaikų analizes, atliktas nagrinėjant vidinę ir išorinę LSSR gyventojų korespondenciją. Informacijos apie LSSR MVD bei milicijos veiklą kovoje su ekonominiais nelegalais galima aptikti LSSR MVD Milicijai priklaususio Kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu skyriaus (OBChSS)⁶⁴ dokumentuose, kuriuose galima sužinoti daug informacijos apie kovos su ekonominiais nelegalais profesionalų – OBChSS darbuotojų – veiklą, taktiką ir kt. Nemažai naudingos medžiagos galima aptikti smurtiniais kriminaliniais nusikaltimais (žmogžudystėmis, plėšimais) užsiėmusio Kriminalinės paieškos skyriaus (OUR)⁶⁵ fonde. Pirmojo sovietmečio (1940-1941 m.) ekonominio nelegalumo situaciją atskleisti galima nagrinėjant LSSR NKVD Darbininkų ir valstiečių milicijos⁶⁶ fondą. Dokumentų, susijusių su nelegaliosios ekonomikos klausimais (dažniausiai įvairių pranešimų ar pažymų) pasitaiko LSSR KGB miestų ir rajonų skyrių⁶⁷ fonde.

Šiam dokumentų blokui yra būdingas didelis problemiškas. Visų pirma, tai susiję su pokario laikotarpiu čekistinėse ir vidaus reikalų institucijose per daug nesislepiant naudotų fiziniu smurtu tardymo metu, kuris kartkartėmis (dažniausiai – perlenkus lazda) virsdavo vadinamaisiais „revoliucinio teisėtumo pažeidimais“, kurių nagrinėjimu paprastai jau užsiėmė partiniai organai. Šiam dokumentų blokui lygiai taip pat būdingas ir karjerizmo aspektas – dalyje dokumentų nesunku įžvelgti tam tikrų asmenų norus nuslėpti savo aplaidumą, hiperbolizuoti kitų kaltę ar kitaip iškreipti realybę. Sprendimu šių problemų įveikai pasirenkama tai, kad šiame tyrime naudosis didelis ir platus įvairiausių institucijų dokumentų masyvas leis lyginant tarpusavyje kritiškai atsirinkti ir atmesti tiesą iškreipiančius dokumentus.

Sovietinių teismų dokumentai. Šiai archyvinių šaltinių grupei galima priskirti baudžiamąsias bylas, pradėtas (ir dažniausiai - užbaigtas teismo nuosprendžiu), kuriose ikiteisminį tardymą vykdė įvairios institucijos (milicija, prokuratūra, KGB), o galiausiai baudžiamoji byla buvo svarstoma

⁶³ LSSR KGB Sekretoriato dokumentų fondas, 1940-1996 m., in: LYA, f. K-51.

⁶⁴ LSSR MVD OBChSS dokumentų fondas, 1944-1985 m., in: LYA, f. V-100.

⁶⁵ LSSR MVD OUR dokumentų fondas, 1946-1956 m., in: LYA, f. V-99.

⁶⁶ Darbininkų ir valstiečių milicijos dokumentų fondas, 1940-1941 m., in: LCVA, f. R-786.

⁶⁷ LSSR KGB miestų skyrių dokumentų fondas, 1944-1991 m., in: LYA f. K-11.

LSSR Aukščiausiąjame Teisme. Daugiausia tokių ekonominių nelegalų baudžiamųjų bylų saugoma to paties LSSR Aukščiausiojo Teismo⁶⁸ fonde. Taip pat šiame fonde galima aptikti kitus labai vertingus dokumentus – LSSR Aukščiausiojo Teismo apibendrinimus tam tikrų bylų praktikų klausimais: iš to galima pamatyti, kaip aukščiausia sovietinės Lietuvos teisinė institucija bandė per sovietinės teisės prizmę žvelgti į nelegaliosios ekonomikos reiškinius.

Publikuoti šaltiniai. Šioje šaltinių kategorijoje galima paminėti Lietuvos SSR teritorijoje veikusį baudžiamąjį kodeksą, LSSR konstituciją (1940 m.), įvairius publikuotus sovietinių institucijų dokumentų rinkinius (pavyzdžiui, LSSR Aukščiausiosios Tarybos įsakų rinkinius), sovietmečiu parengtus statistikos rinkinius. Žinoma, atsižvelgiant į nagrinėjamos epochos specifiką, dera suprasti šių publikuotų šaltinių formalumą ir dažną neatitikimą realybei – į šį šaltinių bloką bet kuriam tyrėjui verta žiūrėti tik itin kritiškai: nebent kaip į priemonę nagrinėti viešajam sovietiniam diskursui.

Periodika. Tyrime naudojamas platus sovietinės periodikos blokas. Pradėti reikėtų nuo respublikinių dienraščių „Tiesa” ir „Tarybų Lietuva”. Taip pat – respublikinis įvairiu dažnumu pasirodydavęs „Valstiečių laikraštis“. Toliau – regioniniai laikraščiai: „Raudonasis švyturys” (Klaipėda), „Raudonoji vėliava” (Šiauliai). Dar atskirai verta paminėti 1940-1941 m. laikotarpį: be kitų laikraščių, tuo laiku dar ėjo dienraščiai „Vilniaus balsas” ir „Darbo Lietuva” – jie irgi panaudoti tyrime. Be to, panaudotas satyros žurnalas „Šluota“, ėjęs 1940-1941 m. Savaiame suprantama, kad į okupacinio laikotarpio periodinę spaudą būtina žiūrėti itin kritiškai, suvokiant kokiu mastu režimas kontroliavo spausdintos minties apraiškas. Periodinė spauda vertintina kaip šaltinis nagrinėjant viešąjį diskursą – tai, ką režimas apie ekonominius nelegalus norėjo pasakyti visuomenei, kokį įvaizdį norėjo suformuoti.

Memuarai ir dienoraščiai. Ši pagalbinė šaltinių grupė turėtų būti vertintina kritiškai – ypač memuarai, kuriuose dažnai bandymo žvelgti į praeitį per šiandienos žinojimo prizmę, bandyti praeities „aš” įpiršti dabartinio „aš” žinojimus ir nuostatas, balinti savo mundurą arba kaip tik juodinti aplinkinius. Dienoraščiai, žinoma, vertingesnis šaltinis, tiesa, atsižvelgiant į temos specifiką, sunku rasti tokių dienoraščių, kurie išsamiai paliestų nagrinėjamąją temą.

Vienu tokių retų pavyzdžių galima būtų įvardinti kunigo Prano Bieliausko, gyvenusio Vilniuje pokario metais ir periodiškai besilankydavusio

⁶⁸ LSSR Aukščiausiojo Teismo dokumentų fondas, 1940-1989 m., in: LCVA, f. R-808.

Halės turguje, kur nuolat pastebėdavo spekuliantus, dienoraščius⁶⁹. Be to, vertingas nepublikuotas Panevėžyje gyvenusio mokytojo Motiejaus Lukšio dienoraštis⁷⁰, kuris sudarytas iš trijų sąsiuvinių ir apima 1940-1952 m. laikotarpį. Paminėtini Vytauto Kubiliaus⁷¹, Vytauto Grivicko⁷², M. Kinertaitės-Laugalienės⁷³, V. Mykoliaičio-Putino⁷⁴ ir savo pavardės neatskleidusios mokytojos Emilijos dienoraščiai⁷⁵.

Kalbant apie memuarus, šiame tyrime pasirinkti įvairiems sluoksniams priklausiusių asmenų atsiminimai. Dalį sudaro sovietinės nomenklatūros veikėjų atsiminimai: čia paminėtini Juozo Grigalavičiaus⁷⁶ memuarai. Kitą memuaristikos bloką sudaro eilinių visuomenės atstovų atsiminimai, tame tarpe – ir politinių rezistentų: šio tyrimo kontekste, vargu ar partizanų ir kitų pasipriešinimo dalyvių požiūris į ekonominius nelegalus ryškiai skyrėsi nuo likusios visuomenės dalies: ko gero, tikslinga čia matyti vienintelę skirtį - skirtį tarp režimo atstovų ir likusios visuomenės. Tarp atsiminimų paminėtini: Igno Šeinius⁷⁷, Stasio Algimanto Budo⁷⁸ ir Vytauto Razuko⁷⁹ atsiminimai.

Gausus įvairių šaltinių (daugiausia – archyvinių) blokas leidžia tikėtis, jog tyrimo metu pavyks įgyvendinti užsibrėžtus uždavinius ir pasiekti norimų tikslų – išsamiai išnagrinėti nelegaliųjų ekonominių praktikų Lietuvos SSR 1940-1953 m. reiškinių.

⁶⁹ Pranas Bieliauskas, *Dienoraštis (1920-1957 m.)*, 2012, Vilnius, Homo Liber, 702 p.

⁷⁰ Motiejaus Lukšio dienoraštis (1940 m. sausio 3 d. - liepos 15 d.). Rankraštis. Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešoji biblioteka, (Šaltinis pasiekiamas per E-paveldo sistemą)

⁷¹ Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai, 1945-1977*, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, 478 p.

⁷² V. Grivickas, *Baletmeisterio užrašai*, Vilnius, 2005. 458 p.

⁷³ Marija Kinertaitė-Laugalienė, *Jaunystė ir rezistencija, Ukmergė*, 1996, 198 p.

⁷⁴ Vincas Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis, 1938–1945*, sudarytoja Virgilija Stonytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2022.

⁷⁵ *Emilijos dienoraštis 1942-2015 m.* Sudarė Mindaugas Nastaravičius, Vilnius, Tyto alba, 2020, p. 591.

⁷⁶ Juozas Grigalavičius, *Kai Lietuvoje šeiminkavo stalinistai: atsiminimai, 1944-1953 m.*, 1991, Vilnius, Mintis, 142 p.

⁷⁷ Ignas Šeinius, *Raudonasis tvanas*, New York: Talka, 1953.

⁷⁸ Stasys Algimantas Būdas, *Ką atmintis išsaugojo*, Klaipėda, 2003, 252 p.

⁷⁹ Vytautas Razukas, *Skambėkite, Vilniaus varpai*, 2014, Vilnius, Mažoji leidykla, 492 p.

1. 1940-1941 M.: EKONOMINIAI NELEGALAI IR KOVA SU JAIS PIRMUOJU SOVIETMEČIU

1.1. Pirkimo vajaus pradžia

Situacija iki pirmosios sovietinės okupacijos. Stichiški pirkimo vajai Lietuvą kelis kartus ištiko dar 1938-1939 m. politinių sukrėtimų laikotarpiu. Šie reiškiniai darėsi vis opesni, ypač Europoje išsiplieskus Antrajam Pasauliniam karui bei dėl to sutrikus įprastai užsienio prekybai – parduotuves netrūko užplūsti gandų įbauginti pirkėjai, kurie skubėjo realizuoti litus įsigydami įvairiausių prekių – sukaupti poreikius patenkinančias atsargas. Savo ruožtu, prekybininkai buvo suinteresuoti prekes nuslėpti ir litų antplūdžio išvengti – Nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos agresyvūs veiksmai keitė regiono politinį žemėlapią, tad Lietuvos ir Lito ateitis buvo neaiški. Atsargų kaupimas ir prekių slėpimas – tarpusavyje priešingi reiškiniai, kurių sandūroje išryškėjo socialinis konfliktas (pirkėjai prieš prekybininkus) pakurstomas antisemitinių lozungų (lietuviai prieš žydus). Reginos Žepkaitės pateiktas 1939 m. spalio 31 – lapkričio 2 d. Vilniuje įvykusių socialinių antisemitinių neramumų (sunerimusi pirkėjų minia ėjo mušti žydų ir plėšti jų parduotuvių, pasigirdus gandams apie slepiamus produktus ir prekes) paveikslas⁸⁰, tikėtina, netolimoje ateityje galėjo pasikartoti ir Kauno Lietuvoje.

Minėto laikotarpio lietuviškoje spaudoje didelis dėmesys buvo skiriamas ne tik pirkimo vajams, tačiau ir kovai su degtindaryste bei kontrabanda (dažniausiai įvairiomis pramoninėmis prekėmis įvežamomis iš Rytprūsių ar Latvijos). Spaudos dėmesio sulaukdavo ir prostitucijos, nelicencijuotų medicininių ir teisinių paslaugų temos⁸¹. Visgi remiantis spaudos formuojamu vaizdiniu, net opiausiu pirkimo vajaus židiniu laikytas Vilnius 1940 m. vasaros pradžioje jau buvo nurimęs, situacija stabilizavosi ir pirkėjai nebešturmavo parduotuvių, nebetuštino lentynų. Ir tada atėjo birželio 15-oji.

Sovietinė okupacija. Pirkimo vajaus pradžia. Ekonomistas A. Tarulis pateikė vaizdų ankstesnių, ikiokupacinių pirkimo vajų įvardinimą – šiaudo liepsna: staigiai prasidedanti ir staigiai atslūgstanti. „Visai kitaip dėjosi

⁸⁰ Regina Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939-1940 m.* Vilnius, Mokslas, 1990, p. 67-70.

⁸¹ Žr. Darius Indrišionis, *Nelegalių ekonominių veiklų ir kovos su jomis vaizdiniai lietuviškoje spaudoje 1938-1940 metais*, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2020, t. 46, p. 82-99.

Tarybų Sąjungos ultimatumą priėmus“,- apibendrinu A. Tarulis⁸². Jau pirmosiomis okupacijos dienomis visuomenei regint Smetonos režimo griūtį ir beprasidedančią sovietinę okupaciją, kilo naujas pirkimo vėjus. Atrodo, kad patys gyventojai vieni kitus ragino „užsipirkti“ būtiniausių prekių⁸³.

Remiantis rašytojo Igno Šeinius atsiminimais, jau birželio 15-ąją Vilniuje jau buvo problemų įsigyti duonos⁸⁴. Birželio 16-osios rytą parduotuvių lentynos buvo tuščios – nebuvo galima gauti net duonos⁸⁵. Birželio 17-osios popietę, Šeiniui viešint Kaune, situacija jau atrodė pagerėjusi dėl paskelbtos naujosios Vyriausybės sudėties: „Krautuvės vėl viena po kitos atsidaro, žmonės varto rankose ką tik išėjusius laikraščius su kiek pragiedrėjusiu veidu“⁸⁶. Birželio 18 d., anot Šeinius, visos Vilniaus parduotuvės veikė, o eilės prie jų buvo pradingusios. Rašytojo nuomone, visuomenę raminančiai paveikė naujojo Finansų ministro Ernesto Galvanausko įsakymas gamintojams, pirkliams ir prekiautojams nekelti kainų⁸⁷. Laikraščiai pirmosiomis okupacijos dienomis piešė panašų vaizdą – apie neramų šeštadienį (birželio 15 d.), apimimą sekmadienio (birželio 16 d.) vakarą bei ramybę pirmadienį sužinojus apie naująją Vyriausybę – ramybę tokią, kad eilės prie parduotuvių beveik išnyko⁸⁸. Paminėtina, kad nerimas apėmė ne tik miestų gyventojus, bet ir ūkininkus – A. Terleckas mini, jog ūkininkai masiškai pradėjo skersti gyvulius siekdami sudaryti maisto atsargas⁸⁹ – dėl pastarojo vertinimo galima būtų diskutuoti: gyvuliai galėjo būti skerdžiami ne tiek dėl atsargų sudarymo, kiek dėl galimo pelningo mėsos pardavimo netolimoje ateityje.

Šeinius minėtas Finansų ministro E. Galvanausko įsakymas buvo paskelbtas birželio 17 d. Vien jo pavadinimas („Spekulantai bus griežtai baudžiami“) nurodė visuomenei naujojo režimo pirmąjį taikinį, o tekstas nusakė ir spekuliacijos turinį, tai: 1) Kainų kėlimas; 2) Prekybos sąlygų

⁸² A. Tarulis, Lietuvos ūkio katastrofos pradžia, in: Lietuvių archyvas, bolševizmo metai. T. 2, Kaunas, 1942, p. 125-126.

⁸³ M. Kuodys, Kaunas 1940 m. birželio viduryje lietuvių memuaristikoje, in: Kauno istorijos metraštis, 2016, T. 16., p. 56.

⁸⁴ I. Šeinius, Raudonasis tvanas, op. cit. p. 86.

⁸⁵ A. Tarulis, Lietuvos ūkio... op. cit. p. 126.

⁸⁶ I. Šeinius, Raudonasis tvanas, op. cit., p. 111.

⁸⁷ Ibid., p. 119.

⁸⁸ Vilniuje įspėti spekuliantai, in: Laikas, 1940-06-17, nr. 136, p. 4; V. Žilėnas, Naujos vyriausybės sudarymas padarė gerą įspūdį, in: Lietuvos žinios, 1940-06-18, nr. 136, p. 6; Vilnius ramiai pergyveno įvykius, in: Vilniaus balsas, 1940-06-18, nr. 139, p. 6.

⁸⁹ A. Terleckas, Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940-1965 m. Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2023, p. 103.

sunkinimas; 3) Prekių slėpimas; 4) Prekių supirkimas nenormalioms atsargoms sudaryti. Visa tai E. Galvanausko įsakymas uždraudė, be kita ko nurodydamas parduotuvėms dirbti nustatytu laiku, o prekybininkus ir pramoninkus įpareigodamas „tenkinti normalias prekybininkų, pramonininkų ir vartotojų paklausas“, nusižengusiems grasinant pagal dar Smetonos laikais priimto Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymo sankcijas (areštas iki 6 mėn ir / arba bauda iki 50 tūkst. litų)⁹⁰. Šis įsakymas buvo panašus į po 1938-1939 m. politinių sukrėtimų pasirodydavusius valdžios atstovų tekstus, skirtus užkardyti pirkimo vėjus⁹¹, tad tikėtina, jog dalį visuomenės E. Galvanausko įsakymas galėjo paveikti raminančiai – parodydamas esamąją situaciją kaip eilinę, greit užsibaigiančią krizę, kokių būta jau kelios.

Tiesa, naujosios valdžios įsakymai liudijo apie užsitęsusių pirkimo vėjų: birželio 18 d. apribotas indėlių išdavimas⁹², birželio 19 d. nurodyta, kad tekstilės (*manufaktūros*) prekybininkai mažmenininkai (*detalistai*) privalo išduoti sąskaitas su pirkėjo duomenimis (vardas, pavardė, adresas) ir sandorio informacija (parduotos medžiagos rūšis, kiekis, kaina). Šių sąskaitų dublikatai turėjo likti parduotuvėse. Tokia priemonė buvo aiškinama tuo, kad „pastebėta, kad pirkėjai krautuvėse perkasi bereikalingai atsargai medžiagas“. Įsakymo galiojimo data – iki liepos 1 d. - demonstravo naujosios valdžios viešą viltį, jog per porą savaitių situacija nurims⁹³. Vėlgi – šie sprendimai priminė ankstesnes krizes: dar 1938 m. kovą buvo kritikuojami asmenys puolantys atsiimti indėlių⁹⁴, o 1939 m. rugsėjį reikalauta, kad prekybininkai išduotų sąskaitas⁹⁵. Pirmaisiais savo žingsniais okupacinė valdžia demonstravo, jog su pirkimo vėjumi kovos remdamasi ne tik smetoniniais teisės aktais, bet ir nustumto nuo pjedestalo režimo gerą patirtimi.

Pirmaisiais į kovą su pirkimo vėjumi mesti taip pat senojo režimo naudoti institutai – Finansų ministerijai pavaldus Kainų Tvarkymo skyrius bei policija⁹⁶. Į kovą įtrauktas ir 1938-1939 m. aktyviai veikęs Kainų Tvarkytojas

⁹⁰ Spekuliantai bus griežtai baudžiami, in: Lietuvos aidas, 1940-06-17, Ekstra laida, p. 1.

⁹¹ Žr. Ministerio Pirmininko Pavaduotojo J. Stanišauskio pareiškimas apie padėtį, in: Lietuvos žinios, 1938-03-19, nr. 63, p. 2; Kainų tvarkytojo išpėjimas dėl kainų, in: Lietuvos aidas, 1939-03-22, nr. 132, p. 10; Griežtai sudraudžiamas nenormalus prekių pareikalavimas, *ibid.*, 1939-09-02, nr. 499, p. 12.

⁹² Sutvarkė indėlių išdavimą, in: Laikas, 1940-06-18, nr. 137, p. 1.

⁹³ Tekstilės prekybininkai (detalistai) turi išduoti pirkėjams sąskaitas, in: Lietuvos aidas, 1940-06-19, nr. 286, p. 1.

⁹⁴ Veidai, dviveidžiai ir nustumusios asmenybės, *ibid.*, 1938-03-21, nr. 127, p. 4.

⁹⁵ Pirkėjams turės išdavinėti sąskaitas, *ibid.*, 1939-09-13, nr. 528, p. 3.

⁹⁶ Griežtos priemonės prieš visokias spekuliacijas, in: Vilniaus balsas, 1940-06-19, nr. 140, p. 5.

dr. Vladas Juodeika⁹⁷. Rudenį į kovą su pirkimo vajuimi mesta ir naujai sukurta milicija⁹⁸. Žiemą didžiausiu spekuliantų baubu vaizduota prokuratūra⁹⁹. Laipsniškas perėjimas nuo senojo režimo institutų prie naujojo, simbolizuoja sovietizacijos Lietuvoje eigą: prisidengiant visuomenei pažįstamais ir pasitikėjimą keliančiais veikėjais (E. Galvanauskas, dr. V. Juodeika, Lietuvos policija), per kovą su visuotinai suvokiama negerove (pirkimo vajuos iššauktu įvairių prekių trūkumu) pereiti prie naujų, visuomenei dar nepažįstamų institucijų (milicija, prokuratūra) ir per jų veiklos (kovos su pirkimo vajuimi) propagavimą gauti režimui politiškai reikalingus visuomenės palankumo dividendus.

Grįžtant į pirmąsias okupacijos dienas, nors režimas greitai siekė paskelbti raminančias žinutes apie pirkimo vajuos pabaigą (pavyzdžiui, birželio 20 d. paskelbta, kad Vilniuje pirkėjai į parduotuves jau neša gražinti prisipirktą avalynę ar šilkinės kojines¹⁰⁰), tačiau vėlesni pranešimai signalizavo apie vajuos tąsą (mėsos pardavimo¹⁰¹; galvijų skerdimo¹⁰² ribojimai; liepos viduryje Kaune šturmuojamos parduotuves¹⁰³; spekuliacija cukrumi ir miuili Vilniuje¹⁰⁴). Iš šių pranešimų akivaizdu, jog per pirmąją sovietinės okupacijos mėnesį pirkimo vajuos nenurimo.

Pirmieji smūgiai: baudos, Valstybės Kontrolė, raminimai.

Ankstesnių pirkimo vajuos metu atidirbtas mechanizmas nepavedė okupacinės valdžios: jau birželio 25 d. paskelbta apie Finansų ministro nubaustus 25 asmenis. Penki asmenys nubausti už sunkesnius nusižengimus (nepagrįstą kainų kėlimą, prekių slėpimą, sąskaitų nelaikymą ir buto nuomos kainos kėlimą) piniginėmis baudomis nuo 200 iki 1000 litų, o dar 20 asmenų už lengvesnius nusižengimus (kainų nepažymėjimą, sąskaitų neišdavimą, nuomos sąlygų sunkinimą ir kitų Kainų Tvarkymo įstaigos įsakymų nesilaikymą) nubausti nenurodyto dydžio baudomis. Sąraše pateikti nubaustųjų vardai ir pavardės (17 iš 25 nubaustųjų, sprendžiant pagal vardus

⁹⁷ Prekybos ir Pramonės direktorius dr. Jodeika Vilniuje, *ibid.*, 1940-07-19, nr. 168, p. 6.

⁹⁸ Griežtai tramdys Vilniaus spekuliantus, in: *Tiesa*, 1940-09-01, nr. 69, p. 11; Spekuliantai ir atsargų sudarinėtojai vėl subruzdzo, in: *Vilniaus balsas*, 1940-10-01, nr. 233, p. 6.

⁹⁹ 10 = 10, in: *Šluota*, 1940-12-07, nr. 20, p. 321; E. Širšė, *Sukti pardavėjai*, *ibid.*, 1940-12-13, nr. 21, p. 332.

¹⁰⁰ Šilkininkojininkės, in: *Vilniaus balsas*, 1940-06-20, nr. 141, p. 6.

¹⁰¹ „Maistas“ racionuoja mėsos prekybą, in: *Lietuvos aidas*, 1940-06-21, nr. 291, p. 8.

¹⁰² Finansų Ministro įsakymas, in: *Vyriausybės žinios*, 1940-07-04, nr. 714, p. 459.

¹⁰³ Panikieriams bus blogai, in: *Lietuvos aidas*, 1940-07-13, nr. 332, p. 10.

¹⁰⁴ Spekuliacijai – vienam didžiausių liaudies priešų – bus padaryta galas, *ibid.*, nr. 333, p. 2.

ir / ar pavardes – žydai) bei vietovės, kur šie nusižengę prekybininkai veikė: figūroja vietovardžiai iš visos Lietuvos¹⁰⁵. Nubaustųjų už spekuliaciją sąrašų viešinimas nebuvo naujovė – 1939 m. rudenį Lietuvoje buvo skelbiami identiški sąrašai. Sovietai, savo ruožtu, nubaustų spekuliantų sąrašų skelbimą praktikavo iki pat 1940 m. rugsėjo pabaigos, kai buvo pradėta masinė prekybos įmonių nacionalizacija. Iki to laiko įvairiuose Lietuvos dienraščiuose buvo paskelbti 35 skirtingi (tie patys sąrašai dažnai būdavo perspausdinami įvairių dienraščių) nubaustųjų sąrašai.

Nors pirmiausia buvo nusitaikyta į prekybininkus ir jų daromus pažeidimus, bet liepos antrojoje pusėje užsimota ir prieš atsargas sudarinėjančius pirkėjus: paskelbta, jog Kaune liepos 17 d. kriminalinė policija padarė kratą pas eilę įtartinų gyventojų – rastos ir užsienio valiutos, ir sukauptos tekstilės gaminių atsargos, kai kurie buvo suimti¹⁰⁶. Patikrinimai, kratos, baudos ir net suėmimai buvo praktikuojami ir vėliau.

Labiau kompleksines pirkimo vajaus priežastis užkardyti bandė sovietų reorganizuota Valstybės Kontrolė. Liepą savo veiklą pradėjusi institucija pirmiausia paskyrė savo atstovus į bankus, pavesdama jiems nuolatinę bankinių operacijų priežiūrą. Taip pat Valstybės Kontrolės atstovai buvo paskirti į stambias įmones, kurių kapitalo dalį sudarė valstybės išdo lėšos („Pienocentras“, „Lietūkis“, „Maistas“, „Lietuvos Cukrus“, „Lietuvos Baltijos Lloydas“). Iki liepos 17 d. Valstybės Kontrolė pareikalavo, jog visos prekybos ir pramonės pateiktų duomenis apie esančias prekių, žaliavų ir kitų medžiagų atsargas. Šios akcijos rezultatas – 2500 prekybos įmonėse suregistruota prekių ir įvairių medžiagų už maždaug 214 mln. litų, o 592 pramonės įmonėse – už maždaug 105 mln. litų¹⁰⁷.

Paskyrusi kontrolierius ir nustatiusi materialinę įmonių *status quo*, Valstybės Kontrolė ėmėsi revizijų bei tyrimų. Nuo liepos 10 d. iki rugpjūčio 31 d. jų buvo atlikta 320. Rasta paslėptų prekių už 270 tūkst. litų. Be to, eilėje įmonių nustatyti faktai, kai buvę įmonių savininkai (kalbama apie laikotarpį jau po stambiosios pramonės nacionalizacijos, liepos pabaigoje) bandė stambias pinigų sumas išsiimti ar išsiųsti į užsienį¹⁰⁸.

Valstybės Kontrolė inicijavo porą reikšmingų potvarkių, kurie, tikėtina, bent šiek tiek pristabdė pirkimo vajú. Pirmiausia, nustatyta, kad

¹⁰⁵ Finansų ministro baudos, *ibid.*, 1940-06-25, nr. 297, p. 4.

¹⁰⁶ Čiumpami atsargų sudarinėtojai ir valiutos spekuliantai, in: Darbo Lietuva, 1940-07-23, nr. 14, p. 10.

¹⁰⁷ Valstybės Kontrolės Liaudies Komisaro pavaduotojo 1940 m. rugpjūčio 31 d. pranešimas apie Valstybės Kontrolės veiklą nuo 1940 m. liepos 10 d., in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 163, l. 36-37.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 37.

prekybos ir pramonės įmonės savo kiekvienos dienos pajamas iškart įneštų į bankų einamąsias sąskaitas ir mokėjimus darytų bepiniginiais atsiskaitymais – per einamąsias sąskaitas. Kaip teigiama Valstybės Kontrolės ataskaitoje, dėl šio nurodymo piniginės apyvartos bankuose padidėjo 5-6 kartus, o rinkoje, sumažėjus pinigų apyvartai, sumažėjo ir nenormalus supirkinėjimas bei spekuliacija¹⁰⁹. Toks sprendimas galėjo būti efektyvus tik dalinai – nes liėtė tik įmonės ir jų pinigus, o tūkstančiai eilinių piliečių ir toliau rikiavosi eilėse prie parduotuvių.

Antras Valstybės Kontrolės manevras – įmonių privertimas išsipirkti užsisakytas ir muitinėse laikomas prekes. Buvo susiklosčiusi situacija, kad muitinių sandėliuose susikaupė gausybė prekių, kurias užsisakiusios įmonės nenorėjo jų išsipirkti. Dalis prekių buvo netgi gražinta atgal į užsienį. Valstybės Kontrolės veiksmai: 1) laikraščiuose paskelbtas perspėjimas didmenininkams (*urmininkams*) išsipirkti prekes; 2) prekybininkų kvietimas į Valstybės Kontrolę ir gąsdinimas, kad jie bus traukiami atsakomybėn kaip už sabotажą; 3) per Finansų ministeriją muitinėms duotas nurodymas neišpirkėtas prekes siųsti į užsakymo vietą, o išlaidas apmokėti iš įmonių savininkų lėšų. LKP CK skirtoje ataskaitoje teigta, jog tokiomis priemonėmis pavyko priversti įmonių savininkus reguliariai išsipirkti užsakytas prekes¹¹⁰. Elementaru, jog rinkoje atsirandant prekėms iš užsienio, turėjo augti pasiūla ir mažėti (ar bent jau nedidėti) pirkimo vajaus iššauktas deficitas.

Dar vienas pirmųjų okupacijos savaitių naujosios valdžios bandymas numalšinti pirkimo vaju – viešas raminimas, jog situacija iš esmės nesikeis, tad visuomenei bijoti (ir susidarinti prekių atsargas) nėra reikalo. „Mūsų šalies santvarkos esminiai pagrindai tebėra nepakitę. Į teisėtą privatinę nuosavybę ar turtą niekas nesikėsina“, – birželio 21 d. skelbė naujasis Vidaus Reikalų ministras Mečys Gedvilas¹¹¹. Kitą dieną Žemės Ūkio ministras Matas Mickis aiškino, jog kiekvienam, kuriam žemė yra pragyvenimo šaltinis, o ne spekuliacijos objektas, garantuojama visiška jos neliečiamybė¹¹². Liepos 7 d. pranešus apie Finansų ministro Ernesto Galvanausko atsistatydinimą, jau liepos 12 d. paviešintas naujojo ministro Juozo Vaišnoro kreipimasis į visuomenę. „Nenumatoma keisti mūsų ūkio struktūrą“, – teigta antraštėje. „Niekam nebus leidžiama nepateisinamai aukštai pelnytis plačiųjų gyventojų

¹⁰⁹ Valstybės Kontrolės Liaudies Komisarų pavaduotojo 1940 m. rugpjūčio 31 d. pranešimas apie Valstybės Kontrolės veiklą nuo 1940 m. liepos 10 d., in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 163, l. 38.

¹¹⁰ *Ibid.*, l. 39-40.

¹¹¹ Viskas bus keičiama įstatymų būdu, in: Lietuvos aidas, 1940-06-22, nr. 293, p. 1.

¹¹² Žemės ūkio ministro agr. Mato Mickio žodis ūkininkams, *ibid.*, 1940-06-23, nr. 294, p. 1.

masių sąskaita, tačiau kiekvienai ūkio šakai bus patikrintas normalus ir pakankamas pelnas“,– skelbė naujasis Finansų ministras¹¹³. Kalbant apie Ernestą Galvanauską, kaip pirmąją okupuotos Lietuvos Finansų ministrą, galima sutikti su M. Romerio nuomone, jog Galvanauskas atsistatydino kai pamatė, kad ankstesnės Lietuvos ūkio struktūros nepavyks išsaugoti¹¹⁴. Su jo įpėdinio Juozo Vaišnorio (beje, represuoto pokario metais) vardu siesis visa 1940-1941 m. ekonominė sovietizacija.

Nepaisant raminimų, pirkimo vėjus įgavo vis didesnes apsakas: liepos 19 d. „Darbo Lietuva“ turėjo pripažinti, jog „atsiradus didesnei paklausai, dalis prekybininkų sauvaliai nutraukė iki šiol duotus kreditus, ėmė slėpti prekes, nepagrįstai kelti joms kainas, netenkinti dalies vartotojų normalių pareikalavimų ir tuom lyg ir rūšiuoti vartotojus. Gi dalis vartotojų ėmė pirkti kas reikia ir ko nereikia“. Padaryta išvada, jog „dalis mūsų vartotojų ir prekybininkų pametė galvas, visai užmiršo dar taip nesenus finansų ministerio ir kainų tvarkytojo išleistus įsakymus <...>“¹¹⁵. „Dalys vartotojų ir prekybininkų“ taip elgėsi ne veltui – lyg nujausdami už kelių dienų įvyksiančią bankų ir stambiosios pramonės nacionalizaciją.

Bankų ir stambiosios pramonės nacionalizacija. Okupacinės valdžios įteisinimui sukurtas Liaudies Seimas liepos 21 d. susirinko formaliai patvirtinti sprendimus dėl tolesnės Lietuvos sovietizacijos. Liepos 22 d. „Darbo Lietuvoje“ buvo paskelbta Liaudies Seimo darbotvarkė. Pirmaisiais svarstymui numatyti klausimai apie tolesnę Lietuvos santvarką, Lietuvos įsiliejimą į SSRS. Trečiasis numatytas – žemės klausimas. Ketvirtasis – bankų ir stambiosios pramonės nacionalizacija¹¹⁶. Nuovokūs aprašomojo laikmečio spaudos skaitytojai iš bendros retorikos turėjo nujauti, kad ši nacionalizacija įvyks. Mažiau nuovokiems paskutiniu įspėjimu turėjo būti liepos 20 d. pasirodę pranešimai apie prosovietinius mitingus, kuriuose „liaudis reikalauja stambių bankų ir pramonės įmonių nacionalizacijos“¹¹⁷. Sprendžiant iš anksčiau aprašyto viešai okupacinio režimo pripažinto „dalies vartotojų ir prekybininkų galvų pametimo“, ženkli visuomenės dalis suprato nenumaldomai artėjančias socialistines reformas kaip akivaizdžią grėsmę nebeturėti galimybės normaliai apsirūpinti įvairiomis prekėmis ir produktais.

¹¹³ Nenumatoma keisti mūsų ūkio struktūrą, in: Lietuvos žinios, 1940-07-12, nr. 156, p. 4.

¹¹⁴ M. Romeris, Lietuvos sovietizacija 1940 metais, Vilnius, MRU, 2011, p. 29.

¹¹⁵ Įspėjimas vartotojams ir prekybininkams, in: Darbo Lietuva, 1940-07-19, nr. 7, p. 12.

¹¹⁶ Istoriniai Seimo posėdžiai, ibid., 1940-07-22, nr. 11, p. 1.

¹¹⁷ Liaudis reikalauja: stambūs bankai, pramonės įmonės – liaudies nuosavybėn, in: Tiesa, 1940-07-20, nr. 29, p. 1.

Igno Šeinius atsiminimuose, šalia chrestomatiniu tapusio vaizdelio apie raudonarmiečių karininkų žmonas viešumoje demonstruojančias naktinius marškinius, pateiktas liepos pradžios Kauno vaizdelis: „Be vyriškų ir moteriškų laikrodžių, raudonieji karininkai perka, ką tik aptinka, vistiek ar vyriška ar moteriška. Patiems kauniečiams sunku sumedžioti ką nors iš rūbų, medžiagų, apsiavimo, muilo; net virtuvinių puodų, peilių ir lėkščių pritrūko. Valizų, sagų ir siūlų niekur nebėra“¹¹⁸. Įvairūs amžininkai patvirtina, jog šis reiškinys buvo visuotinai paplitęs. Panevėžyje gyvenęs mokytojas Motiejus Lukšys savo dienoraštyje birželio 17-ąją rašė: „Krautuvėse kamšatis. Net pietums kai kurie užsidarė. Ir rusų kareiviai noriai perkasi – ypač laikrodžius“¹¹⁹. Skuode tuo laiku gyvenęs ir vėliau sovietų represuotas Stasys Algimantas Būdas savo atsiminimuose rašė: „Žmonės ėmė kalbėti, kad mūsų „vaduotojai“ šluote šluoja parduotuves, pirkdami kostiumus, sukneles ir ypač laikrodžius. Ir stebisi, kad viskas čia pasakiškai pigu, kad tokios turtingos parduotuvės. Ir ko jiems nepirkti, kalbėjo mama, jeigu tėtė pavyzdžiui gauna 320 Lt, o kaimynas karininkas – jo laipsnio nežinau – virš 900 rublių. O už litą duoda tik 90 kapeikų“¹²⁰. A. Tarulio vertinimu, pirkėjai netikėjo valdžios ramšiniais, kad prekių nestigs, nes matė kaip prekės kasdien nyksta ir kaip godžiai – net už didesnes kainas – jas grobsto „katiušos“¹²¹.

Iš tokių vaizdelių galima būtų susidaryti įspūdį, lyg raudonarmiečiai karininkai ir sukūrė kone visą pirkimo vajų ir deficitą. Toks įspūdis vargu ar atspindi tiesą – labiau tikėtina, kad okupacinės kariuomenės kariškiai buvo katalizatorius, paskatinęs vietinius gyventojus aktyviau pirkti ir kaupti: kaip gyvas pavyzdys žmonių, kurie sovietinėje santvarkoje gyveno jau ilgesnį laiką – ir kaip savotiška prognozė kurlink nukeliaus Lietuvos aprūpinimo situacija sovietinėje santvarkoje. Visuomenei, kuriai buvo įprasta karininkiją laikyti elitu, regėti naująją santvarką savo tankais atvežusius raudonarmiečius vadus parduotuvėse šluojant moteriškus baltinius, buvo neabejotinai slogu.

Grįžtant prie bankų ir stambiosios pramonės nacionalizacijos, apie „istorinį Liaudies Seimo nutarimą“ buvo pranešta liepos 24 d. Oficialiame pranešime kol kas nebuvo paaiškinta, kokia pramonė bus laikoma stambiaja – tik pranešta, jog Vyriausybei pavesta skubiai sudaryti „priklausančių nacionalizacijai bankų ir stambių jų įmonių sąrašą“¹²². Nacionalizaciją

¹¹⁸ I. Šeinius, Raudonasis tvanas, op. cit., p. 145.

¹¹⁹ Motiejaus Lukšio dienoraštis (1940 m. sausio 3 d. - liepos 15 d.). Rankraštis. Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešoji biblioteka, p. 49-50. (Šaltinis pasiekiamas per E-paveldo sistemą)

¹²⁰ Stasys Algimantas Būdas, Ką atmintis išsaugojo, Klaipėda, 2003, p. 49.

¹²¹ A. Tarulis, Lietuvos ūkio... op. cit., p. 127.

¹²² Nacionalizuoti bankai ir stambioji pramonė, in: Darbo Lietuva, 1940-07-24, nr. 15,

išsamiau paaiškinantys įstatymai buvo paskelbti tik liepos 26 d. Tokia dviejų dienų „pauzė“, ko gero, sudarė galimybes daliai savininkų, įtariančių, kad jų turtas greit bus nacionalizuotas, vienaip ar kitaip pasirūpinti savo ir artimųjų gerove.

Stambiosios pramonės nacionalizavimo įstatymas skelbė, jog nacionalizuojamos pramonės įmonės, kuriose dirba daugiau kaip 20 darbininkų, arba ne mažiau kaip 10 darbininkų, jei įmonėje yra varikliai, ypatingai svarbūs tos pramonės rūšiai. Mažiau 10 darbininkų turinčios pramonės įmonės nėra nacionalizuojamos¹²³. Realiai nacionalizuotų stambiosios pramonės įmonių skaičius kone dvigubai skyrėsi nuo pagal šiuos kriterijus nacionalizuotinių įmonių skaičiaus. Ekonomisto A. Tarulio teigimu, 1940 m. rugpjūčio pabaigoje numatytų nacionalizuoti įmonių buvo 589, tuo tarpu pristatydamas liaudies ūkio planą 1941 metams, M. Gedvilas teigė esą nacionalizuotos 902 pramonės įmonės. Anot Tarulio, buvo nacionalizuojama kiekviena smulki pramonės įmonė jei joje buvo kokiam nors sovietų kuriamam trestui ar kombinatui reikalingų mašinų¹²⁴. Tai rodo režimo cinišką požiūrį – buvo daroma ne tai, kas skelbiama, o tai, ko sovietams reikėjo. Beje, įvairių autorių pateikiami nacionalizuotų pramonės įmonių skaičiai skiriasi, pavyzdžiui, L. Tatarūno pateikiamais duomenimis, 1940 m. liepą-rugpjūtį Lietuvoje nacionalizuotos 986 „stambesnės pramonės įmonės“, iš kurių 276 priklausė lietuviams, o 560 - žydams¹²⁵.

Bankų nacionalizavimo įstatymas skelbė, jog nacionalizuojami visi bankai su jų skyriais, o taip pat privačių asmenų seifai, draudimo įstaigos, taupomosios kasos, tarpusavio kredito draugijos, lombardai. Nurodyta, kad turi būti propaguojami bepiniginiai atsiskaitymai, o privatiems asmenims iš taupomųjų kasų leidžiama išduoti ne daugiau kaip 250 litų mėnesiui. Visų įstatyme paminėtų įstaigų nacionalizacija privalėjo būti baigta liepos 29 d.¹²⁶ Vertas dėmesio yra dar ir liepos 25 d. paskelbtas Finansų ministro įsakymas, jog visi iki liepos 27 d. Lietuvos bankui privalo atiduoti turimas užsieniškąs auksines ir sidabrines valiutas, notas. Įspėta, jog nusižengusieji bus griežtai baudžiami¹²⁷. Galiausiai, rugpjūčio 1 d. paskelbta apie tai, kad nebebus parduodama užsienio valiuta – išimtis tik tiems, kurie pateiks pasą su

p. 1.

¹²³ Stambiosios pramonės nacionalizavimo įstatymas, *ibid.*, 1940-07-26, nr. 20, p. 1.

¹²⁴ A. Tarulis, Lietuvos ūkio.. op. cit., p. 123-124.

¹²⁵ L. Tatarūnas, Žydai Lietuvoje pirmosios sovietinės okupacijos metais (1940-1941 m.), in: Istorija, 2009, T. 73, p. 44.

¹²⁶ Bankų nacionalizavimo įstatymas, in: Darbo Lietuva, 1940-07-26, nr. 20, p. 1..

¹²⁷ Finansų ministerio įsakymas, in: Tiesa, 1940-07-25, nr. 34, p. 11; Finansų Ministerio paaiškinimas dėl auksinių ir sidabrinių monetų, *ibid.*, 1940-07-30, nr. 38, p. 11.

išvažiuojamąją vizą: jie galės gauti įsigyti 50 dolerių¹²⁸. Okupacinė valdžia per kelias dienas ėmėsi ne tik stambiosios pramonės ir bankų, bet ir užsienio valiutos.

Žvelgiant į naują realybę, kurią formavo šie aukščiau paminėti okupacinės valdžios aktai, akivaizdu, jog bent jau trumpuoju laikotarpiu tai turėjo neišvengiamai įnešti dar didesnę chaosą į okupuotos Lietuvos ekonominį gyvenimą. Stambiają pramonę nacionalizuojančių komisarijų įpareigojimas užtikrinti „normalų, nenutrūkstamą įmonių darbą“ atrodo kaip tuščias lozungas – staigus stambiųjų įmonių perėmimas, nuo valdymo nušalinant įmonių savininkus (kurie, tikėtina, daug geriau orientavosi savo valdomųjų įmonių reikaluose), negalėjo nesutrikdyti įmonių darbo. Tokių sutrikdymų pasekmė – krentančios gamybos apimtys: į ir taip įtemptą rinką patenka mažiau įvairių pramoninių prekių, kas dar labiau skatina pirkimo vąjų.

Kitas aspektas – naujosios valdžios nepagarba privačiai nuosavybei, verslinei iniciatyvai. Nors kol kas tai lietė tik stambesnes įmones bei privačių asmenų seifus bankuose, tačiau darėsi akivaizdu, jog naujasis režimas čia nesustos – ir ateityje laukia naujos nacionalizacijos, nauji ribojimai. Suprantama, kad tokioje atmosferoje daug kam į galvas atėjusi mintis – pirkti, kaupiti, slėpti, saugoti atsargas: tai, ko parduotuvių lentynose greitai gali nelikti.

Bankų ir stambiosios pramonės nacionalizacija pirkimo vąjų tik sustiprino. Liepos 30 d. „Vilniaus balse“ pranešta apie sostinėje sklindančius gandus, kad nuo rugpjūčio 1 d. visos parduotuvės bus uždarytos, o produktai ir kitos prekės bus išdavinėjamos tam tikruose punktuose. Nors valdžia skubėjo tokius gandus įvardinti kaip „kapitalizmo agentų“ kenkėjišką veiklą, tačiau bendra teksto mintis, jog „sudariniėjimas atsargų bus ir toliau smarkiai baustinas“¹²⁹ leidžia suprasti, jog pirkėjai išgąsdinti prasidėjusių nacionalizacijų su nauja jėga užgriuvo parduotuves. Beje, sklindantys gandai apie uždaromas parduotuves pagrindą turėjo – liepos 29 d. datuotame Vidaus Reikalų ministerijos aplinkraštyje minima, jog „kai kuriose vietose milicija veikia savivališkai, daro neteisėtus veiksmus, be pagrindo suiminėja piliečius, uždaro prekybos įmones arba stato jose sargybinius ir tuo trukdo normaliai joms veikti“. Nors minėtame dokumente tokie neteisėti veiksmai buvo draudžiami¹³⁰, tačiau akivaizdu, jog „klasių kovos“ nuotaikos jau pasiekė

¹²⁸ Ministerijų tarybos nutarimas dėl valiutinių operacijų, in: Darbo Lietuva, 1940-08-01, nr. 29, p. 1.

¹²⁹ Visoje Lietuvoje krautuvės veiks kaip veikusios, in: Vilniaus balsas, 1940-07-30, nr. 178, p. 5.

¹³⁰ Vidaus Reikalų ministerijos 1940 m. liepos 29 d. aplinkraštis apskričių viršininkams ir

provincijos sovietinį aktyvą ir šie pabandė pirma laiko imtis prekybos įmonių – tuo, aišku, sukeldami visuomenės išgąstį. Išgąstį, kuris tą vasarą turėjo ilgos eilės prie tebeveikiančių parduotuvių formą.

Priešininkų įvardinimas: „ne darbo elemento“ iškeldinimo planai. Remiantis dar liepos 17 d. paskelbtu Nepaprastojo meto įstatymu¹³¹, esant sustiprintam valstybės apsaugos metui, Vidaus Reikalų ministras turi teisę tikrinti ir varžyti gyventojų kilnojimąsi (6 str. 8 p.). Rugpjūčio 19 d. Vidaus Reikalų ministras M. Gedvilas, remdamasis Nepaprastojo meto įstatymu, paskelbė įsakymą, nurodantį, kad pirmaeilių ir antraeilių burmistrai privalo nustatyti kategorijas asmenų, kuriems nėra būtino reikalo gyventi miestuose bei nurodyti šiems asmenims terminą, iki kada jie turi apleisti savo gyvenamas patalpas, imtis priemonių, kad jie naujai neapsigyventų miestuose¹³². Šiais aktais įtvirtinta galimybė režimui nepriimtinius asmenis išstremti už miesto ribų.

Vidaus Reikalų ministerijos Savivaldybių departamento direktorius Valerijonas Knyva rugpjūčio 26 d. LKP CK atsiuntė raštą, kuriame trumpai aptarė pagrindines iš miestų iškeltinų asmenų kategorijas (kaip teigiama dokumente, šį sąrašą V. Knyva sukūrė pasitaręs su Kauno burmistru): **1) Pensininkai** (išskyrus tuos, kurie yra išlaikomi artimųjų bei tuos, kurių vaikai mokosi, o taip pat abejojama dėl tų, kurie miestuose turi nuosavus namus); **2) Karo pabėgėliai** (kurie nėra Lietuvos ar SSRS piliečiai ir neturi miestuose nuolatinio darbo); **3) Atleisti iš tarnybos valdininkai ir kariškiai** (jei jie ar jų šeimų nariai neturi miestuose nuolatinio darbo ir jei jie turi pragyvenimo šaltinį provincijoje, abejojant dėl tų, kurie miestuose turi nuosavus namus ir tie namai – jų pragyvenimo šaltinis); **4) Piliečiai, neturintys aiškaus užsiėmimo bei darbo: a) spekuliantai; b) juodosios biržos makleriai; c) asmenys, kurie miestuose neturi jokio turto ir gyvena iš santaupų; d) valkatos [,] katinai (prostitučių verbuotojai) (sic!), prostitutės, kortuotojai ir kiti be aiškaus užsiėmimo ir darbo; 5) Areštuotų asmenų šeimos nariai, jei provincijoje turi pragyvenimo šaltinį (dėl šios kategorijos išsakyta abejonė: „nes atrodo, kad vyras už žmonos, žmona už vyro, vaikai už tėvų ir tėvai už vaikų veiksmus neturėtų atsakyti“); 6) Nacionalizuotų fabriku, įmonių bei bankų savininkai, jei jie nepalikti nacionalizuotuose subjektuose vedėjais,**

geležinkelių policijai, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 118, l. 2.

¹³¹ Nepaprastojo meto įstatymas, in: Vyriausybės žinios, 1940-07-17, nr. 717, p. 475-478. Šis įstatymas iš esmės tėra nauja redakcija dar 1939 m. gegužę paskelbto Nepaprastojo meto įstatymo (žr. Nepaprastojo meto įstatymas, ibid., 1939-05-10, nr. 644, p. 303-304).

¹³² Vidaus Reikalų Ministerio įsakymas, ibid., 1940-08-22, nr. 726, p. 635.

tarnautojais ar darbininkais, o taip pat jei turi provincijoje pragyvenimo šaltinį. Be to, išsakyta nuomonė, kad visgi iš miestų neturėtų būti keliami ligoniai, kuriems būtinas nuolatinis gydymas ir medikų priežiūra¹³³.

Nors nepavyko aptikti duomenų, atskleidžiančių, kaip toliau buvo (ne)realizuojamas iškeldinimo iš miestų klausimas, tačiau aukščiau cituotas dokumentas kelia minčių. Pirmiausia, iš jo akivaizdi gyvenimo mieste būtina sąlyga – *darbas*: aiški ir konkreti darbo vieta. Ši idėja vėliau siesis su viešojoje erdvėje plėtojama „darbo žmonių“ naratyvu bei „darbo žmonių“ žymėjimu ir registravimu (darbo knygelės), o taip pat net ir baudžiamuoju persekiojimu už darbo vengimą (pravaikštas, vėlavimą į darbą, pasišalinimą iš darbo¹³⁴). Tuo tarpu, asmenys, kurie aiškaus darbo neturi, sovietinės valdžios požiūriu, mieste gyventi neturėtų. Čia galima matyti kelis režimo tikslus: **1) politinį** (kad miestuose nesiburtų potencialiai pavojingi „buvusieji“: atleisti Smetonos valdininkai ir karininkai, fabričių direktoriai, bankininkai); **2) socialinį** (kad miestuose negyventų su juodąją rinka susiję asmenys); **3) pragmatinį** (kad miestuose gyventų dirbantieji – t. y. atliekantys vienokias ar kitokias režimui naudingas funkcijas).

Kalbant apie nelegaliąsias ekonomines praktikas, iš aukščiau cituojamo dokumento akivaizdu, jog režimas konkrečiai įvardijo savo socialinius-ekonominius priešininkus: suvokė juos kaip neturinčius aiškaus darbo, kaip spekuliantus, juodosios biržos maklerius (čia omenyje tikriausiai turėti valiutos spekuliantai), valkatas, sąvadautojus, prostitutas, lošėjus. Tai – režimo suvokimas apie miesto nelegaliąją ekonomiką ir jos veikėjus: tuos, kuriuos reikėtų iškeldinti už miestų ribų.

1.2. Sovietizacija įgauna pagreitį

Naujos taisyklės: LSSR Konstitucija. Rugsėjo 1 d. sovietinės Lietuvos dienraščiai paskelbė LSSR Konstituciją¹³⁵. Tikslinga išsamiau jį panagrinėti santykio su (ne)legaliąja ekonomika aspektu.

Jau pirmasis Konstitucijos straipsnis („LSSR yra socialistinė darbininkų ir valstiečių valstybė“) paryškino valstybės vykdomą visuomenės segregaciją į „darbo žmones“ (minėti darbininkai ir valstiečiai) ir „ne darbo

¹³³ Vidaus Reikalų ministerijos Savivaldybių departamento direktoriaus V. Knyvos 1940 m. rugpjūčio 26 d. raštas LKP CK, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 118, l. 6.

¹³⁴ D. Sagatienė, Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940-1941 ir 1944-1953 metais. Daktaro disertacija, Vilnius, MRU, 2013, p. 40.

¹³⁵ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija, in: Tiesa, 1940-09-01, nr. 69, p. 3-5; Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija, in: Darbo Lietuva, 1940-09-01, nr. 85, p. 3-5.

žmones“ (visi kiti – pagal nutylėjimą galima suprasti, jog tai yra „buvusieji kapitalistai“).

Neaiškumo įnešė ketvirtasis Konstitucijos straipsnis, kuriame buvo konstatuojama, kad „kapitalistinė ūkio sistema“ Lietuvoje jau yra likviduota „panaikinus gamybinių įrankių bei priemonių privatinę nuosavybę stambiose pramonės įmonėse ir nacionalizavus tas įmones, bankus, transportą ir ryšių priemones“. Pastebėtina, kad šiame straipsnyje visai nekalbėta apie prekybos (net ir stambiosios) nacionalizavimą – o tai, aišku, kėlė tuščių vilčių, kad galbūt privati prekyba ir smulki pramonė visgi bus neliečiama. Tokią poziciją įtvirtino aštuntasis Konstitucijos straipsnis („Greta socialistinės ūkio sistemos LSSR yra leidžiamas privatinis pavienių valstiečių, amatininkų ir naminių gamintojų ūkis, smulkios privatinės pramoninės bei prekybinės įmonės, įstatymo numatytose ribose“) – šioje vietoje nesaugiai pasijusti turėjo stambūs prekybininkai, patekę „už leidžiamumo ribos“. „Senųjų“ sovietinių respublikų kontekste, LSSR Konstitucijos straipsnis, leidžiantis smulkų privatų verslą, buvo unikalus¹³⁶.

12-asis Konstitucijos straipsnis aiškiai išsakė režimo ideologinį santykį su visais „ne darbo elementais“: „Darbas LSSR yra kiekvieno dirbti galinčio piliečio pareiga ir garbės dalykas pagal principą: „Kas nedirba, tas nevalgo““. Buvo galima suprasti, kad tie, kurie nedirba socialistinėje ūkio sistemoje arba valstybės leidžiamose privataus ūkio formose, neturėtų egzistuoti išvis.

Toliau dėmesio vertas 103-iasis straipsnis: „Kiekvienas LSSR pilietis turi saugoti ir stiprinti visuomeninę, socialistinę nuosavybę, kaip šventą ir neliečiamą Tarybų santvarkos pagrindą, kaip tėvynės turto ir galybės šaltinį, kaip visų darbo žmonių pasiturimo ir kultūringo gyvenimo šaltinį. Asmenys, kurie kėsina į visuomeninę socialistinę nuosavybę, yra liaudies priešai“. Šis straipsnis aiškiai nusakė režimo poziciją visų besikėsinančiųjų į „socialistinę nuosavybę“ atžvilgiu, tačiau tuo pačiu nieko nepasakė kaip vertintini asmenys, besikėsinantys į įstatymo leidžiamą privačią nuosavybę.

Apibendrinant aukščiau paminėtuose LSSR Konstitucijos straipsniuose išreikštą deklaratyvią režimo poziciją į (ne)legaliąją ekonomiką, akivaizdu, jog visokeriopas prioritetas teikiamas „socialistinei ūkio sistemai“ ir „socialistinei nuosavybei“. Tuo tarpu, nors Konstitucija nusakė leistinas „privačios ūkio sistemos“ formas, tačiau jų išvardijimas įnešė neaiškumo (pavyzdžiui, visai nepasisakyta apie stambią prekybą). Bendra LSSR Konstitucijos nuotaika „ne darbo žmonių“ atžvilgiu buvo konkreti: kas

¹³⁶ Lietuva 1940-199 0, Vilnius, LGRTC, 2007, p. 109.

nedirbs, tie ir nevalgys, o jei dar kėsinsis į socialistinę nuosavybę bus sunaikinti kaip liaudies priešai. Tiesa, negalima nepaminti itin išsamiai LSSR Konstituciją savu laiku nagrinėjusio M. Romerio nuomonės: jo vertinimu, 1940 m. LSSR situaciją galima prilyginti NEP'ui – sąlyginės ekonominės laisvės laikotarpiui¹³⁷. Praplečiant mintį tuo, ko M. Romeris nebegalėjo žinoti – panašus į NEP'ą laikotarpis sovietų okupuotoje Lietuvoje tęsėsi ir pirmaisiais pokario metais.

Keistas mostas: pirkimo lapai. Aprašomojo laikotarpio spaudą rugsėjo pirmoje pusėje sekęs amžininkas galėjo stebėti keistą naujosios valdžios mėtymąsi, susijusį su vadinamųjų pirkimo lapų įvedimu. Rugsėjo 10 d. „Darbo Lietuvos“ vedamuoju straipsniu išspausdintas pokalbis su Prekybos liaudies komisaru Marijonu Gregorausku. Pastarasis konstatavo, kad svarbiausias prekybos srityje šiuo metu yra kovos su spekuliacija klausimas. Kaip priemonę kovai su spekuliacija M. Gregorauskas pristatė „pirkimo lapus“ – tekstilei, galanterijos ir odos dirbiniams įvedami pirkimo lapai turėjo užkardyti spekuliantus nuo beribio minėtų prekių supirkinėjimo, o „visi geros valios piliečiai“ galės gauti tų prekių „tiek, kiek jiems reikia“. Tiesa, Prekybos liaudies komisaras išsamiau taip ir nepaaiškino, kaip veiks pirkimo lapai¹³⁸. Išsami instrukcija buvo išspausdinta tos pačios dienos „Vilniaus balse“: pirkimo lapai yra įvedami tekstilei, galanterijai, odai ir avalynei; juos darbininkams ir tarnautojams nemokamai išduoda darbuotojų komitetai arba profesinės sąjungos (kariams – jų dalių viršininkai, valstiečiams – valsčių savivaldybės, laisvųjų profesijų asmenims – jų profesinės sąjungos, o visiems kitiems – vietos milicija)¹³⁹.

Remiantis minėta instrukcija, pirkimo lape privalo būti nurodyta lapo savininko vardas, pavardė, gimimo data ir vieta, paso numeris, jo išdavimo data, turimų išlaikytinių skaičius. Be to, privalo būti palikta vieta įrašyti informaciją apie nupirktas prekes: firmos pavadinimas, prekių kiekis, kaina, parduotų prekių suma. Pirkimo lapai piliečiams išduodami tik pateikus pasą. Pirkėjai privalo pateikti pardavėjams pirkimo lapus ir pasus, o šie, savu ruožtu, patikrinę, kad pirkėjas perka tik jam būtinus prekių kiekius, užpildo reikiamą informaciją pirkimo lape (firmos pavadinimas, prekių kiekis ir kt.) ir prekes parduoda. Maža to, pardavėjai įpareigojami parduotuvėse vesti pirkėjų sąrašus – pagal pirkimo lapų numerius registruoti, kiek kuris pirkėjas pirkė prekių. Pagal pirkimo lapus pirktos prekės privalo būti sunaudojamos tik savo

¹³⁷ M. Romeris, op. cit., Lietuvos sovietizacija, p. 47.

¹³⁸ Kova su spekuliantais dar labiau pagriežtinama, in: Darbo Lietuva., 1940-09-10, nr. 99, p. 1.

¹³⁹ Prekybos Komisaro įsakymas, in: Vilniaus balsas, 1940-09-10, nr. 215, p. 2.

reikmėms – perleisti jas kitiems asmenims draudžiama¹⁴⁰.

Iš esmės pirkimo lapų įvedimas buvo tolygus kortelių sistemos įvedimui. Vilniaus krašte 1939 m. lapkritį kuriam laikui buvo įvestos kortelės maisto produktams¹⁴¹, taigi, sprendimas įvesti korteles pramoninėms prekėms vargu ar būtų kažką apstulbinęs. Kita vertus, instrukcijos turinys konfliktavo su realybe: remiantis ja, valsčių savivalda, ko gero, būtų užimta vien tik pirkimo lapų išrašinėjimu valstiečiams, o prekybininkai į savo parduotuves turėtų priimti dirbti raštininku. Be to, pirkimo lapai atrodė nesunkiai suklastojami.

Jau tą pačią rugsėjo 10 d. LSSR Liaudies Komisarų Taryba priėmė nutarimą, atšaukiantį pirkimo lapų įvedimą. Esą pirkimo lapai neišsprendžia ryžtingos kovos su spekuliacija, tad yra atšaukiami¹⁴². Sovietinė valdžia nesiryžo imtis nepopuliaraus sprendimo įvesti pirkimo lapus, ir nusprendė pasukti bausmių už spekuliaciją griežtinimo keliu. Tačiau iki to visuomenės laukė dar vienas sukrėtimas.

Stambiosios prekybos nacionalizacija. Nacionalizavus stambiają pramonę, privačios prekybos sektorius tarytum pakibo ore: LSSR Konstitucijos aštuntasis straipsnis bylojo apie įstatymu leistinas privačias prekybos įmones, tačiau buvo leidžiama suprasti, kad tai – smulkios įmonės. Toks neapibrėžtumas dar labiau norą sukaupti vertingas atsargas „juodai dienai“.

Stiprų nerimą dėl savo likimo išgyveno ir stambiųjų kooperatyvų vadovybės. Rugsėjo 18 d. „Lietūkio“, „Lino“ ir „Pienocentro“ vadovai išsiuntė LKP CK skirtą memorandumą, kuriuo bandė įrodyti kooperatyvų reikšmę Lietuvos ūkiniam gyvenimui beigi tai, kad „Kooperatyvai ir jų centrai yra Vyriausybės kontrolėje; jie atlieka ir ateity atlikinės tuos uždavinius, kurie reikės atlikti, išeinant iš naujų ūkinių planų ir užsimojimų“¹⁴³. Nepaisant tokių lojalumo išraiškų, stambieji kooperatyvai jau buvo atsidūrę sovietinės valdžios taikiklyje: LKP CK dokumentuose esama numatomų nacionalizuoti kooperatinių įmonių sąrašo, į kurį įtrauktas tiek „Lietūkis“, tiek „Linas“, tiek Vilniaus „Rūta“, Kauno „Parama“, „Spaudos fondas“ bei stambūs

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Vilniaus srityje nustatytos maisto kainos, in: Lietuvos aidas, 1939-11-03, nr. 665, p. 3.

¹⁴² LSSR Liaudies Komisarų Tarybos 1940 m. rugsėjo 10 d. nutarimas apie Prekybos Liaudies Komisarų 1940 m. rugsėjo 7 d. instrukcijos atšaukimą, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 1, l. 38.

¹⁴³ „Lietūkio“, „Lino“ ir „Pienocentro“ vadovybių 1940 m. rugsėjo 18 d. pro memoria LKP CK Kooperatyvų sąjungų centrų nacionalizavimo reikalų, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 277, l. 19-22.

kooperatyvai apskričių ir didesniuose miestuose. Iš viso, šiame sąrašė atsidūrusių kooperatyvų metinė apyvarta buvo apie 243 mln. litų¹⁴⁴. Stambieji kooperatyvai sovietinės valdžios buvo įvardijami pseudo-kooperatyvais (rus. *lže-kooperatyvy*), akcentuojamas jų įsiskolinimas valstybei, sąsajos su smetoniniu režimu, teigiama, kad nenacionalizavus stambiųjų kooperatyvų, jų pusėje liktų visas pranašumas prieš valstybinį prekybos sektorių, kuris negautų nei paruoštų prekybininkų, nei geros įrangos¹⁴⁵. Rugsėjo 21 d. oficiozas „Darbo Lietuva“ vedamajame straipsnyje įgarsino režimo požiūrį į stambiuosius kooperatyvus: jie viešai įvardinti „lupikiškais pseudo-kooperatyvais“ bei pabrėžta, kad „Visi kooperatyvai turės būti iš pagrindų perorganizuoti į tikrus socialistinius kooperatyvus“¹⁴⁶. Vienintelė sovietams bent dalinai priimtina senoji kooperacijos forma buvo smulkiuose miesteliuose ir kaimuose veikę kooperatyvai, kuriems vėliau lemta buvo tapti vadinamosios Vartotojų kooperacijos dalimi.

Rugsėjo 28 d. paskelbta apie privačių prekybos įmonių nacionalizaciją. Nacionalizacijos akirtyje atsidūrė visos prekybos įmonės, kurių metinė apyvarta siekė 150 tūkst. litų ir daugiau. Nacionalizuotini įmonių aktyvai ir pastatai, o taip pat ir įmonės savininkų ar jų šeimos narių nuosavybė, jei nustatoma, kad visa tai įgyta iš įmonės pelno ir kapitalo¹⁴⁷.

Pirmoji stambiosios prekybos įmonių nacionalizacijos akcija įvyko rugsėjo 27-29 dienomis. Per ją Lietuvos SSR buvo nacionalizuotos 1138 prekybos įmonės. Žvelgiant pagal vietas, daugiausia įmonių (355 įmonės, kurių apyvartos suma – daugiau kaip 197 mln. litų) buvo nacionalizuota Kauno mieste ir apskrityje. Vilniaus mieste ir apskrityje nacionalizuota 280 įmonių su 94 mln. litų apyvartos suma. Kitų apskričių rezultatai buvo gerokai kuklesni: Šiaulių apskritis (*tikėtina, kad įskaičiuojant ir miestą* – D. I.) - 77 įmonės, daugiau kaip 23 mln. litų; Panevėžio apskritis (*tas pats kaip su Šiaulių apskritimi / miestu ir toliau* – D. I.) - 56 įmonės, 18,5 mln. litų; Ukmergės apskritis – 40 įmonių, daugiau kaip 9 mln. litų. Mažiausiai prekybos įmonių nacionalizuota Seinų (5 įmonės, 900 tūkst. litų) ir Švenčionėlių (7 įmonės, 1,7 mln. litų) apskrityse. Iš viso, nacionalizuotų įmonių bendros apyvartos (1939 m. duomenimis) siekė 423 mln. litų¹⁴⁸.

¹⁴⁴ LKP CK raštas apie numatomas nacionalizuoti įmones (be datos – turėtų būti 1940 m. rugsėjo mėn.), *ibid.*, l. 23.

¹⁴⁵ LKP CK raštas prie įsako apie pseudo-kooperatyvų nacionalizaciją (be datos – turėtų būti 1940 m. rugsėjo mėn.), *ibid.*, l. 24-26.

¹⁴⁶ Prekybos sukultūrinimas, in: Darbo Lietuva, 1940-09-21, nr. 119, p. 1.

¹⁴⁷ Lietuvos TSR Laikinosios Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas apie privatinių prekybos įmonių nacionalizavimą, *ibid.*, 1940-09-28, nr. 131, p. 1.

¹⁴⁸ Lietuvos TSR Prekybos Liaudies Komisariato darbų ataskaita (1940 m. gruodžio

Nacionalizuotos įmonės pagal pavaldumą buvo perduodamos įvairiems liaudies komisariatams, kooperatyvams ir organizacijoms. Didžiausia dalis (636 įmonės su 223 mln. litų metinėmis apyvartomis) priskirta „Lietūkiui“, antra pagal dydį (140 įmonių, 75 mln. litų) dalis teko Prekybos Liaudies komisariatui. Dideles dalis gavo didžiųjų miestų kooperatyvai: Vilniaus „Rūta“ (124 įmonės, 32 mln. litų) ir Kauno „Parama“ (101 įmonė, 34 mln. litų). Pagal specifiką šis tas teko ir Valstybinei leidyklai (31 įmonė, 13 mln. litų) ar kooperatyvui „Linas“ (11 įmonių, 3 mln. litų)¹⁴⁹.

Antroji prekybos įmonių nacionalizacijos akcija buvo skirta įmonėms, kurių apyvartų nustatymas užtruko (kitais sakant, nebuvo duomenų apie 1939 m. metines apyvartas). Ji vyko nuo lapkričio 15 d. iki gruodžio 27 d. Akcijos metu nacionalizuotos dar 432 prekybos įmonės. Daugiausia jų (176) vėlgi buvo perduota „Lietūkiui“. Pačioje 1940 m. pabaigoje Prekybos Liaudies komisariatas konstatavo, kad „kai kurių stambių bei turinčių didelį prekių asortimentą prekybos įmonių nacionalizacija dar nėra baigta“, nes dar nebaigtas nacionalizacijos aktų sutvarkymas¹⁵⁰. Petro Budrio straipsnyje pateikiamas vertinimas, jog 1941 m. sausio 8-9 d. nacionalizavus vokiškas prekybos įmones, „galutinai buvo likviduotas prekyboje stambusis ir ekonomiškai pajėgus privatus sektorius“¹⁵¹. Su šia mintimi galima diskutuoti: šiaip ar taip, privati prekyba išliko iki pat nacių-sovietų karo pradžios: ir bent jau režimo buvo matoma kaip iki galo neišspręsta problema – kitaip neišeitų paaiškinti eilės privačiai prekybai eliminuoti skirtų sovietinės valdžios įsakų pasirodymo 1941 m. gegužės mėnesį.

Remiantis 1941 m. kovą išleistu LSSR Prekybos Liaudies komisariato nacionalizuotų prekybos įmonių alfabetiniu sąrašu, iki 1941 m. kovo 1 d. buvo nacionalizuotos 1606 prekybos įmonės¹⁵². Imant šį skaičių kaip atskaitos tašką, galima teigti, kad daugiau kaip 70 proc. nacionalizuotinių prekybos įmonių (1138) buvo nacionalizuotos per pirmąsias dvi dienas, o iki metų pabaigos buvo nacionalizuota jau beveik 98 proc. visų nacionalizuotinių prekybos įmonių. Remiantis 1940 m. birželio 1 d. Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmų žiniomis, Prekybos registre buvo įrašytos 3878 firmos, iš kurių pagal verslo sritis 2975 buvo prekybos firmos, 656 – pramonės firmos, 154 –

27 d.), in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 277, l. 13-14.

¹⁴⁹ Ibid., l. 14.

¹⁵⁰ Ibid., l. 14-15.

¹⁵¹ P. Budrys, Prekybos nacionalizacija, in: Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. T. 2, Kaunas, 1942., p. 161.

¹⁵² LTSR Prekybos Liaudies komisariato nacionalizuotų prekybos įmonių alfabetinis sąrašas, Kaunas, 1941, p. 2. (Šaltinis yra pasiekiamas per E-Paveldas sistemą)

mišrios, 16 – kredito, 77 – kito pobūdžio¹⁵³. Kalbant apie nacionalizuotų prekybos įmonių pasiskirstymą pagal savininkų tautybes, vertingi P. Budrio pateikti duomenys (kuriuose, tiesa, minimos tik 1593 nacionalizuotos įmonės): 1320 (82,7 proc.) žydiškos, 147 (9,2 proc.) lietuviškos, 65 (4,1 proc.) mišrios, 33 (2,1 proc.) lenkiškos ir 28 (1,8 proc.) vokiškos¹⁵⁴. Iš šių, gan abstrakčių duomenų, galima spręsti, kad prieš prasidedant prekybos nacionalizacijai, LSSR būta apie 3 tūkstančių registruotų prekybos įmonių, taigi, stambiosios prekybos nacionalizacija palietė apie pusę Lietuvos prekybos įmonių. Daugiau kaip 80 proc. nacionalizuotų prekybos įmonių priklausė žydams.

Čia privalu paminėti kitame P. Budrio straipsnyje pateiktus duomenis: pristatydamas tarybinės prekybos raidą 1940-1941 m. jis rašė, kad 1940 m. I pusmetį Lietuvoje buvo 23 853 prekybos įmonės (125 – valstybinės; 423 – kooperatinės; 23 305 – privačios), taigi, 98 proc. Lietuvoje buvusių prekybos įmonių buvo privačios. 1941 m. balandžio 1 d. anot Budrio, buvo 1538 valstybinės ir 2182 kooperatinės prekybos įmonės, o 1941 m. gegužės 1 d. – 2269 privačios prekybos įmonės (kaip matyti iš P. Budrio pateiktos lentelės – duomenys be Kauno ir Vilniaus miestų bei Trakų apskrities – D. I.), kas sudarė vos 25 proc. visų prekybos įmonių¹⁵⁵. Kaip galima paaiškinti tokį milžinišką iki okupacijos buvusių prekybos įmonių skaičių (daugiau kaip 23 tūkst.) ir milžiniškus nesutapimus (jei nacionalizuota apie 1600 įmonių, o iki 1941 m. gegužės liko apie 2300 privačių įmonių)? Pradėti reikėtų nuo iš P. Budrio pateiktoje lentelėje esančio problemiško termino – pateiktieji duomenys yra „išduotų privačios prekybos verslo liudijimų“: tai leidžia manyti, kad ženklia dalį sudarė itin smulkūs prekeiviai, užsiiminėję išvežiojamąja prekyba, neturėję formalių, konkrečia vieta nusakomų parduotuvių – tokie, kuriuos „įmonėmis“ pavadinti galima labai dideliu avansu. Antras dalykas – P. Budrio pateiktieji duomenys byloja kaip veikė sovietinė prekybos nacionalizacija: smogiant per stambiausias privačias įmones (jas nacionalizuojant), išliko vidutinio stambumo (tos, kurias 1941 m. gegužę režimas prispaudė žiauriu mokestiniu presu), o tuo tarpu patys smulkiausi prekeiviai regėdami kas vyksta, likvidavosi patys – nebeperko prekybos leidimų, traukėsi į ekonominių pagrindį.

Žvelgiant į prekybos nacionalizaciją kaip į Nepriklausomoje

¹⁵³ Kiek į prekybos registrą įrašydinta firmų, in: Lietuvos aidas, 1940-07-09, nr. 325, p. 7.

¹⁵⁴ P. Budrys, Prekybos nacionalizacija, op. cit., p. 162.

¹⁵⁵ P. Budrys, Tarybinė prekyba, in: Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai, T. 4, Kaunas, 1944, p. 133-134.

Lietuvoje susiformavusios prekybos ir gyventojų aprūpinimo sistemos griovimą, dera konstatuoti, kad šis procesas įvykdytas radikaliai greitai ir tokia sparta, žinoma, tik dar labiau padidino pirkimo vajų. Situacijos nepagerino ir spalio 5 d. bei lapkričio 23 d. įvykdyti pramoninių prekių bei maisto produktų kainų pakėlimai bei kainininkų įvedimas mažmeninėje prekyboje¹⁵⁶. Iki metų pabaigos, maisto produktų kainos keltos triskart, o pramoninių prekių – dukart. Tokiu būdu, maisto produktams kainos vidutiniškai pakilo 60 proc., o pramoninėms prekėms – 117 proc. Nekeista, jog spartus prekybos tinklo nacionalizavimas ir dramatiškas kainų pakėlimas lėmė dar didesnę organizacinę chaosą bei pirkėjų paniką. Šios pasireiškimus vaizdžiai iliustruoja frazė iš LKP CK skirto dokumento (1940 m. gruodžio pabaiga): „Taip pat būtina pažymėti, jog paskutiniu metu užfiksuota eilė pertrūkių prekyboje tokiomis prekėmis kaip pienas, sviestas, druska, degtukai ir kt.“¹⁵⁷. Užteko pusės metų, kad sovietinė valdžia Lietuvą privestų iki būtiniausių produktų ir prekių trūkumo.

Situacija gal nebūtų buvusi tokia bloga, jei būtų buvę galima įsiklausyti į šio skyriaus pradžioje minėtą didžiųjų kooperatyvų vadovų kreipimąsi. Visgi kartu su stambiosios prekybos nacionalizacija įvykdytas ir kooperatyvų perorganizavimas „socialistiniais pagrindais“: spalio 25 d. LSSR Ministrų Taryba priėmė nutarimą, kuriuo didžiuosiuose miestuose (Vilnius, Kaunas, Šiauliai, Panevėžys, Marijampolė, Ukmergė) pagrinde iš buvusių privačių prekybos įmonių organizuotos valstybinės prekybos organizacijos bei respublikinis valgyklų trestas („Valgio trestas“), o visos esamos prekybinės kooperatyvinės organizacijos sujungtos į Vartotojų kooperacijos respublikinę sąjungą („*Lietkoopsąjunga*“ - D. I.), kurios pagrindą sudarė buvusio „Lietūkio“ organizacija¹⁵⁸. Taigi, galima teigti, kad kartu su stambiosios prekybos nacionalizavimu (ir iš esmės – nacionalizuotų prekybos įmonių pavertimu valstybiniu prekybos sektoriumi) vyko ir senųjų Nepriklausomos Lietuvos kooperatyvų reorganizavimas „socialistiniais pagrindais“. Kaip galima spręsti iš aukščiau minėto pavyzdžio apie 1940 m. pabaigoje padažnėjusius prekybos sistemos trukdžius, šios „iš viršaus“ vykdytos reformos Lietuvos gyventojų aprūpinimo būklę tik dar labiau suprastino.

¹⁵⁶ Lietuvos TSR Prekybos Liaudies Komisariato darbų ataskaita (1940 m. gruodžio 27 d.), in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 277, l. 17.

¹⁵⁷ Raštas LKP CK apie tarybinės prekybos būklę (data neaiški – ne vėliau 1940 m. gruodžio 31 d.), *ibid.*, l. 4.

¹⁵⁸ LSSR Ministrų Tarybos 1940 m. spalio 25 d. nutarimas nr. 262 dėl valstybinės ir kooperatyvinės prekybos organizavimo Lietuvos TS Respublikoje, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 2, l. 143-144.

Nuspėjamas manevras: baudmių griežtinimas. Vykdamas Lietuvos sovietizaciją, režimui būtina buvo įtvirtinti okupuotame krašte sovietinę teisės sistemą. Didelis žingsnis šioje srityje buvo žengtas įvedant LSSR Konstituciją, kuri savo esme atkartojė 1936 m. SSRS Konstituciją. Kitas svarbus žingsnis buvo įvesti sovietinius baudžiamojo proceso ir baudžiamąjį kodeksus. Kovoju su režimo požiūriu žalingu pirkimo vajumi, itin svarbu buvo pastarasis kodeksas.

Nors Pirmosios Lietuvos Respublikos baudžiamoji teisė rėmėsi dar 1903 m. Carinėje Rusijoje įvestu Baudžiamuoju Statutu, bet 1938-1939 m. sukrėtimai privertė ieškoti naujų teisinio reguliavimo būdų pirkimo vajams ir kitiems valstybės ūkį ardantiems reiškiniams užkardyti. Tokiu teisės aktu laikytinas ir 1939 m. rugsėjo 5 d. paskelbtas Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymas¹⁵⁹. Šiuo įstatymu pirmaisiais okupacijos mėnesiais rėmėsi ir sovietinis režimas. Remiantis juo, spaudoje 1940 m. birželio – rugsėjo mėnesiais buvo paskelbti 35 skirtingi nubaustų „spekulantų“ sąrašai, kuriuose buvo 877 asmenų paminėjimai¹⁶⁰. Tiesa, peržvelgus šiuos sąrašus, tampa akivaizdu, jog bent jau viešai skelbtos bausmės buvo tolimos nuo aukščiausių įmanomų sankcijų (100 tūkst. litų baudos ir iki 6 mėn. arešto): griežčiausių baudmių sulaukė Vilniaus prekybininkai Morduchas Leizarovičius (už atsargų sudarinėjimą) – 10 tūkst. litų ir Nochimas Blochas (už susistumdymą su jo įmone tikrinusiais asmenimis) – 3 mėn. priverčiamųjų darbų stovyklos bei 5000 litų¹⁶¹. Daugumai nubaustųjų skirtos gerokai menkesnės baudos (paprastai keli šimtai litų) ar bausmės (1-2 savaitės priverčiamųjų darbų stovyklos). (Apie „spekulantų sąrašų“ propagandinę reikšmę ir padarinius – vėliau)

Po rugsėjo pabaigoje įvykdytos stambesnių prekybos įmonių nacionalizacijos režimas viešai laikraščių vedamuosiuose straipsniuose nesyk pareiškė apie nacionalizaciją suduotą „lemtingą smūgį spekuliacijai“¹⁶². Visgi triumfas truko neilgai – jau spalio 3 d. „Vilniaus balso“ vedamajame jau teigta, kad stambiosios pramonės ir prekybos nacionalizacijos dėka tik „iš dalies pašalinta spekuliacija“, o „daugelis piliečių dar labai klaidingai supranta

¹⁵⁹ Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymas, in: Vyriausybės žinios, 1939-09-05, nr. 661, p. 579.

¹⁶⁰ Neanalizuota ar esama pasikartojimų (t. y. kad tas pats nubaustasis figūravo keliuose skirtinguose sąrašuose), tačiau tikėtina, jog buvo, tad neatlikus išsamios analizės galima kalbėti tik apie „asmenų paminėjimus“, bet ne apie „asmenis“.

¹⁶¹ Vėl nubausti spekuliantai, in: Darbo Lietuva, 1940-07-27, nr. 21, p. 4.

¹⁶² Žr. Socializmo stiprinimo keliu, *ibid.*, 1940-09-29, nr. 133, p. 1; Stambiają prekybą nacionalizavus, in: Tiesa, 1940-09-29, nr. 93, p. 1; Nacionalizuota stambioji prekyba, in: Vilniaus balsas, 1940-10-01, nr. 233, p. 1.

prekybos nacionalizavimą“. „Klaidingo supratimo“ pavyzdžiu pasitelktas tokie vaizdelis: „Patys bėga į krautuves, sudarinėja prie krautuvių eiles ir kitus tuo neramina. Prisipirkę gi, kas tik pakliūva, paskui pardavinėja žymiai brangiau tarpuvartėse ir turgavietėse arba laiko suslėpę prekes tariamai „sunkesniems laikams““. Straipsnis baigiamas taip: „Toks nesąžiningų pirkėjų ir pardavėjų, užsiimančiųjų spekuliacija, elgesys neabejotinai rodo, kad kova su jais turi būti dar labiau pagriežtinama ir kad turi būti pasiimta priemonių, kurios visiškai ir galutinai pašalintų bet kokią spekuliaciją Tarybų Lietuvoje“¹⁶³. Po neįvykusio „pirkimo lapų“ įvedimo, režimas darsyk įsitikino, kad pirkimo vajaus „taikiomis reformomis“ sustabdyti nepavyksta, tad „daugelio piliečių klaidingam supratimui“ užkardyti imtasi bausmių sugriežtinimo.

Teisininkės D. Sagatienės teigimu, bausmių už spekuliaciją sugriežtinimą iššaukė sunkumai, prasidėję partinių ir sovietinių organų veikloje¹⁶⁴. Kalbant konkrečiai – pirkimo vajas, paūmėjęs po stambiosios prekybos nacionalizacijos. Spalio 8 d. įvykusiame LKP CK biuro posėdyje priimtas nutarimas „Apie kovą su spekuliacija“, kuriuo nuspręsta Baudžiamojo Statuto 242 str. papildyti ketvirtu paragrafu, kuris skambėjo taip: „Asmenys, nusikaltę spekuliacija produktais ir prekėmis (slapta prekyba, nustatytų kainų viršijimas, nenormalių atsargų sukaupimas, prekių slėpimas), baudžiami kalėjimu nuo 5 iki 10 metų. Spekuliacijos objektai konfiskuojami. Be to, kiekvienu atskiru atveju teismui nusprendus, gali būti taikoma pilna arba dalinė asmens turto konfiskacija“. Įsigalioji šis papildymas turėjo nuo spalio 10 d.¹⁶⁵ Tą dieną šis nutarimas išties buvo paviėšintas, tačiau jau kaip LSSR ATP įsakas¹⁶⁶. Šiuo įsaku, atsakomybė už spekuliaciją LSSR sulyginata su atsakomybe už spekuliaciją pagal tuo metu galiojusį sovietinį baudžiamąjį kodeksą (1926 m. redakcijos). D. Sagatienės teigimu, Nepriklausomos Lietuvos Baudžiamajame Statute nebuvo jokios baudžiamosios teisės normos, ribojančios privačią iniciatyvą prekybos santykiuose¹⁶⁷ – sovietai pradėjo instaliuoti savos baudžiamosios teisės normas į okupuoti krašto teisę, tiesa, jas kol kas pridengdami po tebegaliojančio Baudžiamojo Statuto nuostatomis.

Netrukus sovietiniai dienraščiai ėmė girti šį sprendimą kaip būtinai

¹⁶³ Spekuliacijai griežčiausia kova, *ibid.*, 1940-10-03, nr. 235, p. 1.

¹⁶⁴ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 34.

¹⁶⁵ 1940 m. spalio 8 d. LKP CK biuro posėdžio protokolas, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 10, l. 2-3.

¹⁶⁶ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas apie Baudžiamojo Statuto 242 str. papildymą, in: Tarybų Lietuva, 1940-10-10, nr. 9, p. 1.

¹⁶⁷ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 39.

užkirsiantį kelią spekuliacijai¹⁶⁸. Už savaitės – spalio 17 d. – paskelbtas kitas LSSR ATP įsakas: juo remiantis spekuliacijos ir chuliganizmo bylas prokuratūra galėjo teismui perduoti be parengtinio tardymo¹⁶⁹. Už dviejų dienų – spalio 19 d. – Teisingumo liaudies komisaro Povilo Pakarklio aplinkraštis, bylojantis, jog spekuliacijos bylas teismai privalo išspręsti per dvylika dienų¹⁷⁰. Lietuvos teisinė sistema buvo sparčiai ritama „socialistinio teisėtumo“ keliu, kur sprendimus diktuoti turėjo ne tiek objektyvios tiesos siekis, kiek „klasių kovos“ postulatų laikymasis.

Tiesa, ne visais atvejais teismai skubėjo beatodairiškai skelbti griežtus nuosprendžius „spekulantams“: tik lapkričio 1 d. paskelbtas pirmas pranešimas apie „teismo kovą su spekuliacija“: atsargų kaupėjas Motelis Kopelianskis pritaikius lengvinančias aplinkybes (Baudžiamojo Statuto 53 str.) buvo nuteistas „tik“ 4 metams sunkiųjų darbų kalėjimo¹⁷¹. Po savaitės pranešta jau ir apie išteisintus „spekuliantus“¹⁷². Tokie faktai net režimo kontroliuojamoje viešojoje erdvėje kūrė disonansą: viešai skelbiama apie būtinumą griežtai bausti spekuliantus, tačiau tuo pat metu skelbiami teismų nuosprendžiai byloja apie švelnius nuosprendžius ar net išteisinimo atvejus. Teisininkė D. Sagatienė savo disertacijoje kiek nepelnytai kaltina sovietinius teismus buvus tik prokuratūros parengtų kaltinamųjų išvadų tvirtintojais¹⁷³ – žvelgiant į pasitaikiusį nepasitenkinimą (dažnai būtent prokuratūros) liberaliais teismų nuosprendžiais tiek 1940-1941 m., tiek ir pokariu, tokie kaltinimai atrodo pernelyg supaprastinti.

Režimo reakcijos laukti ilgai nereikėjo: gruodžio 6 d. įvykusiame LSSR apygardos prokurorų susirinkime džiaugtasi tik pora griežčiau nubaustų „spekulantų“ (Vilniaus prekybininkas Rautbordas už tekstilės atsargų slėpimą nubaustas 10 metų kalėti; Kauno prekybininkas Sluckis už įvairių prekių slėpimą – 8 metams), tuo tarpu, išsakyta daug kritikos teismų adresu: netaikoma turto konfiskacija, o Kauno [apygardos] teismas išvis išteisino 49 proc. teisiamų „spekulantų“¹⁷⁴. Gruodžio 14 d. paskelbtas okupacinės valdžios sukurtas instrumentas – LSSR Aukščiausiojo Teismo - pasisakymas dėl per švelnių nuosprendžių spekuliacijos bylose: Aukščiausiasis Teismas ne

¹⁶⁸ Žr. Tvirtas apinasris spekuliacijai, in: Tarybų Lietuva, 1940-10-11, nr. 10, p. 1; Negailastinga kova su spekuliacija, in: Tiesa, 1940-10-11, nr. 103, p. 8.

¹⁶⁹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas apie Baudžiamojo proceso įstatymo 544 str. papildymą, in: Tarybų Lietuva, 1940-10-17, nr. 15, p. 10.

¹⁷⁰ Teisingumo liaudies komisaro bendraraštis nr. 219, *ibid.*, 1940-10-19, nr. 17, p. 6.

¹⁷¹ Spekuliantai griežtai baudžiami, *ibid.*, 1940-11-01, nr. 28, p. 1.

¹⁷² Kova su spekuliacija, *ibid.*, 1940-11-10, nr. 34, p. 9.

¹⁷³ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 36.

¹⁷⁴ LTSR Prokuratūroje, in: Tiesa, 1940-12-09, nr. 154, p. 4.

tik atmetė nuteistų „spekulantų“ kasacinius skundus bei patenkino prokuratūros skundus dėl per švelnių nuosprendžių, bet ir pareiškė, kad apygardos teismai yra neteisūs skirdami nuteistiesiems daugiausia minimalias bausmes bei ne kiekvieną kartą apsvarstydami nuteistojo turto konfiskacijos klausimą. „Iš viso Aukšč. teismas konstatavo, kad teismai per daug liberališkai elgiasi su spekuliantais, skirdami jiems mažas bausmes“,– buvo rašoma „Tarybų Lietuvoje“¹⁷⁵.

Be teisinės sistemos vadžias sugriebusio LSSR Aukščiausiojo Teismo, verta paminėti ir formaliai gruodžio 1 d. nubrėžtas naujas teisinio kelio vėžes – LSSR teritorijoje įvestus eilę RSFSR teisės kodeksų: baudžiamąjį, baudžiamojo proceso, civilinį, civilinio proceso, darbo, santuokos, šeimos ir globos įstatymų. Pirmiausia „laikinas RSFSR kodeksų taikymas“ LSSR teritorijoje buvo patvirtintas SSRS ATP įsaku (lapkričio 6 d.)¹⁷⁶, o po to (lapkričio 30 d.) patvirtintas atitinkamu LSSR ATP įsaku¹⁷⁷ – taip kuriant legitimumo ir LSSR savarankiškumo SSRS atžvilgiu įvaizdį.

Nagrinęjant režimo kovą su ekonominio nelegalumo apraiškomis, sovietinio baudžiamojo kodekso įvedimą vargu ar galima laikyti kažkokiu reikšmingu įvykiu – iš esmės kova su pirmuoju sovietmečiu režimui pavojingiausia (ir dominuojančia) ekonominio nelegalumo (režimo požiūriu) praktika – pirkimo vajumi (kurį režimas įvardijo kaip „spekuliaciją“) – sovietiniais standartais buvo reguliuojama jau nuo spalio 10 d. Gruodį įvestas RSFSR baudžiamasis kodeksas tik įtvirtino šią padėtį.

„Liaudis tiesiog sukvailėjo“: rublio įvedimas. Sparčiai griunama susiklosčiusi Lietuvos visuomenės sankloda išgąsdino tiek miesto, tiek kaimo gyventojus. Tiek vieni, tiek kiti susirūpino gerovę „juodą dieną“ užtikrinsiančių atsargų kaupimu. Visuomenė tik prasidėjus okupacijai susivokė, jog litas nebėra patikima valiuta, taigi, visuotinai imtos kaupti arba įvairių prekių atsargos arba rubliai.

Sovietinis režimas, savu ruožtu, stengėsi šią visuomeninę lito degradaciją kaip įmanoma labiau pristabdyti. Dar birželio 21 d. tuometinis Finansų ministras E. Galvanauskas išleido įsakymą, draudžiantį Lietuvoje rubliais ar červoncais – šio įsakymo pažeidėjai pagal gresiančias bausmes

¹⁷⁵ Aukščiausiasis Teismas pasisako dėl spekuliantų, in: Tarybų Lietuva, 1940-12-14, nr. 65, p. 1.

¹⁷⁶ TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Įsakas dėl laikinio taikymo RTFSR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR teritorijoje, *ibid.*, 1940-12-01, nr. 54, p. 1.

¹⁷⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Įsakas dėl laikinio taikymo RTSFR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų Lietuvos TSR teritorijoje, *ibid.*

buvo prilyginami spekuliantams¹⁷⁸. Liepos viduryje jau kitas Finansų ministras – Juozas Vaišnoras – viešai ramino, kad litas ir toliau lieka vienintele teisėta mokėjimo priemone, o skleidžiantieji gandus apie rublio įvedimą tėra provokatoriai¹⁷⁹. Nepaisant to, okupacija pakirto visuomenės pasitikėjimą senąja valiuta – ir vis dažniau litas tapdavo negeidžiama atsiskaitymo priemone.

Spalio mėnesį, jau po stambiosios prekybos nacionalizavimo, sovietinę valdžią pradėjo pasiekti neraminantys pranešimai iš provincijos. Iš Rokiškio apskrities pranešta apie asmenis, kurie „nepasitikdami litu daug perka“, o Rokiškio miestas gali greitai likti be duonos: „Lietūkio“ sandėliuose esama grūdų tik 6 dienoms, nes valstiečiai mažai atveža. Rašto autoriaus tokia padėtis visai nestebino: „Lietūkis“ už centnerį grūdų mokėjo apie 11 litų, o turguje mokėta apie 20 litų¹⁸⁰. Marijampolės apskrityje, Višakio Rūdos apylinkių darbininkams tekdavo ir „po dieną kitą pabadauti“, nes vietos ūkininkai nors ir turėjo grūdų, bet jų neparduodavo sakydami, jog „tuomet parduosim, kada rubliais mokės, o litais vistiek nieko nepasinaudosim, nes jie tuoj kris“¹⁸¹. Šiauliuose gyventojai masiškai pirkto tekstilės, odos gaminius. Tiek miesto, tiek kaimo gyventojai kalbėjo, jog litai gali pradingti, o už juos nusipirktos prekės liks¹⁸². Lapkritį Telšiai keliskart liko be duonos – ūkininkams nevežant grūdų į turgus, kepyklos sustojo. Valstiečiams laukiant naujos valiutos, stoji prekyba net turguose, kur už grūdus mokėta dukart daugiau nei „Lietūkyje“¹⁸³. Pranešimai iš įvairių apskričių rodo, jog vėlyvą 1940 m. rudenį Lietuva paniro į maisto krizę: artėjančią lito griūtį nujaučiantys ūkininkai nenorėjo parduoti grūdų ir miestai likdavo be duonos – su visomis iš to galinčiomis išplaukti politinėmis pasekmėmis. Sutiktina su A. Terlecko mintimi, kad žmonės ieškojo maksimalios naudos sau, o ne naujajam režimui¹⁸⁴ – ši žmoniška logika iš esmės paaiškina visą nelegalių ekonominių praktikų reiškinį.

¹⁷⁸ Finansų ministro įsakymas dėl rublių ir červoncų priėmimo, in: Lietuvos aidas, 1940-06-22, nr. 293, p. 1.

¹⁷⁹ Litas ir toliau lieka vienintelė teisėta mokėjimo priemonė, *ibid.*, 1940-07-14, nr. 334, p. 3.

¹⁸⁰ LKP Rokiškio apskrities komiteto 1940 m. spalio 11 d. raštas LKP CK, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 183, l. 99.

¹⁸¹ LKP Marijampolės apskrities komiteto 1940 m. spalio 22 d. raštas LKP CK, *ibid.*, l. 77.

¹⁸² LKP Šiaulių apskrities ir miesto komitetų 1940 m. spalio 24 d. raštas LKP CK, *ibid.*, l. 148.

¹⁸³ LKP Telšių apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 16 d. raštas LKP CK, *ibid.*, l. 111.

¹⁸⁴ A. Terleckas, *Kolchozų visuomenės...* op. cit., p. 105.

Problema pabandyta spręsti superkamųjų kainų pakėlimu. Spalio 22 d. LSSR Mėsos ir Pieno pramonės liaudies komisaras J. Laurinaitis pateikė siūlymą LSSR LKT skubiai pakelti supirkimo kainas gyvuliams iki 50 proc., paukščiams iki 20 proc., pieno produktams ir kiaušiniams iki 33 proc., o daržovėms net iki 53 proc.¹⁸⁵ Prie siūlymo buvo pateikta informacinė lentelė, kiek įvairių rūšių daržovės kainuoja Vyriausybės nustatytais kainomis (*superkamosios kainos* – D. I), kiek kainuoja Kauno, Vilniaus ir provincijos turguose ir kiek siūloma pakelti superkamąją kainą. Pavyzdžiui, burokėlių superkamoji kaina buvo 18 litų už 100 kg. Turgaus kainos svyravo nuo 20 litų provincijoje iki 24 litų Vilniuje. J. Laurinaičio siūlymas buvo superkamąją kainą pakelti iki provincijos turgaus kainų – 20 litų už centnerį. Ryškesnis pavyzdys – svogūnų kainos: superkamoji kaina – 36 litai; Kauno turguose – 80 litų; Vilniaus – 120 litų; provincijos – 70 litų. J. Laurinaičio siūlymas analogiškas: naujas superkamąsias kainas pakelti iki provincijos turgaus kainų lygio – 70 litų už centnerį svogūnų. Tokios pat logikos laikytasi ir dėl kitų daržovių kainų, išskyrus bulves – čia nauja superkamoji kaina (9,2 Lt. už 100 kg.) buvo kiek mažesnė už provincijos turgaus kainas (9,5 Lt.)¹⁸⁶. Reikia pripažinti, jog J. Laurinaičio pasiūlymas buvo logiškas ir bent iš dalies turėjo pagerinti „Lietūkių“ padėtį provincijoje. Žinoma, vargu ar Kauno ar juolab Vilniaus apylinkių valstiečiai būtų skubėję parduoti „Lietūkiui“ daržoves gerokai pigiau negu šalia esančių didžiųjų miestų turguose, tačiau kokiuose nors Biržuose ar Plungėje situacija, tikėtina, pagerėtų.

Spalio 26 d. LSSR LKT priėmė nutarimą pakelti superkamąsias kainas gyvuliams (25-30 proc.), paukščiams (20-30 proc.), pienui ir jo produktams (25 proc.), kiaušiniams (32 proc.)¹⁸⁷. Apie daržovių kainų kėlimą nutarime – nė žodžio: tikėtina, kad ši J. Laurinaičio siūlymo dalis buvo ignoruota, nes vėlesniuose LSSR LKT nutarimuose nepavyko aptikti sprendimo kelti daržovių kainas. Kalbant apie gyvulininkystės produktų kainų kėlimą, jis tik dalinai atitiko J. Laurinaičio siūlymą – kuris, tikėtina, paremtas buvo ta pačia logika: pakelti superkamąsias kainas iki provincijos turgaus kainų lygio. Panašu, kad LSSR vadovai nesiryžo taip drastiškai pakelti superkamųjų kainų, nes tai logiškai reikalautų kelti ir tų pačių produktų pardavimo kainas – kas tik sunkintų bendrą gyventojų aprūpinimo situaciją.

¹⁸⁵ LSSR Mėsos ir Pieno pramonės liaudies komisaro J. Laurinaičio 1940 m. spalio 22 d. raštas LSSR LKT pirmininkui, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 280, l. 31.

¹⁸⁶ Informacinė lentelė apie daržovių kainas LSSR 1940 m. spalio 21 d. duomenimis, *ibid.*, l. 34.

¹⁸⁷ LSSR LKT 1940 m. spalio 26 d. nutarimas Nr. 267 dėl kainų kėlimo gyvuliams, paukščiams, pienui, jo produktams ir kiaušiniams, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 2, l. 162.

Taigi, pasirinktos „pusiau priemonės“ – šiek tiek pakelti superkamąsias kainas, tikintis, kad tai paskatins ūkininkus parduoti produkciją „Lietūkiui“.

Lapkričio 25 d. paskelbta, jog šalia lito į apyvartą LSSR paleidžiamas rublis, kurį privaloma visuotinai priimti. Atsiskaitymai priimami pagal kursą, jog vienas litas atitinka 90 kapeikų¹⁸⁸. Kitą dieną oficiozas „Tarybų Lietuva“ išspausdino Prekybos liaudies komisaro Marijono Gregorausko tekstą, kuriame pasisakyta apie tvirtas prekių kainas ir teigta, kad litu reikia pasitikėti: „Liaudies priešai skleidžia visokių gandų ir nesusipratę žmonės pasiduoda panikai, nenormaliai supirkinėdami įvairias prekes, dažnai jiems visai nereikalingas. Tai įveda į prekybą dezorganizaciją, tuo tarpu panikai nėra jokio pagrindo. Dorai uždirbti ar sutaupyti litai nepavirs beverte valiuta“¹⁸⁹. M. Gregorausko žodžių patikimumą galima iliustruoti Zarasų apskrities gyventojos Paulinos Bikulčienės laiško LKP CK žodžiais: „Ir taip turėjau susitaupiusi paskutiniu metu 600 litų. Šitos mano santaupos yra sunkaus darbo vaisius. Bet štai netikėtai sužinojau, jog litai iš apyvartos išimti ir jie nebeimami ir nekeičiami. Tuo būdu pas mane pasiliko jie visiškai beverčiai“, – 1941 m. balandį rašė moteris¹⁹⁰. Kiek tokių sovietinės valdžios pažadais patikėjusių ir savo santaupas praradusių žmonių būta – archyviniai dokumentai nutyli. Ekonomisto A. Tarulio dar nacmečiu išsakytu vertinimu, rublio-lito kursas buvo nerealus, nes rublis buvo 3-4 kartus mažesnės vertės. Anot Tarulio, dėl tokio plėšikiško valiutos kurso okupuotas kraštas ir jo gyventojai patyrė apie 150-170 mln. litų nuostolių¹⁹¹.

Didžioji dalis visuomenės suvokė šio apiplėšimo esmę ir nepasižymėjo tokiu pasitikėjimu naujosios vyriausybės lozungais. Utenoje pirmosiomis dienomis po rublio įvedimo neveikė privačios parduotuvės - jų savininkai tai aiškino kainų nežinojimu. Valstiečiai turguje nenorėjo imti litų, arba prašė kosminių kainų – vienas valstietis už vežimą malkų prašė 30 litų arba 10 rublių. Gyventojai puolė mokėti įvairius mokesčius litais. „Bendrai gyventojai stengiasi išleisti litus ir įsigyti rublių“ – konstatavo Utenos apskrities LKP komitetas¹⁹². Gerokai vaizdžiau gyventojų nuotaikas po rublio

¹⁸⁸ LTSR Liaudies Komisarų Tarybos pranešimas, in: Tarybų Lietuva, 1940-11-25, nr. 48, p. 1.

¹⁸⁹ M. Gregorauskas, Socijalistinė prekyba ir tvirtos prekių kainos, *ibid.*, 1940-11-26, nr. 49, p. 3.

¹⁹⁰ Paulinos Bikulčienės 1941 m. balandžio 15 d. laiškas LKP CK, in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 192, l. 89.

¹⁹¹ A. Tarulis, Kapitalų nacionalizacija, in: Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. T. 1. Kaunas, 1942, p. 257.

¹⁹² LKP Utenos apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 29 d. raštas LKP CK, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 183, l. 129.

įvedimo aprašė jų kolegos Telšių apskrityje: „Paskelbus ir išleidus rublius į apyvertą šalia lito, liaudis tiesiog sukvailėjo. Penktadienį Plungės turguje buvo tik keletas padvadų, vienas pilietis atvežė parduoti grietinės, viena moteris nusipirko vieną literį už kurį sumokėjo 10 litų, bet žmonės bepuldami sudaužė puodą ir liko be pinigų ir grietinės. Už malkų vežimą prašo 100 litų, paklausus kodėl taip brangiai, atsakė, o gal veltui atiduodu, rytoj litų niekas neims“¹⁹³. Visuomenės nuotaiką nusako šie žodžiai: „Visų tikslas yra kuo greičiau nusikratyti litų. Juodoji birža moka už 1 červoncą 30 litų“¹⁹⁴. Vėliau Telšių apskrities LKP komitetas pranešė ir apie už 40 litų perkamus červoncus¹⁹⁵ - akivaizdu, jog visuomenė stengėsi kuo greičiau atsikratyti litų ir įsigyti rublių, suvokdama, kad bet kurį sekantį rytą laikraščiuose galima sulaukti pranešimo apie lito pašalinimą iš apyvartos.

Lietuvos visuomenei tuo metu aktualius klausimus geriausiai iliustruoja LKP CK adresuotas neaiškiomis aplinkybėmis (tikėtina, kad po kokio nors vietinio mitingo) atsiradęs Marijampolės apskrities LKP komiteto raštas apie vietos valstiečių ir darbininkų klausimus, pageidavimus bei pasiūlymus. Pirmasis klausimas – „Ar ilgai kursuos litas?“. Toliau – kodėl prekių kainos nesiderina su uždarbiu: kodėl algos mažesnės nei prekių kainos? Klausta tiesiai – „kodėl prisijungus prie SSSR pasidarė prekių trūkumas?“. Siūlymas: „Kad būtų sutvarkyti miestiečiai verteivos spekuliantai, kurie užkabinėja kaimiečius“. Būta ir tautinio pobūdžio klausimų, pavyzdžiui, kodėl tekstilė prekiauja daugiausiai žydų tautybės pardavėjai – pageidauta, kad bent pusė tekstilės pardavėjų būtų lietuviai. Balbieriškio darbininkai pareiškė esant poreikį įvesti prekės korteles, nes jų neįvedimas „padėjo turtingiesiems ir biznieriems pigiai prisipirkti prekių, nes tik turintys daug pinigų ir laiko galėjo išstis dienas stovėti prie krautuvių“¹⁹⁶. Iš tokių klausimų ir pareiškimų galima konstatuoti apie visuomenėje tvyrojusią milžinišką socialinę įtampą, nulemtą ne tik radikalių sovietinių reformų, bet ir kaimo – miesto priešpriešos, sustiprintos režimo propagandinių vaizdinių apie darbščius valstiečius (kaimo erdvė) ir dykaduonius spekuliantus (miesto erdvė).

Gyventojų nuotaikas miestuose rublio įvedimo dienomis aktyviai sekė čekistai. Lapkričio 25-30 dienomis, LKP CK sekretoriui Antanui Sniečkui išsiųstos penkios skirtingos įvykių ir gyventojų pasisakymų valiutos įvedimo

¹⁹³ LKP Telšių apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 29 d. raštas LKP CK, *ibid.*, I. 124.

¹⁹⁴ *Ibid.*

¹⁹⁵ LKP Telšių apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 18 d. raštas LKP CK, *ibid.*, I. 118.

¹⁹⁶ LKP Marijampolės apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 4 d. raštas LKP CK, *ibid.*, I. 79.

klausimu suvestinės. Bendras vaizdas turėjo kelti nerimą: saugumo skaičiavimais, apie 80 proc. tekstilės, avalynės ir galanterijos parduotuvių įvedus rublį neveikė, o prie veikusių išsirikiavo didelės eilės, užfiksuoti atvejai kai privatūs prekybininkai ar turgaus prekiautojai neėmė litų, o prie Valstybinio banko kontoros Marijampolėje suvažiavo apie 700 valstiečių vežimų, norėjusių sumokėti mokesčius, žinoma, litais¹⁹⁷. Pasklidę gandai, jog litas iš apyvaratos bus išimtas gruodžio 1 d. sukėlė naują pirkimo ažiotažą – Kaune esančių „Maisto“ parduotuvių pajamos per vieną dieną (lapkričio 26 d.) siekė 140 tūkst. litų ir apie 5000 rublių – maždaug keturis kart daugiau nei įprastomis dienomis¹⁹⁸. Nerimą kėlė ir miesto darbininkų nuotaikos. Kauno „Inkaro“ darbininkė Biržaitė pareiškė: „Lietuva nors ir maža valstybė, bet gyvenome mes gerai, rengėmės švariai, o dabar ir apsirengti nebegalėsime“. Jai pritarė kolegė Pranevičienė: „Geriau jau mirti arba karas, negu taip gyventi. Viskas pabrango ir apsirengti nėra kuo“¹⁹⁹. Vienos Vilniaus įmonės darbininkė kolegas ragino: „Ruoškite, draugai, produktų atsargas, nes dabar nieko nebeliks“²⁰⁰.

Iš šiame skyrelyje analizuotų šaltinių susidaro įspūdis, jog oficialus rublio įvedimas darsyk išgąsdino ir taip įbaugintą Lietuvos visuomenę, kuri savo nerimą malšino perkant ir / arba kaupiant įvairias (produktų, prekių, patikimo valiutos) atsargas. Rublio įvedimas nebuvo paskutinis žibalo pliūpsnis į ir taip nebeužgestančią pirkimo vajuos liepsną – netrukus sovietinė valdžia atvėrė rytinę LSSR sieną ir į rungtynes dėl deficitu sparčiai tampančių prekių įsijungė rytinių respublikų gyventojai.

¹⁹⁷ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Guzevičiaus 1940 m. lapkričio 25 d. speciali suvestinė Nr. 1 apie visuomenės reakciją į Vyriausybės sprendimus dėl valiutos ir kainų, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 1, l. 60-61.

¹⁹⁸ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Gladkovo 1940 m. lapkričio 28 d. speciali suvestinė Nr. 3 apie visuomenės reakciją į Vyriausybės sprendimus dėl valiutos ir kainų, *ibid.*, l. 67.

¹⁹⁹ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Guzevičiaus 1940 m. lapkričio 26 d. speciali suvestinė Nr. 2 apie visuomenės reakciją į Vyriausybės sprendimus dėl valiutos ir kainų, *ibid.*, l. 65.

²⁰⁰ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Gladkovo 1940 m. lapkričio 30 d. speciali suvestinė Nr. 5 apie visuomenės reakciją į Vyriausybės sprendimus dėl valiutos ir kainų, *ibid.*, l. 97.

1.3. Atvertos sienos, atverta rinka

Antplūdis iš Baltarusijos SSR. 1940 m. gruodžio 7 d. SSRS LKT nutarimu buvo panaikinta siena tarp LSSR ir Baltarusijos SSR (toliau – BSSR). LSSR Milicijos vadovybė išsyk numatė, kad šia aplinkybe gali pasinaudoti įvairūs nepageidaujami elementai: „spekulantai“, „valiutininkai“ ir kiti asmenys, kurie prisidengę įvairių organizacijų vardu gali supirkinėti ir iš LSSR išvežti įvairias prekes²⁰¹. Taip ir nutiko.

Tokias tikslias prognozes lėmė keliais mėnesiais ankstesnė patirtis su Lietuvos gyventojų masiniais bandymais pereiti LSSR – Latvijos SSR sieną. Lietuvių siekiai paviešėti Latvijoje ir, žinoma, įsigyti ten įvairių pramoninių prekių, tąsok buvo užkardomi spalio 11 d. LKP CK ir LSSR LKT sprendimu perorganizuojant Lietuvos-Latvijos sienos apsaugą: pakeista anksčiau egzistavusi muitinės punktų sistema, atšauktas leidimų patekti į Latviją išdavimas valsčių administracijose, panaikinta teisė 10 kilometrų pasienio ruože gyvenantiems asmenims nekliudomai patekti į Latviją. Tokios reformos rezultatas – apriboti Lietuvos gyventojų bandymai nelegaliai patekti į Latvijos SSR. Čekistų duomenimis, 1941 m. sausį-gegužę kertant LSSR-Latvijos SSR sieną, buvo sulaikyti 188 vietiniai gyventojai ir 27 „spekulantai“ – ir tai stambiausios į Latviją patekti bandžiusios asmenų grupės²⁰². Tuo tarpu, kai sienos į Latvijos SSR apsauga buvo sustiprinta, 1940 m. gruodį nutiko visiškai priešingas procesas su LSSR-BSSR sienos apsauga: ji buvo panaikinta ir eilės prie Lietuvos parduotuvių tapo bendra konkurencijos erdve LSSR ir BSSR gyventojams.

Tokio antplūdžio kontekstą gerai paaiškina rusų istorikė Karpenkina: 1939 m. rugsėjį užimtas regionas – Rytų Lenkija – buvo skurdžiausias Lenkijoje, tačiau išsyk tapo SSRS vakarais – buvo nepalyginamai turtingesnis nei senosios sovietinės respublikos. 1939 m. rugsėjį-lapkričių Vakarų Baltarusijoje Karpenkina įvardina kaip „pseudo NEP`ą“, kuris imtas sparčiai likviduoti (apkraunant privačius prekybininkus milžiniškais mokesčiais), o 1939 m. gruodį NKVD jau fiksavo neretus vietinių gyventojų bandymus eiti per sieną į vis dar tuo metu Nepriklausomą Lietuvą – Vakarų Baltarusijoje po kelių mėnesių sovietų valdymo jau ėmė drastiškai trūkti prekių²⁰³. A. Terlecko

²⁰¹ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisariato Milicijos valdybos viršininko Petrylos 1940 m. gruodžio 11 d. aplinkraštis visų LSSR apskričių Milicijos skyrių viršininkams, in: LCVA, f. R-786, ap. 2, b. 1, l. 1.

²⁰² LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Doncovo 1941 m. birželio 7 d. raštas LKP CK ir LSSR LKT, in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 158, l. 107-109.

²⁰³ Карпенкина Я.В. Еврейское население и экономические преобразования в

disertacijoje pateikiamas vaizdas epizodas vieno žmogaus apsilankymą 1939 m. pabaigoje Švenčionyse (kurie tuo metu dar neperduoti Lietuvai): turgus apleistas, privati prekyba žlugusi, o valstybinėse parduotuvėse tik druska ir degtukai²⁰⁴. Lietuvai visi šie procesai tuo metu buvo dar ateityje.

Esmine BSSR gyventojų masinio antplūdžio, prasidėjusio 1940 m. pabaigoje, priežastimi įvardintas didelis kainų skirtumas tarp LSSR parduotuvių ir Vakarų Baltarusijos miestų (Lydos, Baranovičių ir kt.) turgaviečių. Pavyzdžiai: 1) Cukrus LSSR parduotuvėse kainavo 2,80 rublio, Lydos ir Baranovičių turguose – atitinkamai 15 ir 20 rublių; 2) Rūkyti lašiniai LSSR parduotuvėse – 8 rubliai, Lydos ir Baranovičių turguose – 20 rublių; 3) Papirosai LSSR parduotuvėse – nuo 40 iki 60 kapeikų, Lydos ir Baranovičių turguose – atitinkamai 1,50 rublio ir 1,70 rublio²⁰⁵. Iš tokių pavyzdžių galima suprasti „spekuliacijos“ prasmę: tūlas Lydos gyventojas galėjo nukeliauti į Vilnių, pastovėti eilėse, prisipirkti įvairių produktų, grįžti į Lydą ir ten turguje parduoti keliskart brangiau.

Čekistų duomenimis, 1941 m. pavasarį šis reiškinys pasiekė tokį mastą, kad vien į Vilnių kiekvieną dieną atvykdavo 500-600 „spekulantų“, kurie kasdien išveždavo iki 10 tonų įvairių produktų, daugiausiai cukraus, saldinių, sviesto, aliejaus, miltų, mėsos gaminių. Pastebėta, jog maisto produktus atvykėliai veždavosi dažniausiai atvirai, o tuo tarpu pramonines prekes – slapčia, kontrabandiniu būdu: kojines, trikotažas, šilkas būdavo įsiuvami į paltus, pats vežėjas apsvyniodavo nusipirktais audiniais, apsirengdavo po kelis marškinius ir kostiumus. Pasitaikė ir juokingų atvejų, pavyzdžiui, Slonime (BSSR) gyvenęs pilietis Bliachovič Vilniaus geležinkelio stotyje sulaukytas su 25 metrais tekstilės audinių, penkiais vyriškais trikotažiniais marškinėliais, šešiomis moteriškoms triko, šilkinė moteriška pižama, 21 moteriška šilkinė skarele – ir visą šį turtą pilietis Bliachovič buvo užsidėjęs ant savęs: marškinėlius, triko ir pižamą apsvilkęs, o 25 metrus tekstilės bei 21 skarelę pririšęs špagatu prie rankų, kojų ir nugaros. Metodas buvo tiek įspūdingas, kad čekistai LKP CK sekretoriui A. Sniečkui prie aprašymo pridėjo ir „žygiui“ apsirėdžiusio Bliachovič nuotrauką²⁰⁶.

BSSR gyventojai neapsiribojo Vilniumi. Iš Alytaus, Trakų, Švenčionėlių ir Utenos apskričių taip pat buvo masiškai vežami maisto

Западной Белоруссии, 1939-1940 гг, in: Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2016, с. 25-32.

²⁰⁴ A. Terleckas, *Kolchozų visuomenės...* op. cit., p. 128.

²⁰⁵ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Krastino 1941 m. kovo 21 d. raštas LKP CK, in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 158, l. 56.

²⁰⁶ Ibid., l. 54-55.

produktai, o be jų ir galvijai, kiaulės ir grūdai²⁰⁷. Šioje vietoje verta pagalvoti apie viena – kalbant apie BSSR gyventojų antplūdį, daugiausia akcentuoti „spekulantai“ iš Vakarų Baltarusijos – t. y. tų buvusių Lenkijos teritorijų, kurios prie SSRS buvo prijungtos tik 1939 m. rugsėjį. Užteko metų, kad tarp buvusių to paties Vilniaus krašto (priklausiusio Lenkijai) miestų susidarytų reikšmingai skirtinga gyventojų aprūpinimo situacija: skirtinga tiek, kad sovietams ilgiau priklausiusių Vilniaus krašto miestų gyventojai masiškai plūdo į ilgėliau sovietinės okupacijos išvengusią Lietuvai tekusią Vilniaus krašto dalį.

Antplūdžio masiškumą fiksavo tie patys čekistai. Jų duomenimis, nuo 1940 m. gruodžio iki 1941 m. kovo 10 d. buvo sulaikyti daugiau kaip 6 tūkst. „spekuliantiško elemento“, keliaujančio iš BSSR į LSSR²⁰⁸. Ir tai – tik sulaikytieji daugiausia geležinkelių stotyse, nes LSSR-BSSR sienos apsaugos nebūta. Tokia situacija padiktavo logišką pasiūlymą – organizuoti atitinkamą apsaugą iš vietinės milicijos bei permesti 300 (iš esamų 500) Lietuvos-Latvijos sovietinių respublikų sieną saugančių LSSR pasieniečių. Tokį siūlymą pateikęs LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Krastino teigimu, Lietuvos-Latvijos pasienyje sulaikomi nereikšmingi kiekiai sienos pažeidėjų (nuo 1940 m. lapkričio iki 1941 m. kovo – 142 asmenys), o be to, sienos apsauga abipusė – Latvijos SSR pasieniečiai irgi saugojo LSSR sieną²⁰⁹. LSSR vadovybei šis siūlymas patiko ir jis 1941 m. kovo 21 d. buvo perduotas SSRS LKT pirmininkui V. Molotovui²¹⁰ – tiesa, šis siūlymas įgyvendintas taip ir nebuvo.

Su pirkikų iš BSSR antplūdžiu sovietinis režimas Lietuvoje bandė kovoti kone nuo pirmųjų dienų. Dar 1940 m. gruodį LSSR čekistai adresavo specialų pranešimą ne tik Sniečkui ar VKP(b) įgaliotiniui Pozdniakovui, bet ir BSSR Vidaus Reikalų liaudies komisarui Canavai: pranešta ne tik apie reiškinį, bet ir gan masiškas kovos priemones (vien gruodžio 20 d. Vilniuje nustatyti ir sulaikyti 1500 pirkikų, atvažiavusių iš Vakarų Baltarusijos, Švenčionėlių apskrityje – 322)²¹¹. Atėjūnų iš Baltarusijos „apgrevimo taktika“ – toli gražu ne tik mūsų laikų hieroglifas: tokius metodus taikė ir LSSR

²⁰⁷ Ibid., l. 55.

²⁰⁸ Ibid., l. 57.

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ LKP CK pažyma (data neaiški – ne anksčiau kaip 1941 m. kovo 21 d.), *ibid.*, l. 61-62.

²¹¹ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Gladkovo specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, VKP(b) CK įgaliotiniui Pozdniakovui ir BSSR Vidaus Reikalų liaudies komisarui Canavai (1940 m. gruodis, diena neaiški – ne anksčiau gruodžio 21 d.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 1, l. 175-176.

geležinkelių milicija. Vien laikotarpiu nuo 1941 m. sausio 1 d. iki vasario 10 d. geležinkelių milicija Lietuvoje patikrino 3889 asmenis, iš kurių 2996 (apie 77 proc.) buvo gražinti atgal į BSSR, o 19 asmenų (0,5 proc.) buvo sulaikyti už spekuliaciją²¹². Pastebėta, jog didelė dalis atvykėlių su savimi vežėsi „komandiruotę“ įrodančius dokumentus, kurie esamai ar tariamai buvo išduoti įvairių BSSR įstaigų – didelėje dalyje buvo nurodomas siuntimas į „universalią tiekimo bazę“ Vilniuje. Kitas pirkikų priedangos metodas – teigti, jog vyksta į Vilnių pas gydytojus, tačiau iš tikrųjų vykti į parduotuves. Pastebėję, jog geležinkeliuose dažni reidai ir patikrinimai, pirkikai taip pat reagavo: pradėjo į Lietuvą vykti autotransportu ir vežimais²¹³. Kova buvo abipusė – priešininkai reagavo vienas į kito manevrus: režimo primesti apribojimai iššaukdavo ekonominių nelegalų (šiuo atveju – sovietinę sistemą LSSR gyventojų akyse diskredituojančių pirkikų iš BSSR) praktikos kaitą (kaip išvengti represijų), o ši savo ruožtu – naujus, patobulintus režimo manevrus (apribojimus).

Ši nedidelį teorinį režimo ir ekonominių nelegalų kovos modelį galima būtų galima iliustruoti dviem tarpusavyje tiesiogiai nesusijusiais pavyzdžiais. 1941 m. sausio 31 d. Vilniaus geležinkelio stotyje, prieš pat atvykstant traukiniui Vilnius – Lvovas, apsireiškė pilietis, kuris asmens, panašaus į stoties tarnautoją, paklausė ar čia nesama milicijos. Paklaustasis atsakė, kad milicijos nėra ir tada pasirodė klausiančiojo bičiuliai – grupelė žydų (iš vokiečių užimtos Lenkijos dalies), kurie nekantriai laukė traukinio su gausiai prikimštais krepšiais. Staiga paaiškėjo, jog juos apgavo – užklaustas tarnautojas pasirodė besas milicininku, o aplink pasirodė besų gausu jo kolegų – ir visi persirengę geležinkelio darbininkais. Taip – panašiai į trilerį – buvo sulaikyta grupė „spekulantų“, atvykusių į Vilnių iš vokiečių okupuotos Lenkijos dalies (koku būdu jie pateko į sovietų užimtą Lenkijos dalį – neaišku). Sulaikytųjų krepšiuose rasta įvairių pramoninių prekių 10 tūkst. rublių sumai²¹⁴. Kitas pavyzdys – aukščiau minėtas faktas apie BSSR įstaigų išduodamus siuntimus, kuriais prisidengdami pirkikai atvykdavo į LSSR ir bandydavo prisipirkti bei LSSR LKT 1941 m. vasario 21 d. priimtas potvarkis, kuriuo remiantis „sąjunginių respublikų agentams“ draudžiama be leidimų supirkinėti žaliavas ir gaminius LSSR teritorijoje²¹⁵. Šiuos pavyzdžius galima

²¹² LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Guzevičiaus specialus pranešimas LKP CK (1940 m. vasaris, diena neaiški – ne anksčiau vasario 11 d.), *ibid.*, b. 4, l. 68.

²¹³ *Ibid.*, l. 68-69.

²¹⁴ *Ibid.*, l. 69.

²¹⁵ LSSR LKT 1941 m. vasario 21 d. potvarkis Nr. 4, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 3, l. 5.

sudėti į vieną darnią teorinę visumą, paaiškinančią nelegalių ekonominių praktikų ir kovos su jomis dinamiką.

Pradėti reikėtų nuo startinės pozicijos – pirminės, nesudėtingos, režimo požiūriu nelegalios ekonominės praktikos, kuri jos vykdytojams pradžioje (iki pirmųjų režimo reakcijų) gali atrodyti net visai nepavojinga ir nepretenduojanti tapti represijas užtraukiančiu kriminalu, nusikalstama veika. Nagrinėjamu atveju, tokia startine pozicija galėtų būti pirmųjų pirkikų iš BSSR veiklą – tų, kurie 1940 m. gruodį, atvėrus sieną tarp LSSR ir BSSR, paplūdo į Vilniaus ir kitų Rytų Lietuvos miestų parduotuves. Pirmieji pirkikai, tikėtina, nesuvokė savo veikimo (pigėsnių prekių pirkimo LSSR ir brangesnio pardavimo BSSR) kaip nusikalstamo režimo atžvilgiu, ypač žinant tai, kad remiantis nagrinėjamais dokumentais, daugumą pirkikų sudarė Vakarų Baltarusijos (t. y. teritorijų, užimtų sovietų tik 1939 m. rudenį) gyventojai. Dėl šios priežasties dauguma šių pirkikų buvo naivūs, savo ketinimų neslėpė, pirkė ir vežė prekes atvirai, tad nieko keisto, kad kaip žinome iš aukščiau minėto čekistų pranešimo, gruodžio 20 d. Vilniuje jų buvo sulaukyta pusantro tūkstančio – puikus rezultatas, nežinant to, kad grobis buvo nepatyręs ir lengvas.

Būtent šie pirmieji ir masiniai pirmųjų pirkikų iš BSSR sulaikymai – pirminė režimo reakcija į šį nelegalios ekonomikos reiškinį. Šiuo atveju, reakcija buvo policinio pobūdžio – sulaikymai, kratos, konfiskacijos. Tačiau, atrodo, nebūtinai pirmoji režimo reakcija privalo būti tokia – galimas ir ideologinis reiškinio pasmerkimas per režimui pavaldžią spaudą, galimi ir politiniai-administraciniai sprendimai (ką nors apriboti, paimti kontrolėn, uždrausti). Svarbus ne tiek reagavimo pobūdis, kiek pats faktas, kad nelegali ekonominė praktika iššaukia tam tikrą režimo reakciją.

Veikiant pirminei režimo reakcijai (šiuo atveju – masiniams pirkikų iš BSSR sulaikymams ir, tikėtina, žvelgiant į vėlesnę praktiką, gražinimui į BSSR), pirminė nelegali ekonominė praktika ima evoliucionuoti: vengdami gresiančių represijų, ekonominiai nelegalai ima keisti savo veiklą – daugiau saugotis, vengti susidūrimo su režimui pavaldžiomis struktūromis (priklausomai nuo pirminės režimo reakcijos, tai gali būti tiek režimui pavaldžios jėgos struktūros, tiek režimui palankių korespondentų bloknatai, tiek panašūs bloknatai režimo įgaliotų valdininkų, pavyzdžiui, mokesčių inspektorių ar muitininkų, rankose). Aukščiau aprašytas epizodas iš 1941 m. sausio 31 d. Vilniaus geležinkelio stotyje – tinkamas kiek evoliucionavusios ekonominių nelegalų elgsenos pavyzdys: atvykėliai „spekulantai“ jau nebe atvirai nešasi pirkinius į traukinį, o iš pradžių apsižvalgo – išsiaiškina, ar nėra šalia juos galinčios prigriebti milicijos: tai jau antrinė (evoliucionavusi,

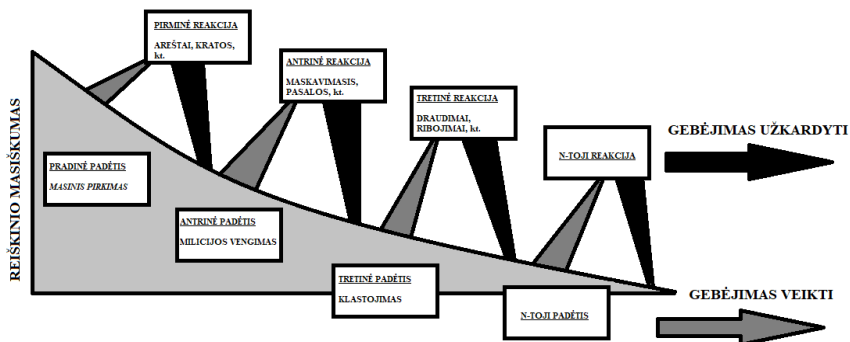
patobulinta) nelegali ekonominė praktika.

Tas pats epizodas išsyk iliustruoja ir antrinę (evoliucionavusią, patobulintą) režimo reakciją: geležinkelio darbuotojais persirengusius ir pasaloje laukiančius milicininkus. Proceso evoliucija tęsiasi: pirkikai „susiveikia“ suklastotus dokumentus, kurie turėtų apsaugoti juos nuo milicijos (tretinė nelegali ekonominė praktika). Režimas reaguoja toliau – atsiranda politiniai-administraciniai sprendimai, užkardantys (bent dalinai) suklastotų dokumentų panaudojimą (tretinė režimo reakcija). Ir taip be galo – amžina kova tarp dviejų ašių: ekonominių nelegalų ir režimo. Amžina kova, vedanti į vis tobulesnes (represijų išvengimo požiūriu) nelegalias ekonomines praktikas ir vis tobulesnius jų užkardymo metodus.

Žinoma, jog neabejotinai atsirasdavo šios bipolinės proceso raidos realijų neatitinkančių atvejų: *a priori* apsukrūs ekonominiai nelegalai, kurie veikė gerokai apdairiau nei dauguma ar iš anksto intuityvūs režimo atstovai, numatantys ir užkardantys nepageidaujamas veikas. Ir, žinoma, kita pusė – atsilikimas nuo evoliucijos: primityvūs ir tiesmuki paskirų „spekulantų“ bandymai neleistinu būdu užsidirbti pinigų ir, savu ruožtu, nemokiški bei buki paskirų režimo atstovų mėginimai pažaboti audringą pogrindinio kapitalizmo jūrą. Šie paskiri atvejai teorijos nei paneigia, nei padeda įrodyti jos teisingumą – geriausiu jos patikimumo įrodymu tarnauja sparti ekonominio nelegalumo šešėlyje atsidūrusių asmenų kriminalinė profesionalizacija: jei 1940 m. gruodžio pabaigoje milicija Vilniuje pirkikus iš BSSR griebė tuntais, tai 1941 m. pavasarį represinių struktūrų vadovybę pasiekė žinia apie 73 su fiktyviais „komandiruočių dokumentais“ sulaikytus atvykėlius²¹⁶. Pirkikų buvo sulaikoma daug mažiau, bet gerokai apsukresnių: su ekonominių nelegalų profesionalizacija mažėjo jų skaičius – mases baugino represijos ir pavojingi žaidimai, tačiau radosi ir pavieniai nelegalios ekonomikos virtuozai. Šiuos teorinius pamąstymus galima iliustruoti schema (žr. schemą). Dera suprasti ir šios schemos sąlygiškumą: pagal ją tarytum išeitų, kad kažkuriuo momentu režimo spaudimas (gebėjimas užkardyti nelegalias ekonomines praktikas) turėtų tapti toks stiprus, kad praktikos turėtų išnykti. Čia verta svarstyti apie tam tikrą *nesunaikinamą minimumą* – tam tikrą nelegalios ekonomikos veikėjų profesionalumo momentą, kai nepriklausomai nuo režimo vykdomų persekiojimų intensyvumo, jie sugeba išlikti ir tęsti savo veiklą.

²¹⁶ LSSR NKVD Geležinkelių milicijos Kelių skyriaus viršininko Mazurovo 1941 m. balandžio mėn. (diena nenurodyta) raštas LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisarui Guzevičiui, in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 158, l. 82-88.

Schema Nr. 1: *Nelegalių ekonominių praktikų ir kovos su jomis dinamikos modelis (pirkikų iš BSSR epizodo pavyzdžiu)*

Grįžtant prie reiškinių, dera pastebėti, kad pirkikų iš BSSR antplūdis vertė LSSR jėgos struktūras imtis gan drastiškų priemonių. 1941 m. vasarį LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaras Guzevičius specialiu pranešimu apie susiklosčiusią padėtį signalizavo SSRS Vidaus Reikalų liaudies komisarui Lavrentijui Berijai. Guzevičius informavo ne tik apie į LSSR plūstančius pirkikus, bet ir nesyk informuotą ir nieko nedarančią BSSR jėgos struktūrų vadovybę (Canavą). Anot Guzevičiaus, „kova su spekuliantais vykdoma nepakankamai“, tad pateikti keli siūlymai: 1) Iki minimumo sumažinti bilietų pardavimą Brest-Litovsko ir Baltstogės geležinkelių maršrutuose, vedančiuose iki LSSR pasienyje esančių BSSR miestų (Lydos, Molodečno); 2) Nutraukti masinį geležinkelio bilietų pardavimą Lydos ir Molodečno geležinkelio stotyse į LSSR miestus; 3) Įpareigoti BSSR vadovybę imtis priemonių nutraukti „komandiruočių dokumentų“ išdavimą; 4) Sudaryti milicijos operatyvines grupes, kurios veiktų vakarinių BSSR miestų (Lyda, Molodečnas ir kt.) stotyse – kovotų su spekuliacija²¹⁷. Kokia buvo Berijos reakcija į tokius siūlymus, išsiaiškinti nepavyko – tikėtina, kad jokios, nes reiškinys tęsėsi ir toliau: pirkikai iš BSSR atvykdavo, o kai kurie jų – su „komandiruočių dokumentais“.

Maža to, Vilniaus milicijos vadovybė 1941 m. kovo mėnesį skundėsi, jog su pirkikų iš BSSR antplūdžiu kovoti trukdo LSSR Prokuratūros ir Milicijos valdybos nurodymai, draudžiantys gražinti atvykėlius atgal į BSSR (šių nurodymų originalų aptikti nepavyko): anot Vilniaus milicijos vadovų, tai

²¹⁷ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Guzevičiaus 1941 m. vasario 22 d. specialus pranešimas SSRS Vidaus Reikalų liaudies komisarui Berijai, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 4, l. 70-72.

buvo itin efektingas kovos metodas, padėjęs nuo 1940 m. gruodžio iki 1941 m. kovo 10 d. apgręžti ir į BSSR gražinti net 10 tūkst. asmenų²¹⁸. Tiesioginių kovotojų su „spekulantais“ požiūriu, kovojant su šiuo reiškiniu reikėjo stiprinti milicijos pajėgumus LSSR-BSSR pasienyje bei atvykusiųjų patikras vykdyti ne tik prie Vilniaus, bet ir pasienyje²¹⁹. Iš viso to akivaizdu, kad net 1941 m. pavasarį antplūdis iš BSSR tebesitęsė – galbūt mažiau masiškai ir daugiau profesionaliai, tačiau į LSSR tebeplūdo pigesnių prekių ištroškę atvykėliai iš Rytų. Nors daugumą atvykėlių, remiantis nagrinėjama dokumentais, sudarė Vakarinių BSSR rajonų gyventojai, tačiau fiksuota ir pirkikų iš kitų SSRS vietovių. Pavyzdžiu galėtų būti 1941 m. kovo 25 d. Kaune sulaikytas Maskvos gyventojas Davidas Saperšteinas (beje, vienos Maskvos prekybinių organizacijų tarnautojas), kuris supirkinėjo paltus, batus ir kt. prekes, kurias veždavo į Maskvą ir ten parduodavo²²⁰ – plačiajai „brolišku sovietinių respublikų šeimai“ atsivėrusi Lietuvos rinka, kupina įvairių produktų ir prekių, kurie jau senokai Rytuose buvo tapę prabangos prekėmis ir raritetais, masino atvykti ir pirkti – pirkti gausiai – o parvykus namo, parduoti – parduoti brangiau. Ir vėl sugrįžti. Čia verta apmąstyti, kad sovietinei valdžiai tokia situacija iš dalies buvo naudinga: viena vertus, galimybė Vakarų Baltarusijos gyventojams „užsipirkti“ Lietuvos SSR buvo savotiškas socialinis žaibolaidis, dalinai sušvelninantis Vakarų Baltarusijoje susiklosčiusią sudėtingą gyventojų aprūpinimo situaciją. Antra, pirkikų iš BSSR antplūdis ir vis dar turtingų LSSR parduotuvių vitrinų šlavimas – savotiška sovietizacija „iš apačios“: sovietiniai baltarusiai atvyksta gausiai apsipirkti Lietuvoje ir ištuštindami josios parduotuvių vitrinas verčia ją Sovietų Lietuva.

Baigiant šį skyrelį, dera pastebėti dar vieną dalyką: grįžtamojo ryšio nebuvimą. Tai, kad į LSSR plūdo „spekulantai“ iš Rytų, galima suprasti ir paaiškinti. Tuo tarpu, tai kodėl patys Lietuvos gyventojai nevyko „spekuliuoti“ į Rytus – sudėtingas klausimas. Viena vertus, tai galima būtų aiškinti nepatyrimu (nežinojimu, kad iš kainų skirtumo tarp LSSR ir BSSR galima gerai pasipelnyti) ar nenoru (nematymu poreikio užsiimti tokiais „spekuliacinėmis kelionėmis“). Kita vertus, galima suprobleminti ir nagrinėjamus sovietinių represinių institucijų dokumentus: tarp gausybės „spekulantų“ iš BSSR galėjo prasprūsti ir tokių, kurie gyveno ir LSSR ir

²¹⁸ Pažyma apie kovą su spekuliacija Vilniaus mieste ir apskrityje nuo 1940 m. gruodžio 1 d. iki 1941 m. kovo 10 d., in: LCVA, f. R-786, ap. 2, b. 3, l. 28-29.

²¹⁹ Ibid., l. 24.

²²⁰ LSSR Milicijos OBCHSS žinios (1941 m. kovo 28 d.), ibid., f. R-754, ap. 3, b. 541, l. 130.

tiesiog patys dėl kažkokių priežasčių (norėjimo suklaidinti miliciją, menko raštingumo) nurodė gyvenamąją vietą Baltarusijoje.

Nepaisant to, bent jau LSSR institucijų archyvuose fonduose nėra duomenų apie bet kokį bent kiek pastebimą „spekulantų“ iš LSSR vykimą į Rytus: ir tai verčia galvoti apie kol kas (pirmuoju sovietmečiu) nesusiformavusius (ar menkai susiformavusius) LSSR gyventojų spekuliacinio verslumo įgūdžius. Užbėgant įvykiams už akių, pokario metais tapo akivaizdu, jog susiformavo „spekulantų iš Lietuvos“ sluoksnis, kuris pats su LSSR prieinamomis prekėmis (dažniausiai – maisto produktais) vykdavo į Rytus (dažniausiai į didelius SSRS miestus – kaimyninę Rygą ar didžiuosius Leningradą bei Maskvą).

„Spekuliacinė erdvė“ LSSR 1941 m. pirmoje pusėje. Pranešimai apie pirkikų iš BSSR antplūdį daugiau apibūdino Rytų Lietuvos apskrityse (iš esmės – Lietuvai atitekusiame Vilniaus krašto dalyje) susiklosčiusią padėtį, tuo tarpu, pirkimo ir atsargų kaupimo vėjus reiškėsi visame krašte. Apie tai byloja Kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu ir spekuliacija skyriaus (lietuviškas institucijos įvardijimas ir trumpinys SKNGS buvo daugiau naudojamas pirmuoju sovietmečiu, tačiau vėliau įsitvirtino rusiškas trumpinys – OBCHSS) pranešimai.

Įvairūs asmenys pakliūdavo kovotojams su „spekuliacija“: nuo eilinio Kauno gyventojų, kurio palte rastos kelios dešimtys JAV dolerių iki pagrindinių prekeivių Utenoje (pas kuriuos rasta 217 porų veltinių, 340 porų kojinių, 181 pora klumpių aprauktų oda, 113 nuvytų krepšių ir kt.)²²¹. Vieni „spekulantai“ veikė apskriau (ir stambesniu užmoju), pavyzdžiui, grupė Vilniaus žydų pasinaudodami vaikais supirkinėjo rublius. Kiti buvo čiumpami už smulkmenas, pavyzdžiui, Kaune sulaikyta namų šeimininkė už tai, kad jos namuose kauptos atsargos: dėžė vyno ir dėžė uogienės²²². Vienų veikimo schemas atrodė ištis išūliai (Kaune buvęs karinių sandėlių sargas vogdavo kariškus rūbus, juos perdažydavo pas pažįstamą siuvėją ir parduodavo), kitų – išvis neatrodė nusikalstamos (vienas žydas iš Lazdijų supirkęs kaimuose antis ir žąsis, parduodavo jas miestų turguose kiek brangiau)²²³. Po plačiu sovietiniu terminu „spekuliacija“ pateko gausybė įvairių veikų: nuo paprasčiausio smulkaus perpardavinėjimo iki iš valstybinių įstaigų išgrobstytos ir modifikuotos produkcijos išpardavimo.

Tiesiogiai su pirkimo vėjumi kovojantys milicijos atstovai kartais išsakydavo gan blavių minčių apie tikrąsias „spekuliacijos“ priežastis. 1941

²²¹ LSSR Milicijos OBCHSS žinios (1941 m. sausio 16-25 d.), *ibid.*, l. 16.

²²² LSSR Milicijos OBCHSS žinios (1940 m. lapkričio 12 d.), *ibid.*, l. 18.

²²³ LSSR Milicijos OBCHSS žinios (1941 m. sausio 7-15 d.), *ibid.*, l. 19.

m. kovo mėnesį Vilniaus milicijos viršininkas Zelenskis konstatavo, kad problemą sukuria ne tik atvykėliai iš BSSR, karo pabėgėliai ar buvusių prekybininkų sukauptos atsargos, tačiau ir nepakankamas kai kurių prekių (pavyzdžiui, avalynės, tekstilės gaminių) pasirodymas prekyboje: tai lemia padidintą paklausą tarp pirkėjų netgi didesnėmis kainomis – kuomet ir pasinaudoja norintieji pasipelninti. Be to, situaciją diktuoja ir juodojoje rinkoje susiklosčiusios kainos: jei kaliošai parduotuvėje kainuoja 18-20 rublių, tai rinkoje parduodami už 35-40 rublių; jei elektrinis virduklis parduotuvėje kainuoja 48-55 rublius, tai rinkoje – 110-125 rublius²²⁴.

Panašiu laiku nuomonės apie spekuliacijos priežastis ir užkardymo būdus buvo užklausti ir įvairių LSSR Milicijos valdybos skyrių viršininkai. „Kovai su spekuliacija geriausios priemonės tai būtų uždraudimas privatinės prekybos. Visa prekyba turėtų eiti tik per kooperatyvus“, – teigė IV skyriaus viršininkas Dimindavičius²²⁵. Gerokai išsamiau pasisakė II skyriaus viršininkas Liutkus. Jo nuomone, „priežastys, kurios pagimdo spekuliaciją“ yra nevienodas prekių pasiskirstymas, priešų sukelta panika, per didelės pinigų sankaupos pas tam tikrus asmenis, buvusių prekybininkų sukauptos atsargos, kurios dabar gera kaina paleidžiamos į rinką. „Sėkmingesnei kovai su spekuliacija, pirmiausiai reikia įtikinti žmones, kad jie patys susiprastų ir iš spekuliantų visai nepirktų, nemokėtų jiems pasakiškų kainų, kada galima tokį pat daiktą nupirkti Valstybinėje prekyboje už daug žemesnę kainą. Tą viską galima įgyvendinti per organizacijas. Bet jeigu bus pirkėjų, kurie moka už bet kokią prekę aukštas kainas, kad tik ją gauti, visad atsiras ir spekuliantų, kurie norės ta proga pasinaudoti“, – samprotavo II skyriaus viršininkas²²⁶. V skyriaus viršininkas teigė, kad „turėtų būti griežčiau reaguota į mažesnius nusikaltimus, kuriems negali būti taikomas BK 107 str.“²²⁷.

Daug įdomių minčių apie spekuliaciją pateikė Kauno apskrities milicijos viršininkas. Jo įvardintos „priežastys, kurios pagimdo spekuliaciją“ yra „baimė <...> dėl rytojaus, nenorėjimas atsisakyti lengvo uždarbio, <...>

²²⁴ Pažyma apie kovą su spekuliacija Vilniaus mieste ir apskrityje nuo 1940 m. gruodžio 1 d. iki 1941 m. kovo 10 d., *ibid.*, f. R-786, ap. 2, b. 3, l. 27-29.

²²⁵ LSSR NKVD Milicijos valdybos IV skyriaus viršininko Dimindavičiaus 1941 m. kovo 20 d. pranešimas LSSR NKVD Milicijos valdybos viršininkui, *ibid.*, b. 4, l. 9.

²²⁶ LSSR NKVD Milicijos valdybos II skyriaus viršininko Liutkaus 1941 m. kovo 21 d. raštas LSSR NKVD Milicijos valdybos viršininko pavaduotojui Riabovui, *ibid.*, l. 10.

²²⁷ LSSR NKVD Milicijos valdybos V skyriaus viršininko (pavardė neįskaitoma) 1941 m. (tiksliai data neaiški) raštas LSSR NKVD Milicijos valdybos OBCHSS viršininkui, *ibid.*, l. 14. BK 107 str. – sovietinio BK straipsnis, numatęs atsakomybę už spekuliaciją.

baimė, kad iš jų pinigų nieko neišeisų“. Išsakyta kritikos ir socialistinei prekybos sistemai: „Nemažai prie spekuliacijos išsiplėtimo, padeda mūsų valstybinės prekybos ir kooperatyvai. Nemokėjimas išskirti, nujausti, kas labiau pirkėjų reikalaujama, nepristatymas prekių laiku, protekcionizmas, blogas patarnavimas – visa tai daug kuo prisideda prie spekuliacijos išsiplėtimo“²²⁸. Jo nuomone, didžiausią spekuliantų kontingentą sudarė buvę prekybininkai, o „Kauno apskrityje buvo varoma ir dabar varoma spekuliacija. Ši apskritis, kuri arčiausiai Kauno miesto, visais atžvilgiais patogi įgytai spekuliacijos tikslu prekei slėpti ir parduoti“²²⁹. Paradoksalu, bet būtent represinės režimo struktūros – milicijos – vadovai savo institucijos erdvėje išreiškė pakankamai blaivų požiūrį į situaciją. Priešingai nei oficiali valdžios pozicija (kad dėl spekuliacijos kalti „buvusieji“ – dvarininkai, kapitalistai, turčiai, šiaip nesusipratę asmenys), milicijos vadovai matė gerokai sudėtingesnes problemas: visuomenės nepatiklumą, prastą „sovietinės prekybos“ veiklą bei privataus prekybos sektoriaus egzistenciją.

Privačios prekybos egzistencija aprašomuoju laikotarpiu buvo reikšminga – visų pirma, kaip vienas būdų realizuoti nelegaliu būdu gautas ar sukauptas prekes. 1941 m. sausį Kauno prekybininkas Šmuilas Šternas buvo sulaikytas po to, kai jo bute rastos virdulių, stiklinių indų ir galanterijos atsargos²³⁰. Nors išlikę smulkieji prekybininkai nedažnai pakliūdavo į OBCHSS suvestines, tačiau savo legalia veikla sudarydami konkurenciją nelanksčiam valstybiniam ar kooperatyviniam sektoriui, statė režimą į nepatogią situaciją. Pavyzdys: 1941 m. pavasarį Vilniuje buvo susiklosčiusi tokia situacija, kad duonos kepimu užsiimančios artelės didelę dalį savo produkcijos parduodavo privatiems prekybininkams, kurie savu ruožtu, kepinius išveždavo parduoti į provinciją taip sostinėje sukurdami nedideles duonos krizes²³¹. Žinant tai, kad didžiojoje SSRS dalyje privati prekyba uždrausta 1936 m.²³², tikėtina buvo greitu metu sulaukti šios problemos sprendimo ir LSSR.

Privačios prekybos nokautavimas. R. Misiūno ir R. Taageperos

²²⁸ LSSR NKVD Kauno apskrities milicijos viršininko (pavardė neįskaitoma) 1941 m. kovo 20 d. pranešimas LSSR NKVD Milicijos valdybos viršininkui, *ibid.*, l. 15.

²²⁹ *Ibid.*, l. 17.

²³⁰ LSSR Milicijos OBCHSS žinios (1941 m. sausio 7-15 d.), in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 159, l. 205.

²³¹ Pažyma apie kovą su spekuliacija Vilniaus mieste ir apskrityje nuo 1940 m. gruodžio 1 d. iki 1941 m. kovo 10 d., in: LCVA, f. R-786, ap. 2, b. 3, l. 28.

²³² Твердюкова Е. *Persona non grata: частник в советской торговле на рубеже 1920-1930-х гг.*, in: Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина, 2010, с. 34.

teigimu, skaudžiausiai nuo sovietizacijos nukentėjo verslininkai. „Palikti likimo valiai, jie, be abejonės, būtų sugebėję vėl įsikurti, tegu ir prasčiau negu reliatyviai laimingais nepriklausomybės laikais. Tačiau sovietinė sistema, ypač tuomet klestėjęs stalininis jos variantas, mokėjo visiškai užkirsti kelią tokiai plėtočiai. Visuomeninei santvarkai palaikyti buvo reikalingas individas, abejojęs dėl savo ateities, kad ir kokią socialinę padėtį jis būtų užėmęs“²³³, – ši minėtų autorių citata tinkama nusakant, kas vyko laipsniškai eliminuojant privačios prekybos sektorių (t. y. verslininkus – individus, kurie savo gebėjimais, darbu norėjo kurti ateitį, dėl kurios galima būtų neabejoti) – vis daugėjo gandams ir panikai pasiduodančių asmenų, eilėse prie parduotuvių valandomis stovinčių pirkėjų (t. y. individų, abejojančių dėl savo ateities).

Jau 1940-1941 m. sandūroje didžiųjų miestų gyventojų apsirūpinimo būtinaisiais produktais klausimas buvo tapęs opiu. Remiantis LKP Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus Vinickio aprašyta situacija, vilniečiams tekdavo kasdien po 2-3 valandas laukti eilėse prie maisto produktų parduotuvių, o kadangi namų šeimininkėms apsirūpinimui tenka pirktis mažiausiai iš dviejų skirtingų vietų – didelė dalis dienos buvo praleidžiama apsipirkimui. Tokio lėto ir nekokybiško vartotojų aptarnavimo priežastimi Vinickis įvardijo nepakankamą parduotuvių skaičių, blogą darbo organizavimą ir iniciatyvos nebūtį tiek iš prekybos įmonių vadovų, tiek iš tarnautojų pusės²³⁴.

Vilniaus pakraščiuose, anot Vinickio, padėtis buvo dar blogesnė – viena kita „Rūtos“ (kooperatyvinė prekyba) parduotuvė, o valstybinės prekybos parduotuvių (t. y. sukurtų nacionalizuotų privačių prekybos įmonių pagrindu) iš viso nebuvo. Gyvenantiems toliau nuo miesto centro, teko naudotis privačių prekybininkų paslaugomis – tų, kurie, anot Vilniaus partinės organizacijos vadovo, „paskutiniu metu“ iš viso ėmė nutraukti savo veiklą²³⁵. Nepaisant to, kitame savo ilgo pranešimo puslapyje Vinickis nurodo, jog „privatininkai“ (rus. *častniki*) visgi vykdo prekybą – vykdo, jei tik gauna prekių iš „Lietūkio“. „Kadangi valstybinės ir kooperatyvinės organizacijos nevisiškai aptarnauja vartotojus, privatininkai tuo pasinaudodami iškelia kainas. Pas privatininkus eina daugiausiai tie, kurie neturi laiko stovėti eilėse“, – apibendrina „privatininkų“ reikšmę sovietizuojamo miesto prekybos sistemoje Vinickis²³⁶.

²³³ R. Misiūnas, R. Taagepera, Baltijos valstybės, priklausomybės metai (1940-1980 m.), Vilnius, Mintis, 1992, p. 45-46.

²³⁴ LKP Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus Vinickio raštas (data neaiški – ne anksčiau 1940 m. gruodžio vidurio) LKP CK Pramonės skyriaus vedėjui Maiminui, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 277, l. 8.

²³⁵ Ibid.

²³⁶ Ibid., l. 11.

Likę smulkūs prekybininkai neabejotinai nerimavo dėl savo verslo ateities. Baigiantis 1940 m., spaudoje paskelbta apie „nerimaujančius smulkius prekybininkus“, kurie siuntė daugybę užklausų Prekybos ministerijai – ar bus leidžiama laikyti parduotuves 1941 metais? Viešas atsakymas buvo teigiamas – viskas lieka tas pats kaip anksčiau, tik iki gruodžio 31 d. reikia išsipirkti prekybos patentus Valstybinio banko skyriuose²³⁷. 1941 m. vasarį, A. Sniečkus kalbėdamas V-ajame LKP suvažiavime, tarp kitko pasisakė ir apie prekybą, pareiškdamas, kad privatus prekybos sektorius sudaro tik 20-25 proc.²³⁸ Vykdamt sparčią sovietizaciją, apskritai bet kokio privataus prekybos sektoriaus egzistavimas laipsniškai tapo režimui nepakenčiamu, o šiuo atveju privačios prekybos dalis buvo ne tokia ir menka.

Palyginimui, 1940 m. pradžioje Lietuvoje buvo išpirkti 23 855 privatinės prekybos varslų liudijimai, 1941 m. pradžioje verslo patentų išduota kone perpus mažiau – 12 227²³⁹. 1941 m. pavasarį sovietinė valdžia galiausiai ryžosi paskandinti šią išlikusią „kapitalizmo salą“. Reikia pastebėti, kad panašiu metu kitoje „šviežioje“ sovietinėje respublikoje – Estijoje – buvo susiklosčiusi kone atvirkščia padėtis: 1940-1941 m. sandūroje ten būta 5250 privačių prekybos įmonių ir 1899 valstybinės prekybos įmonės²⁴⁰, taigi, bendrame kontekste Lietuvos SSR atvejis nebuvo pats dramatiškiausias, nepaisant to, sovietiniam režimui reikėjo žengti ideologijos nušviestu keliu ir eliminuoti privačios prekybos sektorių.

1941 m. kovo 27 d. buvo paskelbtas LSSR LKT nutarimas dėl privačios prekybos tvarkymo ir priežiūros. Esminės permamos: 1) Nuo šiol privačią prekybą galėjo leisti atitinkamo miesto ar apskrities Vykdomojo komiteto Prekybos skyrius; 2) Jei norima verstis prekyba didesniame plote (pavyzdžiui, keliose apskrityse; apskrityje ir mieste) – leidimo klausimą sprendžia Prekybos liaudies komisariatas; 3) Asmenys, kurių verslo liudijimai dėl neišduoto leidimo nustos galioti, savo turimus produktus ir prekes turi perleisti vietos valstybinei ir kooperatinei prekybai²⁴¹. Šiuo nutarimu įvykdyta esminė permaina – sprendžiančiąja galia, nulemiančia asmens (įmonės) užsiėmimą privačia prekyba, tapo nebe pats asmuo, o sovietinės valdžios

²³⁷ Prekybos Liaudies Komisariato pranešimas, in: Tiesa, 1940-12-24, nr. 167, p. 10.

²³⁸ Draugo A. Sniečkaus atsakaitinis pranešimas V-ame LKP(b) suvažiavime apie LKP(b) CK darbą, in: Tarybų Lietuva, 1941-02-12, nr. 35, p. 4.

²³⁹ H. Šadžius, Klasių kova...op. cit. p. 72.

²⁴⁰ Mertelsmann O. The private sphere in Estonia during Stalinism, in: Проблемы истории, филологии, культуры, 2007, с. 63.

²⁴¹ LTSR LKT nutarimas nr. 242 dėl privačios prekybos tvarkymo ir priežiūros, in: Tarybų Lietuva, 1941-03-27, nr. 72, p. 1.

institucijos – vykdomieji komitetai (vietiniu mastu) ir Prekybos liaudies komisariatas (respublikos mastu). Anksčiau privačią prekybą leido 8-asis LSSR Konstitucijos straipsnis ir formali praktika įsigyti verslo patentus Valstybinio banko skyriuose – taigi, sprendžiamąją galią pradėti ir vykdyti privačią prekybą turėjo konkretus asmuo. Dabar ši sprendžiamoji galia buvo perduota sovietinėms institucijoms – taip privačiai verslinei iniciatyvai buvo sudotas smūgis.

Maža to – privatiems prekybininkams buvo suteiktas pakankamai trumpas terminas, per kurį jie privalėjo gauti vykdomųjų komitetų leidimus: provincijoje iki balandžio 15 d., o Vilniuje ir Kaune – iki gegužės 1 d. Žinant į tai, kad vykdomieji komitetai sprendimą (ne)išduoti prekybos leidimus turėjo priimti per 10 dienų nuo prašymo gavimo dienos²⁴², pačioje kovo pabaigoje apie radikalias permainas sužinoję prekybininkai turėjo suskubti. Kitu atveju, laiku negavus prekybos leidimo, jų laukė dalinė savinacionalizacija: produktų ir prekių perleidimas socialistinei prekybos sistemai.

Okupacinei valdžiai į savo rankas perėmus teisę nuspręsti privačios prekybos likimą, reikėjo dar papildomai apsinkinti išlikusiųjų smulkių prekybos ar pramonės įmonių, o taip pat vadinamųjų „naminių gamintojų“ (rus. *kustari*) dalį. Tai buvo padaryta 1941 m. gegužę: per kelias dienas paskelbti trys nutarimai dėl įvairių mokesčių įvedimo išlikusiems privatiems verslininkams. Tokia „šoko terapija“ neabejotinai turėjo įbauginti „privatininkus“ ir priversti juos valstybės ir asmeninės ramybės labai atsisakyti verslų: nes dabar valstybė ne tik turėjo teisę (ne)leisti verslo, bet ir prispaudė neadekvačiais mokesčiais.

Pradėta gegužės 11 d. nuo pajamų mokesčio, kuriuo buvo apdedami prekybos ir pramonės įmonių valdytojai, naminiai gamintojai, amatininkai ir kiti piliečiai, turintys savarankiškus pajamų šaltinius (išimtį darant atlyginimui už darbą, honorarams, o taip pat gydytojų, felčerių ir mokytojų pajamoms iš privačios praktikos beigi pajamoms iš žemės ūkio, nes jos apmokestinamos žemės ūkio mokesčiu). Didžiausiais mokesčiais buvo apdėti privatūs prekybininkai, pramonės įmonių valdytojai, į kooperatyvus nesusijungę naminiai gamintojai ir amatininkai (naudojantys samdomą darbo jėgą), vežikai, taksi savininkai ir dvasininkai. Pavyzdžiui, esant metinių pajamų dydžiui didesniai nei 24 tūkst. rublių, mokesčiai siekė 8952 rb. fiksuotą mokesčių ir dar priedo 60 proc. nuo sumos, viršijančios 24 tūkst. rublių²⁴³. Keletas paskaičiavimų iliustracijai (žr. lentelę nr. 1)

²⁴² Ibid.

²⁴³ LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas dėl naminių gamintojų,

Lentelė Nr. 1. Pajamų mokesčio dydžiai privačių įmonių savininkams pagal metines pajamas (remiantis 1941 m. gegužės 11 d. LSSR ATP nutarimu)

Metinės pajamos (Rb.)	Mokesčio suma (Rb.)	Proc.
10 000	2132	21,3
30 000	12 552	41,5
50 000	24 552	49,1
75 000	39 552	52,7
100 000	54 552	54,6
135 000 ²⁴⁴	75 552	56

Kitos, gerokai švelnesniais pajamų mokesčiais apdedamų asmenų grupės, buvo naminiai gamintojai ir amatininkai (dirbantys be samdomų darbininkų). Pavyzdžiui, esant metinių pajamų sumai didesnei nei 20 tūkst. Rb., mokesčius sudarė 3975 Rb. fiksuota įmoka ir 38 proc. nuo sumos viršijančios 20 tūkst. Rb. Keletas paskaičiavimų iliustracijai (žr. lentelę nr. 2)

Lentelė Nr. 2. Pajamų mokesčio dydžiai naminiams gamintojams ir amatininkams pagal metines pajamas (Remiantis 1941 m. gegužės 11 d. LSSR ATP nutarimu)

Metinės pajamos (Rb.)	Mokesčio suma (Rb.)	Proc.
10 000	875	8,8
30 000	7775	25,9
50 000	15 375	30,8
75 000	24 875	33,2
100 000	34 375	34,8
135 000	47 675	35,3

Iš šių skaičiavimų akivaizdu, jog antrosios grupės asmenų (iš esmės – nenaudojančių samdomo darbo) apmokestinimas pajamų mokesčiu buvo gerokai menkesnis nei pirmosios grupės asmenų (iš esmės – „kapitalistinių elementų“, naudojančių samdomą darbo jėgą). Toks palyginimas pagrįstų

amatininkų, prekybos ir pramonės įmonių valdytojų ir kitų piliečių pajamų mokesčio Lietuvos TS Respublikoje, *ibid.*, 1941-05-11, nr. 109, p. 1.

²⁴⁴ Ši suma pasirinkta kaip atitikmuo 150 tūkst. litų metinių pajamų sumos, kuria remiantis buvo (ne)nacionalizuojamos privačios prekybos įmonės – skaičiuojant, kad oficialus lito-rublio kursas buvo 0,9 rublio už litą, tai 135 tūkst. rublių atitinka 150 tūkst. litų.

teiginį, jog šiais pajamų mokesčiais režimas siekė sudaryti išlikusioms smulkioms privačioms pramonės ir prekybos įmonėms iš esmės nepakeliamą mokestinę aplinką.

Lyg to būtų maža, gegužės 13 d. paskelbta apie naujus mokesčius – „rinkliavą butų ir kultūrinės buities statybos reikalams“. Prekybos ir pramonės įmonių valdytojai (o taip pat nekooperuoti naminiai gamintojai bei amatininkai) pagal šią rinkliavą turėjo mokėti valstybei vėlgi skaičiuojant nuo metinės pajamų sumos: pavyzdžiui, įmonė, kurios metinės pajamos didesnės nei 10 tūkst. Rb., turėjo sumokėti 612 Rb. fiksuotą įmoką ir 8 proc. nuo sumos, viršijančios 10 tūkst. Rb.²⁴⁵ Apie naują mokestį buvo paskelbta jau kitą dieną – gegužės 14 d. paskelbtas LSSR ATP įsakas dėl verslo mokesčio iš privačių įmonių ir verslų. Šiame įsake buvo išvardintos draudžiamos verslo rūšys, o taip pat įvardinti nauji mokesčiai, kurie pagal įmonės tipą skirstomi į dvi kategorijas: 1) įmonės, kurios verslo mokesčiu apdedamos pagal tvirtas normas; 2) įmonės, kurios verslo mokesčiu apdedamos pagal atitinkamą procentą nuo įmonės apyvartos²⁴⁶ (įsako 17-ajame straipsnyje paaiškinama, kad „apdedamoji apyvarta“ – tai tas pats, kas ankstesniuose įsakuose buvo įvardijama kaip „metinės pajamos“).

Į pirmąjį tipą pateko smulkios prekybos, namų gamybos ir amatų verslai, kuriuose dirbo ne daugiau kaip trys samdomi darbininkai, o taip pat kitos atskirame sąraše išvardintos smulkios įmonės, pavyzdžiui, užvažiuojamieji namai, laidotuvių biurai, malūnai, aliejaus spaudyklos, smulkios kavinės (visoms paminėtoms įmonėms leidžiama turėti vieną samdomą darbuotoją) ir pñš. Šios smulkios įmonės buvo skirstomos į 4 eiles, kurioms fiksuotas verslo mokestis svyravo nuo 20-60 Rb. (I eilė) iki 160-500 Rb. (IV eilė)²⁴⁷.

Antrojo tipo – stambesnės įmonės – buvo apdedamos verslo mokesčiu pagal apyvartą. Prie įsako buvo pateiktas sąrašas, kokio pobūdžio įmonės kokio dydžio (proc.) mokesčiu apdedamos. Pavyzdžiui, maisto ir žemės ūkio bei miško produktų prekybos įmonės, o taip pat pirtys, skalbyklos, transporto įmonės apdedamos 5 proc. verslo mokesčiu. 10 proc. verslo mokesčiu buvo apdėtos „kitų prekių prekyba“ (čia tikriausiai omenyje turėtos „pramoninės prekės“: tekstilė, avalynė, galanterija, žibalas ir pñš.) užsiimančios įmonės, o

²⁴⁵ LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas dėl butų ir kultūrinės buities statybos reikalams rinkliavos, imamos iš naminių gamintojų, amatininkų, prekybos ir pramonės įmonių valdytojų ir kitų piliečių, apdedamų pajamų mokesčiu Lietuvos TSR, *ibid.*, 1941-05-13, nr. 110, p. 1.

²⁴⁶ LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas dėl verslo mokesčio iš privačių įmonių ir verslų Lietuvos TS Respublikoje, *ibid.*, 1951-05-14, nr. 111, p. 1-2.

²⁴⁷ *Ibid.*

taip pat maitinimo įstaigos, neprekiaujančios alkoholiu, išskyrus alų, o taip pat viešbučiai, užvažiuojamieji namai bei fotografijos įmonės ir odos, avalynės, tekstilės, trikotažo gamyba besiverčiančios įmonės. Pačiu didžiausiu verslo mokesčiu – 15 proc. nuo apyvartos – apkrauti restoranai ir valgyklos, kuriuose tiekiami alkoholiniai gėrimai²⁴⁸. Savaiame suprantama, kad nauji tokio dydžio mokesčiai buvo dar vienu žiauriu smūgiu ir taip įspraustam į kampą privačiam verslui.

Be viso kito, įsake apie verslo mokesčio įvedimą buvo išvardinti ir draudžiami verslai – tie, kuriais verstis draudžiama, o jais visgi besiverčiantys turėtų būti traukiami baudžiamojon atsakomybėn. Šiame sąraše atsidūrė: 1) Prekyba brangiaisiais metalais ir brangakmeniais, o taip pat jų dirbinių gamyba (pateikta išimtis – leidžiama dirbinių gamyba, jei gaminama iš dirbinius užsakančio asmens medžiagos); 2) Sprogstamųjų, pirotechnikos ir kitų pavojingų ar nuodingų medžiagų gamyba ir prekyba; 3) Prekyba farmacinėmis prekėmis; 4) Linų, kanapių, tabako, cukrinių runkelių, odų ir avikailių, vilnos, minkštavilnių kailiukų supirkinėjimas su tikslu parduoti; 5) Naftos produktų, anglies produktų gavyba; 6) Poligrafiniai verslai (tipografija, stiklografija, štamų ir antspaudų gamyba); 7) Supirktos odos perdirbimas (išskyrus avikailius); 8) Alkoholinių gėrimų gamyba, supirkto tabako bei machorkos perdirbimas; 9) Teatrų, cirkų ir kino teatrų laikymas; 10) Namų gamybos ir amatų verslai, kuriuose dirba daugiau kaip 10 samdomų darbininkų; prekybos įmonės, kuriose dirba daugiau kaip 2 samdomi darbininkai; maitinimo įstaigos, kuriose dirba daugiau kaip 10 samdomų darbininkų²⁴⁹. Iš esmės, šio draudžiamų verslų sąrašo paskelbimu, režimas į ekonominio nelegalumo užribį nustūmė eilę įvairių po nacionalizacijos išlikusių verslų. Po tokio įsako, privatus verslas begalėjo egzistuoti tokiose smulkiose formose, kurios visiškai nesikirto su režimo interesais ir bent laikinai – kol nesukurtas pakankamas „socialistinis ūkio sektorius“ – visiškai smulkų, drakoniškais mokesčiais apdėtą ir visokiausių inspektorių persekiojamą privatų verslą galima buvo palikti ramybėje. Galima sutikti su ekonomisto A. Tarulio teiginiais, jog buvęs Nepriklausomos Lietuvos ūkis turėjo būti transformuojamas sovietiniu keliu: privatūs žemdirbiai turėjo ilgainiui atsidurti kolūkiuose, naminiai gamintojai ir amatininkai – artelėse, o privatūs prekybininkai visai išnykti²⁵⁰ – per kelias 1941 m. pavasario dienas suaktyvėjęs „mokestinis presas“ privačiai prekybai yra geras privačios prekybos eliminavimo pavyzdys.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Ibid.

²⁵⁰ A. Tarulis, Lietuvos ūkio... op. cit., p. 107.

Į kokią padėtį 1941 m. pavasarį įvykęs privačios prekybos nokautavimas atvedė Lietuvos gyventojų aprūpinimą, galima spręsti iš birželio 4 d. priimto LSSR LKT nutarimo apie valstybinės ir kooperatinės prekybos veiklą. Nutarime konstatuota, kad priėmus kovo 20 d. nutarimą (dėl privačios prekybos tvarkymo ir priežiūros, nutarimas paskelbtas tik kovo 27 d.), leista *staigiai likviduoti (sic!)* privačias prekybos įmones, neišplėtus jų vietoje pakankamo valstybinės ir kooperatinės prekybos tinklo. „Dėl ko kai kuriose vietose, ypač Kaune, buvo sutrikimų aprūpinant gyventojus pirmo reikalingumo prekėmis, kaip antai: žibalu, daržovėmis, duona, cukrus (*taip tekste* – D. I.), degtukais ir pan.“; - bylojo LSSR LKT nutarimas. „Daugely vietų, ypač periferijoje, trūksta kai kurių masinio vartojimo prekių (pvz, avalynės, gatavų drabužių, kepurų), nors ir pakankamai gamina jų mūsų pramonė“, - baigiantis pirmiesiems okupacijos metams, konstatavo okupacinė vyriausybė. „Miestuose nuolat trūksta pieno, šviežios mėsos (jautienos, veršienos) ir miltinių produktų dėl nepakankamo jų pristatymo ir transporto priemonių trūkumo“, - taip apibūdinta padėtis²⁵¹.

Naujoji „sovietinė prekyba“, be menko jos išplėtojimo, turėjo ir dar vieną esminę problemą – „iš viršaus“ nuleidžiamus planus, kurie savo esme užprogramavo pertrūkius prekyboje, deficitą ir pirkimo bei atsargų kaupimo vajų. Iliustracija: pirmam 1941 m. ketvirčiui Šiauliuose esančios „Maisto“ parduotuvės turėjo 400 tonų mėsos normą, o antram ketvirčiui tebuvo numatyta – Kaune esančio „Maisto“ tresto nurodymu – tik 210 tonų mėsos. Toks ėjimas atvedė prie nuspėjamo rezultato – šiauliečiai tučtuojau išpirko mėsą, o paskui ėmė sklisti gandai, jog trūkstami produktai yra išvežami į SSRS gilumą – badaujantiems rusams²⁵². Skubant visokeriopai suvienodėti su kitomis sovietinėmis respublikomis, LSSR vadovai veikė priešingai visuomenės interesams – paskubomis sugriauta privačios prekybos sistema ir chaotiškai kuriama alternatyva – „sovietinė prekyba“ – vedė tik į dar didesnę gyventojų aprūpinimo krizę ir pirkimo vajų, režimo įvardijamą kaip „spekuliacija“.

Privačios prekybos nokautavimo kontekste būtina užsiminti apie 1941 m. pavasarį sovietinės valdžios nutarimais įvestas pirmąsias žemės ūkio produktų prievolės Lietuvos ūkininkams. Apie jas buvo paskelbta vėlyvą 1941 m. pavasarį, viešajame diskurse išsyk užgimė terminas „buožė“ (pradžiai

²⁵¹ LSSR LKT nutarimas nr. 590 dėl valstybinės ir kooperatinės prekybos veiklos (1941-06-04), in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 9, l. 186.

²⁵² LSSR Valstybės Saugumo liaudies komisaro pavaduotojo Bykovo 1941 m. gegužės 21 d. specialus pranešimas SSRS NKGB, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 5, l. 168-169.

talpinantis prievoles sabotuojančius ūkininkus)²⁵³. Nors šis pirmųjų žemės ūkio prievolių vėjus dėl greitai prasidėjusio nacių-sovietų karo, atrodo, nespėjo įgauti didžiausio įmanomo pagreičio (D. Sagatienės teigimu, iki 1941 m. gegužės 31 d. LSSR ūkininkams iškeltos 1099 baudžiamosios bylos dėl žemės ūkio prievolių sabotavimo²⁵⁴, o pavyzdžiui vien per 1949 metus ir vien tik už pieno prievolės (vienos iš daugelio ir ne pačios svarbiausios) nevykdymą, teismui perduota 3,5 tūkst. valstiečių²⁵⁵) tačiau gan vaizdžiai Lietuvos ūkininkams parodė kas jų laukia tolesnės sovietizacijos kelyje. Geras 1941 m. žemės ūkio prievolių iliustracijas pateikia R. Misiūnas ir R. Taagepera: Lietuvoje 30 Ha ūkis (su 20 Ha ariamos žemės) turėjo pristatyti 15 t. grūdų, 11 t. bulvių, 4680 l. pieno, 390 kg. mėsos ir 13 kg. vilnos. Ūkiams už privalomuosius pristatymus buvo mokama, tačiau tik simboliškai: už produktus, kurių rinkos kaina 15,5 tūkst. Rb. ūkiui galėjo būti sumokama šešiskart mažiau – 2,5 tūkst. Rb.²⁵⁶. Be prievolių, žemdirbius veikė ir prasidedantis sovietinis mokesstinis presas: 1940 m. žemės mokesčiai buvo padidinti 2-3 kartus, o 1941 m. gegužę sekė dar vienas žemės ūkio mokesčių padidinimas. Prie to – ir anksčiau neregėtos bausmės valdžios užmojų nevykdantiems ūkininkams: 1941 m. birželį vien Šakių apskrityje konfiskuoti 27 prievoles sabotuojančių ūkininkų („buožių“) ūkiai²⁵⁷.

Tokie pavyzdžiai Lietuvos ūkininkams turėjo gan aiškiai parodyti, kad toliau vykstant sovietizacijai jie per prievoles (privalomuosius pristatymus) ir mokesstinį presą ilgainiui atsidurs toje pat padėtyje, kaip ir privatūs prekybininkai – nokaute.

1.4. Kitos nelegalios ekonominės praktikos

Nors didžiausią dėmesį sovietinis okupacinis režimas 1940-1941 m. skyrė „kovai su spekuliacija“ (t. y. kovai su sovietinės okupacijos ir socialistinių reformų sukeltu pirkimo vėjumi), tačiau pavieniuose šaltiniuose galima užtikti duomenų, jog pirmuoju sovietmečiu tebeišliko ir paskutiniais Nepriklausomybės metais egzistavusios kitos nelegalios ekonominės praktikos. Kiekvieną jų tikslinga trumpai aptarti.

Kontrabanda. Lietuvoje, lyginant su kaimynine Latvija ar Vokietija

²⁵³ Sėja ir prievolė valstybei, in: Tarybų Lietuva, 1941-05-09, nr. 107, p. 1.

²⁵⁴ D. Sagatienė, Sovietiniai bendrosios... op. cit., p. 118.

²⁵⁵ J. Starkauskas, Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944-1953 m., Vilnius, LGGRTC, 2007, p. 429.

²⁵⁶ R. Misiūnas, R. Taagepera, Baltijos valstybės...op. cit., p. 42-43.

²⁵⁷ H. Šadžius, Klasių kova... op. cit., p. 76.

(Rytprūsiais), buvo mažiau išplėtotą pramonę, taigi tam tikrų pramoninių prekių reikėjo gauti iš užsienio. Tiesa, dėl muitų oficialioje prekyboje tų prekių kainos buvo sąlyginai didelės. Tokia situacija tarpukariu sudarė prielaidas kontrabandai: iš Latvijos ar Rytprūsių buvo gabenamas eteris, žiebtuvėliai, dviračiai ir kitos pramoninės prekės. Sovietinė okupacija kontrabandininkų padėtį neabejotinai komplikavo: nepaisant to, kad išliko Lietuvos-Latvijos siena ir per ją einantys buvo sulaikomi, pasikeitė buvusios Lietuvos-Vokietijos sienos statusas – Lietuvą pavertus LSSR, ši siena tapo išorine SSRS siena, o tai neabejotinai nulėmė išskirtinai sugriežtintą jos apsaugą, perleistą NKVD pasienio kariuomenei. Kontrabandininkų kelias į Rytprūsius ir atgal tapo dar pavojingesnis: dar Nepriklausomos Lietuvos pasieniečiai neretai nukaudavo kontrabandininkus²⁵⁸, o dabar juos pakeitė totalitarinės valstybės instrumentas – NKVD pasieniečiai.

Ir vis dėlto, atrodo, kad pasitaikydavo bandančių laimę Rytprūsių kryptimi. Nors sovietinių dokumentų, tiesiogiai bylojančių apie kontrabandą per Lietuvos-Vokietijos sieną, aptikti nepavyko (tai paaiškintina tuo, kad NKVD pasienio kariuomenė buvo tiesiogiai atskaitinga savo aukščiausiai vadovybei Maskvoje, o ne jos vietininkams Kaune ar Vilniuje), tačiau netiesioginiu Rytprūsių kontrabandos liudijimu galėtų būti LSSR LKT 1941 m. vasario 13 d. nutarimas premijuoti pasienio zonos gyventojus, prisidėjusius prie valstybinės sienos saugojimo. Pateiktas sąrašas pinigineis premijomis (nuo 100 iki 500 Rb.) apdovanojamų pasienio zonos gyventojų, kartu nurodant už ką įteikta premija. Pavyzdžiui, Stasys Biliukaitis, Alvito (Vilkaviškio aps.) gyventojas, buvo apdovanotas 300 Rb. už „10 sienos peržengėjų sulaikymą“, o Ignas Kondratas, Sartninkų (Tauragės aps.) gyventojas, „kurio pranešimu buvo sulaikyti su sienos peržengėjai“ – 200 Rb.²⁵⁹

Apmąstant kontrabandos tendencijas pirmuoju sovietmečiu, logiškas buvo jos laipsniškas mažėjimas. Visų pirma, tai dėl pasikeitusio sienos į Rytprūsius statuso: jai tapus skiriamąja riba tarp dviejų stipriai militarizuotų totalitarinių režimų, tradiciškai kontrabanda besivertę asmenys turėjo gan greitai suprasti, jog jų veikla tapo pernelyg pavojinga. Antra priežastis – bent laikinas ir parodomasis pramoninių prekių „užvežimas“ į Lietuvą ją aneksavus į SSRS sudėtį: sovietinis režimas šį aspektą itin aktyviai bandė išnaudoti

²⁵⁸ Žr. Kontrabandininkų laivo tragedija Klaipėdoje, in: Lietuvos aidas, 1938-12-24, nr. 584, p. 2; Nukautas kontrabandininkas, *ibid.*, 1939-01-10, nr. 12, p. 5.

²⁵⁹ LSSR LKT nutarimas nr. 111 dėl padėkos išreiškimo pasienio kariuomenės būriams bei pasienio zonos gyventojams ir jų premijavimo, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 5, l. 152.

propagandai: jau 1940 m. pabaigoje pasirodė pranešimai apie „kooperatyvus, užverstus prekėmis iš Tarybų Sąjungos“²⁶⁰, taigi, tikėtina, kad bent laikinai gyventojams galėjo susidaryti pramoninių prekių pagausėjimo įspūdis, kas irgi turėjo sumažinti kontrabandos, kurioje anksčiau dominuodavo būtent pramoninės prekės, poreikį.

Degtindarystė. Naminės degtinės problema paskutiniaisiais Pirmosios Lietuvos Respublikos gyvavimo metais buvo padaryta labai aktuali. VSD duomenimis, per metus Lietuvoje būdavo pagaminama apie 3,5 mln. litrų naminės degtinės. 1938 m. tas pats VSD organizavo po Lietuvos miestus ir miestelius keliavusią ir populiarumo sulaukusią parodą naminės degtinės žalai pavaizduoti, kurią per tris „kelionės“ sezonus (1938-1940 m.) aplankė apie 250 tūkst. žmonių²⁶¹. Prasidėjus sovietinei okupacijai, degtindarystės mastai, atrodo, buvo kiek sumažėję, tačiau išliko pakankamai dideli.

Tokia nuspėjama – pakankamai bloga – degtindarystės situacija visai nedera su okupacinės valdžios degtindarystei neskirtu dėmesiu. Per visą pirmąjį sovietmetį spaudoje pasirodė viso labo pora žinučių apie nubautus degtindarius, daugiausia Vilniaus krašte²⁶². Atrodo, sovietinei valdžiai pirmuoju sovietmečiu degtindariai tiesiog nerūpėjo. „Spekuliacija“ buvo gerokai didesnė ir politinėmis pasekmėmis grasinanti problema. Degtindariai, tuo tarpu, menkai grasė režimui, buvo lokalūs, vietinių pažįstami, o taigi ir nesunkiai surandami bei nubaudžiami – ir šioje vietoje režimo logiką galima būtų suprasti: gausiomis eilėmis parduotuves šturmuoją miestų „spekulantai“ kėlė daug problemų, o miškeliuose besislepią kaimo „degtindariai“ – nedaug. Anot D. Sagatienės, įvedus okupuotoje Lietuvoje sovietinį baudžiamąjį kodeksą, jame radosi straipsniai, skirti degtindarių persekiojimui, pavyzdžiui, BK 103 str., numatęs laisvės atėmimą iki 1 metų²⁶³.

1941 m. gegužę „Vilniaus balse“ išspausdinta žinutė apie „buožę-degtindarį“²⁶⁴: tikėtina, kad kaltinimai naminės varymu vėliau vis dažniau būtų pritaikomi režimo akiratyje atsidūrusiems „kapitalistiniams elementams kaime“, tačiau prasidėjo karas. Apibendrinant pirmojo sovietmečio naminės degtinės problemą, galima konstatuoti, kad ji buvo palikta savieigai – nei

²⁶⁰ Žr. Provincijos miestų ir kaimų gyventojų nuotaikos, in: Tarybų Lietuva, 1940-12-25, nr. 74, p. 6.

²⁶¹ D. Indrišionis, Nelegalios ekonomikos... op. cit., p. 91-94.

²⁶² Baudos spekuliantams, degtindariams, padaužoms ir maisto produktų falsifikatoriams, in: Darbo Lietuva, 1940-09-11, nr. 101, p. 10; Išvaikė degtindarius, in: Vilniaus balsas, 1940-10-29, nr. 257, p. 5.

²⁶³ D. Sagatienė, Sovietiniai bendrosios... op. cit., p. 38.

²⁶⁴ Riežiškis, Naminę bevarydamas pristigo grūdų, in: Vilniaus balsas, 1941-05-18, nr. 115, p. 6.

milicijos suvestinėse, nei LKP CK ar LSSR LKT posėdžiuose, nei laikraščių vedamuosiuose degtindariams vietos neatsirado.

Prostitucija. „Seniausios profesijos“ problema pirmuoju sovietmečiu turėjo didelę ideologinę reikšmę: sovietinė valdžia galėjo save viešai pozicionuoti kaip išvaduojanti moteris nuo seksualinio išnaudojimo. Pirmojoje Lietuvos Respublikoje vertimasis prostitucija nebuvo kriminalizuotas: šia praktika besivertusios moterys teisinių nemalonumų galėjo sulaukti nebent ką nors užkrėtusios venerinėmis ligomis. Tuo tarpu, sąvadavimas ir „paleistuvavimo namų“ laikymas buvo laikomas nusikaltimu²⁶⁵.

1940 m. pradžioje spaudoje buvo kilęs savotiškas „padavėjų ginčas“ - įvairiuose leidiniuose kelis mėnesius polemizuota dėl restoranuose ir viešbučiuose dirbančių jaunų merginų: formuota nuomonė, kad didelė dalis jų yra verčiamos užsiimti prostitucija²⁶⁶. Atrodo, kad šią polemiką įsiminė ir prosovietiniai veikėjai. Jau 1940 m. liepos pradžioje „padavėjų klausimas“ įgijo tęsinį: paskelbta apie į mingą susibūrusius Kauno maitinimo įstaigų ir viešbučių darbuotojus, kurie viešai kalbėjo apie sunkias darbo sąlygas. Moterys skundėsi verčiamos seksualiai tenkinti klientų įgeidžius²⁶⁷. Po kelių savaičių „Tiesoje“ išspausdintas tekstas, raginantis užkirsti kelią „jaunų kaimo mergaičių“ išnaudojimui, kurį vykdo „restoranų savininkai“ versdami jas tenkinti „girtų kompanijų“ norus²⁶⁸ – šioje vietoje reikėtų atkreipti dėmesį į beprasidedančiai „klasių kovai“ būdingus įvaizdžius, kurių kontekste „Tarybų valdžia“ neabejotinai yra vaizduojama kaip nenugalima jėga, kuri įves teisingumą, apgins suterštą išniekintų „kaimo mergaičių“ garbę ir nubaus visus „išnaudotojus“.

Praktiškai su prostitucija sovietinė valdžia kovojo tiek administraciniais, tiek policiniais metodais. 1940 m. rugpjūtį paskelbta apie uždarytus įvairius restoranus (tekste įvardintus kaip „buržuaziniai girtavimo, ištvirkavimo ir iš pinigų lošimo lizdai“²⁶⁹), panašiu laiku imta svarstyti apie prostitutėms ir sąvadautojų iškėlimą iš Kauno miesto. Pogrindinių viešnamių ieškoti ėmėsi ir milicija – 1941 m. pavasarį likviduotos kelios „savadavimo landynes“ Kaune bei Šiauliuose²⁷⁰. Galiausiai, prostitutės kartu su kitais

²⁶⁵ D. Indrišionis, *Nelegalios ekonomikos...* op. cit., p. 96.

²⁶⁶ *Ibid.*, p. 96-97.

²⁶⁷ Reikalauja viešbučiuose ir restoranuose užkirsti kelią prostitucijai, in: Lietuvos aidas, 1940-07-06, nr. 318, p. 5.

²⁶⁸ J. P., Užkirsti kelią žiauriausiam išnaudotojui, in: Tiesa, 1940-07-21, nr. 30, p. 2.

²⁶⁹ Visi girtavimo lizdai – klubai uždaryti, in: Darbo Lietuva, 1940-08-12, nr. 49, p. 10.

²⁷⁰ Milicijos kriminalinio skyriaus žinios (1941-02-28), in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 159,

„antisovietiniais elementais“ tapo 1941 m. birželio trėmimų aukomis²⁷¹, tiesa, nepavyko išsiaiškinti detalesnio jų atrinkimo ir represavimo mechanizmo.

Esant tik fragmentiškiems duomenims apie kovą su prostitucija (jei tiksliau – sąvadavimu), sunku nustatyti koks buvo šio reiškinio mastas, Tikėtina, kad aukščiau minėtas įvairių restoranų uždarymas išties išgąsdino ir demotyvavo dalį prostitucija besivertusių moterų ir jos pasitraukė į gilų pogrindį – šią mintį patvirtina ir milicijos suvestinėse aprašytas „savadavimo landynių“ veikimo modelis: privatūs butai, kuriuose prostitutės susitikdavo su klientais, duomenų apie gatvinės prostitucijos apraiškas aptikti nepavyko.

Apibendrinant galima teigti, kad prostitucija dėl tikėtina nedidelio masto ir specifinio pobūdžio nebuvo ekonomine praktika, kuri sovietiniam režimui keltų politines problemas. Netgi priešingai – okupacijos pradžioje šis reiškinys tiko kaip vaizdingas ir pagaulus vaizdinys „kapitalistinių elementų moraliniam smukimui“ iliustruoti.

Romų tautinės grupės dalyvavimas nelegaliojoje ekonomikoje. VSD duomenimis, 1939 m. Lietuvoje buvo apie tūkstantį klajojančių romų. Dėl savo specifinio gyvenimo būdo ir neromų bendruomenėse plintančių įvairių stereotipų, į romus būdavo žiūrima įtariai ir net su neapykanta: pavyzdžiui, 1938 m. gruodžio 15 d. Šeduvos turguje kilo antiromiškos riaušės: kilus ginčiui tarp romo ir lietuvio (ginčo objektas – parduodamas arklys), apie 200 žmonių, tikėtina, lietuvių, ėmė mušti turguje buvusius romus. Riaušės numalšino atvykusi policija, keliolika romų buvo sumušti²⁷². Tai – padėtis, kurią paveldėjo sovietinis okupacinis režimas: po visą Lietuvą klajojančios, neaiškia veikla besiverčiančios ir gyventojų nemėgstamos romų bendruomenės, kurių tikslaus skaičiaus nežinojo net Lietuvos saugumiečiai.

Sovietai pabandė sukurti vaizdinį, jog naujoji valdžia sėkmingai inkorporuoja romus į „normalią darbinę aplinką“ ir paverčia juos „darbo žmonėmis“, ko negebėjo Smetonos režimas. 1940 m. rugpjūtį „Darbo Lietuvoje“ publikuotas straipsnelis „Dabar ir čigonas galės gyventi ir dirbti“, kuriame aprašomas korespondento pokalbis su vienu romu Suvalkijoje²⁷³. Nors netrukus pabandyta vaizduoti ir romų „nusėsėjimą“ gavus sovietų dalinamos žemės²⁷⁴, tačiau jau rudenį „Komjaunimo tiesoje“ pasigirdo

l. 88; Milicijos kriminalinio skyriaus žinios (1941-03-12), *ibid.*, l. 108; Milicijos kriminalinio skyriaus žinios (1941-04-09), *ibid.*, l. 154-155; Milicijos kriminalinio skyriaus žinios (1941-04-12), *ibid.*, l. 160.

²⁷¹ D. Marcinkevičienė, R. Praspaliauskienė, *Prostitution...* op. cit. p. 652..

²⁷² D. Indrišionis, *Nelegalios ekonomikos...* op. cit., p. 98.

²⁷³ Dabar ir čigonas galės gyventi ir dirbti, in: *Darbo Lietuva*, 1940-08-01, nr. 30, p. 1.

²⁷⁴ Čigonai rūpinasi įsigyti žemės, *ibid.*, 1940-08-11, nr. 48, p. 4.

pasipiktinimas „valkataujančiais čigonais“²⁷⁵, o 1941 m. birželį netgi vieši kaltinimai grobiant ir kankinant akivaizdžiai ne romų tautybės vaikus²⁷⁶.

Režimo lozungai apie romų pavertimą „darbo žmonėmis“ visuomenės, atrodo, neįtikino. 1941 m. birželį LKP CK pasiekė Kauno gyventojų V. Čiaukos laiškas, kuriame buvo aprašomi Panemunės valsčiuje apsigyvenę romai. Buvo skundžiamasi nuolatiniu javų išganymu, išmaldos prašymu, vagiliavimu. „Šiandien smetoninius papročius meskim šalin, o čigonų likimą veskime prie tokių sąlygų, kaip mūsų tarybinėse respublikose, kad kiekvienas į darbą, sulig Stalino Konstitucija, turi teisę ir kiekvienas privalo ne valkataudamas ir apgaudinėdamas duonos kąsnį užsidirbti, o savo darbu“, - bolševikiška kalbos maniera laišką užbaigė pilietis²⁷⁷. Iš viso to galima spręsti, kad apart skambių šūkių režimas pirmuoju sovietmečiu nesiėmė konkrečių veiksmų romų bendruomenės inkorporavimui į „darbo liaudį“. Situacija liko ta pati, kaip ir 1939 m.: neaiškus skaičius po visą Lietuvą klajojančių romų, į kuriuos sėslūs vietos gyventojai ir toliau žiūrėjo įtariai.

„Handeliai“ ir elgetos. Su „handeliais“ – vaikštančiais sendaikčių ir smulkmenų prekeiviais – režimas pabandė susitvarkyti originaliu būdu: apjungiant juos į vieną prosovietinio tipo įmonę – artelę. 1941 m. sausį „Tiesoje“ pristatyta Kauno „handelių“ artelės „Utilizacija“ veikla: įmonę įsteigė 25 skurdūs „handeliai“, sudėję „paskutinius skatikus“, o per 1941 m. artelė planavo surinkti 3 tūkst. tonų „vertingos utilinės žaliavos, kuri bus sunaudota tautos ūkio gerovei kelti“²⁷⁸. Provincijoje, tuo tarpu, buvo džiaugiamasi LSSR įsikūrusia „Sojuzutil“ kontora, kuri turėjo perimti metalo laužo supirkimą iš provincijos „handelių“ (tekste - „verteivos ir spekuliantai“)²⁷⁹. Dvi toje pačioje metalo laužo surinkimo sferoje veikiančios įmonės – kooperatinė „Utilizacija“ ir valstybinė „Sojuzutil“ - netrukus ėmė tarpusavyje konkuruoti: balandžio mėnesį „Tarybų Lietuvos“ korespondentas įvertino, jog „šių įstaigų darbas visiškai nesuderintas, jaučiama konkurencija, lyg tai būtų ne tarybinės įstaigos, o privatūs biznieriai“²⁸⁰. Panašu, kad bandymas net ir smulkius „kapitalistinius elementus“ apjungti į sovietinio tipo įmonę, baigėsi „socialistinio ūkio“ nenaudai.

Pirmuoju sovietmečiu taip pat nepavyko išspręsti ir elgetų problemas. Jei 1940 m. rugpjūtį oficialiai „Darbo Lietuva“ išspausdinus Saločių (Biržų

²⁷⁵ Tvarkytinas čigonų reikalas, in: Komjaunimo tiesa, 1940-09-10, nr. 30, p. 7.

²⁷⁶ P. Rusėnas, Čigonai kankina vaikus, in: Vilniaus balsas, 1941-06-10, nr. 133, p. 5.

²⁷⁷ V. Čiaukos 1941 m. birželio mėn. (diena neaiški) laiškas LKP CK, in: LYA, f. 1771, ap. 2, b. 196, l. 26.

²⁷⁸ I. Šmeres, Artelė „Utilizacija“, in: Tiesa, 1941-01-19, nr. 16, p. 6.

²⁷⁹ M. Žvirblis, Nei vieno niekalo spekuliantams, ibid., 1941-01-25, nr. 20, p. 8.

²⁸⁰ B. Bakaitis, Artelė „Utilizacija“, in: Tarybų Lietuva, 1941-04-02, nr. 77, p. 3.

aps.) apylinkės išvaržytų ūkininkų, tapusių varganais elgetomis nuotrauką su priedais „Smetonos gyvieji paminklai“²⁸¹, atrodo, jog naujasis režimas atstatys socialinį teisingumą ir elgetos Lietuvoje liks tik „kapitalizmo atgyvena“, tai 1941 m. kovą pagarsinus žinią apie tai, kad vien Vilniaus miesto vykdomasis komitetas šelpia ir išlaiko apie 7-8 tūkst. itin vargingai gyvenančių asmenų²⁸², pirminis vaizdinys turėjo subliūkti.

Vilniaus centro vaizdelis (1941 m. birželio pradžia): „Elgetos persimetė į gatves, kavines, valgyklas. Prie katedros sėdi kasdien keli elgetos. Vienas zulina smuiku šalia pasistatęs puslitrį, moteris sėdi susivyniojusi į škurlius iš kažkur gautą mažą vaiką; dar kiti atsirėmę prie mūro kabinasi prie praeivių, kalbina visomis kalbomis, reikalaujami išmaldos. Lenino al. nuo ryto iki vakaro vaikšto moteris, atkišusi dėžutę rėkdama be pertraukos „Duokit pinigus, daite kapeiki““²⁸³. Apie panašią situaciją bylojo ir Kauno miesto vykdomojo komiteto atstovas, viešai siūlydamas kaip reikėtų elgtis su panašiais asmenimis: „Kad kova su valkatavimu būtų sėkmingesnė, yra būtinas dalykas steigti pataisos įstaigas, kur tinginiai, girtuokliai arba besiverčią kitokiais žmogų žeminančiais darbais būtų nuo viso to atpratunami“²⁸⁴. Pataisos įstaigų elgetų pavertimui „darbo žmonėmis“ įsteigti nespėta – už trijų dienų prasidėjo karas.

Išvažiavimo dokumentų padirbinėjimas. 1940-1941 m. LSSR egzistavo ne tik tokios „senosios“ nelegalios ekonominės praktikos kaip kontrabanda ar degtindarystė, bet ir atsirado nauja, laikmečio aktualijas atspindinti veika – išvažiavimo dokumentų padirbinėjimas. Ne visi buvo žmogiškumui pasišventę idealistai kaip legendinis Japonijos konsulas Lietuvoje Čiunė Sugihara: kiti išvažiavimo dokumentų platintojai tai darė už pinigus.

Išvažiavimo dokumentų padirbinėjimo faktai sovietiniam režimui Lietuvoje tapo žinomi 1941 m. pradžioje. Tikrinant Lenkijos karo pabėgėlių pateiktus išvažiavimo dokumentus, LSSR NKVD iki vasario 5 d. aptiko 182 sufalsifikuotus dokumentus: 71 padirbtą sertifikatą (pateikus šį sertifikatą, buvo galima gauti vizą išvažiavimui iš SSRS) ir 111 tikrų sertifikatų, tačiau su padirbtomis vizomis ir antspaudais²⁸⁵.

Aiškinantis kas padirbinėja išvažiavimo dokumentus, 1941 m. vasarį

²⁸¹ Smetonos gyvieji paminklai, in: Darbo Lietuva, 1940-08-12, nr. 49, p. 3.

²⁸² M. Jonis, Elgetų klausimu, in: Vilniaus balsas, 1941-03-05, nr. 53, p. 4.

²⁸³ Laikas sutvarkyti elgetas, ibid., 1941-06-08, nr. 132, p. 6.

²⁸⁴ J. Viduklis, Socialinio aprūpinimo darbas Kaune, in: Tarybų Lietuva, 1941-06-19, nr. 142, p. 4.

²⁸⁵ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Guzevičiaus 1941 m. vasario 6 d. specialus pranešimas LKP CK, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 4, l. 34.

LSSR NKVD nustatė 26 tarpusavyje susijusius ir dar keletą pavienių asmenų, kurie už dideles pinigų sumas gamino suklastotus lenkiškus sertifikatus, japoniškas tranzitines vizas, Panamos ir kitų šalių dokumentus. Kaune šia veikla užsiėmė Moišė Davidas Chencinskis, žydų tautybės atbėgėlis iš Lenkijos ir Emanuelis Kopas, Austrijos čekas. Kratos metu pas juos rasti įvairūs Panamos antspaudai bei klastojimui reikalingos cheminės medžiagos. Vilniuje klastojimu užsiėmė du vietos žydai – Geršas Turovas ir Jakūbas Kaganas. Kratos metu rasti padirbti Lenkijos, Didžiosios Britanijos ir Panamos antspaudai, Japonijos antspaudas²⁸⁶ su vizos tekstu, netikri sertifikatai ir 6 tūkst. rublių²⁸⁷.

Kovo mėnesį LSSR NKVD jau buvo aptikusi 492 vienaip ar kitaip suklastotus išvažiavimo dokumentus. Įtarus klastojimu, buvo areštuoti 94 asmenys, iš jų 81 žydas, 9 lenkai, 3 lietuviai ir čekas. Išsiaiškinta, kad su aukščiau minėta Kauno padirbinėtojų grupele buvo susijęs ir lietuvis Chmieliauskas: abu su čeku Kopu jie tardymo metu nurodė, jog išvažiavimo dokumentus pradėjo klastoti dar 1940 m. vasarą dėl sunkios materialinės padėties. Už dokumentus imdavo po 100-150 litų²⁸⁸. Vilniaus padirbinėtojų grupė savo veiklą pradėjo 1941 m. sausį. Jos tikslas taip pat buvo užsidirbti iš padirbtų dokumentų platinimo, tačiau čekistai bandė įžvelgti ir „antisovietinius“ veiklos pagrindus – atliko analizę, kam buvo išdavinėjami suklastoti dokumentai ir nustatė, jog iki 40 proc. jų buvo išduoti „klasiškai svetimiems elementams“. NKGB atlikta visų užfiksuotų (492) suklastotų išvažiavimo dokumentų analizė parodė, jog gausiausia juos įgijusių asmenų grupė – rabinai ir Ješiboto auklėtiniai (92 asmenys). Gausi ir buvusių privačių prekybininkų (44 asmenys) grupė²⁸⁹. Vėlesnių NKGB pranešimų apie išvažiavimo dokumentų padirbinėjimo centrus aptikti nepavyko, taigi, problemiška atskleisti tikrąjį „komercinių klastotojų“ veiklos mastą ir reikšmę. Nepaisant to, neabejotina, kad šių veikėjų suklastoti išvažiavimo dokumentai išgelbėjo ne vieną gyvybę.

²⁸⁶ Atsižvelgiant į tai, kad čekistai neminėjo, jog šis antspaudas buvo padirbtas ir atsimenant chrestomatinių vaizdinį apie išvažiuojančio Čiunės Sugiharos kažkam perduodamą antspaudą, kyla minčių, jog tai galėjo būti vienas iš dviejų su Sugihara susijusių antspaudų, kurių dėka vėliau į Japoniją atvyko šimtai pabėgėlių su suklastotomis vizomis ir netikrais pasais (žr. B. Ivanovas, Chiune (Sempo) Sugiharos veiklos Kaune 1939-1940 m. probleminiai aspektai, in: Genocidas ir rezistencija, 2001, nr. 9, p. 11-12).

²⁸⁷ Ibid., l. 35-36.

²⁸⁸ LSSR NKGB liaudies komisaro Gladkovo 1941 m. kovo (diena neaiški) specialus pranešimas SSRS NKGB 2 valdybos viršininkui Fedotovui, ibid., l. 111-112.

²⁸⁹ Ibid., l. 112-115.

1.5. Trumpas ekskursas į nacmetį.

Prasidėjus nacių-sovietų karui, Lietuva per pirmą šio karo savaitę buvo okupuota Nacių Vokietijos. Naujieji okupantai netrukus įvedė reichsmarkes, tiesa, tokiu kursu, kuris okupuotos Lietuvos gyventojus dar sykį apiplėšė: 10 rublių buvo keičiami į vieną markę. R. Misiūno ir R. Taageperos teigimu, tai buvo dar vienas Lietuvos gyventojų apiplėšimas: jei Nepriklausomos Lietuvos litas buvo vertas maždaug 40 pfenigų, tai dabar jo sąlyginė vertė krito maždaug iki 9 pfenigų²⁹⁰. Be to, naciai įvedė korteles maistui ir būtiniausiems produktams. Jau pirmosiomis karo dienomis pasimatė sunki miestų gyventojų padėtis, pavyzdžiui, Kaune birželio 24 d. nurodyta visoms kepykloms kepti duoną, o tiekimo organizacijoms pateikti žinias apie esamas atsargas, pakaunės ūkininkai raginti gabenti maisto produktus į miestą²⁹¹. Netrukus miestų gyventojų padėtis pasidarė tiek dramatiška, kad šie patys pradėjo eiti į kaimus, ieškodami kur įgyti maisto (viešojoje erdvėje tai buvo įvardinta „kaimo-miesto santykiais“). Naujasis režimas draudė ūkininkams prekiauti normuojamais maisto produktais ir visa tai traktavo kaip spekuliaciją. Nacių ekonominę politiką okupuotame krašte galima aiškinti tuo, kad pagal jų planą Ostlandas turėjo tapti pigių žaliavų baze, vietinių gyvenimo lygis neturėjo būti keliamas²⁹². Tokia situacija nusistovėjo visam nacmečiui – 1943 m. vasarį tikrinant Vilniaus Maitinimo valdybą (turėjusią užtikrinti kortelių skirstymą vilniečiams) rašyta: „aprūpinimas maistu negerėja, o reikalai su mėsa blogėja. Daržovių nėra. Cukraus negauta. Mėsos nėra. Už korteles nieko nenusiperkama, nes nėra... Auga vagysčių, įsilaužimų, apiplėšimų. Nežinia, ko laukti iš alkanų masių“²⁹³.

Alkanos masės, tuo tarpu, rūpinosi savo gerove: pažeisdamos okupantų nurodymus, keliavo į kaimus ir prekiaavo su ūkininkais, kurių pačių padėtis buvo nelengva dėl primestų didelių žemės ūkio prievolių. Režimas sparčiai griežtino bausmes už spekuliaciją. Pirmiausia buvo taikomi tradiciniai, dar Nepriklausomoje Lietuvoje taikyti metodai – baudos, įmonių uždarymai. Vėliau pereita prie originalių metodų. V. Mykolaitis-Putinas savo

²⁹⁰ R. Misiūnas, R. Taagepera, Baltijos valstybės... op. cit., p. 58.

²⁹¹ M. Lugojojus, Kasdienis gyvenimas Kaune vokiečių okupacijos metais (1941-1944): būstas, maistas ir pramogos, in: Kauno istorijos metraštis, 2016, T. 16, p. 122.

²⁹² J. Braslauskas, Žemės ūkio prievolių išreikalavimas nacių okupuotoje Lietuvoje, in: Genocidas ir rezistencija, 2017, 2 (42), p. 38.

²⁹³ D. Bukelevičiūtė, R. Gaidis, A. Jakubčionis, S. Kaubrys, R. Šmigelskytė-Stukienė, Lietuvos valstybės kontrolės istorija, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2015, p. 241-243.

dienoraštyje aprašo tokį 1942 m. pradžios vaizdelį Vilniuje: „policininkų „globojamas“ eina būrelis žmonių, iš kurių vienas iškėlęs neša plakatą su parašu trimis kalbomis: „Mes esame spekuliantai ir kainų kėlikai!“ Jų buvo gal apie 30, iš išvaizdos neturtingi miestelėnai, tik vienas inteligentiškos išvaizdos ir gerai apsirengęs“²⁹⁴. Čia pat rašytojas pateiė ir savo nuomonę apie tokios „priemonės“ veiksmingumą: „Bet jokios priemonės spekuliacijos neišnaikins, jei pasiliks toks miestų maistu aprūpinimas kaip dabar, ir jei neatsiras prekių, kurios pakeltų pinigų vertę“²⁹⁵.

V. Mykolaitis-Putinas buvo teisus – spekuliacija denyko ir naciai griebėsi mirties bausmės: 1942 m. pabaigoje pranešta apie pirmuosius mirti nuteistus spekuliantus. Ne tik vietos gyventojai galėjo būti nubausti mirtimi už spekuliaciją – 1943 m. gruodį Kauno ypatingasis vokiečių teismas mirti nuteisė vokiečių prekybininką Walterį Vesterį, kuris kontrabandos keliu atgabeno į Kauną įvairių trūkstatų medžiagų (daugiausia – verpalų), juos išspekuliavo į pinigus ar lašinius, o pastaruosius vėlgi išspekuliavo tam, kad įgytų dar daugiau prekių savo verslui²⁹⁶. Bausmė įvykdyta 1944 m. balandį, apie įvykdymą paskelbta spaudoje²⁹⁷ – matyt užkardant tarp lietuviškosios visuomenės dalies galinčius kilti gandus, kad vokiečiai spekuliantas galėjo išvengti bausmės dėl tautybės. Deja, nėra galimybės pateikti tikslų skaičių, kiek nacių okupuotoje Lietuvoje tokių atvejų buvo.

Be spekuliantų aktyviai kovota su degtindariais – atgaivinta tarpukario pabaigoje po Lietuvą kursavusi „Paroda naminės degtinės žalai pavaizduoti“: 1942 m. gruodį ji naujai pristatyta Kaune²⁹⁸ ir vėliau iškeliavo provincijon. Režimo akiratin pakliuvo jaunosios kartos polinkis spekuliuoti kino bilietais: tai darantys paaugliai buvo įvardinti „gatvės žvirbliais“²⁹⁹. Nors panašių tendencijų būta dar Pirmojoje Lietuvos Respublikoje³⁰⁰, bet panašu, jog nacmečiu šis reiškinys tapo plačiai paplitęs ir žymėjo vis augančią ekonominę-socialinę suirutę: jei spekuliacija užsiimdavo net vaikai, tai byloja apie visuotinę spekuliacijos plėtrą.

Holokausto metu išžudžius Lietuvos žydus, okupuoti krašto gyventojų aprūpinimas tapo problemiškas dėl elementaraus prekybininkų trūkumo. Režimas ėmėsi aktyvios propagandinės kampanijos – raginti

²⁹⁴ V. Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis*, op. cit., p. 250.

²⁹⁵ *Ibid.*

²⁹⁶ Mirties bausmė už nusikaltimą karo ūkiui, in: *Ateitis*, 1943-12-06, nr. 283, p. 6.

²⁹⁷ Įvykdytas mirties sprendimas, *ibid.*, 1944-04-04, nr. 80, p. 6.

²⁹⁸ Vakar atidaryta priešalkoholinė paroda, in: *Į laisvę*, 1942-12-09, nr. 288, p. 2.

²⁹⁹ Vr. Gatvės žvirbliai, in: *Naujoji Lietuva*, 1943-09-07, nr. 209, p. 5.

³⁰⁰ G. Bubnys, V. Smalskys, Lietuvos policija ir nepilnamečių nusikalstamumas 1938-1940 m., in: *Istorija*, 2006, nr. 63., p. 30.

lietuvius stoti į prekybos mokyklas, tapti prekybininkais. Buvo organizuojami įvairūs pagreitinti prekybininkų kursai, kuriamos naujos prekybos mokyklos³⁰¹. Šis procesas buvo panašus į Lietuvių Verslininkų Sąjungos tarpukarinių užmojų³⁰² išsipildymą. Nepaisant kampanijos masto, ilgainiui net viešojoje erdvėje ėmė reikštis nusivylimas „naujaisiais prekybininkais“, kaip perimančiais pačias blogiausias spekuliacijos tradicijas. „Jie elgiasi kaip žydai“, – skelbė straipsnio antraštė 1943 m. liepos mėn. „Ateityje“. Straipsnis buvo iš esmės apie tai, kaip „senąsias žydiškas spekuliacijas“ perėmė „naujieji prekybininkai“³⁰³ – toks viešas nusivylimas bylotų, jog nacių režimas pats pripažino savąją nesėkmę Lietuvoje: funkcionalios, režimui priimtinos normuotos gyventojų aprūpinimo sistemos sukurti nepavyko, okupuotame krašte klesti spekuliacija.

Apibendrinant visą nelegalių ekonominių praktikų situaciją nacmečiu Lietuvoje, tinkamas sovietinio ekonomisto J. Grėskos pateiktas tragiškos miestų gyventojų būklės įvertinimas – jie tapo priklausomi nuo spekuliantų ir ūkininkų malonės, parduodavo įvairias prabangos prekes, kad galėtų įsigyti bent kokio nors maisto³⁰⁴. Tai – geras apibendrinimas to, kas nacmečio viešojoje erdvėje buvo įvardinta „miesto-kaimo santykiais“: miestiečių sunkios padėties iššauktas jų ėjimas į kaimus, siekiant įgyti bent kokio maisto – tai, ką kraštą okupavę naciai vertino kaip spekuliacijos raišką. Apskritai, terminas „miesto-kaimo santykiai“ gerai apibūdina visą nacmetį: dėl karo ir okupacijų suirutės savotiškais socialiniais našlaičiais (kone „gatvės žvirbliais“) likę miestų gyventojai buvo priversti keliauti į kaimus ir viltis už takaus gyvenimo vertybes (prabangos prekes) įgyti maisto – tam kad kaip nors išgyventi. Į visa tai režimas žiūrėjo kaip į spekuliaciją, jos dalyvius, gąsdino, gaudė, baudė – kartais net mirtimi. Tačiau spekuliacijos nepažabojo – nes žmonės norėjo gyventi.

Puiki iliustracija ekskurso apie situaciją nacmečiu pabaigai – Vinco Mykolaičio-Putino dienoraščio 1942 m. kovo 19 d. įrašo fragmentas: „Gyvenimas visiškai pradėjo irti ir dabar jau sunku bus jį sutvarkyti, Kaimas spekuliantų demoralizuotas, pinigais neturi vertės, pirkti nieko nėra. Kaimiečiai gamina tiek, kiek patys sunaudoja, mažina gyvulius, varo

³⁰¹ Žr. D. Indrišionis, „Jie elgiasi kaip žydai“: antispekuliacinė propaganda ir „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas Lietuvoje 1941-1944 m., in: Genocidas ir rezistencija, 2020, 2 (48), p. 7-26.

³⁰² L. Truska, Lietuvių verslininkų sąjunga ir verslų „atlietuvinimo“ sąjūdis, in: Istorija, 2003, nr. 58, p. 47.

³⁰³ Jie elgiasi kaip žydai, in: Ateitis, 1943-07-03, nr. 155, p. 6.

³⁰⁴ J. Grėska, Prekybos susmukdymas Lietuvoje hitlerinės okupacijos laikotarpiu (1941-1944 m.), in: Ekonomika, 1963, T. 3, nr. 2, p. 92.

samagoną, o miestai gyvena pusbadžiu. Spekuliantų vedžiojimas gatvėmis ir desperatiški atsišaukimai laikraščiuose nieko nepadės, kol bus mieste tokis maisto trūkumas. Dabar miestietis spekuliantą laiko savo geradariu, jei gauna nusipirkti sviesto ar mėsos kilogramą, arba litrą pieno. Aš pats norėčiau rasti spekuliantą, kuris man parduotų porą metrų malkų, nes greit neturėsime, kuo valgyt išsivirti“³⁰⁵.

³⁰⁵ V. Mykolaitis-Putinas, Dienoraštis... op. cit., p. 259-260.

2. POKARINIS NEP`AS LIETUVOS SSR (1944-1947 M.)

2.1. Vidaus ekonominė situacija Lietuvoje.

1944 m. vasarą Raudonajai armijai reokupuojant Lietuvą, prieš sugrižtančių okupantų akis vėrėsi vis didesni susirūpinimą keliantis vaizdas: apgriauti ir ištuštėję miestai, sunaikintos pramonės įmonės, nuskurdintas žemės ūkis. 1944 m. liepos 25 d. Stalinui adresuotame LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo rašte „Apie padėtį išlaisvintose Lietuvos SSR apskrityse“ pateikiamas nedžiuginantis sovietų atkovotų Lietuvos teritorijų vaizdinys: Vilniuje apie 30-40 proc. pramonės įmonių „išvesta iš rikiuotės“, o dauguma likusių įmonių apgriautos nuo 30 iki 50 proc.

Įvertinta žemės ūkio padėtis Vilniaus apskrityje – teigta, kad galvijų ir arklių valstiečių ūkiuose, lyginant su 1941 m., sumažėjo 50 proc., o kiaulių – 70 proc. Vilniaus miesto gyventojai, rašto autorių vertinimu, sumažėję nuo 270 tūkst. (1941 m.) iki 140 tūkst. (1944 m.), visiškai nebuvo aprūpinami duona: iš turimų grūdų atsargų (apie 150 tonų) tebuvo galima šiaip taip aprūpinti iki 20 tūkst. gyventojų ir tai tik iki rugpjūčio vidurio. „Prekybinės organizacijos mieste dar neveikia. Mieste paskelbta laisva prekyba, bet žemės ūkio produktų atvežimo rinka kol kas beveik nejaučia. Miesto gyventojai beveik visiškai neturi sovietinės valiutos“, – apie nelinksmą LSSR sostinės padėtį pranešė sovietinės respublikos vadovai³⁰⁶. Praėjus kelioms dienoms, tegalėta pranešti, jog „valstybinė prekyba rengiasi prekybinio tinklo miestuose atidarymui“, o valdžios leidžiamoje laisvoje prekyboje kainos išskirtinai aukštos (agurkas – 25 rb.). Pati „laisva prekyba“ kol kas vyko vangiai – A. Sniečkaus vertinimu, nepaisant „laisvos prekybos“ įvedimo, valstiečiai mažai vežė produktus į miesto turgus. „Visa tai atsispindi darbininkų ir tarnautojų nuotaikose“, – tegalėjo konstatuoti aukščiausia vietos valdžia³⁰⁷.

Akivaizdu, jog pirmosiomis okupacijos savaitėmis reokupantai visiškai negalėjo lemti užimtų miestų gyventojų aprūpinimo – ir šie buvo palikti „laukiniams“ laisvos rinkos dėsniams: kai kaimo ūkininkai nematė reikalo vežti į miesto turgus produktų, nes miesto gyventojai, ir taip išsekinti nacmečiu susiklosčiusios miesto ekonominės padėties, negalėjo ūkininkams nieko pasiūlyti – ypač jei dar nebuvo įgiję sovietinės valiutos.

³⁰⁶ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo raštas J. Stalinui „Apie padėtį išvaduotose Lietuvos SSR apskrityse“, in: LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 17-19.

³⁰⁷ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas VKP(b) Centro komitetui (data neaiški – 1944 m. rugpjūčio mėn. pradžia), ibid., l. 69-74.

Sovietams užimant vis daugiau Lietuvos teritorijų, situacija iš esmės nesikeitė. Užimtų Vilniaus ir Kauno gyventojai iki 1944 m. rugsėjo nebuvo aprūpinami maistu – išskyrus duona aprūpintus veikti pradėjusių įmonių ir įstaigų darbininkus bei tarnautojus. Dėl tokios padėties didžiuosiuose miestuose leista laisva prekyba. Gyventojų aprūpinimo nesklandumai buvo aiškinami tuo, kad SSRS Prekybos liaudies komisariatas dar buvo neišskyręs LSSR gyventojų aprūpinimui skirtų fondų. Pasitaikė drąsių pažadų, jog nuo 1944 m. rugsėjo 1 d. visi Vilniaus ir Kauno gyventojai bus pilnai aprūpinami produktais³⁰⁸.

Rugsėjo viduryje Kauno miesto LKP komiteto sekretorius J. Grigalavičius respublikos vadovybę informavo, jog „Miesto maitinimo klausimas ypatingai sunkioje padėtyje“: kortelėmis aprūpinami tik apie 67 tūkst. Kauno gyventojų (20,5 tūkst. darbininkų, 11,5 tūkst. tarnautojų, 35,5 tūkst. jų šeimų narių), o „maistui stinga riebalų“: „pusryčių, vakarienės metu daugiausia gaunama sausa duona ir nesaldyta kava“. Tuo pat metu J. Grigalavičius konstatavo, kad „privatinė prekyba Kauno mieste paskutiniu laiku pagyvėjo“: privačių parduotuvių skaičius siekė apie 500, kiek nukrito kainos laisvoje rinkoje (duonos kg. – 15 Rb.; pomidorų kg. – 50-60 Rb.; bulvių kg. – 15 Rb.; lašinių kg. – 600 Rb.)³⁰⁹. Mažesniuose sovietų atkovotuose miestuose – Šiauliuose, Panevėžyje – situacija buvo panaši: „Svarbiausias klausimas aprūpinti maistu. Maisto sandėliai sudegė. Stoka riebalų ir tabako.“ (Šiauliai)³¹⁰. „Pasitraukdami vokiečiai leido gyventojams plėsti miestą“ (Panevėžys)³¹¹. Ne geresnė padėtis buvo mažesniuose sovietų užimtų apskričių miestuose: „Buvusieji per karo veiksmus gyventojai saivališkai išnešė valstybės įstaigų, įmonių ir privačių asmenų baldus, išdraskė vokiečių paliktus sandėlius“ (Kėdainiai)³¹². „Turto paveldėjome mažai. Maisto atsargų neradome nei vieno kilogramo. Valstybiniai ir pamestieji ūkiai švariausiai iššluoti. Karinių sandėlių neradome. Kooperatyvų krautuvės išplėštos“ (Kretinga)³¹³.

³⁰⁸ Laikiniai einančio LSSR Prokuroro pareigas Girko pranešimas SSRS Prokurorui Goršeninui apie padėtį Lietuvos SSR ir apie LSSR Prokuratūros darbą nuo 1944 m. liepos 15 d. iki 1944 m. rugsėjo 1 d., *ibid.*, b. 92, l. 5-6.

³⁰⁹ LKP Kauno miesto komiteto sekretoriaus J. Grigalavičiaus 1944 m. rugsėjo 15 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, b. 148, l. 22-25.

³¹⁰ Santrauka Nr. 14 (nuo 1944 m. liepos 30 d. iki rugpjūčio 3 d.), *ibid.*, b. 193, l. 51.

³¹¹ Informacinis pranešimas, Nr. 11 (1944 m. liepos 30 d.), *ibid.*, l. 34.

³¹² Kėdainių apskrities vykdomojo komiteto pirmininko 1944 m. rugpjūčio 14 d. raštas LSSR LKT, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 24, l. 2.

³¹³ Kretingos apskrities vykdomojo komiteto pirmininko 1944 m. spalio 28 d. raštas LSSR LKT, *ibid.*, l. 109.

Iš šių sovietinės valdžios atstovų pranešimų apie padėtį Raudonosios armijos atkovotose Lietuvos teritorijose, galima spręsti, kad visos Lietuvos miestuose reokupacijos laikotarpiu susiklostė itin sunki padėtis: viena vertus, dalis gyventojų keičiantis okupantams sugebėjo prisigrobti tam tikrų gėrybių. Kita vertus, akivaizdu, kad karo chaosas neleido „iš viršaus“ organizuoti bent kiek ženklesnio miestų gyventojų aprūpinimo: ir čia sovietams teko pasiremti „laisva prekyba“ – t. y. bent jau laikinai žengti didelį žingsnį laisvos kapitalistinės prekybos link: nes kitaip aprūpinti reokupuotos Lietuvos gyventojų būtiniaisiais produktais sovietai neturėjo galimybes.

„Laisva prekyba“. „Vienas pirmųjų uždavinių yra organizuoti prekybą, kad galimai greičiau gyvenimas įeitų į normalias vėžes. Kol tarybinės prekybos tinklas yra dar nepajėgus aptarnauti vartotoją, ne tik leistina, bet ir pageidautina, kad veiktų privati prekyba. Už tat reikia paskelbti, kad leidžiama laikyti privačias prekybos įmones, užregistravus jas prekybos skyriuje. Privačios prekybos įmonėse kainos prekėms įsakymais nereguliuojamos. Jas reguliuos tarybinė prekyba: jei mes savo parduotuvėse kokių prekių turėsime daugiau, tai kainos privačioje prekyboje toms prekėms bus žemesnės ir atvirkščiai; kitoks kainų reguliavimas nepasieks tikslo, tik be reikalo stabdys privatinę prekybą tuo laiku, kai ji gali būti naudinga. Privatiems prekybininkams prekiauti leidžiama įvairiomis prekėmis – tiek maisto, tiek pramoninėmis“;– aplinkraštyje, skirtame vykdomųjų komitetų Prekybos skyrių vedėjams, 1944 m. rugpjūčio 10 d. nurodė LSSR Prekybos liaudies komisaras M. Gregorauskas.

Tuo pačiu aplinkraščiu nurodyta propaguoti turgų veiklą: „<...> mes esame suinteresuoti, kad valstiečiai kuo daugiausia atvežtų produktų į turgus, dėl ko maisto produktų kainos turguose darytųsi vis žemesnės ir kiekvienas galėtų apsirūpinti maistu“³¹⁴. Nors vėliau sovietiniai ekonomistai pokarinių „laisvos prekybos“ leidimą bandė aiškinti kaip siekį sugražinti į apyvartą prekes, kurios buvo išgrobstytos nacių okupacijos laikotarpiu, tačiau panašiau, jog „laisva prekyba“ Lietuvoje atsikuriančiam sovietiniam režimui buvo reikalinga kaip galimybė kompensuoti itin lėtai besivystančią „tarybinę prekybą“.

Anksčiau minėtas M. Gregorausko aplinkraštis vykdomiesiems komitetams ne kūrė naują realybę, o tik įformino esamą – dar liepos 20 d. „Tarybų Lietuvoje“ buvo paskelbtas pranešimas, leidžiantis Vilniaus mieste atidaryti privačias prekybos įmones (krautuves, valgyklas, užkandines),

³¹⁴ LSSR Prekybos liaudies komisaro M. Gregorausko 1944 m. rugpjūčio 10 d. bendraraštis Nr. 2 vykdomųjų komitetų Prekybos skyrių vedėjams, in: LYA, f. 1771, ap. 7, b. 287, l. 57.

pranešant apie tai Vykdomojo komiteto Prekybos skyriui³¹⁵. Nuo liepos 25 d. Vilniuje leista laisva prekyba keturiose išvardintose turgavietėse³¹⁶. Sovietams užėmus Kauną, rugpjūčio 8 d. leista steigti privačias parduotuves³¹⁷. Rugpjūčio 10 d. Kauno miesto vykdomasis komitetas žengė dar toliau – viešai pareiškė, jog „visi Kauno amatininkai ir prekybininkai privalo atidaryti savo buvusias dirbtuves ir krautuves“³¹⁸ – panašu, kad naujai užimtuose Lietuvos miestuose privačios prekybos klausimas sovietams buvo kone egzistencinis – ir šio reikšmės jie neslėpė net oficiozinėje spaudoje: „<...> kol bus atstatyta Kauno miesto prekyba, gyventojai turi dėti visas pastangas apsirūpinti maisto produktais tiesiog iš ūkininkų“³¹⁹. Taip okupacinė valdžia viešai pripažino savo laikiną neįgalumą aprūpinti miesto gyventojus maistu ir, kalbant sovietine ideologine terminija, „atidavė juos į spekuliantų ir kapitalistų gniaužtus“.

Sovietinio istoriko K. Surblio pateiktais duomenimis, nacių okupacijos metais apie 20 proc. 1940-1941 m. nacionalizuotų įmonių buvo gražintos į privačias rankas³²⁰, taigi, 1944 m. vasarą-rudenį privačios prekybos situacija Lietuvoje turėjo būti geresnė nei 1941 m. vėlyvą pavasarį. Privačios prekybos įmonės atsikūrė sparčiai. 1944 m. rugpjūčio 26 d. „Tarybų Lietuva“ paskelbė apie 400 jau išduotų privačios prekybos leidimų vien Kauno mieste. Teigta, kad didžiausią dalį jų išsiėmė buvę prekybininkai, naujų prekybininkų užsiregistravo tik apie 50³²¹. Rugsėjo 1 d. paskelbta jau apie 500 Kaune išduotų prekybos leidimų³²². „Miesto maitinimo klausimas ypatingai sunkioje padėtyje“, – rugsėjo viduryje Sniečkui rašė LKP Kauno miesto komiteto sekretorius J. Grigalavičius, pridėdamas, jog „privatinė prekyba Kauno mieste paskutiniu laiku pagyvėjo. Privatinių parduotuvių skaičius siekia 500“³²³. Šis skaičius ir toliau sparčiai augo – rugsėjo 29 d. paskelbta Kaune esant 773 privačius prekybininkus. Vilnius nuo Kauno atsiliko – ten tuo metu buvo apie 500 privačių prekybininkų³²⁴. 1944 m. lapkritį

³¹⁵ Pranešimas, in: Tarybų Lietuva, 1944-07-20, nr. 29, p. 1.

³¹⁶ Vilniaus miesto vykdomojo komiteto nutarimas Nr. 4, *ibid.*, 1944-07-24, nr. 31, p. 2.

³¹⁷ Leidžiama privatinė prekyba, *ibid.*, 1944-08-08, nr. 42, p. 2.

³¹⁸ Kauno miesto Darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto skelbimas Nr. 1, *ibid.*, 1944-08-10, nr. 44, p. 1.

³¹⁹ Skubiai atkuriama Kauno miesto prekyba, *ibid.*

³²⁰ K. Surblys, *Socializmo sukūrimas...* op. cit., p. 11.

³²¹ Iš Kauno prekybinės veiklos, in: Tarybų Lietuva, 1944-08-26, nr. 58, p. 7.

³²² Kaune apie 500 privačių prekybininkų, *ibid.*, 1944-09-01, nr. 63, p. 3.

³²³ LKP Kauno miesto komiteto sekretoriaus J. Grigalavičiaus 1944 m. rugsėjo 15 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, in: LYA, f. 1771, ap. 7, b. 148, l. 25.

³²⁴ Privačių prekybininkų Kaune daugiau kaip Vilniuje, in: Tarybų Lietuva, 1944-09-

Grigalavičius Sniečkui pranešė apie dar gerokai išaugusį Kauno privačios prekybos tinklą: 622 parduotuvės, arbatinės ir bufetai, 78 kioskai, 498 stalai turgavietėse ir 45 privačios užkandinės³²⁵ – iš viso, 1243 privačios prekybos subjektai vien Kauno mieste. Privati prekyba kūrėsi ir provincijoje – nors ir ne taip sparčiai: 1944 m. lapkričio 28 d. paskelbta, jog vien Kauno apskrities valsčiuose (daugiausia – Garliavoje, Jonavoje, Vilkijoje) veikia 43 privatūs prekybininkai³²⁶. Iki metų pabaigos Šiaulių mieste buvo 49 privačios parduotuvės, Panevėžyje – 14³²⁷. Iš aukščiau pateiktų skaičių akivaizdu, kad iki 1944 m. pabaigos sovietams pavyko pastebimai išjudinti privačios prekybos sektorių – privati prekyba sparčiai gausėjo ir leido režimui bent tokiu būdu užtikrinti miesto gyventojų apsirūpinimą.

Vėlyvą 1944 m. rudenį gyventojų aprūpinimo situacija, atrodo, nebebuvo tokia dramatiška kaip vasarą, taigi, režimas ėmėsi šio tokio privataus verslo reguliavimo. 1944 m. lapkričio 30 d. LSSR Ministrų Taryba paskelbė nutarimą Nr. 208 („Dėl naminių gamintojų-amatininkų ir privačių prekybos-pramonės įmonių registravimo“), kuriuo LSSR finansinės institucijos įpareigosos kontroliuoti minėtų verslo subjektų registraciją, o verslo subjektai įpareigoti kasmet įsigyti registracijos liudijimą. Išvardinta eilė verslų, kuriems drausta išduoti registracijos liudijimus: a) brangiųjų metalų bei brangakmenių apdirbimas bei dirbinių gamyba išskyrus gamybą iš užsakovo pateiktos medžiagos; b) sprogstamųjų, pirotechninių medžiagų gamyba, ginklų remontas; c) farmacinių prekių gamyba; d) knygų prekyba; e) komiso prekyba; f) linų, kanapių, tabako, cukrinių runkelių, odų ir avikailių, kailių supirkimas; g) naftos produktų, anglies, kalnakasybos produktų išgavimas; h) poligrafiniai verslai; i) supirktos odos (išskyrus avikailius) perdirbimas; j) alkoholinių gėrimų gamyba, supirkto ir užsakytojų pateikto tabako ar machorkos perdirbimas; k) teatrų, cirkų, kino teatrų laikymas; l) pramonės ir namų gamybos verslai, kuriuose dirba daugiau kaip dešimt

29, nr. 85, p. 3.

³²⁵ Kauno miesto LKP komiteto sekretoriaus J. Grigalavičiaus 1944 m. lapkričio (diena neaiški) raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, in: LYA, f. 1771, ap. 7, b. 148, l. 34.

³²⁶ Privati prekyba Kauno apskr. valsčiuose, in: Tarybų Lietuva, 1944-11-28, nr. 132, p. 3.

³²⁷ Duomenys apie privačios prekybos būklę 1944 m. gruodžio 31 d., in: LYA, f. 1771, ap. 7, b. 292, l. 3. Minimas dokumentas pateikia neaiškius Vilniaus (695) ir Kauno (398) privačios prekybos skaičius. Tokie duomenys susiję su problemiška terminija – panašu, kad ne visi išduoti prekybos leidimai buvo įtraukti į šią statistiką, apsiribota vien stambiomis, formaliomis privačiomis parduotuvėmis, ignoruojant kilnojimąją smulkiają privačią prekybą, kuri bent jau Kaune, atrodo, sudarė labai ženkliai dalį privataus prekybos sektoriaus.

samdomų darbininkų, o taip pat prekybos įmonės, kuriose dirba daugiau kaip du samdomi darbininkai, o taip pat maitinimo įstaigos, kuriose dirba daugiau kaip dešimt samdomų darbininkų³²⁸. Šiuo nutarimu sovietinis režimas iš esmės grįžo į 1941 m. gegužę buvusią padėtį, kai privatus verslas imtas stipriai varžyti. Nepaisant apribojimų, privačiam verslui palikta gana plati erdvė veiklai – ta erdvė, kurios pats režimas tuo metu dar negalėjo užpildyti ideologiškai priimtinais gyventojų aprūpinimo formomis („tarybine prekyba“). Apibendrinant „laisvos prekybos“ padėtį 1944 m. pabaigoje, galima konstatuoti, jog nors režimas ir nubrėžė aiškias raudonas linijas, kurių negalima privačiam verslui peržengti, tačiau ir paliktos erdvės pakako individualiai verslinei iniciatyvai reikštis. Šioje vietoje tinkamas historiografijoje naudojamas terminas „mažasis NEP`as“, kurį galima šiek tiek praplėsti (kaip buvusį ne tik žemės ūkyje, ką, pavyzdžiui, labiau akcentuoja A. Terleckas³²⁹) ir miesto erdvei, t. y. tebeegzistuojančiam smulkios prekybos ir pramonės sektoriui. Manytina, kad „mažajam NEP`ui“ visai derėtų sinonimas – „pokarinis NEP`as“.

Gyventojų ap(si)rūpinimo problema. Teorinės schemos paieškos.

„Laisvos prekybos“ įvedimo iš nacių atkovotose Lietuvos apskrityse sovietai ėmėsi ne iš gero gyvenimo – laikinas laisvos rinkos periodas okupantams buvo reikalingas kaip galimybė bent šiaip taip aprūpinti įvairias visuomenės grupes. Opiausia situacija susiklostė miestuose, kurių gamybinis potencialas dėl karo netekčių ir sugriovimų buvo sumažėjęs (o didelė dalis likusio gamybinio potencialo orientuota kariuomenės poreikiams), taigi, mažiau produkcijos pagaminantis miestas (sovietmečio dokumentuose šią produkciją įvardijo terminas „pramoninės prekės“: tekstilė, avalynė, metalo gaminiai, žibalas, įvairi technika ir pan.) mažai ką galėjo pasiūlyti kaimui, kuris tradiciškai buvo siejamas su maisto produktais ir žaliavomis („maisto prekės“). Kaimo gyventojai, dažnu atveju turintys galimybę patys iš savo ūkio apsirūpinti maistu, atsidūrė geresnėje padėtyje – „pramoninės prekės“ buvo daugiau geresnės gyvenimo kokybės, bet ne fizinio išgyvenimo sąlyga. Miesto gyventojai, tuo tarpu, buvo priversti sukti galvą kaip bent šiaip taip prasimaitinti.

Valdantis režimas privalėjo į šią situaciją įsiterpti ir užtikrinti bent jau pakenčiamą gyventojų aprūpinimą, kurio nebūtis galėjo vesti prie įvairių politinių problemų. Sovietinis režimas, vadovaudamasis savo ideologinėmis

³²⁸ LSSR Ministrų Tarybos 1944 m. lapkričio 30 d. nutarimas Nr. 208 „Dėl naminių gamintojų-amatininkų ir privačių prekybos-pramonės įmonių registravimo“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, l. 91-92.

³²⁹ A. Terleckas, *Kolchozų visuomenės...* op. cit. p. 140.

dogmomis, tuo pat sykiu siekė šią gyventojų aprūpinimo sistemą kurti socialistiniais pagrindais. Karo ir pokario sąlygomis Lietuvoje sovietai ėmėsi prievolių sistemos (kad iš kaimo gyventojų paimti „maisto prekes“) ir kortelių sistemos (kad miesto gyventojai galėtų iš valstybės oficialiu keliu įsigyti „maisto prekių“, kurios, savo ruožtu, per prievolių sistemą buvo paimtos iš kaimo gyventojų). Bandant visa tai sutalpinti į tam tikrą schemą, šį okupuotos Lietuvos gyventojų aprūpinimą organizuotą „iš viršaus“ galima būtų pavadinti oficialiu gyventojų aprūpinimo ratu.

Sukurti (atkurti) oficialų gyventojų aprūpinimo ratą režimui reikėjo laiko ir resursų, o gyventojų aprūpinimo problema laukti negalėjo, taigi, jau pačioje sovietinės reokupacijos pradžioje sovietai leido „laisvą prekybą“ – privačias parduotuves, smulkią privačią pramonę, turgus. „Laisvą prekybą“ teorinėje schemoje būtų galima įvardinti kaip neoficialų gyventojų apsirūpinimo ratą: valstybės (režimo) tik dalinai kontroliuojamą sferą, kuri tuo pat metu buvo ir legali. Skirtumas tarp šių dviejų ratų esminis – oficialiojo rato varomoji jėga yra ideologija (t. y. iš socialistinės ideologijos tezių kylantis valstybės įsipareigojimas aprūpinti piliečius), o neoficialiojo rato varomoji jėga – privati verslinė iniciatyva (t. y. natūralus žmogiškas siekis susikurti materialinę gerovę pasinaudojant savo darbštumu, sumanumu). Šio rato veikėjai – materialinės gerovės siekiantys ir tuo pat metu legalumo ribų neperžengiantys asmenys: valstiečiai, gabenantys savo užaugintus produktus ne į paruošų kontorą ar kooperatyvų supirkimo punktus (t. y. oficialiojo gyventojų aprūpinimo rato organus), o į turgų; privatūs prekybininkai, užmezgantys ryšius su tais pačiais valstiečiais ir jų produkciją parduodantys savo parduotuvėse. Šiame – neoficialiame gyventojų apsirūpinimo rate – vykstanti veikla, režimo požiūriu, yra neskatinama, tačiau tuo pat metu ir nebaustina – nes jos buvimas leidžia dalinai kompensuoti oficialiojo gyventojų aprūpinimo rato neįgalumą – dalinai laikiną, dalinai nuolatinį.

Išorėje – apjuosiantį abu paminėtus ratus – galima būtų aptikti trečiąjį ratą: nelegalų gyventojų apsirūpinimo ratą. Čia galėtų tikti terminas „juodoji rinka“ – kaip susiklosčiusi nelegalių ekonominių santykių visuma. Kaip ir neoficialiojo rato, nelegaliojo rato varomoji jėga – privati verslinė iniciatyva, tačiau pernelyg paprasta būtų neoficialųjį ir nelegalųjį ratus atskirti vien legalumo aspektu: ryškiausia skirtis tarp šių dviejų ratų yra šaltinių (produktų, prekių) kilmės klausimas. Jei neoficialiojo rato veikėjai šaltiniais apsirūpina patys (valstiečiai užaugina maisto produktus ir juos parduoda; privatūs prekybininkai režimo leistiniais būdais įgyja prekes ir jas parduoda), tai nelegaliojo gyventojų apsirūpinimo rato veikėjai privalo užmegzti nelegalius ryšius su oficialiojo rato veikėjais (spekuliantai užmezga ryšius su

grobstytojais, dirbančiais valstybinėse (ar visuomeninėse) įstaigose ir iš jų gauna (superka) produktus pardavimui juodojoje rinkoje) arba lygiai taip pat nelegalius ryšius su neoficialiojo rato veikėjais (spekulantai užmezga ryšius su valstiečiais, superka (gauna) iš jų produktus ir parduoda juodojoje rinkoje).

Pastabus kritikas galėtų išvelgti reikšmingą problemą – o kas, jeigu neoficialiojo rato veikėjas šaltinius gauna nelegaliu keliu? Pavyzdžiui, privatus prekybininkas užmezga ryšius su grobstytojais valstybinėse (ar visuomeninėse) įstaigose, gauna iš jų šaltinius ir parduoda savo parduotuvėje? Arba valstietis – jei nelegaliai superka kitų valstiečių užaugintą produkciją ir ją parduoda turguje? Į šias pastabas reikėtų atsakyti paprastai – priklausymą kažkuriam teorinės schemos ratui (oficialiajam, neoficialiajam, nelegaliajam) lemia ne formali veikėjo priklausomybė kažkuriam ratui (pagal viešai deklaruojamą funkciją), o reali jo veikla.

Pavyzdys. Valstybinės gamyklos darbuotojai (formaliai priklausantys oficialiajam ratui) suformuoja grobstytojų grupę, organizuoja gaminių grobstymą ir išvežimą bei saugojimą už gamyklos ribų. Tam, kad pagrobtas prekes realizuotų (t. y. parduotų jų siekiantiems pirkėjams ir gautų už tai pinigus ar kitas gėrybes), užmezga ryšius su privačiais prekybininkais (formaliai priklausantiems neoficialiajam ratui) ar spekuliantais (priklausantiems nelegaliajam ratui). Nepaisant visų aukščiau paminėtų formalių priklausomybių oficialiajam ar neoficialiajam ratui, aišku, kad visa schema – nelegaliojo gyventojų apsirūpinimo rato dalis.

Kitas pavyzdys. Valstybinės prekybos darbuotojai (oficialusis ratas) ima grobstyti prekes ir parduoda jas arba privatiems prekybininkams (neoficialusis ratas), arba spekuliantams (nelegalusis ratas). Arba išvis – išgrobstytas prekes ima pardavinėti per valstybinės prekybos parduotuves: sukelti kainas arba (daug dažniau) parduodant prekes slapčia. Taigi, nors valstybinė parduotuvė formaliai priklausytų oficialiam gyventojų aprūpinimo ratui, tačiau šios veiklos kontekste pradėtų veikti kaip nelegaliojo rato dalis.

Taip pat būtų galima išvelgti glaudų neformaliojo ir nelegaliojo rato susipynimą šaltinių realizacijos fazėje: iš esmės tiek neformaliojo, tiek nelegaliojo rato veikėjai šaltinius (prekes, produktus) realizuodavo tais pačiais būdais – per privačias parduotuves arba turguose (t. y. neformaliajame rate). Neformaliojo ar nelegaliojo rato šaltinių realizacija oficialiajame rate (valstybinėse, visuomeninėse parduotuvėse) pasitaikydavo, tačiau būdavo daug retesnė, labiau kaip išimtis iš taisyklės. Žinoma, nelegalusis ratas turėjo ir tik sau būdingas šaltinių realizacijos formas. Tai galėjo būti spontaniškai susiformavusios nelegalios turgavietės (pirmuoju sovietmečiu Vilniuje itin pastebėta tarpuvarčių prekyba) ar slapta prekyba iš namų. Šios – tik

nelegaliam ratui būdingos – realizacijos formos buvo ydingos, nes pardavėjui tokiu būdu buvo sunku rasti pirkėją (ir atvirkščiai). Dėl to nelegaliojo rato veikėjai ir užmegzdavo kontaktus su privačiais prekybininkais arba eidavo į turgų – t. y. pasinaudodavo neformaliuoju ratu kaip priedanga nelegaliai prekybai.

Žvelgiant iš sovietinio režimo perspektyvos, bet kokie kontaktai tarp skirtingų ratų (oficialiojo, neoficialiojo, nelegaliojo) buvo nusikalstami. Sovietinių institucijų dokumentuose susiklostė terminija, leidžianti skirti oficialiojo rato kontaktą su neformaliuoju ratu (terminas „pardavė į šalį“) nuo oficialiojo rato kontakto su nelegaliuoju ratu (terminas „pardavė spekuliantams“). „Pardavimas į šalį“ sovietinio režimo požiūriu, buvo sietinas su piktnaudžiavimu pareigomis ar materialinių vertybių iššvaistymu (tai grėsė sąlyginai švelnia baudžiamąja atsakomybe). „Pardavimas spekuliantams“ buvo sietinas su grobstymu (griežta baudžiamoji atsakomybė).

Smerktini buvo ir neformaliojo rato kontaktai su nelegaliuoju ratu, pavyzdžiui, turguose savo produkcija prekiaujančių valstiečių bendradarbiavimas su spekuliantams – parduodant jiems produktus, kad šie galėtų brangiau perparduoti. Visgi šis kontaktas tegalėjo būti pasmerktas tik ideologiniu aspektu: pačiai prekybai vykstant legaliai, pardavėjas galėjo teisintis nežinantis kaip toliau bus naudojami jo parduoti produktai.

Vis dėlto esminė, vienijanti visus tris ratus, tendencija buvo oficialiojo ir nelegaliojo ratų augimas (plėtimasis) neformaliojo rato sąskaita. Jei šiuos tris ratus įsivaizduotume schematiškai, tai oficialųjį gyventojų aprūpinimo ratą reikėtų patalpinti centre (kaip patį mažiausią), jį apjuosti neformaliuoju gyventojų apsirūpinimo ratu, o pastarąjį – pačiu didžiausiu – nelegaliuoju gyventojų apsirūpinimo ratu. Taigi, laikui bėgant ir oficialiam ratui plečiantis (stiprėjant, pradedant užtikrinti pakenčiamą gyventojų aprūpinimą), neoficialusis ratas buvo palaipsniui siaurinamas (per draudimus, ribojimus, mokesčių politiką). Nelegalusis ratas, tuo tarpu, plėtėsi savaime (didėjant oficialiam ratui, radosi vis daugiau šaltinių grobstymo-spekuliacijos schemoms) ir, kartu, neformaliojo rato sąskaita (tam tikroms neformalioms praktikoms tampant nelegaliomis arba neformaliems veikėjams pasirinkus tapti nelegaliais). Galiausiai, neformaliojo rato liko visai mažai – per visą sovietmetį išlikę kolūkiniai turgūs: kaip būdas kolūkiečiams (didele dalimi tapusiais oficialiojo rato veikėjais) parduoti savam naudojimui paliktuose sklypeliuose užaugintą produkciją. Tokiu būdu sovietinis režimas nesąmoningai, einant prieš elementarią logiką, naikino privačios verslinės iniciatyvos legalias apraiškas (neformalųjį ratą), taip stiprindama privačios verslinės iniciatyvos nelegalias apraiškas, kurios ilgainiui kaip vėžio

metastazės supančiojo visą sovietinę ekonomiką.

Šias teorines įžvalgas tikslinga buvo aptarti būtent kalbant apie ankstyvojo pokario (1944-1947 m.) laikotarpį Lietuvoje – nes kaip tik tuo metu akivaizdžiausiai matomi visi trys šiame skyrelyje aptariamai ratai: iš karo nusiaubtų miestų griuvėsių kylantis oficialusis gyventojų aprūpinimo ratas; privataus valstiečio vežimu į miesto turgų dardantis neoficialusis (neformalusis) gyventojų apsirūpinimo ratas; grobstytojo spekuliantui maiše perduodamas nelegalusis gyventojų apsirūpinimo ratas.

2.2. Oficialusis ratas

Prievolių sistema ir jos trūkumai. Norėdami užtikrinti reokupuojamos Lietuvos miestų gyventojų aprūpinimą, sovietai tučiuojau ėmė organizuoti prievolių sistemą – turinčią veltui (arba pusvelčiui) paimti žemės ūkio produktus iš ūkininkų ir panaudoti juos kitoms reikmėms (miestų gyventojų, kariuomenės aprūpinimui). Būtent nuo Raudonosios Armijos aprūpinimo pradėta atkurti prievolių sistema Lietuvoje 1944 m.: dar liepos pabaigoje Stalinui buvo pranešta, jog „išvaduotose Lietuvos SSR apskrityse“ jau vykdomos žemės ūkio produktų paruošos kariuomenei, tačiau taip pat pastebima, jog valstiečiai praktiškai neturi javų³³⁰.

Visuomenei prievolių sistema išsamiai pristatyti pradėta nuo 1944 m. rugpjūčio pabaigos – visa tai paaiškinta kaip „nemenkos pareigos mūsų respublikos piliečiams“: 1) „vykdyti atstatymo darbus“; 2) „reikia aprūpinti mūsų dirbančiuosius maistu“; 3) [reikia aprūpinti] „ir pramonę – žaliavomis“; 4) „reikia visomis išgalėmis padėti Raudonajai Armijai“³³¹. Po tokio užduočių išvardijimo, sekė valstiečius „paguosti“ turėję pareiškimai: „vyriausybė rūpestingai nustatė teisingą pristatymo normų skalę: kas daugiau turi, tas daugiau ir valstybei duoda“; „vyriausybė, nežiūrėdama į labai sunkų dabartinį momentą, pristatymų normas nustatė tokias nedideles, jog kiekvienas valstietis, jeigu jis tik vadovausis gera valia, pajėgs jas įvykdyti“; „kiekvienas valstietis, kuris atliks privalomus pristatymus, su likusiais savo ūkio gaminiais gali elgtis savo nuožiūra, gali laisvai juos pardavinėti rinkoje ir t.t.“; „niekas neturi teisės iš valstiečių reikalauti pristatymų kitokiais (ankstesniais) terminais, negu jie numatyti nutarimuose“³³². Iš tokių lozungų galėjo

³³⁰ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo raštas J. Stalinui „Apie padėtį išvaduotose Lietuvos SSR apskrityse“, in: LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 22.

³³¹ Valstiečio pareiga tėvynei, in: Tarybų Lietuva, 1944-08-22, nr. 54, p. 1.

³³² Ibid.

susidaryti įspūdis, jog sovietai ruošiasi imti realiai įvykdomas, socialiai atsakingas bei neliečiamas prievolių normas iš valstiečių, o kas šiems liks prievolės įvykdžius – viską bus galima parduoti laisvai (t. y. į neformalųjį gyventojų apsirūpinimo ratą). Realybė pasirodė besiskirianti nuo lozungų.

Netrukus po to spaudoje buvo paskelbta eilė LKP CK ir LSSR MT nutarimų, apkraunančių Sovietų Lietuvos valstiečius eile įvairiausių prievolių – grūdų, bulvių, kiaušinių, pieno, mėsos, vilnų. Detaliau analizuoti prievolinių spaudimą nėra šios disertacijos uždavinys, taigi, apsiribosime A. Terlecko disertacijoje sutinkamu teiginiu, jog pirmaisiais pokario metais („mažojo NEP' o“ laikotarpiu) prievolės dar buvo sąlyginai nedidelės, lyginant su tuo, kokios jos tapo pradėdant LSSR kolektyvizaciją³³³. Nepaisant to, toli gražu ne visi ūkininkai galėjo (ir norėjo) prievolės išmokėti, taigi, „atsiskaitymo su valstybe“ imta įvairiai vengti.

Istoriko M. Pociaus pateiktais duomenimis, 1945 m. LSSR praktiškai nebeliko ūkių, didesnių nei 30 Ha (jei 1942 m. tokių buvo apie 6,2 proc. nuo visų ūkių, tai 1945 m. liko tik 0,7 proc., 1946 m. – 0,3 proc.), taip pat ženkliai sumažėjo 20-30 Ha turėjusių ūkių dalis (jei 1942 m. tokių buvo 8,4 proc., tai 1945 m. liko tik 5,7 proc.). Ženkliausiai sumažėjo 15-20 Ha ūkius turėjusių dalis (nuo 27,6 proc. 1942 m. iki 8,4 proc. 1945 m.). Tuo tarpu, augo mažesnių ūkių skaičius, pavyzdžiui, 5-10 Ha turėjusių ūkių (1942 m. tokių ūkių buvo 28,9 proc., o 1945 m. – jau 33,7 proc.) arba iki 5 Ha turėjusių ūkių (1942 m. – 28,9 proc., o 1945 m. – 33,7 proc.)³³⁴. Iš M. Pociaus pateiktų duomenų akivaizdi Lietuvos valstiečių ūkių smulkėjimo tendencija – kaip matysime vėliau, tai lėmė vis didėjantis prievolių pareikalavimas ir mokestinis presas: didesnę ūkį išlaikyti darėsi neįmanoma.

Prieš pereinant prie prievolių apėjimo praktikų aptarties, dera išnagrinėti pačio režimo nepasirengimą efektyviai įgyvendinti prievolių sistemą. Dar 1944 m. gruodį „Tiesoje“ jau buvo galima aptikti užuominų, kad valdžios organai ne visai pasirengę priimti prievolės iš valstiečių – pradėta nuo pastebėjimų, kad kai kurių valsčių (Šiaulių apskr. Žagarės, Meškučių ir Pašvitinio) vykdomieji komitetai blogai organizuoja prievolių atlikimą – iki šiol (praėjus beveik keturiems mėnesiams nuo viešo paskelbimo apie prievolės) valstiečiams neišsiuntinėti pranešimai apie tai, kiek produktų jie privalo pristatyti valstybei³³⁵. 1945 m. pradžioje ėmė ryškėti kita problema –

³³³ A. Terleckas, *Kolchozų visuomenės...* op. cit., p. 163.

³³⁴ M. Pocius, *Sovietinė žemės reforma Lietuvoje 1944-1948 m.: politiniai ir socialiniai-ekonominiai aspektai*, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2023, T. 1. p. 187-188.

³³⁵ *Atliekamos prievolės valstybei*, in: *Tiesa*, 1944-12-01, nr. 122, p. 3.

provincijos paruošų punktuose iš valstiečių surinkti grūdai nebūdavo laiku pristatomi svarbiausiems vartotojams – Vilniaus ir Kauno miestams. Dėl to šiuose miestuose sutriko gyventojų aprūpinimas duona³³⁶. 1945 m. rugpjūtį jau pereita prie viešos grūdų prievolių vykdyti nepradėjusių apskričių kritikos, Pasitaikė atvejų, jog paruošų priėmimo punktus užplūdo toks kiekis valstiečių vežimų su produktais, kad nebuvo įmanoma priimti prievolių – rugpjūčio 18 d. taip nutiko Rūdiškėse (Trakų apskr.), kur iš keturių valsčių suvažiavo 390 pastočių su grūdais – valstiečiai buvo priversti laukti visą dieną, kol galėjo atiduoti privalomuosius pristatymus. Pastebėta, kad ne visi sandėliai pakankamai dezinfekuoti, o taip pat kai kuriose apskrityse tapo žinoma apie elementarios infrastruktūros nebūtį – pavyzdžiui, Marijampolės apskrityje trūko sandėlių tūrio priimti 2 tūkst. tonų grūdų³³⁷. Dera suvokti, kad šios infrastruktūrinės problemos ryškėjo užreikalautam pyliavų tempui vykstant tik puse pajėgumo – remiantis slaptu LSSR LKT ir LKP CK 1945 m. rugsėjo 14 d. nutarimu, iki rugsėjo 10 d. turėjo būti pristatytos 23 tūkst. 402 tonos grūdų, o faktiškai tepristatyta tik 10 tūkst. 247 tonos grūdų (48,79 proc.). Aukščiausios respublikos valdžios tokia padėtis netenkino – SSRS Paruošų liaudies komisariato įgaliotinis Lietuvos SSR Banys buvo atleistas iš pareigų³³⁸. Ne tik produktų nepristatymas buvo problema, bet ir negebėjimas pristatomų produktų priimti – jei esant tik mažesniai nei pusė numatytam pristatymui, paruošų punktai jau susidurdavo su tokiomis problemomis kaip Marijampolės apskrityje, belieka įsivaizduoti kas nutiktų, jei paruošos būtų buvę pristatomos pilnais tempais.

Infrastruktūros stygius buvo nepaskutinė prievolių sistemos problema – nuo pokario prasidėjo ir chroniška tapo produkcijos masiško gedimo sandėliuose bėda. Pavyzdžiui, 1947 m. rudenį visoje eilėje apskričių (Vilkaviškio, Kaišiadorių, Joniškio, Biržų, Šakių) grūdų saugojimas nuo sugedimo įvertintas nepatenkinamai, o konkrečiuose paruošų punktuose (Raseiniuose, Vabalninke, Prienuose, Užpaliuose) minėti grūdų sukaitimo atvejai – vien Užpalių paruošų punkte tokiu būdu negrįžtamai sugedo 350 tonų rugių³³⁹. Paskirų apskričių patikrinimai atskleisdavo sisteminius paruošų

³³⁶ LSSR LKT ir LKP CK 1945 m. vasario 13 d. nutarimas apie Vilniaus ir Kauno aprūpinimą duona, in: LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 5, l. 92-93.

³³⁷ Laiku ir tinkamai atlikti privalomuosius pristatymus, in: Valstiečių laikraštis, 1945-08-25, nr. 32, p. 1.

³³⁸ LSSR LKT ir LKP CK 1945 m. rugsėjo 14 d. nutarimas dėl grūdų paruošų, in: LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 8, l. 241-245.

³³⁹ LSSR MT 1947 m. spalio 18 d. nutarimas dėl priemonių duoninių grūdų apsaugai nuo iššvaistymo, išgrobstymo bei sugedimo, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 97, l. 128-130.

sistemos trūkumus: 1947 m. lapkritį patikrinus Prienų apskrities Vartotojų kooperacijos grūdų paruošų punktus, nustatyta 115 tonų grūdų sukaitimas, o taip pat 18 tonų grūdų trūkumas bei 106 tonos grūdų fiktyviai prirašytų Daušagirio sovchozui³⁴⁰. Nesivieliant į gausybę iliustratyvių pavyzdžių, galima pasakyti, kad eilė problemų – masinis gedimas, prirašymai, grobstymas – paruošų punktų sandėlius lydėjo visą aprašomąjį laikotarpį.

Dar viena tendencija, susijusi su prievolių sistema – kasmet vis dažnėjantys atvejai, kai dėl įvairių priežasčių įvairūs ūkiai buvo dalinai arba net visiškai atleidžiami nuo privalomųjų pristatymų vykdymo. Šioje vietoje verta paminėti pavienes iliustracijas, kai atleidimo nuo prievolių klausimą sprendė LSSR Ministrų Taryba (aiškesniais atvejais tokius sprendimus galėjo priimti vietos vykdomieji komitetai). Pavyzdžiui, 1947 m. rugpjūčio 20 d. LSSR MT nutarė nuo prievolių visiškai atleisti Jono Bacinsko iš Vilkaviškio apskr. ūkį (gaisro metu sudegė ūkiniai pastatai, gyvuliai bei grūdų derlius). Kiti atleidimų nuo prievolių argumentai – partizanų išpuoliai, senyvi ir nedarbingi valstiečiai ir pan.³⁴¹. Metams bėgant, atleidžiamų nuo prievolių ūkių sąrašai vis ilgėjo – vis daugėjo valstiečių dėl įvairių priežasčių nebegebančių išlaikyti valstybės diktuojamo prievolių tempo.

Prievolių sistemos trūkumai vis labiau atsispindėjo miestų gyventojų aprūpinime. Jei 1945 m. vasarį su duonos stygiumi susidūrė tik Vilnius ir Kaunas, tai 1946 m. vasarį konstatuota, jog ši problema aktuali tapo ir Klaipėdai, ir Marijampolės, Šakių bei Pagėgių apskritims³⁴². Tokios tendencijos vis labiau aštrino miesto gyventojų aprūpinimo problemą ir tuo savu ruožtu didino juodosios rinkos apimtį.

Prievolių sabotuotojai, slėpėjai ir klastotojai. Jei aukščiau įvardinti organizaciniai prievolių sistemos trūkumai dar galėjo būti vienokiais ar kitokiais administraciniais veiksmais sprendžiami, tai subjektyvioji problemos pusė – Lietuvos ūkininkų nenoras veltui atiduoti savo užaugintos produkcijos – atrodo, sovietiniam režimui išsyk tapo civilizuotais būdais neišsprendžiama problema.

Pirmiausia reikėtų aptarti prievolių sabotažo reiškinį. Visuomenei pranešus apie privalomas prievoles (1944 m. rugpjūčio 22 d.), išsyk pasisakyta ir apie tai, kas gresia asmenims, kurie prievolių neįvykdys: pavyzdžiui, ūkiai

³⁴⁰ LSSR MT 1947 m. lapkričio 25 d. nutarimas dėl Prienų vartotojų kooperacijos punkto grūdų saugojimo būklės, *ibid.*, b. 99, l. 124-126.

³⁴¹ LSSR MT 1947 m. rugpjūčio 20 d. nutarimas dėl valstiečių ūkių atleidimo nuo privalomųjų pristatymų už 1947 metus, *ibid.*, b. 94, l. 103-104.

³⁴² LSSR LKT ir LKP CK 1946 m. vasario 13 d. nutarimas dėl Respublikos miestų ir apskričių aprūpinimo grūdais 1946 m. vasario – kovo mėnesiais, in: LCVA, f. R-754, ap. 12., b. 15, l. 38-39.

laiku neįvykdę grūdų prievolės, turėjo būti teismo baudžiami pinigine bauda lygia dvigubai nepristatytų grūdų rinkos kainai. Maža to, valstiečių ūkiai buvo įpareigoti laikytis ketvirčiais nustatytų prievolių vykdymo terminu – kitu atveju (nespėjus kažkurį ketvirtį laiku įvykdyti numatytos prievolės dalies), teismas anksčiau termino neginčo tvarka išieškojo visą neatliktą metinę prievolės dalį³⁴³. Kitaip sakant, ūkis nespėjęs laiku įvykdyti konkrečių metų I ketvirčiui iškeltos prievolių dalies, išsyk atiduodamas teismui: šis skiria piniginę baudą (lygią dvigubai nepristatytų produktų rinkos kainai) ir taip pat išieško visą likusią neįvykdytą metinę prievolės dalį.

Tepraėjus vos keliems mėnesiams, sovietinės Lietuvos laikraščiai ėmė skelbti pranešimus apie pirmuosius nubaustus ūkininkus (savaime aišku, „klasių kovos“ stiliumi jie buvo įvardijami „buožėmis“): 1944 m. lapkričio 25 d. Šiaulių apskr. liaudies teismas 3 metams laisvės atėmimo nubaudė ūkininką Jurgį Beniušį (ne tik neatliko prievolių, bet ir ragino kitus valstiečius neatlikinėti jų)³⁴⁴, Ukmergės apskr. ūkininkas Pranas Pakštaitis už prievolių nevykdymą buvo atiduotas karo tribunolui – apie paskirtą bausmę informacija nebuvo pateikiama³⁴⁵, 1945 m. sausį paskelbta, jog vien Kauno apskrityje teismas jau nubaudė 16 „privalomų pristatymų sabotuotojų“ bendrai 135 tūkst. rublių sumai. Pavyzdžiui, ūkininkas Jurgis Juškevičius, nepristatęs 1530 kg. bulvių, buvo nubaustas pinigine bauda 30 tūkst. 600 Rb.³⁴⁶. Iš tokių pavyzdžių galima spręsti, jog režimas nuo pat pradžių ėmėsi kovos su prievolių sabotuotojais, tačiau baudžiamąsias priemones skyrė į dvi kategorijas: tie ūkininkai, kurie būdavo apkaltinami tik prievolių ne(i)vykdymu, kol kas atsipirkdavo didelėmis piniginėmis bandomis, o tuo tarpu, ūkininkai, kuriems būdavo inkriminuojama prieš „privalomus nustatymus“ nukreipta propaganda, jau galėjo tikėtis ir laisvės atėmimo bausmės – taip režimas demonstravo, kad prievolių įvykdymo klausimas yra ne tik ekonominis, bet ir politinis.

Išsamesnis prievolių nevykdymo paveikslas susidaro žvelgiant į NKVD-MVD ar prokuratūros dokumentus. LSSR Prokuroro M. Baliasnikovo pateiktais duomenimis, nuo 1945 m. rugsėjo iki gruodžio 15 d. (t. y. kiek daugiau nei ketvirtį) už žemės ūkio prievolių nevykdymą baudžiamojon

³⁴³ LSSR LKT ir LKP CK 1944 m. rugpjūčio 7 d. nutarimas Lietuvos TSR valstiečių ūkiams privalomų grūdų pristatymų valstybei iš 1944 m. derliaus, in: Tarybų Lietuva, 1944-08-22, nr. 54, p. 1.

³⁴⁴ Prievoles reikia atlikti sąžiningai, in: Raudonoji vėliava, 1944-12-03, nr. 13, p. 4.

³⁴⁵ Kova su privalomų pristatymų nevykdymu, in: Tarybų Lietuva, 1944-12-13, nr. 146, p. 3.

³⁴⁶ Privalomų pristatymų vykdymas Kauno apskrity, ibid., 1945-01-09, nr. 7, p. 2.

atsakomybėn patraukti 186 asmenys „iš buožių tarpo“³⁴⁷. 121 asmenį jau spėta nuteisti, tiesa, LSSR Prokuratūra kol kas disponavo tik informacija apie 106 nuosprendžius: 68 asmenys (64,15 proc.) buvo nuteisti laisvės atėmimu iki 2 m.; 31 asmuo (29,24 proc.) – laisvės atėmimu nuo 2 iki 10 m. Tik 7 asmenys (6,6 proc.) nuteisti su laisvės atėmimu nesusijusiomis bausmėmis – lygtinai arba pataisos darbams³⁴⁸.

Nors tik retais atvejais prievolių nevykdytojai išvengdavo laisvės atėmimo, LSSR Prokuroras esamą teismų praktiką įvertino kaip „kraštutinai švelnią“: 20 asmenų (18,86 proc.) gavo laisvės atėmimą iki 1 m., o turto konfiskacija taikyta tik maždaug puse atvejų – iš 56 šios kategorijos bylų, kurias peržiūrėjo LSSR Aukščiausiasis Teismas, turto konfiskacija pritaikyta tik 25 bylose. Dar rečiau taikytas nuteistųjų ištrėmimas – tik 7 atvejai³⁴⁹. „Liberalios teismų praktikos“ iliustracija M. Baliasnikovas pasitelkė Panevėžio apskrities II apylinkės liaudies teismo nuosprendį, kuriuo 33 Ha turėjęs, tris bernus samdęs ir nė vienos rūšies privalomųjų pristatymų neįvykdęs³⁵⁰ ūkininkas Ambraziūnas buvo nuteistas „tik“ 1 m. laisvės atėmimo, be turto konfiskacijos³⁵¹. Kovos su „buožiniais elementais“ trūkumais LSSR Prokuroras įvardino „liberalią liaudies teismų baudžiamąją politiką“ ir viso nuteistų buožių turto nekonfiskavimą bei jų neištrėmimą³⁵².

Laikas parodė, kad „liberali teismų baudžiamoji politika“ prievolių nevykdytojams pasireikšdavo net iš aukščiausios SSRS teisminės instancijos: 1947 m. balandžio 26 d. SSRS Aukščiausiasis Teismas priėmė nutartį Alfonso Šurkaus, Mažeikių apskrities gyventojų byloje. A. Šurkus buvo nuteistas 1946 m. birželį Mažeikių apskrities teismo – už privalomųjų pristatymų nevykdymą (BK 61 str. 3 dalis) jam skirta 2 m. laisvės atėmimo bausmė ir viso turto

³⁴⁷ Šis „patikslinimas“ nėra visiškai aiškus – nors dokumente kalbama apie apskritai žemės ūkio prievolių nevykdymą, tačiau įvardijami tik nubaustieji buožės, kas automatiškai kelia klausimą, ar nebuvo nubaustų smulkesnių ūkininkų. Šioje vietoje tyrimo autorius daro atsargią prielaidą, jog LSSR Prokuroras šioje vietoje tiesiog persiėmė ideologizuotą šaltinių kalbą ir „buožėmis“ įvardijo visus prievolių nevykdančius ūkininkus (kitaip sakant – jei nevykdai prievolių, nepriklausomai nuo tavo valdomo žemės dydžio, esi buožė)

³⁴⁸ LSSR Prokuroro M. Baliasnikovo 1945 m. gruodžio 15 d. pažyma VKP(b) biuro Lietuvai pirmininkui Suslovui, LKP CK sekretoriui Sniečkui ir LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 42, l. 46-47.

³⁴⁹ Ibid.

³⁵⁰ Iš M. Baliasnikovo pateikto pavyzdžio nelabai aišku ar „pilnai neįvykdęs“ ar „visiškai nė kiek neįvykdęs“. Sprendžiant iš konteksto, panašu, kad „pilnai neįvykdęs“, nes kitaip būtų sunku paaiškinti ištis gan nuosaikią teismo paskirtą bausmę.

³⁵¹ Ibid.

³⁵² Ibid.

konfiskacija. LSSR Aukščiausiasis Teismas nuosprendį paliko nepakeistą. Visgi nuosprendį priežiūros tvarka peržiūrėjo SSRS Aukščiausiasis Teismas – ir rado, jog Mažeikių liaudies teismo nuosprendyje yra esminių prieštaravimų: nurodyta, jog terminas iki kada A. Šurkus privalėjo įvykdyti prievoles (liko nepristatyti 517 litrų pieno, 122 kg. mėsos ir 77 kiaušiniai) buvo 1946 m. birželio 30 d., o, tuo tarpu, A. Šurkus buvo areštuotas dar birželio 6 d. – taigi, nepanaikinta abejonė, jog jis būtų galėjęs prievoles įvykdyti laiku. A. Šurkaus byla buvo nutraukta³⁵³. Be to, SSRS Aukščiausiasis Teismas pastebėjo, jog remiantis galiojančia tvarka, už prievolių nepristatymą baudžiamojon atsakomybėn turėtų būti traukiami tik asmenys piktybiškai nepristatantys prievolių: nespėjantys jų pristatyti nustatytu laiku ar pilna apimtimi teturėtų būti baudžiami pinigine bauda lygia dvigubai nepristatytų produktų rinkos kainai³⁵⁴. Lietuvos SSR tuo metu susiklosčiusi baudžiamoji praktika buvo visai kitokia – t. y. sovietinio režimo atstovai Lietuvoje elgėsi neteisėtai net sovietinės teisės požiūriu.

Gera to iliustracija – 1946 m. rugpjūčio-spalio mėnesiais LSSR vykęs vėjus griežtai bausti ūkininkus, sabotuojančius pieno prievoles: LSSR MVD kas penkias dienas respublikos aukščiausiajai valdžiai pranešdavo apie kovos su pieno prievolės sabotuotojais rezultatus. Nors pranešimuose daugiausia dėmesio būdavo skiriama statistikai (kiek baudžiamųjų bylų pradėta, kiek asmenų patraukta atsakomybėn, kiek areštuota), tačiau pasitaikė ir konkrečių pavyzdžių. O šie – atsižvelgiant į aukščiau minėtą SSRS Aukščiausiojo Teismo poziciją – byloja apie „lazdos perlenkimus“: pavyzdžiui, Ukmergės milicija 1946 m. rugpjūtį areštavo ir baudžiamojon atsakomybėn patraukė ūkininką Krinčevičių, kuris „už 1946 m., arešto dieną, tebuvo atidavęs valstybei tik 230 litrų [pieno]“³⁵⁵. Per visą vėjų tokių atvejų pasitaikė ir daugiau. Iš viso, nuo 1946 m. rugpjūčio 1 d. iki lapkričio 1 d. dėl pieno prievolių sabotavimo LSSR MVD pradėjo 889 baudžiamąsias bylas, jose baudžiamojon atsakomybėn patraukė 903 asmenis, iš jų areštavo 515 asmenų³⁵⁶. Ir visa tai – tik vienos rūšies prievolės. Šalia buvo vykdomos ir kitų

³⁵³ SSRS Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų kolegijos 1947 m. balandžio 26 d. nutartis, *ibid.*, b. 94, l. 181.

³⁵⁴ *Ibid.*

³⁵⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 17 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 71, l. 95-96.

³⁵⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro J. Bartašiūno raštai LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie kovą su pieno paruošų sabotuotojais, *ibid.*, b. 71, l. 80-81 (1946 m. rugpjūčio 1-5 d.); l. 88-89 (1946 m. rugpjūčio 5-10 d.); l. 95-96 (1946 m. rugpjūčio 10-15 d.); b. 72, l. 12-14 (1946 m. rugsėjo 1-5 d.); l. 30-31 (1946 m. rugsėjo 5-10 d.); l. 40 (1946 m. rugpjūčio 25-30 d.); l. 41-42 (1946 m. rugpjūčio 20-25 d.); l. 49 (1946 m.

žemės ūkio produktų prievolės, persekiojami sabotuotojai. Pavyzdžiui, 1946 m. spalio 10 d. – tik pradėjus tų metų grūdų paruošų kampaniją – milicija jau pranešė apie 455 sabotuotojams iškeltas baudžiamąsias bylas, 456 atsakomybėn patrauktus asmenis (iš jų 395 – areštuoti)³⁵⁷. Prievolės režimui tapo ne tik būdu lengvai apsirūpinti būtiniausiai maisto produktais, bet ir galimybe pseudoteisiniu būdu susidoroti su ideologiškai nepriimtiniu visuomenės segmentu – laisvais ūkininkais – „buožiniu elementu“.

Prievolių nepristatymą nelengva įvardinti nelegalia ekonomine praktika – prievolių nepristatantys ūkininkai iš esmės buvo pasmerkti anksčiau ar vėliau sulaukti tam tikrų represijų, taigi, nepristatymas galėjo būti susijęs arba su negebėjimu įvykdyti prievolės arba su sąmoningu atsisakymu jas vykdyti. Visgi tai – pasyvus savosios lemties laukimas, o ne aktyvi veikla siekiant pasigerinti savo (šeimos) ekonominę padėtį.

Slėpimas, tuo tarpu, aktyvi ir ne sykį pasitaikiusi praktika: ji pasireiškė nuo apskaitos slepiant turimus galvijus – taip elementariai susimąžinant priskirtų pieno ir mėsos prievolių dydžius. Pavyzdžiui, Biržų liaudies teismas 1946 m. 1 m. laisvės atėmimo nubaudė ūkininką A. K. (valdė 22 Ha), kuris turėdamas 6 karves, vieną nuslėpė nuo surašymo. Nors A. K. teisinosi, jog nuslėptoji karvė per sena (15 metų) ir nebeduodanti pieno, o visas kitas prievolės jis įvykdė laiku, nei teismo, nei LSSR ATP tokie argumentai neįtikino³⁵⁸. 30 Ha valdęs ūkininkas J. S. 1946 m. Panevėžio I liaudies teismo nuteistas 1 m. laisvės atėmimo su turto konfiskacija: nuslėpė nuo registracijos 3 iš 4 karvių, be to, nepristatė 63 kg pieno³⁵⁹. Su prievolių slėpėjais kartais „susizaisdavo“ įvairūs vietinės valdžios pareigūnai: davus kyšį, buvo galima „nepastebėti“ galvijų, sumažinti arba visai išvengti tam tikrų prievolių. 1946 m. Utenos apskrityje milicija areštavo du paruošų ministerijos agentus, kurie už kyšius atleisdavo valstiečių ūkius nuo prievolių – vienam jų buvo inkriminuojama atleidus 70 ūkių³⁶⁰. 1947 m. Trakų liaudies teismas 5 m. laisvės atėmimo nuteisė Vievio valsčiaus agronomą K. P., kuris

rugpjūčio 15-20 d.); l. 53-54 (1946 m. rugsėjo 10-15 d.); l. 78 (1946 m. rugsėjo 15-20 d.); l. 86 (1946 m. rugsėjo 25-30 d.); b. 73, l. 4 (1946 m. spalio 1-5 d.); l. 6 (1946 m. spalio 5-10 d.); l. 14 (1946 m. spalio 10-15 d.); l. 32 (1946 m. spalio 25-30 d.). Pastaba: nerasti raštai už 1946 m. rugsėjo 20-25 d. ir spalio 15-20 d. ir spalio 20-25 d.

³⁵⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. spalio 15 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 73, l. 11.

³⁵⁸ *Ibid.*, l. 211.

³⁵⁹ *Ibid.*, l. 231.

³⁶⁰ LSSR Vidaus Reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 12 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, R-754, ap. 13, b. 71, l. 88-89.

už kyšius įvairiomis machinacijomis ir dokumentų klastojimu atleisdavo buožių ūkius nuo visų prievolių³⁶¹. To paties valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas I. K. tais pačiais metais nuteistas 4 m. laisvės atėmimo: ėmė kyšius, atleisdavo buožių ūkius nuo prievolių. Dėl tokios I. K. veiklos, 1945-1946 m. nesurinktos 96 tonos grūdų, neskaičiuojant kitų nesurinktų prievolių³⁶². Kulių valsčiaus (Kretingos apskr.) pirmininko pavaduotojas A. R. buvo suimtas ir teisiamas už kyšių ėmimą iš ūkininkų – už „nepastebėtą“ karvę imdavo nuo 1000 iki 1400 Rb.³⁶³. Korupcija, susijusi su prievolių nevykdymu, buvo plačiai paplitusi visoje LSSR – ir tai buvo galimybė valstiečiams pasigerinti savo padėtį.

Kaip vieną tokios korupcijos apraiškų galima įvardinti dažnai pasitaikiusį paruošų kvitų klastojimą. Šia praktika dažniausiai užsiimdavo Paruošų ministerijos įvairaus lygmens darbuotojai, tačiau į klastojimo schemas „įsipaišydavo“ įvairiose įstaigose dirbantys asmenys. 1947 m. rugpjūtį atskleista tokia grupuotė Panevėžio apskrityje: vienos Šeduvos valsčiaus pieninės buhalteris pavogė didelį kiekį tuščių blankų – kvitų, kuriais žymimas atsiskaitymas už pieno ir riebalų atidavimą valstybei. Buhalteris užmezgė ryšius su Panevėžio „Pienocentre“ dirbusiais dviem darbuotojais, kurie minėtus blankus užpildydavo bei antspauduodavo. Pagaminti fiktyvūs kvitai būdavo realizuojami per dar vieną bendrininką – Paruošų ministerijos agentą: šis suklastotus kvitus už pinigus parduodavo valstiečiams. Iš viso taip buvo parduota apie 200 suklastotų kvitų po 10 kg. (neaišku ko: pieno ar riebalų) kiekviena³⁶⁴. Būta ir daugiau panašių atvejų³⁶⁵. Šie pavyzdžiai rodo, jog paruošų kvitų klastojimas buvo paplitęs įvairiose LSSR vietose, o juo užsiėmė įvairūs asmenys – nuo pačių valstiečių iki vietinės administracijos pareigūnų.

Baigiant apie prievoles, svarbu paminėti, kad sovietai, kovodami su prievolių nevykdymu, taikė platų priemonių spektrą. Toli gražu ne visiems prievolių ne(i)vykdžiusiems ūkininkams keltos baudžiamosios bylos: D.

³⁶¹ Trakų apskrities LKP komiteto sprendimas apie K. P. pašalinimą iš kandidatų į LKP narius, in: LYA, f. 1771, ap. 10, b. 182, l. 13.

³⁶² Trakų apskrities LKP komiteto sprendimas apie I. K. pašalinimą iš LKP narių, *ibid.*, l. 37.

³⁶³ Kretingos apskrities LKP komiteto sprendimas apie A. R. pašalinimą iš LKP narių, *ibid.*, l. 33.

³⁶⁴ LSSR Vidaus Reikalų ministro pavaduotojo Sokolovskio 1947 m. rugsėjo 15 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 102, l. 95-96.

³⁶⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro J. Bartašiūno 1947 m. spalio 27 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 103, l. 15-16.

Sagatienės teigimu, nuo 1946 m. ženkliai išaugo civilinių bylų dėl žemės ūkio prievolių nevykdymo skaičius (tais metais teismai išnagrinėjo 3984 tokius ieškinius), tiesa, vėlesniais metais jis išliko panašus (pavyzdžiui, 1950 m. – 3711). Kraštutinumas į kitą pusę – žemės ūkio prievolių nevykdymo prilyginimas politiniam nusikaltimui: 1947 m. viešai neskelbtu D. Salino (LSSR Prokuratūra) ir J. Bliekos (LSSR Teisingumo ministerija) įsakymu, esant tam tikroms aplinkybėms už žemės ūkio prievolių nevykdymą galima teisti kaip už kontrevoliucinį sabotажą, taikant BK 58 str. 14 dalį³⁶⁶. Nėra žinoma kiek Lietuvos ūkininkų nuteisti remiantis šiuo „politiniu straipsniu“.

Kortelių sistema. Viena esminių problemų su kuria sovietinis režimas Lietuvoje susidūrė karo ir pokario metais – miesto gyventojų aprūpinimas maisto produktais. Jau pirmosiomis reokupacijos savaitėmis pradėta įvesti produktų kortelių sistema, pavyzdžiui, 1944 m. liepos 26 d. „Tarybų Lietuva“ paskelbė, kad LSSR Prekybos liaudies komisariatas Vilniaus įstaigas įpareigojo pateikti žinias apie dirbančiuosius: „bus nustatytas duonos kontingentas dirbantiesiems iki bus įvestas maisto paskirstymas pagal kortelių sistemą“³⁶⁷. Liepos 29 d. jau pasirodė pranešimas apie kortelių sistemos veikimą – esą dirbantieji per savo darbovietes jau gavo duonos talonėlius, o už juos gali keturiuose „Rūtos“³⁶⁸ parduotuvėse įsigyti duonos: už vieną talonėlio tašką duodama 0,5 kg duonos. Duonos kilogramo kaina – 85 kapeikos³⁶⁹.

Šioje vietoje reikia paaiškinti, kad produktų kortelės nebuvo tolygios valiutai, t. y. parduotuvėje neužteko pateikti maisto kortelės, kad gautum tam tikrą maisto kiekį – kortelė buvo dokumentas leidžiantis išsipirkti tam tikrą maisto kiekį už pinigus. 1944-1947 m. laikotarpiu SSRS funkcionavo specifinė kainų sistema: būta vadinamųjų davininių kainų (rus. *paikovyje ceny*) – įkainojančių prekes (produktus) parduodamus pagal korteles, t. y. sąlyginai nedidelių kainų, tačiau įpareigojančių pirkėją turėti produkto (prekės) pirkimui būtiną kortelę (orderį). Kitos kainos – rinkos kaina ir komercinė kaina: rinkos kaina nebuvo reguliuojama, tačiau buvo ribojama jos veikimo erdvė: privatūs prekybiniai santykiai, aprašomuoju laikotarpiu reiškėsi tebeveikusioje privačioje prekyboje, o taip pat turguose (rinkose). Komercinė kaina buvo pati didžiausia – ir reiškėsi ji valstybinėse komercinėse užkandinėse bei parduotuvėse. Už komercinę kainą buvo galima įsigyti produktų (prekių) be kortelių (orderių) – tačiau labai brangiai.

³⁶⁶ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 119-120.

³⁶⁷ Dirbantieji bus aprūpinti duona, in: *Tarybų Lietuva*, 1944-07-26, nr. 33, p. 2.

³⁶⁸ Vilniaus miesto prekybinė, gyventojų aprūpinimo organizacija.

³⁶⁹ Dirbantiesiems pardavinėjama duona, *ibid.*, 1944-07-29, nr. 35, p. 4.

Kortelių sistemos formavimasis LSSR buvo nubrėžtas SSRS LKT 1944 m. liepos 27 d. potvarkiu: juo remiantis, duonos ir maisto produktų kortelėmis yra aprūpinami Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio, o taip pat apskričių miestų darbininkai ir tarnautojai. Tokios nuostatos laikytasi ir vėliau – 1944 m. rudenį³⁷⁰. Dera detaliau pažvelgti į kortelių sistemos formavimąsi konkrečiame mieste – Kaune. 1944 m. rugpjūčio-rugsėjo mėnesiais oficioze „Tarybų Lietuva“ pakankamai detaliai atsispindėjo šio proceso eiga bei trikdžiai. Maisto kortelių išdavimas pradžioje buvo vykdomas tik per darbovietes – pagal įmonių ir įstaigų pateiktus sąrašus nuo rugpjūčio 20 d. buvo išduodamos duonos kortelės. Už jas Kauno dirbantieji galėjo įsigyti keliolikoje Valstybinės prekybos ir „Paramos“³⁷¹ parduotuvių. Šios duonos kortelės buvo įvardinamos laikinomis – teigiant, kad pilnavertės duonos kortelės bus išduodamos nuo rugsėjo 1 d.³⁷² Pirmosiomis laikinųjų kortelių dalinimo dienomis viešai skelbiamas duonos kortelėmis aprūpinamas Kauno miesto dirbančiųjų kontingentas siekė 10 tūkst. žmonių³⁷³.

Rugsėjo 9 d. paskelbta duonos kortelių išdavimo tvarka (kaip galima suprasti, bendra visai LSSR): remiantis ja, įstaiga (įmonė) iš kortelių biuro paėmusi duonos korteles, turėjo užpildyti kontrolinį taloną ir pažymą, kurioje turėjo atsispindėti kortelės savininko vardas, pavardė, tėvavardis, gimimo metai, lytis, paso numeris, įstaigos (įmonės) pavadinimas, algų lapo bei tabelio numeriai. Be to, darbovietės vadovybė privalėjo patikrinti duomenis apie darbuotojo išlaikomų asmenų skaičių. Kontrolinis talonas turėjo būti 3 mėnesius saugomas darbovietėje, o kortelė – kartu su užpildyta ir darbovietės antspaudu pažymėta pažyma – pasirašytinai įteikiama darbuotojui. Šis duonos kortelę turi užregistruoti parduotuvėje, o pažymą gražinti atgal į darbovietę – kur iki kiekvieno mėnesio 20 d. turėjo būti sudaromas sąrašas, kuris iki kiekvieno mėnesio 25 d. turėjo būti pristatomas kortelių biurui – kartu su reikalavimu sekančio mėnesio kortelėms gauti³⁷⁴. Sistema atrodė gana supainiota ir nekeista, jog kėlė jos vartotojams įvairių klausimų. Rugsėjo 14 d. pasirodė paaiškinimas, jog duona pagal korteles yra išduodama talonuose pažymėtai dienai bei vienai dienai į priekį – už praėjusias dienas duona nėra parduodama³⁷⁵.

Anksčiau minėta „pilnaverčių tarybinių kortelių“ įvedimo data –

³⁷⁰ LSSR LKT 1944 m. spalio 14 d. nutarimas dėl priemonių prekybai LTS Respublikoje išplėsti, in: LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 2, l. 33-35.

³⁷¹ Kauno miesto prekybinė, gyventojų aprūpinimo organizacija.

³⁷² Iš Kauno prekybinės veiklos, in: Tarybų Lietuva, 1944-08-26, nr. 58, p. 7.

³⁷³ Duonos kortelių per 10.000, *ibid.*

³⁷⁴ Pranešimas duonos kortelių išdavimo reikalui, *ibid.*, 1944-09-09, nr. 70, p. 5.

³⁷⁵ Duona už praėjusias dienas neparduodama, *ibid.*, 1944-09-14, nr. 74, p. 3.

rugsėjo 10 d. – pasirodė neįgyvendinama: paskelbta, kad darboviečių atstovai savajai įstaigai (įmonei) priskirtas korteles galės atsiimti penkiuose rajoniniuose kortelių biuruose nuo rugsėjo 19 d.³⁷⁶ Šių kortelių turėtojai galėjo nuo rugsėjo 25 d. iki spalio 10 d. parduotuvėse įsigyti maisto produktų. „Šiuo laiku išduodamos maisto kortelės tik dirbantiesiems bei jų šeimos nariams (neišskiriant amatininkų, pav. batsiuvių, siuvėjų ir pan.). Kiti, kurie dabar dar negali gauti maisto kortelių, jas gaus vėliau. Maisto kortelės neorganizuotiems gyventojams, kaip pav. tarnaitėms, sargams ir pan. dirbantiesiems numatoma išdalinti per namų valdytojus“, – skelbė oficiozas³⁷⁷.

Teisę gauti korteles ilgainiui gavo ir „neorganizuoti gyventojai“ – 1944 m. spalį „Tarybų Lietuvoje“ rašyta, kad Kauno miesto butų apylinkėse dalijamos maisto kortelės pensininkams, invalidams, pavieniams amatininkams dirbantiems namie, verslinių artelių nariams, namų darbininkėms (tarnaitėms), laisvųjų profesijų asmenims, kulto tarnautojams „ir kitiems dirbantiesiems ir jų išlaikytiniams“, tačiau maisto kortelių išdalinimas minėtų kategorijų asmenims vyksta nesklandžiai – žmonės turi išstovėti prie butų apylinkių eilėse net po keletą dienų kol gauna korteles³⁷⁸. Kortelių sistema plėtėsi ir į smulkesnius miestus: rugsėjo kortelių biuras atsirado Jonavoje³⁷⁹.

Dar kortelių sistemai kuriantis, jau ryškėjo kai kurie jos trūkumai – be aukščiau aprašytų ilgų eilių prie butų apylinkių, bylota apie pardavėjų nesąžiningumą dalinant perkamą duoną (kad pjausto iš akies, kartais pirkėjui pritrūksta ir 300-400 gr. duonos)³⁸⁰, o taip pat kitus įvairius nesklandumus. „Pirmą kartą įvedant tarybinės maisto korteles susidaro įvairių painiavų ir neaiškumų, dažnai iš įmonių bei įstaigų kaltės, nes tokiems reikalams tvarkyti skiriami mažai raštingi žmonės“, – buvo viešai teisinamasi dėl trūkumų³⁸¹.

Žinoma, aukščiausi LSSR partiniai ir sovietiniai vadovai su tokiais kortelių sistemos niuansais asmeniškai nesusidūrė – 1944 m. rudenį slaptais LSSR LKT nutarimais jiems buvo įsteigta atskira valgykla³⁸² bei patvirtinta nomenklatūra asmenų, kiekvieną mėnesį gaunančių maisto produktų už tam

³⁷⁶ Skelbimas maisto kortelių išdavimo reikalu, *ibid.*, 1944-09-18, nr. 77, p. 3.

³⁷⁷ Gyvėjanti Kauno prekybinė veikla, *ibid.*, 1944-09-23, nr. 81, p. 5.

³⁷⁸ Nesklandus maisto kortelių dalinimas butų apylinkėse, in: Tarybų Lietuva, 1944-10-06, nr. 91, p. 3.

³⁷⁹ Kauno apskr. gyventojai aprūpinami maisto produktais, *ibid.*, 1944-09-26, nr. 82, p. 3.

³⁸⁰ Daugiau sąžiningumo krautuvėse, *ibid.*, 1944-09-12, nr. 72, p. 3.

³⁸¹ Gyvėjanti Kauno prekybinė veikla, *ibid.*, 1944-09-23, nr. 81, p. 5.

³⁸² LSSR LKT 1944 m. rugsėjo 6 d. nutarimas, in: LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 2, l. 1-3.

tikrą sumą (Sniečkus, Gedvilas, Paleckis – po 1500 rb / mėn; aukščiausių vadovų pavaduotojai, o taip pat NKGB vadovavęs Guzevičius – po 750 rb / mėn; kiti liaudies komisarai, Prokuratūros, Aukščiausiojo Teismo, LKP Vilniaus miesto komiteto vadovai ir kt. – po 500 rb / mėn; LSSR ATP nariai, apskričių miestų LKP komitetų sekretoriai ir vykdomųjų komitetų pirmininkai, o taip pat liaudies komisarų pavaduotojai – po 300 rb/ mėn; mažiau svarbių liaudies komisariatų pavaduotojai, apskričių miestų LKP komitetų antrieji sekretoriai, vykdomųjų komitetų pirmininkų pavaduotojai – po 200 rb. Iš viso, sąrašė – 206 pavardės)³⁸³.

Kauno miesto pavyzdžiu iliustruojant maisto kortelių sistemos kūrimąsi pokarinėje LSSR, galima konstatuoti kelias tendencijas: 1) bendrą sistemos painingą; 2) reikšmingą darbovietės vaidmenį – įmonės (įstaigos) vadovybė buvo tas būtinas tarpininkas, be kurio sistema „Valstybė aprūpina maistu dirbančiuosius“ negalėjo veikti; 3) nuo pat pradžios atsiskleidusius sistemos trūkumus – problemišką „neorganizuotų gyventojų“ aprūpinimą, sistemos nelankstumą (neįsigijus duonos už konkrečiai dienai numatytus talonus, jos įsigyti nebepavyks) bei pirkėjų apgaudinėjimą.

Kortelių sistemos trūkumai. Jau 1944 m. pabaigoje aukščiausių LSSR valdžią pasiekė pranešimai apie sunkią miestų gyventojų padėtį. Gruodžio mėnesį Sniečkui čekistai atsiuntė raštą, kuriame atrinkti Vilniaus gyventojų į provinciją rašytuose laiškuose atsispindintys nusiskundimai buitimi. Dominikonų bažnyčios dvasininkas Vaičiūnas skundėsi savo pažįstamai uteniškei: „Mano tėvų padėtis kritinė, nes jie negauna netgi duonos kortelių – kaip nedirbantys. Tėvui 75 metai, mama jaunesnė, bet serganti. Iškeisti [į maistą] nieko neturiu, nes viską išvogė. Dar ir sesuo serga...“. Stasys Paškevičius iš Vilniaus skundėsi savo kraštiečiui iš Raseinių apskrities: „Gyventi su šeima mieste neįmanoma. Už savo atlyginimą galiu nusipirkti vieną kilogramą lašinių rinkos kainomis. Taip tenka ir pabadauti...“ Kažkoks Vilniuje gyvenantis Kostas rašė tikriausiai savo giminaitei į Trakų apskritį: „Jei važiuosi, atvežk daugiau džiuvėsių, nes kitaip numirsiu iš bado...“³⁸⁴

Situacija negerėjo ir 1945 m. pavasarį: balandį ant Sniečkaus stalo atsirado dar vienas analogiškas čekistų raštas – apie itin sunkią Vilniaus geležinkeliuose dirbančių atvykėlių iš kitų sovietinių respublikų padėtį. Zinaida Rudakova rašė savo giminaitei į Kuibyševą (RSFSR): „Gyvenimas labai sunkus. Labai blogai su maitinimu. Net to kas priklausau, t. y. 700 gramų duonos, ir to po penkias dienas negaunam...“ Kita geležinkelietė Donik,

³⁸³ LSSR LKT 1944 m. spalio 14 d. nutarimas, *ibid.*, b. 1, l. 93-101.

³⁸⁴ LSSR Valstybės saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus 1944 m. gruodžio 2 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 10, l. 105-108.

skundėsi giminaitėi iš Kijevo srities (Ukrainos SSR): „Aš sulieknėjau, kad neatpažinsi. Produktai visi labai brangūs, atlyginimo užtenka pusei mėnesio, o toliau gyvenk kaip žinai. Jei likti čia gyventi ilgiau, tai mirsi iš bado...“³⁸⁵. Jei Lietuvos gyventojai, atsidūrę didžiuosiuose miestuose, dar galėjo viltis sulaukti maisto produktų iš provincijoje gyvenančių artimųjų, tai atvykėliai iš kitų SSRS respublikų tokios atramos neturėjo.

Vadinamieji „duonos tiekimo pertrūkiai“ aprašomuoju laikotarpiu buvo būdingi ne tik didiesiems LSSR miestams. 1945 m. gruodį sulaukta grėsmingo pranešimo iš Alytaus NKGB: paskutiniaisiais mėnesiais mieste buvo pastebėtas duonos trūkumas, aiškinamas tuo, kad trys Alytuje esantys malūnai pagamina nepakankamai miltų. Vienas malūnų – „Suvalkija“ – iš viso neveikia, o likę du dėl kuro trūkumo geba vietoje 4 tonų pagaminti tik 1-1,5 tonos miltų³⁸⁶. 1946 m. birželį pranešta apie duonos tiekimo problemas Ukmergėje: pavyzdžiui, birželio 9-10 d. miesto parduotuvėse iš viso nebuvo duonos, o 11 d. duonos buvo išduota tik kai kurioms įstaigoms ir įmonėms. Priežastimi buvo įvardijamas menki duonos kepyklos pajėgumai. Dėl duonos trūkumo tuojau pasigirdo įvairūs neigiami ukmergiškių pasisakymai, kuriuos emgėbistai netruko percituoti aukščiausiajai valdžiai. Užfiksuotas situoktinių Misiūnų pašnekesys šia tema. Misiūnienė pareiškė: „Ukmergėje su duona visai blogai, net prastos duonos nebeduoda... Mūsų laimei, greitai iš Lietuvos išeis tie sovietai“. Misiūnas pridūrė: „Jei bolševikai Lietuvoje užsiliks dar metus, mes duonos visai nebeturėsime, o apie mėsą ir riebalus nedirsim net pasvajoti“³⁸⁷.

Aukščiausia LSSR valdžia buvo linkusi pro pirštus žiūrėti į maisto pramonės įstaigų veiklos trūkumus. Esminėmis prasto kortelių sistemos veikimo priežastimis buvo įvardinti grobstymai ir iššvaistymai prekybinėse organizacijose. 1945 m. kovo 23 d. LKP CK biuras priėmė nutarimą „Apie kovą su iššvaistymais ir grobstymais LSSR prekybinėse organizacijose“, kuriame buvo įvardijami įspūdingi skaičiai įvairiose įstaigose išgrobstyti ir iššvaistyti vertybių skaičiai (iki 1945 m. kovo 1 d. Prekybos liaudies komisariate – už 1,7 mln. Rb.; Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjungoje (Lietkoopsąjungoje) – 449 tūkst. Rb.), o pagrindinėmis grobstymų priežastimis buvo įvardinti blogai parinkti kadrai – kad materialiai atsakingus

³⁸⁵ LSSR Valstybės saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus 1945 m. balandžio 2 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, l. 169-171.

³⁸⁶ LSSR NKGB Alytaus apskrities skyriaus viršininko Aleksandrovo 1945 m. gruodžio 31 d. pažyma LSSR NKGB, *ibid.*, b. 37, l. 2-4.

³⁸⁷ LSSR Valstybės saugumo ministro Jefimovo 1946 m. birželio 22 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 71, l. 62-63.

postus užima netinkami, nepatikimi asmenys³⁸⁸. Svarstant minėtą nutarimą vaizdžiai pasisakė tuometinis LKP CK antrasis sekretorius Isačenka: „Iki šio laiko Prekybos liaudies komisariatas ir Lietkoopsajunga konkrečių priemonių nesiėmė. Galvojo: prekybininkų daug, yra kam prekiauti. Na, bet reikia suprasti skirtumą tarp sovietinio žmogaus ir prekijo (Isačenka naudoja rusišką terminą „torgaš“ – D. I.), reikia suprasti, kad prekijas – savininkas (naudoja terminą „sobstvenik“ – D. I.), jis temps (originale „budet taščit“ – D. I.). Dirbantiesiems korteles Lietuvos respublikoje mes apiprekiname siaubingai, mes duodam tik nereikšmingą dalį to, ką priskiria mūsų dirbantiesiems sovietinė vyriausybė. Ir žmonės mus kenčia, o vertėivos (originale „žuliki“ – D. I.) ištempia prekių už milijonus rublių“³⁸⁹. Nestebina, kad aukščiausi LSSR vadovai problemą matė būtent taip: pripažinti, jog esminė bėda yra pats socialistinės ūkio sistemos negebėjimas aprūpinti savo piliečių – itin opiai pasireiškiantis normuoto gyventojų aprūpinimo sąlygomis – savaime aišku, kad to pasakyti aukštieji režimo atstovai negalėjo.

„Duonos tiekimo pertrūkiai“ didžiuosiuose miestuose, tuo tarpu, tapo chroniška, nesisprendžiančia problema. „Vilniaus miesto dirbančiųjų aprūpinimas duona ne tik nepagerėjo, bet atvirkščiai – paskutiniu metu įgavo grėsmingą pobūdį. Duonos prekyboje yra dideli pertrūkiai. Atskirų miesto rajonų gyventojai duonos negauna kelias dienas. Vien tik „Rūtos“ parduotuvėje Nr. 76, direktorė Žerskaitė, kuriame aprūpinimui prirašyti 5 tūkst. žmonių, duonos nebuvo 3 dienas. Ypač sunki padėtis buvo gegužės 23-25 dienomis. Į parduotuves duona atvežama nereguliariai. Rytais duonos niekada nebūna, o jei ir parduoda – tai vakarykščius likučius. Paprastai duona į parduotuves pristatoma 2, 3, 4 ir 5 valandą vakaro. Neretai parduotuvės būna uždarytos, o ant durų kabo skelbimas „Duona bus 5 valandą vakaro““ – tokį Vilniaus miesto gyventojų aprūpinimo duona vaizdelį savajai valdžiai pateikė LKP CK Prekybos skyriaus darbuotojai Kopytovas ir Gorochovas 1946 m. birželio pradžioje³⁹⁰. Tas pats Gorochovas birželio 9-10 d. organizavo masinį Vilniaus parduotuvių patikrinimą – tam buvo mobilizuota 120 asmenų iš profsąjungų aktyvo. Patikrinimo metu 20 iš 80 „Rūtos“ parduotuvių neaptikta duonos. Maža to, paaiškėjo, jog kai kuriose parduotuvėse duonos nebūna gan ilgą laiką: pavyzdžiui, 37-oje ir 9-oje „Rūtos“ parduotuvėse duonos nebuvo po šešias dienas, o 49-oje, 53-ioje ir 44-oje – netgi po dešimt dienų. 83-ioje

³⁸⁸ LKP CK biuro 1945 m. kovo 23 d. nutarimas apie kovą su iššvaistymais ir grobstymais LSSR prekybinėse organizacijose, in: LYA, f. 1771, ap. 8, b. 51, l. 20-23.

³⁸⁹ Pastabos prie LKP CK 1945 m. kovo 23 d. nutarimo, *ibid.*, b. 52, l. 6.

³⁹⁰ Pažyma apie prekybą Vilniaus mieste, *ibid.*, ap. 9, b. 99, l. 11.

„Rūtos“ parduotuvėje, remiantis prirašytu dirbančiųjų kontingentu, turėjo būti atvežtos 5 tonos duonos. Buvo atvežta tik 1,9 tonos³⁹¹. Įdomų vaizdelį LKP CK pateikė emgėbistai: „Rūtos“ 55-oje parduotuvėje kasdien turėjo būti atvežama po 60 kg duonos, bet parduotuvės vadovai nusprendė nesivarginti kasdiene logistika, tad birželio 1 d. į parduotuvę atvežė 800 kg duonos, kurią gyventojams pardavinėjo iki birželio 8 d.³⁹²

Susikaupus tokiai informacijai, LKP CK biuras netrukus (birželio 11 d.) priėmė nutarimą, turintį spręsti vilniečių aprūpinimo duona problema. Sprendimai, aišku, pradėti nuo baudimo: miesto LKP komitetas gavo pastabą, jo pirmasis sekretorius Čistiakovas ir vykdomojo komiteto pirmininkas Kareckas – įspėjimus, o „Rūtos“ direktorius Samoilenko buvo atleistas. Visgi imtasi ir šiokių tokių praktinių priemonių – nurodyta iki birželio 20 d. atidaryti tris vakarais budinčias duonos parduotuves ir apie jas paskelbti miesto gyventojams, o taip pat Vilniaus miesto prekybos tinklui duoti nurodymą leisti gyventojams įsigyti duonos („apiprekinti duonos korteles“) už tas dienas, kada duonos nebuvo galima įgyti dėl prekybinių organizacijų kaltės³⁹³. Čia reikėtų atsiminti aukščiau aprašytą kortelių sistemos niuansą: kortelės, praėjus nurodytai datai, tapdavo bevertės – „apiprekinti duonos korteles“ už praėjusias dienas nebuvo įmanoma: nepavykus įgyti duonos pirmadienį (pavyzdžiui, dėl to, kad duonos parduotuvėje nebuvo), pirmadieninis duonos talonas tapdavo bevertis. Šioje vietoje minimas LKP CK biuro nutarimas rodo, kad 1946 m. birželį LSSR sostinėje jau nebepavyko įgyvendinti šio, vieno esminių kortelių sistemos postulatų – ir teko leisti „apiprekinti duonos korteles“ už praėjusias dienas – taip iš esmės iškreipiant paties normuoto gyventojų maitinimo prasmę (kad būtiniausiai maisto produktais nuosekliai būtų aprūpinamas numatytas gyventojų kontingentas). Toks sprendimas tegalėjo vesti tik į dar didesnę kortelių sistemos chaosą.

1946 m. rugsėjo 17 d. buvo paskelbtas SSRS MT nutarimas dėl davininių kainų pakėlimo – sprendimas buvo motyvuojamas tuo, kad reikalinga sumažinti didelį skirtumą tarp davininių ir komercinių kainų prieš pereinant prie kortelių sistemos panaikinimo ir vieningos kainų sistemos įvedimo³⁹⁴. Toks sprendimas iššaukė audringą visuomenės reakciją – netrukus čekistai aukščiausiai valdžiai citavo vidiniame piliečių susirašinėjime

³⁹¹ Pažyma apie prekybos duona Vilniaus mieste patikrinimą, *ibid.*, l. 14.

³⁹² LSSR Valstybės saugumo ministro Jefimovo 1946 m. birželio 11 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, l. 16.

³⁹³ LKP CK biuro 1946 m. birželio 11 d. nutarimas apie priemones pagerinti Vilniaus miesto gyventojų aprūpinimą duona, *ibid.*, b. 98, l. 3-6.

³⁹⁴ TSRS Ministrų Taryboje, in: *Tiesa*, 1946-09-17, nr. 217, p. 1.

užfiksuotus pasisakymus apie šį nutarimą ir jo padarinius: „Nuo rytojaus produktai pagal korteles bus 300-500 proc. brangesni, taigi, materialinė padėtis suprastės“; „Produktų kainos didėja tris kartus. Va tau ir gyvenimas. Pinigų neužteks ir vienam daviniui išsipirkti. Na, nieko, gal iš bado nemirsim“³⁹⁵. Taigi, nors SSRS MT nutarimas savyje talpino ne tik kainų pakėlimą, bet ir šiokių tokių piliečių pajamų padidėjimą (uždirbantiems iki 300 Rb. atlyginimas pakeltas 110 Rb.; uždirbantiems iki 500 Rb. – 100 Rb.; iki 700 Rb. – 90 Rb.; iki 900 Rb. – 80 Rb.; pensininkams ir karių šeimoms, gaunančioms paramą – 60 Rb.; aukštųjų mokyklų studentams – 80 Rb.; technikumuose besimokantiems – 60 Rb.³⁹⁶), tačiau bendra maisto korteles gaunančiųjų padėtis tapo sunkesnė – vis didesnę pajamų dalį teko skirti maisto davinio išpirkimui.

Vėlyvą 1946 m. rudenį VKP(b) CK komisija, vadovaujama Levo Mechlio, iniciavo LSSR kortelių sistemos patikrinimą. Masinis Lietuvos miestų ir apskričių patikrinimas parodė, jog maisto korteles gaudavo daugiau kaip 10 tūkst. žmonių, kurie neturėjo teisės kortelių gauti. Pavyzdžiui, vien Raseinių apskrityje aptikti 1139 asmenys, gavę maisto korteles ir tuo pat metu „susiję su žemės ūkiu“³⁹⁷. Be to, vykdant Maskvos inicijuotas reformas buvo ženkliai mažinamas maisto korteles gaunančiųjų gyventojų skaičius: remiantis minėta ataskaita, 74 472 miestų gyventojai (2503 gavę korteles kaip darbininkai, 51697 kaip suaugę išlaikytiniai ir 20272 kaip vaikai išlaikytiniai) ir 195101 kaimų gyventojas (20552 gavę korteles kaip darbininkai, 96192 kaip suaugę išlaikytiniai ir 78357 kaip vaikai išlaikytiniai) prarado anksčiau turėtą teisę į maisto korteles³⁹⁸: daugiau kaip 269 tūkst. LSSR gyventojų 1946 m. rudenį buvo „patraukti“ iš kortelių sistemos.

Savaime suprantama, kad tokiomis radikaliomis reformomis buvo siekiama užtikrinti bent šiaip taip patenkinamą miestų dirbančiųjų ir jų šeimų materialinę būklę, tačiau tai nekeitė pačios ydingos kortelių sistemos, varžančios pirkėjų laisvę (ko vertas vien kortelių savininkų pririšimas prie konkrečios parduotuvės) bei sukuriančios sudėtingą ir korupcijai atvirą „popierinę“ kortelių sistemos dalį (sudarantią prielaidas įvairiems klastojimams ir grobstymams), esmės. Kortelių sistema, šalia egzistuojant

³⁹⁵ LSSR Valstybės saugumo ministro pavaduotojo Litkinso 1946 m. rugsėjo 25 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 72, l. 79-81.

³⁹⁶ TSRS Ministrų Taryboje, in: Tarybų Lietuva, 1946-09-17, nr. 216, p. 1.

³⁹⁷ LKP CK sekretoriaus A. Trofimovo ir LSSR Valstybės kontrolės ministro S. Tverkaus 1946 m. spalio (diena nežinoma) raštas apie LSSR kortelių sistemos aparato patikrinimo rezultatus, in: LYA, f. 1771, ap. 9, b. 177, l. 25.

³⁹⁸ Ibid., l. 26.

apylaisvei rinkai, buvo pasmerkta degradacijai.

Grobstymai ir korupcija kortelių sistemoje. Kortelių sistema nuo pat pradžių tarytum augte apaugo įvairiausiai jos trūkumais piktnaudžiauti panorusiais veikėjais, kurie šiame žaidime užimdavo pačias įvairiausias pozicijas – nuo kortelių biuro valdininkų iki eilinių vartotojų. Pirmieji pranešimai sovietinės respublikos vadovams apie nusikaltimus kortelių sistemoje pasiekė dar 1945 m. pradžioje: vasarį Bartašiūnas pranešė apie „Rūtos“ buhalterę S., kuri su „Rūtos“ 32-osios parduotuvės pardavėja J. bendradarbiavo grobstant – viena išrašė krūvą fiktyvių kortelių maisto produktams ir pramoninėms prekėms, o kita pagal fiktyvias korteles jas išduodavo. Į šią schemą dar įsijungė pora su „Rūta“ nesusijusių asmenų, kurie gautas prekes parduodavo (savaime suprantama, juodojoje rinkoje), o gauti pinigai būdavo pasidalinami. Kratos metu rastos 155 maisto kortelės ir 32 pramoninių prekių orderiai vasario mėnesiui, o taip pat 57 kg. miltų, 14 kg. duonos bei kitų produktų³⁹⁹.

Netrukus pranešimai apie grobstymus kortelių sistemoje tapo periodiški. Laikraščio „Lenkų tiesa“ spaustuvės darbuotojai pagal turimą pavyzdį pasigamino krūvą maisto kortelių ir užmezgę ryšius su 41-osios „Rūtos“ parduotuvės vedėju, gaudavo produktus ir juos realizavę juodojoje rinkoje dalindavosi pinigais⁴⁰⁰. Kauno mielių gamyklos buhalterio pavaduotojas, prieš atleidžiant jį iš darbo, spėjo nugvelbti knygelę su tuščiais talonų (paskyrų) blankais. Padirbus fiktyvų antspaudą ir užmezgus ryšį su gamyklos buhalteriu, iš Kauno mielių gamyklos pradėjo iškeliauti didelės partijos degtinės, likerių, mielių (1945 m. balandis)⁴⁰¹. Panašių pavyzdžių – gausu.

Su kortelių sistema susijusios grobstymo kombinacijos buvo paplitusios po visą pokarinę LSSR. Maža to, kai kurie dokumentai byloja apie tokių schemų dažną atsikartojimą tiek laiko (vien nuo 1946 m. spalio 1 d. iki 20 d. buvo pradėtos 25 baudžiamosios bylos, susijusios su grobstymais kortelių sistemoje, atsakomybėn patraukti 35 asmenys, iš jų 11 buvo kortelių sistemos darbuotojai, 12 – prekybos sistemos darbuotojai, o dar 12 – kiti („privatūs“) asmenys⁴⁰²), tiek vietos (vien Klaipėdoje 1945-1947 m.

³⁹⁹ LSSR Vidaus reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. vasario 14 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 40, l. 76.

⁴⁰⁰ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. balandžio 6 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, ibid., b. 41, l. 14-15.

⁴⁰¹ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. balandžio 5 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, ibid., l. 6-7.

⁴⁰² LSSR Vidaus Reikalų ministro pavaduotojo Kapralovo 1946 m. spalio 22 d. raštas

laikotarpiu užfiksuotos keturios stambios kortelių kombinatorių grupės⁴⁰³) požiūriu. Be to, akivaizdi šio tipo veikoms būdinga tendencija – kad kortelių kombinacija būtų sėkminga, joje privalėjo sąveikauti kelių skirtingų institucijų atstovai: idealia schema buvo kai bendrininkaudavo kortelių sistemos darbuotojai (suveikdavo korteles / orderius), prekybos darbuotojai (apiprekindavo, t. y. paversdavo korteles / orderius prekėmis) ir „tretieji asmenys“ (spekulantai, privatūs prekeiviai), kurie prekes parduodavo juodojoje rinkoje. Kartais į šias schemas įsiterpdavo įvairių spaustuvių darbuotojai – tada kortelės / orderiai būdavo suklastojami. Galima prieiti išvados, jog neretas įvairioms institucijoms priklausiusių veikėjų dalyvavimas kortelių kombinacijose rodo, kad ydingą pokarinę kortelių sistemą daug kas matė kaip galimybę pasigerinti savo (artimųjų) materialinę padėtį.

Dera suvokti, jog kortelių kombinacijos turėjo milžinišką latentiskumą – gausybė jų niekuomet nebuvo demaskuotos. Ir visa tai neabejotinai blogino bendrą gyventojų, neturėjusių galimybių dalyvauti kortelių kombinacijose, tačiau priklausomų nuo kortelių sistemos padėtį: iš sandėlių ar parduotuvių „išnykę“ produktai ar prekės nebesiekdavo vartotojų oficialiuoju keliu (t. y. per kortelių sistemą), o nukeliaudavo į juodąją rinką, kur dėl gerokai aukštesnės kainos daliai gyventojų buvo tiesiog neįperkami.

Prekybos bei pramonės organizacijos ir grobstymai. Atsiribojant nuo kortelių sistemos kombinacijų, dera pastebėti, kad jau pirmaisiais pokario metais LSSR pramonės ir prekybos organizacijos vaizdžiai kalbant paskendo grobstymuose, trūkumuose ir išekvojimuose. Pirmosiomis reokupacijos savaitėmis režimas tai bandė viešai aiškinti kaip nacių okupacijos padarinį, tačiau ilgainiui ėmė apsiriboti griežtų teismo nuosprendžių grobstytojams ar eikvotojams pagarsinimu, šiukštu nesiimant jokių viešų apibendrinimų apie šių reiškinių apimtis ar priežastis.

Dar 1944 m. liepą LSSR vadovai susidūrė su ūkiniu chaosu: tik taip galima paaiškinti LSSR LKT pirmininko Gedvilo liepos 19 d. paskelbtą potvarkį, draudžiantį bet kokių „prekių atleidimą“ (rusiškas terminas –

LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 73, l. 17.

⁴⁰³ Žr. LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. spalio 6 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 41, l. 111-112; LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. lapkričio 14 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 73, l. 47-48; LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. vasario 20 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 100, l. 37-38; LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. balandžio 17 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 81-82.

„otpusk tovarov“) iš pramonės sandėlių ir prekybinių organizacijų, išskyrus, maisto produktus ir duoną gyventojų maitinimui⁴⁰⁴ – akivaizdu, jog pirmosiomis reokupacijos dienomis vyravo organizacinis chaosas ir įvairiausi vadukai (ministerijų, kariuomenės, kitų žinybų) pasinaudodami savo autoriteto, pažymėjimų ar antpečių galia tiesiog ėmė gėrybes užsilikusias sandėliuose. Nepaisant skambaus draudimo, „prekių atleidimas“ tęsėsi ir ateityje, gal tik mažesniais mastais. Pavyzdžiui, LSSR Prekybos liaudies komisaras Augustinaitis ir jo pavaduotojas Ivaškevičius buvo kritikuojami, kad 1944 m. rugsėjo-spalio mėnesiais be jokios apskaitos įvairiems asmenims ir organizacijoms „atleido“ daugiau kaip 26 tūkst. įvairių drabužių ir avalynės, gautų į LSSR kaip parama (dovanos). Abu vadovai atsipirko pastabomis⁴⁰⁵ – ir taipgi tai pavyzdys kas buvo leidžiama (ir atleidžiama) aukštiems pareigūnams. Koks nors smulkesnis ūkinis vadovas už atitinkamo masto „prekių atleidimus“ būtų kaltinamas kaip už iššvaistymą ar išgrobstymą – ir neabejotinai būtų teisiamas.

Nuo 1945 m. pradžios aukščiausius LSSR vadovus pradėjo pasiekti periodiškai pranešimai apie grobstymus respublikos pramonės ir prekybos įmonėse. Tarpapskritinės „Lietūkio“ bazės vadovas tonomis grobstė druską ir sodą, o grobį per spekuliantus pardavinėjo Vilniuje (1945 m. kovas)⁴⁰⁶. „Rūtos“ 17-osios parduotuvės darbuotojai grobį – įvairius maisto produktus – pardavinėjo turguje⁴⁰⁷, o Vilniaus oro uosto sandėlio darbuotojai nepilnai užpildydavo lėktuvų kuro bakus – taip sutaupyta benzina pardavinėdavo statinėmis po 200 litrų (1945 m. birželis)⁴⁰⁸. Vilniuje tabako pramonės tresto vadovai grobstė ir privatiems prekeiviams bei spekuliantams parduodavo papirosus – maždaug 2 milijonus papirosų: už gautus pinigus vienas grobstytojų net nusipirko automobilį (1946 m. vasaris)⁴⁰⁹. Grobstymas neaplenkė net „Rūtos“ parduotuvės Nr. 1 – skirtos aptarnauti LKP CK narius: jos vedėja su kolegomis klastodama dokumentus sukūrė dideles gėrybių atsargas, kurias dalindavosi tarpusavyje (ir, savaime aišku, parduodavo į

⁴⁰⁴ LSSR LKT 1944 m. liepos 19 d. potvarkis Nr. 2, *ibid.*, ap. 1, b. 19, l. 2.

⁴⁰⁵ LSSR LKT 1944 m. gruodžio 22 d. nutarimas, *ibid.*, ap. 12, b. 2, l. 92-93; Žr. Valstybės kontrolės istorija, p. 253-254.

⁴⁰⁶ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. kovo 22 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, ap. 13, b. 40, l. 156-157.

⁴⁰⁷ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Sokolovskio 1945 m. birželio 14 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 41, l. 55-56.

⁴⁰⁸ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. birželio 13 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 57-58.

⁴⁰⁹ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1946 m. vasario 5 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 71, l. 13-14.

juodąją rinką), o kombinacijas pridengė „Rūtos“ revizoriams davusi kyšius iki 30 tūkst. Rb. už „reviziją“. Iš viso, tokiu būdu pagrobta gėrybių už 476 tūkst. rublių (1946 m. rugpjūtis)⁴¹⁰. Panevėžio cukraus fabriko direktorius su pavaldiniais pasinaudojo technologiniais procesais, suprastino išleidžiamo cukraus kokybę ir dalį taip „atsiradusių“ 10 tonų cukraus pasidalino tarpusavyje, o dalį davė fabriko darbuotojams – kaip premiją⁴¹¹. Tauragės mėsos kombinato direktorius, tuo tarpu, užmezgė kontaktus su Lauksargių valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininku ir valstiečiams naujakuriams išgalvotomis pavardėmis dalino popierines karves – tokią paramą naujakurių ūkiams numatė LSSR LKT 1946 m. gegužės 20 d. nutarimas. Aišku, tikrosios karvės – o jų būta net 23 – grobstytojų pasidalintos tarpusavyje irba parduotos spekuliantams (1946 m. rugsėjis)⁴¹².

Į grobstymus įsiterpdavo ir, atrodytų, smulkių įstaigų darbuotojai: Joniškio knygyno vedėjas veikdamas kartu su pažįstamu vairuotoju, Vilniaus turguose pardavė 42 tūkst. Joniškio apskrities mokykloms skirtų mokyklinių sąsiuvinių (1947 m. gegužė)⁴¹³. Klaipėdoje veikusios komercinės parduotuvės vedėja tik mažą dalį gaunamų prekių parduodavo per parduotuvę, o absoliučią daugumą – spekuliantams. Pavyzdžiui, iš gautų 26 tonų druskos, komercinėje prekyboje atsidūrė tik viena, o 25 tonos teko spekuliantams (1947 m. birželis)⁴¹⁴.

Iš gausybės aukščiau išvardintų grobstymo pavyzdžių galima daryti išvadas, jog jau pirmaisiais pokario metais grobstymas buvo plačiai paplitęs po visą LSSR teritoriją, o įvairiose kombinacijose aktyviai dalyvavo pačių įvairiausių pramonės ir prekybos organizacijų darbuotojai, dažniausiai vedini pačių įstaigų vadovų. Grobstymas buvo neatsiejamai suaugęs su juodąja rinka – būtent per įvairius jos veikėjus (dažniausiai įvardijamus spekuliantais) būdavo realizuojama prekybos ar pramonės organizacijose išgrobstytos gėrybės.

Taip pat pastebėtina grobstymui pridengti skirtų metodų įvairovė: nuo

⁴¹⁰ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 12 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 90.

⁴¹¹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. rugsėjo 11 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 72, l. 25-27.

⁴¹² LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. rugsėjo 12 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 37-38.

⁴¹³ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. gegužės 16 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 100, l. 117.

⁴¹⁴ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. birželio 3 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 101, l. 35.

visokių klastojimo schemų iki produkcijos kokybės mažinimo, siekiant sudaryti likučius ir t.t. Išskirtiniu metodu, išryškėjusiu pokario metais, tapo vadinamoji „simuliacija“: kai grobstymo eigoje susidarę gėrybių trūkumai būdavo bandomi pridengti imituojant kriminalinį nusikaltimą, pavyzdžiui, vagystę ar ginkluotą apiplėšimą. Pavyzdžiui, Ukmergės apskrities vartotojų kooperacijos pagalbinio ūkio darbuotojai 1946 m. vasarį pridengdami 791 kg. grūdų trūkumą, simuliovo apiplėšimą, kurį įvykdė „du banditai“⁴¹⁵. Vienos Rokiškio apskrityje veikusios pieninės vadovai dengdami trūkumus, išrašė fiktyvius produkcijos nurašymo aktus – „paėmė banditai“⁴¹⁶. Tokių „simuliacijų“ pokario laikotarpiu buvo gausu, tai buvo paplitęs metodas užmaskuoti grobstymus – tikėtina, kad didelės dalies tokių „simuliacijų“ nepavyko atskleisti ir dingusios gėrybės būdavo „nurašomos“ kriminaliniams nusikaltėliams ar Lietuvos partizanams.

Nagrinėjamoju laikotarpiu pasitaikė keli atvejai, kai grobstytojų grupės buvo atskleistos ne tradiciniu būdu (per įmonių revizijas, patikrinimus), bet „iš apačios“ – pastebėjus asmenų, spekuliuojančių vienos ar kitos rūšies gėrybėmis, suaktyvėjimą. Pavyzdžiui, 1946 m. kovą Vilniaus turguose ir gatvėse pastebėjus suaktyvėjusią prekybą saulėgrąžomis, emvėdistai užčiuopo grobstytojų grupę gamykloje „Raudonoji žvaigždė“⁴¹⁷. 1946 m. rugpjūtį Vilniaus turguose pastebėjus kvietinių ir ruginių miltų pardavimo suaktyvėjimą, užčiupta grobstytojų grupė malūne Nr. 2⁴¹⁸. 1947 m. kovą Vilniaus milicijos OBCHSS darbuotojai turėjo aiškintis iš kur į turgus masiškai patenka papirosai. Paaiškėjo, jog Valstybinio tabako fabriko darbuotojai pastoviai grobstė produkciją, o lyg to būtų maža, paaiškėjo, kad minėtoje įstaigoje būta praktikos kiekvienam darbuotojui kas keturias dienas išduoti po 100 papirosų, kurie oficialiai buvo nurašomi it brokas⁴¹⁹.

Šioje vietoje tikslinga užsiminti apie smulkųjų grobstymą – nors dažniausiai emvėdistai didžiausią dėmesį skyrė didelių ir plačiais užmojais kombinavusių grobstytojų grupių demaskavimui, tačiau kartais įkliūdavo ir smulkūs, pavieniai, neorganizuoti grobstytojai, dažniausiai kuklias pareigas

⁴¹⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. birželio 25 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 71, l. 59-60.

⁴¹⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. liepos 29 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 75.

⁴¹⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. balandžio mėn. (diena neaiški) specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 32.

⁴¹⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 19 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 97-98.

⁴¹⁹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. kovo 17 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 100, l. 60-62.

įstaigose ėję darbininkai. Visgi smulkiojo grobstymo mastai, atrodo, buvo milžiniški ir nepavaldūs jokiai kontrolei. Vaizdžia iliustracija galėtų būti 1946 m. balandžio mėn. Kauno miesto partinėje konferencijoje nuskambėjusio miesto MVD skyriaus vadovo Seriabriakovo pasisakymo fragmentas: „Be šito, būna ir smulkesnių vagysčių. Pavyzdžiui, patikrinus, fabrike „Kova“ darbininkų pamaina, susidedanti iš 30 žmonių, išnešė 8000 papirosų, o degtukų fabrike iš 33 žmonių susidedanti darbininkų pamaina išnešė 10 000 dėžučių degtukų. Šių įmonių direktoriai į tai nereagavo“⁴²⁰. Užbėgant įvykiams už akių, dera pastebėti, jog „įmonių direktoriai į tai nereagavo“ ir toliau – 1948 m. liepą pranešta apie degtukų fabrike „Liepsna“ masiškai darbininkų išnešamus degtukus beigi savotišką proletarišką solidarumą: pareigingai nešėjus čiupti bandžiusi darbininkė (per pamainą rado ir paėmė 4 tūkst. degtukų dėžučių) išeinant iš fabriko buvo minios darbininkų užpulta ir sumušta, o kitą dieną grupė kolegų jau vedėsi ją numesti į lifto šachtą⁴²¹. Akivaizdu, jog bent jau kai kuriose LSSR gamylose pirmaisiais pokario metais įsitvirtino liberalus požiūris į socialistinį turtą, ko padariniu tapo sistemingas darbininkų vykdomas smulkus grobstymas bei nepakantus požiūris į „idėjinius“ kolegas, bandančius nešikus užkardyti.

Jau pirmaisiais pokario metais grobstymas LSSR tapo masiniu reiškiniu. Iš 7022 bylų prokuratūros 1945 m. perduotų teismams, 2340 bylų – kone trečdalis – iškelta už valstybinio ir visuomeninio turto grobimą⁴²². Grobstymo problemą pripažino netgi aukščiausia respublikos valdžia. 1947 m. kovo 28 d. LKP CK ir LSSR MT bendras nutarimas prasidėjo skambia preambule, jog šios institucijos pažymi, kad „socialistinės nuosavybės švaistymai, grobstymai ir išeikvojimai respublikoje įgavo plačius mastus“⁴²³. Pavyzdžiu buvo pasitelkta 1946 m. statistika (beje, nepilna – tik iš 10 ministerijų): iššvaistyta ir išvogta pinigų bei materialinių vertybių už 41 mln. rublių. Daugiausia „pradingo“ Pieno ir mėsos pramonės ministerijoje – daugiau kaip 16,6 mln. rublių. Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjunga („Lietūkis“) aktyviai vijosi – daugiau kaip 11 mln. rublių. Trečiąją vietą tvirtai laikė Prekybos ministerija – daugiau kaip 5,6 mln. rublių. Solidžiai pasirodė

⁴²⁰ Kauno miesto II-osios partinės konferencijos (1946 m. balandžio 22-24 d.) protokolas, in: LYA, f. 3110, ap. 1, b. 71, l. 114.

⁴²¹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. spalio mėn. (diena nenurodyta) raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, f. V-99, ap. 1., b. 6, l. 61-63.

⁴²² D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 113.

⁴²³ LKP CK ir LSSR MT 1947 m. kovo 28 d. nutarimas apie socialistinės nuosavybės apsaugos ir kovos su švaistymais ir grobstymais priemones, in: LYA, f. 1771, ap. 190, b. 5, l. 48.

ir Finansų ministerija – beveik 4 mln. rublių⁴²⁴.

LSSR Prokuroro D. Salino pateiktais duomenimis, grobstymai LSSR drastiškai augo pamečiui: jei 1945 m. Prekybos ministerijoje (liaudies komisariatai) buvo išgrobstyta vertybių už 3,7 mln. rublių, tai 1946 m. – už 5,6 mln. rb. (51 proc. augimas); Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjungoje per 1945 m. „pradingo“ 7,9 mln. rb., o per 1946 m. vienuolika mėnesių (iki 1946 m. gruodžio 1 d.) – daugiau kaip 12 mln. rb.⁴²⁵ (51 proc. augimas). Be to, D. Salinas pateikė duomenis ir apie LSSR Prokuratūros ir LSSR Milicijos iširtas grobstymų bylas: vien per 1946 m. II pusmetį paminėtos institucijos (sovietiniuose dokumentuose populiarus terminas „tardymo organai“) ištyrė 816 grobstymo ir iššvaistymo bylų, iš jų 54 bylos (180 asmenų) kvalifikuotas kaip stambus grobstymas (pagal pokario metais veikusį vadinamąjį 1932 m. rugpjūčio 7 d. įsaką, numatantį sušaudymą kaip aukščiausią bausmę), o 317 bylų kvalifikuota kaip „iššvaistymas“ (BK 116 str. – iki 3 m. laisvės atėmimo), o dar 445 bylos kvalifikuotos kaip „valstybinio ar visuomeninio turto vagystė“ (BK 162 str. „D“ dalis – iki 5 metų laisvės atėmimo). Iš viso, per 1946 m. II pusmetį LSSR už tokio pobūdžio nusikaltimus teismui atiduoti 1476 asmenys, iš kurių tik 180 (apie 12 proc.) buvo prokuratūros ar milicijos kaltinami „stambiu grobstymu“⁴²⁶. Tai leidžia daryti išvadą, kad didžiąją „grobstytojų“ ir „švaistytojų“ masę sudarė ne gerai organizuotos „stambių grobstytojų“ grupės, o asmenys materialinius trūkumus padarę dėl aplaidumo („švaistytojai“) ar smulkūs grobstytojai („nešikai“).

Žinoma, dera suprasti, jog D. Salino įvardinti kone pusantro tūkstančio „grobstytojų“ ir „švaistytojų“ sučiuptų per pusmetį – tik ledkalnio viršūnė: gausybė „grobstymų“ ir „iššvaistymų“ buvo gerai užmaskuoti, tad „tardymo organai“ apie juos net nesužinodavo, o jei ir sužinodavo – nenustatydavo kaltininkų. Vaizdžia to iliustracija galėtų būti 1947 m. balandžio 4 d. LSSR MT nutarimas apie LSSR Lengvosios pramonės ministerijoje susiklosčiusią „antivalstybinę praktiką“ be jokių dokumentų „paleisti“ produkciją. Viena per 1946 m. patikrinus tik 14 šiai ministerijai

⁴²⁴ Ibid.

⁴²⁵ LSSR Prokuroro Salino 1947 m. kovo 22 d. pristatomasis raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, VKP(b) biuro Lietuvai pirmininkui Ščerbakovui ir LSSR MT pirmininkui Gedvilui, ibid., l. 56. Pastebėtina, kad grobstymų skaičiai, kuriuos pateikė D. Salinas skyrėsi nuo skaičių, kurie vėliau paskelbti LKP CK ir LSSR MT nutarime – pastarieji buvo kiek mažesni (pvz, D. Salinas skelbė, kad per 1946 m. 11 mėnesių Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjungoje išgrobstyta daugiau kaip 12 mln. rb., o nutarime jau skelbta, kad per visus 1946 m. toje institucijoje išgrobstyta „tik“ 11 mln. rb.)

⁴²⁶ Ibid., l. 62.

pavaldžių įstaigų, rasta, jog „paleista“ produkcijos už 1,7 mln. rb. „valstybinėmis kainomis“⁴²⁷. Iškalbinga ir tai, kad LSSR MT 1947 m. gegužę nutarė kreiptis į SSRS Prokuratūrą su prašymu ženkliai padidinti LSSR Prokuratūros Tardymo skyriaus etatų skaičių (nuo 4 prokurorų iki 7; nuo 2 svarbiausiųjų bylų tardytojų iki 6), motyvuojant tuo, kad „grobstymų ir iššvaistymų faktai LSSR įgavo didelius mastus, o esami Tardymo skyriaus etatai neužtikrina greito ir kokybiško šio tipo bylų tyrimo“⁴²⁸.

Ideologizuotas požiūris į grobstymų problemą atsiskleidžia per gausybę sykių sovietinių institucijų kartotas šio reiškinio priežastis. Dar 1945 m. kovą, priimant nutarimą dėl jau pastebėtų didelių grobstymų LSSR prekybinėse organizacijose, pagrindine priežastimi LKP CK biuras įvardijo „kadru problemą“: kad priimant materialiai atsakingus darbuotojus nebuvo atsižvelgiama į jų dvasines ir politines savybes – tokiu būdu į prekybos organizacijas prasmuko klasiškai svetimi elementai, buvę nuosavų parduotuvių savininkai. Bloga gėrybių apskaita, nereguliarios revizijos, prastas įstaigų vadovybių bendradarbiavimas su „tardymo organais“ (nustatyti grobstymų faktai negreitai tapdavo žinomi prokuratūrai, kas apsunkindavo jų tyrimą) – visa tai įvardinta grobstymų ir iššvaistymų priežastimis⁴²⁹.

„Kadru problema“ pagrindine problemos priežastimi įvardinta ir po dviejų metų – 1947 m. kovą. LKP CK ir LSSR MT nutarime skambiai pareikšta, jog dėl masinių grobstymų iš iššvaistymų kalti kadrai: „tokia visiškai nepakenčiama padėti tapo įmanoma dėl to, kad daugelis ministrų, jų pavadootojų, valdybų ir kitų valstybinių organizacijų vadovai parodė ir rodo politinį aklumą ir nerūpestingumą, priima be patikrinimo į atsakingą materialinį darbą liaudies priešus, buržuazinius nacionalistus, buvusius verslininkus, dvarininkus, pirklius, prekeivius, buožes ir kitus socialiai svetimus elementus, vagis, sukčius ir švaistytojus“. Tiesa, pastarajame nutarime jau būta ir kiek kritiškesnės savirefleksijos: paminėta „daugelyje pramoninių įstaigų“ leidžiama „antivalstybinė praktika“ išmokėti darbininkams ir tarnautojams atlyginimą natūra, silpna kova su grobstymu gamybos metu („išnešimais“), o taip pat produkcijos „paleidimu be paskyrų“ bei eilėje organizacijų neretai surengiamuose banketuose ir vaišėse, savaime aišku, valstybės sąskaita⁴³⁰. Lyginant šiuos du aukščiausios LSSR valdžios

⁴²⁷ LSSR MT 1947 m. balandžio 4 d. nutarimas „Apie iššvaistymus ir gatavos produkcijos bei prekių paleidimą be paskyrų LSSR Lengvosios pramonės ministerijoje“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 85, l. 50.

⁴²⁸ LSSR MT 1947 m. gegužės 28 d. nutarimas „Apie LSSR Prokuratūros Tardymo skyriaus etatų padidinimą“, ibid., b. 89, l. 12.

⁴²⁹ LKP CK biuro 1945 m. kovo 23 d. nutarimas, in: LYA, f. 1771, ap. 51, l. 20-21.

⁴³⁰ LKP CK ir LSSR MT 1947 m. kovo 28 d. nutarimas apie socialistinės nuosavybės

nutarimus – 1945 m. kovo ir 1947 m. kovo – matoma po truputį atsirandanti pačios sistemos reiškinių kritika, žinoma, neišeinanti už ideologiškai pavojingų ribų: kaltais įvardijami grobstymus įvykdę „socialiai svetimi elementai“, tačiau iš dalies dėl to kalti ir „politinių aklumą“ pademonstravę aukšti valdininkai. Kaltė dėl reiškinio – masinių grobstymų ir iššvaistymų – buvo suvokiama per dėl konkrečių faktų kaltus asmenis („liaudies priešus“ grobstytojus ar „politiškai aklius“ valdininkus), o ne per ekonomiškai neįgalią socialistinę ūkio sistemą.

Mokesčių sistema. Kaip vieną pagrindinių būdų kontroliuoti visuomenės ekonominį aktyvumą, galima įvardinti sovietinio režimo taikytą mokesčių sistemą. Per uždedamus vienokius ar kitokius mokesčius režimas ne tik galėjo susirinkti pinigus iš visuomenės į biudžetą, bet ir siekti tam tikras ekonomines praktikas padaryti mažiau patrauklias arba netgi visai nepatrauklias – pavyzdžiui, dėl nepakeliamai didelių mokesčių, kurių negebant sumokėti, nebegalima gauti reikalingų veiklai leidimų, o tęsti veiklą be jų – tai pereiti į nelegalųjį ekonomikos ratą, juodąją rinką. Šioje vietoje reikia pastebėti, kad mokesčių sistema šiuo aspektu buvo aktuali neformaliojo ekonomikos rato veikėjams – privatiems prekybininkams, turgaus prekeiviams, išlikusiems pavieniams amatininkams ir pan. Tam tikra prasme mokesčių sistemą ir prievolių sistemą galima būtų laikyti viena visuma – tiesiog prievolės buvo mokesčiai natūra. Vis dėlto tikslinga prievolių sistemą ir mokesčių sistemą analizuoti atskirai.

Pradėti reikėtų paminint mažiau reikšmingus mokesčius, kuriuos aprašomuoju laikotarpiu praktikavo sovietinis režimas. Tuo laikotarpiu kai Lietuva buvo okupuota nacių, SSRS atsirado naujų mokesčių, kurie reokupavus Lietuvą, tapo aktualūs jos gyventojams. Pavyzdžiui, 1941 m. lapkričio 21 d. buvo paskelbtas SSRS ATP įsakas, įvedantis mokestį viengungiams, vienišiams ir bevaikiams asmenims. Mokestis buvo taikomas vienišiams ir susituokusiems, tačiau vaikų neturintiems piliečiams: vyrai nuo 20 iki 50 metų ir moterys nuo 20 iki 45 metų. Atleidžiami nuo mokesčio buvo kariškiai ir jų žmonos, vidurinių ir aukštųjų mokyklų moksleiviai (vyrai iki 25 m. ir moterys iki 23 m.), pensininkai, nevaisingi asmenys ar jų sutuoktiniai (jei nevaisingumo faktą nustatė gydytojų komisija). Šis mokestis buvo sąlyginai nedidelis (pavyzdžiui, iš darbininkų, tarnautojų ar kitų pajamų mokesčiu apdedamų piliečių, turėjo būti iš atlyginimo išskaičiuojami 5 rb. / mėn. (jei atlyginimas iki 150 rb. / mėn.) arba 5 proc. nuo atlyginimo (jei

apsaugos ir kovos su švaistymais ir grobstymais priemonės, *ibid.*, ap. 190, b. 5, l. 48-49.

atlyginimas daugiau 150 rb. / mėn.)⁴³¹.

1941 m. gruodžio 29 d. SSRS ATP paskelbė įsaką, įvedantį karo mokestį: juo apmokestinami visi piliečiai, sulaukę 18 metų, išskyrus kariškius, jų šeimų narius (jei gauna valstybines pašalpas), I-II grupių invalidai bei pensininkai, neturintys papildomų pajamų, o taip pat piliečiai neturintys savarankiškų pajamų (vyrai nuo 60 m.; moterys nuo 55 m.). Mokestis buvo apskaičiuojamas nuo mokėtojo metinių pajamų, pavyzdžiui, jei darbininkas, tarnautojas (ar kitas asmuo apdedamas pajamų mokesčiu) uždirbo iki 1800 rb. per metus, jis turėjo susimokėti 120 rb. karo mokesčio (per metus), (t. y. 6,7 proc.). Kuo daugiau metinių pajamų – tuo didesnis mokesčio procentas: pilietis, uždirbantis 24 tūkst. rb. metinių pajamų, turėjo susimokėti 2280 rb. metinio karo mokesčio (t. y. 9,5 proc.), o uždirbantis daugiau kaip 24 tūkst. rb. per metus – 2700 rb. metinio karo mokesčio. Tuo tarpu, piliečiai „turintys savarankiškus pajamų šaltinius ir apdedami pajamų mokesčiu“ turėjo mokėti dvigubai didesnę metinį karo mokestį⁴³², t. y. privatus prekybininkas, turėjęs 24 tūkst. rb. metinių pajamų, turėjo sumokėti 4560 rb. metinį karo mokestį (19 proc. metinių pajamų). Taigi, nors karo mokestis buvo apribotas laiko prasme, tačiau tuo pat metu uždėjo nemenką mokesstinę naštą gyventojams.

Šioje vietoje tikslinga paaiškinti dėl aukščiau porašyk paminėto pajamų mokesčio. Gyventojų pajamų mokestis SSRS buvo įvestas dar 1940 m. balandžio 4 d., tačiau Lietuvos SSR buvo pritaikytas tik su 1941 m. gegužės 11 d. LSSR ATP paskelbtu įsaku („dėl naminių gamintojų, amatininkų, prekybos ir pramonės įmonių valdytojų ir kitų piliečių pajamų mokesčio Lietuvos TS Respublikoje“), kurio tekste ne vieną sykį buvo referuojama į „Gyventojų pajamų mokesčio įstatymą, priimtą TSRS Aukščiausiosios Tarybos 1940 m. balandžio 4 dieną“⁴³³. Dėl netrukus prasidėjusio Nacių Vokietijos – Sovietų Sąjungos karo, pastarasis mokestis pirmuoju sovietmečiu Lietuvoje nepaliko ryškesnio pėdsako, tačiau sovietams

⁴³¹ О налоге на холостяков, одиноких и бездетных граждан СССР, Указ от 21 ноября 1941 г. // Ведомости Верховного Совета СССР, 1941 г., № 42. Prieiga per internetą: <<http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131159-o-naloge-na-holostyakov-odinokih-i-bezdetnyh-grazhdan-sssr-ukaz-ot-21-noyabrya-1941-g#mode/grid/page/1/zoom/4>> (žiūrėta 2023 m. liepos 27 d.)

⁴³² О военном налоге. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 29 декабря 1941 г. // «Ведомости Верховного Совета СССР» 12 января 1942 г. Prieiga per internetą: <<http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/242654-o-voennom-naloge-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-ot-29-dekabrya-1941-g#mode/inspect/page/3/zoom/4>> (žiūrėta 2023 m. liepos 27 d.)

⁴³³ LTSR ATP įsakas dėl naminių gamintojų, amatininkų, prekybos ir pramonės įmonių valdytojų ir kitų piliečių pajamų mokesčio Lietuvos TS Respublikoje, in: Tarybų Lietuva, 1941-05-11, nr. 109, p. 1-2.

sugrįžus, pagal nutylėjimą, be jokio atskiro pakartojimo, imtas vėl taikyti. Remiantis juo, pajamų mokesčiu buvo apdėti ne tik įvairūs privataus verslo subjektai, tačiau ir darbininkai bei tarnautojai. Tiesa, šioms gyventojų kategorijoms pajamų mokestis buvo gana nedidelis: 200 rb. / mėn. uždirbantis asmuo būtų turėjęs sumokėti 2,7 rb. / mėn. (1,2 rb. fiksuotą mokesčio dalį ir 3 proc. nuo sumos, viršijančios 150 rb.; 1,35 proc. nuo mėnesinių pajamų); 1200 rb. / mėn. uždirbantis asmuo būtų turėjęs sumokėti 56 rb. / mėn. (42 rb. fiksuota mokesčio dalis ir 7 proc. nuo sumos, viršijančios 1000 rb.; 4,7 proc. nuo mėnesinių pajamų)⁴³⁴. Nepalyginamai didesnę savo pajamų dalį valstybei atiduoti turėjo verslo subjektai – išlikusios prekybos ir pramonės įmonės, naminiai gamintojai.

Kone identiška situacija susiklostė su žemės ūkio mokesčiu: nors LSSR ATP įsakas dėl žemės ūkio mokesčio buvo priimtas 1941 m. gegužės 14 d., tačiau paskelbtas jis buvo tik birželio 20 d., t. y. likus dviem dienoms iki karo pradžios. Taigi, žemės ūkio mokestis Lietuvos SSR aktualus tapo tik sovietams reokupavus Lietuvą – tada, be atskiro papildomo paskelbimo, šis įsakas pagal nutylėjimą ėmė galioti. Remiantis įsaku dėl žemės ūkio mokesčio Lietuvos SSR, mokesčiu apdedami visi gyventojai užsiimantys žemės ūkiu, o mokestis apskaičiuojamas kiekvienam atskiram ūkiui pagal visumą pajamų, gaunamų iš laukininkystės, daržininkystės, sodų ir uogynų, šienaujama pievų, o taip pat galvijų, arklių, kiaulių bei avilių. Pavyzdžiui, hektaro dirvos pajamingumas buvo vertinamas 300 rb.; sodų ir uogynų – 380 rb.; šienaujama pievų – 120 rb. Karvės pajamingumas – 230 rb.; arklio – 200 rb.; kiaulės – 160 rb.; buliaus – 150 rb.⁴³⁵ Nuo žemės ūkio mokesčio visiškai atleidžiami buvo ūkiai, kurių apskaičiuotas pajamingumas buvo mažesnis nei 1200 rb. Labiau pajamingų ūkių laukė mokesčiai⁴³⁶.

Pirmajam sovietmečiui baigiantis priimtos žemės ūkio mokesčio normos pokariu pasirodė neatitinkančios realios situacijos – tik taip galima paaiškinti sovietinio režimo sprendimą 1947 m. drastiškai padidinti

⁴³⁴ *Žr. Закон СССР о подоходном налоге с населения*, prieiga per internetą: <http://museumreforms.ru/node/13835> (žiūrėta 2023 m. liepos 27 d.)

⁴³⁵ Kartu išleistame LSSR LKT nutarime buvo nustatytos atskiros pajamingumo normos pagal apskritis, pavyzdžiui, Vilkaviškio apskr. 1 ha ariamos žemės įvertintas 360 rb., o Alytaus apskr. – tik 240 rb. Taip pat pajamingumas pagal apskritis skirdavosi ir vertinant gyvulius: kiaulė Vilkaviškio apskr. buvo vertinama 190 rb., o Alytaus apskr. – 130 rb. *Žr. LSSR LKT nutarimas dėl nustatymo apskritimis vidutinių žemės ūkio pajamingumo normų žemės ūkio mokesčiui apskaičiuoti*, in: Tarybų Lietuva, 1941-06-20, nr. 143, p. 2.

⁴³⁶ LSSR ATP įsakas dėl žemės ūkio mokesčio iš Lietuvos TSR gyventojų, užsiimančių žemės ūkiu, *ibid.*, p. 1.

pajamingumo normas. Sprendimas buvo užtvirtintas LSSR MT nutarimu 1947 m. rugpjūčio 29 d.⁴³⁷ Tikslinga palyginti „iš viršaus“ priskirtą įvairių ūkio elementų pajamingumą 1941 m. ir 1947 m. (žr. lentelę)

Lentelė Nr. 3. Žemės ūkio pajamingumo normos pagal 1947 m. rugpjūčio 29 d. LSSR MT nutarimą

Vienetas	1941 m.	1947 m.	Pokytis proc.
1 ha dirvos	240-360 rb.	770-1200 rb.	291-333 proc.
1 ha uogynų ir sodų	310-450 rb.	1200 rb.	387-267 proc.
1 ha pievų	100-140 rb.	300 rb.	300-214 proc.
Karvė	180-280 rb.	900 rb.	500-321 proc.
Arklys	160-240 rb.	700 rb.	438-292 proc.
Bulius	120-180 rb.	350 rb.	292-194 proc.
Kiaulė	130-190 rb.	400 rb.	308-211 proc.

Kito ir apatinė riba – ta, žemiau kurios ūkis laikytas nepajėgiu: jei 1941 m. gegužę ši riba buvo brėžiama ties 1200 rb., tai 1947 m. rugpjūtį ji jau siekė 2500 rb. Savaime aišku, keitėsi ir absoliučios mokesčių sumos, kurias privalėjo sumokėti žemės ūkio mokesčiu apdėtieji (žr. lentelę).

Lentelė Nr. 4. Palyginimas tarp 1941 m. ir 1947 m. žemės ūkio mokesčių dalies skirtingo pajamingumo ūkiams

Ūkio pajamingumas	Mokestis 1941 m.	Proc. nuo pajamų	Mokestis 1947 m.	Proc. nuo pajamų
4000 rb.	135 rb.	3,0	40 rb.	1,0
7500 rb.	655 rb.	8,7	140 rb.	1,9
10000 rb.	1515 rb.	15,2	305 rb.	3,1
12000 rb.	2615 rb.	21,8	505 rb.	4,2
18000 rb.	5915 rb.	32,9	1665 rb.	9,3
22000 rb.	8115 rb.	36,9	3105 rb.	14,1
25000 rb.	9765 rb.	39,1	4605 rb.	18,4

Tai buvo ne viskas – 1947 m. rugpjūtį priimtame LSSR MT nutarime buvo paaiškinta kaip papildomai turėtų būti apkrauti vadinamieji „buožiniai ūkiai“ – tie, kurie įtraukti į apskričių vykdomųjų komitetų sąrašus kaip stambūs, pajėgūs, naudojantys samdinius kaip darbo jėgą⁴³⁸. Taigi, „buožinių

⁴³⁷ LSSR MT 1947 m. rugpjūčio 29 d. nutarimas apie mokesstinį Lietuvos SSR valstiečių ūkių apdėjimą, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 95, l. 48.

⁴³⁸ Išsamus sąrašas požymių, kurie rodė esant „buožinį ūkį“: 1) nuolatinis samdomųjų darbininkų darbas; 2) samdomųjų darbininkų naudojimas nacmečiu arba po jo; 3) giminaičių naudojimas kaip „užslėptų“ samdinių; 4) sistemingas sezoninis samdinių naudojimas; 5) „ūkiai, kurie teikia kitiems valstiečių ūkiams vergoviškomis sąlygomis darbo gyvulius, sėklas, produktus ir žemės ūkio mašinas“; 6) sudėtingu

ūkių“ pajamingumas buvo dar papildomai didinamas: pavyzdžiui, jei „buožinis ūkis“ turėjo faktinį pajamingumą iki 15 tūkst. rb., tai jo pajamingumas dirbtinai būdavo didinamas 20 proc. – ir nuo šios sumos apskaičiuojami mokesčiai. „Buožiniai ūkiai“ turintys faktinį pajamingumą nuo 15 iki 20 tūkst. rb. gaudavo dar 30 proc. „priedo“, o „buožiniai ūkiai“, turintys faktinį pajamingumą virš 20 tūkst. rublių, gaudavo net 50 proc. „priedo“. Savaime suprantama, kad tokie dirbtiniai pajamingumo didinimai „buožiniams ūkiams“ buvo diskriminaciniai – fiskalinis susidorojimas su sovietiniam režimui ideologiškai nepriimtinais pajėgiais („buožiniais“) ūkiais.

Lyginant 1941 ir 1947 m. žemės ūkio mokesčius LSSR, pastebėtina tai, kad nors absoliuti mokesčio suma tarytum sumažėjo, tačiau dėl keliskart pakeltų pajamingumo įkainių labai žemai nuleista kartelė, kurią peržengus ūkiui jau būtų reikėję mokėti nemenkus mokesčius. Pavyzdžiui, hipotetinis 10 ha dirvos, 2 ha pievų ir 2 karves bei arklį turintis ūkis Vilkaviškio apskr. 1941 m. būtų įvertintas kaip turintis 4680 rb. pajamingumą ir turėtų sumokėti 196,2 rb. (135 rb. fiksuota mokesčio dalis ir 9 kap. nuo kiekvieno rublio virš 4 tūkst. rb. ribos; 4,2 proc. nuo pajamingumo). 1947 m. tas pats ūkis būtų įvertintas kaip turintis 15 100 rb. pajamingumą ir turėtų sumokėti 994 rb. (785 rb. fiksuota mokesčio dalis ir 19 kap. nuo kiekvieno rublio virš 14 tūkst. rb. ribos; 6,6 proc. nuo pajamingumo). Žvelgiant iš šio hipotetinio pavyzdžio perspektyvos, minėto ūkio pajamingumas 1941-1947 m. laikotarpiu išaugo 3,2 karto, o absoliuti sumokėtina žemės ūkio mokesčių suma – 5,1 karto. Tokiu būdu augo ne tik bendras mokesčius privalančių mokėti ūkių kiekis, bet ir suma mokesčių, kurią šie turėjo sumokėti. Istoriko M. Pociaus vertinimu, nuo 1947 m. žemės ūkyje pradėta vykdyta nepakeliama mokesstinė politika⁴³⁹ – toks įvardijimas, ko gero, yra kiek pernelyg radikalus: nors žemės ūkio mokesčiai 1947 m. ir išaugo (keičiant pajamingumo normas), bet nepakeliamais dar netapo – kitaip sunku būtų paaiškinti lėtą netrukus prasidėsiančios kolektyvizacijos pradžią LSSR.

Atitolstant nuo žemės ūkio, reikia pastebėti, kad mokesčiai lietuvių privačias pramonės ir prekybos įstaigas taip pat niekada nebuvo atšaukti. 1941 m. gegužės mokesstinė „šoko terapija“, kai per kelias dienas privačios verslo įmonės buvo apdėtos dideliais mokesčiais bei rinkliavomis, pokariu pagal nutylėjimą liko nepakeista – nors pirmosiomis reokupacijos savaitėmis privati prekyba buvo vos ne skatinama (kadangi bent šiaip taip sprendė miesto

žemės ūkio mašinų, variklių, malūnų, lentpjūvių turėjimas; 7) sistemingas žemės ūkio produktų supirkimas su tikslu parduoti. Žr. Dėl žemės ūkio mokesčio už 1948 metus įstatymo vykdymo, in: Tiesa, 1947-12-14, nr. 292, p. 1.

⁴³⁹ M. Pocius. Sovietinė žemės..., op. cit., p. 189.

gyventojų aprūpinimo problema), tačiau jokių mokesčių lengvatų jai taikoma nebuvo.

Maža to, išlikusių privačių įmonių galėjo laukti staigus mokesčių pakėlimas atskirose vietovėse. Pavyzdžiui, 1946 m. vasarą Kaune kilus vajui kovoti su „mieste įsivyravusiais kapitalistiniais elementais“ (tai nutiko po to kai iš LKP Kauno miesto komiteto sekretorių buvo pašalintas J. Grigalavičius), imta peržiūrėti privačių verslininkų sumokamus pajamų mokesčius. Tai lėmė drastišką mokesčių padidėjimą: iki perkainavimo (1946 m. liepos mėn.) Kauno mieste veikusių „privatininkų“ mokamas gyventojų pajamų mokestis siekė 8,6 mln. rb., o po perkainavimo – 19,8 mln. rb. (išaugimas 2,3 karto). Žvelgiant pagal konkrečias verslo rūšis, situacija atrodė taip: šešiolika Kaune veikusių privačių valgyklų iki perkainavimo mokėjo 580 913 rb. pajamų mokestį (vidutiniškai po 36 307 rb.), o po perkainavimo turėjo sumokėti 2 136 573 rb. (vidutiniškai po 133 535 rb.). Penkiolika Kaune veikusių privačių mėsos parduotuvių iki perkainavimo mokėjo 2 214 531 rb. pajamų mokestį (vidutiniškai po 147 635 rb.), o po perkainavimo turėjo sumokėti 5 789 867 rb. (vidutiniškai po 385 991 rb.). Perkainavimą vykdžiusiųjų dėmesį patraukė keli kraštutiniai ankstesnio „nepakankamo“ apdėjimo mokesčiais pavyzdžiai: dešrų parduotuvę turėjęs Dustautas į ketvirtį mokėjo po 6 tūkst. rb. pajamų mokesčio, o po perkainavimo turėjo mokėti 75 tūkst. rb. (t. y. nuo 24 tūkst. rb. metinio mokesčio iki 300 tūkst. rb. metinio mokesčio – mokesčiai dešrininkui Dustautui išaugo 12,5 karto); kepyklos savininkė Kacebirgienė anksčiau mokėdavo į ketvirtį po 4,5 tūkst. rb., o po perkainavimo turėjo mokėti 56 tūkst. rb. (t. y. nuo 18 tūkst. rb. iki 224 tūkst. rb. metinio mokesčio – mokesčių išaugimas 12,4 karto – D. I.)⁴⁴⁰. Aišku, tokie pavyzdžiai buvo išskirtiniai – dauguma atvejų, mokesčiai po perkainavimo augo „tik“ 2-3 kartus.

Reikia užsiminti, kad aukščiau paminėtieji „didieji“ mokesčiai nebuvo vieninteliai: remiantis SSRS ATP 1942 m. balandžio 10 d. įsaku „Apie vietinius mokesčius ir rinkliavas“, vietiniai vykdomieji komitetai turėjo teisę imti iš gyventojų vietinius mokesčius už pastatus, žemės nuomą, transporto priemones, gyvulius o taip pat vienkartinę rinkliavas kolūkiniuose turguose⁴⁴¹. 1944 m. lapkritį buvo įvesta rinkliava iš transporto priemonių

⁴⁴⁰ LKP Kauno miesto komiteto Prekybos ir Viešojo maitinimo skyriaus instruktoriaus Stankevič 1946 m. (data neaiški – ne anksčiau spalio 1 d.) pažyma apie skyriaus nuveiktą darbą po LKP Kauno miesto komiteto 2-ojo plenumo, in: LYA, f. 3110, ap. 1, b. 98, l. 36-37.

⁴⁴¹ О местных налогах и сборах (Указ от 10 апреля 1942 г.) // Ведомости Верховного Совета СССР, 1942 г., № 13. In: Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного совета СССР. 1938-1944 гг. — М.: Ведомости

savininkų: visi miestuose, miesteliuose, kurortuose ir vasarvietėse gyvenantys asmenys turėjo mokėti metinę rinkliavą už automobilius, motorines valtis⁴⁴². 1945 m. gegužę paskelbta apie rinkliavą iš gyvulių valdytojų, gyvenančių ne kaimo vietovėse: rinkliavą turėjo mokėti piliečiai, laikantys miestuose, miesteliuose, vasarvietėse ir kurortuose karves, o taip pat veršius ir jaučius, naudojamus kaip traukiamąją jėgą. Už kiekvieną turimą gyvulį numatyta nuo 20 rb. („kitose vietovėse“) iki 50 rb. („Vilniaus ir Kauno miestuose“) rinkliava⁴⁴³.

Tokia buvo pirmaisiais pokario metais LSSR susiklosčiusi mokesčių sistema – nuo pirmuoju sovietmečiu įvestų mokesčių iki karo metu SSRS įvestųjų mokesčių bei rinkliavų, kurie Lietuvoje buvo įvesti tik su sovietine reokupacija. Tačiau mokesčių sistema – t. y. kaip visa tai turėjo veikti teoriškai – buvo viena, o praktinė realybė buvo gerokai sudėtingesnė.

Mokesčių sistemos disfunkcijos. Jau 1945 m. viduryje LSSR vadovams tapo žinoma, kad respublikoje mokesčiai surenkami ypač blogai. Pavyzdžiui, vietoje 1945 m. II ketvirčiui planuotų surinkti 149,3 mln. rb. mokesčių, tesurinkta tik 66,4 mln. rb. (44,4 proc.). Itin prasta padėtis susiklostė su mokesčių išgavimu iš kaimo gyventojų: 1945 m. II ketvirtyje planuota iš jų surinkti 70 mln. rb., o iki 1945 m. birželio 1 d. tesurinkta tik 26 mln. rb. (37,1 proc.). Silpnai buvo renkami įvairūs mokesčiai: iš miestuose gyvenančių privačių prekybininkų ar amatininkų iki 1945 m. birželio 1 d. tebuvo surinkta tik 21,1 proc. šioms mokėtojų grupėms numatyto karo mokesčio, o taip pat tik 29,5 proc. gyventojų pajamų mokesčio. Prasta situacija buvo ir su privalomuoju ančdėliniu draudimu⁴⁴⁴ (tik 51,1 proc. planuotos surinkti sumos) ir 4-ąja valstybine karine paskola⁴⁴⁵ (iš planuotų surinkti 29 mln. rb. iki birželio 1 d. tesurinkta tik 18 mln. rb.)⁴⁴⁶.

Верховного совета СССР, 1945., p. 187-188. Prieiga per internetą: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131164-o-mestnyh-nalogah-i-sborah-ukaz-ot-10-aprelya-1942-g#mode/inspect/page/2/zoom/6> (žiūrėta 2023 m. liepos 30 d.)

⁴⁴² LSSR LKT 1944 m. lapkričio 22 d. nutarimas dėl rinkliavos iš transporto priemonių savininkų, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, l. 77.

⁴⁴³ LSSR LKT 1945 m. gegužės 15 d. nutarimas dėl rinkliavos iš gyvulių valdytojų, ibid., b. 30, l. 5.

⁴⁴⁴ Šis draudimas būdavo atskaičiuojamas nuo gyventojų pajamų ir skirtas padengti nuostoliams, kurie galėjo kilti dėl įvairių gamtos stichijų, gaisrų, nelaimių ir pan.

⁴⁴⁵ Dar vienas pokario metų atributas – periodiškai skelbiamos valstybinės paskolos, kurių obligacijų įsigijimas buvo suprantamas kaip „savanoriškai privaloma“ prievolė atiduoti valstybės reikmėms dalį savojo atlyginimo.

⁴⁴⁶ LSSR LKT ir LKP CK 1945 m. birželio 8 d. nutarimas dėl nepatenkinamai vykdomo mokesčių lėšų surinkimo iš gyventojų Lietuvos SSR, ibid., ap. 12, b.

Dėl prasto mokesčio surinkimo buvo apkaltinta LSSR Finansų liaudies komisariatas ir jo vietinės įstaigos. Daug kritikos išsakyta už tai, kad vilkinama privačių prekybininkų ir naminių gamintojų registracija ir apdėjimas mokesčiais. Pavyzdžiui, 1945 m. I ketvirčio pabaigoje vien Vilniaus mieste iš šių kategorijų mokėtojų buvo nesurinkti 5 mln. rb.⁴⁴⁷ Aukščiausios valdžios priimti nutarimai, kaip spręsti susiklosčiusią situaciją, buvo tipiški: sustiprinti kontrolę, komandiruoti į vietos vykdomuosius komitetus atsakingus pareigūnus, papildyti mokesčių rinkėjų aparatą „patikrintais žmonėmis“ bei įpareigoti respublikinių bei apskričių laikraščių redaktorius nušviesti sovietinės mokesčių politikos reikšmę visuomenei⁴⁴⁸. Savaime aišku, kad tokie formalūs problemos „sprendimai“ negalėjo duoti reikšmingų rezultatų, kai pati problema slypėjo ydingoje ir drakoniškoje stalinistinėje mokesčių sistemoje.

Nestebina, jog esant tokiai padėčiai atsirado apskričių asmenų, gebančių vedžioti už nosies mokesčių inspektorius ir nesumokėti į biudžetą labai didelių sumų. Geriausiu pavyzdžiu galėtų būti Kaune veikęs Antanas Kotkevičius, kuris nuo 1945 m. įsigijo eilę leidimų prekybai skirtingomis pavardėmis ir sukosi supirkinėdamas gyvulius, juos skersdamas ir pardavinėdamas skerdieną. Kai Kotkevičius buvo galiausiai demaskuotas, paaiškėjo, kad iš viso jis nesumokėjo 433 tūkst. rb. mokesčių⁴⁴⁹ – kombinacijos esmė buvo tame, kad turint kelis verslo leidimus išgalvotomis pavardėmis ir skirstant vieną didesnę verslą į kelias smulkesnes dalis, bendra gyventojų pajamų mokesčio suma buvo gerokai mažesnė nei įforminant tą patį verslą oficialiai, t. y. minėtas A. Kotkevičius būtų sumokėjęs daugiau gyventojų pajamų mokesčių už verslą X, negu išskaidęs verslą X į fiktyvius verslus Y, Z ir t.t., kurie visi savo esme tebuvo tas pats verslas X tik pridengtas išgalvotomis pavardėmis išpirktais verslo patentais.

Mažiau suktas, bet daug dažniau pasitaikęs būdas išvengti mokesčių buvo tiesiog prekiauti be išsipirkto verslo patento: vien per 1945 m. ir vien tik Kauno mieste buvo surašyti 566 protokolai už prekybą be patento. Ir nors šie skaičiai atrodo turėjo tendenciją trauktis – per pirmus penkis 1946 m. mėnesius Kaune surašyti tik 125 protokolai⁴⁵⁰ – tačiau akivaizdu, jog asmenų,

6, l. 301.

⁴⁴⁷ Ibid., l. 302.

⁴⁴⁸ Ibid., l. 303-304.

⁴⁴⁹ LSSR MVD Kauno miesto skyriaus 1946 m. rugpjūčio 7 d. pažyma LKP Kauno miesto komiteto sekretoriui Gadbankui, in: LYA, f. 3110, ap. 1, b. 79, l. 9.

⁴⁵⁰ LKP Kauno miesto komiteto sekretoriaus Prekybai ir viešajam maitinimui pavaduotojo Solomino 1946 m. birželio 25 d. pažyma apie prekybos ir viešojo maitinimo padėtį Kaune, *ibid.*, b. 98, l. 11.

neperkančių verslo patentų, kontingentas išliko.

Dar vienas būdas išvengti mokesčių naštos buvo pirkti patentą vienokiai veiklai, o realiai vykdyti kitą. Pavyzdžiui, kaunietis Simanavičius buvo sučiuptas kaip išsipirkęs patentą verstinis batsiuvio amatu iš užsakovo pateiktos medžiagos, o realiai vertėsi tuo, kad supirkinėjo turguje odas, jas raugino ir perpardavinėjo. Kitas Kauno gyventojas Gecevičius, buvęs privačios duonos kepyklos savininkas, įsigijo patentą kaip namų gamintojas – gaminti pardavimui riestainius. Realybė buvo tokia, kad Gecevičius samdė tris asmenis, gamino riestainius ir bandeles, pardavinėjo jas spekuliantams. Buvęs verslininkas Katilius išsiėmė patentą gaminti batų tepalą – jam buvo nustatytas 19 tūkst. rb. metinis pajamų mokestis. Patikrinus paaiškėjo, kad Katiliaus verslas labai pelningas – metinė apyvarta siekė apie pusę milijono rublių, taigi, pajamų mokestis turėjo siekti apie 300 tūkst. rublių. Įdomia mokesčių surinkimo praktika užsiėmė Kauno miesto Stalino rajono Finansų skyrius: visiems naminiams gamintojams (batsiuviams, kirpėjams, laikrodininkams, karstadirbiams, kepėjams, fotografams) nustatė vienodą pajamų ribą – 32 tūkst. rb. metams, o pajamų mokestis buvo skaičiuojamas pagal mokesčių inspektorių asmenines simpatijas. Taip karstadirbys Jakimavičius sumokėjo 6058 rb. mokesčio, kepyklos savininkas su didele apyvarta (nenurodyta kokia) – 7308 rb., kažkoks Kučinskas, turintis 6 samdomus darbuotojus (neaišku kokių verslu besiverčiantis) – 9558 rb., o įspūdingiausia buvo fotografo Juškos mokesčių apskaita – nurodant, kad jis teturėjo 40 rb. metinių pajamų⁴⁵¹.

Aišku, „mokesčių inspektorių asmeninės simpatijos“ atsirasdavo ne lygioje vietoje: pasiturintys privatūs verslininkai kyšiais pinigais ar natūra išsipirkdavo galimybę sumokėti valstybei mažesnius mokesčius. 1947 m. iš LKP pašalintas pil. Agapovas – už tai, kad būdamas Pagėgių apskrities vykdomojo komiteto Finansų skyriaus vedėju, periodiškai ėmė iš prekybininkų kyšius⁴⁵². Tokių pavyzdžių galima rasti ir daugiau.

Esant tokioms tendencijoms, metai iš metų didėjo suma, kurios nepavykdavo surinkti mokesčių inspektoriams. Remiantis 1947 m. gegužę paskelbtu LSSR MT nutarimu, 1947 m. sausio 1 dienai LSSR nebuvo surinkta įvairių mokesčių 141,5 mln. rb. sumai, iš jų 81,3 mln. rb. (57,5 proc.) – žemės ūkio mokesčio. Į šią sumą įėjo ir į apskaitą neįtraukti mokesčiai (pavyzdžiui, vien Kretingos apskrityje 1946 m. pabaigoje buvo neapskaityti ir neapdėti

⁴⁵¹ Pažyma apie Kauno miesto finansinių organų padarytas klaidas (1946 m., tiksliai data neaiški), *ibid.*, l. 170.

⁴⁵² LKP CK biuro sprendimas dėl LKP Pagėgių apskrities sprendimo pašalinti Agapovą iš VKP(b) narių, *ibid.*, f. 1771, ap. 10, b. 113, l. 6.

mokesčiais 2 tūkst. valstiečių ūkių – 617 tūkst. rublių sumai) ir neteisingai apskaičiuoti mokesčiai (pavyzdžiui, vien iš 40-ies Marijampolės valsčiaus „buožinių ūkių“ nepriskaičiuota beveik 52 tūkst. rb. mokesčių, Šiaulių apskrities Stačiūnų valsčiuje iš 26 „buožinių ūkių“ nepriskaičiuota beveik 48 tūkst. rb. mokesčių) bei neteisėtai nurašyti mokesčiai (tos pačios Kretingos apskrities Finansų skyrius neteisėtai nurašė 508 tūkst. rb. mokestinių skolų, priteistų teismo). Aukščiausios valdžios nutarimai, kaip reikėtų spręsti susiklosčiusią situaciją, buvo tipiški – nurodymas LSSR Finansų ministrui A. Drobniui „sustiprinti kontrolę“⁴⁵³.

Iš aukščiau pateiktų duomenų yra akivaizdu, jog visą nagrinėjamąjį 1944-1947 m. laikotarpį reali mokesčių surinkimo LSSR padėtis ženkliai skyrėsi nuo aukščiausių sovietinio režimo institucijų priimtų mokestinės politikos gairių. Gausybė įvairių mokesčių, problemiška pajamų apskaitos sistema, klaidos nulemtos inspektorių nekompetencijos arba korupcijos – viskas vedė į tai, kad dažnam privačiu verslu užsiimančiajam ar žemės ūkiu disponuojančiam LSSR gyventojui vienaip ar kitaip pavykdavo išvengti mokesčių ta visa drakoniška apimtimi, kurią buvo numatęs sovietų režimas.

2.3. Tarp oficialiojo ir neoficialiojo rato: artelės.

Artelės – tuometinio sovietinio režimo aktyviai propagauta ūkio subjektų forma: tam tikros profesijos meistrų kooperatyvai. Nors artelės ypatingai buvo ypatingai skatinamos pirmuoju sovietmečiu, o pokariu režimo viešas požiūris į jas buvo kiek atsargesnis, visgi amatininkų ir tam tikrų profesijų atstovų (pavyzdžiui, kirpėjų) būrimasis į arteles buvo skatinamas.

Vis dėlto artelių niekaip negalima priskirti oficialiajam ekonomikos ratui – artelės geriausiu atveju buvo ant ribos tarp oficialiojo ir neformaliojo rato, o dažniausiai nuslysdavo į neformaliają ekonomiką. To įrodymu galėtų būti vien jau pirmaisiais reokupacijos mėnesiais viešai pasigirdę priekaištai artelėms lupikavimu – kad vienoje ar kitoje jų iš klientų imama daugiau negu nurodyta oficialiuose kainoraščiuose.

Ilgainiui kaltinimai siekiu pasipinigauti evoliucionavo į nebe viešus, bet gerokai baisesnius kaltinimus – kad po artelių iškabomis prieglobstį randa buvę verslininkai, kurie socialistinius ūkio susivienijimus – arteles – paverčia kapitalistinėmis įmonėmis. 1945 m. spalį J. Bartašiūnas pranešė apie Vilniuje veikusią artelę „Lignum“, kurios vadovai anksčiau turėjo privačias stalių dirbtuves, o sugrįžus sovietams, susijungė į artelę, kurioje gamino spintas ir

⁴⁵³ LSSR MT 1947 m. gegužės 20 d. nutarimas apie mokesčių surinkimo būklę Respublikoje, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 87, l. 65-70.

kitus baldus. Šie artelės turētu sunkvežimiu būdavo gabenami į provinciją, ten parduodami, o už gautus pinigus perkami maisto produktai, kurie vėliau būdavo parduodami Vilniaus turguose⁴⁵⁴. 1946 m. vasarą Kaune pastebėta tendencija, kad privatūs verslininkai „oficialiai“ nutraukia savo veiklą ir stoja į Pramkombinatą⁴⁵⁵ ar kitas arteles, kur „po valstybine iškaba tęsia darbą savo naudai“: vykdo privačius užsakymus, užsidirba sau⁴⁵⁶.

1946 m. J. Bartašiūnas į valdžią kreipėsi su išsamiu pranešimu apie neraminančią padėtį įvairiose artelėse. Kai kuriose jų buvo imituojamas darbas (pavyzdžiui, artelė „Audėjas“ teturi vienintelį darbuotoją – pirmininką – ir nors jau du mėnesius nebevykdo veiklos, bet atlyginimas pirmininkui mokamas), kai kuriose aplaidžiai švaistoma įranga (artelės „Saldainis“ įranga buvo be jokio įforminimo patalpinta artelės „Arbor“ patalpose, o iš jų artelės „Keramika“ atstovai pasiėmė sau reikalingas detales), be pagrindo (o tokiu atveju galima suprasti, kad pagrindas yra grobstymas) padidinamos žaliavų normos reikalingos gamybai (artelė „Bakelitas“ šešiskart padidino žaliavos normą gaminiams, kur liko „sutaupytos“ medžiagos, neminima), padidinama gaminių savikaina (artelė „Keramika“ nurodė vazos savikainą 10 rb., patikrinus paaiškėjo, kad ji siekia tik 3,88 rb.), o kai kuriose artelėse oficiali veikla tebuvo tik priedanga (artelėje „Lagaminas“ darbo metu meistrai gamino moteriškus rankinukus, kuriuos parduodavo privačiai, tuo tarpu oficialus darbuotojo atlyginimas už pusę mėnesio tesiekė 37,5 rb.), Dar kai kur oficiali produkcija tapdavo atlyginimo dalimi (artelėje „Raudonasis spalys“ darbuotojai be atlyginimo dar gaudavo ir po 50-100 butelių limonado kas mėnesį (1 rb. už butelį) – juos, savaiame aišku, brangiau (3 rb. už butelį) parduodavo rinkoje ir taip „prisidurdavo“ prie atlyginimo)⁴⁵⁷. Iš pateiktų pavyzdžių susidaro vaizdas, jog artelių kolektyvai – pradėdant eiliniaus darbuotojais ir baigiant vadovais – dažnu atveju į „oficialiąją darbo dalį“ žiūrėjo pro pirštus, o darbą artelėse suvokė kaip galimybę papildomai užsidirbti iš privačių užsakymų arba nugvelbtų žaliavų (produkcijos)

⁴⁵⁴ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. spalio 10 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 41, l. 114-115.

⁴⁵⁵ Artelės principu veikęs stambus įvairių meistrų susivienijimas, skirtas tam tikro miesto gyventojų buitiniam aptarnavimui.

⁴⁵⁶ LKP Kauno miesto komiteto Prekybos ir Viešojo maitinimo skyriaus instruktoriaus Stankevič 1946 m. (data neiški – ne anksčiau spalio 1 d.) pažyma apie skyriaus nuveiktą darbą po LKP Kauno miesto komiteto 2-ojo plenumo, in: LYA, f. 3110, ap. 1, b. 98, l. 39.

⁴⁵⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. rugsėjo 11 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 72, l. 28-29.

pardavimo rinkoje.

Ten kur nebuvo galima sukurti neapskaitytos produkcijos, būdavo sukuriamas neapskaitytas darbas: 1947 m. rudenį taip pat demaskuoti kombinatoriai artelėje „Darbo kirpėjas“. Pasirodo, kad artelei „iš viršaus“ buvo priskirtas menkas darbo planas, taigi, artelės vadovas (kartu su vyriausiuoju technologas ir buhalteriu) leido kirpėjams (iš viso artelėje dirbo 22 kirpėjai) dirbti „virš plano“ t. y. į savo kišenę. Žinoma, už tokį „neapskaitytą darbą“ reikėjo „susimokėti“ „organizatoriams“: kiekvienas kirpėjas trijulei kombinatorių mokėdavo 150-300 rb. kas mėnesį. Lyg to būtų maža, „organizatoriai“ pradėjo imti kyšius iš naujai į darbą priimamų kirpėjų: moterų kirpėjas už „prisirašymą“ mokėjo 3000 rb., vyrų – 2000 rb. MVD skaičiavimais, pagrindinis kombinacijos organizatorius – vyriausiasis technologas – per 10 mėnesių „veiklos“ užsidirbo apie 70 tūkst. rb.⁴⁵⁸

Įspūdingesnis už šią kombinaciją tegalėjo būti tik pagrindinio veikėjo – to paties vyriausiojo technologo – laiškas Vilniaus miesto MVD OBCHSS viršininkui. Pradėta nuo gan buko melo (apie tai, kad kirpėjai susimokėdavo gera valia, iš solidarumo), tęsta retoriniu klausimu kaip galima buvo išgyventi iš oficialaus atlyginimo (iš viso 690 rb., iš jų 70 rb. tekdavo valstybinei paskolai, 21 rb. partinei įmokai, 38 rb. gyventojų pajamų mokesčiui, 12 rb. viengungio mokestis, „butas ir šviesa“ – 130 rb., malkos – 200 rb., taigi, gyvenimui t. y. maisto kortelių išsipirkimui, lieka 198 rb. – ko, anot laiško autoriaus, nepakako), pridėta pasvarstymų, kad kirpėjų realių pajamų išvis neįmanoma supaisyti, o ir šiaip abejotina ar kas gyvena vien iš atlyginimo („Žinoma, mes pasilikdavom sau, gyvenimui. O kas gyvena sąžiningai vien iš atlyginimo? Abejočiau net dėl ministrų“), smogta konkrečiu verslininkišku pasiūlymu („Apibendrinant visa tai, prašyčiau Jūsų nutraukti šitą bylą ir Jūs už tai gausite 10 000 rb.“) ir užbaigta apeliavimu tiek į ūkiškumą („Aš per metus šioje artelėje atidariau 12 taškų⁴⁵⁹ ir likvidavau 38 000 rb. deficitą“), tiek į geranoriškumą („Laukiu iš Jūsų gero rezultato ir viliuosi Jūsų gera širdimi, padarykite mus laimingais žmonėmis ateityje“)⁴⁶⁰. Sprendžiant iš to, kad cituojamas laiškas atsidūrė ant Bartašiūno ir Gedvilo stalų, OBCHSS viršininko geranoriškumu viltasi be reikalo.

Apibendrinant pirmaisiais pokario metais su LSSR artelėmis susidariusią situaciją, iš paminėtų šaltinių galima spręsti, jog net šioje – pakankamai oficialioje ir ideologiškai priimtinoje – ūkinės veiklos formoje

⁴⁵⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. lapkričio 26 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 103, l. 90-91.

⁴⁵⁹ Omenyje turima, kad atidaryta dvylika artelės padalinių.

⁴⁶⁰ Priedas, *ibid.*, l. 92.

būta gausu pelno siekimo ir korupcijos. Dorų amatininkų ir meistrų kolektyvai, imantys kainoraščiuose nustatytus įkainius už prekes ir paslaugas liko tik sovietinių ideologų fantazijose (dažniausiai praspūstančiose į oficiozų puslapius), o realybė pasirodė daug labiau proziška ir kapitalistinė – siekis gerai gyventi (materialine prasme) buvo būdingas net tiems, kurie dirbo po „valstybine artelės iškaba“.

2.4. Neoficialusis ratas.

Privati prekyba. Vėlesnio laikotarpio LSSR ekonomistai į faktą, jog pirmaisiais pokario metais respublikoje leista veikti privačiai prekybai, žiūrėjo savotiškai: esą tokia situacija susiklostė dėl to, kad nacių okupacijos laikotarpiu buvo išgrobstyta daug „liaudies turto“ – jis atsidūrė privačių vertėivų kišenėse ir laikinas privačios prekybos leidimas buvo būdas „liaudies turta“ gražinti teisėtiems savininkams – „dirbantiesiems“⁴⁶¹. Žvelgiant į platesnį kontekstą, pirmaisiais pokario metais privati prekyba be Lietuvos SSR buvo leista ir Latvijos SSR, Estijos SSR, Moldavijos SSR, Karelo-Suomijos SSR, o taip pat Vakarų Baltarusijoje ir Vakarų Ukrainoje. Tokį faktą supriešinus su aukščiau pateiktu sovietinių ekonomistų vertinimu, pastarasis atrodo gan absurdiškai: tiek geografiniu (remiantis logika, kad reikalinga leisti privačią prekybą kaip būdą susigražinti nacmečiu išgrobstyta turta, būtų reikėję ją leisti visoje Baltarusijos ir Ukrainos teritorijoje, o taipgi ir dalyje RSFSR) tiek istoriniu (privačios prekybos „leidimo riba“ kažkaip stebėtinai sutapo su riba teritorijų, kurias SSRS okupavo 1939-1940 m.) aspektu. Taigi, akivaizdu, jog sovietinio režimo logika leisti privačią prekybą pokariu buvo kita.

Visų pirma, nacių okupacijos laikotarpiu išryškėjusi miesto gyventojų aprūpinimo problema, o taip pat ir dėl karo veiksmų metu įvykusių sugriovimų susiklosčiusi padėtis vertė Lietuvos teritoriją reokupuojančius sovietus imtis skubių sprendimų – kaip užtikrinti bent šiekį tokių miesto gyventojų aprūpinimą produktais. Privati prekyba šiuo atveju puikiai tiko – jos nereikėjo organizuoti „iš viršaus“, ji kūrėsi pati, skatinama natūralaus siekio pasipelniti. Tai liudija ankstesniame skyrelyje (žr. skyrelį „Laisva prekyba“) aptartas spartus – kone stichiškas – privačios prekybos plėtimasis pirmaisiais reokupacijos mėnesiais.

Antra, bent jau Lietuvos SSR atveju, privačios prekybos pokariu nereikėjo leisti, nes ji kol nebuvo uždrausta: netgi 1941 m. gegužę įvykusi

⁴⁶¹ A. Pajuodis, Lietuvos TSR mažmeninės prekybos tinklo vystymosi bruožai, in: *Ekonomika*, 1962, T. 2, p. 51.

mokestinė „šoko terapija“ formaliai neuždraudė privačios prekybos – tik ją stipriai apribojo tiek administraciniu (sovietiniai vykdomieji komitetai įgavo sprendžiamąją galią – ar suteikti prekybos leidimą, ar ne), tiek mokestiniu (privačia prekyba po 1941 m. gegužės nebelabai apsimokėjo užsiimti dėl milžiniškų mokesčių) aspektu. Sovietinių ekonomistų duomenimis, vėlyvą 1941 m. pavasarį LSSR buvo likę 2869 privačios prekybos įmonės⁴⁶².

Karo netektys ir sugriovimai privatiems prekybininkams iš dalies buvo naudingi – viena yra tai, kad dėl jų oficialusis gyventojų aprūpinimo ratas neveikė taip, kaip iki karo – vien jau kortelių sistema (kurios nebuvo 1940-1941 m.) skatino dalį pirkėjų kreiptis į privačius prekybininkus: kaip galimybę gauti norimų gėrybių be kortelių, nors ir labai brangiai. Antra, traumuojančios pastarųjų metų – ypač karo laikotarpio – patirtys didino bendrą visuomenės, ypač gyvenančios miestuose, nerimą: tą, kuris skatino vertinti realius, materialius, praktiškus daiktus, produktus (gėrybes), o ne abstrakčius pinigus, kurie netikėtai gali tapti beverčiai. Esant tokiai padėčiai, privatūs prekybininkai – „įteisinti spekuliantai“ – buvo paklausūs, gebėjo pelnytis ir plėsti savo veiklą: kitaip neišeina paaiškinti to, kodėl pokarinėje LSSR su jos drakoniškais mokesčiais privačiam verslui, pastarasis neišnyko, nesustojo vietoje, o netgi plėtėsi. Be mokesčių, privati prekyba pokariu susidūrė su eile kitų suvaržymų. Sovietinio ekonomisto A. Venckaus teigimu, privačiai prekybai bankai neteikė kreditų, pramonės įmonės nepardavinėjo produkcijos, prekiauti buvo leidžiama ne visomis prekėmis, ribojamas darbuotojų samdymas⁴⁶³.

Režimas, kaip atsvarą privačiai prekybai, bandė plėtoti komercinę prekybą. Net į viešumą praslysdavo atvirų įvertinimų, jog komercinė prekyba – bandymas sutramdyti lupikaujančius prekybininkus. Komercinė prekyba leido daliai visuomenės nesuabsoliutinti kortelių sistemos: jei turi daug pinigų, gali įsigyti reikiamų gėrybių komercinėse parduotuvėse, maitintis komercinėse užkandinėse. Visgi šis privalumas tegalėjo būti labai ribotas – komercinės prekybos įstaigos privalėjo laikyti labai aukštas kainas, nes kitu atveju, jas galėjo užplūsti pinigų pirkėjų („spekulantų“) banga, iššluosianti lentynas ir prekes perparduosianti juodojoje rinkoje: taigi, komercinių parduotuvių kainos turėjo būti netgi aukštesnės nei rinkoje – kad spekuliantams tiesiog neapsimokėtų pirkti komercinėse parduotuvėse.

Esminė problema buvo tai, kad nepaisant visko, komercinės prekybos įstaigos tebuvo „valdžios įstaigos“ (plačiąja prasme): komercinių prekybos

⁴⁶² A. Venckus, Tarybų Lietuvos vartotojų kooperacija 1940-1953 metais, in: *Ekonomika*, 1965, T. 5, nr. 2, p. 73.

⁴⁶³ *Ibid.*, p. 85.

įstaigų darbuotojai tebuvo valstybės samdomi darbuotojai, nesuinteresuoti darbo rezultatais ir gaunantys daugiau ar mažiau fiksuotą atlyginimą. Nestebina, jog esant tokiai situacijai, tarp komercinių parduotuvių darbuotojų pasitaikė grobstymo atvejų: 1947 m. birželį Klaipėdoje OBCHSS sučiupo vienos miesto komercinės parduotuvės vedėją, nes ši nuo metų pradžios gavusi 26 tonas druskos komercinei prekybai, tik vieną toną pardavė per parduotuvę, o likusias 25 tonas – spekuliantams.⁴⁶⁴

Grįžtant prie privačios prekybos, galima pastebėti, jog 1944-1947 m. laikotarpiu sovietinio režimo ir privačios prekybos santykiai LSSR laipsniškai kito. Galima būtų tai abstrakčiai periodizuoti: 1) „Laisvos prekybos“ propagavimo laikotarpis (1944 m. liepa – 1945 m. sausis); 2) Tylaus sambūvio su privačia prekyba laikotarpis (1945 m. sausis – 1946 m. birželis); 3) Privačios prekybos išstūmimo laikotarpis (1946 m. birželis – 1947 m. gruodis). Kiekvieną šių laikotarpių dera aptarti atskirai.

Pirmuoju laikotarpiu režimui buvo gyvybiškai svarbu, kad reokupuotuose miestuose rastųsi privati verslinė iniciatyva, galinti bent šiaip taip aprūpinti gyventojus būtiniaisiais produktais. Privati prekyba tuo laikotarpiu gan sparčiai atsikūrė – tai rodo ir periodiškai sovietiniuose dienraščiuose spausdintos žinutės apie įvairiuose miestuose išsipirktų prekybos leidimų skaičių. Tose žinutėse kertinis yra žodelis „jau“ („jau yra 500 privačių prekybininkų“ ir pan.): privačios prekybos atsikūrimas rodėsi tarytum raminantis veiksnys – privatininkų daugėja, reiškia padėtis (miestų gyventojų aprūpinimas) gerėja. Priešingu atveju, jei žodelis „jau“ tame kontekste būtų turėjęs neigiamą reikšmę, kiltų klausimas kodėl režimas nieko nedaro, kad stabdytų kapitalizmo LSSR atsikūrimą. Visgi akivaizdu, kad taip nebuvo: pirmaisiais reokupacijos mėnesiais privati prekyba buvo reikalinga ir naudinga režimui – to paprasčiausias įrodymas yra tai, kad pačioje reokupacijos pradžioje režimas netgi viešai kvietė užsiimti privačia prekyba.

Antruoju laikotarpiu iš viešosios erdvės išnyko pranešimai apie privačios prekybos plėtrą, tačiau tuo pat metu ji nebuvo puolama. Pirmajam laikotarpiui baigiantis (1944 m. lapkričio 30 d.) priimtas LSSR LKT nutarimas „Dėl naminių gamintojų-amatininkų ir privačių prekybos-pramonės įmonių registravimo“ pastatė privačią prekybą į gan aiškius rėmus, nurodydamas kas yra draudžiama (pavyzdžiui, komiso, knygų ir vaistų prekyba, prekybos įmonės, kuriose dirba daugiau kaip du samdomi darbininkai) ir kas turi

⁴⁶⁴ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. birželio 3 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 101, l. 35.

sprendžiamąją galią (miestų ar apskričių vykdomieji komitetai)⁴⁶⁵.

Pastebėdamas augančius neigiamus ūkinius reiškinius (iššvaistymus, grobstymus) režimas pradėjo su jais sieti privačius prekybininkus – tiesa, tai kol kas buvo daroma neviešai, uždaruose aukščiausios valdžios institucijų posėdžiuose. Pavyzdžiui, 1945 m. kovo 23 d. LKP CK nutarime „Apie kovą su iššvaistymais ir grobstymais LSSR prekybinėse organizacijose“ esama tokio teiginio: „Toks [netinkamas, nepatenkinamas – D. I.] kadrių parinkimas [prekybinėse organizacijose – D. I.] privedė prie to, kad į prekybines organizacijas prasiskverbė klasiškai svetimi elementai, buvę privačių parduotuvių savininkai“⁴⁶⁶. Šis sakinytis gerai nusako režimo požiūrį į privačius prekybininkus kaip svetimuosius („klasiškai svetimus elementus“), kuriuos būtina laikyti saugiu atstumu (neleisti „prasiskverbti į prekybines organizacijas“). Tuo pat metu „privačių parduotuvių savininkams“ leista veikti (t. y. ne visi jie buvo „buvę“ – buvo gausu „esamų“) ir netgi jų atskiras veikimas kėlė sovietinei valdžiai rūpestį: tame pačiame nutarime pateikti pavyzdžiai apie privačių prekybininkų neigiamą veiklą. Pavyzdžiui, respublikinėje vartotojų kooperacijos bazėje Kaune veikusi grobstytojų grupė pagrobta gėrybes pardavė privatioms parduotuvėms. Arba kažkurioje (nutarime nenurodyta) tarpapskritinėje vartotojų kooperacijos bazėje veikę grobstytojai grobį realizavo per privatinius⁴⁶⁷. Taip viename LKP CK nutarime privatiūs prekybininkai figūravo trijuose skirtinguose vaidmenyse: kaip klastingi įsibrovėliai (jei patekdavo į prekybines organizacijas), kaip ciniški prekijai (jei pirkdavo iš grobstytojų grobį), kaip grobstymų bendrininkai (jei bendradarbiaudavo su grobstytojais realizuojant grobį). Nepaisant tokio išskirtinai neigiamo požiūrio į privačius prekybininkus, aukštuose kabinetuose nebuvo kalbama apie šio sluoksnio likvidavimą (plačiąja prasme) – ir tai darsyk rodo paradoksalią padėtį, kurioje tuomet buvo sovietinis režimas Lietuvoje – tarp dviejų girnapiusių: realios (prastos) miestų gyventojų aprūpinimo padėties, kuriai spręsti privati prekyba buvo reikalinga, iš vienos pusės ir fantastinių sovietinės ideologijos dogmų, reikalaujančių „išstumti kapitalistinius elementus“.

Šiam laikotarpiui einant į pabaigą, pasitaikė net pavydus režimo institucijų požiūris į privačią prekybą. 1946 m. gegužės 28-31 d. LKP CK

⁴⁶⁵ LSSR LKT 1944 m. lapkričio 30 d. nutarimas „Dėl naminių gamintojų-amatininkų ir privačių prekybos-pramonės įmonių registravimo“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, l. 90-91.

⁴⁶⁶ LKP CK 1945 m. kovo 23 d. nutarimas „Apie kovą su iššvaistymais ir grobstymais LSSR prekybinėse organizacijose“, in: LYA, f. 1771, ap. 8, b. 51, l. 20.

⁴⁶⁷ Ibid., l. 21.

darbuotojai Kopytovas, Gorochovas ir Bezrodnas įvykdė Vilniaus miesto prekybinės sistemos patikrą, kuria nustatė, jog sostinės gyventojų aprūpinimas duona ne tik negerėja, bet paskutiniu metu tapo netgi grėsmingai blogas. Be to, miesto valstybinės ir kooperatinės prekybos įstaigos visiškai nereaguoja į vasariškus karščius ir neorganizuoja prekybos gaiviaisiais gėrimais, alumi, ledais. „Užtat Gedimino gatvėje ir ypač turguose privatininkai nuostabiai⁴⁶⁸ (*sic!*) organizavo tokią prekybą. Ledai – 5 rb., limonadas pagamintas gamykloje – 5-10 rb. (300-350 gr. butelis), alus 5 rb. už stiklinę, ir net arbata iš karšto virdulio – 5 rb. stiklinė, su cukrumi ir pagal pageidavimą su pyragėliais, bandelėmis, riestainiais, sausainiais ir t.t.“⁴⁶⁹. Jei net LKP CK darbuotojams (sprendžiant iš pavardžių, atvykėliams iš rytinių SSRS teritorijų) privati Vilniaus miesto prekyba padarė tokį įspūdį lyginant su neįgalia valstybine-kooperatine prekyba, galima spręsti, kad eiliniams gyventojams, mažiau kaustomiems ideologinių dogmų, tie įspūdžiai buvo dar stipresni.

Kalbant apie Kauną, iš šio miesto situacijos galima daryti toli siekiančias išvadas apie privačios prekybos raidą aprašomuoju laikotarpiu. Remiantis Kauno miesto vykdomojo komiteto pirmininko Krastino pateiktais duomenimis, 1945 m. sausio 1 d. Kaune buvo 545 privačios prekybos vienetai⁴⁷⁰, o liepos 1 d. pasiekė 713 vienetų, tiesa, 1946 m. sausio 1 d. jau nukrito iki 615 vienetų, o gegužės 1 d. liko tik 392 privačios prekybos vienetai. Tokį ženklų sumažėjimą (nuo 1945 m. liepos 1 d. iki 1946 m. gegužės 1 d. Kauno miesto privačios prekybos vienetų sumažėjo beveik 45 proc.) anot Krastino, lėmė valstybinės prekybos aparato augimas, o taip pat komercinės prekybos tinklo veikla, o papildomai prisidėjo finansinių organų darbo pagerinimas bei „mokestinio preso sustiprinimas“⁴⁷¹.

„Mokestinio preso sustiprinimas“ išties atrodo kaip pagrįstas argumentas privačios prekybos mažėjimo paaiškinimui. To paties Krastino pateiktais duomenimis, 713 privačios prekybos vienetų, veikusių Kaune 1945 m. liepos 1 d. buvo apdėti 8,37 mln. rb. pajamų mokesčiu – vidutiniškai 11,7 tūkst. rb. Tuo tarpu, 392 privačios prekybos vienetai veikė 1946 m. gegužės 1

⁴⁶⁸ Originale „zamečatelno“ (rus.)

⁴⁶⁹ Pažyma apie prekybą Vilniaus mieste, *ibid.*, ap. 9, b. 99, l. 11-12.

⁴⁷⁰ Šioje vietoje pastebimas nesutapimas su 1944 m. lapkritį J. Grigalavičiaus pateiktais privačios prekybos Kaune skaičiais – 1243 (žr. skyrelį „Laisva prekyba“). Čia reikia pastebėti, kad J. Grigalavičiaus duomenyse įskaičiuoti ir 498 stalai turgavietėse, kurių Krastinis neskaičiavo.

⁴⁷¹ Kauno miesto vykdomojo komiteto pirmininko Krastino 1946 m. birželio 14 d. pažyma apie privačios prekybos padėtį Kauno mieste, *ibid.*, f. 3110, ap. 1, b. 98, l. 43.

d. buvo apdėti 9,38 mln. rb. pajamų mokesčiu – vidutiniškai 23,7 tūkst. rb.⁴⁷². Taigi, prekybos vienetų skaičiui susitraukus 45 proc., vienam verslui tenkanti vidutinė pajamų mokesčio (o čia tik pajamų mokestis – vienas iš daugelio sovietinės mokesčių sistemos elementų) dalis išaugo daugiau kaip dukart. Neabejotina, kad toks „mokestinis presas“ pamažėle stūmė iš privačios prekybos net ir pačius pajėgiausius prekybininkus.

Nepaisant to, tokia padėtis – nuoseklus privačios prekybos mažinimas „mokestinio preseo sustiprinimu“ – ne visiems partiniams-sovietiniams veikėjams atrodė priimtinas. Privačios prekybos ženklus egzistavimas Kaune – netgi nepaisant brutalaus „mokestinio preseo“ – negalėjo likti nepastebėtas Maskvoje. 1946 m. birželį Kauno miesto LKP komiteto darbą tikrino iš VKP(b) CK atsiųsta komisija, vadovaujama V. Žavoronkovo⁴⁷³. Šio patikrinimo rezultatu tapo birželio 28 d. priimtas LKP CK nutarimas „Apie Kauno miesto LKP komiteto vadovavimą politiniam ir ūkiniam miesto gyvenimui“, kuriuo iš pareigų pašalintas Kauno miesto komitetui vadovavęs J. Grigalavičius, o nutarime be politinių priekaištų (pavyzdžiui, „antisovietinių organizacijų“ veiklos ar „politiškai nepatikimų elementų“ valdžios įstaigose) išsakyta ir kritika netinkamam požiūriui į privatinius: „Kauno miesto partijos komitetas neparodė tinkamo rūpesčio dirbančiųjų reikmėms ir nevykdo kovos su privatiniu⁴⁷⁴, kuris prasiskverbęs į visas miesto ūkinio gyvenimo sritis ir pelnosi valstybės ir dirbančiųjų sąskaita. Esama atvejų, kai atskirų gamyklų produkcija realizuojama ne per valstybinę prekybos sistemą, o tik per privatinius“. Užbaigta triuškinančiu susiklosčiusios situacijos apibendrinimu: „Kovos su privačiais-kapitalistiniais elementais nebūtis pakirto miesto dirbančiųjų aprūpinimą ir ekonominę gerovę“⁴⁷⁵. Po tokio įvertinimo tikslinga kalbėti apie prasidėjusį trečiąjį sovietinio režimo ir privačios prekybos tarpusavio santykių laikotarpį, nes triuškinantys „Kauno bylos“ rezultatai („seno komunisto“ J. Grigalavičiaus pašalinimas iš vadovaujamo posto; posto neteko ir „mokestinį presą“

⁴⁷² Ibid.

⁴⁷³ J. Grigalavičius, *Kada Lietuvoje...* op. cit., p. 21. Pastebėtina tolesnė V. Žavoronkovo karjeros eiga: 1946 m. spalį – SSRS Prekybos ministro pavaduotojas; 1948 m. kovą – SSRS Prekybos ministras (juo prabuvo iki pat Stalino mirties).

⁴⁷⁴ Lietuvių kalba rašytuose dokumentuose pasitaiko terminas „privatus verteiva“. Be to, pastebėtinas šio konstrukto vartojamas vienaskaita – tarytum „privatus verteiva“ (privatininkas) būtų kažkoks vienatinis blogis, demonas.

⁴⁷⁵ LKP CK 1946 m. birželio 28 d. nutarimas „Apie Kauno miesto LKP komiteto vadovavimą politiniam ir ūkiniam miesto gyvenimui“, in: LYA, f. 1771, ap. 190, b. 4, l. 74-75.

pakankama priemone kovai su privačia prekyba laikęs Kauno miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Krastinas) negalėjo likti nepastebėti kitų vietinių partinių-sovietinių vadovų: LSSR nuo 1946 m. birželio pabaigos prasidėjo aktyvi kova su „privačiais-kapitalistiniais elementais“, kurių akivaizdžiausia forma, žinoma, buvo privati prekyba. Čia reikia pastebėti, jog esama duomenų, kad net aukšti tuometiniai sovietinės valdžios atstovai (pavyzdžiui, pokariu LSSR Finansų ministro pareigas ėjęs A. Drobnyš) nevienareikšmiškai žiūrėjo į privačią prekybą, asmeniniuose pokalbiuose pareiškėdavo, jog ją reikėtų leisti⁴⁷⁶.

Kaip privati prekyba prasidedant šiam laikotarpiui buvo išsikerojusi rodo tokie duomenys: 1946 m. birželį Kauno mieste buvo 392 privačios prekybos įmonės, kurių metinė apyvarta siekė apie 90 mln. rb., kai tuo tarpu Kaune veikusio valstybinio prekybos tinklo 1945 m. metinė apyvarta siekė 251 mln. rb.⁴⁷⁷. Taigi, bent jau Kauno mieste privati prekyba sudarė apie 26 proc. visos prekybos apyvartos⁴⁷⁸. Jei Kauną suvoktumėme kaip visą Lietuvą reprezentuojantį pavyzdį, palyginimui dera pastebėti, kad dar prieš karą – 1941 m. vasarį – panašias privačios prekybos apimtis LSSR skelbė Sniečkus: per daugiau nei penkerius metus (iš kurių treji nacių okupacijos metai) okupuotos Lietuvos privati prekyba, atrodo, stovėjo vietoje – nei ryškiai mažėjo, nei ženkliai augo. Tokią mintį patvirtintų sovietinio ekonomisto A. Pajuodžio pateikti duomenys, kad 1946 m. (neaišku – metų pradžioje, ar pabaigoje) LSSR buvo 2858 privačios prekybos įmonės⁴⁷⁹ (1941 m. pavasarį – 2869⁴⁸⁰).

LKP CK nutarimas dėl Kauno buvo rimta paskata vietiniams vadovams imtis veiksmų. „Kapitalistinių elementų išstūmimas ir likvidacija iš prekybos“, – taip vadinosi 1946 m. birželio pabaigoje LKP Kauno miesto komiteto sekretoriaus pavaduotojo Solomino parengtas planas, kurį sudarė keli punktai: 1) Per liepos mėn. su Kauno miesto rajonų vykdomaisiais komitetais, prokuratūra, OBCHSS surengti pasitarimą apie priemones kovai su privačiais-kapitalistiniais elementais mieste; 2) Iki liepos 25 d. patikrinti visų mieste veikiančių privatinių patentus, o taip pat prekybos ir sanitarijos

⁴⁷⁶ J. Starkauskas, Represinių struktūrų... op. cit., p. 148.

⁴⁷⁷ LKP Kauno miesto komiteto sekretoriaus pavaduotojo prekybai ir viešajam maitinimui Solomino 1946 m. birželio 25 d. pažyma apie prekybos ir viešojo maitinimo padėtį Kaune, in: LYA, f. 3110, ap. 1, b. 98, l. 11.

⁴⁷⁸ Po formuluote „valstybinis prekybos tinklas“ iš viso dokumento konteksto galima suprasti ne tik valstybines prekybos įstaigas, bet ir kooperatines, kurios formaliai nebuvo valstybinės.

⁴⁷⁹ A. Pajuodis, Lietuvos TSR... op. cit., p. 51.

⁴⁸⁰ A. Venckus, Tarybų Lietuvos... op. cit., p. 73.

taisyklių laikymąsi – jų nesilaikantiems atimti prekybos teises; 3) Iki liepos 25 d. patikrinti visus privačius kioskus – jų savininkams negalint dokumentais įrodyti, kad kioskais naudojamosi pagal nustatytas taisykles, kioskus perduoti miesto prekybinėms organizacijoms; 4) Iki rugpjūčio 1 d. patikrinti visų privačių prekybos įmonių mokesčius – ar teisingai apskaičiuojamos pajamos ir priskiriami mokesčiai⁴⁸¹. Akivaizdu, jog buvo nuspręsta griežtai imtis privačios prekybos, siekiant kuo skubiau sumažinti „kapitalistinių elementų“ skaičių ir dalyvavimą prekyboje.

Žinoma, galima būtų diskutuoti ar Kauno atvejis yra reprezentuojantis visą LSSR. Derėtų sutarti dėl vieno – Kaune privati prekyba buvo akivaizdžiai labiausiai išsiplėtusi, o atitinkamas LKP CK nutarimas buvo tiesioginis tokios situacijos padarinys. Neanalizavus kitų LSSR miestų ar apskričių situacijos, neįmanoma tiksliai pasakyti ar visur nuo 1946 m. birželio imtasi tokių radikalių priemonių „kapitalistinių elementų išstūmimui“, tačiau bendra logika byloja, kad link to turėjo eiti ir kitų miestų ar apskričių vadovai: priešingu atveju, jų būtų laukęs J. Grigalavičiaus likimas.

Kalbant apie tai kaip apsibrėžtos „išstūmimo ir likvidacijos“ priemonės veikė Kaune, dera paminėti tokius duomenis: 1946 m. liepos 1 d. duomenimis, Kauno mieste buvo 354 „stacionarūs [privatūs] prekybininkai“⁴⁸², o iki spalio 1 d. 220 iš jų nutraukė savo veiklą. „Reikia pastebėti, kad ženkliai dalis nestacionarių prekeivių tiek turguose, tiek gatvėse prekiauja be patentų, o tarp jų nemaža tokių, kurie tik neseniai nutraukė veiklą savo stacionariuose prekybos taškuose“⁴⁸³, – tokia LKP Kauno miesto komiteto darbuotojo ataskaitos detalė byloja apie tai, kokia kryptimi vyko „kapitalistinių elementų išstūmimas“: užuot mokėję valstybei mokesčius kaip oficialiai veikiantys privatūs „stacionarūs“ prekybininkai, jie spėriai virto mobiliais ir jokių mokesčių nemokančiais spekuliantais.

Baigiamoji uždanga privačiai prekybai LSSR buvo užtraukta 1947 m. balandžio 4 d., kai LSSR MT priėmė nutarimą „Dėl naminių gamintojų ir amatų verslų registracijos“. Šiuo nutarimu buvo atšauktas 1944 m. lapkričio 30 d. nutarimas ir LSSR Finansų ministerija buvo įpareigota naminių gamintojų ir amatų verslams registracijos liudijimus vadovautis SSRS LKT 1936 m. kovo 26 d. nutarimu patvirtintomis naminių gamintojų ir amatų verslų

⁴⁸¹ Kapitalistinių elementų išstūmimas ir likvidacija iš prekybos, in: LYA, f. 3110, ap. 1, b. 98, l. 15.

⁴⁸² Tikriausiai omenyje turimi privatūs prekybininkai, kurie vertėsi vienoje konkrečioje vietoje – „stacionare“, t. y. neužsiėmė kilnojamąja ar išvežiojamąja prekyba.

⁴⁸³ LKP Kauno miesto komiteto Prekybos ir Viešojo maitinimo skyriaus instruktoriaus Stankevič 1946 m. (data neaiški – ne anksčiau spalio 1 d.) pažyma apie skyriaus nuveiktą darbą po LKP Kauno miesto komiteto 2-ojo plenumo, *ibid.*, l. 37-38.

registracijos taisyklėmis⁴⁸⁴. Paprastai kalbant, šiuo nutarimu teisinis reguliavimas LSSR buvo sulygintas su „senosiose“ sovietinėse respublikose buvusiu teisiniu reguliavimu, jau nuo 1936 m. eliminavusiu legalios privačios prekybos galimybę.

Tiesa, dera pastebėti mažytes išimtis, atrodo, visgi būdingas Lietuvos SSR: minėtu nutarimu palikta galimybė išdavinėti registracijos liudijimus naminiams gamintojams, kurie vertėsi duonos, bandelių kepimu, konditerijos gaminiais, pieno, dešrų, kumpių, vaisių ir daržovių valgiais, kavos, pipirų, garstyčių, acto ir bealkoholinių gėrimų iš pirktos medžiagos gamyba⁴⁸⁵. Čia dera ypač pabrėžti žodį „gamyba“ – paliekant galimybę pavieniams smulkiems naminiams gamintojams užsiimti oficialioje („valstybinėje“) prekyboje dažnai trūkstamų maisto produktų gamyba, režimas žaidė sau naudingą partiją – visai tokią pat kaip pirmaisiais metais po reokupacijos žaidė su privačia prekyba: pasinaudojo ja, kai ji buvo reikalinga. O kai nebebuvo reikalinga – sutraiškė mokestiniais ir administraciniais presais, privačius prekybininkus paversdama tiesiog spekuliantais: praėjus vos keliems mėnesiams – 1947 m. rugpjūtį – LSSR MT paskelbė nutarimą, atšaukiantį galimybę išduoti leidimus anksčiau išvardintiems naminiams gamintojams (duonos, bandelių ir kt. iš pirktos medžiagos) ir nurodė LSSR Prokurorui D. Salinui vykdyti ryžtingą kovą su asmenimis, užsiimančiais spekuliacija ir verslais, kurie draudžiami „Naminių gamintojų ir amatų verslų registracijos taisyklėmis“, nusižengusius traukiant baudžiamojon atsakomybėn⁴⁸⁶. Nuo 1947 m. rugpjūčio LSSR legalios privačios prekybos nebeliko. Tai – gerokai vėliau nei teigia kai kurie istorikai, pavyzdžiui, J. Starkauskas (kad privati prekyba buvo likviduota pačioje sovietinės reokupacijos pradžioje⁴⁸⁷) – legali privati prekyba Lietuvos SSR išliko trejus metus po reokupacijos. Pastebėtina, kad sovietinių istorikų tekstuose 1947 m. būdavo žymimi kaip riboženklis, žymėjęs tik privačios prekybos, bet ir privačios pramonės įmonių egzistavimo pabaigą Lietuvos SSR.⁴⁸⁸ Du LSSR MT nutarimai 1947 metais išstūmė visą pirmaisiais pokario metais išlikusį privatų smulkų verslą į teisinį užribį.

Turgūs. Nuo pirmųjų reokupacijos dienų klostėsi specifinis režimo santykis su turgumi kaip reiškiniu. Viena vertus, paskelbus apie „laisvą prekybą“, turgūs, ypač didžiuosiuose miestuose, buvo skatinami – siekiant kad

⁴⁸⁴ LSSR MT 1947 m. balandžio 4 d. nutarimas „Dėl naminių gamintojų ir amatų verslų registracijos“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 85, l. 19.

⁴⁸⁵ Ibid.

⁴⁸⁶ LSSR MT 1947 m. rugpjūčio 11 d. nutarimas „Apie dalinį LSSR Ministrų Tarybos 1947 m. balandžio 4 d. nutarimo pakeitimą“, ibid., b. 93, l. 115.

⁴⁸⁷ J. Starkauskas, Represinių struktūrų... op. cit., p. 118.

⁴⁸⁸ K. Surblys, Socializmo sukūrimas... op. cit., p. 11.

ūkininkai į juos atvežtų vis daugiau produktų, o taip – padidėjus pasiūlai – kristų rinkos kainos ir prekės pasidarytų labiau prieinamos gyventojams. Kita vertus, nuo pat „laisvos prekybos“ pradžios į turgų žiūrėta įtariai – kaip lupikautojų ir spekuliantų veiklos erdvę – turguose periodiškai vykdytos įvairios policinės operacijos, kas rodo, jog režimas į turgus žvelgė kaip į nemalonią būtinybę.

Pirmiausia reikėtų pastebėti, jog aprašomuoju laikotarpiu „senosiose“ SSRS respublikose buvo įsitvirtinęs kitoks požiūris į turgus: kolektyvizaciją jau patyrusiose SSRS teritorijose turgų įvardinimas „kolūkinėmis rinkomis“⁴⁸⁹ turėjo bent šiokių tokių pagrindą: „kolūkinėse rinkose“ teoriškai turėjo prekiauti tik prievolės įvykdę kolūkiai (jų atstovai), o taip pat kolūkiečiai (savo pasodybiniuose sklypuose išauginta produkcija), o taip pat pavieniai valstiečiai (jei tokie buvo išlikę). LSSR, kur 1944-1947 m. laikotarpiu kolektyvizacija įvykdyta dar nebuvo, turgų niekaip nebuvo galima įvardinti „kolūkinėmis rinkomis“. Pagrindiniai turguose veikiantys subjektai tuo laiku LSSR buvo privačius ūkius valdantys ūkininkai – tie patys, kurie jau netrukus bus varomi į kolūkius, apšaukiami buožėmis, persekiojami ir tremiami.

Taigi, pirmaisiais reokupacijos mėnesiais netgi vidiniame sovietinio režimo atstovų susirašinėjime galima aptikti vertinimų, jog turgūs esamuoju momentu yra gyvybiškai reikalingi. Pavyzdžiui, LSSR Prekybos liaudies komisaras M. Gregorauskas 1944 m. rugpjūčio 10 d. datuotame aplinkraštyje visų vykdomųjų komitetų prekybos skyriams rašė: „[...] reikia paskelbti, kad valstiečiai vežtų savo gaminius į turgus. Okupantai⁴⁹⁰ draudė valstiečiams

⁴⁸⁹ Čia derėtų pabrėžti, kad originalus pavadinimas „kolchoznyj rynek“ (rus.) įsitvirtino kaip terminas – ir nors lietuviškai dažniausiai būdavo verčiama kaip „kolūkinis turgus“, tačiau išlieka skirtumas tarp žodžio „bazar“ (rus.), kuriuo buvo įvardijami turgūs Lietuvos SSR (ir, tikėtina, kitose 1939-1940 m. SSRS okupuotose teritorijose) ir žodžio „rynok“ (rus.), kuris suponuoja į kažkokį ideologiškai tauresnį (pvz, „kolchoznyj rynek“) arba labai platų, bet neigiamą (pvz, „černyj rynek“) arba labai abstraktų ir neutralų (pvz, tiesiog „rynok“, „rynočnyje ceny“) reiškini. Lietuvos SSR tuo laiku naudotas terminas „bazar“, žinoma, tėra tik žodžio „rynok“ sinonimas, tačiau kartu turi ir menkinančią reikšmę (lyginant su „rynok“): kaip kažkokia atgyvena, senovinė, retrogradiška „rinkos“ forma būdinga „naujosioms“ sovietinėms respublikoms dėl jų specifinės ekonominės sanklodos (daug ryškesnių „kapitalizmo liekanų“ – privataus verslo bei žemės ūkio). Terminų „rynok“ ir „bazar“ dinamikos kaitą atskleidžia rusų tyrėjų Černiak ir Paryševos straipsnis: jų teigimu, iš pradžių šie žodžiai buvę sinonimais, o laipsniškai atsirado vertybinis skirtumas – „rynok“ ėmė asocijuotis su „tvarka“, o „bazar“ – su „chaosu, netvarka“. Žr. Черняк В. Парышева Е. Рынок и базар: динамика фрагмента лексики, in: Вестник Томского государственного педагогического университета, 2020, с. 104-111.

⁴⁹⁰ Omenyje M. Gregorauskas turi Nacistinę Vokietiją.

pardavinėti turguose savo žemės ūkio gaminius arba keisti juos į daiktus ar pramonines prekes. Mes viso to nedraudžiame. Atvirksčiai, mes esame suinteresuoti, kad valstiečiai kuo daugiausia atvežtų produktų į turgus, dėl ko maisto produktų kainos turguose darytųsi vis žemesnės, ir kiekvienas galėtų apsirūpinti maistu⁴⁹¹. Atsimerant nacių okupacijos metais susiklosčiusį reiškinį, kuris tuomet buvo įvardijamas „kaimo-miesto santykiais“ (kai ūkininkai už maistą iš miesto gyventojų imdavo ne tik pinigais, bet ir įvairiais daiktais, prabangos prekėmis), akivaizdu, jog bent pirmaisiais reokupacijos mėnesiais sovietams atrodė priimtina leisti tokius mainus („Mes viso to nedraudžiame“), kad tik kaip nors aprūpinti pusbadžiu gyvenančius⁴⁹² miestiečius. Sovietinės reokupacijos pradžioje režimas apsiribojo paviene lupikaujančių turgaus prekiautojų kritika spaudoje, vaizduojant tai kaip gobšumą ir empatijos miesto gyventojams stygių, bet neįvardijant nusikaltimu.

Kokia buvo LSSR turgų būklė pirmaisiais reokupacijos metais galima spręsti iš dviejų 1945 m. rugpjūtį–spalį paskelbtų LSSR LKT nutarimų. Pirmajame (1945 m. rugpjūčio 13 d.) buvo pareikšta, jog „dauguma turgaviečių blogai įrengta ir jose nėra reikiamos tvarkos“, o „visose Respublikos turgavietėse maisto produktų ir pramonės prekių būdelėse ir palapinėse prekiauja tikrai privatūs asmenys“. Bendra situacija įvertinta taip: „nors turgų prekyba paskutiniu metu pagerėjo, žemės ūkio produktų pristatymas į turgavietes padidėjo ir tų produktų kainos sumažėjo, vis dėlto žemės ūkio produktų pristatymas į turgavietes yra nepakankamas ir kainos tebėra aukštos“. Įvardintoms problemoms spręsti buvo nutarta gerinti atvažiuojančiųjų į turgus ūkininkų aptarnavimą – plėsti turgaviečių infrastruktūrą, steigti arbatines, užvažiuojamuosius kiemus. Be to, pasisakyta apie pirmuosius draudimus konkrečiose turgavietėse, pavyzdžiui, Vilniaus „Medinėje“ turgavietėje uždrausta prekiauti nuo šaligatvių, pardavinėti mėsą iš rankų, prekiauti drabužiais⁴⁹³.

⁴⁹¹ LSSR Prekybos liaudies komisaro M. Gregorausko 1944 m. rugpjūčio 10 d. aplinkraštis vykdomųjų komitetų prekybos skyrių vedėjams, in: LYA, f. 1771, ap. 7, b. 287, l. 57.

⁴⁹² Sovietinio ekonomisto J. Grėskos straipsnyje „Prekybos susmukdymas Lietuvoje hitlerinės okupacijos laikotarpiu (1941-1944 m.)“ (in: *Ekonomika*, 1963, t. 3, nr. 2) esama nuorodos į mediko Vlado Lašo ir kito autoriaus (J. Kuprio) straipsnio „Lietuvos TSR miestiečių badmiriavimas vokiečių okupacijos metu“ rankraštį, su kuriuo šios disertacijos autoriui susipažinti nepavyko. Nepaisant to, vien tokio tyrimo egzistavimas leidžia spręsti, kad miesto gyventojų padėtis nacių okupacijos metais Lietuvoje buvo sunki – ir žinoma, to padariniai buvo matomi sovietinės reokupacijos pradžioje.

⁴⁹³ LSSR LKT 1945 m. rugpjūčio 13 d. nutarimas „Dėl priemonių turgavietėms geriau

Prie antro LSSR LKT nutarimo turgaviečių klausimu (1945 m. spalio 18 d.) priede pateikta verta dėmesio informacija apie LSSR apskričių turgavietėse periodiškai prekiaujančių asmenų skaičių – šis apsirėškė tvirtinant apskričių vykdomųjų komitetų prekybos skyrių turgaviečių direkcijų etatus. Žinoma, šie duomenys yra fragmentiški (nesama duomenų iš didžiųjų miestų turgų – kur, tikėtina, pardavėjų aktyvumas buvo pats didžiausias; duomenys pateikti ne iš visų apskričių) ir abstraktūs (pateiktas platus prekiautojų skaičiaus rėžis), tačiau leidžia susidaryti įspūdį, jog net provincijos miestuose turgūs buvo gausūs ir dideli. Žr. lentelę⁴⁹⁴:

Lentelė Nr. 5. *LSSR apskričių turgavietėse prekiaujančių asmenų skaičius (1945 m.)*

Apskritis	Prekiautojų skaičius (per mėnesį)
Lazdijų	4000 – 4300
Ukmergės	25 000 – 26 000
Utenos	30 000 – 40 000
Telšių	26 000 – 30 000
Raseinių	25 000 – 28 000
Zarasų	26 000 – 27 000
Rokiškio	24 000 – 25 000
Mažeikių	25 000 – 26 000
Alytaus	25 000 – 26 000
Kretingos	24 000 – 25 000
Biržų	25 000 – 26 000
Marijampolės	13 600 – 15 000
Kėdainių	16 000 – 19 000
Iš viso:	288 600 – 347 300

Žinoma, į lentelėje pateiktus skaičius reikia žiūrėti kritiškai. Visų pirma, dėl jų fragmentiškumo (nėra duomenų iš didžiųjų miestų – Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio; taip pat nėra duomenų iš paminėtų didžiųjų miestų apskričių; taip pat nėra duomenų iš kai kurių „kaimiškų“ apskričių, pavyzdžiui, Tauragės ir Vilkaviškio), o taip pat ir neaiškios vidutinio mėnesinio pardavėjų skaičiaus apskaičiavimo metodikos (ar ji sudaryta remiantis finansiniais srautais už turgaviečių rinkliavas? Jei taip – ar skaičiuota visus metus, ar pasirinktas konkretus mėnesis – ir jei taip – kuris, nes prekiautojų skaičius rugpjūtį ir kovą, tikėtina, ženkliai skiriasi).

sutvarkyti ir turgų prekybai pagerinti“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 33, l. 123-125.

⁴⁹⁴ Sudaryta remiantis LSSR LKT 1945 m. spalio 18 d. nutarimo „Dėl Lietuvos TSR apskričių vykdomųjų komitetų prekybos skyrių turgaviečių direkcijų etatų patvirtinimo“ priedu, *ibid.*, b. 36, l. 178-189.

Be to, neiški netgi duomenų pateikimo metodika, pavyzdžiui, prie grafos „Marijampolės apskritis“ pateikiami duomenys apie „Turgų direkciją“ (suprask – apskrities vykdomojo komiteto prekybos skyriaus turgų direkciją) (13 600 – 15 000 prekiautojų), o toliau pridedami skaičiai iš didžiausių apskrities miestų: Prienų (4500 – 6500), Suvalkų Kalvarijos (4000 – 5000), Kazlų Rūdos (1000 – 1500), Veiverių (800 – 1100), Balbieriškio (900 – 1400)⁴⁹⁵. Sudėjus šių miestų prekiautojų „vidutinius skaičius“, gautume nuo 11 200 iki 15 500: tokie skaičiai reikštų, jog „Turgų direkcijos“ skaičiai reiškia ne visos apskrities turguose sudėtą vidutinį prekiautojų skaičių, o tik pačios Marijampolės miesto (apskrities centro) prekiautojų skaičių. Tokia išvada vestų į dar didesnę sumaištį, nes tada paaiškėja, kad vidutinis prekiautojų skaičius yra gerokai didesnis nei lentelėje susumuotas iš apskričių „Turgų direkcijų“ (288 600 – 347 300), o kai kurių miestų prekiautojų skaičių palyginimas tarpusavyje veda į visišką absurdą (paaiškėja, kad Marijampolės, kuri 1939 m. turėjo daugiau kaip 15 tūkst. gyventojų, turguje per mėnesį apsireiškia nuo 13 600 iki 15 000 prekeivių, o Biržų, kurie 1939 m. turėjo apie 8 tūkst. gyventojų, turguose per mėnesį apsireiškia nuo 25 iki 26 tūkst. prekeivių – darant prielaidą, kad abiejų šių miestų populiaciją Holokaustas paveikė santykinai panašiai). Analizuojant minėtus skaičius, formuojasi vis stipresnis įsitikinimas, kad bent jau dalis skaičių yra „laužti iš piršto“. Taigi, tenka minėtame dokumente pateiktus skaičius kvalifikuoti kaip nepatikimus – tegalinčius pagrįsti tik ir taip gan aiškia išvada, kad pirmaisiais sovietinės reokupacijos metais turgūs Lietuvos SSR buvo gausūs.

Grįžtant prie režimo bandymo kontroliuoti turgų veiklą, reikia pastebėti, jog išsyk į turgavietes buvo žiūrėta kaip į įtartina vietą, kur gali apsireikšti įvairūs nusikalstami elementai, pavyzdžiui, spekuliantai (taigi, turgavietėse reikia daryti pastovius milicijos reidus). 1945 m. vasarį pranešdamas apie kovą su kriminaliniu nusikalstamumu Vilniuje, J. Bartašiūnas pranešė, kad aktyviai vykdyta „turgų, kino teatrų, barų, įtartinų namų miesto pakraščiuose ir kitų galimo įtartinų elementų buvimo vietų“ patikra⁴⁹⁶. Bartašiūno tuometinis pavaduotojas Kapralovas (ne už ilgo tapsiantis LSSR Valstybės Saugumo ministru) informavo apie 1945 m. vasario 15-25 d. Vilniuje vykdytas sustiprintas patikras: milicininkai su kariškiai vaikščiojo po „turgus, kino teatrus, pasilinksminimo vietas, negyvenamus namus, barakus miesto pakraštyje ir kitas galimas nusikalstamo elemento

⁴⁹⁵ Ibid., l. 188.

⁴⁹⁶ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. vasario 13 d. raštas LSSR LKT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, ap. 13, b. 40, l. 73-75.

buvimo vietas“ ir sučiupo 180 asmenų, iš jų – 34 spekuliantus⁴⁹⁷. Turgaviečių tikrinimas tęsėsi visą pokarinį laikotarpį, nes turgūs suvokti kaip vieta, kurioje užsiimamam spekuliacija, draudžiama prekyba ar realizuojamos iš valstybinių ar kooperatinių įstaigų pagrobtos gėrybės. 1947 m. sausį LSSR Prekybos ministras netgi kreipėsi į aukščiausią respublikos valdžią skųsdamasis milicijos veikla: esą Rokiškio ir Marijampolės apskričių turguose milicija kone visiškai suvaržė prekeivių veiklą. Į toki pareiškimą Bartašiūnas atsakė, jog priekaištai esantys nepagrįsti, o turguose vyksta įprastas spekuliuojančių elementų, ypač atvykstančių iš kitų vietovių ir masiškai superkančių žemės ūkio produktus, sulaikymas ir prekių atėmimas. Be to, milicija aktyviai vykdė LSSR MT nutarimą „Apie draudimą prekiauti grūdais, miltais ir kepta duona“, t. y. šie produktai iš prekeivių buvo atimami ir atiduodami paruošas surenkančioms organizacijoms, tiesa, kadangi minėtas nutarimas jau atšauktas, prekyba grūdais, miltais ir duona turguose vėl netrukdoma⁴⁹⁸.

Šioje vietoje reikia aptarti pokario Lietuvos turguose „iš viršaus“ nulemtą kasmetinį periodiškumą: laikotarpius, kai buvo draudžiama prekiauti grūdais, miltais ir duona. Tokie laikotarpiai būdavo kasmet paskelbiami LSSR LKT (nuo 1946 m. – LSSR MT) nutarimais ir buvo motyvuojami tuo, kad kol nėra įvykdytas kasmetinis grūdų paruošų (privalomųjų pristatymų) planas, tol respublikos turguose draudžiama prekyba grūdais, miltais ir kepta duona. 1944 m. tokio draudimo, tiesa, dar nebuvo – tikėtina, kad nenorėta, jog miestuose prasidėtų visiškas badas. 1945 m. draudimas paskelbtas lapkričio 17 d.⁴⁹⁹, o po kelių mėnesių atšauktas. 1946 m. rugpjūčio 9 d. vėl uždrausta, o be to, nurodyta 300 rb. bauda pirmąsyk įkliuvus bei baudžiamoji atsakomybė už antrą sykį⁵⁰⁰. 1947 m. sausio 16 d. duonos prekyba vėl leista – nurodant, kad pusmečiui, t. y. iki naujo derliaus rinkimo⁵⁰¹. Liepos 12 d. – vėl uždrausta⁵⁰², o lapkričio 25 d. – vėl leista⁵⁰³. Toks periodiškumas tęsėsi ir

⁴⁹⁷ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Kapralovo 1945 m. vasario 28 d. raštas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 78.

⁴⁹⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. vasario 27 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 100, l. 43-44.

⁴⁹⁹ LSSR LKT 1945 m. lapkričio 17 d. nutarimas „Dėl uždraudimo prekiauti grūdais iki įvykdžius 1945 metų derliaus grūdų paruošų planą“, *ibid.*, ap. 1, b. 37, l. 210.

⁵⁰⁰ LSSR MT 1946 m. rugpjūčio 9 d. nutarimas „Apie draudimą prekiauti duona iki grūdų paruošų plano įvykdymo Respublikoje“, *ibid.*, ap. 1, b. 64, l. 115.

⁵⁰¹ LSSR MT 1947 m. sausio 16 d. nutarimas „Apie laisvą valstiečių ūkių duonos prekybą“, *ibid.*, b. 82, l. 38.

⁵⁰² LSSR MT 1947 m. liepos 12 d. nutarimas „Apie draudimą prekiauti duona iki grūdų paruošų plano įvykdymo Respublikoje“, *ibid.*, b. 91, l. 167-168.

⁵⁰³ LSSR MT 1947 m. lapkričio 25 d. nutarimas „Apie laisvą valstiečių ūkių duonos pardavimą“, *ibid.*, b. 99, l. 140.

vėlesniais metais – iki Lietuvos žemės ūkio sukolūkinimo.

Draudimas prekiauti duona⁵⁰⁴ apkrovė darbu turguose besisukiojančius milicininkus: už draudžiamą prekybą baudžiamieji tapo viena didžiausių turguose sučiumpamų ekonominių nelegalų grupe. Pavyzdžiui, 1946 m. rugpjūčio 13-16 d. Vilniaus turguose pagauti 41 nelegalūs prekeiviai duona, iš jų paimta 1910 kg grūdų bei miltų bei 570 kg keptos duonos. Tik kiek daugiau nei trečdalis įkliuvo antrąkart – tai galima spręsti iš to, kad tik 15 buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėm (iš jų 13 – areštuoti). Kaune tomis pačiomis dienomis sugauti 32 asmenys, iš jų paimta 184 kg grūdų bei miltų ir 168 kg keptos duonos, 4 asmenys patraukti baudžiamojon atsakomybėn⁵⁰⁵. Tų pačių metų spalį konstatuota, kad respublikos turguose jau konfiskuota 18,6 tonos „duonos produktų“⁵⁰⁶. 1947 m. liepą kova su privačia duonos prekyba prasidėjo nuo išlikusių privačių duonos kepyklų uždarymo – jos likviduotos „per finansinius organus“, o tada imtasi nelegalių duonos prekeivių: sučiuptos 4 nelegalios kepyklos bei 273 asmenys, pardavinėję duoną. Iš pažeidėjų paimta daugiau nei 4 tonos „duonos produktų“, 7 asmenys patraukti atsakomybėn, 207 skirtos baudos (likusių baudimas, tikėtina, apsiribojo prekių atėmimu), o gausiausia nelegali prekyba duona fiksuota Vilniuje, Kaune ir Kretingoje⁵⁰⁷. 1947 m. rugpjūtį kova tapo dar rezultatyvesnė: nors sučiuptas mažesnis skaičius pažeidėjų (249 asmenys, iš jų 229 skirtos baudos, 16 asmenų patraukta atsakomybėn), tačiau užfiksuota bendra skirtų baudų suma – 26 440 rb. (vidutiniškai po 115 rb. pažeidėjui), o taip pat išaugę paimtų „duonos produktų“ kiekiai (2,7 tonos miltų, 3,3 tonos grūdų, 1,2 tonos keptos duonos)⁵⁰⁸. 1947 m. spalį tempai, atrodo, jau ėmė lėtėti: nubausti 173 asmenys 25 910 rb. sumai (vidutiniškai po 149 rb. pažeidėjui), be to, atsakomybėn patraukti 7 asmenys, o „duonos produktų“ paimta 4,7 tonos⁵⁰⁹. Iš aukščiau pateiktų duomenų galima spręsti, kad

⁵⁰⁴ Šiame kontekste „duona“ tai ne tik formali kepta duona, bet ir duoniniai grūdai bei miltai – ko gero, tinkamiausias būtų MVD dokumentuose atsiradęs terminas „duonos produktai“.

⁵⁰⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 19 d. pažyma LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, ap. 13, b. 71, l. 99.

⁵⁰⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1946 m. spalio 15 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 73, l. 10-13.

⁵⁰⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. rugpjūčio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui apie LSSR MVD Milicijos valdybos OBCHSS darbo rezultatus, *ibid.*, b. 102, l. 69-71.

⁵⁰⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro pavaduotojo Sokolovskio 1947 m. rugsėjo 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR MVD Milicijos valdybos OBCHSS darbo rezultatus už 1947 m. rugpjūtį, *ibid.*, l. 97-99.

⁵⁰⁹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. lapkričio 24 d. raštas LSSR

pagrindinė kovos su nelegaliais prekeiviais duona priemonė buvo „duonos produktų“ atėmimas ir piniginės baudos, kurių vidurkis, beje, nesiekė maksimalios ribos – 300 rb. Mažas patrauktųjų baudžiamojon atsakomybėn skaičius leidžia spėti, kad etatiniai prekeiviai duona gebėjo „mėtyti pėdas“: prekiauti įvairių miestų turguose, „pamiršti“ asmens dokumentus ar prekybai panaudoti artimuosius, kurie dar nebuvo įkliuvę (ir kuriems įkliuvus telaukė gan juokinga piniginė bauda, bet ne baudžiamoji atsakomybė).

Žvelgiant į dokumentus, susidaro įspūdis, jog pirmaisiais pokario metais turgus LSSR milicininkams ir kitiems režimo siųstiems kontrolieriams buvo it nesuvaldoma stichija. Visų pirma, toks įspūdis susidaro dėl masiško gyventojų plūdimo į turgavietes. Pavyzdžiui, 1946 m. sausį buvo papildyta informacija apie turgaus prekeivių skaičių dar keliose, anksčiau neminėtose apskrityse (Trakų, Tauragės, Joniškio, Šilutės, Pagėgių, Kauno, Klaipėdos, Švenčionių, Šakių) – nors prekeivių skaičiaus nustatymo metodologija, kaip minėta anksčiau, buvo iš esmės neaiški, tačiau papildomai prisidedantys skaičiai vien iš apskričių centrų (neskaičiuojant mažesnių miestų, o taip pat Kauno ir Klaipėdos miestų, kurių skaičiai nepateikti) daro įspūdį – apie 95 tūkst. papildomų, anksčiau nemintų, periodiškai turguose prekiaujančių asmenų⁵¹⁰. Nors minėtus „prekeivių skaičius“ dera vertinti itin kritiškai, tačiau tuo pat metu jų menko patikimumo užtenka pagrįsti teiginiui, jog pokario metais turgus Lietuvos SSR – masinis reiškinys, kuriame aktyviai dalyvavo ženkli visuomenės dalis: norint bent įsivaizduoti numanomą turguose periodiškai besilankiusių pirkėjų skaičių, „prekeivių skaičių“, ko gero, reikėtų keliskart padauginti.

Gera menkai kontroliuojamos situacijos turguose situacija galėtų būti 1946 m. liepos 29 d. viename Kauno miesto rajonų – Lenino – įvykdyta trijų ten veikusių turgaviečių patikra, kuri parodė, jog turguose visai nesilaikoma sanitarijos reikalavimų (prekiaujama nuo žemės, neplaunama tara), prekeiviai masiškai neturi patentų ir asmens dokumentų, o už prekybą dažniausiai tesumoka tik vienkartinę turgaus rinkliavą. Viename turgų – Senajame – per patikrą rasti tik 10 patentus turinčių prekeivių, o likę prekiauvo susimokėdami vienkartinę rinkliavą, o ir tai ne visi. „Kioske kasdien prekiauja Paukštienė, patento neturi; prekiauja bandelėmis, dešra, lašiniais, sviestu, pilstoma degtine ir kitais produktais, kurie pas ją patenka ir iki šios dienos neturi įgijusi teisės

MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR MVD Milicijos valdybos OBCHSS darbą už 1947 m. spalį, *ibid.*, b. 103, l. 54-57.

⁵¹⁰ LSSR MT 1946 m. sausio 31 d. nutarimo dėl Lietuvos TSR apskričių vykdomųjų komitetų Prekybos skyrių Turgaviečių direktijų etatų patvirtinimo priedas, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 55, l. 168-175.

prekiauti. Klenackienė taip pat prekiauja bandelėmis, agurkais, degtine – ir taip pat be patento. Tiškevičienė Ona be patento prekiauja bulvėmis, agurkais, svogūnais, miulu. Astrauskienė Bronislava be patento prekiauja galanterija“, – fragmentas iš minėto patikrinimo akto⁵¹¹. Iš tokio fragmento galima spręsti, jog turgus pokariu tapo spekuliacijos erdve, kuri visai nesutapo su sovietinio režimo ideologinėmis vizijomis, kokį vaidmenį turėtų vaidinti turgus: iš esmės tebūti vieta, kur kaimo ūkininkai atvežtų savo išaugintą produkciją parduoti miestiečiams. Realybė, tiesa, pasirodė kitokia – turguose susiformavo profesionalių prekeivių, iš kažkur superkančių ir perparduodančių gyventojams prekes, sluoksnis. Režimo požiūriu, visa tai neabejotinai buvo suvokiama kaip spekuliacija – kriminalinis nusikaltimas.

Apibendrinant turgaus padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje pirmaisiais pokario metais, dera pastebėti ne tik šio reiškinių masiškumą ar menką suvaldymą. Nuo pirmųjų reokupacijos savaičių režimo atstovų propaguotas tikėjimas, jog kainos turguose laipsniškai kris ir turgūs taps kone sovietinės prekybos neformaliu anklavu, pasirodė nepagrįstos – kainos turguose nebuvo linkę kristi, o režimo pasvaičiojimai apie laisvą turgaus prekybą (taip tarytum oponuojant nacmečiui, kai turgaus prekyba buvo ribota) taip ir liko pasvaičiojimais – vykdant prievolių planus, imta drausti prekyba „duonos produktais“, persekioti netgi savo išaugintais grūdais prekyvė valstiečiai. Taip „iš viršaus“ ribojant gyventojų ekonominį aktyvumą, dalis visuomenės buvo stumiami į juodąją rinką – nelegalųjį ekonomikos ratą.

2.5. Nelegalusis ratas

Kada „rinka“ tampa „juodoji“? Aptarus turgų reikšmę pirmųjų pokario metų LSSR, tikslinga pereiti prie nelegaliosios ekonomikos formų analizės. Šioje vietoje natūralus nuoseklumas veda prie nelengvai atsakomo klausimo: kada „rinka“ tampa „juodoji“? Šiame skyrelyje bus bandoma atsakyti į šį sudėtingą klausimą.

Pirmiausia derėtų pastebėti problemišką žodžio „rinka“ sąvoką. Kaip galima spręsti tiek iš aprašomojo laikotarpio egodokumentų, tiek iš oficialių sovietinių institucijų dokumentų, „rinka“ viena vertus buvo žodžio „turgus“ sinonimas, tačiau gerokai platesnis bei abstraktesnis. Pavyzdžiui, sovietinių teismų nuosprendžiuose pokario metais dažnas terminas „*рыночные цены*“ – „rinkos kainos“ – kurios paprastai būdavo skaičiuojamos (o to reikėdavo, pavyzdžiui, apskaičiuojant grobstytojų grupės padarytus nuostolius) keliskart didesnės nei

⁵¹¹ LKP Kauno miesto komiteto instruktoriaus Stankevič pažyma (data neaiški – ne anksčiau 1946 m. liepos 29 d.) apie Lenino rajono turgų būklės patikrinimą, in: LYA, f. 3110, ap. 1, b. 98, l. 21.

oficialios – „valstybinės“ – kainos. Termino „*bazarnyje ceny*“ („turgaus kainos“) sovietiniuose dokumentuose nesirado – ir tai byloja, jog „turgus“ ir „rinka“ nebuvo suvokiami kaip visiškai lygiaverčiai savo prasme reiškiniai.

Be „rinkos kainų“ sovietiniuose dokumentuose – ypač baudžiamosiose bylose ar MVD specpranešimuose – kartkartėmis pasirodydavo terminas „spekuliacinės kainos“: dažniausiai tai būdavo priedas prie kokios nors spekuliantų ar grobstytojų grupės veiklos aprašymo, pavyzdžiui, *iš valstybinės įmonės pagrobė kelis miltų maišus ir pardavė spekuliacinėmis kainomis*.

Paradoksalu, bet „spekuliacinės kainos“ nebūtinai turėjo būti didesnės už „rinkos kainas“ – apie tai bylotų ir paprasta logika: jei taip būtų, spekuliantai nieko neparduotų – kokia paskata eiliniam pirkėjui pirkti iš spekulianto (kas savaime implikuoja sandorio slaptumą bei riziką, kad gali užklupti milicija ir kilti įvairiausių nemalonumų), jei pastarojo siūloma kaina yra dargi didesnė? Vienintelis atsakymas – tuo atveju, jei spekuliantas yra vienintelis asmuo (savotiškas monopolistas), galintis parduoti tą, pirkėjui reikalingą prekę. Kitu atveju, „spekuliacinė kaina“ galėjo būti netgi mažesnė už „rinkos kainą“ – t. y. sandorio nelegalumas (tai, kad neaišku iš kur gautą prekę parduoda įtartinas asmuo – spekuliantas) buvo aiškus trūkumas tiek pardavėjui (spekuliantui) tiek pirkėjui: ši trūkumą buvo galima kompensuoti mažinant kainą, t. y. „spekuliacinei kainai“ tampant mažesne už „rinkos kainą“.

Apibendrinant šią kainų hierarchiją, galima būtų pasakyti, jog terminas „rinkos kaina“ apėmė ir apibūdino visą neformalųjį ekonomikos ratą, t. y. „rinkos kainos“ egzistavo toje gyventojų apsirūpinimo sistemoje, kuri nebebuvo oficiali, tačiau dar netapo nelegalia. „Spekuliacinės kainos“, tuo tarpu, buvo aiškus „juodosios rinkos“, t. y. jau nelegalios, už įstatymo ribų atsidūrusios prekybos atributas. Šią pokarinę kainų hierarchiją galima būtų iliustruoti. Žr. lentelę:

Lentelė Nr. 6. 1944-1947 m. kainų hierarchija

Ratas	Raiškos formos	Kaina	Kainodaros niuansai
Oficialusis	Valstybinė prekyba; Kooperatinė prekyba	<i>Davininė</i> (rus. paikovaja)	Kaina maža , bet prekyba ribota dėl kortelių sistemos
Oficialusis	Komercinė prekyba	<i>Komercinė</i>	Kaina didelė , iš esmės susieta su rinkos kaina
Neoficialusis (neformalusis)	Privati prekyba; Turgūs	<i>Rinkos</i>	Kaina didelė
Nelegalusis	Spekuliantai; grobstytojai	<i>Spekuliacinė</i>	Kaina didelė , bet jei šalia yra legali alternatyva – tikėtina, mažesnė nei rinkos kaina

Žvelgiant į lentelę, galima pastebėti, jog oficialiajam ratui skirtos net dvi eilutės, t. y. režimas pats oficialioje prekyboje suformavo dvi atskiras kainų sistemas – davininę (t. y. susietą su kortelių sistema) ir komercinę (t. y. režimo bandymas sukurti oficialų anklavą neformaliajame gyventojų apsirūpinimo rate). Pats režimas šį reiškinį vadino kainų daugialypumu ir žiūrėjo į tai, kaip į liūdną būtinybę, egzistuojančią dėl pokarinės suirutės. Kalbant apie komercinę prekybą, galima iš esmės ją suvokti kaip režimo bandymą ištraukti į rinką (t. y. neformalųjį ratą) – viena vertus, tai davė valstybės biudžetui pinigų; kita vertus, tai buvo bent šiek tiek patogiau gyventojams – atsirado galimybė įsigyti norimas gėrybes brangiai, bet be legalių kapitalistų (privatų prekybininkų ir turgaus prekeivių) ir nelegalių kapitalistų (spekulantų, grobstytojų) pagalbos. Žvelgiant į dokumentų visumą, atrodo, jog režimas dažnai „komercinę“ ir „rinkos“ kainą suvokė kaip tapačią, tačiau turinčią skirtingus kilmės šaltinius: „komercinė kaina“ buvo režimo požiūriu gerokai labiau teigiama, nes kilo iš oficialios režimo iniciatyvos, o „rinkos kaina“ buvo mažiau teigiama, nes vienaip ar kitaip siejosi su nepageidaujamu, tačiau režimo kol kas toleruojamu reiškiniu – natūraliu visuomenės verslumu.

Perskyra tarp „rinkos“ ir „juodosios rinkos“ egzistavo ne tik kainų sferoje, bet ir tarp raiškos formų. Jei „rinkos“ veikėjais galima būtų įvardinti privačius prekybininkus bei turgaus prekeivius (t. y. legalius kapitalistus), o taip iš dalies prie „rinkos“ veikėjų galima priskirti ir komercinę prekybą (t. y. valstybinį kapitalizmą), tai „juodosios rinkos“ veikėjais iš esmės galima įvardinti spekuliantus (t. y. asmenis, kurie pasinaudoja esama ekonomine situacija ir kažkokią gėrybę įgiję pigiau, perparduoja ją brangiau) ir grobstytojus (t. y. asmenis, kurie yra susiję su oficialiuoju gyventojų aprūpinimo ratu, iš ten pasisavinę kokių nors gėrybių, jas realizuoja „juodojoje rinkoje“).

„Spekulantai“ ir „grobstytojai“ buvo tarpusavyje glaudžiai susiję, tačiau tuo pat metu tarp jų tvyrojo esminės perskyros. Pradėti reikėtų nuo to, kad „juodosios rinkos“ esmė yra nelegaliu būdu įgytų gėrybių pardavimas, t. y. realizavimas. Kol grobis nėra realizuojamas, nėra ir „juodosios rinkos“. Pavyzdžiui, grobstytojas (sakykime, kokios nors valstybinės gamyklos darbuotojas) neša grobį (pavogtus gaminius) į namus, tačiau jų niekur neparduoda, o tik sunaudoja pats ar su savo namiškiais: tai nėra „juodoji rinka“ – tai tik grobstymas ir vartojimas. Tuo tarpu, jei tas pats grobstytojas laisvalaikiu iš savojo buto pagrobtas gėrybes pardavinėtų kitiems asmenims, jau rastųsi „juodoji rinka“: grobstytojas taptų ir spekuliantu, t. y. nelegaliai parduotų (išspekuliuotų) savo paties nelegaliai įgytą (išgrobstytą) produkciją.

Panaši situacija susiklostytų ir tuo atveju, jei pats grobstytojas grobio nepardavinėtų, tačiau tą jam žinant darytų jo artimieji (pavyzdžiui, šeimos nariai): tokiu atveju, jei tokią grobstytojų-spekulantų grupę (tai, beje, oficialus terminas dažnai pasitaikęs MVD dokumentuose) sučiuptų milicija, pagal sovietinį BK grobstytojas aprašomuoju laikotarpiu būtų teisiamas už grobstymą (pagal vadinamuosius 1932 m. ar 1947 m. įsakus), o jo artimieji – kaip spekuliantai (pagal BK 107 str.).

Iš to kas pasakyt aukščiau, galima prieiti išvados, jog grobstymas ne visais atvejais reiškė ir dalyvavimą „juodojoje rinkoje“, t. y. jei grobstoma buvo asmeniui (šeimos) vartojimui, negalima to įvardinti dalyvavimu „juodojoje rinkoje“, nes čia nebuvo svarbiausio „juodosios rinkos“ elemento – nelegaliai įgytų gėrybių realizavimo. Žinoma, su šiuo teiginiu galėtų rasti nesutinkančių: pavyzdžiui, teigti, kad pats grobstymas ir grobio vartojimas (asmeniškai ar su šeimos nariais) jau yra realizavimas. Šios disertacijos autorius su taip manančiais kategoriškai nesutinka: remiantis tokia pat logika, šeimoje tvyrantį ir iš tėvų-vaikų santykio plaukiantį rūpinimąsi vieniems kitais, reikėtų priskirti rinkos santykiams, kas savaime yra absurdiška: ne kiekvienos tam tikrų gėrybių dalybos jau yra rinkos santykiai ar realizavimas; juolab asmeninis tam tikrų gėrybių (kad ir pagrobtų iš gamyklos) vartojimas nėra rinkos santykiai.

Šioje vietoje tikslinga kalbėti apie pačios sovietinės ekonominės sistemos nelegalumo mastą – tai, kad grobstymai, net jei jie buvo smulkūs, akcentuoti į asmeninį (šeimos) vartojimą buvo paplitę, rodo, kad toks veiklos modelis daugeliui gyventojų atrodė kaip tinkama išgyvenimo strategija. Tačiau tai byloja apie visuomeninių normų kaitą socializmo (kol kas tik diegiamo) sąlygomis – gerokai platesnį reiškinį nei „juodoji rinka“, kuri iš esmės tėra ryškiausia tokio nelegalumo išraiška, bet toli gražu ne visuma.

Pereinant prie spekuliantų, reikia pastebėti, kad šie buvo gerokai sudėtingesni nelegaliosios ekonomikos veikėjai nei grobstytojai. Visų pirma, dėl to, kad spekuliantų veikla būtinai turėjo reikštis kaip veikla „juodojoje rinkoje“: todėl, kad be nelegaliai įgytų gėrybių realizavimo (t. y. „juodosios rinkos“ esmės) negalėjo būti ir pačios spekuliacijos, t. y. realizacija (šiuo atveju, pardavimas spekuliacinėmis kainomis) buvo privaloma.

Šioje vietoje pažvelkime į spekuliacijos mechanizmą. Jis sudarytas iš dviejų dalių: gėrybių įgijimo ir gėrybių realizavimo. Pirmoji dalis – gėrybių įgijimas (nupirkimas) – galėjo būti trejopas: legalus (t. y. iš legalių šaltinių: oficialių sovietinių parduotuvių (paprasto pirkimo būdu) arba neformalaus rato veikėjų – turgaus prekeivių, privačių prekybininkų); neformalus (t. y. iš legalių šaltinių, tačiau apeinant tarpininkus – sovietinę prekybą, privačius

prekybininkus, turgaus prekeivius – pavyzdžiui, vykimas į kaimus ir produktų supirkinėjimas iš ūkininkų – pats supirkinėjimas savaime kaip ir nėra nelegalus veiksmas; kitas pavyzdys – masinis pirkimas („lentynų šlavimas“) iš oficialiosios prekybos: irgi nors ideologiškai smerktinas ir administracine tvarka ribotinas reiškinys, tačiau pats savaime dar nėra nelegalus); nelegalus (t. y. iš nelegalių šaltinių – grobstymo būdu gautų gėrybių gavimas). Iš šių trijų segmentų kol kas – nesant gėrybių realizavimo – nelegalus kol kas (aprašomuoju laikotarpiu) buvo tik trečiasis: kai gėrybės būdavo įgyjamos iš nelegalių šaltinių – tam sovietiniame BK būta straipsnio „Žinomai vogtų daiktų supirkimas“, t. y. netgi nesant realizavimo (t. y. nesant pilno spekuliacijos mechanizmo), asmuo galėjo būti nubaustas kaip įgijęs jam žinomai vogtas (išgrobstytas) gėrybes.

Trumpa užuomina apie tai, kodėl tik nelegalusis gėrybių įgijimo būdas „kol kas“ grėsė represijomis: pirmaisiais pokario metais tai dar nebuvo praktikuojama, tačiau 5 deš. pabaigoje – 6 deš. pradžioje teisiųjų suoluose gan masiškai ėmė atsidurti asmenys, teisiami pagal BK 19 ir 107 str. (dokumentuose buvo rašoma „19-107 str.“) sąveiką: BK 107 str., kaip jau minėta, reiškė „Spekuliaciją“, o BK 19 str. reiškė „Pasikėsinimas ir rengimasis nusikaltimui“. Buvo pradėta gaudyti ir teisti tuos, kurie dar pirmojo sovietmečio (ar netgi paskutinių Pirmosios Lietuvos Respublikos gyvavimo metų) tradicija buvo vadinami „atsargų sudarinėtojai“. Sovietiniai teismai tokiais atvejais grįsdami kaltę, naudojo formuluotę „kaupė atsargas kiekiais, nebūdingai dideliais asmens (šeimos) vartojimui“ – t. y. ir legalus, ir neformalus gėrybių įgijimas, jei būdavo įgyjamas didelis kiekis (kas yra „didelis kiekis“, žinoma, sprendavo sovietinis režimas) gėrybių, galėjo grėsti laisvės atėmimu, kaip „rengimasis spekuliacijai“ (nors paties gėrybių realizavimo tokiu atveju teismai net nenustatinėdavo – užteko vien fakto, kad pas teisiamąjį rastos „nebūdingai didelės atsargos“). Tačiau tai – 1948-1953 m. laikotarpio realija. 1944-1947 m. laikotarpiu, už „rengimąsi spekuliuoti“ (t. y. gėrybių įgijimą) dar neteisdavo, nebent gėrybės buvo įgytos nelegaliai (bet tada tai buvo traktuojama kaip „žinomai vogtų daiktų supirkimas“).

Antroji spekuliacijos mechanizmo dalis – gėrybių realizavimas – buvo laikomas nusikalstamu beveik visais atvejais, tačiau buvo būtina pirmoji dalis – gėrybių įgijimas (nupirkimas). Pavyzdžiui, ūkininkas pats užauginęs daržoves ir parduodantis jas turguje, nėra spekuliantas (nes nėra gėrybių įgijimo t. y. nupirkimo), o miesto gyventojas, nuvykstantis pas ūkininką ir nuperkantis iš jo daržoves, o po to pervežantis į miestą ir parduodantis jas turguje – spekuliantas (nes yra ir gėrybių įgijimas (nupirkimas) ir realizavimas (pardavimas)).

Savotišką poziciją šioje schemeje užėmė asmenys, kurie supirkdavo žaliavas (pavyzdžiui, gyvulių odas, avikailius, grūdus) ir iš jų gamindavo pridėtinę vertę turinčią produkciją (pavyzdžiui, batus, kailines striukes, alų), kurią parduodavo – nors šioje vietoje, atrodo, egzistavo visas spekuliacijos mechanizmas (ir įgijimas, ir realizavimas), tačiau sovietiniai teismai šiuo atveju kažkodėl teisdavo tik pagal BK 99 str. („Vertimasis uždraustu verslu“) – čia, žinoma, kalba eina jau apie laikotarpį po 1947 m. įvykusio privataus verslo uždraudimo ir apie asmenis, kurie vertėsi tokiais verslais neįgydami patento. Tokią tendenciją galima būtų paaiškinti tuo, kad abu spekuliacijos mechanizmo veiksmai tokiu atveju būdavo atliekami atskirai, t. y. superkamos žaliavos, bet neparduodamos (kas būtų spekuliacija), o paverčiamos kitu, išvestiniu produktu, turinčiu didesnę vertę (pvz, odos paverčiamos batais), kuris yra parduodamas (bet nėra įgytas pirkimo būdu, taigi, tai nėra spekuliacija).

Pačiame sovietiniame BK straipsnis, skirtas spekuliacijai, gan lakoniškai atskleidė tą patį aukščiau aptartą spekuliacijos mechanizmą: „Supirkimas ir perpardavimas vykdomas privačių asmenų pasipelnymo tikslais (spekuliacija) žemės ūkio produktais ir masinio naudojimo daiktais“ – taip buvo įvardinta BK 107 straipsnio esmė. Dera pastebėti, kad sovietinių teismų nuosprendžiuose pasitaikė ir išsamesnių paaiškinimų, pavyzdžiui, jog nustatyti spekuliacijos faktą yra reikalingas sistemiškumas, t. y. kad kaltinamas asmuo minėta veikla vertėsi ne vieną kartą. Be to, ne kiekvienas gėrybių perpardavimas buvo laikomas nelegaliu: pavieniai daiktų (pavyzdžiui, netinkamo dydžio drabužių) pardavimai nebuvo draudžiami – ir neabejotinai dalis spekuliantų maskuodavosi būtent po tokia priedanga: vaizduodavo, jog pardavimai yra atsitiktiniai, pavieniai ir neturi sistemiškumo.

Apibendrinant „spekuliantų“ ir „grobstytojų“ santykį, galima teigti, kad nors šios kategorijos kartais susiliedavo (pavyzdžiui, grobstytojas galėjo būti ir spekuliantu) ar susijungdavo (čia geriausias pavyzdys – „grobstytojų-spekuliantų grupės“, kai vieni asmenys grobstė, o kiti spekuliuojo), bet iš esmės tarp jų tvyrojo ryški skirtis: grobstytojai privalėjo būti susiję su valstybine ar visuomenine įstaiga (iš kurios grobstoma), bet nebūtinai turėjo realizuoti grobį (galėjo grobstyti tiesiog savo (šeimos) reikmėms), o juo labiau nebūtinai turėjo tą daryti patys. Spekuliantai, tuo tarpu, kaip taisyklė dažniausiai būdavo niekur nedirbantys ir jokia veikla nesiverčiantys asmenys, nesusiję (bent oficialiai) su jokiais įstaigomis. Jų veikla sudaryta iš dviejų ėjimų: 1) pigiai gauti gėrybes; 2) brangiau jas parduoti. Jei grobstytojai gėrybes grobdavo iš įstaigų, kuriose dirbo (tai yra iš valstybinių ar

kooperatinių įstaigų), tai spekuliantai gėrybes galėjo gauti iš bet kur – kur tik radosi galimybė pigiau nupirkti: ar iš „prekes į apyvertą paleidusios“ valstybinės parduotuvės; ar iš smulkių grobstytojų, dirbančių fabrikuose; ar iš savo produkcijos į turgų nevežančių ir rinkos kainų nežinančių ūkininkų. Spekuliantas – gerokai sudėtingesnė figūra nei grobstytojas, kurio veikla apribota uždarame rate „gamykla – grobis – realizavimas“. Kalbant vaizdžiai, jei šie nelegaliosios ekonomikos veikėjai būtų šachmatų figūros, tai grobstytojas būtų rikis, o spekuliantas – žirgas.

Bandant atsakyti į klausimą, kada „rinka“ tampa „juodoji“, reikia prieiti išvados, jog riba tarp „rinkos“ ir „juodosios rinkos“ yra labai subtili: esme tampa tiek parduodamų gėrybių įgijimo būdas, tiek ir pardavimo apimtis. Jei gėrybės įgytos pagaminimo būdu (t. y. pats pardavėjas ir pagamino (užaugino) prekę, kurią parduoda), o prekė (gamybos procesas) nėra įtrauktas į draudžiamų verslų (amatų) sąrašą – viskas legalu. Jei įtrauktas į minėtą sąrašą – tai jau „Vertimasis uždraustu verslu“ (BK 99 str.). Jei prekė įgyta legaliai ir pavieniui parduodama (piliėtis parduotuvėje nusipirko batus, batai netiko, pardavė turguje) – viskas legalu. Jei prekė įgyta legaliai (apėjus visas parduotuves ir supirkus ten esančius batus), bet parduodama nebe pavieniui, o masiškai – jau spekuliacija (BK 107 str.). Savaimė aišku, kad viskas kas susiję su išgrobstytu prekių pardavinėjimu – jau automatiškai juodosios rinkos reiškiniai.

Reikšminga aprašomojo laikotarpio ypatybė – privačios prekybos egzistavimas: iki 1947 m. vidurio, kol LSSR MT nutarimais buvo galutinai uždrausta verstis privačia prekyba, egzistavo „legali spekuliacija“ – privati prekyba. Leidimus verstis išsipirkę privatūs prekybininkai darė iš esmės tą patį ką ir nelegalieji jų kolegos – spekuliantai: pasinaudodami savo įžvalgumu, patirtimi, žiniomis, ryšiais rasdavo būdus pigiau įgyti tam tikras gėrybes ir brangiau jas parduoti. Privačių prekybininkų nebuvo galima teisti už spekuliaciją iki kol privati prekyba buvo leidžiama. Čia labai tinka vaizdus nurodymas iš LSSR MT 1947 m. rugpjūčio 11 d. nutarimo, galutinai uždraudusio privačią prekybą: „Pasiūlyti Vidaus Reikalų ministrui Bartašiūnui ir Respublikos Prokurorui Salinui vykdyti ryžtingą kovą su asmenimis, užsiimančiais prekyba ir verslais, draudžiamais namų gamintojų ir amatininkų registracijos taisyklių, o taip pat supirkimu ir perpardavimu / spekuliacija /, patraukiant kaltuosius baudžiamojon atsakomybėn“⁵¹² – maždaug „jie jau spekuliantai, jau galima juos sodinti“.

Spekuliacijos raiška. Atitolstant nuo teorinių samprotavimų, reikia

⁵¹² LSSR MT 1947 m. rugpjūčio 11 d. nutarimas „Apie dalinį LSSR Ministrų Tarybos 1947 m. balandžio 4 d. nutarimo pakeitimą“, *ibid.*, b. 93, l. 115.

pažvelgti į aprašomojo laikotarpio MVD ir kitų institucijų dokumentuose atsispindėjusias spekuliacijos LSSR apraiškas. Jau pirmuose aukščiausiąją valdžią pasiekusiuose pranešimuose apie užčiuptas grobstytojų-spekuliantų grupes buvo vaizduojami ištisos grobio realizavimo piramidės. Pavyzdžiui, 1945 m. vasarį MVD demaskavo grobstytojų-spekuliantų grupę „Lietūkio“ tarpapskritinėje bazėje: grobstytojus organizavo bazės direktorius, jo bendrininkais grobstyme buvo trijų sandėlių vedėjai. Iš sandėlių tonomis buvo grobstoma druska ir soda. Per du bazės darbuotojus grobis buvo vežama perpirkėjams, kurie iš savo butų grobį pardavinėjo „dideliam spekuliantų, prekiaujančių turguose, ratui“ (apie 10 asmenų)⁵¹³. Ši schema gerai iliustruoja grobstytojų-spekuliantų grupių veiklą: grobstymą sankcionuojantys (ar net organizuojantys) įstaigų vadovai (kartais net aukščiausi), grobstymą vykdančios žemesnio rango darbuotojai (vedėjai, darbininkai), kurie turi ryšius su spekuliantais – grobio realizuotojais juodojoje rinkoje: kaip šiuo atveju suprantama, „juodoji rinka“ buvo tiesiog turgūs, kuriuose spekuliantai išpardavė iš kooperatinės įstaigos („Lietūkio“) per grobstytojus gautą druską ir sodą.

Kitais atvejais grobstytojų-spekuliantų grupių veiklos schemas galėjo būti gerokai trumpesnės. Pavyzdžiui, 1945 m. birželyje Vilniuje demaskuotos trijų „Sajunginės spaudos“ („Sojuzpečat“) kioskų vedėjos, kurios 1944-1945 m. laikotarpiu specialiai nuo pirkėjų nuslėpdavo didelius kiekius sovietinių laikraščių („Tarybų Lietuva“, „Izvestija“, „Tiesa“ ir kt.), kuriuos parduodavo dešimčiai spekuliantų (9 iš 10 – niekur nedirbantys), kurie šiuos laikraščius išspekuliuodavo imdami už vieną nuo 50 kp. iki 1 rb.⁵¹⁴ (oficiali minėtų laikraščių kaina – 20 kp.). Šis pavyzdys iliustruoja du teiginius: 1) grobstymo iniciatoriais galėjo būti eiliniai darbuotojai – neaukštos pareigos visai netrukde užmegzti plačius ryšius su spekuliantais; 2) bet kokia prekė – net nykūs sovietiniai dienraščiai – galėjo tapti spekuliacijos objektu. Beje abiem aukščiau paminėtais grobstytojų-spekuliantų veiklos atvejais piniginis atsiskaitymas tarp grobstytojų ir spekuliantų įvykdavo parduodant grobį spekuliantui, t. y. grobstytojas nebepretendavo į galutinį pelną (t. y. ką uždirbs grobį pardavęs spekuliantas). Reikia pastebėti, jog taip būdavo ne visais atvejais – kartais grobstytojai ir spekuliantai būdavo taip glaudžiai susiję, kad grobstytojai grobį spekuliantams atiduodavo dykai, o pastarieji dalindavosi su grobstytojais galutinį pelną.

⁵¹³ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. kovo 22 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, ap. 13, b. 40, l. 156-157.

⁵¹⁴ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. birželio 21 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 41, l. 68-69.

Atsitraukiant nuo grobstytojų-spekulantų, reikia aptarti „savarankiškų spekuliantų“ veiklą. 1945 m. rugsėjį sučiupta keturių spekuliantų grupė, kuri iš Vilniaus periodiškai važinėdavo į Maskvą ir atgal. Į Maskvą asmenys veždavo maisto produktus, kuriuos pardavė, nusipirkdavo smulkių pramoninių prekių (žiebtuvėlių akmenėliai, skarelės, galanterija), su kuriomis vykdavo į Vilnių ir, aišku, jas parduodavo turguose. Tokie ciklai kartojosi nuo metų pradžios iki sulaikymo (rugsėjį). Kratos metu rasta 44 tūkst. rublių, aukso monetų ir žiedų, užsienio valiutos, 800 akmenėlių žiebtuvėliams ir kt.⁵¹⁵ Šis atvejis iliustruoja tendenciją, kuri itin ryški tapo vėlesniais pokario metais (daugiau 1948-1953 m. laikotarpiu): spekuliantų kursavimas tarp kaimo vietovių ir miestų, šiuose parduodant maistą ir superkant pramonines prekes, kurios bus parduodamos kaime superkant maistą – toks veiklos ratas, savaime aišku, buvo spekuliantams pelningas: kitaip neišeitų paaiškinti tokios veiklos prasmės.

Kai kurios spekuliacijos schemas buvo gan sudėtingos, pavyzdžiui, panaudojant tam tikras valstybinių-kooperatinių įstaigų specifines tvarkas, nusistovėjusias tuo laikotarpiu. Pavyzdžiui, 1947 m. vasarą sučiuptas Panevėžio apskrities vykdomojo komiteto mokesčių inspektorius, kuris važinėdamas po įvairius Lietuvos miestus supirkinėjo iš valstiečių linų sėmenis, pasinaudojo ypatybe, jog už „Zagotzerno“ sandėliuose už pristatytus linų sėmenis būdavo duodami grūdai: iš „Zagotzerno“ gautus grūdus asmuo parduodavo Panevėžio turguje. Paaiškėjo, jog jam pavyko supirkti 2573 kg. linų sėmenų (superkant išleido apie 15 tūkst. rb.), už juos iš „Zagotzerno“ gauti 1860 kg. rugių, kviečių ir miežių ir šiuos parduoti turguje už maždaug 30 tūkst. rb.⁵¹⁶ Šis atvejis įdomus ne tik dėl veikiančiojo asmens (mokesčių inspektorius), bet ir dėl oficialios institucijos („Zagotzerno“) įtraukimo (panaudojimo) šioje schemoje: žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, tokios veiklos kriminalizavimas atrodo išvis absurdiškai – asmuo savais pinigais supirko retą, valstybei reikalingą augalinę kultūrą (linų sėmenis), valstybės nustatyta tvarka pardavė juos oficialiai institucijai ir gavo už tai numatytą atlygį – grūdus, kuriuos pardavęs gavo pelną. Šis atvejis, kaip ir daugelis kitų, rodo, kad dažnai būtent pelno gavimas tapdavo pagrindiniu spekuliacijos įrodymu.

Keletas paprastų spekuliacijos atvejų, leisiančių susidaryti bendrą vaizdą: trys Vilniaus gyventojos už 3-4 rb. supirkinėjo mokyklinius

⁵¹⁵ LSSR Vidaus Reikalų komisaro pavaduotojo Sokolovskio 1945 m. rugsėjo 28 d. specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 106.

⁵¹⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. liepos 31 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 102, l. 53.

sąsiuvinius, pardavinėjo po 4-5 rb., taip uždirbo apie 5000 rb. (5 metai laisvės atėmimo)⁵¹⁷; du Marijampolės gyventojai supirkinėdavo gyvulius, juos skersdavo, gamino dešras ir pardavinėjo (5 metai)⁵¹⁸; dvi Kretingos apskrityje gyvenusios seserys dukart per savaitę atsiveždavo po 10-30 l. naminės degtinės, kurią pardavinėjo raudonarmiečiams (iki 150 rb. už litrą) (5 metai)⁵¹⁹; Socialinės apsaugos ministerijos sekretorius Vilniuje supirko tabako ir papirosų už 7000 rb. ir Panevėžyje pardavė už 10 000 rb., ten pat nusipirko miltų ir mėsos ir vežė į Vilnių parduoti (5 metai)⁵²⁰.

Iš tokių pavyzdžių masės galima spręsti apie spekuliacijos paplitimą tiek geografinė prasme, tiek tarp skirtingų profesijų atstovų, tiek ir spekuliuojamų gėrybių įvairovė – iš esmės bet kokia prekė galėjo tapti spekuliacijos objektu. Žinoma, paprastesnės prekės, pavyzdžiui, degtukai ar papirosai nešė mažesnę pelną (bet jas buvo lengviau paslėpti) nei sąlyginai sudėtingi įrenginiai – 1947 m. birželį Vilniaus geležinkelio stotyje sulaikyta šeimininė pora: spekuliantai iš Baltarusijos, kurie Smargonės rajone (BSSR) supirkdavo maisto produktus, juos veždavo į Leningradą, parduodavo, pirkdavo rankines siuvimo mašinas (3500-4000 rb.) ir tame pačiame Smargonės rajone parduodavo jau už 8000-9000 rb. Taip pora į Leningradą keliavo triskart ir per šiuos tris žygius supirkę 25 siuvimo mašinas, uždirbo 69 000 rb.⁵²¹. Nors pastarasis pavyzdys su LSSR susijęs tik netiesiogiai (dėl spekuliantų sulaikymo vietos), bet kartu yra ir gera iliustracija rodanti, kad spekuliantų kursavimas iš kaimų į miestus ir atgal nebuvo būdingas vien Lietuvai.

Duomenis apie spekuliacijos tendencijas LSSR nuo 1947 m. pavasario kas mėnesį apibendrindavo LSSR MVD Milicijos valdybos OBCHSS (toliau – LSSR OBCHSS) – šio padalinio ataskaitose būdavo pažymima kiek per pastarąjį laikotarpį iškelta baudžiamųjų bylų spekuliantams, kokios stebimos tendencijos, minimi įdomesni spekuliacijos atvejai. Pavyzdžiui, 1947 m. balandį LSSR OBCHSS skelbė, kad pagrindinė užduotis kovoje su spekuliacija buvo „prekių gavimo šaltinių nustatymas ir pramoninių bei maisto prekių pirkikų nustatymas“ – vykdant šiuos uždavinius LSSR OBCHSS skelbė per mėnesį iškėlusį 60 baudžiamųjų bylų ir atsakomybėn patraukusį 71 spekuliantą, iš kurių kratų metu buvo paimta apie

⁵¹⁷ Malonės prašymų nagrinėjimo medžiaga, *ibid.*, f. R-758, ap. 5, b. 1, l. 69.

⁵¹⁸ Malonės prašymų nagrinėjimo medžiaga, *ibid.*, l. 71.

⁵¹⁹ Malonės prašymų nagrinėjimo medžiaga, *ibid.*, l. 74.

⁵²⁰ Malonės prašymų nagrinėjimo medžiaga, *ibid.*, l. 120.

⁵²¹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. liepos 9 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, f. R-754, ap. 13, b. 102, l. 15.

43 tūkst. rb., pramoninių prekių už 47 tūkst. rb., maisto produktų už 2,5 tūkst. rb. ir dar 712 kg. duonos produktų, 221 kg. mėsos produktų bei 100 auksinių rublio monetų. Pagrindinėmis spekuliacijos tendencijomis pastebėtas galvijų (apie 60 proc. visų iškeltų baudžiamųjų bylų) ir arklių perpardavinėjimas (paminėta trijų asmenų „spekulantų grupė“, kuri Zarasų apskrityje supirko apie 30 arklių ir perpardavė juos Daugpilyje (Latvijos SSR))⁵²². 1947 m. gegužę LSSR OBCHSS sukūrė 70 baudžiamųjų bylų, atsakomybėn patraukė 88 asmenis (iš jų 44 – areštuoti). Be to, 37 asmenys buvo patraukti atsakomybėn pagal švelnesnį 105 BK straipsnį („Prekybos taisyklių pažeidimas“): išsyk buvo nurodyta, jog dauguma atsakomybėn patrauktųjų – buvę privatūs prekybininkai. „Pagrindiniais spekuliacijos objektais yra mėsos produktai, riebalai, galvijai ir pramoninės prekės“, – konstatuota ataskaitoje. „Iš kitų sričių ir respublikų spekuliantai į Lietuvą atveža daugiausiai pramonines prekes: manufaktūrą, galanteriją“, – šis teiginys buvo iliustruotas tokiu pavyzdžiu: Vilniaus OBCHSS sučiupo grupę spekuliantų, kurie Maskvoje ir Rygoje supirkdavo šilko atraižas, avalynę ir urmu iš savojo buto Vilniuje ją pardavinėjo smulkiems spekuliantams⁵²³.

1947 m. birželį LSSR OBCHSS sukūrė 87 baudžiamąsias bylas spekuliantams, atsakomybėn patraukė 107 asmenis (iš jų 60 areštavo). Dar 55 asmenys patraukti atsakomybėn už prekybos taisyklių pažeidimą („iš jų dauguma buvę privatūs prekybininkai“). Iš spekuliantų paimtos gerokai gausesnės sumos įvairių vertybių (105 tūkst. rb., pramoninių prekių už 80 tūkst. rb., maisto už 20 tūkst. rb., 318 kg. pieno produktų, 207 kg. mėsos produktų, 344 kg. duonos produktų), o pačiais būdingiausiais spekuliacijos atvejais įvardinta prekybinė veikla tarp miestų ir kaimų: Šiauliuose sučiupti spekuliantai, kurie iš Rygos veždavo ir pardavinėjo tekstilę (manufaktūrą), o Vilniuje sučiupti spekuliantai LSSR kaimuose supirkinėję žemės ūkio produktus ir vežę juos pardavimui į Leningradą⁵²⁴. 1947 m. liepą LSSR OBCHSS pradėjo 86 baudžiamąsias bylas spekuliantams, 111 patraukė atsakomybėn (62 areštavo). Dar 24 asmenys patraukti atsakomybėn pagal BK 105 str. Pagrindine mėnesio tendencija įvardintas „spekuliacijos mėsa ir

⁵²² LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. gegužės 14 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR MVD MV OBCHSS darbą už 1947 m. balandžio mėn., *ibid.*, b. 100, l. 111-112.

⁵²³ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. birželio 12 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR MVD MV OBCHSS darbą už 1947 m. gegužės mėn., b. 101, l. 63-64.

⁵²⁴ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. liepos 22 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR MVD MV OBCHSS darbą už 1947 m. birželio mėn., *ibid.*, b. 102, l. 36-37.

galvijais pagyvėjimas“, o tarp dėmesio vertų pavyzdžių paminėtas dviejų Jaroslavlio (RSFSR) gyventojų verslas: savajame mieste supirkdavo šilkinis ir vilnonius audinius, veždavo juos į Uteną ir ten parduodavo⁵²⁵. 1947 m. rugpjūtį – 65 baudžiamosios bylos spekuliantams, 83 asmenys patraukti atsakomybėn (46 areštuoti). Dar 85 asmenys patraukti atsakomybėn pagal BK 105 str. Tipiškaisiais spekuliacijos atvejais vėl įvardinti pramoninių prekių vežimo į LSSR atvejai: Vilniuje prigauta grupė spekuliantų pardavinėję Rygoje ir Taline supirktą avalynę, Kaune sučiupti spekuliantai metalo dirbiniais iš Gorkio (RSFSR)⁵²⁶.

1947 m. rudenį spekuliacijos mastai ir tendencijos išliko panašūs: spalį LSSR OBCHSS užvedė 80 baudžiamųjų bylų spekuliantams, 92 asmenis patraukė atsakomybėn (52 areštavo). Be to, 23 asmenys patraukti atsakomybėn pagal BK 105 str. „Daugumą patrauktųjų [baudžiamojon atsakomybėn] yra asmenys neužsiimantys darbine veikla ir buvę privatūs prekybininkai“⁵²⁷, – tokią ataskaitos citatą galima šifruoti taip: patrauktieji atsakomybėn už spekuliaciją yra „asmenys, neužsiimantys darbine veikla“, o persekiojami už prekybos taisyklių pažeidimus – „buvę privatūs prekybininkai“. Lapkritį sukurptos 69 bylos spekuliantams, patraukti atsakomybėn 95 asmenys (49 areštuoti), pagal BK 105 str. patraukti atsakomybėn 5 asmenys⁵²⁸. Remiantis 1947 m. balandžio-lapkričio (be rugsėjo mėn.) LSSR OBCHSS ataskaitomis, pastebimas išliekantis panašus kas mėnesį sudaromų spekuliacijos bylų (o taip pat jose atsakomybėn traukiamų asmenų) skaičius, tačiau kita tendencija – laipsniškai mažėjantis patrauktųjų pagal BK 105 str. skaičius (su išimtimi rugpjūčio mėn., kada, kaip žinome, buvo galutinai uždrausta bet kokia privati prekyba) leidžia spręsti, jog „preybos taisyklių pažeidėjai“ (t. y. buvę privatūs prekybininkai, kurie tebesivertė savo verslu iš inercijos, nors ir nebegaudami leidimo verslui) gan sparčiai pasuko į „visišką pogrindį“ ir papildė „profesionalių spekuliantų“ gretas. Žr. lentelę:

⁵²⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. rugpjūčio 19 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR MVD MV OBCHSS darbą, *ibid.*, l. 72-73.

⁵²⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro pavaduotojo Sokolovskio 1947 m. rugsėjo 18 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR MVD MV darbą už 1947 m. rugpjūčio mėn., *ibid.*, l. 99-100.

⁵²⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. lapkričio 24 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR MVD MV OBCHSS darbą už 1947 m. spalio mėn., *ibid.*, b. 103, l. 56-57.

⁵²⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. gruodžio 17 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie kovą su valstybinės ir visuomeninės nuosavybės grobstymais ir spekuliacija, *ibid.*, l. 111-112.

Lentelė Nr. 7. 1947 m. balandžio-lapkričio mėn. patrauktųjų atsakomybėn už spekuliaciją (BK 107 str.) ir prekybos taisyklių pažeidimus (BK 105 str.) skaičiai

Mėnesis	04	05	06	07	08	09	10	11	Iš viso
Spekuliacijos bylų (BK 107 str.)	60	70	87	86	65	?	80	69	517
Patraukta atsakomybėn	71	88	107	111	83	?	92	95	647
Iš jų areštuota	?	44	60	62	46	?	52	49	313
Prekybos taisyklių pažeidėjai (BK 105 str.)	---	37	55	24	85	?	23	5	229

Žvelgiant į lentelės duomenis, gali susidaryti įspūdis, jog spekuliacija LSSR buvo pakankamai menkai paplitęs reiškinys – ypač jei palygintumėme su anksčiau aptartais duomenimis apie masišką kasmėnesinį į turgus atvykstančių prekeivių skaičių: susidarytų įspūdis, jog spekuliantai tebuvo pavieniai, reti personažai, ištirpę jūroje turgaus prekeivių. Toks įspūdis, manytina, nėra tikslus: galima spręsti, kad lentelėje pateikti „demaskuotų spekuliantų“ skaičiai tėra tik ledkalnio viršūnė, o šios rūšies veiklai būdingas išskirtinai didelis latentiškumas. Masė spekuliantų buvo niekada nepričiupti, o jei ir būdavo sugaunami – nebūtinai areštuojami (žiūrėti lentelės grafą „Iš jų areštuota“ – tik apie pusę atsakomybėn patrauktų spekuliantų buvo areštuojami), o tai sudarė galimybes jiems keisti spekuliacijos vietą (vykti į kito miesto turgų), geriau maskuotis, apsirūpinti fiktyviais dokumentais, į spekuliaciją įtraukti kitus asmenis (pavyzdžiui, šeimos narius, kaimynus), o įkliuvus – duoti kyšį. Žinoma, tai tik spėjimas, tačiau tikėtina, kad dėl tokios aplinkybių visumos, realiai LSSR veikusiųjų spekuliantų skaičius buvo kelis, o gal net keliolika kartų didesnis nei sugautųjų ir atsakomybėn patrauktųjų spekuliantų skaičius.

Beje, apsiribojant vien „demaskuotais spekuliantais“, dera pastebėti, kad ne visada netgi areštas reiškė neišvengiamą bausmę: tarp LSSR Prokuratūros ir teismų šiuo klausimu kilo nesutarimai, nes prokuratūra norėjo griežtesnių bausmių ir visokeriopo spekuliantų pasmerkimo, kai teismai neretai skirdavo gan švelnias bausmes ar net išteisindavo. Kai kada prokuratūros ir teismų ginčai pasiekdavo netgi aukščiausią SSRS teisminę instanciją – SSRS Aukščiausiąjį Teismą (toliau – SSRS AUT). Pavyzdžiui, 1946 m. gruodį Vilkaviškio apskrities liaudies teismas nuteisė 5 metams laisvės atėmimo pilietį L. už tai, kad šis supirko ir perpardavė 350 kg. grūdų.

L. pateikė kasacinį skundą LSSR AUT – ir jo skundas buvo dalinai patenkintas: spekuliacijos mastas įvertintas kaip nereikšmingai mažas, veika perkvalifikuota į BK 105 str. („Prekybos taisyklių pažeidimas“) ir skirta 6 mėnesių pataisos darbų⁵²⁹ bausmė. SSRS Prokuratūra tokį sprendimą apskundė SSRS AUT, kuris tenkino prokuratūros protestą ir LSSR AUT nutartį panaikino. 1947 m. Trakų apskrities liaudies teismas 5 metams laisvės atėmimo nuteisė pilietį N., kuris supirktus stambius galvijus atiduodavo kaip mėsos paruošas už įvairius ūkininkus, iš pastarųjų už tai gaudamas piniginių atlygi (600-800 rb. pelno už kiekvieną galviją). LSSR AUT nuteistojo protestą patenkino – visai neįžvelgė nusikaltimo sudėties ir bylą nutraukė. SSRS AUT (po SSRS Prokuratūros protesto) šį LSSR AUT sprendimą atšaukė – SSRS aukščiausios teisminės instancijos nuomone, tai visgi buvo spekuliacija⁵³⁰.

Nuomonių prasilenkimą tarp LSSR Prokuratūros ir LSSR AUT iliustruoja metinėje ataskaitoje už LSSR AUT darbą 1946 m. pateikti skaičiai: iš 197 už spekuliaciją nuteistų asmenų, kuriems apkaltinamuosius nuosprendžius priėmė liaudies teismai, tik 82 asmenų atžvilgiu (41,6 proc.) LSSR AUT paliko galioti tą patį nuosprendį. 39 nuteistiesiems (19,8 proc.) LSSR AUT nuosprendį pakeitė (t. y. mažino, švelnino bausmę), 25 nuteistųjų (12,7 proc.) atžvilgiu baudžiamosios bylos gražintos tardymui papildyti, 17 nuteistųjų (8,6 proc.) bylos gražintos persvarstyti pirmosios instancijos teismui, o dar 17 nuteistųjų (8,6 proc.) bylos išvis nutrauktos⁵³¹. Taigi, tik mažiau nei pusei liaudies teismų apkaltinamųjų nuosprendžių spekuliacijos bylose LSSR AUT neturėjo jokių pretenzijų, o be to, savaime suprantama, kad ne visi liaudies teismai priimdavo vien apkaltinamuosius nuosprendžius – spekuliantai galėjo būti išteisinami ir pirmoje instancijoje.

Be to, LSSR AUT metinėje ataskaitoje buvo išsakyti priekaištai, kad tardymo organai formaliai patraukia atsakomybėn vien spekuliantus, neieškodami šaltinio, iš kurio pastarieji gavo spekuliacijos objektą – prekes⁵³².

⁵²⁹ Šiuo konkrečiu atveju neįmanoma pasakyti ar bausmė susijusi su laisvės atėmimu, ar ne, nes „pataisos darbai“ kartais būdavo skiriami su įkalinimu, o kartais nuteistasis būdavo paliekamas laisvėje, tačiau kas mėnesį iš jo atlyginimo būdavo išskaičiuojama tam tikra teismo nustatyta dalis, pvz, 20 proc.

⁵³⁰ SSR Prokuroro Salino 1947 m. gegužės 30 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, f. R-808, ap. 8, b. 12, l. 82-85.

⁵³¹ LSSR AUT 1946 m. ataskaita, *ibid.*, l. 29-30. Beje, minėtame išskaičiavime kažkur pradingsta duomenys apie dar 17 nuteistų asmenų – tikėtina, kad ataskaitos rengimo laiku tų asmenų atžvilgiu LSSR AUT dar nebuvo priėmęs sprendimo, t. y. bylos su apkaltinamaisiais nuosprendžiais iš liaudies teismų jau gautos (ir įskaičiuotos į bendrą skaičių), bet kasacinio teismo sprendimai dar nepriimti (taigi, duomenų dar nėra).

⁵³² *Ibid.*, l. 31-32.

Lyg to būtų maža, LSSR AUT išreiškė savotišką „klasini“ požiūrį į teisiamus spekuliantus: konstatavo faktą, kad liaudies teismai linkę be išlygų taikyti BK 107 str. („Spekuliacija“), tuo tarpu, LSSR AUT už spekuliaciją teisiams dirbantiems kaltinimą perkvalifikuodavo į BK 105 str. („Prekybos taisyklių pažeidimas“), numačiusį gerokai švelnesnę, su laisvės atėmimu nesusijusią bausmę. Pavyzdžiui, pilietis Z., Kauno „Inkaro“ gamyklos darbuotojas, gyvendamas skurdžiai nusipirko 1300 degtukų dėžutes ir 3000 papirosų – pardavęs tai gavo 2000 rb. ir 5 metus laisvės atėmimo. LSSR AUT nuosprendį perkvalifikavo pagal BK 105 ir Z. skyrė 1 metus pataisos darbų darbovietėje, išskaičiuojant 15 proc. atlyginimo⁵³³. Tuo tarpu, kitais atvejais LSSR AUT atkakliai kovojo už griežtą tam tikrų asmenų nubaudimą: 1946 m. liepą Ukmergės liaudies teismas nuteisė S. už naminės degtinės supirkimą ir pardavimą (BK 102 str.) 500 rb. bauda, tačiau LSSR AUT nuosprendį gražino teismui peržiūrėti dėl neteisingos kvalifikacijos: LSSR AUT įvertino, kad turėtų būti taikomas BK 107 str. („Spekuliacija“). Ukmergės liaudies teismas lyg niekur nieko pritaikė minėtą straipsnį ir S. skyrė 6 metus laisvės atėmimo lygtinai. LSSR AUT netenkino, kad spekuliantei namine degtine skirta lygtinė bausmė ir nuosprendis buvo dar kartą apskūstas ir gražintas liaudies teismui. Šis vėl skyrė bausmę pagal BK 102 str., kas vėl buvo užprotestuota ir atiduoda dar kartą – jau ketvirtą – tam pačiam teismui persvarstyti⁵³⁴. Toks atvejis byloja išsiskiriančias nuomones ne tik tarp teisėjų ir prokurorų, bet ir tarp aukštesnės ir žemesnės instancijos teismų teisėjų – retsykiais kildavo ilgais teismo procesais virstančių disputų, už kurios ribos veika jau tampa spekuliacija. Kita vertus, susidaro įspūdis, kad BK 107 str. dažniau inkriminuotas tiems, kurie neturi kito darbo (t. y. yra profesionalūs perpardavinėtojai), o asmenims, kurie spekuliuodami tik „prisidurdavo“ prie pagrindinio atlyginimo, neretai buvo taikoma švelnesnė atsakomybė.

Pats LSST AUT pirmininkas 1946 m. ataskaitoje pripažino, kad „1946 metais [LSSR AUT] Baudžiamųjų bylų teisminė kolegija neužėmė tvirtos pozicijos spekuliacijos byloje. Kartais teisminė kolegija rasdavo nusikaltimo sudėtį tokiais atvejais, kada jo nebuvo, o kitais atvejais perkvalifikuodavo spekuliantų veiksmus pagal BK 105 str.“⁵³⁵. Tokį dramatišką konstatavimą, jog aukščiausia sovietinės respublikos teisminė instancija pati pripažįsta ne visada formuojanti teisingumą, lydėjo ir kritiškas įsivertinimas kovos su spekuliacija klausimu: „Kaip matyti iš pateiktos analizės, kova su spekuliacija Lietuvos respublikoje vykdoma nepakankamai. <...> Prokuratūra ir tardymo

⁵³³ Ibid., l. 32-33.

⁵³⁴ Ibid., l. 34.

⁵³⁵ Ibid., l. 36.

organai išaiškina mažai spekuliantų ir visai neužiima jų šaltinių išsiaiškinimu – iš kur jie gauna spekuliacijos objektus. <...> Tikros organizuotos kovos su spekuliacija nebuvimas kliudo dirbančiųjų gyvenimo pagerinimui, nes masinio vartojimo gaminiai ir maisto produktai, skirti gyventojams, tampa spekuliacijos objektais ir yra parduodami padidintomis kainomis“⁵³⁶. Taip vienoje metinėje LSSR AUT darbo ataskaitoje buvo pripažinta ir prokuratūros, ir žemesniųjų teismų ir pačio LSSR AUT darbo brokas bei negebėjimas kompleksiskai spręsti spekuliacijos reiškinių, kuris tuo pat metu įvardintas kaip reikšminga problema, trukdanti pagerinti „dirbančiųjų gyvenimą“.

Apibendrinant tai kas pasakyta apie spekuliacijos raišką 1944-1947 m. Lietuvos SSR, akivaizdu, jog jau pirmaisiais pokario metais sovietinėje respublikoje aktyviai ėmė reikštis režimo požiūriu nepriimtina gyventojų verslumo forma – spekuliacija. Vienais atvejais ji buvo susijusi su grobstymu iš valstybinių ir kooperatinių įstaigų („grobstytojų-spekuliantų grupės“), tačiau gerokai dažniau spekuliacija reiškėsi kaip paprasčiausias tam tikrų gėrybių pirkimas pigiau ir pardavinėjimas brangiau. Sprendžiant iš LSSR MVD dokumentų, pagrindinės spekuliacijos kryptys buvo iš kaimo į miestą ir atvirkščiai, t. y. kaimuose supirkti maisto produktai būdavo spekuliuojami miestuose, o šiuose supirktos pramoninės prekės – kaimuose. Šia prasme spekuliantai (ir pati spekuliacija – plačiąja prasme) buvo tarytum amortizacinis mechanizmas neįgaliai oficialiajai aprūpinimo sistemai papildyti: tikėtina, kad dėl to dalis sovietinės represinės sistemos dalyvių (nuo eilinio milicininko iki LSSR AUT pirmininko) turėjo nevienareikšmišką požiūrį į tai, nuo kada prasideda spekuliacija ir ar tikrai tai yra toks baisus nusikaltimas, kaip tą traktavo sovietinis BK.

2.6. Kitos nelegalios ekonominės praktikos.

Be grobstymo ir spekuliacijos 1944-1947 m. LSSR reiškėsi ir eilė kitų režimo požiūriu nelegalių ekonominių praktikų, kurioms aprašomuoju laikotarpiu buvo skiriamas nepalyginamai mažesnis dėmesys. Kodėl susiklostė tokia padėtis, vienareikšmiškai atsakyti nėra lengva – vaizdžiu pavyzdžiu galėtų būti degtindarystė: jei nacių režimas su degtindariais kovojo gan aktyviai (bent jau propagandiniame fronte), tai pirmaisiais pokario metais sovietai Lietuvoje nesiėmė jokių aktyvesnių veiksmų kovoje su šiuo reiškiniu – viskas buvo palikta savieigai. Tai galima būtų interpretuoti kaip sovietų

⁵³⁶ Ibid., l. 40.

režimo savaip susidėliotus kovos su ekonominiais nelegaliais prioritetus: valstybines ir kooperatines įstaigas skurdinantys grobstytojai ar pakaitalą neįgaliai oficialiajai aprūpinimo sistemai sukuriantys spekuliantai sovietams atrodė ženkliai didesnis pavojus nei kaimuose samanę varantys ir platinantys gyventojai, o taipgi kitos, smulkesnės ekonominių nelegalų grupės. Šiame skyriuje bus apžvelgiamos būtent tokios, 1944-1947 m. mažesnio režimo dėmesio sulaukusios draudžiamo gyventojų ekonominio aktyvumo formos.

Degtindarystė. „Žinoma, tie žmonės nežino nei šalčio, nei bado, o vis tiek skundžiasi, kad gyvena blogai. Pas lietuvius vien lašinių užtektų keliems metams. Va, kaip gyvena lietuviai, o dirba jie, galima sakyti, nedaug. Pas juos vien švenčių tiek, kad nesuskaičiuosi. Gyvena gerai, o degtinės geria daugiau nei rusai...“; – tokius pastebėjimus apie Lietuvos gyventojus savo laiške žmonai į Tambovo sritį (RSFSR) 1946 m. liepą išsakė kažkoks A. Ivanovas⁵³⁷. Toks pavienis iš Rusijos atvykusio žmogaus įspūdis leidžia spręsti, jog pirmaisiais pokario metais LSSR buvo plačiai paplitusi degtindarystė. Žvelgiant į istorinį kontekstą, tokiai padėčiai egzistavo visos prielaidos – tiek neigiamo, tiek teigiamo pobūdžio: kol kas nepanaikinta žemės ūkio nuosavybė, sugriauta ir lėtai atsistatanti oficiali gyventojų aprūpinimo sistema, slegiantys karo ir pokario metų potyriai, o taip pat ir sąlyginai švelnus režimo požiūris į naminę degtinę. Baltarusijos istorikų Lobač ir Sumko teigimu, naminė degtinė ypač paplito nacių okupacijos metais – tapo savotiška „skysta valiuta“, o pokariu visa tai tęsėsi ir Vakarų BSSR išlikę privatūs valstiečių ūkiai buvo prielaida gaminti naminę⁵³⁸. Šiuose Baltarusijos istorikų teiginiuose galima išvelgti paralelę su tuo, kas nacmečiu ir pokariu vyko okupuotoje Lietuvoje.

Remiantis tuometiniu sovietiniu BK, naminės degtinės gamyba, laikymas, o taip pat prekyba ja grėsė 1 metų laisvės atėmimo arba tokio paties termino pataisos darbų bausme kartu su naminės degtinės ir jos gamybos įrankių konfiskacija. Švelnesniais atvejais numatyta bauda iki 500 rb. (BK 102 str. 1 d.). Naminės degtinės gamyba ir laikymas savoms reikmėms, tuo tarpu, grasė pataisos darbais iki 1 mėnesio beigi bauda iki 100 rb. (BK 102 str. 2 d.) Reikia pastebėti, kad tokios švelnios bausmės buvo taikomos naminės gamintojams: jei asmuo, pats negamindamas samanės, pradėdavo ja

⁵³⁷ LSSR Valstybės Saugumo ministro pavaduotojo Martavičiaus 1946 m. spalio 31 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, f. R-754, ap. 13, b. 73, l. 31.

⁵³⁸ Лобач В. А., Сумко Е. В. Самогонщики и местная власть в социокультурном ландшафте белорусской деревни во второй половине 1940 — начале 1960-х гг., in: *Labyrinth. Теории и практики культуры*, 2020, с. 16-17.

spekuluoti (supirkdavo iš degtindarių ir perparduodavo), būdavo taikomas BK 107 str. („Spekuliacija“). Pavyzdžiui, 1947 m. birželį Rokiškio apskrities II liaudies teismas 7 metų laisvės atėmimo bausme nuteisė M., kuri spekuliuo namine degtine⁵³⁹.

Iš duomenų apie kai kuriuos sučiuptus degtindarius matyti, jog kartais šia veikla buvo verčiamasi dėl vargingo gyvenimo: 1945 m. Kelmės liaudies teismo 6 mėn. laisvės atėmimo nuteistas A. per LSSR ATP prašydamas malonės nurodė, jog naminę pardavimui varęs tik tam, kad nupirkti vaikams duonos ir sumokėti mokesčius. A. valdė 1,5 Ha ūkį, turėjo žmoną ir du mažus vaikus. Nepaisant to, LSSR ATP malonės jam nesuteikė⁵⁴⁰. Valstietis-naujakurys K. 1946 m. Pagėgių apskrities liaudies teismo nuteistas 1 metams laisvės atėmimo – „nuolat gamindavo samagoną ir pardavinėjo jį Pagėgių rinkoje“⁵⁴¹. Žinoma, naminę varė ir stambesni ūkininkai – 20 Ha valdžiusi J. 1946 m. Raseinių liaudies teismo nuteista 4 mėnesiais laisvės atėmimo – nors malonės prašyme teisinosi, kad naminę naudojo sergančios karvės kojų kompresams, bet LSSR ATP malonės nesuteikė⁵⁴².

Pokario metais didesnę grėsmę naminėje degtinėje išvelgė Lietuvos laisvės kovotojai – partizanai, brandinę neigiamą požiūrį į naminės degtinės gamintojus, platintojus, o ypač naminės vartojimą pačių partizanų gretose. R. Misiūnas ir R. Taagepera klaidingai akcentuoja buvus kažkokią prieš naminės degtinės varymą ir gėrimą nukreiptą partizanų akciją 1946 m. pavasarį⁵⁴³ – teisesnė čia pasipriešinimo tyrinėtoja N. Gaškaitė-Žemaitienė, partizanų kovą su naminės degtinės varymu vaizdavusią kaip ilgalaikę, nuoseklią, kryptingą veiklą⁵⁴⁴.

Šiame kontekste galima spręsti, jog 1944-1947 m. sovietinis režimas į naminę degtinę dar nežiūrėjo kaip į rimtą socialinę problemą, nes buvo daug rimtesnių einamojo laiko socialinių-ekonominių problemų (karo sugriautos ekonomikos atstatymas, bent šio tokio gyventojų aprūpinimo organizavimas, kova su grobstymais ir spekuliacija). Kita vertus, galima išvelgti ir politinę tokio režimo atmetimo (kol kas) požiūrio į naminę degtinę dimensiją: samanės ūkuose skendintys kaimų gyventojai sovietams buvo neabejotinai parankesni nei šaudantys į čekistus ir stribus. Tai paaiškintų ir visą laik priešišką partizanų vadovybės požiūrį į naminę degtinę kaip tautą

⁵³⁹ Žinios apie malonės prašymą, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 74, l. 432.

⁵⁴⁰ Ibid., l. 73.

⁵⁴¹ Ibid., l. 96.

⁵⁴² Ibid., l. 77.

⁵⁴³ R. Misiūnas, R. Taagepera, Baltijos valstybės... op. cit., p. 98.

⁵⁴⁴ N. Gaškaitė-Žemaitienė, Pasipriešinimo istorija, p. 99.

degraduojantį veiksni.

Nelegalūs abortai. Anot D. Sagatienės, Pirmojoje Lietuvos Respublikoje dėl didelės Katalikų bažnyčios įtakos abortai buvo kriminalizuoti – tai numatė Baudžiamojo Statuto 465 straipsnis. 1940 m. LSSR įsigaliojusiame sovietiniame BK baudžiamoji atsakomybė už abortų darymą buvo numatyta 140 straipsnyje⁵⁴⁵. Beje, atsakomybė taikyta ne tik kriminalinį abortą atlikusiam asmeniui (straipsnio „a“ dalis – iki 10 m. laisvės atėmimo), bet ir abortą vertusiam atlikti asmeniui (pavyzdžiui, vaiko tėvui, straipsnio „b“ dalis), o taip pat ir pačiai gimdyvei (straipsnio „c“ dalis, numaćiusi „visuomeninį papeikimą“). Nepaisant to, periodiškai radosi moterų, atsidūrusių „Veronikos situacijoje“, taigi, kriminaliniai abortai buvo paplitę.

1947 m. Glavlito ataskaitoje apie cenzūruojamus leidinius pasisakyta ir apie žinomo mediko prof. Prano Mažylio parengtą brošiūrą „Abortai ir jų žala moters sveikatai ir valstybei“. Cenzoriams užkliuvo profesoriaus teiginiai apie tai, kad Lietuvos miestuose dvejoms moterims tenka vienas abortas – su šio teiginio teisingumu Glavlito valdininkai nesiginćijo, tik piktinosi, kad autorius neakcentuoja teigiamų sovietinės valdžios veiksmų sprendžiant šią situaciją⁵⁴⁶. Žinant tai, kad SSRS nuo 1935 m. buvo uždrausti abortai, tokie prof. Mažylio pateikti duomenys leidžia spręsti, kad nelegalūs abortai pokario Lietuvoje buvo plaćiai paplitę. Žvelgiant į kontekstą (pokariui būdingą suirutę, palyginti menką visuomenės lytinį švietimą, karo ir pokario metais neretą seksualinę prievartą), galima spėti, jog nelegaliais abortais pokariu užsiimančios asmenys – dažniausiai dar tarpukario pabaigoje peiktos „bobutės“ (mėgėjos-akušerės) ar papildomai užsidirbti norintys medikai – turėjo plaćią veiklos sferą.

Deja, apart abstraktaus prof. Mažylio teiginio, tyrimas nedisponuoja bent kiek konkretesniais 1944-1947 m. nelegalių abortų LSSR skaićiais. Tenka apsiriboti aprašomuoju laikotarpiu sovietiniuose teismuose nagrinėtomis kriminalinių abortų bylomis, kad susidaryti bent šioki toki įsivaizdavimą. Remiantis sovietiniu BK, už kriminalinius abortus galėjo būti

⁵⁴⁵ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 40. Tiesa, Mataitytės tyrime esama duomenų, kad Lietuvoje bet kokie abortai buvo draudžiami iki 1935 m., o nuo 1935 m. atsirado įstatymo numatytos išimtys (pavyzdžiui, jei moteris buvo išprievartauta). Žr. M. Mataitytė, *Abortų problema Lietuvoje 1919-1940 metais: tarp teisės ir moralės*, in: *Kauno istorijos metraštis*, 2019, T. 17, p. 192-193.

⁵⁴⁶ LSSR Glavlito prie LSSR MT viršininko Malygino 1947 m. birželio 7 d. pranešimas apie išankstinės politinės, meninės ir mokslinės literatūros leidinių kontrolės padėti LSSR Glavlite ir politinius-ideologinius įsikišimus iš cenzorių pusės, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 120, l. 42-43.

baudžiami gydytojai laisvės atėmimu iki 2 m. (BK 140 str. 1 ir 2 d.), o taip pat asmenys, atliekantys abortus antisanitarinėmis sąlygomis arba neturintys medicininio išsilavinimo – laisvės atėmimu ne mažiau 3 m. (BK 140 str. 3 d.) – būtent pagal pastarąją straipsnio dalį būdavo baudžiama pokario LSSR už nelegalius abortus. Be to, pagal BK 140 str. „a“ dalį iki 2 metų laisvės atėmimo galėjo pelnyti asmuo, vertęs darytis abortą (pavyzdžiui, nenorimo vaiko tėvas), o pagal BK 140 str. „b“ dalį abortą pasidariusi moteris pirmąkart buvo baudžiama visuomeniniu (viešu) papeikimu, o pakartotiniais atvejais – bauda iki 300 rb.

Pavyzdžiai. 1945 m. rugpjūtį Kauno miesto I apylinkės liaudies teismas 7 m. laisvės atėmimo nuteisė J., kuri vertėsi kriminalinių abortų darymu, už abortus ėmė iki 4000 rb., o kartą vienai gimdyvei davus 700 rb., abortas nepavyko ir gimdyvė mirė⁵⁴⁷. 1947 m. balandį Pasvalio liaudies teismas 7 metams laisvės atėmimo nuteisė Š., kuri už pinigus (suma nenurodyta) padarė moteriai abortą⁵⁴⁸. 1947 m. gegužę Mažeikių apskrities liaudies teismas 6 metams laisvės atėmimo nuteisė R., kuri už pinigus (suma nenurodyta) padarė dviem moterims abortus⁵⁴⁹. Pastebėtina, kad visais paminėtais atvejais abortai atlikti asmenų, neturinčių medicininio išsilavinimo ir antisanitarinėmis sąlygomis – į tyrimo akiratį 1944-1947 m. pakliūva tik vienas nuosprendis kai buvo nuteista medikė – medicinos sesuo – už padarytą abortą: 3 metams laisvės atėmimo⁵⁵⁰. Žinoma, tokių atvejų buvo daug daugiau – iš viso, kriminalinis abortas kaip veikla, savaime aišku, turėjo milžinišką latentškumą: moterys linko aborto faktą slėpti, taigi, tikėtina, jog apie milžinišką dalį profesionaliai (pavyzdžiui, gydymo įstaigose) atliktų abortų niekada nepavyks sužinoti, o kriminalinis abortas į viešumą iškildavo dažniausiai tik jam nepavykus, pavyzdžiui, gimdyvei mirus ar patekus lignoninėn.

Medikų piktnaudžiavimas. Pirmaisiais pokario metais su didelėmis problemomis susidūrė ir sveikatos apsaugos sistema: kvalifikuotų gydytojų ir kito medicinos personalo trūko, dalis medicininės infrastruktūros buvo apgriauta karo veiksmų metu, o be to plito įvairios užkrečiamosios ligos, į sveikatos sutrikimus vedė ir nepilnavertis miesto gyventojų maitinimasis. Tokiomis aplinkybėmis, nestebina tai, kad tarp medikų pasitaikydavo

⁵⁴⁷ Kauno miesto I-os apylinkės liaudies teismo 1945 m. rugpjūčio 11 d. nuosprendis, *ibid.*, f. R-758, ap. 5, b. 5, l. 525-526.

⁵⁴⁸ Pasvalio liaudies teismo 1947 m. balandžio 17 d. nuosprendis, *ibid.*, b. 92, l. 143.

⁵⁴⁹ Mažeikių apskrities liaudies teismo 1947 m. gegužės 12 d. nuosprendis, *ibid.*, b. 93, l. 210.

⁵⁵⁰ Žinios apie malonės prašymą, *ibid.*, b. 7, l. 313.

piktnaudžiavimo, noro pasipinigauti atvejų – ypač ir dėl gydytojams paliktos galimybės užsiimti privačia praktika: terekėjo miesto (apskrities) vykdomojo komiteto Finansų skyriuje kasmet išsiimti atitinkamą leidimą.

Žinoma, nors privačios medikų praktikos režimas neskatino, bet įvardinti ją nelegalia būtų klaidinga. Privati medicininė praktika aprašomuoju laikotarpiu – neformali (neoficiali) ekonominė praktika, tačiau kartkartėmis ji peržengdavo ribą ir tapdavo nelegalia, pavyzdžiui, kai piktnaudžiaujant oficialiomis einamomis pareigomis būdavo „susikuriama klientūra“ privačiai (ir, žinoma, daug pelningesnei) praktikai.

1946 m. rugpjūčio 31 d. „Tiesos“ vedamajame straipsnyje buvo išvardinta visa eilė LSSR gydytojų piktnaudžiavimo atvejų, pavyzdžiui, Kauno I-osios poliklinikos vyr. gydytojas Savickas buvo smerkiamas, kad dvejus metus imdamas iš ligonių pinigus, „išlupo iš pacientų daugiau kaip 300.000 rublių“, o Širvintų apylinkės ambulatorijos vedėjas Gluškovas vien už piršto prapjovimą imdavo po 1000 rb.⁵⁵¹ Tiesa, tekste nebūta informacijos apie minėtų gydytojų patraukimą baudžiamojon atsakomybėn – kas leidžia spėti, kad abu jie šią savo „užklausinę veiklą“ buvo įforminę kaip privačią medicininę praktiką. Visgi pasitaikė ir nuteistų už piktnaudžiavimą medikų: 1947 m. vasarį Kauno miesto III-ios apylinkės liaudies teismas 2 metams laisvės atėmimo nuteisė gydytoją L., kuris namuose be Finansų skyriaus leidimo vertėsi privačia ginekologo-venerologo praktika. Be to, medikas apgaudinėjo pacientus – diagnozuodavo ligas, kurių nebuvo ir imdavo pinigus už gydymą: piliečiui J., atvykusiam pasitikrinti dėl gonorėjos, diagnozavo sifilį ir paėmė iš šio 2500 rb. už gydymą; piliečiui B. klaidingai diagnozavo minkštąjį šankerį ir reikalavo 3000 rb., tiesa, gavo tik 400 rb. Už šią veiklą L. buvo nuteistas 2 m. laisvės atėmimo su turto konfiskacija (pagal BK 169 str. „Sukčiavimas“) ir miesto Finansų skyriui dar priteista 6414 rb. nesumokėtų už privačią praktiką⁵⁵².

Žinoma, pateiktieji atvejai yra gan fragmentiški, tačiau jų užtenka susidaryti vaizdai, jog pirmaisiais pokario metais būta prielaidų medicinos darbuotojų piktnaudžiavimui (pokarinė sveikatos apsaugos tinklo suirutė, galimybė medikams verstis privačia praktika), o tarp pastarųjų radosi tokių, kurie šiomis galimybėmis pasinaudodavo. Tomo Vaisetos teigimu, pokario metais pasitaikiusiuose skunduose LSSR Sveikatos apsaugos ministerijai, daugiausia skundų buvo dėl „nemokamo gydymo principo“ nesilaikymo⁵⁵³ – medicina buvo viena tų sferų, kur buvo galima pelningai užsidirbti.

⁵⁵¹ Aukščiau kelkim mūsų gydytojų moralę, in: Tiesa, 1946-08-31, nr. 204, p. 1.

⁵⁵² LSSR AUT 1947 m. kovo 21 d. nutartis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 5, l. 114.

⁵⁵³ T. Vaiseta, Sovietinės sveikatos... op. cit., p. 54-55.

Prostitucija. Karo ir pokario metais miestuose rasdavosi moterų, kurios negalėjo savo (savo artimųjų) materialinių poreikių patenkinti įprastais (legaliais) būdais, taigi, būdavo priverstos užsiimti prostitucija, kad galėtų išgyventi. Duomenys apie 1944-1947 m. prostituciją LSSR yra labai fragmentiški – apie šio reiškinio egzistavimą tenka spręsti iš nuotrupų. Pavyzdžiui, 1945 m. vasarį Bartašiūnas pranešdamas Gedvilui apie kovą su įvairiais nusikalstamais elementais Vilniaus mieste, paminėjo, kad sausio mėnesį vykdant įvairių įtartinų vietų patikras, rastos ir areštuotos dvi prostitutės⁵⁵⁴. Arba 1945 m. gruodį LSSR LKT priimto nutarimo dėl medicininės pagalbos gyventojams pagerinimo priemonių vienas punktų buvo skirtas milicijai: „įpareigoti milicijos organus, pagal venerologinių dispanserių paraiškas, prievartos keliu pristatinti į dispanserius asmenis, įtariamus platinant venerines ligas ir vengiančius privalomo apžiūrėjimo ir gydymo“⁵⁵⁵. Iš pastarojo nutarimo galima spręsti, kad asmenų „įtariamų platinant venerines ligas“ sluoksnis egzistavo ir, tikėtina, buvo susijęs su prostitucija.

Toliau apie prostitucijos egzistavimą 1944-1947 m. LSSR galima spręsti tik iš pavienių žinių apie teismų nuosprendžius: 1946 m. Panevėžio II liaudies teismas pagal BK 150 str. 1 d. („Užkrėtimas venerine liga“) nuteisė 1 m. laisvės atėmimo S. (atvykėlė iš Smolensko srities, našlė, darbininkė, išlaikė du mažus vaikus), kuri 1946 m. sausio – kovo mėnesiais sifiliu užkrėtė keletą karinio dalinio karių⁵⁵⁶; 1946 m. Vilniaus III liaudies teismas pagal tą patį straipsnį 1 m. nuteisė kitą S. (atvykėlė iš Krasnojarsko sr., komjaunuolė, tarnautoja), kuri sifiliu užkrėtė tris vyrus⁵⁵⁷; 1946 m. Kauno II liaudies teismas 2 metams už pasų režimo pažeidimą (BK 192 str. „a“ dalis) nuteisė B. (našlė, be užsiėmimo, turėjo 14 m. dukterį), kuri „vedė palaidą gyvenimą, nuolat girtaudavo, gyveno be paso režiminiame mieste“⁵⁵⁸. Žvelgiant į paminėtus atvejus, žinoma, galima suabejoti ar tikrai kalba eina apie prostituciją – neminima, kad minėtos moterys už santykiavimą gavo pinigų, o apie prostituciją galima labiau nuspėti iš paminėtų faktų apie sunkią nuteistųjų materialinę padėtį, „palaidą gyvenimą“ ar lytinių partnerių gausą. Čia dera pastebėti, kad tuometiniame BK prostitucija nebuvo kriminalizuota: buvo BK 155 str. („Vertimas verstis prostitucija, sąvadavimas, viešnamių laikymas,

⁵⁵⁴ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. vasario 13 d. raštas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 40, l. 73-74.

⁵⁵⁵ LSSR LKT 1945 m. gruodžio 26 d. nutarimas „Dėl priemonių medicinos pagalbai Lietuvos TSR gyventojams pagerinti“, *ibid.*, ap. 1, b. 39, l. 125-126.

⁵⁵⁶ Žinios apie malonės prašymus, *ibid.*, f. R-758, ap. 5, b. 1, l. 231.

⁵⁵⁷ *Ibid.*, l. 221.

⁵⁵⁸ *Ibid.*, l. 229.

moterų verbavimas prostitutijai“), tačiau BK straipsnio numatančio atsakomybę už pačią prostitutiją, nebuvo. Esant tokiai situacijai ir fragmentiškiems duomenimis, o taipgi suvokiant pačios prostitutijos savaiminį latentškumą, labai sunku ką nors tikro pasakyti apie 1944-1947 m. prostitutiją Lietuvos SSR.

Elgetavimas. Remiantis istorikės Reginos Laukaitytės straipsniu, Lietuvą pokario metais užplūdo gausybė elgetų⁵⁵⁹. Šį reiškinį tikslinga aiškinti ir kaip karo, ir kaip 1946-1947 m. įvairiose SSRS srityse kilusio bado padarinį. Prie viso šito prisidėjo ir geras 1946 m. derlius Pabaltijyje⁵⁶⁰. LSSR MT fonde yra išlikę dokumentų, kuriuose per susirašinėjimą su kitomis institucijomis atsiskleidžia elgetavimo mastas 1944-1947 m. LSSR.

Apie tai, kad elgetavimo mastas buvo didelis, galima spręsti iš LSSR MT 1946 m. lapkričio 5 d. priimto slapto nutarimo, kuriuo miestų (apskričių) vykdomiesiems komitetams buvo nurodyta įkurti komisijas, skirtas kovai su elgetavimu. Pavyzdžiui, Kauno mieste reaguojant į šį nutarimą, buvo nutarta įkurti du priėmimo-paskirstymo punktus (vieną 20, o kitą 30 vietų), kuriuose turėjo būti patalpinami iš gatvių surenkami išmaldos prašantys invalidai ir senukai. Priėmimo-paskirstymo punktuose jie turėjo būti laikomi iki kol bus nuspręstas klausimas dėl jų įdarbinimo arba apgyvendinimo invalidų namuose. Dar nurodyta, kad nedarbingiems elgetoms, kurie išreiškia norą grįžti į savo nuolatinio gyvenimo vietas, nutarta suteikti vienkartinę 150 rb. pašalpa, kurią suteikus būtina užtikrinti, kad asmuo iš tikrųjų išvyktų⁵⁶¹. Mažesni miestai (apskritys), žinoma, tokiomis galimybėmis nedisponavo, taigi, jų kova su elgetavimu buvo ženkliai kuklesnė, pavyzdžiui, Prienų apskrities vykdomasis komitetas tik lakoniškai įpareigojo apskrities miliciją „sustiprinti kovą su elgetavimu“ ir „radus tokiems piliečiams, pašalinti nustatyta tvarka“⁵⁶². Panašu, jog ir kiti provincijos miestai (apskritys) su elgetavimu „kovojo“ taip – formaliai.

LSSR Socialinio aprūpinimo ministro J. Stimburio pateiktais duomenimis, iki 1947 m. vasario 28 d. iš miestų gatvių į invalidų namus buvo patalpinti 106 elgetaujantys asmenys. Be to, dalis (nenurodyta kokio – D. I.)

⁵⁵⁹ R. Laukaitytė, Didžiausia migracijos į Lietuvą krizė: duoneliautojų antplūdis pokariu, in: Naujasis Židinys-Aidai, 2021, nr. 7, p. 33-38.

⁵⁶⁰ Фист Д. Коллективизация сельскохозяйственного сектора в прибалтийских советских республиках, in: Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований, 2014, с. 121.

⁵⁶¹ Kauno miesto vykdomojo komiteto 1946 m. lapkričio 21 d. sprendimas Nr. 579, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 77, l. 159-160.

⁵⁶² Prienų apskrities vykdomojo komiteto 1946 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolas, ibid., l. 174.

asmenų gavę 150 rb. vienkartinės išmokas, išvyko. Tokius rezultatus J. Stimburys įvertino nepatenkinamai: anot jo, respublikos miestų ir apskričių vykdomieji komitetai nesusitvarkė su LSSR MT iškelta užduotimi ir maža elgetų tesurinko: išimtimi įvardinti tik Vilniaus, Biržų, Šakių ir Kretingos miestai. Lyg to būtų maža, J. Stimburys konstatavo, kad „paskutiniu metu padidėjo skaičius elgetaujančių asmenų, atvykstančių iš Kaliningrado srities ir netoliese esančių Baltarusijos SSR rajonų. Šie asmenys, neturėdami gyvenamosios vietos, klajoja iš vienos gyvenvietės į kitą, apsistoja ir nakvoja geležinkelio stotyse, o be to, šis elementas pasižymi dideliu utelėtumu, kas verčia juos užkrečiamųjų ligų židiniu“. Be to, ministras prognozavo, kad artėjant vasarai, LSSR užplūstančių elgetų skaičius dar labiau augs⁵⁶³. 1947 m. balandį J. Stimburio nuogaustavimai išsipildė – Panevėžyje pasitaikė užsikrėtimų dėmėtąja šiltine, LSSR Sveikatos apsaugos ministerijos vyriausiasis valstybinis sanitarijos inspektorius Bujakas tai paaiškino Panevėžio geležinkelio stotyje pastoviai nakvojančiais keliais šimtais duoneliautojų, atvykusių iš kitų, sausros ir prasto derliaus paveiktų SSRS sričių⁵⁶⁴. Beje, be suaugusių elgetų, respublikoje buvo gausu beglobių ar tiesiog neprižiūrimų vaikų – LSSR MVD duomenimis, vien per nepilnus 6 mėn. 1946 m. sulaikyti 1442 neprižiūrimi ir beglobiai vaikai⁵⁶⁵. I. Balčiūnės teigimu, gatvėse sugaudyti beglobiai vaikai turėjo būti talpinami į priėmimo-paskirstymo punktus (DPR), iš kurių per dvi savaites turėjo būti išsiųsti: vaikai iki 14 m. amžiaus turėjo būti apgyvendinami vaikų namuose ar vaikų auklėjimo kolonijose; vyresni vaikai turėjo būti nukreipiami dirbti arba perkeliami į darbo rezervo mokyklas⁵⁶⁶. Tokie buvo sovietinio režimo algoritmai, kaip beglobiams nepilnamečiams suteikti „kelialapį į gyvenimą“.

Iš šių duomenų visumos, galima spręsti, kad pirmaisiais pokario metais Lietuvoje išties buvo juntamas ženklus elgetaujančių asmenų, kurių didelę dalį sudarė atvykėliai arba nepilnamečiai, antplūdis, kurį menkai tesprendė „iš viršaus“ priimti nutarimai: elgetų antplūdis turėjo atslūgti natūraliai, pagerėjus bendroms gyvenimo sąlygoms SSRS.

„Elektros zuikiai“. Taip vaizdžiai galima įvardinti miestuose

⁵⁶³ LSSR Socialinio aprūpinimo ministro J. Stimburio 1947 m. kovo 5 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 94, l. 53.

⁵⁶⁴ LSSR Sveikatos apsaugos ministerijos vyriausiojo valstybinio sanitarijos inspektoriaus Bujako 1947 m. balandžio (diena neaiški) raštas LSSR MT apie dėmėtąsias šiltines protrūkį Panevėžio mieste ir apskrityje, *ibid.*, l. 146-148.

⁵⁶⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro pavaduotojo Sokolovskio 1946 m. birželio 12 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 167.

⁵⁶⁶ I. Balčiūnė, *Atsikratymas vaikais sovietmečio Lietuvoje: tėvai, valstybė ir nereikalingi vaikai*. Daktaro disertacija, Lietuvos istorijos institutas, 2022, p. 123.

pasitaikiusią savotiškų ekonominių nelegalų grupę – asmenis, kurie savavališkai patys arba per kyšius imančius elektrikus prisijungdavo prie elektros tinklo ir nemokamai naudojami energija. Remiantis LSSR Prokuroro 1945 m. gruodį aukščiausiai valdžiai pateiktais duomenimis, vien rugsėjo-lapkričio mėnesiais ir vien Vilniuje buvo nustatyti apie 900 savavališko prisijungimo prie elektros tinklo atvejų, kurių metu pagrobta 1,4 mln. kilovatų elektros energijos, įvertintos 1,4 mln rb. sumai (t. y. 1 kilovatas – 1 rb.). Paaiškėjo, jog nelegalia praktika užsiėmė Vilniaus energijos rajono darbuotojai – vienas jų vaikščiojo per butus ir už 100-250 rb. mokesčių registravo „abonentus“, norinčius savo bute turėti elektros energiją, o jo kolegos vėliau aprūpindavo „abonentus“ fiktyviomis paskyromis elektros prijungimui⁵⁶⁷. Vėlesnių duomenų išsamiai nusakančių šio reiškinio mastus ir daromą žalą aptikti nepavyko, bet fragmentiškų skaičių pasitaikydavo, pavyzdžiui, 1945 m. gruodį paskelbta, jog Kaune iš viso yra sučiupta (neaišku per kokį laikotarpį – D. I.) jau daugiau kaip 2000 „elektros zuikių“⁵⁶⁸. Vien 1946 m. sausį ir vien Kaune nubausta apie 400 „elektros zuikių“⁵⁶⁹. Akivaizdu, jog šis reiškinys buvo paplitęs LSSR miestuose.

Su „elektros zuikiais“ buvo kovojama tiek policinėmis priemonėmis, tiek ir per propagandą – apeliuojant į sąmoningumą (aiškinant, kad viena savavališkai įrengta elektrinė krosnelė atima elektros energiją iš kelių dešimčių sąžiningų vartotojų) ar tiesiog gąsdinant (neįvardinat konkrečių pavyzdžių, bet pareiškiant, kad mėgėjiškas elektros įsivedimas jau pareikalavo žmonių aukų)⁵⁷⁰. Galiausiai elektros vartojimas imtas reguliuoti vykdomųjų komitetų nutarimais. Pavyzdžiui, Kaune 1944 m. lapkritį, 1945 m. spalį ir 1947 m. vasarį išleisti nutarimai dėl elektros vartojimo mieste. Jei pirmieji nutarimai buvo gan abstraktūs (tebuvo deklaruota, kad savavališkas prisijungimas draudžiamas, o demaskuoti pažeidėjai neteks elektros energijos iki karo pabaigos bei bus „traukiami atsakomybėn visu įstatymuose numatytu griežtumu“)⁵⁷¹, tai 1947 m. išleistas nutarimas buvo gerokai informatyvesnis: drausta naudoti elektrines krosneles, elektros apšvietimu leista naudotis tik

⁵⁶⁷ LSSR Prokuroro Baliasnikovo 1945 m. gruodžio 27 d. raštas VKP(b) biuro Lietuvai pirmininko pavaduotojui Kovaliovui, LKP CK sekretoriui Sniečkui ir LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 42, l. 52-54.

⁵⁶⁸ Kaune sugauta per 2000 elektros „zuikių“, in: Tarybų Lietuva, 1945-12-01, nr. 270, p. 3.

⁵⁶⁹ S. Didenka, Taupykime elektros energiją, kovokime su savavaliautojais, *ibid.*, 1946-02-19, nr. 41, p. 2.

⁵⁷⁰ *Ibid.*

⁵⁷¹ Kauno miesto vykdomojo komiteto 1944 m. lapkričio 3 d. nutarimas, *ibid.*, 1944-11-12, nr. 121, p. 3.

kelias valandas per parą (lapkričio – kovo mėnesiais po 9 val., balandžio – spalio mėn. – po 6 val.), suteiktas terminas „elektros zuikiams“ patiems pasiduoti – kreiptis į atitinkamas įstaigas ir įforminti savąjį elektros vartojimą. Buvo gąsdinama ne tik bandomis iki 10 tūkst. rb. ar baudžiamąja atsakomybe, bet ir „iš piktų elektros energijos grobstytojų atimti teisę naudotis elektros energija neribotam laikui“⁵⁷². Dera pastebėti, kad Vilnius šioje vietoje aplenkė Kauną – Vilniaus miesto vykdomasis komitetas dar 1944 m. lapkritį paskelbė nutarimą, kuris savo išsamumu prilygo pustrėčių metų vėliau – 1947 m. vasarį – Kaune galop nustatytai elektros vartojimo ir kovos su „elektros zuikiais“ tvarkai⁵⁷³.

„Elektros zuikiavimas“ ne sykį atspindėjo aprašomojo laikotarpio spaudoje. Dar 1944 m. spalį paskelbta apie per butus vaikštančius „elektromonterius“, kurie siūlo už pinigus ar degtinę „pajungti elektrą“⁵⁷⁴. Pasitaikė ir pranešimų apie nubaustus „elektros zuikius“: 1946 m. balandį Šiaulių miesto liaudies teismas nuteisė 6 gyventojus, kurie buvo nelegaliai pasijungę elektros energiją. Jiems skirta sumokėti nuo 121 iki 1980 rb. ir po mėnesį priverčiamųjų darbų (tiems, kurie turėjo darbą – darbovietėje, o tiems, kurie neturėjo – „VRM žinioje“)⁵⁷⁵. Apie elektros grobstymą viešai pasisakė Petras Cvirka – „Tarybų Lietuvoje“ išspausdintoje žinutėje išvardijo visą eilę namų, kuriuose pastebėjo pernelyg didelį elektros energijos vartojimą ir piktinosi institucijų bejėgiškumu („Reiškia, neteisėti kai kurių gyventojų veiksmai įgyja pilietybės teises, o Rajono Elektros Energijos Valdyba sankcionuoja nusikaltimus ir įrodo, kad ji nepajėgi apginti tarybinį įstatymą, t. y. sudrausti elektros grobstytojus“)⁵⁷⁶. Iš viso to galima spręsti, kad elektros grobstymas buvo matomas reiškinys, paplitusi pokario metų kasdienio gyvenimo realija.

Beje, ne vien elektros energija tapdavo įvairių kombinacijų objektu: 1946 m. pradžioje Šiauliuose iš darbo pašalintas vietinio radijo mazgo darbuotojas, kuris gyventojams už 400 rb. kyšius butuose įvesdavo laidinius radijo imtuvus: tiems, kurie pinigų nemokėjo, „neatsirasdavo izoliuotos

⁵⁷² Kauno miesto DŽDT vykdomojo komiteto 1947 m. vasario 17 d. privalomas nutarimas nr. 2, *ibid.*, 1947-02-21, nr. 44, p. 4.

⁵⁷³ Vilniaus miesto DŽA tarybos vykdomojo komiteto 1944 m. lapkričio 6 d. privalomas nutarimas dėl energijos vartojimo iš miesto elektros tinklo, in: Tiesa, 1944-11-11, nr. 104-105, p. 7.

⁵⁷⁴ Įspėjimas elektros reikalu, in: Tarybų Lietuva, 1944-10-29, nr. 111, p. 5.

⁵⁷⁵ Nubausti elektros „zuikiai“, in: Raudonoji vėliava, 1946-04-18, nr. 34, p. 4.

⁵⁷⁶ P. Cvirka, Privilegijos ar nusikaltimas, in: Tarybų Lietuva, 1947-04-02, nr. 79, p. 3.

vielos⁵⁷⁷. „Zuikiavimo“ terminas buvo plečiamas ir kitoms nelegalioms ekonominėms praktikoms, pavyzdžiui, 1945 m. gruodį Kaune paminėta esant „butų zuikių“ – asmenų, kurie savavališkai įsikraustydavo į laisvus kambarius ir butus, gyvendavo be orderių⁵⁷⁸. Tiesa, daugiau informacijos apie pastarojo reiškinio paplitimą aptikti nepavyko.

Kyšininkavimas. Dera išsyk pabrėžti, jog ši disertacija nepretenduoja į išsamų kyšininkavimo sovietmečiu tyrimą. Kyšininkavimo tema čia paliečiama tik kaip vaizdi iliustracija, demonstruojanti pokarinės juodosios rinkos veržlumą: prekiauti galima buvo viskuo, netgi privilegijomis ar teismų sprendimais.

Be anksčiau minėtų atvejų, kai įvairūs sovietiniai pareigūnai buvo užčiumpami už kyšius atleisdami tam tikrus valstiečių ūkius nuo prievolių⁵⁷⁹, kyšininkavimo atvejų pasitaikė skirstant iš pasiturinčių ūkininkų atimtus žemės sklypus. Pavyzdžiui, 1945 m. gegužę buvo viešai demaskuota Kuršėnų valsčiaus (Šiaulių apskr.) žemės komisija, kuri geresnius sklypus skirstė už naminę degtinę ir maisto produktus⁵⁸⁰. 1946 m. rugsėjį Gruzdžių valsčiaus (Šiaulių apskr.) žemės komisijos pirmininkas už panašią veiklą (dalino žemę buožėms, galima suprasti, jog ne už dyką) buvo nuteistas 5 metams kalėjimo, apie tai viešai paskelbta⁵⁸¹. 1947 m. balandį sučiuptas Klaipėdos apskrities Žemės komisijos skirstytojas, kuris už kyšius naujakuriams skirstė sklypus. Kratos metu buvo rasta 30 tūkst. rb. ir daug žemės ūkio produktų⁵⁸².

Jei kaimo vietovėse kyšiai buvo imami už žemės sklypus, tai miestuose pasitaikė kyšininkavimas dėl butų. 1946 m. rugsėjį paskelbta apie vien Kaune teismui perduotas tris kyšininkavimo bylas, kuriose buvo kaltinami namų valdytojai – už tai, kad aprūpindavo butais tik tuos asmenis, kurie juos vaišindavo ir mokėdavo dideles pinigų sumas. Paminėta ir tai, kad jau esama anksčiau nuteistų namų valdytojų – vienas jų už kyšininkavimą

⁵⁷⁷ Radijo mazgas spekuliuoja, in: Raudonoji vėliava, 1946-01-19, nr. 6, p. 4; Užkirstas kelias spekuliacijai, ibid., 1946-02-09, nr. 12, p. 4.

⁵⁷⁸ Imamasi priemonių prieš butų „zuikius“, in: Tarybų Lietuva, 1945-12-27, nr. 290, p. 3. Šio reiškinio reikėtų nemaišyti su „butų spekuliacija“ – pasitaikė toks reiškinys, susijęs privačių namų savininkų vykdoma neadekvačiai brangia (režimo požiūriu) gyvenamojo ploto brangia nuoma, žr. Dviejų namų istorija, in: Tarybų Lietuva, 1947-06-20, nr. 145, p. 3.

⁵⁷⁹ Pavyzdžiui: Č. Tarvydas, Nubausti kyšių ėmėjas, tarpininkas ir davėjas, ibid., 1946-02-17, nr. 40, p. 3.

⁵⁸⁰ Klajūnas, Laikas susiprasti, in: Raudonoji vėliava, 1945-05-11, nr. 27, p. 2.

⁵⁸¹ Paukštis, Nubaustas Žemės Komisijos pirmininkas, ibid., 1946-09-12, nr. 78, p. 2.

⁵⁸² LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. balandžio 17 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 100, l. 85.

gavo 2 m. laisvės atėmimo⁵⁸³. Kita kyšininkavusi namų valdytoja buvo teisiama parodomajame teismo posėdyje (kaip rašoma, „salė buvo pilna namų valdytojų ir kitų butų ūkio valdybos tarnautojų“) ir gavo 6 metus laisvės atėmimo⁵⁸⁴.

Pokariu Kauno prokuroro pareigas ėjęs Viktoras Galinaitis (nuo 1957 m. tapęs LSSR Prokuroru) gan išsamiai aprašė vykstančią kovą su kyšininkavimu, tame tarpe ir kovą su kyšių davėjais: pavyzdžiui, apie tai, kad „spekuliantas Česlovas Rasimavičius“ bandė papirkti finansų skyriaus darbuotoją (kad gražintų jam prekybos leidimą) ir gavo 3 metus kalėjimo; apie tai, kad „bastūnas Viktoras Kabardinskas“ davė milicininkui kyši (kad paleistų jį kaip neturintį dokumentų) ir gavo 2 metus kalėjimo; apie tai, kad „Kovos“ fabriko kadrų skyriaus vedėja (bandžiusi kyšiais nupirkti dokumentus nelegaliai gyvenančiam asmeniui) gavo 2 metus kalėjimo. Galinaitis užsiminė ir apie tai, jog esama kyšininkaujančių teisėjų (kad Šakių apskrities liaudies teisėjas Matijošius nuteistas 8 metams kalėjimo; kad teismui perduota teisėjo Sinkevičiaus kyšininkavimo byla), bet per daug šia tema nesiplėtė⁵⁸⁵. Tuo tarpu, už viešumo ribos likusių teisingumo sistemos darbuotojų kyšininkavimo atvejų būta daugiau ir, žinoma, skandalingesnių: 1947 m. vasarį LSSR AUT uždarame teismo posėdyje nuteisė buvusią Klaipėdos 2-os apylinkės liaudies teismo teisėją B. už tai, kad paėmė iš teisiamos prekybos darbuotojos 3000 rb. kyši ir nutraukė jos atžvilgiu iškeltą baudžiamąją bylą. Tiesa, LSSR AUT teisiamosios pasigailėjo ir skyrė lygtinę 3 m. laisvės atėmimo bausmę⁵⁸⁶. 1947 m. spalį įkliuvo Alytaus liaudies teismo sekretorė, už 2000 rb. sudeginusi baudžiamąją bylą⁵⁸⁷. Kyšininkai prasibraudavo ir į aukščiausias teismines instancijas – 1947 m. balandį LSSR AUT 1 m. laisvės atėmimo nuteisė buvusį LSSR AUT teisėją Š., kuris iš piliečių imdavo pinigus ir žadėdavo tarpininkauti jų bylų svarstyme LSSR AUT ar LSSR ATP⁵⁸⁸.

Apibendrinant aukščiau paminėtus kyšininkavimo atvejus, galima teigti, kad jau pirmaisiais pokario metais korupcija apėmė įvairias LSSR gyvenimo sritis – kyšiai buvo duodami tiek siekiant įvairių privilegijų, tiek

⁵⁸³ Kauno miesto prokuratūroje, in: Tarybų Lietuva, 1946-09-18, nr. 217, p. 3.

⁵⁸⁴ V. Gabrėnas, Kyšininkei šešeri metai kalėjimo, *ibid.*, 1946-10-16, nr. 241, p. 3.

⁵⁸⁵ V. Galinaitis, Negailėstingai kovokime su kyšininkais, *ibid.*, 1946-10-17, nr. 242, p. 3.

⁵⁸⁶ LSSR AUT 1947 m. vasario 14 d. nuosprendis, in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 11, l. 47.

⁵⁸⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. lapkričio 24 d. raštas apie LSSR MVD OBCHSS veiklą už 1947 m. spalio mėn. LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, f. R-754, ap. 13, b. 103, l. 60.

⁵⁸⁸ Žinios apie malonės prašymus, *ibid.*, f. R-758, ap. 5, b. 1, l. 373.

bandant išvengti nemalonomų. Lygiai taip buvo paplitęs ir kyšių ėmimas – šia veikla užsiėmė tiek sąlyginai smulkios figūros (pavyzdžiui, namų valdytojai), tiek gan reikšmingas pozicijas užimantys asmenys (pavyzdžiui, teisėjai). Suvokiant tai, kad kyšininkavimas dėl savo pobūdžio turi milžinišką latentiskumą, apie tikruosius kyšininkavimo mastus galima tik spėlioti. Žinoma, iškalbinga čia yra sovietinės viešosios erdvės pozicija – garsinti nuteistų kyšininkų bylas: tai viena vertus rodo režimo „viešuosius ryšius“ pozicijuoti save kaip visuomenės gynėją nuo kyšininkų, o kita vertus – nebylų pripažinimą, jog kyšininkavimo mastai yra pasiekę tokį lygį, kad visiškai nutylėti šį, vienareikšmiškai nepatrauklų režimo požiūriu, reiškinį nėra įmanoma.

Evakuacinės vizos į Lenkiją. 1944 m. gruodžio 28 d. „Tiesoje“ paskelbta apie būsimą galimybę visiems lenkams ir Lenkijos piliečiais iki 1939 m. rugsėjo 17 d. buvusiems žydams išvykti į kuriamą socialistinę Lenkiją⁵⁸⁹. Ši aplinkybė sukūrė savitą nelegalią ekonominę praktiką – dokumentų, leidžiančių išvykti į Lenkiją, klastojimą ir pardavinėjimą. Savo esme šis reiškinys buvo stebėtinai panašus į 1940-1941 m. laikotarpio užsienio vizų klastojimą ir pardavinėjimą – asmenys, nenorintys gyventi SSRS, stengėsi įvairiais būdais susikurti galimybę išvykti: net jei tam reikėjo dirbtinai pakeisti savąją tautybę.

Iliustruoti šį reiškinį galima keliais LSSR AUT priimtais nuosprendžiais. 1946 m. rugsėjį buvo slapčia (uždarame posėdyje) nuteisti (5 ir 4 metams laisvės atėmimo) V. (Lentvario rajoninio evakuacijos biuro pirmininkas) ir D. (to paties biuro referentas), kurie už kyšius suteikdavo fiktyvius dokumentus, leidžiančius asmenims, neturintiems tokios teisės, išvykti į Lenkiją. Kratų metu pas abu rasta atininkamai 30 ir 40 tūkst. rb. sumos, tačiau tuo pat metu nuosprendyje nebuvo nustatyta kokį kiekį asmenų V. ir D. aprūpino vizomis į Lenkiją⁵⁹⁰. Tų pačių metų lapkritį atvirame LSSR AUT posėdyje nuteisti du eiliniai piliečiai, Vilniaus gyventojai, kurie klastojo ir pardavinėjo evakuacijos į Lenkiją dokumentus (abu gavo po 5 m. laisvės atėmimo)⁵⁹¹. Čia reikia pastebėti, kad tikėtina, jog suklastotos evakuacinės vizos buvo pardavinėjamos ne Vilniaus ir jo krašto gyventojams (kurie, jei buvo lenkai ar buvę Lenkijos piliečiai, ir taip turėjo teisę išvykti į Lenkiją), o asmenims, atsidūrusiems Vilniaus krašte karo ir pokario metais.

⁵⁸⁹ Pranešimas lenkams ir buvusiems Lenkijos piliečiais žydams, gyvenantiems Lietuvos TSR, in: Tiesa, 1944-12-28, nr. 141, p. 1.

⁵⁹⁰ LSSR AUT 1946 m. rugsėjo 16 d. nuosprendis, in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 8, l. 1.

⁵⁹¹ LSSR AUT 1946 m. lapkričio 4 d. nuosprendis, *ibid.*, l. 31.

Čia reikia pridėti, kad evakuacinės vizos buvo toli gražu ne vienintelė su dokumentų klastojimu susijusi praktika. Apskritai, pokario Lietuvoje buvo išaugęs padirbtų dokumentų poreikis, pavyzdžiui, padirbti asmens dokumentai galėjo tapti galimybe savotiškai legalizuotis, išvengti represijų. Įvairių padirbtų dokumentų juodosios rinkos pavyzdžių savo straipsnyje pateikė Regina Laukaitytė – paminėtinas itin vaizdus pavyzdys apie pokariu Kaune besivertusį padirbėją, kuris už 100-200 rb. galėjo padirbti registracijos antspaudą, už 800-1500 rb. – karinį bilieta, o kartais aptarnauti tekdavo net klientus iš Latvijos – ten buvo galima prašyti ir iki 2500 rb.⁵⁹² Akivaizdu, jog įvairių dokumentų padirbinėjimas visuotinio teroro sąlygomis buvo pelninga (ir pavojinga) ekonominė praktika.

Valiutos spekuliacija. Ši specifinė veikla mažai pakliuvo į režimo akiratį 1944-1947 m. laikotarpiu, nors kaip tapo žinoma vėliau – 7 deš. pradžioje teismuose nagrinėjant vadinamąsias „valiutininkų“ bylas – jau pokariu valiutos spekuliantai aktyviai vertėsi, supirkinėjo iš gyventojų likusią užsienio valiutą, brangiuosius metalus ir akmenis. Nepaisant to, susidaro įspūdis, jog režimui valiutininkų veikla pokario metais neatrodė tokia pavojinga ir sučiupti valiutos spekuliantai buvo teisiami pagal BK 59 str. 12 dalį („Valiutinių operacijų taisyklių pažeidimas“), numaćiusį iki 3 metų laisvės atėmimo bausmę. Palyginimui, 7 deš. pradžioje, kilus kovos su valiutos spekuliantais vajui, pastarieji buvo nuteisiami mirti ir bausmės buvo vykdomos.

Kalbant apie nagrinėjamojo laikotarpio spekuliacijos valiuta atvejus, dera paminėti porą 1947 m. sučiuptų valiutininkų grupių. Vasarį emvėdistai pranešę likvidavę „valiutininkų“ grupę Kaune – areštuoti šeši asmenys (penki iš jų – verslininkai: 3 buvę privatūs prekybininkai, 2 – esami privatūs laikrodininkai), kurie užsiėmė užsienio valiutos, auksinių monetų bei kitų vertybių spekuliacija. Kratos metu rasta aukso, auksinių monetų, užsienio valiutos ir briliantų 93 tūkst. rb. sumai (pagal valstybinį valiutos kursą)⁵⁹³. Gegužę panaši grupė sučiupta Vilniuje – areštuoti 5 asmenys (keturi jų – „neužsiimantys apibrėžta darbine veikla“), kurie 1946-1947 m. vertėsi valiutos bei brangiųjų metalų spekuliacija, pardavinėjo tai asmenims, kurie rengėsi išvykti į Lenkiją, o ir patys valiutos spekuliantai, atrodo, rengėsi išvykti ten pat. Kratos metu rasta valiutos bei brangenybių 100 tūkst. rb.

⁵⁹² R. Laukaitytė, Sovietinio pasų režimo įvedimas Lietuvos SSR 1944-1953 metais, in: Teisė, 2018, T. 107, p. 61-62.

⁵⁹³ LSSR Vidaus Reikalų ministro pavaduotojo Sokolovskio 1947 m. vasario 22 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 100, l. 39-40.

sumai, o taip pat sovietinės valiutos sanaukos – 37 tūkst. rublių⁵⁹⁴. Abiejų grupių atvejais nėra aišku, kokios bausmės valiutos spekuliantams vėliau buvo skirtos, tačiau nėra pagrindo manyti, jog jos galėjo būti griežtesnės nei aukščiausia BK 59-12 str. numatyta sankcija (3 m. laisvės atėmimo).

Nors iš aukščiau paminėtų poros atvejų sunku susidaryti bent kiek išsamesnį vaizdą apie valiutos spekuliacijos paplitimą, valiutininkų veiklos schemas ir pan., bet to pakanka įrodymui, jog ši nelegali ekonominė praktika egzistavo LSSR jau pirmaisiais pokario metais, o taipgi akivaizdu, jog režimui tuo laikotarpiu šis reiškinys atrodė marginalia smulkme, lyginant su kitomis einamojo meto problemomis, pavyzdžiui grobstymu ar „tradicine“ spekuliacija („plataus vartojimo prekėmis ir maisto produktais“).

Išskirtinės ekonominės praktikos. Retsykais per „budrių“ piliečių „signalus“ režimą pasiekdavo žinios apie į jokus rėmus netelpančią piliečių ekonominę veiklą. Tikslinga paminėti porą tokių „originalaus verslumo“ atvejų, kaip iliustraciją to, kad privati verslinė iniciatyva buvo žingsniu pirmiau nei ją ribojantis režimas.

1944 m. rugsėjį „Tarybų Lietuvoje“ buvo išspausdinta pasipiktinusio piliečio žinutė apie tai, kad Kaune vienas asmuo skelbiasi rašantis „prašymus lietuvių ir rusų kalbomis“. Žinutės autorius skundėsi tuo, kad pažįstama pilietė už prašymą dėl buto sumokėjo 150 rb., o prašymas buvo parašytas nekokybiškai, su gausybe rašybos bei skyrybos klaidų. „Reikėtų šitokiais „rašėjais“ susidomėti ir užkirsti kelią žmonių išnaudojimui“,– viešai siūlė susikrimtęs pilietis⁵⁹⁵. Sprendžiant iš to, kad vėlesniuose „Tarybų Lietuvos“ numeriuose nepavyko aptikti reagavimo į tokį piliečio „signalą“ atspindžių, tikėtina, kad „prašymų rašymo verslas“ liko nenubaustas arba apsiribojo finansų skyriaus inspektorių dėmesiu. Atrodo, kad ši veikla buvo panaši į dar paskutiniaisiais Pirmosios Lietuvos Respublikos metais viešai peiktą „šunadvokačių“ – nelicenzijuotas teises paslaugas teikusią asmenų – veiklą. Apie „piliečiams prieinamų juridinių konsultacijų“ trūkumą tuo pačiu laiku „signalizavo“ ir LSSR Prokuroras Girko: savo vadovybei rašė, jog „gyventojai kreipiasi į įvairius asmenis dėl pareiškimų, skundų ir kitų dokumentų sudarymo, už tai moka jiems didelius pinigus“⁵⁹⁶. Suprantama, kad šią „ekonominę nišą“ režimas gebėjo greitai „užkamšyti“ oficialiomis

⁵⁹⁴ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. birželio 2 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 101, l. 25-26.

⁵⁹⁵ K. Dysnėnas, Akiplėšiškas žmonių išnaudojimas, in: Tarybų Lietuva, 1944-09-15, nr. 75, p. 3.

⁵⁹⁶ Laikinai einančio LSSR Prokuroro pareigas Girko raštas (data neaiški – ne anksčiau 1944 m. rugsėjo 1 d.) SSRS Prokurorui Goršeninui, in: LYA, f. 1771, ap. 7, b. 92, l. 9.

institucijomis⁵⁹⁷, taigi, panašu, jog „prašymų rašytojų“ ir „šunadvokačių“ veikla greitai nebeturėjo perspektyvos.

1946 m. kovą „Tarybų Lietuvoje“ pastebėta, jog Kauno turgavietėse paplitę azartiniai lošimai: įvairūs asmenys pasistatę staliukus siūlo piliečiams lošti kortomis, sukti ruletę, o taip pat siūlosi išburti likimą. „Šitie „menininkai“ greit, trumpai ir drūtai apvalo dirbančiųjų kišenes, o dažnai tas kišenes pasiima ir su visom kelnėm“;– guodėsi „signalo“ autorius, paminėdamas kažkokį Vladą Kavaliauską, kuris sugebėjo per pusvalandį iš valstiečio išlošti versį⁵⁹⁸. Daugiau pranešimų apie azartinius lošimus pokario Lietuvos turgavietėse aptikti nepavyko, tačiau tikėtina, jog tokia veikla (ypač mažiau atviros jos formos, pavyzdžiui, kortų lošimai ar būrimas) buvo paplitusi ir ši tradicija tęsėsi iš Pirmosios Lietuvos Respublikos laikų.

„Ateities“ spaustuvės atvejis. Baigiant nelegalių ekonominių praktikų aptarimą, dera paminėti išskirtinį atvejį, savotiškai pralenkusį laiką. Sovietinėse valstybinėse gamybose pasitaikiusį „cechovikų“ reiškinį, kai slapčia nuo oficialios apskaitos būdavo gaminama neapsakaityta (ir, dažniausiai, labai noriai gyventojų perkama) produkcija, įprasta sieti su gerokai vėlesniais laikais – 6 deš. pabaiga, 7 deš. pradžia, tuo tarpu, Kaune veikusios „Ateities“ spaustuvės bylą galima įvardinti pirmuoju sovietinėje Lietuvoje užfiksuotu „cechovikų“ veikimo atveju.

„Ateities“ spaustuvės nelegalią veiklą OBCHSS demaskavo 1945 m. gruodį. Paaiškėjo, jog spaustuvės direktorė R. organizavo nelegalią ir niekur nefiksuotą mokyklinių sąsiuvinų gamybą, nurodant, jog gaminama „iš užsakovo pateiktos medžiagos“. Tokiu būdu buvo atlikti keli stambūs užsakymai (pavyzdžiui, vienam užsakovui sumokėjus 60 tūkst. rb. buvo pagaminti ir perduoti 104 tūkst. mokyklinių sąsiuvinų). Tai nebuvo vienintelė veiklos sfera: R. organizavo popieriaus supirkimą iš įvairių privačių asmenų, iš supirkto popieriaus spaustuvėje buvo pagaminti beveik 75 tūkst. mokyklinių sąsiuvinų, kurie pardavinėti rinkoje ir įvairiems asmenims po 2,5-3 rb. už vienetą⁵⁹⁹. R. bylą nagrinėjo Kauno I liaudies teismas 1946 m. balandį. Teismas nustatė, kad laikotarpiu nuo 1944 m. rugpjūčio iki 1945 m. lapkričio R. už iš privačiai supirkto popieriaus pagamintų sąsiuvinų gavo apie 200 tūkst. rb., o už „pagal privačius užsakymus“ pagamintus sąsiuvinus – dar 138

⁵⁹⁷ Pavyzdžiui, jau 1944 m. rugsėjo viduryje Vilniuje buvo organizuotas „advokatų organizacinis biuras“, turėjęs teikti piliečiams juridines paslaugas, žr. Vietoj privačių advokatų – advokatų konsultacijos, in: Tiesa, 1944-09-14, nr. 59, p. 4.

⁵⁹⁸ I. Lazda, Vienu šluotos ražu, in: Tarybų Lietuva, 1946-03-16, nr. 63, p. 4.

⁵⁹⁹ LSSR Vidaus Reikalų liaudies komisaro Bartašiūno 1945 m. gruodžio (diena neaiški) specialus pranešimas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 41, l. 128-130.

tūkst. rb. Be to, R. per spaustuvę vertėsi bloknotų ir albumų gamyba ir pardavimu. Ekspertizė nustatė, kad tokiu būdu „Ateities“ spaustuvė gavo 410 tūkst. rb. neapskaičytų pajamų, iš kurių 353 tūkst. buvo išleisti įmonės reikalams, beveik 13 tūkst. išdalinta spaustuvės darbininkams, o virš 40 tūkst. pasisavino pati direktorė R. (teisme ji prisipažino pasisavinusi tik 3 tūkst. rb. – visą kitą teigė išleidusi įmonės reikalams). Teismas nuteisė R. 5 metams laisvės atėmimo pagal BK 109 str. („Piktnaudžiavimas“)⁶⁰⁰.

Šis atvejis įdomus tuo, kad iš teismo nustatytų faktų akivaizdu, jog direktorės R. veikla nebuvo banalus grobstymas: absoliuti dauguma už privačiai pagamintus ir parduotus sąsiuvinius gautų lėšų buvo panaudota pačios „Ateities“ spaustuvės veiklai. Kaip buvusią direktorę už tokią veiklą vertino kolektyvas ir netgi susijusių institucijų profsąjungos byloja tai, kad R. motinai LSSR ATP pateikus malonės prašymą, jį palaikė tiek „Ateities“ profsąjungos vietinis komitetas, tiek LSSR Metalų chemijos ir poligrafijos darbininkų profsąjungos respublikinis komitetas. Vis dėlto LSSR ATP tai nepasirodė pakankama ir malonės prašymas buvo atmestas⁶⁰¹.

„Ateities“ spaustuvės atvejį galima įvardinti kaip nelegalų verslumą sovietinės institucijos ribose. Sekančiu laikotarpiu – 1948-1953 m. – įvairiuose šaltiniuose įsitvirtino terminas „privatininkai po artelės iškaba“, tačiau „Ateities“ spaustuvės veikla 1944-1945 m. šiam įvardijimui netinka: šiuo atveju, akivaizdu, kad nuteistoji direktorė R. buvo tiesiog verslus žmogus, patekęs į atsakingas valstybinės spaustuvės direktorės pareigas. Jos bandymas valstybinę sovietinę instituciją valdyti kapitalistiniais principais pasirodė pražūtingas pačiai sumanymo autorei: režimas netoleravo verslumo, net jei jis pildė paties režimo užduotį.

⁶⁰⁰ Žinios apie malonės prašymą, *ibid.*, f. R-758, ap. 5, b. 1, l. 93-94.

⁶⁰¹ *Ibid.*, l. 94.

3. KOVA SU EKONOMINIAIS NELEGALAIS VĖLESNIOJU POKARIU (1948-1953 M.)

3.1. „Didžioji reforma“

1947 m. valiutos reforma. Dar 1947 m. lapkričio pradžioje LSSR MGB fiksavo tarp gyventojų plintančius gandus apie artėjančią valiutos reformą. Žmonės samprotavo, kad reforma įvyks per Spalio šventes, o seni pinigai į naujus bus keičiami nepalankiu santykiu: spėliota, kad nauji rubliai tesudarys trečdalį buvusiųjų vertės; kitur spėta, kad už seno pavyzdžio rublių bus duodama 16 kapeikų. Pasitaikė pasvarstymų, jog gandai apie valiutos keitimą tėra paleisti pačios sovietinės valdžios – su tikslu paskatinti gyventojus aktyviau leisti pinigus, pirkti, o prekybinėms organizacijoms įgyvendinti nustatytus planus. Kituose emgėbistų užfiksuotuose pasisakymuose atsispindėjo dėl išplitusių gandų susidariusi padėtis: gyventojai masiškai plūdo į parduotuves ir „pirko viską nuo kojinių iki juvelyrinių dirbinių“; prekyba turguose smuko – valstiečiai nenorėjo imti rublių argumentuodami, jog laukia naujos valiutos, o atvykusieji į turgavietes kėlė kainas: Kauno turguose bulvių kilogramo kaina išaugo nuo 2 Rb. (1947 m. spalio) iki 5 Rb. Be to, ženkliai išaugo universalinių parduotuvių apyvarta (pavyzdžiui, Kauno „Osobunivermage“ kasdienė prekių apyvarta išaugo nuo 140 tūkst. Rb. iki 373,5 tūkst. Rb. Visuomenė taip pat masiškai pirko juvelyrinius dirbinius, ypač auksą⁶⁰². Gandai atrodė įtikinami ir gąsdinantys – nujausdami, kad greitai turimi pinigai gali nuvertėti, gyventojai skubėjo įsigyti bet ką, kad bent kiek sušvelninti artėjančią finansinę smūgį.

SSRS Ministrų Tarybos ir VKP(b) CK nutarimas dėl piniginių reformos įvykdymo ir kortelių maisto bei pramonės prekėms panaikinimo spaudoje buvo paskelbtas 1947 m. gruodžio 15 dieną. Nutarimo preambulėje buvo teigiama, kad piniginių reforma reikalinga siekiant sustiprinti karo metais smukusį rublio kursą, o kortelių sistema naikinama pereinant į „išvystytą prekybą vieningomis valstybinėmis kainomis“. Šie du ėjimai buvo apjungti į vieną reformą, nes, kaip rašyta nutarime, „daugybė karo metu išleistų pinigų sudaro kliūtį panaikinti kortelių sistemą, nes pinigų perteklius apyvartoje pakelia rinkos kainas, sukuria perdėtą prekių paklausą ir palengvina galimumą spekuliuoti“. Kortelių sistemos naikinimas be pinigų reformos neįmanomas, nes „negalima leisti, kad spekuliaciniai elementai, pasipelnę karo laikotarpiu

⁶⁰² Laikinai einančio LSSR Valstybės Saugumo ministro pareigas Kapralovo 1947 m. lapkričio (diena neaiški) specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 42, l. 254-256.

ir sukauptą žymias pinigų sumas, galėtų supirkinėti prekes po kortelių sistemos panaikinimo⁶⁰³.

„Kova su spekuliaciniais elementais“ pasireiškė tuo, kad pagal 1947 m. valiutos reformą, nuo gruodžio 16 iki gruodžio 22 d. (o „tolimuose rajonuose“⁶⁰⁴ – iki gruodžio 29 d.) turėjo vykti senojo pavyzdžio rublių keitimas į naujuosius rublius (nekeičiamos tik monetos – lieka galioti senos). Pradelsus šį terminą, „senojo pavyzdžio pinigai <..> anuliuojami ir netenka savo mokamosios galios“. Keitimas turėjo vykti duodant 1 Rb. (naujaja valiuta) už 10 Rb. (senąja valiuta). Tokiu pat santykiu priimami ir mokėjimai⁶⁰⁵.

Kitas dalykas buvo su gyventojų indėliais: indėliai iki 3000 Rb. buvo pervertinami santykiu 1:1, t. y. 3000 Rb. indėlis „senaisiais rubliais“ virto 3000 Rb. indėliu „naujaisiais rubliais“. Indėliai iki 10 tūkst. Rb. buvo keičiami taip: 3000 Rb. keičiami santykiu 1:1, o likę pinigai – santykiu 2:3. Pavyzdžiui, asmuo turėjęs 10 tūkst. Rb. indėlių (senaisiais rubliais) po reformos turėjo 7666 Rb. indėlių (naujais rubliais). Indėliai virš 10 tūkst. Rb. pervertinami taip: iki 10 tūkst. Rb. ribos pervertinama anksčiau aptartu modeliu (t. y. 10 tūkst. Rb. indėlis virsta 7666 Rb. indėliu), o indėlio suma virš 10 tūkst. Rb. keičiama santykiu 1:2.⁶⁰⁶ Pavyzdžiui, asmuo turėjęs 20 tūkst. Rb. indėlių (senais rubliais), po reformos turėjo 12 666 Rb. indėlių (naujais rubliais) (t. y. apie 63 proc. ankstesnės vertės). Kuo didesnis indėlis, tuo didesnis praradimas: hipotetinis asmuo, turėjęs 50 tūkst. Rb. indėlių (senais rubliais), po reformos turėjo 27 666 Rb. (naujais rubliais) arba tik apie 55 proc. savo anksčiau turėto indėlio vertės. Asmuo, turėjęs 100 tūkst. Rb. indėlių (senais rubliais), po reformos turėjo 52 666 Rb. (apie 53 proc. ankstesnės vertės). Kad taupomųjų kasų ir Valstybinio banko padalinių neužplūstų minios norinčiųjų įdėti indėlius, paskelbta, kad šių priėmimas ir išdavimas nevyks gruodžio 15-17 dienomis.

Savo esme 1947 m. valiutos reforma turėjo atimti pinigų perteklių iš „spekuliacinių elementų“: režimas nubrėžė gaires, skiriančias „dorą sovietinį pilietį“ nuo „spekuliacinio elemento“: visų pirma, tai žmogus turintis indėlių banke ar taupomojoje kasoje – be to, indėlis turi būti nedidelis: iki 3000 Rb.

⁶⁰³ TSRS Ministrų Tarybos ir VKP(b) CK nutarimas dėl piniginių reformos įvykdymo ir kortelių maisto bei pramonės prekėms panaikinimo, in: Tiesa, 1947-12-15, nr. 293, p. 1.

⁶⁰⁴ Sprendžiant iš reformos „visasąjunginio konteksto“ ir sąvokos „tolimi rajonai“ nepatikslinimo, Lietuvos SSR teritorijoje „tolimų rajonų“ vargu ar būta: tikėtina, jog čia kalba ejo apie Sibiro, Vidurinės Azijos regionus.

⁶⁰⁵ Ibid.

⁶⁰⁶ Ibid.

Jei indėlis didesnis, sovietinio piliečio „doros klausimas“ jau darosi abejotinas: dalis jo turimų pinigų turi prarasti savo vertę. Jei indėlis didesnis 10 tūkst. Rb. – kone akivaizdu, kad pilietis užsidirbo ne visai legaliais būdais (galimai spekuliantas), taigi, ženkli santaupų dalis turi būti nusavinama: jau nekalbant apie piliečius, kurie neturi (ar negali turėti) taupomųjų sąskaitų – šie, režimo požiūriu, turėjo būti aiškūs „spekuliaciniai elementai“, iš kurių per piniginę reformą, keičiant grynus pinigus, atimtina 90 proc. turimų pinigų vertės: nes „negalima leisti, kad spekuliaciniai elementai, pasipelnę karo laikotarpiu ir sukaupę žymias pinigų sumas, galėtų supirkinėti prekes po kortelių sistemos panaikinimo“.

Režimas turėjo spręsti dar vieną problemą: kaip elgtis su pinigais, esančiais kooperatyvinių įmonių ir organizacijų sąskaitose? Nuspręsta, kad šių ūkio subjektų sąskaitose esami pinigai perkainojami santykiu 4:5⁶⁰⁷. Kaip paaiškėjo netrukus, šis sprendimas sukūrė landą kombinacijoms: įvairūs valdininkai įnešdavo savo (artimųjų) santaupas, kad kuo didesnę dalį jų išsaugoti po valiutos keitimo. Apie tai – vėliau.

Kartu su valiutos reforma, nuo gruodžio 16 d. buvo panaikinama kortelių sistema, kartu su ja panaikintos buvusios davininės (rus. *paikovyje*) ir komercinės kainos: vietoje jų, liko „vieningos sumažintos mažmeninės kainos maistui ir pramoninėms prekėms“. Išsyk nubrėžtos gairės, kokios bus tos „sumažintos mažmeninės kainos“: duonos ir miltų kainos 12 proc. mažesnės nei buvusios davininės kainos; kruopos ir makaronai bei alus – 10 proc.; mėsa, žuvis, riebalai, cukrus, konditerijos gaminiai, druska, bulvės, daržovės, tabakas, degtukai, degtinė, vynas – kainos lieka tokios pačios, kaip buvo davininės; pienas, kiaušiniai, arbata ir vaisiai – kainos tampa tokios, kokios buvo „pagrindinių maisto prekių“ davininės kainos. Reikšmingai atpigti turėjo audiniai, avalynė, drabužiai, trikotažas – jų kaina turėjo būti 3,2 karto mažesnė negu buvusi komercinė kaina⁶⁰⁸.

Apibendrinant iš reformos plaukiančią viziją, „spekuliaciniai elementai“ dėl valiutos keitimo turėjo netekti ženklios dalies santaupų, taigi, tapti nepajėgus šturmuoti kainas sumažinusias parduotuves, taip apsaugant „dirbančiųjų interesus“: kad šia galėtų laisvai įsigyti reikiamų prekių ir produktų. Užbėgant įvykiams už akių, sovietinis režimas stipriai nuvertino „spekuliacinius elementus“ ir pervertino save.

Jau 1947 m. gruodžio 18 d. LSSR Valstybės Saugumo ministras Jefimovas pranešė Sniečkui apie įvairių visuomenės sluoksnių nuotaikas dėl reformos. Tarp Jefimovo cituotų piliečių pasisakymų buvo teigiamų (vienas

⁶⁰⁷ Ibid.

⁶⁰⁸ Ibid.

darbininkas džiaugėsi įsigijęs 2 kg. baltos duonos už įperkama kainą, sakė tokios duonos nevalgęs nuo 1941 m.; valstietis gavęs nusipirkti degtukų dėžutę už 20 kap. džiaugėsi ir pasakojo, kad anksčiau degtukai kainavo 5 Rb.), tačiau dauguma buvo atsargūs (abejota ar pavyks suvaldyti eiles, svarstyta kaip bus parduodamos prekės „į vienas rankas“). Kauno universiteto kadru skyriaus inspektorius samprotavo, kad nerimą kelia tai, jog nebuvo išsaugota reformos paslaptis ir dar kelios valandos iki nutarimo paskelbimo, minios žmonių metėsi į taupomąsias kasas ir ėmė dėti indėlius iki 3 tūkst. rublių.

Būta ir neigiamų pasisakymų: vienas Kinematografijos ministerijos darbuotojas sakė, kad reforma nukreipta prieš valstiečius – kad juos nuskurdinti ir padaryti priklausomus nuo miesto. Istorikas Levas Karsavinas pareiškė: „Tai sukčiavimas. Aš pasirašiau paskolai, o dabar [vyriausybė – D. I.] daro konversiją, valstybei matyt nusišpjauti į savo pažadus. Aš visada galvojau, kad vyriausybė mane apgaus, bet bent jau tą apgaulę darytų kiek delikačiau. Skaudu, kad mūsų nelaiko žmonėmis, viešai plėšia ir net neatsiprašo“. Dailės instituto antrakursis Tamošiūnas sakė: „Dabar parduotuvėse visko pilna, bet praeis kelios dienos ir duonos neužteks“. Vilniaus Halės turgaus direktoriaus pavaduotojas Vasiljevas sakė: „Pažiūrėkite, parduotuvėse viską išgraibstys ir bus tuščia. Kol nevelu, reikia kaupti atsargas“. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto darbuotojas Vlasenko samprotavo: „Šita reforma pirmiausia smogė tarnautojams, jų kuklios santaupos buvo saugomos grynais pinigais. Kiekvienas galvojo, kad turės galimybę pasikeisti atlyginimo sumą rublis į rublį, tarnautojai buvo ramūs, kad 700-800 rublių pas juos išliks, tačiau nutiko kitaip – pinigų neliko“⁶⁰⁹. Pasisakymų, abejojančiųjų reformos sėkme arba vertinančių ją neigiamai, buvo gerokai daugiau nei teigiamų.

Panevėžietis mokytojas Motiejus Lukšys savo dienoraštyje minėjo, kad jau pirmomis gruodžio dienomis pirkėjai šlavė parduotuves, pirkė viską, o turguje kainos kilo⁶¹⁰. Gruodžio 14 d. aprašyta taip: „Mieste subruzdymas dėl naujų pinigų. Nuo kada? Kaip, kur? Kiek? Krautuvėse išpirko (dideliais kiekiais) visą degtinę. Turguje – baisu: duonos kepalėlis – 80 rub; švarkas – 200 rub.; pieno litras – 30 rub. Sako, vieną kitą ir milicija nusivarė už plėšikavimą“⁶¹¹. Anot jo, apie valiutos reformą pranešta dar gruodžio 14 d.

⁶⁰⁹ LSSR Valstybės Saugumo ministro Jefimovo 1947 m. gruodžio 18 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 42, l. 307-312.

⁶¹⁰ Motiejus Lukšys, Dienoraštis, op. cit., 1947 m. gruodžio 1 d. įrašas (lapai nesunumeruoti).

⁶¹¹ 1947 m. gruodžio 14 d. įrašas, ibid. (lapai nesunumeruoti).

apie 18 val. – per radiją. Gruodžio 15 d. kainos turguje dar labiau pakilo: duonos kepalėlis kainavo 400 Rb., litras pieno – 50 Rb.⁶¹². Gruodžio 16 d. M. Lukšys apsilankė parduotuvėje: „Iš ryto krautuvėse galima pirkti naujais pinigais, naujuoju kursu. Krautuvėse duonos daug, sviesto, cukraus, vyno, degtukų, papirosų, arbatos“. Prie keitimo punktų būta didelių eilių (M. Lukšys mini, jog vienas pilietis atsinešė iškeisti 90 tūkst. Rb.), išsikeitusieji pinigus iškart ėjo į parduotuves. „Žmonės, žmonės!– rašė M. Lukšys apie gruodžio 16 d.– „Maisto produktų krautuvėse jau po piet visur limitas išpirktas“⁶¹³. Gruodžio 17 d. Lukšio dienoraštyje neatspindėta, tačiau gruodžio 18 d. pakankamai gerai nušvietė reformos padarinius ir tolesnius vidaus ekonominio gyvenimo vektorius: „Prie krautuvių eilės. Visi ieško cukraus. Duona – laisvai. Senais pinigais nebeima, nors turėtų lig 22 [d.]. <...> Spekuliantai prisikeitė pinigų ir zuja pagal krautuves. <...> Per kelias valandas tos dienos limitas išparduodamas. Kas prieš piet dirba – tam nebetenka į krautuves užėti“⁶¹⁴. Iš tokio liudijimo darosi aišku, kad jau pirmosiomis reformos dienomis tapo akivaizdi jos nesėkmė: „spekuliaciniai elementai“ gal ir neteko dalies pinigų, tačiau to užteko parduotuvių šturmui. „Sąžiningi dirbantieji“, tuo tarpu, parduotuvių šturmui neturėjo nei pinigų (ypač jei laikė santaupas grynais pinigais) nei laiko. Galima sutikti su R. Misiūno ir R. Taageperos teigimu, jog nors reforma buvo neva nukreipta prieš spekuliantus, tačiau pinigų keitimas skaudžiai palietė visus – netgi tuos, kurių santaupos buvo kuklios⁶¹⁵. Praktę spekuliantai nukentėjo, bet visgi sugebėjo išsaugoti prekių supirkimui pakankamus resursus. Reforma nepasiekė savo pagrindinio tikslo.

Reformos kombinatoriai. Remiantis rusų istorike Kuznecova, atsakingi darbuotojai vietose apie būsimą valiutos reformą žinojo dar 1947 m. rugsėjį⁶¹⁶. Tai paaiškina išankstinį visuomenės sujudimą, pirkimo vajų. Visgi konkreti reformos data ir sąlygos tapo siauram ratui sovietinių valdininkų žinomos tik gruodžio 13 d., kada iš Maskvos gauti specialūs paketai, kuriuos leista atverti tik gavus atskirą nurodymą⁶¹⁷. Nepaisant to, žinia apie beprasidedančią valiutos reformą ėmė plisti. Tikriausiai tokio informacijos

⁶¹² 1947 m. gruodžio 15 d. įrašas, *ibid.* (lapai nesunumeruoti).

⁶¹³ 1947 m. gruodžio 16 d. įrašas, *ibid.* (lapai nesunumeruoti).

⁶¹⁴ 1947 m. gruodžio 18 d. įrašas, *ibid.* (lapai nesunumeruoti).

⁶¹⁵ R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės...* op. cit., p. 115.

⁶¹⁶ Кузнецова Н.В. Денежная реформа 1947 г. И население нижнего Поволжья, in: Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения, 2004, с. 26.

⁶¹⁷ Болдовский К. Денежная реформа 1947 г. И Ленинградский паргаппарат, in: Вестник Санкт-Петербургского университета. История, 2013, с. 176.

nutekėjimo režimas laukė, taigi, režimas ėmėsi priemonių: uždarytos taupomosios kasos⁶¹⁸, o gruodžio 14 d. vakare pranešimui apie reformą nuskambėjus per radiją, teveikė vaistinės, lombardai ir telegrafas, taigi, gyventojų galimybės skubiai išnaudoti senąją valiutą buvo apribotos⁶¹⁹.

Vis dėlto radosi gausybė įvairias pareigas ėjusių asmenų, kurie vienaip ar kitaip sužinoję apie prasidedančią valiutos reformą, ėmėsi įvairių kombinacijų, kuriomis siekė apsaugoti savo turimas pinigų sandaupas. Tokių reformos kombinatorių veikla pritraukė didelį prokuratūros ir kitų tardymo organų dėmesį. Pirmasis pranešimas apie Vilniuje užčiuptą kombinatorių grupuotę aukščiausiai LSSR valdžiai išsiųstas jau gruodžio 16 d.: valgyklų tresto „Valgis“ užkandinės Nr. 4 darbuotojai (nuo eilinių kasininkų iki direktoriaus) nuslėpė nuo apskaitos 210 litrų degtinės (įvertintos 26 tūkst. Rb.), o už ją įnešė į kasą savo asmenines, gryną pinigų sandaupas⁶²⁰. Panašiai sužaidė Tauragės apskrities vartotojų kooperatyvų sąjungos restorano darbuotojai: 320 litrų degtinės nuslėpė nuo apskaitos ir pardavė apskrities vykdomojo komiteto ūkvedžiui, kuris restoranui sumokėjo 39 tūkst. Rb., kurie tuoj pat pervesti į restorano sąskaitą valstybiniame banke⁶²¹. Tokio pobūdžio kombinacijos gerai atskleidžia kaip sovietinės prekybos darbuotojai išsyk perprato reformos niuansus: skubėta slėpti vertingus produktus (šiais atvejais – degtinę, kuri po reformos neturėjo atpigti), kad jų neišpirktų senaisiais pinigais, o taipgi dideles pinigų sandaupas permesti į įstaigų sąskaitas – ten jos turėjo prarasti tik penktadalį vertės.

Apie panašių kombinacijų mastus pasako tai, kad vien tik 1947 m. gruodžio 16-20 dienomis LSSR MVD pradėjo 12 baudžiamųjų bylų, kuriose atsakomybėn patraukti 36 asmenys (iš jų 27 – areštuoti). Bendra emvėdistų perimtų materialinių vertybių ir pinigų suma – 526 tūkst. Rb. Be paminėtų pavyzdžių, užtikti atvejai kai atsakingi asmenys į įmonių sąskaitas įnešė asmenines santaupas. Tai vyko tiek valstybinėse įstaigose (pavyzdžiui, Sojuzlestorgo Vilniaus bazės direktorius su buhalteriu taip įnešė 25 tūkst. Rb.), tiek kooperatinėse įmonėse (pavyzdžiui, Vilniuje veikusios artelės „Maistininkas“ valdybos pirmininkas, buhalteris ir eilės parduotuvių vedėjai atidavė Valstybiniam bankui 150 tūkst. Rb. savų santaupų, pristatydami tai

⁶¹⁸ Космачева Н. М. Необходимость и последствия денежной реформы 1947 г., in: Царскосельские чтения, 2016, с. 138.

⁶¹⁹ Кузнецова Н.В. Денежная реформа... op. cit., с. 27.

⁶²⁰ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. gruodžio 17 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 103, l. 115-116.

⁶²¹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. gruodžio 22 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, ibid., l. 125.

kaip pajinius mokesčius)⁶²². Nors pirmosios poreforminės dienos dar menkai atspindėjo kombinacijų mastus, tačiau pagrindiniai būsimų machinacijų modeliai buvo aiškūs – prekių slėpimas nuo išpirkimo senaisiais pinigais bei asmeninių santaupų „investavimas“ į valstybinių ir kooperatinių subjektų sąskaitas, siekiant vėliau atgauti kuo didesnę sumą naujaisiais pinigais.

Beje, ne visais atvejais reikėjo būti tam tikrų įstaigų darbuotoju – kartais užteko vien naudingų ryšių, pavyzdžiui, pažinčių su taupomųjų kasų darbuotojais. 1948 m. sausio pradžioje Bartašiūnas raportavo apie porą atvejų, kai taupomųjų kasų darbuotojai 1947 m. gruodžio 14-15 dienomis iš privačių asmenų priiminėjo indėlius, nors tai buvo draudžiama. Šiauliuose taip neteisėtai priimta indėlių už 680 tūkst. Rb., Tauragėje – 85 tūkst. Rb. Ir tai – nepilnais duomenimis: Bartašiūnas užprašė, kad per LSSR Finansų ministeriją būtų atlikta visose respublikos taupomosiose kasose gruodžio 14-15 dienomis atliktų operacijų revizija⁶²³.

Tiesa, taupomųjų kasų darbuotojai tarp įkliuvusių kombinatorių sudarė mažumą: remiantis 1948 m. sausio mėnesio OBCHSS ataskaita, iš 61 atsakomybėn už reformos kombinacijas patraukto asmens, absoliučią daugumą sudarė prekybos darbuotojai (42 asmenys), taupomųjų kasų darbuotojų įkliuvo tik 4. Be to, lyginant su 1947 m. gruodžiu, sumenko kombinacijų objektų – nuslėptų prekių ir nelegaliai konvertuoti atiduotų pinigų – suma: užčiupta prekių „tik“ už 181 tūkst. Rb. ir 113 tūkst. Rb. pinigais⁶²⁴. 1948 m. vasarį aptiktų kombinacijų mastas buvo dar mažesnis: atsakomybėn patraukta 20 asmenų (iš jų 12 – prekybos darbuotojai), rasta nuslėptų prekių už 73 tūkst. Rb. ir nelegaliai įneštų pinigų už 31 tūkst. Rb.⁶²⁵ Demaskuotų suktybių kiekis ir mastai mažėjo, tačiau kita vertus buvo aiškinamasi aplinkybės įvykių, teuztrukusių vos porą dienų ir įvykusių prieš kelis mėnesius. Akivaizdus buvo prekybos darbuotojų dominavimas tarp kombinatorių: 1948 m. balandžio mėn. duomenimis, valstybinės ir kooperatinės prekybos darbuotojų atžvilgiu pradėta 61 baudžiamoji byla, atsakomybėn patraukti 123 prekybininkai (69 iš jų – areštuoti), rasta 382 tūkst. Rb. nuslėptų vertybių⁶²⁶.

⁶²² LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. gruodžio 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, 129-130.

⁶²³ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. sausio 8 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 135, l. 4.

⁶²⁴ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. vasario 14 d. ataskaita apie LSSR MVD OBCHSS veiklą už 1948 m. sausio mėn., *ibid.*, b. 143, l. 28-29.

⁶²⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. kovo 23 d. ataskaita apie LSSR MVD OBCHSS veiklą už 1948 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 73-74.

⁶²⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. balandžio 16 d. raštas apie

Tai, kad kombinacijose daugiausia dalyvavo prekybos darbuotojai, atrodo suprantama: darbo specifika sudarė galimybes kombinuoti. Kita vertus, prekybininkų kombinacijos buvo paprastesnės ir lengviau atskleidžiamos. Vėlesniu laiku – o 1947 m. reformos kombinacijos buvo atskleidžiamos visus 1948 m. ir netgi vėliau – į paviršių ėmė lįsti įvairaus lygmens sovietinių vadovų dalyvavimas kombinacijose.

Reformos kombinacijose sudalyvavo įvairaus lygmens LSSR MGB vadovai. Vieno ministerijos skyriaus viršininko pavaduotojo pareigas ėjęs Piotras Medvedevas 1947 m. gruodžio 14 d. už 3700 Rb. įsigijo degtinės ir už 300 Rb. – šokolado. Visą šitą turtą čekistas 1948 m. sausį pardavė jau už naujus pinigus. Už tokį elgesį saugumietis išgrūstas į provinciją (Kupiškį), tiesa, nebuvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn ar netgi išmestas iš partijos – apsiribota griežtu papeikimu⁶²⁷. LSSR MGB Administracinio-ūkio skyriaus viršininko pavaduotojas Chanonas Gamzė pasielgė kiek kitaip: gruodžio 15 d. per pažįstamą kitos įstaigos buhalterį įdėjo šios sąskaiton 5610 Rb., o 1948 m. vasarį atgavo 4000 Rb. Nors pričiuptas čekistas pinigus gražino valstybei, bet tai jo neapsaugojo tiek nuo išmetimo iš MGB, tiek iš partijos⁶²⁸. Įdomią partiją sužaidė LSSR Valstybės saugumo ministro (MGB) padėjėjas Markas Štarkmanas: per jam pavaldų MGB Statybos skyriaus buhalterį pasikeitė ne tik savo (3800 Rb.), bet ir kelių kitų MGB darbuotojų santaupas (iš viso – 18 tūkst. Rb.). Ši kombinacija buvo ties demaskavimo riba dar 1948 m. vasarį, tačiau tada Štarkmanas, kartu LSSR MGB Finansų skyriaus vadovu Pimenovu, suklastojo patikrinimo aktą. Antrąkart nepasisėkė – 1948 m. gruodį kažkas parašė skundą tiesiai į SSRS MGB, pakartotinis patikrinimas užbaigė Štarkmano karjerą MGB bei partijoje⁶²⁹. Rusų istoriko Boldovskio vertinimu, Štarkmano atvejis buvo įdomus net visos SSRS kontekste⁶³⁰.

Stambiausiu veikėju, pakliuvusiu į reformos kombinacijų šešėlį, tapo LSSR Žuvies pramonės ministras Zasypkinas, kuris reformos dienomis būdamas Klaipėdoje, jo žinybai pavaldžios įstaigos kason įnešė daugiau kaip

prekybos būklę ir nusikalstamumą LSSR prekybos organizacijose iki 1948 m. balandžio 1 d., *ibid.*, b. 144, l. 16-17.

⁶²⁷ LKP CK biuro 1948 m. gruodžio 8 d. sprendimas dėl Vilniaus LKP miesto komiteto sprendimo pašalinti P. I. Medvedevą iš VKP(b) narių, in: LYA, f. 1771, ap. 11, b. 196, l. 3-4.

⁶²⁸ LKP CK biuro 1949 m. balandžio 27 d. sprendimas dėl Vilniaus LKP miesto komiteto sprendimo pašalinti Ch. B. Gemžę iš VKP(b) narių, *ibid.*, ap. 51, b. 331, l. 8-9.

⁶²⁹ LKP CK biuro 1949 m. balandžio 27 d. sprendimas dėl Vilniaus LKP miesto komiteto sprendimo pašalinti M. R. Štarkmaną iš VKP(b) narių, *ibid.*, l. 7-8.

⁶³⁰ Болдовский К. Денежная реформа... *op. cit.*, c. 181-182.

14 tūkst. Rb., grynais pinigais, tiesa, ne iš asmeninių santaupų, o iš jam kaip ministrui tarnybinėms reikmėms priskirtų lėšų. Prokuratūros vertinimu, tai buvo tik „kasos disciplinos pažeidimas“, o apie ministro traukimą baudžiamojon atsakomybėn neužsiminta⁶³¹. Paminėtieji atsakingų pareigūnų kombinavimo atvejai ir specifinė režimo reakcija į tai yra labai iškalbinga: jei eiliniai prekybos darbuotojai už dalyvavimą kombinacijose būdavo areštuojami ir teisiami, tai aukštesnio rango vadovai atsipirkdavo tarnybine atsakomybe.

Nauja „laisvoji prekyba“ ir jos nesėkmė. Pirmąsyk apie „laisvąją prekybą“ sovietai Lietuvoje prakalbo 1944 m. – pirmosiomis reokupacijos savaitėmis „laisvoji prekyba“ reiškė atnaujintas galimybes kaimui prekiauti su miestu, atkurti privačių prekybos įmonių veiklą. Tąsyk „laisvoji prekyba“ režimui buvo nemaloni būtinybė: dėl karo nebuvo galimybės greitai organizuoti „sovietinės prekybos“ tinklą, taigi, bent pačioje reokupacijos pradžioje propaguota „senojo tipo“ kapitalistinė („spekuliacinė“) prekyba. Įvedus kortelių sistemą, apie „laisvąją prekybą“ viešai nebekalbėta, o jos teisinio eliminavimo faktas 1947 m. viduryje buvo nutylėtas. Nauja „laisvoji prekyba“ prasidėjo kartu su 1947 m. valiutos reforma ir kartu įvykusių kortelių sistemos panaikinimu bei „vieningų valstybinių kainų“ įvedimu.

Sprendžiant iš OBCHSS ataskaitų, „laisvosios prekybos“ įvedimo laikotarpiu – 1947 m. gruodį – režimas didžiausią pavojų išvelgė galimose prekybos darbuotojų kombinacijose, nuslepiant prekes nuo perkainavimo (t. y. tam, apie ką kalbėta ankstesniame skyrelyje). Kova su pirkikais 1947 m. gruodį kol kas daugiausiai reiškėsi baudomis: jei 1947 m. lapkritį OBCHSS dėl spekuliacijos pradėjo 69 baudžiamąsias bylas, kuriose atsakomybėn patraukė 95 žmones (iš jų 49 areštavo)⁶³², tai gruodį dėl spekuliacijos ir prekybos taisyklių pažeidimų pradėtos 86 baudžiamosios bylos, patraukti atsakomybėn 97 asmenys (iš jų 40 areštuota), tačiau „turguose už spekuliaciją ir prekybos taisyklių pažeidimus sulaikyta 517 asmenų“⁶³³. Taigi, tik gan nedidelei 1947 m. gruodį sulaikytų pirkikų daliai grėsė baudžiamoji atsakomybė: absoliuti dauguma atsipirko baudomis, prekių („spekuliacijos objektų“) konfiskavimu. Žvelgiant konkrečiai į gruodžio mėnesio antrąją

⁶³¹ LSSR Prokuroro Bacharovo 1948 m. spalio 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 152, l. 61-62.

⁶³² LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. gruodžio 17 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR OBCHSS darbą už 1947 m. lapkričio mėn. in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 103, l. 111.

⁶³³ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. sausio 24 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR OBCHSS darbą už 1947 m. gruodžio mėn., ibid., b. 143, l. 22.

pusę, ypatingą dėmesį milicija skyrė turgavietėms: buvo ieškomi asmenys, kurie perpardavinėjo prekes, įgytas parduotuvėse. Iš viso, per dvi savaites (gruodžio 15-29 d.) turguose sučiupti 335 tokie perpardavinėtojai, iš jų 52 asmenys patraukti atsakomybėn pagal BK 107 str. („Spekuliacija“) (iš jų 49 areštuoti). Dar 39 asmenys patraukti atsakomybėn pagal BK 105 str. („Prekybos taisyklių pažeidimas“). Pastebėta, jog daugumą sulaikytų perpardavinėtojų sudaro niekur nedirbantys asmenys. „Prekybos naujomis prekėmis turguose atvejų ženkliai sumažėjo“,– 1947 m. gruodžio 31 d. džiūgavo LSSR Vidaus Reikalų ministras Bartašiūnas⁶³⁴.

1948 m. sausio mėnesį OBCHSS veiklos prioritetai pasikeitė: prioritetine „operatyvinės veiklos kryptimi“ buvo įvardinta „kovos su spekuliacija sustiprinimas, atviros prekybos parduotuvėse supirktomis prekėmis nutraukimas turguose“. Paradoksalu, bet sausio mėnesio OBCHSS ataskaitoje buvo nurodytas mažesnis gruodį už spekuliaciją ir prekybos taisyklių pažeidimus pradėtų bylų skaičius – jis sumažėjo nuo 86 iki 60: tikėtina, kad dalį neperspektyvių ir greit nutrauktų baudžiamųjų bylų OBCHSS išsyk išmetė iš bendro skaičiaus, taip sykiu pademonstruodama ir keliskart per sausį išaugusį kovos su spekuliacija „aktyvumą“: 266 baudžiamosios bylos (121 pagal BK 107 str. „Spekuliacija“ ir 145 pagal BK 105 str. „Prekybos taisyklių pažeidimas“), 199 atsakomybėn patraukti asmenys, iš jų 99 – areštuoti. Sausio mėnesio ataskaitoje tokie išaugę skaičiai įvertinti kaip „efektyvūs milicijos smūgiai spekuliantams“, dėl kurių „miestuose ir apskrityse pastebimas ryškus atviros spekuliacijos sumažėjimas bei nustojimas turguose prekiauti parduotuvėse supirktomis prekėmis“⁶³⁵.

Kaip dar vienas šios „sėkmingos kovos“ rezultatas įvardintas maisto produktų kainų turguose stabilizavimas. „Valstiečiai parduoda [maisto produktus] mažesnėmis kainomis nei valstybinėje ar kooperatyvinėje prekyboje“,– teigta OBCHSS ataskaitoje. Tiesa, tokia situacija turėjo šalutinį poveikį: į Lietuvą ėmė plūsti pirkikai iš kaimyninių SSRS teritorijų, ypač iš Kaliningrado srities. „Į atskirus turgus atvyksta iki 500 žmonių [iš Kaliningrado srities], kurių tarpe daug kariškių ir jų šeimų narių, atvykstančių su kariniams daliniams priklausančiais automobiliais <...> Turguose dideliais kiekiais superka riebalus, mėsos produktus, grūdus ir bulves, dėl ko šių

⁶³⁴ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1947 m. gruodžio 31 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie kovą su nusikalstamumu, susijusiu su piniginės reformos vykdymu ir kortelių sistemos atšaukimu, *ibid.*, b. 103, l. 132-133.

⁶³⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. vasario 14 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR OBCHSS darbą už 1948 m. sausio mėn., *ibid.*, b. 143, l. 30-31.

produktų kainos atskiromis turgaus dienomis ryškiai išauga“,– reiškinių aprašė OBCHSS. Milicijai buvo duoti atskiri nurodymai kovoti su atvykėliais, „užkardyti masinį produktų supirkimą ir jų išvežimą iš Lietuvos SSR ribų“⁶³⁶.

1948 m. vasarį su spekuliacija kovota dar aršiau: pradėtos 153 bylos pagal BK 107 str. („Spekuliacija“), atsakomybėn patraukti 190 žmonių (iš jų 127 areštuoti)⁶³⁷. Iš viso, nuo 1947 m. gruodžio 15 d. iki 1948 m. balandžio 1 d. LSSR OBCHSS pradėjo 489 bylas dėl spekuliacijos, kuriose atsakomybėn patraukti 627 asmenys (iš jų 395 areštuoti). Dar pradėtos 282 bylos dėl prekybos taisyklių pažeidimo (atsakomybėn patraukti 286 asmenys). Iš sučiuptųjų konfiskuota 114 tūkst. Rb. pinigais, 226 tūkst. Rb. vertės maisto produktų ir 413 tūkst. Rb. vertės pramoninių prekių⁶³⁸. Kovos su spekuliacija apimtys išliko panašios ir 1948 m. balandį: pradėtos 154 bylos, atsakomybėn patraukti 199 asmenys (117 areštuoti)⁶³⁹. Gegužę pradėjo mažėti: 106 bylos, 135 patraukti atsakomybėn (65 areštuoti)⁶⁴⁰. Birželio duomenų aptikti nepavyko, tačiau liepą buvo panašiai kaip gegužę: 114 bylų, 147 atsakomybėn patrauktųjų (84 areštuoti)⁶⁴¹. Rugsjūtį kova su spekuliacija išliko panašiam lygyje (100 bylų, 129 patrauktieji atsakomybėn, iš jų 78 areštuoti), tačiau OBCHSS konstatavo, jog „spekuliacijos objektais daugiausiai yra žemės ūkio produktai, o taip pat deficitinės pramoninės prekės. Žemės ūkio produktus spekuliantai daugiausia išveža iš respublikos ribų, o į Lietuvą įvežamos pramonės prekės“⁶⁴². Šioje vietoje taikliai įvardinta su Lietuva susijusios spekuliacijos tendencija, išliksianti aktuali iki 6 deš. vidurio: menkai industrializuotas žemės ūkio kraštas per spekuliantus „eksportavo“ maisto

⁶³⁶ Ibid., l. 31.

⁶³⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. kovo 23 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR OBCHSS darbą už 1948 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 76.

⁶³⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. balandžio 16 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie prekybos padėtį ir kovą su nusikalstamumu LSSR prekybinėse organizacijose, *ibid.*, b. 144, l. 19.

⁶³⁹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. gegužės 13 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR OBCHSS veiklą už 1948 m. balandžio mėn., *ibid.*, l. 47.

⁶⁴⁰ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. birželio 14 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR OBCHSS veiklą už 1948 m. gegužės mėn., *ibid.*, l. 85.

⁶⁴¹ Laikinais einančio LSSR Vidaus Reikalų ministro pareigas Jefremovo 1948 m. rugsjūčio mėn. (diena neaiški) ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR OBCHSS veiklą už 1948 m. liepos mėn., *ibid.*, b. 148, l. 50.

⁶⁴² LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. rugsėjo 17 d. ataskaita LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie LSSR OBCHSS veiklą už 1948 m. rugsjūčio mėn., *ibid.*, l. 92.

produktus, o „importavo“ pramonės prekes. Apie tai – kiek vėliau.

Išaugusi spekuliacija nebuvo vienintelė naujosios „laisvos prekybos“ politikos problema. Po kortelių sistemos panaikinimo, gyventojai užplūdo parduotuves, tikėtina, net neplanuodami kažkam perparduoti to, ką įsigijo – tiesiog keli metai kortelių sistemos buvo visus išvarginę, žmonės norėjo patenkinti savo ir artimųjų elementarius poreikius. Situaciją iškalbingai iliustruoja LSSR Ministrų Tarybos 1948 m. kovo 12 d. visiškai slaptas nutarimas „Apie duonos naudojimo plano pažeidimus 1948 m. vasario-kovo mėnesiais“: tiek kai kuriuose miestuose (Vilniuje, Klaipėdoje, Panevėžyje), tiek kai kuriose apskrityse (Alytaus, Kupiškio, Marijampolės, Pagėgių, Tauragės, Biržų) perviršytas duonos pardavimo gyventojams planas. Tai grėsė rimtais nemalonumais – duonos tiekimo pertrūkiams. Eilės vykdomųjų komitetų pirmininkai buvo griežtai įspėti, jog jei tai tęsis, jie bus pašalinti iš pareigų ir patraukti atsakomybėn. Bartašiūnas (MVD), Jefimovas (MGB) ir Salinas (Prokuratūra) įpareigoti sustiprinti kovą su spekuliacija ir duonos perpardavinėjimu, o SSRS Ryšių ministerijos įgaliotiniui nurodyta uždrausti Vilniaus pašto įstaigoms priimti iš gyventojų siuntinius su duona⁶⁴³: panašu, kad tokia praktika buvo paplitusi – po eilės metų, miestas buvo tapęs vieta, iš kurios kažkur (galimai netgi į kaimą) siunčiamas maistas, o ne atvirkščiai. Tiesa, labai trumpam – nuo kortelių sistemos panaikinimo tebuvo praėję trys mėnesiai, o eilė miestų ir apskričių jau buvo ties svarbiausio produkto – duonos – deficito riba. Galima spėti, jog kitų produktų ir prekių gausa parduotuvių lentynose taip pat jau buvo išnykusi. „Laisvai prekybai“ prekių užteko porai mėnesių, po to laukė eilės ir deficitas.

Reikia pastebėti, kad ne visur prekybos darbuotojai iškart perėjo prie „laisvos prekybos“: 1947 m. gruodžio pabaigoje LSSR Prokuroras Salinas pranešė apie atvejus Švenčionėliuose ir Joniškėje, kai ant vietinių parduotuvių buvo iškabinti sąrašai įmonių, kurių darbuotojai bus aptarnaujami minėtose parduotuvėse, kiti asmenys nebuvo aptarnaujami. Salinui šią informaciją pranešus LSSR MT, ant dokumento atsirado rezoliucija (pasirašyta M. Gedvilo pavaduotojo Sokolovo – D. I.), skirta Lietvartkoopsąjungos pirmininkui Jankevičiui: „Duokite nurodymus pašalinti minėtus prekybos pažeidimus ne tik nurodytose apskrityse, bet ir kitose“⁶⁴⁴. Iš tokios rezoliucijos galima spręsti, kad panašaus pobūdžio „prekybos pažeidimai“ buvo paplitę plačiau.

⁶⁴³ LSSR MT 1948 m. kovo 12 d. nutarimas „Apie duonos naudojimo plano pažeidimus 1948 m. vasario-kovo mėnesiais“, *ibid.*, ap. 12, b. 44, l. 69-71.

⁶⁴⁴ LSSR Prokuroro D. Salino 1947 m. gruodžio 27 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui Sokolovui, *ibid.*, b. 104, l. 67-68.

Pirmąjį platesnį „laisvosios prekybos“ vertinimą 1948 m. vasario 13 d. pateikė LKP CK biuras: pasidžiaugta, kad kiek išsiplėtė prekybos tinklas respublikoje (atidaryta 371 nauja parduotuvė), tiesa, Lietuvos Vartotojų Kooperatyvų Sąjunga buvo giliame krache: įvairių kooperatyvų įsiskolinimų suma siekė 75 mln. Rb., dar 17 mln. Rb. buvo iššvaistyta ir išgrobstyta. Kai kurie kooperatyvai iš esmės nebegalėjo vykdyti savo veiklos, nes jų sandėliuose gulėjo kelių milijonų rublių vertė žemės ūkio padargai (plūgai, akėčios ir kt.), kurių nepirko žemės ūkio kooperatyvai, taigi, vartotojų kooperatyvai neturėjo pinigų išsipirkti einamosioms prekėms. Be prekybos tinklo problemų, džiaugsmo nekėlė ir gamyba: netenkino tiek ribotas asortimentas (visas duonos kepyklų tinklas respublikoje tekepė vienintelės rūšies ruginę duoną), tiek pasitaikanti nekokybiška produkcija (Šiaulių „Elnio“ avalynės gamykla išleido 10 tūkst. porų nekokybiškų batų). LKP CK sprendimai buvo įpareigoti steigti naujas parduotuves (Prekybos ministerijai, Lietvartkoopsajungai), išpirkti sandėliuose gulinčius žemės ūkio padargus (Žemės ūkio kooperacijai), tirti masinio broko atvejus „Elnio“ gamykloje (LSSR Prokurorui), kovoti su spekuliacija (MVD)⁶⁴⁵.

Kaip institucijoms sekėsi gerinti prekybos padėtį LSSR galima spręsti iš 1948 m. gruodžio 31 d. LSSR MT nutarimo „Apie Lietuvos SSR prekybos pagerinimo priemones“: konstatuota, kad mažmeninės prekybos planas neįvykdomas iš ketvirčio į ketvirtį (geriausiai planą įvykdė valstybinė prekyba, t. y. Prekybos ministerija – 86,9 proc.; blogiausiai – invalidų kooperacija – 54,8 proc.); prekybos organizacijų sandėliuose guli milžiniški kiekiai neparduotų prekių (88 mln. Rb. sumai). Didžiausia problema įvardintas prastas ryšys tarp prekybinių organizacijų ir pramonės įmonių, turinčių tiekti prekes: pastarosios nepakankamai daug pagamindavo paklausių ir perkamų prekių, bet užtat labai daug – niekam nereikalingų. Pavyzdžiui, gamykla „Grožis“ (pavaldi Maisto pramonės ministerijai) gamino 4 rūšių odekolonus, kurių nė vienas nebuvo populiarus tarp pirkėjų. Tai pačiai ministerijai pavaldus „Lietuvos muilas“ gamino vienintelės rūšies muilą „Flora“, kurio pakuotė buvo nyki, o kvapas nemalonus. Vietinės pramonės ministerijai priekaištauta dėl didelio kiekio gaminamų prastos kokybės ir lygiai taip pat prastai perkamų tekstilės produktų. Eilei įvairių organizacijų duoti įpareigojimai gerinti savo veiklą, aktyviau bendrauti su kitomis organizacijomis⁶⁴⁶. Visgi nepanašu, kad tokie formalūs nurodymai sprendė

⁶⁴⁵ LKP CK biuro 1948 m. vasario 13 d. nutarimas „Apie prekybos būklę Respublikoje po kortelių [sistemos] atšaukimo, in: LYA, f. 1771, ap. 11, b. 48, l. 30-33.

⁶⁴⁶ LSSR MT 1948 m. gruodžio 31 d. nutarimas „Apie Lietuvos SSR prekybos pagerinimo priemones“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 131, l. 244-250.

situaciją iš esmės – naujoji „laisvoji prekyba“ jau per pirmuosius jos egzistavimo mėnesius pasirodė esanti ribota, neiniciatyvi ir nerangi permainoms. Tiesą sakant, išvis diskutuotinas klausimas ar net sovietinės ideologijos požiūriu teisinga kalbėti apie „laisvąją prekybą“, kai 1948 m. spalio 28 d. LSSR MT nutarimu „Lietuvos SSR įvykdžius duonos paruošų planą“, kolūkiams, kolūkiečiams ir pavieniams valstiečiams pagaliau vėl – eilinią kartą – leista laisvai pardavinėti grūdus, miltus, kruopas ir keptą duoną, tiesa, ne visam laikui: iki 1949 metų javų derliaus nuėmimo⁶⁴⁷.

3.2. Grobstymo panorama

Respublikos valdžios perspektyva. Į grobstymą 1948-1953 m. laikotarpiu tikslinga žvelgti kaip į daugialypį reiškinį, narstant jį per aukščiausios LSSR valdžios sprendimus, LSSR MVD ir MGB pranešimus, prokuratūros ir teismų praktiką ir – galiausiai – per nuteistųjų grobstytojų (irba jų artimųjų) refleksijas, atsispindinčias malonės prašymuose.

Jau pirmaisiais pokario metais sovietinė valdžia buvo konstatavusi didelius grobstymo mastus ir paplitimą. Situacija priminė užkeiktą ratą: okupacijų ir karo destabilizuota krašto ekonomika negebėjo užtikrinti miesto gyventojų poreikių; prievolėmis ir mokesčiais apkrauti valstiečiai siekė užsidirbti turguose, tad kėlė kainas; daugybė tonų grūdų ir kitos žemės ūkio produkcijos gedo elevatoriuose, pradingdavo perkrovimų ir pervežimų metu. Vien šių trijų dėmenų pakako, kad grobstymas atrodytų kaip savitas situacijos sprendimas tiems, kas turėjo prieigą prie vienokių ar kitokių gėrybių. Čia taip pat reikia pastebėti, kad pokariu grobstymas kol kas – daugiausia miesto reiškinys: kaimo vietovėse, vis dar privačiuose valstiečių ūkiuose grobstymas neegzistuoja – grobstyti galima buvo tik iš „socialistinio ūkio sektoriaus“, privataus turto neteisėtą pasisavinimą apibūdino sena gera „vagystė“ ar, visokeriopiams šaunamiesiems ginklams Lietuvoje paplitus, „plėšimas“.

Režimas nemaža vilčių siejo su 1947 m. gruodį įvykdyta valiutos reforma bei kortelių sistemos panaikinimu. Nors skelbta, kad ši reforma turėjo smogti spekuliantams, tačiau pagal nutylėjimą buvo suprantama, kad „laisvosios prekybos“ įvedimas palies ir grobstytojus. Lyg tarp kitko 1948 m. vasario 24 d. LSSR MT paskelbė nutarimą, įpareigojantį valstybinių ir kooperatinių įstaigų vadovus visais atvejais, kai dėl nustatytų grobstymų ir iššvaistymų keliamos baudžiamosios bylos, teikti teismams ieškinius dėl žalos

⁶⁴⁷ LSSR MT 1948 m. spalio 28 d. nutarimas „Apie leidimą parduoti ir keisti grūdus, miltus, kuopas ir keptą duoną“, *ibid.*, b. 129, l. 34.

išieškojimo⁶⁴⁸ – tarytum tai nebūtų savaiame suprantama. 1947-1948 m. sandūra turėjo žymėti naujo laikmečio, naujos socialinės-ekonominės kasdienybės pradžią Lietuvos SSR.

Visgi nereikėjo ilgai laukti, kad taptų aišku, jog valiutos keitimas bei kortelių atsisakymas nieko iš principo nepakeitė: dar 1948 m. kovą LSSR MT jau turėjo išleisti nutarimą, aiškinantį kaip užkardyti masinius kuro eikvojimus ir grobstymus įvairiose respublikos MTS⁶⁴⁹. 1949 m. sausį LKP CK teko pripažinti, jog nepaisant reformų, respublikos prekybinėse organizacijose kova su grobstymais vykdoma „visiškai nepatenkinamai“: 1948 m. sausio-lapkričio mėnesiais Lietartkoopsajungoje nustatyta grobstymų už 8,4 mln. Rb. (per visus 1948 m. – 9,4 mln. Rb.⁶⁵⁰), o Prekybos ministerijoje – už 3 mln. Rb. Situacijos priežastys matytos tradicinės: išibrovėliai („socialiai svetimi elementai, prekeiviai ir įvairios kilmės perėjūnai“), nesistemiškai vykdomos revizijos (1948 m. revizijų planas įvykdytas tik 41 proc.), nesavalaikis pranešimų apie nustatytus grobstymus perdavimas tardymo organams (1949 m. sausio 1 d. duomenimis, Lietartkoopsajungoje būta teisėsaugai neperduotų informacijų apie grobstymus 1,3 mln. Rb. sumai, o Prekybos ministerijoje – 441 tūkst. Rb. sumai). Kritikos gavo ir prokuratūra bei milicija („neišgyvendintas lėtumas ir betvarkė tiriant iššvaistymų bylas“), o taip pat ir teismai („eilėje atvejų išreiškia liberalų požiūrį švaistytojams ir grobstytojams, skirdami jiems švelnias bausmes“). Sprendimai taip pat buvo nuspėjami: papeikimai (Lietartkoopsajungos vadovas Jankevičius), pastabos (Prekybos ministras Ivaškevičius), įpareigojimai (valyti prekybos aparatą nuo išibrovėlių, o taip pat kelti į darbo postus „patikimus sovietinei valdžiai žmones“; organizuoti revizijas), nurodymai efektyviai tirti grobstymų bylas (LSSR Prokurorui, LSSR Vidaus Reikalų ministrui). Nepamirštas ir viešasis dėmuo: įvairaus lygmens laikraščių redaktoriams nurodyta „spaudos puslapiuose nušviesti prekybinių organizacijų darbą kovoje už socialistinės nuosavybės išsaugojimą“⁶⁵¹. Ir tai – tik prekybinės organizacijos: o suprantama, kad grobstymai vyko ir pramonės įstaigose, žemės ūkio paruošų

⁶⁴⁸ LSSR MT 1948 m. vasario 24 d. nutarimas „Dėl išieškojimo nuostolių, kuriuos padarė asmenys, nusikaltusieji grobstę maisto produktus bei pramonines prekes ir prileidusieji jų trūkumus“, *ibid.*, b. 115, l. 132.

⁶⁴⁹ LSSR MT 1948 m. kovo 27 d. nutarimas „Dėl neūkiško degalų naudojimo ir jų švaistymo bei grobstymo faktų MTS stotyse“, *ibid.*, b. 117, l. 105-107.

⁶⁵⁰ LSSR MT 1949 m. liepos 4 d. nutarimas „Apie Lietartkoopsajungos vykdymą LSSR MT 1948 m. liepos 29 d. nutarimo“, *ibid.*, b. 155, l. 277-278.

⁶⁵¹ LKP CK biuro 1949 m. sausio 28 d. nutarimas „Apie priemones sustiprinti kovą su švaistymais ir grobstymais respublikos prekybinėse organizacijose“, in: LYA, f. 1771, ap. 51, b. 289, l. 3-7.

punktuose, kitose organizacijose. Praėjo kiek daugiau nei metai nuo „laisvosios prekybos“ įvedimo ir režimui teko kol kas tik sau pripažinti, jog niekas nepasikeitė – grobstymų voratinkliai gausiai apraizgė pokarinę Lietuvos SSR.

1949 m. rugpjūtį apsireiškė naujovė – atskiro LSSR MT nutarimo objektu tapo ne ministerija ar respublikinė organizacija, o paskiras teritorinis vienetas. Tokio išskirtinio dėmesio sulaukė Šakių apskritis: įvykdžius šios apskrities vykdomajame komitete reviziją, tapo aišku, kad švaistymai ir grobstymai buvo tapę vietinės administracijos kasdienybe. Pavyzdžiui, pietų ir vakarienių ruošimui iššvaistyta 10 tūkst. Rb.; iš valstybės lėšų komiteto darbuotojai apmokėdavo įvairias asmenines išlaidas – nuo šieno karvėms iki butų šildymo; kai kuris turtas (balnai, pianinas, automobilis) kai kurių aukštų pareigūnų (komiteto pirmininko pavaduotojo) buvo tiesiog pasisavintas. Nors bendri nustatyti trūkumai – 31 tūkst. Rb. – nebuvo labai dideli, bet rajono administratoriai buvo nubausti: vykdomojo komiteto pirmininkas Sakalauskas perkeltas į tas pačias pareigas Kalvarijos apskrityje ir griežtai papeiktas, o pagrindiniu grobstymų kaltininku įvardintas jo pavaduotojas Volkovas bei keli kiti vykdomojo komiteto darbuotojai patraukti baudžiamojon atsakomybėn⁶⁵². Šakių atvejis rodo, kad grobstymų dvasia apimdavo net tuos, kurie turėjo būti režimo atspara provincijoje. Aukščiausioji respublikos valdžia šiuo aspektu nebeturėjo kuo pasitikėti – grobstytojų galėjo būti visur.

Ryškéjo ir grobstymui giminingos problemos – neįvykdytų planų rodiklių prirašinėjimas bei vadinamieji kasos drausmės pažeidimai. Jei dėl grobstymų buvo galima apkaltinti konkrečius asmenis (ir juos visokeriškai nubausti), tai dėl pastarųjų reiškininių režimas atsidurdavo aklavietėje – o ką daryti kai nustatytai ekonominei tvarkai nusižengia ištisos įmonės ir organizacijos? 1948 m. rudenį aukščiausiai valdžiai tapo žinoma, jog nors Vietinės pramonės ministerijai pavaldūs miestų ir apskričių pramkombinatai skelbė 1947-ųjų metų gamybinių planą įvykdę 99,5 proc., tačiau realiai eilės apskričių pramkombinatai buvo sau prirašę neįvykdytos produkcijos, pavyzdžiui, Marijampolės (12,6 proc.), Mažeikių (14 proc.), Zarasų (27,1 proc.). Lyg to būtų maža, ši praktika tęsėsi ir į 1948 m.: per pirmąjį tų metų ketvirtį Mažeikių apskrities pramkombinatas spėjo prirašyti 11 proc., o Marijampolės – 27 proc. nebūtos produkcijos. Mažeikių pramkombinatas dargi pričiuptas grubiai pažeidinėjantis kasos drausmę: nuo 1947 m. sausio iki 1948 m. kovo mėn. apeinant Valstybinį banką, iš pramkombinato neteisėtai

⁶⁵² LSSR MT 1949 m. rugpjūčio 20 d. nutarimas „Dėl Šakių apskrities darbo žmonių deputatų Tarybos vykdomojo komiteto revizijos rezultatų“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 158, l. 255-256.

išmokėti 147 tūkst. Rb. LSSR MT, žinoma, nurodė minėtų pramkombinatų vadovus patraukti baudžiamojon atsakomybėn⁶⁵³. 1949 m. spalį teko konstatuoti, kad eilė smulkesnių ir stambesnių įmonių grubiai pažeidinėja kasos drausmę. Pavyzdžiui, Invalidų kooperacijos artelė „Banga“ (Kaišiadorys) užsipirko žemės ūkio produktų – ir tam panaudojo 95 proc. kasos pinigų, kai leidžiama norma tebuvo 30 proc. Kauno apskrities pramkombinatas neatidavė į banką 61 tūkst. Rb. – pinigai buvo „sunaudoti vietoje“. Laisvanoriškosios medžiotojų draugijos respublikinė taryba apeidama banką, naudojo savo organizacijos parduotuvėje sukauptus pinigus atlyginimams. „Dėl didelio kasos drausmės pažeidimų skaičiaus valstybinės lėšos nesaikingai išleidžiamos ir neteisingai panaudojamos, o eilėje atvejų dėl šios priežasties atsiranda kasos sunkumų Valstybinio banko įstaigose; tuo daroma žala piniginės apyvartos tolesnio sustiprinimo interesams Respublikoje“, – konstatavo LSSR MT, duodama ministrams ir centrinių vadybų vadovams mėnesį laiko „įvesti griežčiausią valstybinę drausmę atliekant kasos operacijas“, kitu atveju, grasindama nesusitvarkiusių įstaigų vadovams „griežčiausią atsakomybę“⁶⁵⁴. Prieš sovietinės valdžios akis vis labiau ryškėjo vaizdas, jog įvairiausių grobstymų, kombinacijų ir kitokių valstybės apgaulių subjektais tampa ne be vien „socialiai svetimi elementai, prekeiviai ir įvairios kilmės perėjūnai“, bet pačios sovietinės įmonės. Prasidėjus kolektyvizacijai, šis reiškinys įgavo anksčiau neregėtą mastą.

Be tradiciškai grobstymuose pirmavusių Prekybos ministerijos ir Lietvartkoopsąjungos, gausiai grobstyta ir eilėje kitų organizacijų. 1950 m. rugpjūtį LKP CK biuras tarp tokių įvardijo Lengvosios pramonės ministeriją, Miško ir popieriaus pramonės ministeriją (vien per 1949 m. joje iššvaistyta ir išgrobstyta 3,5 mln. Rb.), Pieno ir mėsos pramonės ministeriją, Vietinės pramonės ministeriją, Gamybinės kooperacijos sąjungą, Invalidų kooperacijos sąjungą. Grobstymų apimtų organizacijų sąrašas plėtėsi, išgrobstytos sumos darėsi vis įspūdingesnės, o priežastys buvo tos pačios: dėl visko kaltinti „įvairios kilmės buvę privačia-versliniai, spekuliaciniai elementai ir buržuaziniai nacionalistai“ bei prastai organizuota organizacijų kontrolė, apsauga, o taipgi ir teisėsaugos organų darbo ydos. Nestebina, jog ir sprendimai buvo identiški ankstesniems: eilės atsakingų institucijų vadovų

⁶⁵³ LSSR MT 1948 m. lapkričio 11 d. nutarimas „Apie nepatenkinamą gamybinę ir finansinę LSSR Vietinės pramonės ministerijos miestų ir apskričių pramkombinatų veiklą“, *ibid.*, b. 130, l. 39-47.

⁶⁵⁴ LSSR MT 1949 m. spalio 12 d. nutarimas „Dėl kasos drausmės pažeidimų Lietuvos TSR įmonėse, organizacijose ir įstaigose“, *ibid.*, b. 161, l. 250-254.

raginimas „imtis veiksmų“, „sutvarkyti padėtį“, „užkardyti grobstymus“⁶⁵⁵. Nekeista, kad ir rezultatai buvo tie patys – metai iš metų gausėjantys grobstymai, visą sistemą apgaubiantis grobstymo voratinklis.

Tai, kokią grobstymų situaciją aukščiausia LSSR valdžia regėjo 6 deš. pradžioje gerai iliustruoja LKP CK biuro 1951 m. vasario 28 d. nutarimas apie Lietvartkoopsąjungos veiklą. Pasirodo, jog stambiausioje LSSR prekybinėje organizacijoje, turėjusioje aptarnauti visą, tuomet dar gausesnę už didžiuosius miestus, provinciją, buvo susikaupe viršnorminių (t. y. abejotina ar greitai metu išpirksimų) atsargų už 40 mln. Rb., o taip pat „užsigulėjusių prekių“ (t. y. neabejotinai neišpirksimų) už 2 mln. Rb. Be tokių daiktinių resursų, itin nesmagi buvo finansinė padėtis: 67 mln. Rb. apyvartos lėšų teko 16 mln. Rb. iššvaistytų ir išgrobstytų lėšų. Be to, „smulkūs trūkumai ir nesutapimai“ sudarė dar 3,3 mln. Rb., o visos organizacijos debitorinis įsiskolinimas siekė 44,5 mln. Rb.⁶⁵⁶. LSSR aukščiausiosios valdžios – LKP CK ir LSSR MT – periodiškai atkartojami kone identiški kovai su grobstymu skirti nutarimai bei nuolat įvardijamos tos pačios schematiškos grobstymo priežastys rodo, kad aukščiausia respublikos valdžia negalėjo rasti efektyvių instrumentų užkardyti vis augančių grobstymo mastų.

MVD, MGB. Šių institucijų žvilgsnis į grobstymą buvo gerokai laisvesnis nuo ideologinių klišių, kadangi „tardymo organams“ reikėjo vykdyti konkrečius uždavinius (atskleisti nusikaltimus, įrodyti įtariamų grobstytojų kaltes) ir jie nebuvo įpareigoti išspręsti gilumines grobstymo priežastis (kurios, kaip galima suprasti iš aukščiausios valdžios pasikartojančių nutarimų, rėmėsi daugiausiai į politinį – „nepatikimų kadru“ klausimą). „Tardymo organams“ buvo patikėta misija efektyviai kovoti su sovietinės ekonominės sistemos nesklaidumų pasekmėmis, daugiausiai besireiškiančiomis per grobstymą ir spekuliaciją.

Apie tam tikras grobstymo tendencijas bėgant laikui galima spręsti iš periodiškai aukščiausiajai valdžiai siunčiamą LSSR MVD OBCHSS veiklos ataskaitų, kuriose būdavo įvardijami didžiausią kovotojų su grobstymu dėmesį patraukiančios grobstymo praktikos. Pavyzdžiui, 1947 m. gruodį – 1948 m. vasarį ypatingas dėmesys skirtas su valiutos reformą susijusių kombinacijų atskleidimui⁶⁵⁷. 1948 m. balandį ruošta pavasario sėjai – buvo tikrinami

⁶⁵⁵ LKP CK biuro 1950 m. rugpjūčio 24 d. nutarimas „Apie valstybinės ir visuomeninės nuosavybės apsaugos padėtį Respublikos valstybinėse ir kooperatinėse pramonės ir prekybos-paruošų organizacijose“, in: LYA, f. 1771, ap. 90, b. 97, l. 20-23.

⁶⁵⁶ LKP CK biuro 1951 m. vasario 28 d. nutarimas „Apie Lietvartkoopsąjungos veiklą“, *ibid.*, ap. 112, b. 44, l. 13-18.

⁶⁵⁷ Žr. jau minėtas OBCHSS 1947 m. gruodžio ir 1948 m. sausio ir vasario mėn.

įvairūs žemės ūkio objektai, „Grūdų paruošos“ (ZAGOTZERN`o) punktai, iš pareigų juose šalinami nepatikimi asmenys (pavyzdžiui, patikrinus 82 įvairius objektus, pašalinti 12 nepatikimų sargų)⁶⁵⁸. 1948 m. gegužę masiškai tikrintos prekybos organizacijos: patikrinus 881 „prekybos tašką“, nustatyti 278 pirkėjų apgaulinėjimo atvejai, pradėtos 16 baudžiamųjų bylų, nuo pareigų nušalinti 33 prekybos darbuotojai⁶⁵⁹. 1948 m. liepą patikrinta Gamybinė ir Invalidų kooperacija: iš 324 patikrintų asmenų, nustatyti 102 asmenys, kurie anksčiau teisti ar „nekeliantys dalykinio ir politinio pasitikėjimo“⁶⁶⁰. 1948 m. rugpjūtį aktyviai tikrinti pirmieji kolūkiai, „Grūdų paruošos“ punktai ir sovchozai: pradėta 21 baudžiamoji byla, konfiskuotos 11 tonų išgrobstytų grūdų (iš jų 1 t. teko kolūkiams, 6,5 t. – „Grūdų paruošai“, 3,5 t. – sovchozams)⁶⁶¹. 1948 m. rugsėjį grįžta prie objektų apsaugos tikrinimo: patikrinus 170 „Grūdų paruošos“ ir Lietvartkoopsajungos objektų, rasti 14 nepatikimų sargų, kurie pakeisti⁶⁶². Tas pats pakartota 1948 m. spalį: patikrinus 230 objektų, darbo neteko 16 nepatikimų sargų ir materialiai atsakingų asmenų⁶⁶³. 1949 m. lapkritį sugalvota patikrinti ar nėra grobstymų išmokant pašalpas neįgaliesiems, žuvusių karo dalyvių šeimoms – paaiškėjo, jog yra: užfiksuoti tokio grobstymo atvejai Klaipėdoje, Vilkaviškio ir Rokiškio apskrityse. Tradiciškai tikrinti „Grūdų paruošos“ ir Lietvartkoopsajungos objektai: patikrinus 211 jų, rasti 4 nepatikimi sargai, kurie, suprantama, atleisti iš darbo⁶⁶⁴. Tai – viso labo vienerių metų OBCHSS ataskaitose atsispindinčios grobstymų ir jų profilaktikos tendencijos, tačiau ir to pakanka susidaryti įspūdžiui, jog nors milicininkai su grobstymu kovojo plačiu frontu (grobstytojų ieškota įvairiose ūkinėse organizacijose, ne vien prekybinėse, bet ir žemės ūkio ar pramonės įstaigos ar socialinėje rūpyboje), o taipgi taikė platų kovos metodų arsenalą (revizijos, masiniai objektų tikrinimai), tačiau periodiniai tikrinimai teatskleisdavo, jog grobstymai ir piktnaudžiavimai neišnyko, o pašalintų „nepatikimų asmenų“ vietas užimdavo nauji „nepatikimi asmenys“.

ataskaitas, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 143.

⁶⁵⁸ OBCHSS veiklos ataskaita už 1948 m. balandžio mėn. (jau minėta), *ibid.*, b. 144, l. 45-46.

⁶⁵⁹ OBCHSS veiklos ataskaita už 1948 m. gegužės mėn. (jau minėta), *ibid.*, l. 82-83.

⁶⁶⁰ OBCHSS veiklos ataskaita už 1948 m. liepos mėn. (jau minėta), *ibid.*, b. 148, l. 45-46.

⁶⁶¹ OBCHSS veiklos ataskaita už 1948 m. rugpjūčio mėn. (jau minėta), *ibid.*, l. 84-85.

⁶⁶² OBCHSS veiklos ataskaita už 1948 m. rugsėjo mėn. (jau minėta), *ibid.*, b. 150, l. 13-15.

⁶⁶³ OBCHSS veiklos ataskaita už 1948 m. spalio mėn. (jau minėta), *ibid.*, l. 51-55.

⁶⁶⁴ OBCHSS veiklos ataskaita už 1948 m. lapkričio mėn. (jau minėta), *ibid.*, 83-87.

Paskiri MVD pranešimai apie konkrečius grobstymų atvejus leidžia susidaryti vaizdą apie grobstytojų kūrybingumą ir gebėjimą prasmukti į pačius įvairiausius sovietinės sistemos užkaborius. Telšių aps. Žarėnų valsčiaus vykdomojo komiteto darbuotojai susitarę su vienišomis ir daugiavaikėmis motinomis, „gamino“ fiktyvius vaikus, už kuriuos gaudavo išmokas. Patikrinimo metu paaiškėjo, kad iš 286 valsčiaus įskaitoje figūravusių „daugiavaikių ar vienišų motinų“ 73 neturėjo teisės į tokį statusą. Ši kombinacija grobstytojams atnešė 228 tūkst. Rb. (1948 m. gegužė)⁶⁶⁵. Kelmės apskrities Valstybinio draudimo kontoros vedėjas su kolegomis užmezgė ryšius su valstiečiais, kurių turto atžvilgiu surašydavo fiktyvius žalos aktus (pavyzdžiui, kad audra nugriovė daržinę), o gautas draudimo išmokas pasidalindavo. Veikla tetruko porą mėnesių, tai nespėta daug uždirbti – tik 8 tūkst. Rb. (1948 m. gruodis)⁶⁶⁶. Naujosios Vilnios mėsos kombinato veikusi grobstytojų grupė, vadovaujama kombinato apsaugos skyriaus viršininko, nešė mėsą per ventiliacijos sistemą: dalis keliavo spekuliantams, o dalis – kaip dovanos – Naujosios Vilnios partijos komiteto sekretoriui ir kitiems aukšties vietiniams vadovams. Šimtai kilogramų pagrobtos mėsos iš kombinato keliavo dviem sunkvežimiais: vienas priklausė vietiniam partijos komitetui, kitas – LSSR MGB (1949 m. sausis)⁶⁶⁷. Biržų apskrities Miškų pramonės ūkio vadovai masiškai pardavinėjo neapskaitytą medieną privatiems asmenims ir organizacijoms. Revizija nustatė 16 tūkst. kubinių metrų medienos trūkumą, įvertintą 600 tūkst. Rb. (1949 m. liepa)⁶⁶⁸. Kauno gamyklos „Grožis“ vairuotojas buvo pastebėtas gyvenantis ne visai pagal išgales: gaudamas 400 Rb. algą, jis išlaikė 4 asmenų šeimą ir samdė tarnaitę (už 200 Rb. / mėn.). Patyrinėjus, paaiškėjo gero gyvenimo priežastis: vieną dieną iš Panevėžio spirito fabriko į „Grožį“ iškeliavo ne 950 l. rektifikuoto spirito, o 1450 l. (1949 m. rugsėjis)⁶⁶⁹.

1949 m. pabaigoje LSSR Milicija buvo perduota iš MVD į MGB žinią, taigi, apie nustatytus grobstymus valdžiai pranešinėjo jau čekistai. Esmės, žinoma, tai nekeitė – grobstymai neišnyko ir nemažėjo. 1950 m.

⁶⁶⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. gegužės 13 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 135, l. 53.

⁶⁶⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. gruodžio 12 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 150, l. 74-75.

⁶⁶⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. sausio 20 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 201, l. 18-20.

⁶⁶⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. liepos 16 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 203, l. 64.

⁶⁶⁹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. rugsėjo 20 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 205, l. 46-47.

gegužę paaiškėjo, kad dar 1948 m. liepą revizija Klaipėdos valstybinės prekybos bazėje rado 876 tūkst. Rb. trūkumą, kuriuo įtartas pradingęs buvęs bazės vedėjas Bratkovas-Titkovas. Šis asmuo 1949 m. Tulos srityje (RSFSR) pasivertė pil. Požarskiu, kuris, žinoma, ėjo atsakingas pareigas vietos prekybinėje organizacijoje. Rugsėjo mėnesį iš Tulos srities Požarskis dingo su 132 tūkst. Rb. kooperatyvo lėšų. Po to Požarskis vėl pavirto Bratkovu-Titkovu, įsidarbino Rybinsko miesto (RSFSR) bufete, iš kurio, žinoma, dingo su 12 tūkst. Rb. 1950 m. šis įstabus asmuo įgavo trečią pavidalą – tapo pil. Raiskiu, kuris tapo vienos valgyklos Jaroslavlio mieste (RSFSR) vedėju. Ten didžiojo kombinatoriaus kelias baigėsi – už grobstymą (50 tūkst. Rb.) jis buvo suimtas ir trys skirtingos pavardės susivedė į vieną genialų klajojantį grobstytoją, riebiausią žuvį nugriebusį Klaipėdoje⁶⁷⁰.

Būtų galima vardinti daug ir įvairių grobstymo išplitimo po įvairiausias organizacijas pavyzdžių, tačiau tenka apsiriboti vaizdžiausiais. 1953 m. vasarą, politiniam fonui keičiantis, MVD ir MGB susijungus, tuometinis LSSR Vidaus Reikalų ministras Vildžiūnas vėl pranešinėjo panašias istorijas kaip ir jo pirmtakai. Pavyzdžiui, apie Marijampolės rajono vartkoopsajungos bazės vedėją Jurkšą, kurio vadovaujamoje bazėje dar 1952 m. gruodį rasti maisto produktų trūkumai 113 tūkst. Rb. sumai, tačiau nepaisant to, Kauno srities vartkoopsajungos pirmininkas Marganavičius užtarė Jurkšą: jam inventorizaciją atlikusios komisijos išvados pasirodė nepagrįstos. Jurkša liko dirbti – dirbo iki 1953 m. sausio, kai paaiškėjo, kad visgi bazėje ištis trūksta kone 15 tonų cukraus ir kitų produktų bendrai 830 tūkst. Rb. sumai⁶⁷¹.

Aukščiau išvardinti dėmesio verti grobstymų pavyzdžiai, dažniausiai įspūdingi savo įžūlumu, užmoju ar per juos prieš skaitytojo akis atsiveriančiomis sovietinės sistemos disfunkcijomis. Tačiau čia derėtų suprasti tai, kad aptartos „grobstymo žvaigždės“ nepasisavindavo liūto dalies iš įvairių LSSR organizacijų pradingstančių vertybių. Didžiausią grobstymų dalį atlikdavo gausybės vidutinio ar smulkaus kalibro grobstytojų – kartais tokių smulkių, kad net nepakliūdavo į „tardymo organų“ akiratį. Čia puikiai situaciją iliustruoja 1952 m. kovą Sniečkui pateikta pažyma apie LSSR Milicijos darbą: iš jos tampa aišku, kad 27,3 proc. iš visų įvykdytų nusikaltimų sudarė socialistinės nuosavybės grobstymas. Masė grobstytojų sugebėdavo sėkmingai slapstytis nuo „tardymo organų“: 1951 metais buvo ieškoma 1395

⁶⁷⁰ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. gegužės 16 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 266, l. 66-67.

⁶⁷¹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Vildžiūno 1953 m. birželio 11 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 133, l. 56.

asmenų, įvykdžiusių grobstymus, iš jų surasti tik 233 (16,7 proc.)⁶⁷². Toje pat pažymoje pateiktas ne ką mažiau įskalbingas faktas: per 1951 m. užregistruoti 2135 atvejai, kai valstybinių ar kooperatyvinių įmonių vairuotojai pasipelnymo tikslu naudojo tarnybinį transportą – nė vienas jų nebuvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn⁶⁷³. Prie šio paradoksalaus fakto reikia pripažinti, jog milicija visgi stengėsi nuožmiai kovoti su įtariamais sovietinių įstatymų pažeidėjais (savaiame suprantama – ir su grobstytojais): taip nuožmiai, jog kas dešimtą žmogų 1951 m. LSSR milicininkai areštuodavo nepagrįstai⁶⁷⁴.

Taip būtų galima ir apibendrinti MVD ir MGB pranešimuose atsispindėjusią kovos su grobstymais padėtį 1948-1953 metais: nepaisant visą laiką nuosekliai vykdytų masinių tikrinimų bei „teminių“ kovos su grobstymais sustiprinimų tam tikrose ūkio sferose, „tardymo organams“ sunkiai sekėsi kovoti su visas socialistinės valstybės gyvenimo sritis apimančiu grobstymu, kuris variavo nuo visiškai smulkių atvejų (pavyzdžiui, koks nors šoferis, patyliukais „valdišku benzinu ir valdiška mašina“ vykdamas privačius pervežimus) iki vaidybinio filmo scenarijaus vertų istorijų apie po SSRS klajojančius, tapatybes keičiančius ir kone šimtais tūkstančių grobstančius ostapus benderius. „Tardymo organai“ kovojo su grobstymu, tačiau sėkmingiau galėjo pasirodyti užkardydami ryškiausias, stambiausias, įžūliausias šio reiškinių apraiškas. Kova su sovietine visuomene, kuriai grobstymas darėsi vis labiau priimtina kasdienybės praktika, buvo ne „tardymo organų“ galioms.

Prokuratūra. Nors absoliučią daugumą grobstymų bylų pradėdavo milicija, tačiau tardymo kontrolė, tam tikrų procesinių veiksmų iniciavimas ir kaltinimo palaikymas teisme priklausė prokuratūrai. Kai kuriais atvejais (stambūs, organizuoti grobstymai, išskirtinio pobūdžio bylos) tardymą vykdė pačios prokuratūros tardytojai. Dėl tokios situacijos, LSSR Prokuratūra disponavo pakankamai išsamiais žiniomis apie respublikoje vykstančius grobstymus ir kitas finansines machinacijas.

Viena didžiausių problemų, apie kurias aukščiausiai respublikos valdžiai signalizavo LSSR Prokuratūra, buvo vadinamieji „finansinės drausmės pažeidimai“, kurie dažniausiai reiškėsi tuo, kad įvairiose valstybinėse įstaigose buvo išmokami nepagrįstai dideli atlyginimai

⁶⁷² LKP CK Administracinio skyriaus vedėjo Bylinskio 1952 m. kovo (diena nenurodyta) pažyma LKP CK sekretoriui Sniečkui apie LSSR MGB Milicijos darbo padėtį, *ibid.*, b. 145, l. 41.

⁶⁷³ *Ibid.*, l. 42.

⁶⁷⁴ *Ibid.*, l. 44.

darbuotojams. Pavyzdžiui, 1947 m. IV ketvirtį vien su pramone susijusiose LSSR ministerijose atlyginimų fondas buvo viršytas 5,8 mln. Rb., o 1948 m. I ketvirtį – 13 mln. Rb. Iš šio skaičiaus, didžiausia dalis teko Miškų pramonės ministerijai (6,2 mln. Rb.). Mažiau pasižymėjo Lengvosios pramonės ministerija (3,5 mln. Rb.), Vietinės pramonės ministerija (1,2 mln. Rb.), Maisto pramonės ministerija (857 tūkst. Rb.). Kaip viena pagrindinių permokėjimų priežasčių buvo įvardinti perviršiniai darbininkų ir administracijos darbuotojų etatai. Prokuratūros vertinimu, organizacijų vadovai užuot baudę asmenis kaltus dėl atlyginimo fondų viršijimo, užsiėmė jų dangstymu. Kai kurių ministerijų atveju, atlyginimai buvo permokami už neįvykdytus, „prierašytus“ planus: pavyzdžiui, Vietinės pramonės ministerijai pavaldžiame Mažeikių pramkombinate 1947 m. IV ketvirtyje buvo faktiškai paruošta 3113 kubinių metrų pjautinės medienos, o ataskaitose įrašytas 5341 kubinis metras. Ta pati praktika tęsėsi ir 1948 m. I ketvirtį: faktiškai paruošti 1037 kubiniai metrai, o ataskaitose – 2005 kubiniai metrai pjautinės medienos⁶⁷⁵.

Dar pikantiškesni grobstymų vaizdai skleidėsi eilėje Maisto pramonės ministerijai pavaldžių įmonių: kai kuriose gamyklose nebuvo niekaip tikrinami iš gamybinių patalpų išeinantys darbuotojai – jie galėjo išsinešti kiek tik nori produkcijos (makaronų gamykla „Baltika“, tabako gaminių fabrikai „Kova“ ir „Zefyr“, muilo kombinatai „Ringuva“, „Raudonoji žvaigždė“). Būta dar kelių gamyklų, kuriose produkcija buvo oficialiai išduodama darbuotojams – kaip atlyginimo dalis (stiklo gamykla „Aleksotas“, Kauno duonos kepykla Nr. 1 ir kt.). Maža to, prokuratūrai užkliuvo tai, kad minėtoje ministerijoje plačiai praktikuojamos drausminės nuobaudos grobstant pagautiems darbuotojams: užuot atidavus medžiagą prokuratūrai, buvo skiriami įspėjimai, pastabos, papeikimai, o galiausiai – atleidimas iš darbo. Nestebina tai, kad esant tokioms praktikoms, per penkis 1948 m. mėnesius (sausis-gegužė) Maisto pramonės ministerijoje išgrobstyta ir iššvaistyta vertybių už daugiau kaip 2 mln. Rb.⁶⁷⁶

Prokuratūrą be didelių grobstymo mastų dar jaudino ir tai, kad iš nuteistų grobstytojų buvo išieškoma tik menka dalis išgrobstytų vertybių sumos. Tokie prokuratūros lūkesčiai buvo kiek keisti žinant tai, kad teismo nuteisti grobstytojai paprastai ilgiems metams būdavo išsiunčiami į lagerius. Kita vertus, tokia situacija bylojo apie tai, kad grobstytojams sėkmingai pavykdavo nusiėpti grobį, jį realizuoti ar saugiai perleisti artimiesiems. 1948

⁶⁷⁵ LSSR Prokuroro Bacharovo 1948 m. rugpjūčio 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 152, l. 68-70.

⁶⁷⁶ Ibid., l. 72-73.

m. spalio 1 d. duomenimis vien Lietvartkoopsajungoje neatlygintų grobstymų ir iššvaistymų suma (su neatlygintomis sumomis iš ankstesnių metų) siekė 18,8 mln. Rb., o Prekybos ministerijoje – 6,5 mln. Rb.⁶⁷⁷ Kaip tardymą kontroliuojančią instituciją, prokuratūrą, žinoma, erzino ir tai, kad dalis informacijos apie įmonėse nustatytus grobstymus buvo neperduodama: per 1948 m. 10 mėnesių (sausis-rugsėjis) Lietvartkoopsajungoje tokių prokuratūrai nepraneštų grobstymų buvo 1,8 mln. Rb. sumai, o Prekybos ministerijoje – 430 tūkst. Rb. sumai⁶⁷⁸. Vien iš šių per 1948 m. aukščiausiai valdžiai LSSR Prokuratūros pateiktų duomenų galima susidaryti įspūdį, jog respublikos „socialistinio sektoriaus“ pramonės ir prekybos įmonės skendo grobstymuose, kurie kai kur įmonių vadovų buvo ignoruojami ar net savotiškai skatinami: kitaip neišeina paaiškinti atvejų apie produkcijos dalinimą darbuotojams kaip atlygio dalį – juk taip patys darbuotojai buvo verčiami spekuliantais, nes sunku įsivaizduoti kur stiklo gamyklos „Aleksotas“ darbininkai turėjo kitaip realizuoti gautą stiklą, jei ne parduodami juodojoje rinkoje.

Visą sistemą apėmusių grobstymų ir machinacijų mastą gerai iliustruoja toks pavyzdys: 1949 m. vasarį LSSR Bacharovas paprašė leisti baudžiamojon atsakomybėn patraukti Kelmės apskrities vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoją Dorofejevą, kurio nurodymu buvo suklastotas apskrities pieno paruošų įvykdymo planas – prirašytos neegzistuojančios 378 tonos pieno. Toks „prirašymas“ buvo padarytas su tikslu Kelmės apskritį pakelti iš atsiliekančiųjų pagal pieno paruošas sąrašo. Ar Dorofejevas buvo patrauktas atsakomybėn, lieka neaišku: ant rašto yra LSSR MT pirmininko pavaduotojo Pisarevo rezoliucija, prašanti parengti išvadą šiuo klausimu⁶⁷⁹. Tais pačiais metais partinę nuobaudą – papeikimą – už 500 tonų grūdų „prirašymą“ gavo LKP Biržų apskrities komiteto sekretorius Albinas Likas⁶⁸⁰. 1951-1959 m. jis ėjo LSSR Teisingumo ministro, o 1959-1980 m. LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininko pareigas.

Prokuratūra, beje, irgi buvo tos pačios sistemos dalis – tai rodo 1950 m. kilusi „tardytojų byla“: eilė aukštas pareigas LSSR Prokuratūroje ėjusių tardytojų buvo apkaltinti kyšininkavimu ir nuteisti ilgalaikėmis įkalinimo

⁶⁷⁷ LSSR Prokuroro Bacharovo 1948 m. gruodžio 27 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 107-108.

⁶⁷⁸ *Ibid.*, l. 111.

⁶⁷⁹ LSSR Prokuroro Bacharovo 1949 m. vasario 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 207, l. 45-46.

⁶⁸⁰ LKP Biržų apskrities komiteto sprendimo dėl nuobaudos nuėmimo A. Likui patvirtinimo nagrinėjimas (1950 m. gegužės 31 d.), in: LYA, f. 1771, ap. 90, b. 72, l. 42.

bausmėmis. Įkliuvo Svarbiausiųjų bylų tardytojas Kacas (kyšininkavo, „girtaudavo su nusikalstamais elementais“)⁶⁸¹, Milicijos organų priežiūros skyriaus viršininkas Gučenko (iš kaltinamųjų gavo kyšius)⁶⁸², tardytojas Redinas (ėmė kyšius, „girtaudavo su nusikalstamais elementais“)⁶⁸³, Spec. bylų tardytojas Dagiroyas (kyšininkavo, „girtaudavo su nusikalstamais elementais“)⁶⁸⁴. „Tardytojų byla“ rodo, kad net kai kurie prokuratūros tardytojai ir skyrių viršininkai – tie, kurie turėtų kovoti su korupcija, grobstymais, kitais nusikaltimais – buvo susitepę.

Iš prokuratūros pateiktų duomenų galima spręsti apie bendrus grobstymo mastus Lietuvos SSR. Pavyzdžiui, per 1949 metus LSSR Prokuratūra už iššvaistymus ir grobstymus teismui atidavė 2959 asmenis, kurių bendra padarytų „socialistiniame ūkio sektoriui“ žala siekė 15,6 mln. Rb. Daugiausia pakliuvo Lietvartkoopsąjungos darbuotojų (605 asmenys), toliau rikiavosi įvairių „pramoninių ministerijų“ įstaigos (488), kolūkiai (264), Prekybos ministerija (225) ir gamybinė kooperacija (96 asmenys). Dar 1280 švaistytojų ir grobstytojų įkliuvo iš „įvairių kitų organizacijų“⁶⁸⁵ – toks skaičius ir formuluotė darsyk įrodo grobstymo masinį paplitimą: ko gero, visos įmanomos „socialistinio ūkio sektoriui“ priklausančios organizacijos vienu ar kitu laipsniu buvo paveiktos smulkesnių ar stambesnių, labiau pavienių ar labiau masinių grobstymų.

Šie faktai susideda į bendrą paveikslą: masiniai grobstymai visose LSSR organizacijose ir – lyg to būtų maža – grobstymai neretai dangstomi ir toleruojami įmonių vadovų; toleruojami, nes primestus iš viršaus planus reikia įvykdyti – kartais net prirašant neegzistuojančią produkciją – o darbininkų ir taip trūksta, dalis jų savavališkai meta darbą arba daro pravaikštas – pravaikštas, kurių metu dalis išsparduoda gamykloje gatava produkcija išmokėtą atlygimo dalį. Maždaug toks – korumpuotas ir ydingas – sistemos

⁶⁸¹ LKP Vilniaus miesto komiteto sprendimo dėl L. Kaco šalinimo iš partijos narių, patvirtinimo nagrinėjimas (1950 m. gegužės 31 d.), *ibid.*, l. 23.

⁶⁸² LKP Vilniaus miesto komiteto sprendimo dėl K. Gučenko šalinimo iš partijos narių, patvirtinimo nagrinėjimas (1950 m. gegužės 31 d.), *ibid.*, l. 25.

⁶⁸³ LKP Vilniaus miesto komiteto sprendimo dėl A. Redino šalinimo iš partijos narių, patvirtinimo nagrinėjimas (1950 m. liepos 28-29 d.), *ibid.*, b. 91, l. 95. Prie Redino atvejo yra duomenys, kad jo byla nagrinėjo SSRS Aukščiausiasis Teismas ir bent jau Redinui skyrė 10 m. laisvės atėmimo bausmę.

⁶⁸⁴ LKP Vilniaus miesto komiteto sprendimo dėl G. Dagiroyo šalinimo iš partijos narių patvirtinimo nagrinėjimas (1950 m. rugpjūčio 30 d.), *ibid.*, b. 101, l. 12. Prie Dagiroyo atvejo yra duomenys, kad jo byla 1950 m. gegužės 18 d. nagrinėjo LSSR Aukščiausiasis Teismas ir bent jau Dagiroyui skyrė 10 m. laisvės atėmimo bausmę.

⁶⁸⁵ LSSR Prokuroro Bacharovo 1950 m. birželio 6 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 268, l. 106.

vaizdinys vėrėsi prieš prokuratūros atstovų akis.

Teismai. LSSR Aukščiausiasis Teismas (LSSR AUT) periodiškai aukščiausiai respublikos valdžiai siūsdavo teismų praktikos tam tikrais klausimais apibendrinimus. Grobstymo bylos šiame kontekste užėmė ypatingą vietą: pavyzdžiui, per 1949 m. 8 mėnesius (sausis-rugpjūtis) iš visų baudžiamųjų bylų, kurias LSSR AUT nagrinėjo kaip pirmoji instancija, 78,5 proc. sudarė valstybinio ir visuomeninio turto grobstymo bylos (pagal vadinamąjį 1947 m. įsaką)⁶⁸⁶. Nors kai kurie LSSR AUT teiginiai vertintini kritiškai (pavyzdžiui, palyginus duomenis, jog 1948 m. sausio-rugpjūčio mėn. LSSR AUT kaip pirmoji instancija nagrinėjo 98 grobstymo bylas, o per tą patį 1949 m. laikotarpį – tik 36 bylas, padaryta išvada, kad „sumažėjimą galima paaiškinti kovos už socialistinės nuosavybės apsaugą sustiprėjimu“⁶⁸⁷ – kas keistai nedera su pamečiui augančiu bendru grobstymų mastu), tačiau tuo pačiu metu LSSR AUT apibendrinimuose esama vertingų duomenų ir įdomių įžvalgų.

LSSR AUT bylas nagrinėjo ne tik kaip pirmosios instancijos teismas, bet ir kaip kasacinė instancija. LSSR AUT apibendrinimuose dažnai būdavo išsakoma kritika ne tik nepagrįstus nuosprendžius paskelbusiems žemesniems (liaudies) teismams, bet ir prastai parengtinį tardymą atlikusiai prokuratūrai. Pavyzdžiui, LSSR AUT nuo 1949 m. liepos 1 d. iki 1950 m. balandžio 1 d. (9 mėn.) kasacine tvarka peržiūrėjo 1669 grobstymo (1947 m. įsakas) bylas, kurių 197 (11,2 proc.) gražino parengtiniam tardymui papildyti. Panaši situacija ir su spekuliacijos bylomis – iš 415 peržiūrėtų bylų, 40 (9,6 proc.) buvo gražinta parengtiniam tardymui papildyti⁶⁸⁸. Lyginant su 1949 m. I pusmečiu, santykiniai duomenys liko panašūs: 1949 m. I pusmetį buvo gražintos 9,1 proc. grobstymo ir 6 proc. spekuliacijos bylų. Lyg to būtų maža, LSSR AUT buvo ne vienintelė instancija, galėjusi gražinti baudžiamąsias bylas parengtiniam tardymui papildyti – tą galėjo daryti (ir darė) žemesnieji (liaudies) teismai, pavyzdžiui, 1949 m. IV ketvirtį liaudies teismai tardymui papildyti gražino 128 grobstymo bylas (pagal 1947 m. įsaką) – tai sudarė 17,2 proc. visų šios kategorijos bylų, nagrinėtų liaudies teismuose⁶⁸⁹. Taigi, sudedant liaudies teismų ir LSSR AUT gražintas tardymo papildymui bylas,

⁶⁸⁶ LSSR Aukščiausiojo Teismo praktikos valstybinio ir visuomeninio turto grobstymo bylose apibendrinimas (už 1949 m. laikotarpį iki rugsėjo 1 d.), in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 24, l. 53.

⁶⁸⁷ Ibid., l. 56.

⁶⁸⁸ LSSR AUT pirmininko Didžiulio 1950 m. gegužės 16 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui apie trūkumus parengtinio tardymo darbe Lietuvos SSR, ibid., b. 31, l. 34.

⁶⁸⁹ Ibid., l. 35.

galima prieiti išvados, jog apie penktadalį tuo laiku teismus pasiekusių grobstymo bylų neatitiko sovietinių teismų išsikeltų kaltės įrodinėjimo standartų, kas išties byloja apie žemą parengtinio tardymo kokybę.

Dalis į LSSR AUT akiratį patekdavusių bylų buvo tiek nepagrįstos, kad kasacinės instancijos teismas retkarčiais bylas turėdavo išvis nutraukti. Nuo 1949 m. liepos 1 d. iki 1950 m. balandžio 1 d. (9 mėn.) taip teko nutraukti 2,7 proc. patikrintų grobstymo ir 4,6 proc. spekuliacijos bylų beigi paleisti 33 nepagrįstai pagal šių bylų medžiagą suimtus asmenis⁶⁹⁰. Pavyzdžiui, Alytaus apskrities 2-os apylinkėse liaudies teismas nuteisė pagal 1947 m. įsaką dvi moteris 10 metų laisvės atėmimo už tai, kad jos esą iškasė Alytaus MTS priklausiusiame sklype 30 kg. bulvių. LSSR AUT patikrinus bylą, paaiškėjo, kad viena moterų nuteista visiškai nepagrįstai – ji turėjo užtikrintą alibi, grobstymo metu buvo kitoje vietoje. Pasitaikė atveju, kad nepagrįstų nuosprendžių neatšaukdavo ir LSSR AUT – tokiu atveju, nuteistieji dar galėjo kreiptis į SSRS AUT. Pavyzdžiui, Anykščių apskrities liaudies teismas už grobstymą 7 m. laisvės atėmimo bausme nuteisė vietos gyventoją, kuriam priklausančioje kalvėje rasti 2 maišai pavogtų trąšų. Nuosprendį patvirtino ir LSSR AUT, bet galiausiai bylą nutraukė SSRS AUT: byla nutraukta tuo pagrindu, kad nepanaikinta abejonė, jog į nerakiną kalvę galėjo patekti ir grobį paslėpti ir visai pašaliniai asmenys, o be to, paties kalvio dalyvavimas grobstyme nebuvo niekaip įrodytas⁶⁹¹. Žinoma, tokie atvejai – kai padėtį ištaisydavo SSRS AUT – buvo vienetiniai, tačiau vien faktas, kad pagal nepagrįstus liaudies teismų nuosprendžius nuteistų asmenų skaičius siekė kelias dešimtis, rodo, kad ne tik parengtinio, bet ir teismo tardymo kokybė kėlė abejonių.

Teisme kartais išaiškėdavęs parengtinio tardymo brokas grobstymo bylose kartais turėdavo tragiškų pasekmių. 1950 m. kovo 21-27 dienomis LSSR AUT svarstė grobstytojų, susijusių su Vilniaus universaline parduotuve Nr. 1, bylą. Parduotuvės direktorius ir jo pavaduotojas buvo kaltinami atlikę kombinaciją (iš Maskvos parduotuvės vardu atsisiuntė įvairių galanterijos prekių, jas realizavo, pinigus pasidalino). Tardymo metu, pavaduotojas kalėjime mirė. Dar 1949 m. rugpjūtį byla buvo perduota liaudies teismui, tačiau šis gražino bylą tardymui papildyti. „Tardymo papildymas“ įvyko padidinant kaltinamųjų skaičių nuo 3 iki 19: šalia pradinių kaltinamųjų (universalinės parduotuvės direktoriaus, buhalterio ir parduotuvėje veikusio kiosko vedėjo) atsakomybėn patraukti eilės įvairių Vilniaus artelių buhalteriai, sandėlių vedėjai – buvo bandoma įrodyti, kad mirusysis bylos dalyvis

⁶⁹⁰ Ibid., l. 41.

⁶⁹¹ Ibid., l. 43.

klastodavęs dokumentus ir išduodavęs šių įstaigų tarnautojams didelius kiekius įvairių prekių realizavimui juodojoje rinkoje. Iš 19 kaltinamųjų, teisiami buvo tik 18 – dar vienas iškrito tardymo metu: buvo paralyžiuotas. Iš 18 teisiamųjų, LSSR AUT nuteisė tik 2 – parduotuvės direktorių (15 m.) ir parduotuvės kiosko vedėją (10 m.). Likę 16 asmenų buvo išteisinti kaip nepagrįstai apkaltinti. LSSR AUT pirmininkas Didžiulis savo rašte apie šią subliuškusią bylą rašė, kad trijų kaltinamųjų atžvilgiu „nebuvo iš viso jokio pagrindo bylos iškėlimui“, o viena iš šių trijų – stambios įmonės buhalterė – nusižudė kalėjime po prokuroro kalbos teisme (toje kalboje prokuroras atsisakė nuo kaltinimų jai). „Negalima vertinti jos poelgio kitaip kaip protesto prieš neteisėtą patraukimą atsakomybėn ir areštą“, – samprotavo Didžiulis. Nusižudžiusioji buhalterė buvo kaltinama bendrininkavimu grobstyme: esą žinodama apie grobstymą (klastojimo būdu „suveiktus“ 200 metrų tekstilės), ją atgaline data įkainojo, taip pridengdama grobstymą. Iš tikrųjų, viskas buvo kitaip: buhalterė nelemtoje sąskaitoje aptiko klaidą ir ją pataisė – išrašė papildomą kvitą. Dėl tokių, visiškai sąžiningų veiksmų moteris buvo areštuota, teisiamą, o galiausiai nusižudė, nors ir buvo reabilituota⁶⁹².

Kalbant apie teismų sistemą, reikia pastebėti, jog 1950-1953 m. buvęs Lietuvos SSR padalinimas į keturias sritis (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių) įnešė šokią tokią sistemos permąiną: sričių teismai tapo dar viena kasacine instancija, t. y. tarp liaudies teismų (pirma instancija) ir LSSR AUT (kasacinė instancija ir pirma instancija ypatingos reikšmės byloms) įsiterpė keturių sričių teismai (Vilniaus, Kauno...), kurie veikė kaip pirmoji instancija svarbesnėse bylose, tačiau ir kaip kasacinė instancija žemesniųjų (liaudies) teismų byloms. Taip 1950-1953 m. LSSR buvo susiformavusi dviejų lygių kasacinių teismų sistema (srities ir respublikos) virš kurios dar buvo ir trečia kasacinė instancija – SSRS AUT.

LSSR AUT analizavo ir kontroliavo žemesniųjų teismų veiklą, tame tarpe ir grobstymo bylose. Pavyzdžiui, išnagrinęjus Vilniaus srities liaudies teismų praktiką grobstymo bylose 1951 m. I ketvirtį, gauti duomenys, jog 20,4 proc. teisiamųjų pagal 1947 m. įsako 4 dalį (kolūkinio, kooperatyvinio ar kito visuomeninio turto grobstymas pakartotinai irba grupėje irba stambiu mastu) buvo išteisinami. Žinoma, imtis nebuvo didelė (iš viso, pagal 1947 m. įsako 4 dalį nagrinėtos 34 baudžiamosios bylos, kuriose buvo kaltinami 44 asmenys)⁶⁹³, bet visgi skaičius iškalbingas – ypač spėjant, kad kitų sričių

⁶⁹² LSSR AUT pirmininko Didžiulio 1950 m. balandžio 14 d. raštas SSRS Teisingumo ministruui Goršeninui, *ibid.*, l. 6-9.

⁶⁹³ LSSR AUT pirmininko Didžiulio 1951 m. (data neaiški, ne anksčiau gegužės mėn.) apibendrinimas Vilniaus srities teismų praktikos socialistinio turto grobstymo

liaudies teismuose, tikėtina, klostėsi panašios tendencijos.

Tuo pat metu LSSR AUT turėjo žemesniesiems teismams pretenzijų ir dėl per švelnių nuosprendžių grobstymo bylose. Pavyzdžiui, Ukmergės rajono liaudies teismas 1951 m. kovą nuteisė artelės „Darbas“ sąskaitininką 10 metų laisvės atėmimo (pasisavino 29 tūkst. Rb.), o Vilniaus srities teismas nuosprendžio nepakeitė, nors LSSR AUT vertinimu, tokia bausmė už grobstymą buvo per švelni. Arba Anykščių rajono liaudies teismas 1951 m. balandį nuteisė rajono vykdomojo komiteto buhalterį 3 m. laisvės atėmimo (pasisavino 2,8 tūkst. Rb. valstybinių lėšų), tačiau LSSR AUT po LSSR Prokuroro protesto nuosprendį atšaukė ir gražino nuosprendį teismui peržiūrėti iš naujo – motyvas tas, kad neteisingai pritaikytas 1947 m. įsako 4 str. (visuomeninių vertybių grobstymas), kai pagal faktą buvo grobstomos valstybinės lėšos, taigi, turėjo būti taikomas 1947 m. įsako 2 str.⁶⁹⁴ (ir griežtesnė atsakomybė: už valstybinių lėšų grobstymą numatytas laisvės atėmimas nuo 10 iki 25 m., o visuomeninių lėšų grobstymas „kainavo“ nuo 8 iki 20 m.). Apibendrinamas Vilniaus srities teismų praktiką grobstymo bylose LSSR AUT priėjo dvilypės išvados, jog būtina grobstymo bylose neskirti sumažintų bausmių, taikyti turto konfiskaciją ir teisių suvaržymą, bet visgi ir „išsamiai išnagrinėti [kiekvienos] bylos aplinkybes ir neleisti nė vieno nepagrįsto piliečių nuteisimo atvejo“⁶⁹⁵. Tokia išvada iliustruoja ir visų sovietinių teismų paradoksalią padėtį: viena vertus, veikti kaip „klasių kovos“ įrankis (ir negailestingai kovoti su liaudies priešais – socialistinio turto grobstytojais), kita vertus, išlikti teisingumą (kad ir sovietinį) įkūnijančia institucija (ir užtikrinti nuosprendžių teisėtumą, pagrįstumą). Čia reikėtų paminėti ir svarbų aspektą, paminėtą teisininkės D. Sagatienės disertacijoje: remiantis sovietiniais įstatymais, teisėjams nebuvo privalomas aukštasis teisinis išsilavinimas – ir tai, suprantama, lėmė situaciją, jog teisėjais dažnai tapdavo menkos kompetencijos, teisinių žinių stokoję asmenys, kurie buvo paveikūs komunistų partijos nurodymams⁶⁹⁶ – kalbant apie tokias, politinę svarbą sovietams turinčias bylas kaip grobstymo, tikėtina, teisingumas būdavo neretai paminamas vardan politinių nurodymų.

1953 m. LSSR AUT parengė eilę pažymų, skirtų organizacijoms, labiausiai paveiktoms grobstymų. Per šias pažymas dar sykį atsiskleidžia LSSR apėmusių grobstymų mastas. Pavyzdžiui, Žemės ūkio ir paruošų ministerijai skirtoje pažymoje minima, kad 1950-1951 m. Pasvalio „Grūdų

bylose už 1951 m. I ketvirtį, *ibid.*, b. 41, l. 170.

⁶⁹⁴ *Ibid.*, l. 171; 174.

⁶⁹⁵ *Ibid.*, l. 178.

⁶⁹⁶ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 79.

paruošos“ kontoroje buhalterė dirbusi R. sistemingai naikino grūdų priėmimo kvitus, taip sudarydama galimybę išgrobstyti 90 tonų grūdų; 1951 m. Marijampolės „Grūdų paruošos“ sandėlio vedėju dirbęs V. išgrobstė 416 tonų grūdų ir pasislėpė – paskui jį ir punkto direktorius F.⁶⁹⁷; 1952 m. Panevėžio 2-os apylinkės liaudies teismas atskirąja nutartimi atkreipė dėmesį į vietinio grūdų elevatoriaus situaciją – ten 1949-1951 m. laikotarpiu pamečiui buvo grobstoma, keliamos bylos, o elevatoriaus vadovybė grobstytojus dangstė⁶⁹⁸. Prekybos sistemoje taipgi būta įdomių epizodų: 1948 m. Kauno artelėje „Aušra“ paruošų tiekėju dirbęs G. įvykdė grobstymą 15 tūkst. Rb. sumai, nuo atsakomybės pasislėpė, įgijo padirbtą pasą ir 1950 m. įsidarbino į panašias pareigas Kuršėnų kooperatyve, kur sugebėjo pagrobti 6 tūkst. Rb.⁶⁹⁹; 1951-1953 m. Marijampolės rajono kooperatyvo „Šešupė“ sandėlis buvo keliskart patikrintas revizorių, kurie rado nedidelius (1-3 tūkst. Rb.) trūkumus, kuriuos vedėjas P. tuoj pat padengdavo, tačiau 1953 m. pradžioje revizija netikėtai užčiupo 25 tūkst. Rb. trūkumą, kuris atlikus detalią buhalterinę reviziją, išaugo iki 68 tūkst. Rb. – pasirodo, sandėlio vedėjas P. pardavinėjo prekes tiesiai iš sandėlio, o pinigus savinasi⁷⁰⁰; Ukmergės rajono vartotojų kooperatyve 1950-1953 m. plačiai praktikuotas „juodasis sąsiuvinis“, kuriame kooperatyvo darbuotojams į skolą buvo nurašomos prekės – galų gale visgi pritrūko 50 tūkst. Rb.⁷⁰¹. LSSR AUT įvardijamos grobstymų prielaidos buvo tos pačios: 1) menkas budrumas „kadrų klausimu“; 2) nepakankama kontrolė, retos ir nereguliarios, o taipgi paviršutiniškos revizijos; 3) vadovų atmetimas ir atlaidus požiūris į trūkumus⁷⁰².

Apibendrinant LSSR AUT požiūrį į grobstymus LSSR, galima teigti, kad šis požiūris iš esmės nesiskyrė nuo LSSR Prokuratūros: nors teismas tarytum savo statusu (sprendimų priėmimo galia) pirmavo prieš prokuratūrą (kas labiausiai reišktų kritika šiai už pasitaikančius nepagrįstus apkaltinimus), tačiau grobstymo problemą matė iš esmės „kadrų klausime“:

⁶⁹⁷ LSSR AUT pirmininko Didžiulio 1953 m. gegužės 27 d. pristatymas LSSR Žemės ūkio ir paruošų ministrui Augustinaičiui, in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 61, l. 23.

⁶⁹⁸ Ibid., 24-25.

⁶⁹⁹ LSSR AUT pirmininko Didžiulio 1953 m. gruodžio 31 d. pristatymas LSSR Prekybos ministrui Mikučiui ir Lietvartkoopsąjungos pirmininkui Murauskui, ibid., l. 52-53.

⁷⁰⁰ Ibid., l. 57-58.

⁷⁰¹ Ibid., l. 60.

⁷⁰² LSSR AUT pirmininko Didžiulio 1953 m. (data neaiški – ne anksčiau spalio mėn.) apibendrinimas LSSR liaudies teismų praktikos bylose apie grobstymus, piktnaudžiavimus, trūkumus Vartotojų kooperacijoje ir LSSR Prekybos ministerijoje už 1953 m. II-III ketvirčius, ibid., l. 107.

nuo recidyvistiškai į įvairias organizacijas prasiskverbiančių grobstytojų, iki sistemos keisti nenorinčių korumpuotų, piktnaudžiauti linkusių vadovų. Iš LSSR AUT vertinimų galima daryti išvadą, jog 1948-1953 m. laikotarpiu grobstymu „sirgo“ visos LSSR organizacijos, ypač susijusios su prekyba arba žemės ūkio paruošomis. D. Sagatienės pateiktais duomenimis, už socialistinės nuosavybės grobstymą kasmet iškeliamų bylų skaičius augo: nuo 1947 m. birželio iki 1948 m. liepos LSSR teismuose iškeltos 1757 tokios bylos, per 1949 m. – 2720 bylų, o 1950 m. – jau 3385 bylos⁷⁰³. LSSR AUT nesyk pakartojamas teiginys, jog esminė grobstymo problema yra „kadrų klausimas“ – tai iš esmės pripažinimas, kad teisminės priemonės, baudžiamoji praktika nėra pajėgios užkardyti grobstymo kaip reiškinio.

Grobstytojai prašo malonės. Paskutinis rakursas, kuriuo verta analizuoti 1948-1953 m. LSSR susiklosčiusią grobstymo panoramą – pačių nuteistų grobstytojų ar jų artimųjų malonės prašymuose atsispindinčios viso to, kas su jais nutiko, refleksijos, vertinimai, situacijos paaiškinimai. Suprantama, kad šio tipo šaltinius reikia vertinti itin kritiškai – suprantant jų rašymo tikslą: pasiekti malonę, vienokį ar kitokį baudmės sušvelninimą. Nepaisant to, malonės prašymuose esama vertingos, autentiškos informacijos, leidžiančios į grobstymą (o taip pat ir kitas nelegalias ekonomines praktikas) žvelgti giliau, išsamiau.

Pirmasis vertas aptarimo – Šalčininkų spirito gamyklos buhalterio V., nuteisto 1950 m. malonės prašymas. Po ilgo gyvenimo aprašymo (komunistavęs žydas, 16-osios lietuviškosios divizijos karys, Holokauste netekęs visų artimųjų, aktyviai nuo 1945 m. dirbęs toje pat spirito gamykloje buhalteriu) ateina svarbiausių aplinkybių aptarimas: „Atėjo nelaimingi man 1949 metai. Gamyklos gaisras gegužės mėnesį padarė man slegiantį įspūdį. Ar nuo šito įvykio, ar dėl I-os grupės invalidumo, bet sveikata ėmė silpti. Atsirado skausmai ir nervinės ligos, ilgą laiką kontroliuotos, požymiai.“ Toliau svarbios aplinkybės, privertusios palikti darbą: „Dideli gamyklos atstatymo tempai, medžiagų pristatymai dieną ir naktį, kurie, aplenkiant sandėlį, patekdavo tiesiai į sandėlį, o aš apie tai sužinodavau vėliau, nauja mano buhalterio praktikoje stambi statyba – iššaukė man didelę įtampą ir aš supratau, kad nebesusitvarkau, taigi, birželio 3 d. pateikiau pareiškimą apie atleidimą iš pareigų.“. Iš tolesnio malonės prašymo aiškėja, kad V. buvo atleistas tik po mėnesio – liepos 3 d. Iki gruodžio mėnesio gydėsi, buvo operuojamas, gulėjo ligoninėje. 1950 m. sausį vėl įsidarbino toje pat spirito gamykloje, vėl buhalteriu. Sausio 14 d. nurodo gamyklos direktoriui svarbius

⁷⁰³ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 121.

klausimus, susijusius su tinkama gamyklą pasiekiančių / paliekančių gėrybių apskaita. Direktorius pažada tuos klausimus panagrinėti, bet to nebeįvykdo, nes sausio 20 d. negrįžta iš prokuratūros. Po to atvyko revizija: „Revizija buvo labai priekabi ir trūko daugiau kaip mėnesį. Visą tą laiką buvau be atlyginimo. Atsitiktinai sužinojau, kad revizorius Č. taikosi į mano vietą (po to tai pasitvirtino ir jis dirbo ten)“. Po to sekė atleidimas iš pareigų, naujo darbo paieškos, apsilankymai pas prokuratūros tardytoją, kol galiausiai – 1950 m. rugpjūčio pabaigoje – penkias dienas trukęs Šalčininkų spirito gamyklos bylos nagrinėjimas LSSR AUT. Galiausiai V. išgirdo nuosprendį – buvo nuteistas pagal BK 109 str. („Piktnaudžiavimas“) 3 metams lygtinai. Nuosprendžio turinį V. nusakė taip: „Nuteisė mane už tai, kad permokėjau sau išlaidas už komandiruotes, nes neturėdamas abiejų kojų, buvau priverstas ieškotis kažkokio transporto tarp miestų; aš permokėjau premijas už laikotarpį iki piniginės reformos, šitos premijos buvo išmokėtos pagal tresto įsakymą 1948 m. sausį; aš leidau parduoti pagalbinio ūkio produktus už savikainą, kadangi kainos rinkoje buvo mažesnės už valstybines ir, jei produktai būtų sugedę, Valstybei būtų padarytas didelis nuostolis; aš mokėjau pinigus šoferiams už maitinimą, kadangi autotransporto kontora mašinas bulvių pervežimui mums pristatydavo tik su sąlyga, kad aprūpinsime šoferius nakvyne ir maitinimu; aš padariau eilę klaidų apskaitoje. Visi šie mano veiksmai padaryti be blogos valios“. Galiausiai – prašymas LSSR ATP pirmininkui Paleckiui, kuriam ir adresuojamas šis ilgas raštas: atleisti nuo lygtinės bausmės, panaikinti civilinį ieškinį (kas mėnesį nuskaičiuojantį ketvirtį atlyginimo), nuimti teistumą⁷⁰⁴. Neaišku, kas konkrečiai padėjo – ar 10 puslapių malonės prašymas, ar LSSR ATP deputatės Michalinos Meškauskienės surašyta teigiama V. charakteristika („Draugą V. žinau kaip išskirtinai sąžiningą ir atsidavusį mūsų Partijos reikalui, darbštų ir gerai žinantį savo profesiją“)⁷⁰⁵, bet V. buvo suteikta malonė – panaikinta lygtinė bausmė ir nuimtas teistumas⁷⁰⁶.

Šį atvejį viena vertus galima traktuoti kaip savotišką „sėkmės istoriją“ (lygtinė bausmė, galiausiai pasibaigusi malone) dėl nuteistojo asmenybės (partijos narys nuo 1949 m., bekojis invalidas, karo dalyvis, žydas netekęs artimųjų, be to, sprendžiant iš nepaisant teistumo, netrukus sekusio įdarbinimo buhalteriu kitoje gamykloje – kompetentingas specialistas). Kita vertus, jeigu tikėti V. malonės prašymu, tai nuteistas jis buvo dėl įsitraukimo į sovietinei sistemai būdingus chaotiškus ekonominius žaidimus: kai, pavyzdžiui, tenka iš

⁷⁰⁴ V. malonės prašymas (1952 m. balandžio 28 d.), in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 88, l. 21-31.

⁷⁰⁵ V. charakteristika, *ibid.*, l. 33.

⁷⁰⁶ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1952 m. gegužės 22 d. posėdžio, *ibid.*, l. 19.

įmonės biudžeto išskirti lėšas bulves vežančių vairuotojų aprūpinimui, nors to kaip ir neturėtų būti. Sprendžiant iš to, kad teismas neįžvelgė V. noro pasipelnyti, o nustatyti kaltinimai rėmėsi vien į „permokėjimus“, „neteisėtus išmokėjimus“ ir „nuostolio padarymą“ pardavus daržoves⁷⁰⁷, susidaro įspūdis, kad žmogus išties buvo nuteistas ne už piktybinę veiklą, o bandymą ūkiškai (iš įmonės pozicijų) žiūrėti į sovietinę realybę.

Kitas malonės prašymas susijęs su 1953 m. gruodį LSSR AUT nuteisto Ramygalos vykdomojo komiteto pirmininko vairuotojo Š. (nubaustas 3 m. laisvės atėmimo) ir paties pirmininko K. (nubaustas 15 m. laisvės atėmimo) byla. Į LSSR ATP su malonės prašymu kreipėsi Š. žmona ir akcentavo tai, kad Š. tiesiog klausė nusikalstamų viršininko įsakymų: „Mano nuteistas vyras buvo įtrauktas į nusikaltimą nuteistojo K., nuo kurio, kaip šoferis, buvo tarnybiškai priklausomas. Gautus iš kolūkio pinigus ir pinigus perdavė K. ir juos gavo pagal K. įsakymą. O sunkvežimį malkų mano nuteistajam vyrui davė pats kolūkio pirmininkas, kuris anksčiau buvo davęs sunkvežimį malkų K. Tuo būdu mano vyras kaltas tik tiek, kad neturėjo pakankamai pilietinės drąsos nevykdyti nusikalstamus K. įsakymus“⁷⁰⁸. Žvelgiant į nuosprendį, išties susidaro toks įspūdis: viso labo keturių puslapių nuosprendyje neaptariama Š. kaltė – jis tėra kaip priedėlis prie pirmininko K. veiksmų⁷⁰⁹. Sprendžiant iš LSSR ATP malonės grupės sprendimo Š. bausmę pakeisti į lygtinę (neatbuvus nė metų lageryje)⁷¹⁰, toks įspūdis, panašu, susidarė ir jiems.

Žinoma, ne visada malonės prašytojai įtikindavo LSSR ATP – kai kurie malonės prašymai akivaizdžiai nutylėdavo nuteistiesiems nepatogias aplinkybes. Pavyzdžiui, LSSR AUT nuteisto vieno Kaišiadorių rajono kolūkio pirmininko žmona malonės prašyme akcentavo, kad byla prieš jos vyrą pradėta dėl formalių aplinkybių (rasto nedidelio pašarų trūkumo), tačiau visiškai nutylėjo nuosprendyje įvardintus faktus apie pasisavintus pinigus už parduotas avis⁷¹¹, taigi, nestebina, jog LSSR ATP malonės prašymą atmetė⁷¹².

„Nors man tos bylos ir mano vyro nusikaltimo priežastis visiškai aiškiai nėra žinoma, tačiau iki pat mano vyro areštavimo, kartu su juo gyvendama nieko nesu pastebėjusi, kad mano vyras G., sąryšyje su medžiagų apyvarta Palangos kurorto direkcijai, būtų turėjęs bent kokių nelegalių pajamų

⁷⁰⁷ Nuosprendis, *ibid.*, l. 36.

⁷⁰⁸ Š. žmonos malonės prašymas (1954 m. balandžio 14 d.), *ibid.*, b. 170, l. 219-220.

⁷⁰⁹ Nuosprendis, *ibid.*, l. 225-228.

⁷¹⁰ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1954 m. spalio 30 d. posėdžio, *ibid.*, l. 217.

⁷¹¹ Š. žmonos malonės prašymas (1954 m. gruodžio mėn.), *ibid.*, b. 213, l. 207.

⁷¹² Žinios apie nuteistąjį Š., *ibid.*, l. 205.

ir esu įsitikinusi, kad jis papuolė vien dėlto, kad nesugebėjo daromos medžiagų apyvartos tinkamai apiforminti dėl ko, minimai kurorto direkcijai susidarė palankesnės sąlygos padaryti stambų išaikvojimą“,- rašė malonės prašyme nuteistojo G. žmona⁷¹³. Palangos kurorto direkcijos byla, kurią 1951 m. lapkritį-gruodį svarstė LSSR AUT buvo stambi: joje kurorto direkcijos ir kelių kooperatyvų vadovai buvo kaltinami grobstę remontui skirtus pinigus. 3 asmenys buvo nuteisti po 25 m. lagerio, G. ir dar du asmenys po 12 m., dar du asmenys – po 10 m., kiti šeši teisiamieji gavo mažesnes bausmes, vienas buvo išteisintas⁷¹⁴. Tiksliai neaišku, kas G. žmonos malonės prašyme, apsvarstytame praėjus praktiškai 3 metams nuo parašymo, įtikino LSSR ATP (be galimai nepagrįsto nuteisimo temos, malonės prašyme aktyviai akcentuota sunki šeimos materialinė padėtis, be tėvo likę 5 vaikai), bet malonė buvo suteikta ir vietoje 12 m. G. lageryje atbuvo tik 3 metus⁷¹⁵.

Paminėti atvejai pasirinkti siekiant atskleisti skirtingus nuteistų grobstytojų malonės prašymuose naudojamus argumentus bei varijuojančią malonę teikiančios institucijos reakciją į prašymus. Apibendrinant, galima vienu metu kelti dvi hipotezes, kurios abi panašiai įtikinamos. Pirmoji – tai, kad LSSR ATP malonės grupė čia paminėtais atvejais išties nuoširdžiai suabejojo nuteistųjų asmenų (dėl kurių prašoma malonės) kaltumu ir dėl to ryžosi švelninti ar atleisti esamas, teismų paskirtas bausmes. Antroji – tai, kad LSSR ATP malonės grupė galbūt ir nesuabejojo nuteistųjų kalte, bet paskirtąsias bausmes vertino kaip per griežtas, atsižvelgė į socialinį kontekstą (vaikus, ligas ir pan.) ir dėl to priėmė sprendimą teikti malonę. Nežiūrint į tai, faktas, jog pasitaikė ne vienas atvejis kai LSSR ATP teikė malonę nuteistiesiems grobstymo byloje, rodo, kad malonę teikiančiosios pseudopolitinės institucijos – LSSR ATP – požiūris į grobstymą taipgi buvo nevienareikšmis, atitolęs nuo ideologijos tezių apie nepakantumą socialistinės nuosavybės grobstytojams. Tiesa, apie daugiau kažko pasakyti čia neišeina, nes archyvuose nepavyko aptikti dokumentų, atskleidžiančių LSSR ATP malonės grupės vidinę veiklą, priimant sprendimus dėl malonės (posėdžių stenogramos ir pan.).

3.3. Spekuliacijos geografija

Skaičiai. Spekuliacijos raišką 1948-1953 m. Lietuvos SSR tikslinga analizuoti keliais skirtingais aspektais: per jos mastą (skaičius, atsispindinčius

⁷¹³ G. žmonos malonės prašymas (1952 m. gegužės 15 d.), *ibid.*, b. 227, l. 214-215.

⁷¹⁴ Nuosprendis, *ibid.*, l. 223-240.

⁷¹⁵ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1955 m. vasario 7 d. posėdžio, l. 211.

„tardymo organų“ dokumentuose), tendencijas, praktikas, jų ypatybes skirtinguose regionuose bei įvairialypę režimo kovą su spekuliacija: nuo policinio lygmens (spekulantų gaudymo, jų veiklos užkardymo), per teisminį lygmenį (teismų praktika spekuliacijos bylose) ir baigiant politiniais sprendimais – aukščiausios valdžios sprendimuose įkūnytą kovą su spekuliacija.

Kalbant apie spekuliacijos skaičius, dera suprasti disponuojamų duomenų ribotumą: LSSR MVD OBCHSS periodiškai aukščiausiai valdžiai siuntė ataskaitas apie kovą su spekuliacija, tačiau jose atsispindėjo tik pradėtų baudžiamųjų bylų, jose patrauktų atsakomybėn asmenų skaičius, o taipgi iš spekuliantų vertybių suma. Visgi šie duomenys neatspindėjo viso spekuliacijos masto, visų pirma, suvokiant tai, kad ne visi spekuliantai buvo sučiumpami, o antra, tai, kad ne visų atžvilgiu būdavo keliamos baudžiamosios bylos – kai kuriais atvejais (pavyzdžiui, įkliuvus su nedaug prekių irba pirmą kartą) būdavo apsiribojama prekių atėmimu, įspėjimu, pinigine bauda ir pan. LSSR MVD OBCHSS ataskaitose atsispindintys skaičiai (žr. lentelę):

Lentelė Nr. 8. Spekuliacijos bylų dinamika 1947 m. pab. – 1952 m.

Mėn.	1947-12	1948-01	1948-02	1948-03	1948-04	1948-05	1948-07
Bylos	76	121	153	139	154	106	114
Patraukta	97	154	190	186	199	135	147
Areštuota	40	99	127	129	117	65	84

Mėn.	1949-01	1949-02	1949-03	1949-04	1949-05	1949-06	1949-07
Bylos	44	34	72	62	39	54	53
Patraukta	54	54	80	83	56	66	69
Areštuota	29	27	34	51	40	39	36

Mėn.	1950-05	1952-01	1952-02	1952-03	1951	1952
Bylos	64	75	101	108	700	898
Patraukta	78	98	121	138	---	1090
Areštuota	38	55	69	76	---	577

Iš lentelėje surinktų duomenų matomas OBCHSS mėnesinių ataskaitų fragmentiškumas – nuo 1950 m. vidurio jos pradingsta, taigi, apie 1950 m. II pusmečio, o taip pat 1951 m. ar 1953 m. skaičius belieka spėlioti. Nepaisant to, esti 1952 m. gan išsamūs duomenys, kurie leidžia spręsti, jog lyginant su

1949-1950 m. laikotarpiu, spekuliacijos mastai netgi išaugo. Be to, akivaizdus kovos su spekuliacija piko laikotarpis – 1948 m. I pusmetis: tai, žinoma, galima sieti tik su 1947 m. gruodį įvykusia valiutos reforma ir kortelių sistemos panaikinimu.

Remiantis nepilnais 1948 m. OBCHSS ataskaitų duomenimis (be birželio mėn.), LSSR tais metais buvo pradėtos bent 1126 spekuliacijos bylos, kuriose atsakomybėn patraukti 1457 asmenys (iš jų 850 buvo areštuoti), o iš pričiuptų spekuliantų paimta vertybių už daugiau kaip 1,4 mln. Rb. Kadangi žinoma, jog 1952 m. pradėtos 898 spekuliacijos bylos, kuriose patraukta atsakomybėn 1090 asmenų (iš jų 577 areštuoti), o paimta vertybių už 569 tūkst. Rb., tai tarytum galima būtų teigti, jog remiantis OBCHSS duomenimis, spekuliacija mažėjo. Kita vertus, žinoma, jog 1951 m. tepradėti 700 spekuliacijos bylų, taigi, 1952 m. matomas augimas. Panašu, jog spekuliacijos bylų ir atsakomybėn traukiamų asmenų skaičius laikėsi iš esmės panašiam lygyje, tiesiog 1948 m. dėl valiutos reformos ir kortelių sistemos panaikinimo buvo išskirtiniai metai, kai kovos su spekuliacija mastai buvo labai išaugę – vėliau jie tiesiog grįžo į įprastą lygį.

Pagrindinės tendencijos. Tose pačiose OBCHSS ataskaitose dažnai pasisakyta apie vyraujančias spekuliacijos „madas“. Pavyzdžiui, 1948 m. pradžioje spekuliantai turguose atvirai prekiaudavo parduotuvėse supirktomis prekėmis, taip pat matytas atvykėlių spekuliantų (žemės ūkių produktų supirkėjų iš Kaliningrado, Leningrado sričių) antplūdis – užsiminta, jog į kai kuriuos turgus atvyksta net iki 500 tokių supirkėjų, atvyksta su kariškais sunkvežimiais ir šeimomis⁷¹⁶. 1948 m. rugpjūtį konstatuota, kad „žemės ūkio produktai daugiausia išvežami iš respublikos, o į Lietuvą atvežamos pramoninės prekės“⁷¹⁷. 1949 m. balandį Kaune OBCHSS užčiuopo šeimyninę porą, kuri periodiškai paštu iš Abchazijos siųsdavosi citrusinius vaisius, kuriuos parduodavo turguje. Siuntėjai iš Abchazijos irgi turėjo pageidavimų – siųsdavosi iš Kauno bulves. Taip pat Kauno OBCHSS sučiuopo grupę asmenų, kurie paštu iš Odesos siuntėsi batsiuvių naudojamas vinutes ir, žinoma, pardavinėjo turguje⁷¹⁸ – nors tokios spekuliacijos praktikos buvo nedažnos, bet tikėtina, kad vienoks ar kitoks įvairių produktų ir prekių siuntinėjimas paštu iš įvairių SSRS regionų tuo metu darėsi vis populiariesnis: tiesiog ne visi siųsdavosi tokiais mastais, kad užkliūtų OBCHSS (sugautieji citrusinių vaisių siuntėjai gavo apie 100 siuntinių iš Abchazijos, iš viso maždaug apie 700 kg. vaisių).

⁷¹⁶ OBCHSS ataskaita, 1948 m. sausis (jau minėta), l. 31.

⁷¹⁷ OBCHSS ataskaita, 1948 m. rugpjūtis (jau minėta), l. 92.

⁷¹⁸ OBCHSS ataskaita, 1949 m. balandis, l. 14.

1950 m. vasarį OBCHSS ataskaitoje ėmė ryškėti tai, ką galima pavadinti „Leningrado kryptimi“: Šiaurės ir Rytų Lietuvos gyventojų polinkis periodiškai vykti į šį miestą su įvairiais žemės ūkio produktais (tarp kurių vėliau dominuoti ėmė obuoliai). Kol kas Kupiškio ir Zarasų milicija sučiupo porą asmenų, vykusią į Leningradą su dideliais kiekiais (po kelis šimtus kilogramų) mėsos⁷¹⁹. Nors ataskaitoje apie tai neužsimenama, bet akivaizdu, jog tokie kiekiai produktų turėjo būti gabenami sunkvežimiais arba geležinkeliu, tikėtina, paperkant šoferius ar geležinkeliečius, o taipgi prisidengiant fiktyviais dokumentais esą parduodama kolūkių ar sovchozų produkcija (apie „Leningrado kryptį“ – kiek vėliau). „Pagrindiniu spekuliacijos objektu yra žemės ūkio produktai, spekuliantų išvežami už respublikos ribų, dažniausiai į Rygą, Leningradą, Kaliningradą ir pramoninės prekės, daugiausiai aukštos kokybės vilnoniai audiniai bei avalynė, atvežami iš kitų vietų“, – apibendrinta OBCHSS ataskaitoje 1950 m. kovą⁷²⁰.

1951-1952 m. sandūroje spekuliacijos tendencijos keitėsi vis didesnio slaptumo linkme. „Spekuliantų veikla tampa vis labiau užmaskuota. Aukštos kokybės ar deficitinių prekių pardavimas vyksta nu turguose, o pirkėjų butuose. Pirkėjų ieško spekuliantų tarpininkai turguose, parduotuvėse, kirpyklose ir netgi darbovietėse. Spekuliantai retai saugo spekuliacijos objektus savo butuose ir vienoje vietoje, o visa tai daro įvairiose vietose, per tarpininkus“, – konstatuota OBCHSS 1952 m. I ketvirčio veiklos ataskaitoje. „Lietuvoje paplitusi spekuliacija aukštos kokybės vilnoniais audiniais, avalyne ir kitomis pramoninėmis prekėmis, spekuliantų įgyjamomis Rygoje. <...> Mūsų respublikos spekuliantai veža į Leningradą, Rygą, Kaliningradą žemės ūkio produktus, aukštos kokybės trikotažo gaminius, guminę avalynę“, – taip toje pačioje ataskaitoje įvardintos lietuviškosios spekuliacijos tendencijos⁷²¹.

Spekuliacijos tipologija. Nors OBCHSS ataskaitose minimas žemės ūkio produktų išvežimo ir pramoninių prekių atvežimo iš / į Lietuvos SSR tendencijas galima laikyti dominuojančiomis, tačiau be jų 1948-1953 m. laikotarpiu reiškėsi gausybė įvairių spekuliacijos praktikų, netelpančių į šią schemą. Prieš kalbant apie jas, dera aptarti tai, kad toli gražu ne visada spekuliacija buvo „gryna“: labai dažnai spekuliacija buvo glaudžiai (kartais – ir neatsiejamai) susipynusi su kitomis nelegaliomis ekonominėmis

⁷¹⁹ OBCHSS ataskaita, 1950 m. vasaris, l. 234-235.

⁷²⁰ OBCHSS ataskaita 1950 m. kovas, l. 60.

⁷²¹ LSSR MGB Milicijos valdybos viršininko Sokolovskio 1952 m. balandžio 21 d. pranešimas SSRS MGB Milicijos valdybos viršininkui Leontjevui apie LSSR MGB OBCHSS darbą 1952 m. I ketvirtį, in: LYA, f. V-100, ap. 1, b. 4, l. 40-41.

praktikomis – grobstymu, degtindaryste, nelegalia versline veikla. Šiame skyrelyje formuosime tam tikrą tipologinį modelį, atskirus spekuliacijos tipus, kuriuos iliustruosime konkrečiais atvejais.

Pradėti reikėtų nuo to, kas sovietinės sistemos požiūriu, buvo „spekuliacija“: remiantis tuo metu veikusiu BK, spekuliacija, tai „privatinių asmenų, pasipelnymo tikslu vykdomas pirkimas ir pardavimas žemės ūkio produktų ir masinio vartojimo prekių“ (BK 107 str.). Iš tokio apibrėžimo išeitų, kad „grynas“ spekuliantas būtų tas asmuo, kuris savomis lėšomis įgijo tam tikrą prekę, o vėliau ją pardavė brangiau – pasipelnėdamas iš pardavimo. Čia išsiskiria problema: o kaip su pavieniais pardavimais? Ar buvo spekuliantais laikomi tie, kurie parduodavo vieną vienintelį kartą – kad ir brangiau nei pirko? Viena vertus, pats režimas tokius pavienius pardavimus, pavyzdžiui, naudotų, nereikalingų daiktų, leido – ne veltui net aprašomuju laikotarpiu (ir vėliau) veikė komiso parduotuvės, per kurias teoriškai ir turėjo būti vykdoma tokia (pavienė, nereikalingų daiktų) prekyba. Kita vertus, tarp pričiuptų spekuliantų teisinimasis užsiėmus tik pavieniu pardavimu, buvo dažna gynybinė taktika. Kaip matysime iš vėliau paminėtų pavyzdžių, režimas ieškojo sistemiškos spekuliacijos – ir, dažniausiai, labai norėdamas ją rasti, surasdavo. Atitolstant nuo šių teorinių apmąstymų, reikia konstatuoti, kad toks spekuliacijos tipas kaip „*gryna spekuliacija*“ (t. y. nesusijusi su kitomis nelegaliomis praktikomis ir apsiribojanti vien pirkimu ir brangesniu pardavimu) egzistavo.

Šalia spekuliacijos buvo neatsiejamai nuo jos priklausomas grobstymas. Čia tinka būtent žodis „priklausomas“, o ne „susijęs“: kaip matysime iš gausybės „grynos spekuliacijos“ pavyzdžių, pastaroji galėjo tarpti ir be grobstymo, tuo tarpu šis be spekuliacijos buvo savitiksliis: ką grobstytojai turėjo veikti su maišais (kartais – vagonais) prigrobstyti gėrybių, jei neplanavo jų realizuoti? Čia grobstytojai atsideria prieš pasirinkimą: patiems užsiimti grobio pardavinėjimu ar pasitelkti spekuliantus (kurie su pačiu grobstymo procesu gali būti nesusiję, o teoriškai gali net nesuprasti, kad pardavinėja išgrobstyti gėrybes)? Kad ir kurį kelią grobstytojai pasirinktų, žiūrint iš tipologinio požiūrio taško, esmės tai nekeičia: grobstymas susisieja su spekuliacija ir tampa atskiru veiklos modeliu. Šį tipą įvardinsime „*grobstymas-spekuliacija*“ – tai yra šių abiejų nelegalių ekonominių praktikų neatsiejamasis suaugimas į vieną.

Ne visada buvo grobstomos gatavos prekės – dažnai buvo grobstomos įvairios medžiagos, žaliavos, kurių grobstytojai negalėjo išspekuliuoti pirkėjams, taigi, į šią schemą įsiterpdavo nelegalūs gamintojai – tie, kurie MVD dokumentuose būdavo įvardijami kaip „*namudininkai*“ (rus. *kustari*).

Tai – asmenys, kurie turėdami tam tikro amato įgūdžių (pavyzdžiui, batsiuviai, siuvėjai, kepečiai, aludariai ir t.t.), užsiimdavo pagrindine gamyba ir (dažniausiai, bet ne visada) savos produkcijos realizavimu. Kaip ir grobstymo atveju, namudininkas, kuris tik gamina savo produkciją, bet jos niekam neparduoda – tik teoriškai įmanomas. Namudininkas galėjo būti „grynas“, t. y. nesusijęs su grobstymu ir spekuliacija (pavyzdžiui, batsiuovys pats legaliai įgyja medžiagų, pasiuva batus ir parduoda), tačiau dažniausiai namudininkai buvo susiję arba su grobstytojais (gaudavo iš jų medžiagas), arba su spekuliantais (per juos parduodavo savo gaminius), arba su abiem iškart (tokiais atvejais susiformuodavo pagrindinė, sovietinei aprūpinimo-gamybos-prekybos grandinei alternatyvi grobstymo-namudinės gamybos-spekuliacijos grandinė).

Prie šios triados šliejosi ir dar viena nelegali ekonominė praktika – degtindarystė⁷²². Viena vertus, ją būtų galima laikyti kone namudinės gamybos atšaka. Kita vertus, režimas degtindarius baudė gerokai griežčiau nei paprastus namudininkus. Degtindariai galėjo būti autonomiški: jei vertėsi žemės ūkiu, galėjo patys apsirūpinti produktais bragos (raugo) gamybai, patys varyti samanę, patys ją pardavinėti. Tokius degtindarius būtų galima pavadinti „*grynais degtindariais*“, tačiau tokie buvo ne visi: kai kam reikėdavo iš grobstytojų ar spekuliantų gauti brogai reikalingus produktus; kai kam reikėjo spekuliantų pagalbos realizuojant produkciją (taip radosi atskiras ir labai paplitęs spekuliantų tipas – „*naminės spekuliantai*“).

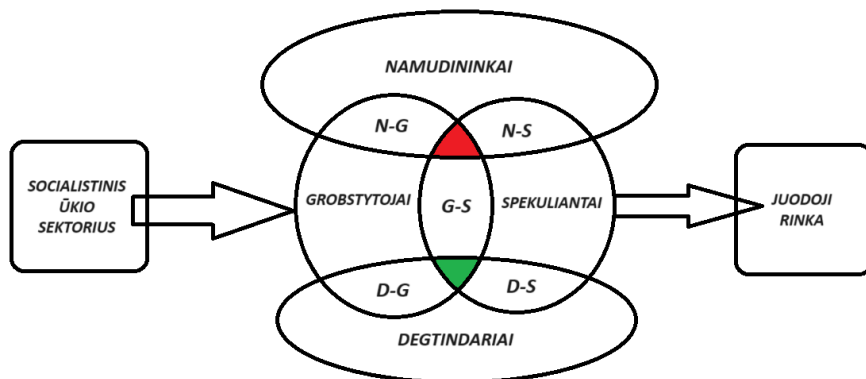
Išsyk reikia pasisakyti dėl naminių aludarių vietos šioje scheme – kadangi kai šie būdavo pričiumpami, juos baudavo dažniausiai pagal BK 99 str. („Vertimasis uždraustu verslu“), taigi, ši, daugiausiai išimtinai su Šiaurės

⁷²² Reikia pastebėti, kad terminai „degtindarystė“ ir „naminė degtinė“ yra savo esme klaidinantys. Stipraus etilo alkoholio gamyba yra atliekama dviem būdais – distiliacija arba rektifikacija. Distiliacijos metu, iš fermentuoto silpno alkoholio (bragos) yra išgaunamas stiprus (50-60 proc. etanolio) alkoholis. Rektifikacijos metu, ta pati braga yra apdirbama rektifikacijos kolonoje – sudėtingame, pramoniniame įrenginyje – iš jos gaunamas kone grynas etanolis (90-95 proc.), kuris vėliau skiedžiamas vandeniu ir taip tampa standartinė 40 proc. etanolio degtine. Čia ir yra esminis skirtumas: tai, kas gaminama namudinėse sąlygose naudojant distiliacijos aparatą, nėra „degtinė“ savo esme, nes „degtinė“ yra rektifikacijos (t. y. kito, gerokai sudėtingesnio proceso) baigtinis produktas (praskiedus rektifikacijos metu gautą spiritą vandeniu). Taip žiūrint, „degtindarystė“ įmanoma tik pramoniniu būdu, t. y. „naminė degtindarystė“ yra eufemizmas. Ko gero, tiksliausi būtų terminai „samanės gamyba“ ir „samanė“, visgi, šios disertacijos autorius nesiima savo darbe jų įvedinėti, tad šie terminai bus vartojami tik kaip sinonimai įsitvirtinusioms problemiškomis sąvokoms (degtindarystei“ ir „naminei degtinei“).

Lietuva sietina nelegali ekonominė praktika, telpa į „namudininkų“ tipą⁷²³.

Tai, kas aptarta aukščiau, galima pavaizduoti schema:

Schema Nr. 2. *Spekulantų sąsajų su kitais nelegaliosios ekonomikos veikėjais schema*

Aukščiau esančios schemos santrumpų turinį reikėtų paaiškinti papildomai:

Lentelė Nr. 9. *Schemos Nr. 2 papildomas paaiškinimas*

Santrumpa	Turinys
G-S	Grobstymas-spekuliacija: kai grobstytojai per spekuliantus (arba patys) išspekuliuoja grobį į juodąją rinką.
N-G	Namudininkai-grobstytojai: kai namudininkai užmezga ryšius su grobstytojais tam, kad gautų reikalingas žaliavas. Galimas atvejis – namudininkas-grobstytojas viename asmenyje: pavyzdžiui, dieną asmuo dirba odų kombinate, grobsto iš jo odas, o po darbo, namuose siuva iš jų batus.
N-S	Namudininkai-spekuliantai: kai namudininkai užmezga ryšius su spekuliantais ir per juos pardavinėja savo gaminius. Būtų galima abejoti – o jei namudininkas pats parduoda gaminius, kaip tada? Sovietinių teismų praktika rodo, kad tokiais atvejais spekuliacija nebuvo inkriminuojama, taigi, bent iš sovietinio teisinio vertinimo perspektyvos, negalima ir kalbėti apie namudininkų-spekulantų ryšį.

⁷²³ Žr. D. Indrišionis, Sovietų režimo santykis su naminio alaus gamyba ir pardavinėjimu Šiaurės Lietuvoje XX a. 5–6 dešimtmečiais, in: Genocidas ir rezistencija, 2023, 2 (54), p. 91-111.

Santrumpa	Turinys
	Grobstytojų-namudininkų-spekulantų sąveika: sukūrė alternatyvą sovietinei aprūpinimo-gamybos-prekybos sistemai. Vertinant iš sovietinės teisės perspektyvos, negalėjo būti vienasmenė: vienas asmuo galėjo būti grobstytojas ir namudininkas, bet negalėjo būti dar ir spekuliantas. Faktiškai tokių vienasmenių atvejų retai, bet pasitaikė: vienas asmuo ir grobstė medžiagą, ir kažką iš tos medžiagos gamino, o po to parduodavo brangiau: tik pardavimo momentas, sovietiniu vertinimu, nebuvo „spekuliacija“ (nes nebuvo pirkimo), o buvo tik „realizavimas“.
D-G	Degtindariai-grobstytojai: kai degtindariai užmegzdavo ryšius du grobstytojais, arba patys jais būdavo. Tokios schemas itin dažnai reiškėsi kolūkiuose.
D-S	Degtindariai-spekulantai: kitaip sakant, „naminės spekulantai“: kai degtindarių pagamintą samanę kiti asmenys parduodavo. O jei naminę parduodavo pats degtindarys? Paradoksaliau, bet tai nebuvo traktuojama kaip spekuliacija: tai buvo „platinimas“ (ir atsakomybė pagal kitą baudžiamosios teisės normą nei „spekuliacija“).
	Grobstytojų-degtindarių-spekulantų sąveika: sukūrė alternatyvą sovietinei stipraus alkoholio prekybos sistemai. Vėlgi – iš sovietinės teisės požiūrio, negalėjo būti vienasmenė: kad būtų inkriminuota „spekuliacija“, reikėjo antro asmens – „spekulianto“. Jei grūdų iš kolūkio pagrobęs kolūkietis išsivarytų naminės ir ją pardavinėtų, jis būtų „platintojas“.

Žvelgiant į tokią nelegaliosios ekonomikos schemą, kurios vienoje pusėje vaizduojamas „socialistinis ūkio sektorius“, o kitoje pusėje „juodoji rinka“, dera suprasti dvi būtinas dedamąsias: 1) grobstymą, kaip būtiną dėmenį paimant tam tikras gėrybes iš „socialistinio ūkio sektoriaus“; 2) spekuliaciją, kaip būtiną dėmenį paleidžiant tam tikras gėrybes į juodąją rinką.

Esant grobstymo dėmeniui, bet nesant spekuliacijos dėmens, grobstymas tampa savitikslis, nukreiptas į paties grobstytojo ir jo artimųjų aprūpinimą grobstomomis gėrybėmis. Nesant grobstymo dėmens, bet esant spekuliacijos dėmeniui, galima tekalbėti apie prekybos pažeidimus, vertinami nelegaliu verslu ar tiesiog banalų samanės platinimą. Tik vienas iš keturių šios schemos veikėjų – spekuliantas – iš esmės galėtų veikti autonomiškai – be sąveikos su kitais dėmenimis. Kiti veikėjai – grobstytojai, namudininkai, degtindariai – yra priklausomi ir – ypač – nuo spekuliantų.

Žinoma, fabriko darbininkas (grobstytojas) galėtų be perstojo nešti į savo namus iš gamyklos pavogtas gėrybes, taip ilgainiui paversdamas savo

butą gendančio ar senstančio grobio sandėliu. Lygiai taip pat – neregistruotas batsiuovys (namudininkas) galėtų susipirkinėti odas, siūti batus ir juos kausti, taip tapdamas keistu avalynės kolekcionieriumi. Degtindaris, savaime suprantama, iš savų produktų galėtų raugti brogą, varyti samanę ir ją kausti bei gerti – tik tada taptų tiesiog alkoholiku, o ne nelegaliosios ekonomikos dalyviu. Ir tik spekuliantas iš esmės galėtų veikti vienas pats – pirkti iš socialistinio ūkio sektoriaus parduotuvių įvairias prekes ir perpardavinėti jas brangiau: tačiau vargu ar netgi tokią „grynąją spekuliaciją“ galėtumėme laikyti nelegaliosios ekonomikos dalimi – greičiau tai bylotų apie sovietinio režimo ribotumą (savo piliečių baudžiamąjį persekiojimą už natūralų verslumą), o ne konkretaus spekulianto gebėjimą megzti paprastesnius ar sudėtingesnius ryšius su kitais už legalumo ribų veikiančiais ūkio subjektais, tokiu būdu formuojant paprastesnes ar sudėtingesnes nelegaliosios ekonomikos formas. Kartais – pasiekiančias itin sudėtingas (ir režimui atvirai pavojingas) formas (žr. „Spausdintojų“ byla – vėliau).

Praktikos. Viena yra pagrindinės spekuliacijos tendencijos, antra – spekuliacijos persipynimo su kitomis nelegaliomis ekonominėmis veiklos tipai, o visai kita – realios praktikos. Šiame skyrelyje paeiliui aptarsime iš archyvinės medžiagos atsiskleidžiančias įvairias spekuliacijos praktikas, vyravusias 1948-1953 m. Lietuvos SSR. Reikia pastebėti, kad aukščiau aptartos pagrindinės spekuliacijos tendencijos užsimena apie LSSR spekuliantų veiklos vektorius (t. y. išvežti žemės ūkio produktus pardavimui irba atvežti pramonines prekes atgal), tipologija byloja apie spekuliantų (ar kitų nelegaliosios ekonomikos veikėjų) sąveikavimą (arba nesąveikavimą) su kitais, o spekuliacijos praktikos yra dar smulkesnė, kartais net nišinė veiklos sritis (modelis) – kuris kartais gali plaukti iš pagrindinių spekuliacijos tendencijų, kartais iš tam tikro spekuliacijos tipo, kartais rasti savaime (išeiti iš anksčiau apsibrėžtų teorinių modelių).

Išvežiojamoji spekuliacija. Taip būtų galima pavadinti praktiką spekuliantams Lietuvoje (dažniausiai – turguose) užsipirkti įvairių žemės ūkio produktų ir vienokiu ar kitokiu transportu gabenti juos į miestus pardavimui. Produktus pardavus, tie patys spekuliantai miestuose užsipirkdavo įvairių pramoninių („miesto“) prekių, kurias vėlgi gabendavo į provinciją pardavimui. Tai būtų galima pavadinti išvežiojamosios spekuliacijos ratu – savotiška nelegalia alternatyva statiškai ir nesuinteresuotai sovietinei prekybai, kurios įmonių sandėliuose gulėdavo tonos užsigulėjusių ir neperkamų prekių.

Išvežiojamosios spekuliacijos ratai būdavo skirtingo dydžio – kartais maži (apsiribodavo kursavimu iki artimiausio didesnio miesto, pavyzdžiui,

apskrities centro), kartais dideli, peržengiantys respublikos ribas ir vedantys spekuliantus į Kaliningradą, Rygą, Leningradą, Maskvą. Į tokius ratus įsitraukdavo ne tik Lietuvos, bet ir tų pačių didžiųjų SSRS miestų gyventojai. Pavyzdžiui, du Leningrado gyventojai 1948 m. atvyko į Panevėžį – atvyko ne vieni: su krūva įvairios galanterijos, kurią išpardavė turguje. Panevėžyje užsipirkus maisto produktų, vyko į Maskvą – ten nusipirko pramoninių prekių (nedetalizuota) už 2000 Rb., tada vėl grįžo į Panevėžį ir prekes pardavė už 6500 Rb. Panevėžyje abu buvo sučiupti, gavo 5 ir 2 metus lagerio⁷²⁴. 1948 m. vasarą Kaune nuteista šešių asmenų grupė (rusai, ukrainiečiai, lietuviai), kurie sistemingai Maskvoje pirko muilo akmenį (30 Rb. / kg.) ir vežė parduoti į Kauną (70-80 Rb. / kg.). Transportuoti prekes kolektyvui buvo patogų – vienas spekuliantų dirbo traukinio Kaliningradas – Maskva palydovu⁷²⁵. Kauno venerinių ligų dispanserio ūkio dalies vedėjui taip pat buvo patogų užsiimti išvežiojamąja spekuliacija – važinėdamas po įvairius Lietuvos miestus, jis pardavinėjo cukrų ir 1949 m. nuteistas 6 m. lagerio⁷²⁶. Kai kurios išvežiojamosios spekuliacijos sėkmingai trukdavo ir kelis metus: Marijampolės apskrities gyventoja 1947-1949 m. „vertėsi maisto produktų spekuliacija“ į Kaliningradą (5 metai lagerio)⁷²⁷. Tauragės apskrityje gyvenusi U. „kaip sistema užsiiminėjo spekuliacija“ 1948-1951 m. (važinėjo po Kaliningrado sritį, pirko pramonines prekes, jas parduodavo Tauragės aps. turguose). Ir jai visai netrukdė teistumas (1948 m. pagal BK 105 str. „Prekybos taisyklių pažeidimas“ buvo nubausta 2000 Rb. bauda) ar net septyni (!) sulaikymai spekuliuojant. Galiausiai, 1951 m. birželį U. nuteista 5 metams lagerio⁷²⁸, tiesa, po jautraus be tėvų likusių mažamečių U. vaikų malonės prašymo, LSSR ATP įkalinimą pakeitė lygtine 5 m. bausme⁷²⁹.

Žinoma, kritiškai žiūrint galima suabejoti išvežiojamosios spekuliacijos paplitimu – tyrime nepateikiant konkrečių šia praktika užsiėmusių spekuliantų skaičių, sunku spręsti apie reiškinio mastus. Visgi vien tai, kad toks praktikos modelis atitinka LSSR OBCHSS įvardijamą pagrindinę lietuviškosios spekuliacijos tendenciją, rodo šią praktiką buvus masiškai paplitusia: visą LSSR apraizgė didesni ar mažesni išvežiojamosios spekuliacijos ratai, dažniausiai išeinantys iš respublikos ribų. Šiuose ratuose judėjo milžiniški kiekiai įvairiausių produktų ir prekių – ir iš esmės

⁷²⁴ Žinios apie nuteistąjį K., in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 22, l. 245.

⁷²⁵ Nuosprendis, *ibid.*, b. 24, l. 49.

⁷²⁶ Nuosprendis, *ibid.*, b. 25, l. 235.

⁷²⁷ LSSR AUT 1949 m. rugsėjo 6 d. nutartis, *ibid.*, b. 30, l. 129.

⁷²⁸ Nuosprendis, *ibid.*, b. 80, l. 377.

⁷²⁹ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1952 m. vasario 8 d. posėdžio protokolo, *ibid.*, l. 371.

išvažiojamoji spekuliacija (kuri savo esme dažniausiai buvo „gryna spekuliacija“, neturinti ryšių su grobstytojais ar kitais ekonominiais nelegaliais) kompensavo sovietinės prekybos nelankstumą ir neoperatyvumą. Tik vienas „bet“: už savo veiklą, kuri vienaip ar kitaip leido sovietinės Lietuvos visuomenei sklandžiai funkcionuoti, keliaujantys spekuliantai buvo persekiojami ir siunčiami į lagerius.

Obuolių bylos. 1950 m. vasarį LSSR MGB pranešė apie pirmąsias itin stambias „obuolių bylas“: Kauno apskrities vartkoopsąjungos darbuotojai 1949 m. rudenį organizavo stambų obuolių supirkimą įvairiose LSSR apskrityse – iš viso, buvo supirkta ir Maskvos bei Leningrado kooperatyvinėms organizacijoms nusiųsta apie 600 tonų obuolių, vertę 1,73 mln. Rb. Nors, atrodo, toks sandoris įvyko tarp „socialistinio ūkio subjektų“, bet MGB vertinimu, tai pažeidė sovietinius įstatymus: 1949 m. rugpjūčio 8 d. priimtas SSRS MT nutarimas įvedė vieningas superkamąsias kainas žemės ūkio produktams, tuo tarpu, Lietuvos SSR turguose obuolių kainos buvo netgi mažesnės: jei visasąjunginė užperkamoji kaina buvo 2,5 Rb. už kg., tai Lietuvoje rinkos kaina tebuvo 80 kp. už kilogramą obuolių. Kauno vartkoopsąjungos darbuotojai ėmė klastoti pirkimo kvitus – įrašė, jog obuoliai pirkti po 3 Rb. / kg, kai faktiškai jie buvo pirkti už 0,8 Rb. Tokiu būdu, MGB vertinimu, grupė kombinatorių pagrobė iš valstybės apie 800 tūkst. Rb. 11 asmenų buvo areštuoti, o baudžiamojon atsakomybėn patraukti 35⁷³⁰. Už kelių savaitių pranešta apie demaskuotą gerokai mažesnio masto kombinaciją: Čekiškės kaimo parduotuvės (SELPO) vadovai įstaigos vardu užpirko vagoną obuolių, kurį nusiuntę į Leningradą, pardavė per pažįstamus asmenis „spekuliacinėmis kainomis“ – taip uždirbo 44 tūkst. Rb.⁷³¹

Nors paminėtos pirmosios „obuolių bylos“ labiau kalba apie grobstymą ir prekybos darbuotojų kombinacijas, bet jau netrukus obuolių supirkinėjimas ir gabenimas į Rusiją (ypač dažnai – į Leningradą) tapo periodiškai LSSR teismuose nagrinėjama spekuliacijos praktika. Į obuolių vežimą dažnai įsitraukdavo kolūkių pirmininkai – jiems buvo patogiu tokią prekybą pridengti kolūkio veikla ir dokumentais. 1951 m. Šiaulių srities teismas 7 m. lagerio nuteisė vieno Rokiškio rajono kolūkio pirmininką, pardavusį 230 kg. asmeniškai supirktų obuolių Dvinske (Daugpilis, Latvijos SSR)⁷³². 1953 m. kovą Kauno srities teismas 10 m. lagerio nuteisė vieno

⁷³⁰ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. vasario 28 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, R-754, ap. 13, b. 266, l. 5-7.

⁷³¹ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. kovo 11 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 10.

⁷³² Nuosprendis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 120, l. 277-278.

Žiežmarių rajono kolūkio pirmininką G., kuris iš kito kolūkio 1951 m. rudenį supirko 1280 kg. obuolių (2 Rb. / kg.) ir nuvežęs juos į Leningradą pardavė po 6-7 Rb. kg.⁷³³

Į obuolių vežimą įsitraukė ne tik kolūkių pirmininkai, bet ir iliniai verslūs piliečiai. Jurbarko rajono gyventojas B. su obuoliais važinėjo į Sovetską ir Rygą, o grįždavo atgal su ratais dviračiams (gavo 8 m.)⁷³⁴. Panevėžietė B. su bičiuliais sužaidė panašiai: supirko 3,5 t. obuolių, nuvežė į Leningradą ir pardavė už 5-6 rb. / kg. Grįžtant kolektyvas buvo sulaukytas – su krūva pramoninių prekių (gavo nuo 6 iki 10 m.)⁷³⁵. B. atžvilgiu malonės paprašė ir LSSR ATP deputatas A. Čiplys „Nuteista B. – Nuvežė į Leningradą vieną mašiną obuolių. Jai 50 metų. Našlė. Liko duktė viena. Duktė mokosi vid. mokykloje. Kiek aš žinau B. nėra spekuliantė. Spekuliavo pirmą kartą. Reiktų atsižvelgti“⁷³⁶. Atsižvelgė – atbuvusi vienerius metus (iš dešimties), B. buvo paleista lygtinai⁷³⁷.

Iš nuteistų obuoliautojų ir jų artimųjų malonės prašymų atsiskleidžia išsamesnis šio proceso vaizdas. „1953 m. buvo gan geras derlius mūsų sode, kur turime apie 50 obelaičių ir todėl kiti obuolių supirkinėtojai įkalbėjo mano vyrą važiuoti su jais į Leningradą parduoti savo obuolius ir tuo pačiu prisidėti prie jų už mašinos apmokėjimą“, – malonės prašyme rašė 6 metams nuteistojo N. žmona⁷³⁸ (malonė suteikta⁷³⁹). 6 metams nuteistas V. „tikrąją įvykių eigą“ aprašė taip: „1953 metais rugsėjį aš buvau pas du (2) kolūkiečius aplinkiniam metam savo šeimos reikalų nupirkęs bendrai 700 kg. obuolių, bet laikui bėgant pastebėjau, kad šie obuoliai pradėjo gesti. Tai tais 1953 m. spalį mėn. 15 d. aš paėmęs sunkvežimį obuolius nuvežiau į Leningradą parduoti, kad obuolių sezono metu vietoje tokį kiekį obuolių nebuvo galimybės staiga parduoti, o dėl jų gedimo ilgiau laukti taip pat nebuvo galima. Tai man padarius, 1953 metais gruodžio 2 d. buvo sudaryta už tai man kaltinamoji byla“. V. nuoširdžiai atgailavo ir teigė supratęs sovietinės ūkio politikos esmę: „<...> viską aš prisipažįstu Jums ir pažadu, kad toliau ir didžiausius nuostolius aš turėsiu, bet tokių nusikaltimų aš nepakartosiu“⁷⁴⁰ (malonė suteikta⁷⁴¹). „Mano

⁷³³ LSSR AUT 1953 m. kovo 31 d. nutartis, *ibid.*, b. 274, l. 202-204.

⁷³⁴ Žinios apie nuteistą B., *ibid.*, b. 192, l. 230.

⁷³⁵ Nuosprendis, *ibid.*, b. 208, l. 54-56.

⁷³⁶ LSSR ATP deputato A. Čiplio raštelis prie medžiagos apie nuteistą B., *ibid.*, l. 49.

⁷³⁷ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1954 m. gruodžio 20 d. posėdžio, *ibid.*, l. 46.

⁷³⁸ Nuteistojo N. žmonos malonės prašymas, *ibid.*, b. 205, l. 109-110.

⁷³⁹ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1954 m. gruodžio 20 d. posėdžio, *ibid.*, l. 106.

⁷⁴⁰ Nuteistojo V. malonės prašymas, *ibid.*, b. 196, l. 158.

⁷⁴¹ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1954 m. gruodžio 20 d. posėdžio, *ibid.*, l. 154.

sūnus atsižymėjo sąžiningumu ir darbštumu, niekad blogu nebuvo pastebėtas. Jis, deja, buvo įveltas į tą bangą spekuliacinio obuoliais, kuri buvo būdinga Ukmergės rajone, 1953 m., rudenyje“, – rašė 7 metams nuteisto K. tėvas⁷⁴² (malonė suteikta⁷⁴³).

„Spekuliacinio obuoliais bangos“ tęsėsi nuo 5 deš. pabaigos per visą 6 dešimtmetį. Obuolių auginimas Lietuvoje ir pardavimas didžiųjų miestų turguose ilgainiui įgavo tokias organizuotas formas, kad buvo fiksuojama kolūkinių sodų nuoma už nemenkas sumas (10 tūkst. Rb.) (1954 m. Linkuvos r.)⁷⁴⁴ ar net sodų pirkimas urmu (pavyzdžiui, 4 sodus iškart) ir sargų jiems saugoti samdymas (1955 m. Širvintų r.)⁷⁴⁵. Galima teigti, kad „obuolių bylos“ nusistovėjo kaip specifinė išvežiojamosios spekuliacijos atšaka, LSSR gyventojams būdinga ekonominė praktika.

Paleidžiamoji spekuliacija. Jei išvežiojamoji spekuliacija dažniausiai būdavo „gryna spekuliacija“, kai spekuliantai už savo lėšas įgydavo parduodamas gėrybes, tai kita paplitusi praktika – paleidžiamoji spekuliacija – bylodavo apie spekuliantų ryšį su grobstytojais, veikiančiais tam tikrose gamyklose, ūkio objektuose. Paleidžiamoji spekuliacija – tai kai tam tikroje vietovėje veikiantys spekuliantai išparduoda („paleidžia“) iš vietos fabriku išgrobstyta produkcija.

Dar 1948 m. kovą Bartašiūnas pranešė Gedvilui apie Kauno tabako fabrikuose „Kova“ ir „Zefyr“ egzistuojančią praktiką kiekvienam darbuotojui pamainos pabaigoje išduoti 25 papirosus. Žinoma, darbuotojai pasiimdavo gerokai daugiau – vienąsyk netikėtai patikrinus fabriko „Kova“ budinčią pamainą, pas darbuotojus rasta 20,5 tūkst. (820 pakelių) pagrobų papirosų. Pavogtus rūkalus darbuotojai neretai parduodavo spekuliantams – pavyzdžiui, tą patį kovą viename Kauno turgų sulaikyti spekuliantai papirosais (vyras ir žmona), pasirodo, turėjo ryšius su eile „Zefyr“ darbininkų, iš kurių supirkdavo grobį. Panašiai buvo ir su produkcija, gaminama fabrikuose „Liepsna“ (degtukai) ir „Aleksotas“ (stiklo gaminiai). Duonos kepykloje Nr. 1 buvo leidžiama po naktinės pamainos išsinešti po kepalą duonos. „Tokia eilėje Kauno fabriku ir gamyklų įsivyravusi praktika padeda grobstyti socialistinę nuosavybę, daro didelę žalą valstybei ir gali privesti prie to, kad kovojant su grobstymu ir spekuliacija didelė dalis darbininkų bus areštuoti“, – samprotavo LSSR Vidaus Reikalų ministras Bartašiūnas⁷⁴⁶.

⁷⁴² Nuteistojo K. tėvo malonės prašymas, *ibid.*, b. 214, l. 64-65.

⁷⁴³ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1955 m. sausio 13 d. posėdžio, *ibid.*, l. 56.

⁷⁴⁴ Žinios apie nuteistąją M., *ibid.*, b. 246, l. 180.

⁷⁴⁵ Žinios apie nuteistąjį S., *ibid.*, b. 292, l. 1.

⁷⁴⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. kovo 12 d. raštas LSSR MT

Nepaisant tokių įspėjimų, panašios praktikos buvo tęsiamos ir vėliau – 1949 m. rugsėjį Bartašiūnas pranešė apie tekstilės fabriko „Lima“ (Kaunas) vadovų inicijuotą kombinaciją: pagaminus 12 tūkst. metrų nekokybiškos tekstilės, vadovai norėdami išvengti atsakomybės, 1023 metrus medžiagos pigiai „išpardavė“ darbuotojams (darbuotojai už tai „susimokėjo“ 2-3 mėn. negaudami atlyginimo), kad šie galėtų medžiagas realizuoti patys – „spekuliacinėmis kainomis“⁷⁴⁷. Tais pačiais metais ne ką paprastesnės kombinacijos atskleistos Vilniuje: pradedant nuo grobstytojų-namudininkų-spekulantų sąveikos Eidukevičiaus vardo odų kombinate (fabriko sargyba grobstė odas, pardavinėjo jas namudininkams, kurie iš šių siuvo avalynę ir odinius paltus, kurie, suprantama, buvo pardavinėjami turguose) ir baigiant „cechovikų“ veiklos apraška stiklo fabrike „Raudonoji žvaigždė“ (su gamyklos direktoriaus žinia būdavo sudaromas nuo apskaitos nuslėptas medžiagų perviršis, iš kurio buvo gaminami stiklai lempoms, grafinai ir kitos didelę paklausą turinčios prekės, kurios buvo išdalinamos darbininkams kaip atlyginimo dalis, o taip pat realizuojamos turguje – per gamyklos tiekimo skyriaus viršininką)⁷⁴⁸. 1950 m. demaskuotas dar smagesnis atvejis: Vilniaus likerio-degtinės gamykloje veikusi grobstytojų grupė vogė spiritą, namuose skiedė jį vandeniu, pilstė į butelius, antspaudavo vašku (vietoje antspaudu naudojo 3 ir 5 kap. monetas) ir pardavinėjo per miesto gastronomo parduotuvę Nr. 3, taip nuo kiekvieno parduoto butelio turėdami 10 Rb. pelno. Laikotarpiu nuo 1949 m. rugpjūčio iki 1950 m. kovo, taip išparduota apie 500 l. pagrobto spirito⁷⁴⁹. Pastarasis pavyzdys išvis paradoksalus – „paleidžiamosios spekuliacijos“ vykdytoju šioje schemeje tampa valstybinės prekybos parduotuvė: į oficialiąją rinką nežinant sugrįžta tai, kas iš jos buvo pagrobta – tiesa, grobstytojams ir spekuliantams pasilikus savo dalį.

Atvejų, kai tam tikrose gamyklose dirbę grobstytojai užmegzdavo ryšius su spekuliantais, galima vardinti gausybę – tokia grobstytojų-spekulantų sąveika buvo plačiai paplitusi. Kaip iliustraciją galima pateikti vadinamąją „*spausdintojų bylą*“.

1953 m. kovo mėn. Kauno OBCHSS gavo žinių, jog kauniečiai vyras ir žmona savo bute ilgą laiką užsiima keista gamyba: spausdina tuščius

pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 143, l. 59-60.

⁷⁴⁷ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. rugsėjo 19 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 205, l. 18-19.

⁷⁴⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. rugsėjo 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 32-36.

⁷⁴⁹ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. balandžio 6 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 103, l. 179-180.

paketus, skirtus supakuoti aniliniams dažams. Paketai buvo spausdinami dviem specialiai pagamintomis klišėmis – viena jų imitavo Maskvoje veikusio Stalino vardo chemijos fabriko etiketę, kita – Rygos chemijos fabriko etiketę. Po to suklastotus paketus pora parduodavo bendrininkams – kad jie šiuos užpildytų pagrobtais iš vienos Kauno gamyklos dažais. Gavus tokią informaciją, Kauno OBCHSS nuspręsta užverbuoti poros samdytą ir jų namuose gyvenusią tarnaitę (!). Per šią buvo nustatyti 15 asmenų, kurie pirkdavo iš spausdintųjų suklastotus paketus, pripildydavo juos dažų ir parduodavo Kauno, Vilniaus, Alytaus, Prienų, Marijampolės ir kt. miestų prekybos organizacijų (iš viso – 15) darbuotojams. OBCHSS stebėjo spausdintojus ir platintojus iki 1953 m. liepos 29 d., kada Gardine (BSSR) buvo sulaikyti du iš platintojų – tada OBCHSS nusprendė čiupti visą grupuotę. Per rugpjūtį buvo areštuota 15 asmenų, atliktos kratos, iš 45 skirtingų parduotuvių Lietuvoje paimti daugiau kaip 41 tūkst. suklastotų anilinių dažų paketų – tame tarpe apie 2 tūkst. tokių paketų buvo išimti iš „Glavchimsbito“ (organizacijos, kuri oficialiai prekiaavo chemijos pramonės produktais – D. I.) parduotuvės sandėlio Vilniuje⁷⁵⁰ – net ten, kur tikrai turėjo atskirti, kad dažai suklastoti, neatskyrė (arba nenorėjo atskirti).

1953 m. spalį aukščiausiai respublikos valdžiai raportuota apie bylos išdavas: iš viso, suklastoti paketai su aniliniiais dažais buvo rasti daugiau kaip 25 iš 50 LSSR rajonų parduotuvėse, o rastų ir iš prekybos išimtų dažų pakuočių skaičius jau išaugo iki 95 tūkst. Valstybei padaryta žala įvertinta sąlyginai nedaug – apie 200 tūkst. Rb. Kalbant apie prielaidas tokiam grobstymui, paaiškėjo, kad Kaune toks masinis dažų grobstymas tapo įmanomas dėl technologinio proceso specifikos tekstilės audinių gamyklose (Maskvoje buvo naudojami specialūs dažymo būgnai, kuriuose dažai galėjo būti panaudojami tik vieną kartą, o Kaune dažymas vyko specialiose voniose – kur buvo galima dažus naudoti kelis kartus, taigi, dalį dažų darbuotojai „sutaupydavo“)⁷⁵¹. LSSR MVD vadovybė „spausdintojų bylos“ atskleidimu labai didžiavosi, siekė, kad devyni LSSR milicijos darbuotojai, tyrę šią bylą, būtų apdovanoti SSRS Vidaus Reikalų ministro⁷⁵².

Įdomiausia tai, kad 1953 m. nuskambėjusi „spausdintojų byla“ nebuvo pirma stambi byla, kilusi Kaune ir susijusi su dažų grobstymu bei

⁷⁵⁰ LSSR Vidaus Reikalų ministro pavaduotojo Kismino 1953 m. rugpjūčio 28 d. specialus pranešimas SSRS MVD Milicijos valdybos viršininkui Stachanovui, in: LYA, f. V-100, ap. 1, b. 8, l. 31-36.

⁷⁵¹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Vildžiūno 1953 m. spalio 10 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, ibid., b. 9, l. 74-78.

⁷⁵² LSSR Vidaus Reikalų ministro pavaduotojo Kismino 1953 m. spalio 29 d. raštas LSSR MVD Milicijos valdybos viršininkui Stachanovui, ibid., b. 8, l. 52-53.

spekuliacija: pasirodo, kad dar 1951 m. grupė Kauno spekuliantų (13 asmenų) supirkinėjo dažus, maišė juos su druska (2-3 kg, dažų tekdavo 7-8 kg. druskos) kraudavo šį mišinį į to paties Maskvos Stalino vardo dažų kombinato (o taip pat Rygos chemijos fabriko) pakuotes (iš kur tas pakuotes gavo, nuosprendyje nutylima), kurias platino per parduotuves. Visi kaltinamieji buvo nuteisti bausmėmis iki 10 m. laisvės atėmimo⁷⁵³. Didžioji „spausdintojų byla“ buvo padalinta į kelias atskiras, mažesnes bylas – vienoje buvo teisiamas dalis spekuliantų (nuteisti iki 6 m. laisvės atėmimo)⁷⁵⁴, kitoje – „spausdintojai“ ir likę spekuliantai (iki 8 metų)⁷⁵⁵.

Tokie atvejai kaip „spausdintojų byla“ gerai iliustruoja „paleidžiamosios spekuliacijos“ tendencijas Lietuvos SSR: tiek masinį reiškinio (išgrobstyto produkcijos paleidimo į „juodąją rinką“) paplitimą, tiek jo brandą iki itin sudėtingų kombinacijų: nuo banalaus iš fabriko su vadovybės išneštų papirosų pardavinėjimo gatvėse 1948 m. išaugta iki sudėtingų grobstymo, klastojimo, spekuliacijos (ir, maža to – per oficialias parduotuves) schemų – kaip „spausdintojų byla“ 1953 m.

Spekuliantų-namudininkų sąveika. Dažnai spekuliantai turėjo ryšių su namudininkais – pagrindiniais tam tikros produkcijos gamintojais. Kalbant apie namudininkus, reikia pasakyti, kad jie negamino nelegalios produkcijos šiuolaikiniu supratimu: namudininkai dažniausiai užsiėmė kailių išdirbimu ar batsiuvyste. Tai, kad tokios veiklos jie negalėjo vykdyti legaliai – o negalėjo po to, kai 1947 m. vasarą tokios verslo rūšys buvo LSSR MT nutarimu uždraustos – buvo sovietinės ekonominės sistemos ypatybė, stumianti gausybę smulkių amatininkų už įstatymo ribų. Įkliuvę namudininkai buvo teisiami pagal tuo metu veikusio BK 99 str. („Vertimasis nelegaliu verslu“), numaćiusio iki dviejų metų laisvės atėmimo bausmę.

Namudininkai dažnai buvo priversti užmegzti ryšius su spekuliantais – kol vieni užsiėmė gamyba, kažkas turėjo užsiimti pardavimu (arba aukoti gamybos laiką irba kokybę). 1948 m. pradžioje emvėdistai pastebėjo Kauno miesto turguose prekiaujant namudinės gamybos papirosais. Šia prekyba dažniausiai užsiimdavo paaugliai. Pradėjus aiškintis, tapo žinomos devynios namudinės papirosų dirbtuvės – šių savininkai supirkdavo turguose pardavinėjamus tabako pusfabrikačius (pardavinėjamus jau minėtų fabriku „Kova“ ir „Zefyr“ darbuotojų), slapčia gamino įvairių rūšių papirosus ir pardavinėjo juos turguose. 10 asmenų, susijusių su šiais verslais, buvo

⁷⁵³ Nuosprendis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 169, l. 90-97.

⁷⁵⁴ Nuosprendis, ibid., b. 255, l. 167-170.

⁷⁵⁵ LSSR AUT 1954 m. balandžio 27 d. nutartis, ibid., b. 231, l. 151-153.

areštuoti⁷⁵⁶. Vėlesniais metais namudinių popirosų gamyba ir platinimas Kaune tęsėsi, o kartais teisiamųjų suole atsidurdavo niekuo dėti asmenys: 1949 m. balandį Kauno miesto Lenino rajono liaudies teismas 5 metams (inkriminuota dar ir spekuliacija) nuteisė S., kurios bute rasti 4500 namudinės gamybos popirosų⁷⁵⁷. Nuteistosios duktė pateikė malonės prašymą LSSR ATP. Malonės prašyme akcentavo aplinkybę, jog jų name šiaip jau gyveno 18 gyventojų. Viena gyventojų – pilietė M., buvo buvo paprašiusi S. sandėliuko savo daiktams susidėti – tame sandėliuke ir rasti nelemtieji popirosai, o M. teisiama kažkodėl nebuvo⁷⁵⁸. Panašu, tokie argumentai LSSR ATP padarė įspūdį ir 1950 m. kovą S. buvo paleista lygtinai⁷⁵⁹.

1948 m. balandį Kaune sučiupta stambi pagrindinė trikotažo siuvykla – stambiais kiekiais (1,5 t.) buvo grobstomi siūlai iš valstybinių įmonių, namuose išsaugotomis staklėmis buvo gaminami trikotažo dirbiniai, pardavinėjami turguje⁷⁶⁰. Ne visada emvėdistams pavykdavo užčiupti „pilną schemą“: kartais užčiupti pavykdavo tik grobstytojus ir spekuliantus, bet ne namudininkus (ir atvirkščiai). 1949 m. balandį Kaune sučiupti trys grobstytojai, dirbę malūne Nr. 4: pagrobtus miltus jie parduodavo spekuliantei G., kuri per savo du bendrininkus parduodavo miltus pagrindiniams kepėjams – tiems, kurie namie kepė įvairias bandeles ir parduodavo turguose. Namudininkų užčiupti emvėdistams nepavyko⁷⁶¹ ir tai leidžia spėti, kad namudinės bandelės toliau buvo kepamos, tik produktai įgyjami kitais keliais. Lygiai po metų – 1950 m. balandį – Kauno milicija surengė namudininkų gaudymo akciją: likviduotos dvi pagrindinės šokolado dirbtuvėlės ir septynios gaminusios guminių apavų. Areštuoti tiek spekuliantai, tiek namudininkai. Tik „grobstymo kanalus“ nustatyti pavyko ne visus – apsiribota nustatymu, kad kakavą pagrindiniai šokolado meistrai pirko iš gamyklos „Ramunė“ darbuotojų: konkretūs grobstytojai nerasti. Iš „Ramunės“ darbuotojų namudininkai pirko ne tik kakavą ar foliją įpakavimams, bet ir šokolado etiketes⁷⁶² – imituojant esamą, „socialistinio ūkio sektoriuje“ pagaminamą

⁷⁵⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. kovo 1 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 143, l. 51-52.

⁷⁵⁷ Nuosprendis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 35, l. 170.

⁷⁵⁸ Nuteistosios S. dukters malonės prašymas, *ibid.*, l. 169.

⁷⁵⁹ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1950 m. kovo 28 d. posėdžio, *ibid.*, l. 165.

⁷⁶⁰ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. balandžio 10 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 144, l. 5-6.

⁷⁶¹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. balandžio 16 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 201, l. 96.

⁷⁶² LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. balandžio 19 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 82, l. 242-

produktą, namudininkai ilgiau galėjo likti nedemaskuoti.

Žvelgiant į LSSR ATP svarstytus nuteistų namudininkų (ir jų artimųjų) malonės prašymus, susidaro įvairialypės pogrindinės gamybos panorama: Kaune be paminėtų gaminių dar buvo paplitusi namudinių skarelių gamyba ir kailių išdirbimas. Vilniuje dominavo namudinė avalynės ir kailinių gamyba. Po visą LSSR buvo paplitęs avikailių išdirbimas. Šiaurės Lietuvoje – naminio alaus gamyba⁷⁶³. Tarp atskirų pogrindinės gamybos atvejų verta paminėti „Jaunystės muilo“ gamintojo istoriją (1943-1948 m. gamino ir keliaudamas po Lietuvą turguose pardavinėjo savo gamybos muilą su originaliu antspaudu – „Jaunystės muilas“. Teismas tokią veiklą įvertino 2 m. lagerio⁷⁶⁴), rektifikavimo aparatus gaminusių ir spiritą rektifikavusių kauniečių bylą (pagamino ir už 5000 Rb. pardavė du aparatus, su vienu jų buvo gaminamas likeris, 1951 m. grupė buvo nuteista, 6 iš 10 teisiamųjų gavo maksimalias įmanomas už spekuliaciją bausmes – 10 metų⁷⁶⁵). Šalia tokių, gan sudėtingų namudinės gamybos atvejų, galima paminėti ir mažareikšmius, atskleidžiančius sovietinės sistemos absurda: 1951 m. nuteista mergina, esą besivertusi mokamu keleiviu išvežiojimu po Lietuvą – 1 m. lagerio ir automobilio „Pobeda“ konfiskacija⁷⁶⁶; 1952 m. Vilniuje 24-erių būsimoji siuvėja nuteista 2 m. lagerio už tai, kad nudažė senas kojines, iš jų pasiuvo naktinukus ir pardavė turguje⁷⁶⁷; 1954 m. pavasarį Kaune nuteista moteris, įsigijusi kelias dešimtis kaproninių kojinių, jas nudažiusi ir pardavinėjusi – norėjo pajvairinti nykų sovietinį asortimentą. Teismas jos gyvenimą pajvairino 5 m. lagerio⁷⁶⁸.

Žvelgiant į aukščiau paminėtus atvejus, gali kilti klausimas kokių pagrindu vienais atvejais už nelegalią namudinę gamybą buvo taikomas BK 99 str. („Vertimasis nelegaliu verslu“, laisvės atėmimas iki 2 m.), o kokių atveju – BK 107 str. („Spekuliacija“ – iki 10 m.). Iš eilės atvejų galima susidaryti įspūdį, kad esminiu skirtumu buvo tai, ar naminė gamyba buvo vykdoma iš savos medžiagos, ar iš nusipirktos (net ir legaliu būdu). Jei kalbant apie naminius aludarius, ši perskyra gana aiški (pavyzdžiui, 1951 m. vienas Biržų rajono gyventojas nuteistas 8 m. pagal BK 107 str., nes gamino ir pardavinėjo alų iš turguje pirktų runkelių⁷⁶⁹, o naminiai aludariai, kurie alų

245.

⁷⁶³ D. Indrišionis, *Sovietų režimo... op. cit.*, p. 91.

⁷⁶⁴ LSSR AUT 1948 m. gegužės 21 d. nutartis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 17, l. 97.

⁷⁶⁵ Nuosprendis, *ibid.*, b. 152, l. 36-38.

⁷⁶⁶ Nuosprendis, *ibid.*, b. 70, l. 341.

⁷⁶⁷ Žinios apie nuteistąją U., *ibid.*, b. 104, l. 66.

⁷⁶⁸ Nuosprendis, *ibid.*, b. 253, l. 175.

⁷⁶⁹ Nuosprendis, *ibid.*, b. 93, l. 235.

virė iš savų produktų, buvo teisiama pagal BK 99 str.), tai, kalbant apie pagrindinius batsiuvius ar siuvėjus, sovietinių teismų logiką sunkoka suprasti – vienais atvejais BK 107 str. nebuvo taikomas (pavyzdžiui, 1950 m. vienas Vilniaus gyventojas (dirbęs įmonėje batsiuviu) nuteistas 1 m. pagal BK 99 str., nes turguje supirkdavo odas, siūdavo iš jų batus ir pardavinėjo – taip pat turguje; teismo nuosprendyje paaiškinta taip: „kad teisiამასis būtų užsiiminėjęs spekuliacija, nenustatyta, o tik jis siuvo batus neturėdamas leidimo iš finansų skyriaus ir pardavinėjo ją turguose“⁷⁷⁰), o kitais, visai analogiškais – buvo (pavyzdžiui, 1952 m. viena Kauno gyventoja (niekur nedirbusi) nuteista 7 m. pagal BK 107 str., nes „pasipelnymo tikslu supirko įvairios rūšies siūlus, siuvo iš jų kostiumus ir paltus, pardavinėjo turguose“⁷⁷¹).

Žinoma, galima kelti hipotezes, jog turguose, tikėtina, valstiečių parduodamos odos buvo legali prekė, o siūlai (tikėtina, pagrobti iš „socialistinio ūkio sektoriaus“) – ne; galima būtų svarstyti, kad batsiuovys, nors užsiimantis privačia, taigi, ir nelegalia, praktika, yra gerokai mažiau „spekuliacinis“ elementas nei niekur nedirbanti, kostiumus ir paltus slapčia siuvanti siuvėja – nepaisant visų šių svarstymų, susidaro įspūdis, kad panašiose bylose spekuliacijos pripažinimas įrodyta veika, buvo iš esmės sovietinių liaudies teismų diskrecija. Pasitaikė atvejų, kai liaudies teismų (I-os instancijos) pritaikytą BK 107 str. naikindavo LSSR AUT (kasacinė instancija) ir palikdavo tik BK 99 str. Pavyzdžiui, LSSR AUT 1949 m. pakeitė Kauno apskrities III liaudies teismo nuosprendį, kuriuo Š. buvo nuteista pagal BK 107 str. 5 metams lagerio (pirko miltus, kepė bandeles, parduodavo turguje). LSSR AUT perkvalifikavo į BK 99 str., nes „kiek liečia bulkučių gamybą ir pardavimą nusikaltimas atitinka BK 99 str. Kad ji prekiautų kitomis prekėmis nenustatyta“⁷⁷². Tokių atvejų buvo ir daugiau – tai leidžia spręsti, kad teismai plačiai suvokė BK 107 str. („Spekuliacija“) sampratą ir ją kartkartėmis taikė ten, kur LSSR AUT vertinimu, spekuliacijos nebūta.

Kai kurie suinteresuoti asmenys į šį teisinį disonansą įsigilindavo ir malonės prašymuose atskleisdavo nuosprendžių nepagrįstumą. 1953 m. gegužę liaudies teismas 10 m. už spekuliaciją nuteisė K., kuri „iš nenustatytų asmenų“ įsigijo verpalus ir iš jų namie gamino audinius, kuriuos parduodavo Vilijampolės turguje⁷⁷³. „Jeigu sutikti su tokiu teismo motyvavimu, tai iškyla klausimas, kur teismas randa K. veiksmuose spekuliaciją (spekuliacines kainas ir naminių audinių savikainą)“;– malonės prašyme rašė K. vyras.–

⁷⁷⁰ Nuosprendis, *ibid.*, b. 90, l. 31.

⁷⁷¹ Nuosprendis, *ibid.*, b. 112, l. 187.

⁷⁷² LSSR AUT 1949 m. balandžio 15 d. nutartis, *ibid.*, b. 22, l. 69.

⁷⁷³ Nuosprendis, *ibid.*, b. 226, l. 158-159.

„Jeigu K. pirkdavo žaliavą ir iš jos padarydavo fabrikatą ir tą fabrikatą parduodavo, tai jokios spekuliacijos žymių čia nėra, nes ji gaudavo pinigus už savo įdėto darbo vertę“. Toliau sekė K. vyro nuoseklus išaiškinimas koks pagal BK yra 107 str. („Spekuliacija“) apibrėžimas, objektas, objektyvioji pusė, o taipgi matyti, kad malonės prašymo autorius gelbėdamas žmoną pasigilino į sovietinės teisės šaltinius (cituoti 1938-1940 m. SSRS AUT nutarimai, suprobleminantys BK 107 str. turinį ir teigią, kad pasitaiko, jog spekuliaciją nepagrįstai nuteisiami asmenys pardavę atsitiktinius daiktus, o taip pat kolūkiečiai ir pavieniai valstiečiai už savo ūkio gaminių pardavimą, o taipgi naminiai gamintojai, parduodą savo verslo gaminius) ir galiausiai tvirtai konstatavo: „K. veiksmuose spekuliacijos žymių nėra – nėra to paties daikto pirkimo ir jo perpardavimo, iš kurio ji turėtų pelną. K. jeigu ir būtų pardavusi savo rankomis pagamintą daiktą, tai būtų gavusi tik atlyginimą už įdėtą darbą“⁷⁷⁴. Nors galima suabejoti, ar tokį argumentuotą malonės prašymą galėjo parašyti eilinis pilietis (tikėtina išsami advokato konsultacija), tačiau nesudėtinga kalba buvo demaskuotas sovietinių teismų praktikos namudininkų ir spekuliantų bylose prieštaravimas: iš esmės nebuvo aiškių kriterijų, kuriais remdamiesi teismai turėjo skirti namudininkų veiklą nuo spekuliacijos – ir, panašu, kad tokiais atvejais remtasi papildomais („socialiniais“) veiksniais, pavyzdžiui, kad teisiამasis „nedirbo naudingo darbo“, supirkinėjo žaliavas „iš nenustatytų asmenų“, „pardavinėjo jas turguje“, „turėjo iš to pelną“. 1955 m. sausį LSSR ATP suteikė K. malonę – bausmę sumažino iki 5 metų ir išsyk paleido iš įkalinimo lygtinai⁷⁷⁵. Šioje vietoje eilinį kartą galima pastebėti paradoksalią sovietinės sistemos savybę: kaip matyti iš aukščiau aptartų spekuliantų bylų ir malonės prašymo atvejų, akivaizdu, kad viena vertus sovietiniai teismai lengva ranka dalino griežtus nuosprendžius, siūsdavo už menkareikšmes veiklas pričiuptus ekonominius nelegalus į lagerius, tačiau tuo pat metu, pateikus malonės prašymą LSSR ATP, po sąlyginai trumpo bausmės atlikimo laiko (1-2 metų), nuteistieji galėjo tikėtis malonės. Situacija atrodo net paradoksaliai: 10 metų lagerio nuteistas spekuliantas, praėjus pusantrų metų, galėjo išsiprašyti laisvę. Šis sovietinių teismų ir LSSR ATP sąveikos disonansas, deja, istoriografijoje dėmesio nėra sulaukęs ir, manytina, vertas atskiرو tyrimo.

Ne tik atitinkami BK straipsniai, numatantys atsakomybę už spekuliaciją ir vertimąsi nelegaliu verslu, buvo glaudžiai (ir netgi neišnarpliojamai) susiję – glaudžiai susijusios buvo ir pačios praktikos: vienaip ar kitaip namudininkai buvo priversti arba sietis su grobstytojais irba

⁷⁷⁴ Nuteistosios K. vyro malonės prašymas, *ibid.*, l. 156-157.

⁷⁷⁵ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1955 m. sausio 13 d. posėdžio, *ibid.*, l. 146.

spekulantais (įgyjant žaliavas irba jas parduodant), arba patys grobstyti bei spekuliuoti. Sovietinių „tardymo organų“, teikusių kaltinamąsias išvadas, o taipgi ir teismų, skelbusių apkaltinamuosius nuosprendžius, negebėjimas aiškiai skirti kada namudininkų veikla įgyja spekuliacijos požymius, darsyk irodo išskirtinai glaudų šių ekonominių praktikų persipynimą.

Naminės spekuliantai. Itin paplitusi praktika aprašomuoju laikotarpiu – naminės spekuliacija. Dera suvokti skirtumą tarp naminės spekulianto ir naminės platintojo: pastarasis turėjo būti ir degtindarys (t. y. ir varė naminę, ir pardavinėjo), o naminės spekuliantas tebuvo perpardavinėtojas: užmezgęs ryšius su degtindariu, įgydavo jo produkciją ir pardavinėdavo – dažnai miestuose (ten kur degtindarystė neįmanoma dėl konspiracinių sumetimų).

Naminės spekuliantų veiklą geriausiai atskleidžia liaudies teismų nuosprendžiai ir nuteistųjų (bei artimųjų) malonės prašymai. Kartais iš pastarųjų dokumentų galima suabejoti sovietinių teismų nustatytomis aplinkybėmis. Pavyzdžiui, 1948 m. birželį nuteista už naminės spekuliaciją Raseinių aps. gyventoja R. (6 metai lagerio), o jos vyras malonės prašyme rašė, kad buvo suruošę vestuves ir, kadangi Raseinių kooperatyve valstybinės degtinės nebuvo, įsigijo 13 l. naminės, kurios per vestuves išgerta tik 5 l., o dalį (3 l.) likusios naminės pardavė kaimynams, jokie sistemingo spekuliacijos namine nebuvo⁷⁷⁶. Teismo nuosprendis iš esmės tai patvirtino – kad naminė parduota po vestuvių, trims kaimynams⁷⁷⁷. 1949 m. balandį LSSR ATP malonės prašymą patenkino ir R. visiškai atleido (kas labai iškalbinga – D. I.) nuo bausmės⁷⁷⁸. Iš kito malonės prašymo galima spręsti, kad neretu atveju naminės spekuliacija buvo užsiimama iš skurdo. „Piktybinė spekuliantė – Ne! Tai gyvybinės egzistencijos palaikymo instinktas, tai susidariusios sunkios materijalinės sąlygos, tai nemokėjimas išsisukti iš padėties, iš susidariusio blogumo. Ką gi aš turėjau daryti? Du vaikai: 10 metų ir 8 mėnesių, sena motina, vyras pradėjo gerti ir iš jo gaunamos 450 rb. algos, man netekdavo nei kapeikos. Nesugebėjau galvoti, kad darau žalą valstybei. Nesupratau, kad skriaudžiu piliečius geriančius samagoną“,– rašė 5 metams už naminės spekuliaciją 1954 m. pavasarį nuteista Sedos r. gyventoja B.⁷⁷⁹. LSSR ATP lygtinai atleido B. nuo bausmės⁷⁸⁰. Naminės spekuliacija dažniausiai užsiimdavo moterys, taigi, kai kurie malonės prašymai būdavo

⁷⁷⁶ Nuteistosios R. vyro malonės prašymas, *ibid.*, b. 20, l. 79.

⁷⁷⁷ Nuosprendis, *ibid.*, l. 80.

⁷⁷⁸ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1949 m. balandžio 21 d. posėdžio, *ibid.*, l. 76.

⁷⁷⁹ Nuteistosios B. malonės prašymas, *ibid.*, b. 220, l. 193.

⁷⁸⁰ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1955 m. sausio 13 d. posėdžio, *ibid.*, l. 190.

labai greitai patenkinami, ypač jei juose akcentuotas be motiniškos priežiūros likusių vaikų aspektas, 1951 m. birželį Utenos liaudies teismui 5 metams nuteisus naminės spekuliantę Ž. (6 vaikų motiną), LSSR ATP ją nuo baismės visiškai (net ne lygtinai) atleido po pusantro mėnesio – 1951 m. liepos pabaigoje⁷⁸¹.

Verta pastebėti specifinį šios nelegalios ekonominės praktikos bruožą: naminės prekyba dažniausiai vykdavo tarp pažįstamų asmenų, taigi, tie patys vakarykščiai pirkėjai dėl įvairių asmeninių nesutarimų (pavyzdžiui, per didelės kainos, prastos kokybės samanės) galėjo tapti šiandienos pranešėjais ir rytojaus liudininkais teisme. 1951 m. Vilniuje svarstyta naminės spekuliantės Č. byla: Žvėryne gyvenusi moteris supirkinėjo iš valstiečių samaną (po 20-25 Rb. / l.) ir pardavinėjo iš savo namų (po 30 Rb. / l.). Teisme liudininkais tapo trys asmenys, pirkę iš jos samaną (kaip galima suprasti – kaimynai)⁷⁸². 1952 m. Vilniuje nuteista R. veikė tuo pačiu modeliu: pirko naminę iš atvykstančių valstiečių, veiklą vykdė nuo 1948 m., pardavinėjo po 28-30 rb. / l.⁷⁸³. 1951 m. nuteistos Šilutės gyventojos V. vaikai tvirtino, kad namuose kratos metu rasti 12 litrų samanės priklausė ne jai, nes „milicija jį (kanistrą su samane – D.I.) atnešė iš gatvės pusės, o be to, buvo turgaus diena“, o motiną apkalbėję „keletas liudytojų-kerštininkų“⁷⁸⁴ – šie teisme tvirtino naminės pas V. pirkę „keliasdešimt kartų“ nuo 1947 m. Kaina – 32 rb. / l.⁷⁸⁵. 1951 m. teisiant Marijampolės gyventoją K., teisme liudijo asmenys „ne kartą pirkę iš jos samagoną“, kurį K. įgijo iš „įvairių valstiečių pigesnėmis kainomis“, o parduodavo po 24 Rb. / l.⁷⁸⁶ Jiezne gyvenę sutuoktiniai S. pirko samaną iš pažįstamo degtindario P. (10 Rb. / l.) ir 1948-1949 m. laikotarpiu pardavinėjo po 15-16 Rb. / l. Vyras ir žmona gavo 6 ir 5 metus (BK 107 str.), degtindaris – 6 metus (pagal SSRS ATP 1948 m. įsaką)⁷⁸⁷. Panašių pavyzdžių galima įvardinti daugybę – jie iliustruoja dominuojantį naminės spekuliacijos modelį: šia praktika užsiėmusieji gyvendavo paprastai miestuose ir miesteliuose (nors, žinoma, pasitaikė ir kaimuose), turėdavo nuolatinius arba atsitiktinius samanės tiekėjus, iš kurių supirktą produktą parduodavo brangiau. Praktika buvo paplitusi per visą LSSR, intuityviai formavosi panaši samanės kainodara.

⁷⁸¹ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1951 m. liepos 20 d. posėdžio, *ibid.*, b. 71, l. 477.

⁷⁸² Nuosprendis, *ibid.*, b. 74, l. 159.

⁷⁸³ Nuosprendis, *ibid.*, b. 81, l. 166.

⁷⁸⁴ Nuteistosios V. vaikų malonės prašymas, *ibid.*, b. 82, l. 391.

⁷⁸⁵ Nuosprendis, *ibid.*, l. 398.

⁷⁸⁶ Nuosprendis, *ibid.*, b. 87, l. 109.

⁷⁸⁷ Nuosprendis, *ibid.*, b. 88, l. 389.

Kalbant apie sovietinių teismų praktiką, reikia pastebėti, kad samanės spekuliacijos atveju šiems nekildavo neaiškumų dėl nustatytų veikų kvalifikavimo (kai vertinant spekuliantų ir namudininkų atvejus buvo daug prieštaravimų): SSRS ATP 1948 m. balandžio 7 d. įsakas „Apie baudžiamosios atsakomybės už naminės degtinės varymą ir pardavimą“ dalijosi į du straipsnius. Pirmasis numatė atsakomybę už varymą ir platinimą (o taip pat naminių distiliavimo aparatų gamybą ir pardavinėjimą) – nuo 6 iki 7 metų lagerio. Antrasis straipsnis buvo skirtas degtindariams, kurie varė tik asmeniniam vartojimui: nuo 1 iki 2 metų lagerio. Naminės spekuliantams (perpardavinėtojams) atsakomybė taikyta pagal BK 107 str. – iki 10 m. lagerio – tiesa, tokį atvejį teko aptikti tik vieną, o ir ten po pusantrų metų LSSR ATP suteikė malonę⁷⁸⁸.

Apibendrinant naminės spekuliaciją kaip praktiką, galima būtų pasakyti, jog tai – vargšų spekuliacija: sprendžiant iš teismų išsiaiškintų samanės supirkimo ir pardavimo kainų, naminės spekuliantai užsidirbdavo vos keletą rublių. Lyginant su sudėtingai organizuotomis spekuliantų-namudininkų schemomis, kai kartais būdavo spekuliuojama vertingomis prekėmis (pavyzdžiui, kailiniais ar odiniais paltais), samanės perpardavinėtojai buvo smulkmė – kad ir plačiai paplitusi. Nepaisant to, šiems žmonėms grėsė ta pati baudžiamoji atsakomybė kaip ir gerokai stambesniems spekuliantams.

Regioninės ypatybės. 1948-1953 m. laikotarpiu spekuliacija Lietuvos SSR skleidėsi ir per tam tikras regionų specifikas. Regioninės tendencijos gerai matyti žvelgiant į visumą spekuliacijos bylų, kuriose malonės klausimus svarstė LSSR ATP. Žvelgiant į šį kontekstą, pabandytama panagrinėti kelias ryškiausias LSSR spekuliacijos regionines ypatybes.

Pirma tendencija susijusi su didžiaisiais miestais – juose veikusios pramonės įmonės nulemdavo mieste ir jo apylinkėse susiformuojančią paleidžiamąją spekuliaciją tam tikromis žaliavomis ar baigtinėmis prekėmis. Konkretaus miesto juodojoje rinkoje atsiduriančios tam tikros žaliavos nulemdavo specifines vietas namudininkų veiklos kryptis – šie veikė natūraliai atsižvelgdami į tai, kokias medžiagas galima gauti vietoje, niekur nekeliaujant (nes kiekviena kelionė apsikrovus žaliavomis, savaime suprantama, yra nepatogumas ir rizika).

Kaune aktyviai reiškėsi spekuliacija popirosais (kodėl – aptarta jau anksčiau, spekuliacija popirosais Kaune tęsėsi ir 6 deš. pradžioje⁷⁸⁹), tekstile

⁷⁸⁸ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1954 m. gruodžio 20 d. posėdžio, *ibid.*, b. 192, l. 280.

⁷⁸⁹ LSSR AUT 1951 m. spalio 30 d. nutartis, *ibid.*, b. 85, l. 301; Kauno srities teismo

(tam įtaką darė mieste esanti gausi tekstilės pramonė), dažais (tai susiję su „spausdintojų byla“ ir jos aplinkybėmis), kailiais (pavyzdžiui, 1953 m. Kauno srities teismas visą savaitę svarstė kailių grobstytojų ir namudininko, siuvusio ir pardavinėjusio kalinius už 3-3,5 tūkst. Rb. bylą⁷⁹⁰). Ypatingą padėtį, susiklosčiusią Kaune, dar 1950 m. gegužę pastebėjo LSSR Prokuroras Bacharovas, aukščiausią LSSR valdžią informavęs, kad Kaune „susiklostė kraštutiniai nepatenkinama valstybinės ir visuomeninės nuosavybės išsaugojimo padėtis“, o Kaune „kaip taisyklė, nusikaltėliai siautėja didelėmis grupėmis, užsiima stambiais grobstymais ir dėl to patys grobstymai įgauna masinį pobūdį“⁷⁹¹. Nagrinėjamoju laikotarpiu Kauną pagrįstai galima įvardinti LSSR juodosios rinkos sostine.

Vilniaus specifika buvo kiek kitokia: nors mieste veikė stambūs odų, avalynės ir tekstilės kombinatai, bet sostinėje kartu su paleidžiamąja spekuliacija reikėsi spekuliantai iš kitų respublikų, atvežą įvairias Lietuvai nebūdingas gėrybes: karakulio kailiukus⁷⁹², pipirus⁷⁹³, lauro lapus⁷⁹⁴. Tokiai padėčiai tarnavo geležinkelių tinklas – iš Vilniaus buvo galima pasiekti Minską, Maskvą, Leningradą. Iš Vilniaus spekuliantai išveždavo odas⁷⁹⁵. Atsimerant 1940-1941 m. pirkikų iš Vakarų Baltarusijos antplūdį, galima pasakyti, jog pokarinis Vilnius jau nebebuvo toks traukos taškas: jei 1946-1947 m. visa LSSR buvo patraukli klajūnams iš Rytų (dėl maisto gausos), tai vėlesniuoju pokariu toks ryškus magnetizmas nestebėtas. Netgi priešingai – spekuliantai iš Lietuvos ėmė keliauti su produktais į Rytus (geriausias pavyzdys – „obuolių bylos“).

Klaipėdos specifika – dideli neapskaitytos žuvies kiekiai. Dar 1949 m. pavasarį LSSR MT nutarimu konstatavo, jog dėl netinkamo žuvų pervežimo ir perdirbimo organizavimo bei grobstymų Žuvies pramonės ministerija padarė valstybei daugiau kaip 3.6 mln. Rb. nuostolių. „Vien tik Klaipėdos žuvies kombinato žuvies bazėse antnorminiai nuostoliai perdirbant žuvį-žaliavą pasiekė 8,30 %, o pagal vertingos žuvies veisles ties nuostoliai pasiekė 30-50 %“, – teigta LSSR MT nutarime. Kodėl „vertingos žuvies“

1951 m. spalio 24 d. nutartis, *ibid.*, b. 99, l. 377-378.

⁷⁹⁰ Žinios apie nuteistąjį Š., *ibid.*, b. 232, l. 240.

⁷⁹¹ LSSR Prokuroro Bacharovo 1950 m. gegužės 12 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 268, l. 88.

⁷⁹² Vilniaus srities teismo 1951 m. gegužės 19 d. nutartis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 85, l. 126.

⁷⁹³ Vilniaus srities teismo 1952 m. rugpjūčio 15 d. nutartis, *ibid.*, b. 99, l. 213; Žinios apie nuteistąją L., *ibid.*, b. 124, l. 13; Nuosprendis, *ibid.*, b. 135, l. 93-94.

⁷⁹⁴ Nuosprendis, *ibid.*, b. 256, l. 183.

⁷⁹⁵ Nuosprendis, *ibid.*, b. 229, l. 472-482.

perdirbimo nuostoliai tapdavo tokie aukšti, neinterpretuota ir tik paminėti nustatytų grobstymų skaičiai (gan kuklūs): „Išaiškinta 117 atsitikimų, kai žuvies produkcija buvo pagal leidimus išnešama ir išvežama be apmokėjimo ir buhalterinio įforminimo. Dėl to išgrobstyta 635 kg. įvairios žuvies, 399 konservų dėžutės, 426,5 kg. žuvies riebalų ir 270 kg. menkės kepenų“⁷⁹⁶. 1952 m. birželį LSSR Valstybės Saugumo ministras Kondakovas pranešė Sniečkui apie situaciją susiklosčiusią Klaipėdos žuvies kombinate: įstaiga buvo nepajėgi laiku priimti pristatytos žuvies, taigi, 300-400 tonų iškrautos žuvies po kelias dienas gulėdavo bazės kieme tiesiog ant žemės. „Juntamas didelis darbo jėgos, galinčios vykdyti nepertraukiamą žuvies priėmimą ir apdirbimą, trūkumas“, – užbaigė pranešimą Kondakovas⁷⁹⁷. Suprantama, kad esant milžiniškam kiekiui tiesiog bet kaip suverstos žuvies, o taipgi trūkstant darbuotojų, esami darbuotojai, tikėtina, nesibodėjo „apsirūpinti“ jūros gėrybėmis. Taip žuvis keliavo į juodąją rinką. Tiesa, tarp LSSR ATP nagrinėtų malonės klausimų, Klaipėdos žuvies spekuliantų bylų nėra daug (aišku, esami atvejai iškalbingi, pavyzdžiui, byla, kurioje klaipėdiškis „iš nenustatytų asmenų“ nusipirko 40 kg. svorio silkių statinę⁷⁹⁸) – tai paaiškintina tuo, kad uostamiestyje žuvies ir taip netrūko (labiau trūko kam ir kaip ją apdirbti), taigi, spekuliantus žuvimi buvo sunku demaskuoti tarp masės jūreivių, žvejų ir kitų, galinčių disponuoti žuvimi (pavyzdžiui, legaliai savo sugauta) asmenų.

Šiauliai karo metais buvo labai stipriai sugriauti, visgi pokariu čia atkurta avalynės pramonė. Kur avalynė – ten odos. Kur sovietinė pramonė – ten grobstymai. 6 deš. pradžioje Šiauliai pasižymėjo kaip miestas, kurio namudininkai siuvo ir platino odinius paltus. Šią ypatybę pasinaudojo vilniečiai spekuliantai – 1950-1951 m. jie supirkinėjo paltus Šiauliuose ir pardavinėjo per komiso parduotuves Vilniuje už gerokai brangiau (vienoje byloje esama duomenų, kad pirko už 800 Rb., o pardavė už 1,3-1,5 tūkst. Rb.⁷⁹⁹). 1952-1953 m. grupė šiauliečių jau patys organizavo odinių paltų pardavimą Vilniaus ir Rygos komiso parduotuvėse, iš viso pardavė 72 paltus (1,2 – 1,3 tūkst. Rb. už paltą)⁸⁰⁰. Paltų pardavinėjimu Rygos ir Talino komisuose užsiimdavo ir pavieniai šiauliečiai⁸⁰¹.

⁷⁹⁶ LSSR MT 1949 m. kovo 10 d. nutarimas „Dėl antnorminių nuostolių ir žuvies kokybės pablogėjimo Lietuvos TSR žuvies pramonės ministerijos įmonėse“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 149, l. 196-197.

⁷⁹⁷ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kondakovo 1952 m. birželio (diena neaiški) raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 133, l. 259.

⁷⁹⁸ Nuosprendis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 166, l. 330.

⁷⁹⁹ Žinios apie nuteistąją M., ibid., b. 93, l. 138.

⁸⁰⁰ Nuosprendis, ibid., b. 272, l. 159-162.

⁸⁰¹ Nuosprendis, ibid., b. 279, l. 143; Žinios apie nuteistąjį D., ibid., l. 178.

Išvardintieji LSSR miestai buvo ir regioniniai spekuliantų traukos centrai – tai *antra tendencija*. Čia kalba eina jau apie išvežiojamąją spekuliaciją: tarp aplinkinių kaimiškų apskričių (nuo 1950 m. – rajonų) ir didesniųjų miestų (prie kurių galima paminėti dar Panevėžį, Ukmergę, Marijampolę, Alytų, Uteną) klostėsi modifikuoti kaimo-miesto santykiai: jei karo metais valstiečiai buvo padėties šeimininkai į savąsias trobas už parduotus lašinius vežę pianinus, tai 5 deš. pabaigoje – 6 deš. pradžioje tokios nelygybės nebebūta: šleiva ir kreiva sovietinė prekyba šiaip taip gebėjo aprūpinti miestiečius būtiniausiais produktais, taigi, „spekuliantas iš kaimo“ nebebuvo tokia fatališka figūra. Prie šito – dar ir kolektyvizacija, atėmusi žemę iš valstiečių ir ženkliai suprastinusi jų materialinę padėtį. Tuo pat metu – natūralus bet kur gyvenančių žmonių noras gyventi kiek įmanoma patogiau: ir čia kaimo gyventojai pamažėle pereina į mažesniojo rolę – miestas su savo „pramoninėmis prekėmis“ tampa dominuojantis prieš vis mažiau jam pasiūlyti galinčius naujai gimusius kolūkiečius ar mokestinio susidorojimo kampan spraudžiamus išlikusius pavienius valstiečius. 1948-1953 m. laikotarpis – kolektyvizacija – buvo lemiamas pavergiant kaimą miestui.

Be Lietuvos SSR miestų kaimo spekuliantus traukė už LSSR ribų esantys didieji miestai. Šiaurės Lietuvą masino Ryga. Pietinę Žemaitijos dalį – Sovetską (Tilžė) ir Kaliningradą (Karaliaučius). Rytų Lietuvos spekuliantai, jei būdavo rimtai nusiteikę, geležinkeliu keliaudavo į Leningradą. Mažai populiarius buvo Minskas. Lyginant su Leningradu, mažai populiarūs buvo Maskva. Leningrado kryptis, beje, buvo populiarūs ir tarp estų⁸⁰², tikėtina, ir tarp latvių.

Šioje vietoje įdomūs M. Pocius pateikti duomenys, jog po 1944-1948 m. sovietinės žemės ūkio reformos Lietuvoje ėmė dominuoti mažžemių (iki 10 Ha) valstiečių ūkiai, o Latvijoje ir Estijoje – vidutinių valstiečių ūkiai⁸⁰³. Tokie duomenys logiškai turėtų byloti, jog ne lietuviai spekuliantai su maistu turėtų vykti į Latviją (konkrečiai – į Rygą), bet atvirkščiai – latviai į Lietuvą. Kadangi nedisponuojame žiniomis, kiek pačioje Latvijoje buvo paplitusi Lietuvai būdinga žemės ūkio produktų spekuliacija, tai tegalima spėti, jog Ryga buvo tiek išsiplėtusi ir menkai aprūpinta pokariu, kad jos turguose erdvę verslauti rado ne tik vietiniai (Latvijos) spekuliantai žemės ūkio produktais, bet ir atvykėliai iš Lietuvos.

Trečia tendencija – LSSR sąlyginis pasidalinimas į „samanės Lietuvą“ ir „naminio alaus Lietuvą“: žvelgiant į asmenų, nuteistų už naminio alaus gamybą, pasiskirstymą pagal rajonus, susidaro vaizdas, kad regionas

⁸⁰² O. Mertelsmann, The private sphere... op. cit., p. 69.

⁸⁰³ M. Pocius. Sovietinė žemės... op. cit., p. 190.

nuo Mažeikių (vakarinė riba) iki Kupiškio (rytinė riba) ir nuo buvusios Lietuvos-Latvijos sienos (šiaurinė riba) iki maždaug Radviliškio-Ramygalos linijos (pietinė riba) – įvardintinas kaip „naminio alaus Lietuva“: ir ne todėl, kad šiame krašte visai nebuvo samanės. Tiesiog Šiaurės Lietuvoje būta naminio alaus – to, ko visiškai nepasitaikė kituose LSSR rajonuose, už aukščiau apibrėžtos ribos.

3.4. Kova su spekuliantais

Policinis lygmuo. Aukščiausiai respublikos valdžiai pranešdami apie kovos su grobstymais ir spekuliacija padėtį Vilniuje LSSR MVD vadovai deklaravo esą šios kovos metodika reikšmingai pasikeitė dar 1947 m. birželį, kai pasirodė SSRS ATP įsakas, sugriežtinantis atsakomybę už valstybinio ir visuomeninio turto grobstymą (vadinamasis 1947 m. įsakas). Jų teigimu, nuo 1948 m. kovo ši kova įgavo dar sistemiškesnį pobūdį: periodiškai tikrinta materialinių gėrybių saugojimo ir apskaitos būklė įvairiose organizacijose; tų pačių organizacijų apsaugos būklė; asmenys, turintys prieigą prie gėrybių – tokių prieš grobstymą nukreiptų profilaktinių patikrinimų metu rasta, kad Vilniaus įmonėse pavaldziose Vietinės pramonės ministerijai iš 392 patikrintų asmenų 60 laikytini nevertais pasitikėjimo (tarp jų – 6 artelių pirmininkai ar jų pavaduotojai; 39 sandėlių ir bazių darbuotojai; 15 paruošėjų ir tiekėjų)⁸⁰⁴.

Žinoma, kova su grobstymais savaime buvo ir svarbi kovos su spekuliacija dalimi: kovojant su grobstymu buvo bandoma užkardyti bent tai ką įvardijome paleidžiamą spekuliacija, nukirsti spekuliantų sąsajas su grobstytojais iš „socialistinio ūkio sektoriaus“. Be šito sustiprinta ir kova su spekuliantais tiesiogiai: dviejuose pagrindiniuose sostinės turguose (Kalvarijų ir Halės) kiekvieną dieną veikė dvi operatyvinės OBCHSS darbuotojų grupės. Pavyzdžiui, per 1948 m. III ketvirtį minėtoms grupėms pavyko išaiškinti 129 asmenis, kurie spekuliuo naujomis (suprask – pirktomis iš oficialių parduotuvių arba išgrobstytomis) pramoninėmis prekėmis. Tiesa, „tolesnis darbas“ su pričiuptais spekuliantais atrodė formaliai: baudžiamojon atsakomybės patraukti ir areštuoti tik 16 asmenų (12,4 proc.), dar 27 asmenys (20,9 proc.) buvo patraukti administracinėn atsakomybėn, o likę 86 asmenys (66,7 proc.) „įtraukti į įskaitą ir įspėti“⁸⁰⁵. Kiek „įtraukimas į įskaitą ir

⁸⁰⁴ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. spalio 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui apie kovą su valstybinės ir visuomeninės nuosavybės grobstymu ir spekuliacija Vilniaus mieste, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 150, l. 20-21.

⁸⁰⁵ Ibid., l. 23.

įspėjimas“ užkardė spekuliantus nuo savo veiklos tęsimo kitoje vietovėje – neaišku, nes MVD rašte nebuvo detalizuojama kaip „įskaitos duomenimis“ buvo dalinamasi su kitų LSSR teritorinių vienetų OBCHSS – tikėtina, kad niekaip. Nors aukščiau aprašytas pavyzdys skirtas Vilniaus miestui, bet galima suprasti, kad tai – veiklos etalonas, kuriuo turėjo sekti visų didžiųjų LSSR miestų ir kitų apskričių milicija.

Šalia kovos su turguose veikiančiais spekuliantais po 1948 m. balandžio 7 d. SSRS ATP įsako (kovos su degtindaryste sustiprinimas) milicija papildomai ėmė aiškintis ir naminės spekuliantus. Tiesa, skaičiai buvo neįkvepiantys: per 1949 m. sausio-gegužės mėnesius Vilniuje OBCHSS atsakomybėn patraukė 11 asmenų (iš jų paimti 272 litrai samanės). „Tiesa, po kainų maisto ir masinio vartojimo prekėms sumažinimo, pradėdant šių metų kovo 1 d., samagono platinimas ryškiai sumažėjo“, – nelabai įtikinamai tokius kuklius rezultatus bandė paaiškinti Bartašiūnas⁸⁰⁶.

1951 m. spalio 16 d. įvyko LSSR Prokuratūros suorganizuotas tarpžinybinis susirinkimas, skirtas kovos su spekuliacija sustiprinimui. Jame dalyvavo LKP CK, Teisingumo, Prekybos ministerijų, MGB, Prokuratūros, LSSR AUT ir kitų institucijų atstovai. Tarpžinybinis susirinkimas konstatavo, jog respublikoje vis dar paplitusi spekuliacija maisto produktais ir pramonės prekėmis. Ypatingai paplitusios spekuliacijos zonomis įvardintos Kauno ir Šiaulių sritys – pastarojoje pastebėta itin aktyvi spekuliacija gyvuliais: šie spekuliantų buvo skerdziami ir mėsa išgabenama iš LSSR – į Rygą, Minską, Leningradą. Šiauliai, Vilnius ir Kaunas (tokia eilės tvarka nurodyta dokumente) įvardinti kaip miestai, kuriuose itin išplitusi spekuliacija tekstilės, trikotažo ir odos gaminiais. Kova su spekuliacija visoje respublikoje įvertinta nepatenkinamai, o pati spekuliacija – kaip pavojingas nusikaltimas, „pakertantis sovietinę prekybą ir trukdantis teisingam gyventojų aprūpinimui maisto ir pramonės prekėmis“. „Tardymo organų“ darbo kokybė įvertinta kaip prasta: iš 1951 m. I pusmetį milicijos tirtų spekuliacijos bylų 2,3 proc. būdavo nutraukiamos dar tardymo stadijoje, 16,2 proc. buvo teismų gražinamos tardymui papildyti, 8,7 proc. teisiamų spekuliantų būdavo išteisinami. Apie 50 proc. įtariamų spekuliantų iki teismo nebūdavo suimami⁸⁰⁷ – tai neabejotinai sudarydavo daliai jų galimybę išvykti ir slapstyti nuo atsakomybės.

Originalių sprendimų, kaip įvairioms žinyboms kovoti su spekuliacija, pateikta nebuvo: milicijai nurodyta parengti planus kovai su

⁸⁰⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. gegužės 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 203, l. 23.

⁸⁰⁷ LSSR Prokuroro organizuoto tarpžinybinio susirinkimo protokolas (1951 m. spalio 16 d.), in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 42, l. 63-64.

spekuliacija ir kanalų, kuriais šie gauna įvairias prekes, užkardymui; ypatingą dėmesį nurodyta skirti spekuliantams gyvuliais, o taip pat tekstilės, trikotažo ir odos dirbiniais; įpareigota nustatytus spekuliantus areštuoti, o taipgi nedelsiant atlikti jų gyvenamosiose vietose kratas bei uždėti turto areštą; aktyvinti milicijos veiklą Vilniaus, Kauno, Klaipėdos ir Panevėžio (kažkodėl nepaminti Šiauliai) turguose. Be to, nurodyta aktyviau bendradarbiauti su MGB transporto skyriais – užkardant spekuliantų galimybes pervežti gėrybes geležinkeliais⁸⁰⁸. Minėti nurodymai buvo abstraktūs ir periodiškai kartojami visą pokarį – iš esmės tik nurodymas demaskuotus spekuliantus visuotinai areštuoti buvo reikšminga permaina.

Žvelgiant į 1952-1953 m. LSSR OBCHSS – pagrindinės „kovotojos“ su grobstymu ir spekuliacija – dokumentus, susidaro paradoksalus vaizdas: viena vertus, buvo organizuojamos sudėtingos agentūrinės kombinacijos, kurių metu atskleidžiamos didelės ir organizuotos grobstytojų-spekuliantų ir namudininkų grupės (pavyzdžiui, aukščiau aprašyta „spausdintojų byla“), tačiau tuo pat metu OBCHSS atrodė menkai pajėgi kovoti su masine smulkia spekuliacija.

Iliustracija galėtų būti toks palyginimas: OBCHSS buvo pajėgi demaskuoti porą įžūlių benzino grobstytojų, dirbusių Kauno srities degalinėse (iš šoferių už kapeikas supirkinėjo talonus, kuriais šie turėjo įgyti benzina, o supirktais talonais pridengė pačių vykdomus benzino pardavimus kolūkiams – už šį verslą vienas grobstytojų sugebėjo pasistatyti namą, o kitas – nusipirkti „Moksvičių“)⁸⁰⁹, tačiau tuo pat metu LSSR Milicijos valdybos vadovui Sokolovskiui teko konstatuoti masiškus benzino grobstymus (ir, suprantama, spekuliaciją) respublikoje: 1953 m. kovą Vilniuje patikrinus dvidešimties individualiems savininkams priklausančių automobilių ridą, paaiškėjo, jog vidutiniškai kiekviena mašina per mėnesį nuvažiavo apie 1500 km., taigi, milicijos vadovų paskaičiavimais, 260 Vilniuje esančių individualių automobilių per mėnesį turėjo nuvažiuoti apie 390 tūkst. km. Toliau skaičiuota, kad minimalios benzino sąnaudos – 10 l. / 100 km., taigi, visiems Vilniuje esantiems privatiems savininkams priklausantiems automobiliams per mėnesį turėtų būti sunaudojamos 39 tūkst. litrų benzino (arba 30 tonų). Tuo tarpu, remiantis Lietvartkoopsajungos duomenimis, 1952 m. vidutiniškai per mėnesį privatiems automobilistams parduota apie 1 tona benzino. „Jei šiame rašte naudotus skaičiavimus pritaikyti visam lengvųjų automobilių parkui, tai per 1952 metus privačių automobilių savininkai nelegaliai įgijo

⁸⁰⁸ Ibid., l. 65-66.

⁸⁰⁹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Vildžiūno 1953 m. birželio 2 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. V-100, ap. 1, b. 9, l. 41-42.

apie 1350 tonų benzino“, – svarstė LSSR Milicijos viršininkas. Skaičiuojant rubliais, toks kiekis benzino turėjo būti vertas apie 4,3 mln. Rb. Sokolovskio žiniomis, toks milžiniškas benzino išgrobstymas gali būti įmanoma vieninteliu būdu – „socialistinio ūkio sektoriaus“ autotransporto priemonių vairuotojai, kurie už litrą virš normos sunaudoto benzino valstybei turėjo susimokėti 46 kap., o tuo tarpu privatiems automobilistams tą patį benzina parduodavo po 1-2 Rb. / l.⁸¹⁰. Sokolovskis pateikė siūlymą kaip kovoti su šia masine nelegalia praktika: projektą LSSR MT nutarimui, kuriuo būtų įvedamo įskaitos knygelės (rus. *zabornyje knižki*) ir talonai, kuriais individualių automobilių savininkai galėtų įsigyti benzina, o nuo liepos 1 d. uždrausti naudotis automobiliais, kurių savininkai neturėtų šių dokumentų⁸¹¹. Minėtas nutarimas priimtas nebuvo.

Ši istorija gerai atskleidžia aprašomojo laikotarpio policinių priemonių kovai su spekuliacija impotenciją. Nors aukščiau esantis pavyzdys tarytum daugiau byloja apie grobstymą, tačiau savo esme jis – apie paleidžiamąją spekuliaciją (sovietinių įmonių vairuotojai masiškai smulkiais kiekiais kombinavo benzina, dalinai už jį susimokėdavo, o sukombinuotą kurą parduodavo privatiems automobilistams, taip iš esmės būdami sykiu ir smulkiais grobstytojais, ir smulkiais spekuliantais). Sovietinės represinės struktūros, „tardymo organai“ galėjo demaskuoti ir užčiupti pavienius stambius ar stambesnius sistemingų grobstymų ir spekuliacijos atvejus, tačiau kai kalba pasisuka apie masines nelegalias praktikas, patys „kovotojai su ekonominiais nelegaliais“ suprato, kad policinės priemonės nėra tinkamos: ir daug geriau pasiūlyti politinio-ekonominio pobūdžio apribojimus (savo esme Sokolovskio siūlymas – įvesti kortelių sistemą benzinui pirkti) nei užsiimti gausybės smulkių grobstytojų (ir spekuliantų) gaudymu: Sokolovskio rašte netgi nesama siūlymo (ar žinių apie) pradėti baudžiamąjį benzino grobstytojų persekiojimą – net LSSR Milicijos viršininkas suprato, kad tai yra bergždžias reikalas.

Teisminis lygmuo. Pradėti reikėtų nuo to, kad toli gražu ne visais atvejais pričiupti spekuliantai būdavo teisiame: kaip matyti iš ankstesnio skyrelio, milicija buvo linkusi skirti spekuliantams administracines nuobaudas, o taip pat apsiriboti įtraukimu į įskaitą (kitais sakant – spekuliantų registravimu) bei įspėjimu. Dar kaip savaime suprantamas dalykas buvo „spekuliacijos objektų“ – spekulianto turėtų gėrybių – konfiskavimas.

⁸¹⁰ LSSR MVD Milicijos valdybos viršininko Sokolovskio 1953 m. kovo 16 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 421, l. 70-72.

⁸¹¹ Nutarimo „Apie benzino įgijimo tvarkos sutvarkymą individualių automobilių savininkams“ projektas, *ibid.*, l. 73.

Tikslinga būtų pažvelgti per keletą iliustratyvių atvejų – kad geriau perprasti, kiek plačiai buvo taikomos „ikiteisminės“ spekuliantų baudimo priemonės.

Pavyzdžiui, 1948 m. rugsėjį liaudies teismas 5 m. lagerio nuteisė K., kuri buvo balandžio mėn. sulaikyta važiuojanti su mielėmis (1,2 kg.) iš Kauno, tąsyk jai buvo surašytas protokolas ir paimtas iš jos rašytinis pasižadėjimas, kad daugiau nespekuliuos (*sic!*), tačiau K. buvo sulaikyta antrąsyk – rugpjūtį – jau su 5 kg. mielių ir 2000 cigarečių: tada ji jau buvo teisiama, o anksčiau duotas rašytinis pasižadėjimas nespekuliuoti tapo vienu kaltinimo įrodymų⁸¹². Kitas pavyzdys – 1949 m. sausį liaudies teismas nuteisė 5 m. lagerio Utenos gyventoją B., kuri 1947-1948 m. laikotarpiu nedideliais kiekiais turguje spekulavo vinimis. „Keletą kartų buvo sulaikyta ir įspėta, bet spekuliuoti nesiliovė“, – skelbė LSSR AUT nutartis. Kratos metu, B. namuose rasti 10 kg. didelių ir 16 kg. smulkių vinių⁸¹³. Iki savo nuteisimo (5 m. lagerio) 1950 m. balandį, vinimis ir rūkomuoju popieriumi spekuliuojo Z. buvo įkliuvęs 5 kartus: 1946 m., 1947 m., 1948 m., 1949 m. ir 1950 m.⁸¹⁴ Septynis kartus su įvairiomis prekėmis buvo sulaikyta spekuliantė U., kol 1951 m. liaudies teismas ją nuteisė 5 m. lagerio: tai nebuvo pirmas jos teistumas, pasirodo, dar 1948 m. ji buvo nuteista pagal BK 105 str. („Prekybos taisyklių pažeidimas“) 2000 Rb. bauda⁸¹⁵. 1951 m. gegužę 5 m. lagerio nuteista bandelėmis prekiausi C.: pasirodo, 1947-1951 m. laikotarpiu ji buvo sulaikyta ir įspėta 7 kartus⁸¹⁶. Rekordo nusipelno 1954 m. balandį liaudies teismo 2 m. nuteistos Ch. atvejis: neturėdama SSRS pilietybės (lenkė, gimusi 1925 m. Varšuvoje), ji negalėjo prisiregistruoti ir gauti darbo, taigi, vertėsi spekuliacija: 1953-1954 m. laikotarpiu buvo milicijos sulaikyta 9 kartus – su pipirais, lauro lapais, mielėmis ir kitomis prekėmis⁸¹⁷. Apibendrinant visą šią masę atvejų, akivaizdu, kad esant smulkiam spekuliacijos pobūdžiui, dažnai apsiribota spekuliantų įspėjimais (tikėtina, rašytiniais – kaip K. atveju). Be to, reikia suprasti, kad čia paminėtieji atvejai – toli gražu ne visi, o tik tipiškiausi, o be to, tikėtina, kad didelė dalis įspėtųjų išties išsigąsdavo ir daugiau nebeužsiimdavo spekuliacija.

Kalbant apie spekuliacijos atvejus, kurie nukeliaudavo iki teismo, reikia pastebėti, jog daliai teisiamųjų spekuliantų – kad ir nedidelei – sovietiniai teismai skirdavo švelnesnes bausmes (tokiu atveju, paprastai

⁸¹² Nuosprendis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 26, l. 32.

⁸¹³ LSSR AUT 1949 m. vasario 11 d. nutartis, *ibid.*, b. 20, l. 286.

⁸¹⁴ Nuosprendis, *ibid.*, b. 101, l. 7.

⁸¹⁵ Nuosprendis, *ibid.*, b. 80, l. 377.

⁸¹⁶ Nuosprendis, *ibid.*, b. 86, l. 55.

⁸¹⁷ Nuosprendis, *ibid.*, b. 190, l. 95.

būdavo pritaikomas BK 51 str., numatęs kaltę lengvinančias aplinkybes) arba lygtinį nuteisimą. 1948 m. dar kurį laiką galėjo būti pritaikomas BK 105 str. („Prekybos taisyklių pažeidimas“), kurį anksčiau taikydavo privatiems prekybininkams bausti: visgi 1948 m. privačios prekybos laikai jau buvo pasibaigę, taigi, kaip baudžiamasis instrumentas beliko BK 107 str. („Spekuliacija“). Šis BK straipsnis numatė laisvės atėmimą nuo 5 iki 10 metų. Visgi verta pailustruoti atvejais, kada teismai skirdavo švelnesnes bausmes (pritaikius BK 51 str.) ar lygtinį nuteisimą – kad suprasti, kas sovietinių teismų požiūriu, teisiant spekuliantus, galėjo būti suprantama kaip „spekulantų kaltę lengvinančios aplinkybės“.

1948 m. pradžioje teismai lengvinančias aplinkybes kartais pritaikydavo spekuliantams, kurie anksčiau (iki 1947 m. vidurio) buvo privatūs prekeiviai ir tiesiog turguose išpardavinėjo prekes, užsilikusias iš tų laikų. Pavyzdžiui, 1948 m. sausį liaudies teismas Kaune nuteisė 3 metams lagerio B., kuri iki 1947 m. birželio 1 d. turėjo prekybos patentą, o vėliau prekes išpardavė turguje⁸¹⁸. Tokių atvejų buvo ir daugiau⁸¹⁹. Tačiau tai nebuvo taisyklė, pavyzdžiui, Kuršėnų liaudies teismas 1948 m. balandį spekuliantę I. analogiškoje situacijoje nuteisė 5 m. lagerio (t. y. nepritaikė BK 51 str.)⁸²⁰. Taigi, minėta aplinkybė (ankstesnis vertimasis prekyba, privačių parduotuvių turėjimas) tik galėjo būti traktuojamas kaip švelninanti aplinkybė. Šioje vietoje labiau logiškas atrodytų nuteisimas pagal BK 105 str. (pavyzdžiui, buvusi privati prekeivė P. būtent taip ir buvo nubausta už tai, kad 1948 m. tebesivertė prekyba smulkia galanterija, t. y. tuo pačiu verslu, kuriuo vertėsi 1946-1947 m.⁸²¹), tačiau tai irgi tebuvo opcija – sovietiniai teismai turėjo keletą variantų kaip bausti buvusius privačius prekybininkus, tęsusius verslą ir po privačios prekybos uždraudimo (t. y. „tapusius spekuliantais“ sovietinio režimo požiūriu).

Švelninančias aplinkybes galėjo lemti teigiama teisiamo spekulianto asmenybė. 1948 m. rugsėjį teisiant Dž. (nusipirko Kaune ūkiško muilo, degtukų ir skarelių – visą šitą kiek brangiau pardavinėjo Biržų turguje) teismas taip argumentavo BK 51 str. pritaikymą: „<...> kaip matyti iš liudytojų parodymų, [Dž. – D. I.] nėra jau toks elementas norįs praturtėti dirbančiųjų sąskaita. Iki 1948 m. balandžio mėn. dirbo, pasitraukė iš darbovietės ryšium su vaiko liga, kuris serga kaulų tuberkulioze. Be to, jokios sistemos jos

⁸¹⁸ Žinios apie nuteistąją B., *ibid.*, b. 14, l. 143.

⁸¹⁹ Nuosprendis, *ibid.*, b. 16, l. 15.

⁸²⁰ Žinios apie nuteistąją I., *ibid.*, b. 17, l. 253; Panašus atvejis (6 metai lagerio) žr. Nuosprendis, *ibid.*, b. 23, l. 143.

⁸²¹ Žinios apie nuteistąją P., *ibid.*, b. 66, l. 400.

veiksmuose nėra ir tik verčiama sunkių materialinių sąlygų [Dž. – D. I.] pamėgino neteisėtai pasipelnyti“. Dž. nuteista 2 m. lagerio (be turto konfiskacijos)⁸²². Prie šio pavyzdžio dar galima paminėti, kad atsakomybę kartais švelnindavo senyviems ar sunkiai sergantiems teisiamesiems, pavyzdžiui, 1950 m. spalį liaudies teismas „atsižvelgdamas į teisiamosios Č. amžių (49 m. – D. I.) ir sveikatos būklę“, skirtą 5 m. bausmę iškart sumažino pritaikydamas BK 51 str. – iki 1 m. Č. buvo teisiama už pastovią („buvo sulaikyta ir įspėta keletą kartų“) spekuliaciją pipirais ir lauro lapais Vilniaus Halės turguje⁸²³.

Be to, švelninančias aplinkybes galėjo lemti teisiamojo išlaikomi vaikai, ypatinga šeimininė padėtis. Pavyzdžiui, 1949 m. liepą spekuliantei L. teismas skyrė „tik“ 3 m. lagerio, nes „B. turi du nepilnamečius vaikus – 4 ir 2 metų amžiaus“⁸²⁴. 1950 m. sausį spekuliantas D. nuteistas „tik“ 2 m. lagerio, „kadangi išlaiko keturis nepilnamečius savo vaikus, vyriausiam kurių dešimt metų, o jauniausiam vos kelios dienos, visą šeimą išlaiko iš savo gaunamo atlyginimo. Be to, iš bylos priedų matosi, kad teisiamašis dirbamas tarybiniame ūkyje iki sulaikymo dienos pasižymėjo disciplina ir darbštumu“⁸²⁵ – taigi, švelninančios aplinkybės galėjo susidėti į bendrą visumą. Visumą, kuri savo esme buvo absurdiška: net teismui pripažinus, kad teisiameji išlaiko mažamečius vaikus, jiems vis tiek buvo skiriamos laisvės atėmimo bausmės (nors ir trumpesniai laikotarpiai): režimas viena ranka saugojo vaikų interesus (kad šių tėvai nesėdėtų lageriuose per ilgai), o kita ranka tuos pačius tėvus visgi pasodindavo (kad nuteistųjų vaikai visgi paragautų vaiknamio duonos ar būtų globojami kažkokių kitų giminaičių).

Kaip atskiras atvejis prie galimų švelninančių aplinkybių paminėtinas 1953 m. spalį 1 m. lagerio nuteistos D. istorija: buvo kolūkio pirmininko žmona, ši nužudė partizanai, taigi, D. buvo priversta bėgti į miestą ir, kaip rašoma nuosprendyje, „daugiausiai buvo priversta namine degtine vaišinti savo viršininkus kaip B., V., kurie dirbo kultūros namuose, vienas direktoriumi, o kitas instruktoriumi, už tai, kad jie grasino išmesti ją iš darbo, būdavo priversta laikyti, pirkti ir jiems parduoti, o kartais ir veltui pavaišinti. Nėra visuomenei pavojingas asmuo <...>“⁸²⁶. Tokios „socialinių aplinkybių nulemtos spekuliacijos“ pasitaikydavo – ir kartais (bet ne visada) teismai į tai žiūrėjo kaip į lengvinančias atsakomybę aplinkybes.

⁸²² Nuosprendis, *ibid.*, b. 18, l. 145.

⁸²³ Nuosprendis, *ibid.*, b. 87, l. 187.

⁸²⁴ Nuosprendis, *ibid.*, b. 54, l. 365.

⁸²⁵ Nuosprendis, *ibid.*, b. 59, l. 197-198.

⁸²⁶ Nuosprendis, *ibid.*, b. 122, l. 64-65.

Kalbant apie spekuliantų atsakomybę sunkinančias aplinkybes, reikia pastebėti, jog liaudies teismuose aprašomuoju laikotarpiu 5 m. lagerio bausmė nusistovėjo kaip standartinė bausmė už spekuliaciją. 10 m. lagerio bausmė – maksimali bausmė pagal BK 107 str. – būdavo taikoma labiau kvalifikuotos, grupinės, stambaus masto spekuliacijos atvejais arba esant nepasibaigusiam lygtiniam teistumui už ankstesnę spekuliaciją. Pavyzdžiui, 1948 m. gruodį 10 m. lagerio buvo nuteista spekuliantė I. (Radviliškio turguje prekiavo dažais ir kt. pramonės prekėmis) – tokią griežtą bausmę lėmė neišnykęs lygtinis teistumas už tą pačią veiklą (1948 m. birželį už tą patį buvo nuteista 5 m. lygtinai)⁸²⁷, tiesa, jau 1949 m. gruodį I. turėjo būti paleista malonės tvarka – LSSR ATP bausmę sumažino iki 1 m.⁸²⁸.

„Klasikinės“ sunkinančios aplinkybės spekuliantams buvo veikos sistemiškumas, didelis spekuliacijos mastas ir „spekuliantiška“ teisiamojo asmenybė (kurios esminis kriterijus – tai, kad asmuo „niekur nedirbo“ ir „vertėsi iš spekuliacijos“). Neretai šios aplinkybės būdavo nustatomos kartu. Pavyzdžiui, 1949 m. spalį liaudies teismas nuteisė 10 m. lagerio A., kuri su dviem bendrininkais sučiupta gabenanti Anykščių turguje supirktą sviestą į Vilnių pardavimui. „A. niekur nedirbo, sistematiškai užsiėminėjo spekuliacija maisto produktais ir paskutinį kartą buvo sulaikyta su trimis dėžėmis sviesto <...>“, – A. „portretą“ nupiešė teismas⁸²⁹. Kitu atveju, teismas galėjo svyruoti nuo maksimalios bausmės iki lygtinio nuteisimo: 1952 m. gruodį Vilniuje buvo teisiama grupelė spekuliantų, „iš nenustatytų asmenų“ supirkusių spirita- rektifikatą ir jį perpardavinėjusių. Viena teisiamoji – D. – buvo nuteista 10 m. lagerio, o kita teisiamoji – S. – ta pačia bausme, bet lygtinai: suteikiant bandomąjį 10 metų (*sic!*) laikotarpį. Tokios teismo malonės ji sulaukė, nes „išlaikė nepilnametį vaiką, yra aštuntą mėnesį nėščia, nusikaltimą įvykdė pirmą kartą, buvo į jį įtraukta savo vyro“⁸³⁰. Apibendrinant sunkinančių ir lengvinančių aplinkybių skyrimo tendencijas, susidaro įspūdis, kad sovietiniai liaudies teismai turėjo plačią diskreciją nustatyti (ar ignoruoti) įvairias aplinkybes – tiek lengvinančias, tiek sunkinančias – o taip pat skirti įvairias bausmes: nuo lygtinio nuteisimo su kosminiais bandomaisiais terminais iki maksimalios laisvės atėmimo bausmės. Toks sovietinių teismų praktikos spekuliacijos bylose prieštaravimas rodo, kad daug kas priklausė nuo teisėjų asmeninių įsitikinimų, teisiamaųjų laikysenos, o galbūt ir istoriniam tyrimui ne visada įveikių povandeninių srovių.

⁸²⁷ Žinios apie nuteistąją I., *ibid.*, b. 19, l. 149.

⁸²⁸ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1949 m. balandžio 9 d. posėdžio, *ibid.*, l. 148.

⁸²⁹ Nuosprendis, *ibid.*, b. 51, l. 196.

⁸³⁰ Nuosprendis, *ibid.*, b. 119, l. 248-249.

Išskirtinis nagrinėjamojo laikotarpio sovietinių teismų praktikos spekuliacijos bylose bruožas – atsakomybės taikymas už rengimąsi ar kėsiniimąsi įvykdyti spekuliaciją. Remiantis tuo metu veikusio BK 19 str., teismo skiriama bausmė už rengimąsi ir kėsiniimąsi įvykdyti tam tikrą nusikaltimą priklauso nuo teisiamojo asmenybės pavojingumo, nusikaltimo pasekmių artumo, o taip pat atsižvelgiant į priežastis, dėl kurių nusikaltimas nebuvo įvykdytas iki galo. Bent jau Lietuvos SSR teismai pačiais pirmaisiais pokario metais nebaudė spekuliantų už tai, ko jie tiesiog nespėjo padaryti – tačiau 1950-1953 m. laikotarpiu tokie nuosprendžiai pasipylė iš gausybės rago: asmenys buvo nuteisiami iš esmės už tai, kad dideliais kiekiais įsigijo kažkokių prekių ir kažkur su jomis keliavo: sovietinių teismų supratimu, tai buvo rengimasis (kėsiniimasis) įvykdyti spekuliaciją.

Pavyzdžiai. 1950 m. vasarį nuteistas Kauno gyventojas T., kurio namų rūsyje kratos metu rasti 256 kg. kviečių, 97 kg. vikių ir 315 stiklų lempoms. Kasacinį skundą svarstęs LSSR AUT konstatavo, kad nors nuteistasis buvo kaltinamas spekuliacija, tačiau „konkrečių pardavimo faktų surinkti nepavyko“, visgi „toks didelis rastų prekių kiekis perviršija savo šeimos reikalingumo ribas ir tikslas superkant tas prekes, be abejo, buvo spekuliacija“. T. paliktas galioti I-os instancijos teismo nuosprendis – 5 metai lagerio⁸³¹. 1950 m. balandį nuteista atvykėlė iš Gorkio miesto (RSFSR) K. – ji sučiupta su lagaminu, kuriame buvo Kaune nusipirktos 35 poros moteriškų guminių batelių. Remiantis teismo nuosprendžiu, K. ruošėsi tai išvežti į Gorkį ir parduoti spekuliacinėmis kainomis (5 metai)⁸³². 1952 m. rugpjūtį Kaune nuteistos Ž. ir B. – abi moterys sulaikytos einančios gatve su lagaminu ir krepšiais, kuriuose iš viso rasta 900 pakelių dažų. „Teisiamosios įvykdė sunkų nusikaltimą [nukreiptą – D. I.] prieš sovietinės sovietinės prekybos pagrindus, o be to, Kaune šio tipo nusikaltimai yra ypač paplitę (vėlgi – „spausdintojų bylos“ pėdsakas – D. I.), o taip pat teisiamosios nepripažįsta savo kaltės, taigi, teismas skiria griežčiausią bausmę“, – ir liaudies teismas Ž. ir B. nuteisė atitinkamai 8 ir 7 metams lagerio⁸³³. Ne vien Kaune taip „prevenciškai“ buvo baudžiami spekuliantai: 1952 m. spalį Pasvalyje nuteista K., kuri sučiupta pakeliui į Rygą su 500 kiaušinių ir 12 kg. sviesto⁸³⁴. Pasitaikė, kad tokiu būdu buvo „užkardomos“ ir „obuolių bylos“: 1953 m. gruodį buvo nuteistas tauragiškis P., gabenęs 300 kg. obuolių iš Jurbarko į Sovetską (5 metai)⁸³⁵.

⁸³¹ LSSR AUT 1950 m. vasario 21 d. nutartis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 56, l. 39.

⁸³² Nuosprendis, *ibid.*, b. 46, l. 99.

⁸³³ Nuosprendis, *ibid.*, b. 122, l. 311-312.

⁸³⁴ Nuosprendis, *ibid.*, l. 386.

⁸³⁵ Nuosprendis, *ibid.*, b. 132, l. 9.

Kokį trauminį poveikį tokie „prevenciniai nuteisimai“ turėjo nuteistiesiems, sunkoka įvertinti. 1953 m. lapkritį 5 metams lagerio už dešimties naktinių marškinių įsigijimą nuteista K. savo malonės prašyme LSSR ATP rašė: „Prašau Tamstą dovanoti mano bausmę ir mane paleisti į laisvę. Prižadu daugiau nepirkti kol gyva nei baltinių, nei segtukų ir netaupysiu pinigų“⁸³⁶. LSSR ATP bausmę jai sumažino iki 2 metų⁸³⁷. Tolesnis K. santykis su baltiniais, segtukais ir pinigų taupymu nėra žinomas.

Žvelgiant į dokumentus, apibendrinančius LSSR teismų praktiką spekuliacijos byloje, susidaro paradoksalus išpūdis, jog visą nagrinėjamąjį laikotarpį teismai buvo gan nuoseklūs spekuliantų atžvilgiu. 1948 m. rudenį LSSR Prokuroras Bacharovas atkreipė LSSR Teisingumo ministro Bliekos dėmesį į tai, kad LSSR teismuose per 1948 m. I pusmetį iš 284 asmenų, nuteistų pagal BK 107 str., 40 asmenų (14 proc.) buvo nuteisti su laisvės atėmimu nesusietomis bausmėmis (lygtinai ar pataisos darbais). Bacharovo vertinimu, tokia tendencija rodė „daugumos liaudies teismų liberalumą“⁸³⁸. 1949 m. I pusmetį rezultatai buvo panašūs: iš 320 pagal BK 107 str. nuteistų asmenų, 35 (10,9 proc.) buvo nuteisti lygtinėmis bausmėmis, o dar 4 (1,2 proc.) – pataisos darbais. Pastebėtina, kad iš viso už spekuliaciją per 1949 m. I pusmetį buvo teisiami 407 asmenys, tačiau teismai pripažino tik 320 kaltais, t. y. tik 78,6 proc. teisiųjų spekuliantų buvo nuteisti: 77 (18,9 proc.) buvo išteisinti, o dar 10 (2,5 proc.) asmenų atžvilgiu bylos buvo nutrauktos dėl kitų priežasčių⁸³⁹. Jau minėtame 1951 m. spalio mėn. įvykusiame tarpžinybiniame pasitarime kovos su spekuliacija klausimu, LSSR Prokuratūra vėl išsakė kritikos teismams: teismai vėl „demonstravo liberalumą spekuliantų atžvilgiu“, skirdavo jiems lygtines bausmes, pataisos darbus ar bent jau minimalias laisvės atėmimo bausmes, kai, prokuratūros vertinimu, spekuliantai turėjo būti teisiami ne mažesnėmis nei 5 m. laisvės atėmimo bausmėmis su turto konfiskacija. Prokuratūrai užkliuvo tai, kad per 1951 m. I pusmetį LSSR teismai išteisino 60 asmenų, kaltinamų spekuliacija; 15,6 proc. nuteistųjų spekuliantų skirtos ne laisvės atėmimo bausmės; konfiskuotas turtas tik iš 61,8 proc. nuteistų spekuliantų⁸⁴⁰. Tarpžinybinio susirinkimo

⁸³⁶ Nuteistosios K. malonės prašymas (1954 m. kovo 24 d.), *ibid.*, b. 180, l. 112.

⁸³⁷ Išrašas iš LSSR ATP malonės grupės 1954 m. gruodžio 8 d. posėdžio, *ibid.*, l. 107.

⁸³⁸ LSSR Prokuroro Bacharovo 1948 m. (data neaiški – ne anksčiau rugsėjo mėn.) raštas LSSR Teisingumo ministrui Bliekai, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 152, l. 49-52.

⁸³⁹ LSSR AUT pirmininko Didžiulio apibendrinimas apie LSSR liaudies teismų praktiką spekuliacijos byloje 1949 m. I pusmetį, in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 24, l. 66.

⁸⁴⁰ LSSR Prokuroro organizuoto tarpžinybinio susirinkimo protokolas (1951 m. spalio

nutarimai, liečiantys teismus buvo tokie: 1) Spekulantus nepagrįstai išteisinančius ar per švelnias bausmes skiriančius teisėjus kviesti į LSSR Teisingumo ministerijos kolegijos posėdžius; 2) Apibendrinti teismų praktiką spekuliacijos bylose ir kontroliuoti, kad kiekvieno nepagrįsto išteisinimo ar per švelnios bausmės atveju „būtų priimtos atitinkamos priemonės“; 3) Per 10 dienų laikotarpį peržiūrėti visas teismų žinioje esančias spekuliacijos bylas ir ateityje neleisti per ilgų bylų nagrinėjimo terminų⁸⁴¹. Sprendžiant iš 6 deš. pradžioje padaugėjusių tokių absurdiškų spekuliantų bylų kaip aukščiau minėti „prevenciniai nuteisimai“, minėto tarpžinybinio pasitarimo vaisiai bent dalinai paveikė LSSR liaudies teismus ir juose dirbusius teisėjus.

Šioje vietoje galima matyti didelį paradoksą – nepaisant iš šiandieninio skaitytojo perspektyvos absurdiškai atrodančio pačio spekuliantų baudžiamojo persekiojimo (ypač kai kalba eina apie „išvežiojamąją spekuliaciją“, kai žmonės tiesiog parduodavo savo legaliai įgytas prekes brangiau), LSSR teismų sistema, atrodo, buvo pati liberaliausia kovos su spekuliantais grandis: apie tai byloja ir gan dideli išteisintų spekuliantų skaičiai, ir gan dažnos švelnios bausmės. Lyginant su LSSR Prokuratūra, kuri į spekuliantus žiūrėjo be jokio gailesčio, LSSR teismai kartkartėmis demonstravo žmoniškumą: atsižvelgdavo į tam tikras šeimynines, socialines aplinkybes. Ir – nepaisant viso to – būtent teismai buvo ta grandis, kuri savo nuosprendžiais ir nutartimis patvirtino tą nežmonišką masės niekuo objektyviai nenusikaltusių žmonių – spekuliantų – kalnę, skirdavo jiems bausmes, atskirdavo nuo artimųjų, konfiskuodavo turtą – kitaip sakant, teisiškai įtvirtino neteisingumą. Šis Lietuvos SSR teismų sistemos darbuotojų padarytas nusikaltimas – atsakomybė už masės niekuo dėtų Lietuvos gyventojų persekiojimą – disertacijos autoriaus nuomone, yra iki šiol niekaip neįvertintas.

Politinis lygmuo. Nagrinėjamoju laikotarpiu LKP CK ir LSSR MT nepaskelbė atskirų nutarimų, skirtų kovai su tradicine spekuliacija. Apie spekuliaciją aukščiausios valdžios normatyviniuose dokumentuose kalbėta paplitusių grobstymų ir nesklandžiai veikiančios sovietinės prekybos kontekste. Visgi nuo 1948 m. pavasario apie spekuliaciją vėl prabilta iš aukščiausių tribūnų: tik šįkart tai buvo naujas naratyvas – pasakojimas apie spekuliantus („žulikus, sukčius, visokio plauko perėjūnus“), įsibrovusius į arteles, pavertusias jas savo kombinacijų įkaitėmis (ir kaip su jais yra (bus) kovojama. Tiesa, šią temą reikėtų atskirti nuo anksčiau aptartų spekuliacijos formų – nes tai kitoniškas reiškinys (apie jį – vėliau).

16 d.), in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 42, l. 64-65.

⁸⁴¹ Ibid., l. 68-69.

Visgi į politinį kovos su spekuliantais matmenį derėtų žiūrėti plačiau. LSSR ATP vykdyta malonės teikimo nuteistiesiems praktika, kalbant apie nuteistų spekuliantų atvejus, kelia įdomių minčių – viena vertus, teismai lengva ranka dalino spekuliantams ilgametes laisvės atėmimo bausmes, o kita vertus – atlikus nedidelę bausmės dalį, nuteistasis (jo artimieji) galėjo teikti malonės prašymą LSSR ATP ir pagrįstai tikėtis, kad bausmė bus atleista ar bent jau sušvelninta. Iš pirmo žvilgsnio tokia tendencija galėtų byloti apie paradoksalų LSSR ATP malonės grupės narių požiūrį į nuteistuosius už tokias veikas kaip spekuliacija (t. y. tarytum žiūrima į juos kaip „netikrus nusikaltėlius“, nevertus tokių griežtų bausmių – taigi, teikiama malonė). Kita vertus, svarbus pats malonės prašymo momentas – sovietinio teismo pasmerktas nusidėjėlis (šiuo atveju – spekuliantas) klaupiasi ant kelių priešais aukščiausią sovietinę valdžią (bent viešojo diskurso požiūriu LSSR ATP galima įvardinti vaizdavus „aukščiausią valdžią“), maldauja malonės, smerkia savo padarytus „nusikaltimus“ bei ankstesnį požiūrį į gyvenimą, žada keistis, būti lojaliu sovietiniu piliečiu ir naujų „nusikaltimų“ nebedaryti. Tokiame kontekste – jei malonė prašančiajam yra suteikiama – atsiranda natūralus nuteistojo ir jo artimųjų dėkingumas „aukščiausiai valdžiai“: ir šis dėkingumas per buitinius pokalbius, gandus ar kitokį bendravimą plečiasi. Žr. lentelę.

Lentelė Nr. 10. LSSR ATP svarstyty malonės prašymų skaičiaus 1948-1956 m. dinamika.

Metai	1948 ⁸⁴²	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Malonės prašymai	185	575	901	682	850	533	2244	2055	1193

Žvelgti į malonės teikimo nuteistiesiems už spekuliaciją tendencijas reikia per lyginamąją perspektyvą – lyginant įvairių LSSR teritorinių-administracinių vienetų teismuose 1948-1953 m. laikotarpiu nuteistų spekuliantų (jų artimųjų) malonės prašymų svarstymo atvejus. Svarstymo baigtis tikslinga skirstyti į keturias baigtis: 1) atleidimas nuo bausmės (visiškas); 2) atleidimas nuo bausmės (lygtinis); 3) bausmės sušvelninimas (sutrumpinimas arba keitimas į pataisos darbus); 4) malonės nesuteikimas (prašymo atmetimas). Kalbant apie pasirinktus nagrinėjimui teritorinius vienetus, parinkti įvairiuose Lietuvos regionuose buvusios apskritys (nuo

⁸⁴² 1948 m. duomenys nepilni: žinomi skaičiai tik iš 3 buvusių LSSR ATP malonės grupės posėdžių (iš viso buvo 7), taigi, realus 1948 m. svarstyty malonės prašymų skaičius, tikėtina, siekia apie 400-450.

1950 m. – rajonai): Šiauliai (ir miestas, ir apskritis), Panevėžys (ir miestas, ir apskritis), Utena, Marijampolė, Ukmergė, Linkuva, Tauragė, Mažeikiai. Žr. lentelę.

Lentelė Nr. 11. Malonės prašymų svarstymo spekuliacijos byloje atrinktuose rajonuose 1948-1953 m. laikotarpiu rezultatai

Vietovė	Atleista visiškai	Atleista lygtinai	Bausmė sušvelninta	Prašymas atmetas	Iš viso atvejų
Šiauliai	2	5	1	0	8 ⁸⁴³
Panevėžys	2	9	0	1	12 ⁸⁴⁴
Utena	4	3	2	0	9 ⁸⁴⁵
Marijampolė	5	5	0	0	10 ⁸⁴⁶
Ukmergė	5	1	0	0	6 ⁸⁴⁷
Linkuva	6	2	0	0	8 ⁸⁴⁸
Tauragė	1	6	1	0	8 ⁸⁴⁹
Mažeikiai	4	3	0	0	7 ⁸⁵⁰
Iš viso (proc.)	29 (42,6%)	34 (50%)	4 (5,9%)	1 (1,5%)	68 (100%)

Iš aukščiau esančios lentelės galima įsitikinti, jog tarp LSSR ATP malonės grupės sprendimų nuteistų spekuliantų atžvilgiu dominavo sprendimai atleisti nuo bausmės lygtinai (50 proc.) arba visiškai (42,6 proc.). Taigi, jei pasirinktą imtį laikyti pakankama, galima daryti išvadą, kad apie 90 proc. malonės prašymą pateikusių nuteistų spekuliantų (ar jų artimųjų) atžvilgiu būdavo priimami sprendimai suteikti malonę ir laisvę. Žinoma, šiuos

⁸⁴³ Šiaulių atvejai: žr. LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 23, l. 101; b. 29, l. 88, b. 51, l. 151, b. 71, l. 173; b. 86, l. 1; b. 92, l. 208, b. 115, l. 78; b. 279, l. 156.

⁸⁴⁴ Panevėžio atvejai: žr. LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 22, l. 245; b. 71, l. 415; b. 75, l. 37; b. 85, l. 142; b. 106, l. 259; b. 111, l. 214; b. 208, l. 46; b. 210, l. 85; b. 218, l. 207; b. 233, l. 128; b. 257, l. 194; b. 275, l. 212.

⁸⁴⁵ Utenos atvejai: žr. LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 20, l. 283; b. 23, l. 5; b. 25, l. 232; b. 71, l. 477; b. 86, l. 281; b. 101, l. 133; b. 185, l. 26; b. 210, l. 64; b. 261, l. 191.

⁸⁴⁶ Marijampolės atvejai: žr. LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 30, l. 125; b. 87, l. 107; b. 96, l. 16; b. 113, l. 70; b. 120, l. 220; b. 123, l. 24; b. 171, l. 131; b. 189, l. 52; b. 203, l. 46; b. 239, l. 242.

⁸⁴⁷ Ukmergės atvejai: žr. LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 75, l. 422; b. 89, l. 37; b. 100, l. 14; b. 101, l. 1; b. 138, l. 234; b. 156, l. 321.

⁸⁴⁸ Linkuvos atvejai: žr. LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 79, l. 36; l. 94; b. 90, l. 145; b. 123, l. 73; b. 136, l. 301; b. 169, l. 18; b. 170, l. 381; b. 197, l. 104.

⁸⁴⁹ Tauragės atvejai: žr. LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 19, l. 10; b. 80, l. 372; b. 82, l. 387; b. 132, l. 1; b. 150, l. 257; b. 168, l. 304; b. 221, l. 204; b. 266, l. 168.

⁸⁵⁰ Mažeikių atvejai: žr. LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 35, l. 8; b. 57, l. 33; b. 93, l. 303; b. 154, l. 139; b. 224, l. 58; b. 226, l. 1; b. 258, l. 169.

duomenis galima būtų suproblemiti vien jau tuo aspektu, kiek laiko praėjus (atbuvus lageryje) buvo teikiami (priimami, svarstomi) šie malonės prašymai. Peržvelgus masę malonės svarstymų, susidaro vaizdas, kad dažniausiai nuteistojo spekulianto malonės klausimas būdavo svarstomas praėjus maždaug metams po teismo. Tiesa, pasitaikė atvejų, kai malonės prašymus teikdavo ir nuteistieji dar nepradėję bausmės atlikimo arba atvirkščiai – atbuvę ženklia jos dalį. Omenyje reikia turėti ir tai, kad šios disertacijos autorius tyrinėdamas LSSR ATP malonės grupės dokumentus, aptiko apie 400 spekuliantų, nuteistų 1948-1953 m. laikotarpiu, malonės prašymus – kai iš kitų dokumentų akivaizdu, jog šiuo laiku LSSR buvo nuteisti keli tūkstančiai spekuliantų, taigi, malonės prašymas bent nagrinėjamoju laiku dar nebuvo tokia masinė praktika (kokia, žvelgiant į milžinišką visų malonės prašymų skaičiaus išaugimą 1954-1955 m., ji darėsi 6 deš. viduryje).

Nepaisant to, akivaizdi tendencija – suteikti malonę nuteistiems spekuliantams, atleisti juos nuo ilgų metų lageriuose. Tokios tendencijos kilmė nėra iki galo aiški – be papildomų tyrimų tenka apsiriboti hipotezėmis: galbūt LSSR ATP malonės grupės nariai į spekuliacijos kriminalizavimą žvelgė nepalankiai ir nuteistų spekuliantų gailėjo, norėjo palengvinti jų dalią? O galbūt taip (ne)sąmoningai buvo stiprinamas pseudoparlamentinės institucijos – LSSR ATP – o jos atspindyje ir visos sovietų valdžios įvaizdis okupuotoje Lietuvoje? Blogi ir žiaurūs teismai nuteisė, tačiau rūpestinga ir gera sovietų valdžia – LSSR ATP – atleis ir atkurs teisingumą, o taipgi sulauks malonės sulaukusiųjų (bei jų artimųjų) dėkingumo, nuolankumo, lojalumo? Nereikia abejoti vienu – vakarykščiai GULAGo lagerių kaliniai, turėję perspektyvą dar ilgus metus kirsti mišką kur nors Krasnojarsko apylinkėse, o taipgi ir jų artimieji buvo daugiau ar mažiau dėkingi malonę suteikusiai institucijai – LSSR ATP – o per šį dėkingumą vienaip ar kitaip stiprėjo sovietinės valdžios kaip legitimios šeimininkės (galinčios ne tik bausti, bet ir suteikti malonę nubaustiesiems) įvaizdis okupuotoje Lietuvoje.

3.5. Sovietinio režimo ekonominės disfunkcijos

Įsibrovėliai užvaldo arteles. 1948 m. balandžio 14 d. SSRS Ministrų Taryba paskelbė nutarimą, kuris lietuviškai buvo verčiamas kaip „Apie privataus verteivos įsiskverbimą į kooperaciją ir vietinės pramonės įmones“. Tai buvo ženklas visoms respublikoms stiprinti kovą su „įsibrovėliais į arteles“. Toks naratyvas net LSSR nebuvo naujas – pirmaisiais pokario metais signalai apie „spekuliantus po artelės iškaba“ prasprūsdavo net į spaudą. Dabar gi buvo pasiūstas garsus signalas iš Maskvos: „kapitalistinių elementų“

veikimas „socialistinio ūkio sektoriaus“ rėmuose yra nebeapkenčiamas, su tuo reikia griežtai kovoti, tai – reikšminga politinė problema. Estų istoriko O. Mertelsmanno teigimu, Estijos SSR arteles labai dažnai po savo veikla maskuodavo daug geriau apmokamus privačius užsakymus⁸⁵¹ – iš tokio pavyzdžio galima spręsti, kad „išibrovėliai į arteles“ reiškesi visoje SSRS, ypač vakarinėse, 1940 m. okupuotose teritorijose.

1948 m. birželio 24 d. išleistas LSSR MT nutarimas, apibendrinantis LSSR situaciją „išibrovėlių klausimu“: pasirodo, eilėje respublikos miestų (Vilnius, Kaunas, Panevėžys, Šiauliai) ir apskričių (Tauragės, Mažeikių, Radviliškio, Šiaulių, Zarasų, Marijampolės, Panevėžio) nustatyti „masiniai vertėivų-spekuliantų prasiskverbimo į gamybines ir prekybines gamybines, invalidų, vartotojų, žemės ūkio kooperacijos, o taip pat Vietinės pramonės ministerijos pramkombinatus faktai“. Toliau – dar smagiau: „Dėl kooperacinių organizacijų vadovų politinio aklumo, o kartais ir glaudžių santykių su privatinkiniais, nesant kadru atrankos, vertėivos-spekulantai įstodavo į arteles ir pramkombinatus su jiems priklausančia pramonine įranga ir stambiomis pinigų sumomis, diktavo artelems ir pramkombinatams darbo ir atlygio sąlygas, paversdami arteles netikromis arteleimis (rus. *lžearteli*)“⁸⁵². Tolesnis nutarimo tekstas atskleidžia problemos gylį: „Taip vadinamose netikrose arteleise, įmonėse ir pramkombinatų dirbtuvėse privatūs verslininkai užima cechų viršininkų, gamybos vadovų, paruošų agentų pareigas, kas suteikia jiems galimybes sudaryti įvairaus pobūdžio susitarimus su valstybinėmis ir kooperatinėmis organizacijomis, supirkti ir parduoti maisto ir pramonės prekes, grobstyti socialistinį turtą. Daugelyje kooperacinių organizacijų ir įmonių įsitvirtino antivalstybinė praktika atiduoti privatinkinams dirbtuves, valgyklas, arbatines, kirpyklas ir prekybos įmones išsiperkant už tai iškart sutarta kasmėnesinė pinigų suma už įmonių naudojimą“. Galiausiai, klasikinis apibendrinimas: „Prisidengdami kooperacinių ir valstybinių organizacijų iškaba, tie privatinkinai tampa artelių ir vietinės pramonės įmonių šeimininkais“⁸⁵³. Dar vaizdesnis situacijos apibendrinimas sekė toliau: „Vietinės pramonės ministerija ir apskričių vykdomieji komitetai pražiūrėjo masinę privatininkų legalizaciją, įgyvendintą sutarčių tarp jų ir vietinės pramonės įmonių sudarymu“⁸⁵⁴. Toliau LSSR MT

⁸⁵¹ O. Mertelsmann, *The private sphere...* op. cit. p. 70.

⁸⁵² LSSR MT 1948 m. birželio 24 d. nutarimas „Apie privataus vertėivos prasiskverbimą į kooperaciją ir vietinės pramonės įmones“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 122, l. 55-56.

⁸⁵³ *Ibid.*, l. 56.

⁸⁵⁴ *Ibid.*, l. 57.

nutarime sekė bet kokio originalumo nustoję siūlymai – ką daryti: įpareigoti organizacijas (Vietinės pramonės ministeriją, kooperatyvų sąjungas) „išvalyti pavaldžias įmones nuo spekuliacinių elementų“, o taipgi „įvesti valstybinę tvarką įmonių gamybinėje veikloje, apskaitoje, darbo užmokesčio srityje, sutvarkyti kadru klausimą“. Finansų ir Teisingumo ministerijoms bei LSSR Prokuratūrai nurodyta šiuos visus procesus kontroliuoti beigi pačioms griežtai kovoti su įsibrovėliais⁸⁵⁵. Sprendžiant iš LSSR MT nutarimo, padėtis buvo grėsminga ir ženkli dalis „socialistinio ūkio sektoriaus“ tebuvo „po artelių iškaba“ prisidengę kapitalistiniai veikėjai – „privatūs verteivos“.

Tai, kaip minėto LSSR MT nutarimo buvo skubama laikytis, iliustruoja 1948 m. rugpjūtį Gedvilui atsiųstas specialus pranešimas iš LSSR MVD: Kauno artelėje „Dešra“ (pavaldi Gamybinei kooperacijai) užuot išsivalius nuo „kapitalistinių elementų“, buvo prekiaujama „pelningomis pareigomis“ – parduotuvės vedėjo postas buvusiam privačiam prekybininkui Fašeriui kainavo 1300 Rb., paruošų agentu priimtas buvęs prekybininkas Rosmanas sumokėjo 1000 Rb., už tapsmą artelės ekspeditoriumi buvęs privatus mėsininkas Brainys susimokėjo net 5600 Rb. Iš viso, į „Dešrą“ tokiu būdu pakliuvo 11 žmonių – kaip galima suprasti, visi – buvę privatūs verslininkai. Emvėdistams beliko konstatuoti problemą pradėjus spręsti bent jau areštuojant artelės pirmininką Kaganą⁸⁵⁶. Akivaizdu, jog artelėje „Dešra“ užimti išvardintas pareigas apsimokėjo – kitaip neišeina paaiškinti, kodėl įvairūs asmenys mokėjo nemažas sumas vien už priėmimą į darbą. Tiesa, LSSR MVD „Dešros“ atveju, nedetalizavo kokias konkrečiai kombinacijas „įsibrovėliai“ darė: buvo tarytum pagal nutylėjimą suprantama, kad jei jie jau prasiskverbė „po artelės iškaba“, tai ir visa artelė automatiškai virto privačia, pelno siekiančia, kapitalistine įmone. Panaši situacija susiklostė Kauno artelėje „Malūnas“: jos pirmininkas už pinigus nuomojo buvusiems privatininkams įvairias dirbtuves ir leido jose verstis (pavyzdžiui, išnuomojo dešrų dirbtuvę buvusiam privačiam verslininkui – šis artelei turėjo susimokėti 300 Rb. mėnesinį pastovų mokesį ir po 1 Rb. už kiekvieną pagamintos dešros kilogramą). „Malūno“ pirmininkas už tokią veiklą buvo išmestas iš pareigų ir partijos⁸⁵⁷.

Po kelių mėnesių LSSR MT pasiekė kitos iliustracijos iš

⁸⁵⁵ Ibid., l. 58-59.

⁸⁵⁶ Laikinai einančio LSSR Vidaus Reikalų ministro pareigas Jefremovo 1948 m. rugpjūčio 4 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, ap. 13, b. 148, l. 42.

⁸⁵⁷ LKP CK biuro 1950 m. kovo 24 d. nutarimas dėl drg. Seriogino, in: LYA, f. 1771, ap. 90, b. 50, l. 7-10.

„įsibrovėlių“ veiklos artelėse: artelės „Spalis“ (Vilnius, Valgyklų ir viešojo maitinimo trestas) darbuotojai per įstaigą spekuliuojo obuoliais (BSSR supirkdavo po 4-5 Rb., o per artelę parduodavo po 12 Rb. / kg.)⁸⁵⁸; Vilniaus dailės kombinate susikūrė iš 80-100 darbininkų sudaryta neoficiali brigada, kuri pagal sutartis su kitomis organizacijomis, vykdė statybos ir remonto darbus (aišku, už gerokai didesnius įkainius nei oficialios organizacijos, MVD teigimu, per 1948-1949 m. šį „netikra artelė“ padarė žalos 600 tūkst. Rb. sumai)⁸⁵⁹; po Vilniaus komunalinio ūkio kontoros priedanga veikė privati antkapių ir antkapinių kryžių dirbtuvė – gamino ir pardavinėjo antkapius po 3-3,5 tūkst. Rb., suprantama, gerokai brangiau nei oficiali kaina⁸⁶⁰.

1951 m. vasarį LKP CK biuras pažymėjo, jog „toli gražu dar neišgyvendinta privačių verslininkų veikla, spekuliacija ir grobstymai artelėse“, tačiau nepaisant to pas, „kai kuriuos [kooperatyvų – D. I] sąjungų ir artelių vadovus susiformavo žalinga nuomonė, kad su privačių verslininkų veikla artelėse jau baigta“⁸⁶¹. Su „privatinių verslininkų veikla artelėse“ dar tikrai buvo nebaigta – tai iliustruoja eilė panašiu laiku pasirodžiusių LSSR MT nutarimų. Sausio 31 d. konstatuota, kad „individualinių vertėjų veikla po valstybinės įmonės iškaba buvo išaiškinta eilėje malūnų, lentpiūvių ir buitinio aptarnavimo dirbtuvių Kretingos, Kuršėnų, Šiaulių ir kt. tarprajoniniuose pramonės kombinateuose. Iki šio neišvyti (*sic!*) iš eilės kombinatų gamybinių įmonių buvusieji tų įmonių savininkai“⁸⁶². Vasario 6 d. LSSR MT pasisakė apie situaciją Invalidų kooperacijos sąjungoje: „Prasiskverbę į arteles perėjūnai ir žulikai sistemingai vykdė stambius grobstymus ir piktnaudžiavimus, panaudodami savo nusikalstamiems tikslams kooperatinės organizacijos iškaba (artelės „Rodina“, „Frontovik“, „Sila“, „Piščevik“ ir kt.). Paskiros artelės („Rodina“, „Frontovik“) dėl masinių grobstymų ir

⁸⁵⁸ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1948 m. lapkričio 10 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 150, l. 37-38.

⁸⁵⁹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. balandžio 21 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 201, l. 109-110.

⁸⁶⁰ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. liepos 7 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 203, l. 48-49.

⁸⁶¹ LKP CK biuro 1951 m. vasario 28 d. nutarimas „Apie LKP CK biuro gegužės 16 d. nutarimo „Apie nepakankamą SSRS Ministrų Tarybos 1948 m. balandžio 14 d. nutarimo „Apie privataus vertėivos įsiskverbimą į kooperaciją ir vietinės pramonės įmones“ nepakankamą vykdymą“ vykdymo“, in: LYA, f. 1771, ap. 112, b. 44, l. 12.

⁸⁶² LSSR MT 1951 m. sausio 31 d. nutarimas „Dėl nepatenkinamos kovos dėl socialistinės nuosavybės saugumo Vietinės pramonės ministerijoje“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 215, l. 254.

piktnaudžiavimų virto individualinių verteivų bei žulikų pasipelnymo vieta ir iš esmės yra visiškai sužlugdytos. Dėl to per 1947-1950 metus Respublikos invalidų kooperacijos sistemoje buvo išgrobstyta apie 2 mil. rublių kooperatinių lėšų⁸⁶³. Vasario 12 d. LSSR MT teko konstatuoti, kad Gamybinės kooperacijos sąjungoje esančios remonto-statybos artelės taipgi buvo užkrėstos noro pasipelninti: nors pagal savo idėją, šios artelės turėjo teikti paslaugas gyventojams ir kooperacijai, tačiau 1950 m. duomenys rodė, kad 83,5 proc. atliktų darbų buvo valstybiniai užsakymai, 15,9 proc. teko kooperacijai ir tik 0,6 proc. – gyventojų poreikiams. Logika buvo paprasta: vykdant valstybinių įstaigų užsakymus, buvo galima buvo užsiprašyti ženkliai per didelių pinigų sumų (LSSR MT vertinimu, 1950 m. minėtos statybos-remonto artelės gavo 283 tūkst. Rb. perviršinių pajamų) – valstybinių įstaigų atstovai buvo suinteresuoti darbų faktiniu įvykdymu (ką kone privataus verslo principais veikiančios artelės galėjo užtikrinti), o pinigai buvo ne problema – vis tiek jie valstybės. Privatūs užsakovai, savaime suprantama, sau tokios prabangos leisti negalėjo ir statybos-remonto artelių paslaugų neįpirko. Maža to, LSSR MT vertinimu, statybos-remonto artelės masiškai prirašinėjo neįvykdytus darbus (1950 m. ataskaitose prirašė nebūtų darbų už 994 tūkst. Rb. arba kone 14 proc. bendros metinės darbų apimties)⁸⁶⁴ – vėlgi tai galėjo būti įmanoma tik tada, kai užsakovas – valstybinė organizacija: privatus užsakovas būtų daug griežtesnis ir reiklesnis, o biudžetinių įstaigų vadovai galėjo iš esmės nesiskaityti su priemonėmis – svarbiausia, kad būtų vykdomas planas, vykdomi aukščiau stovinčių institucijų nurodymai. Sprendžiant iš to, kad tik trijose artelėse („Ažuolas“ (Kaunas), „Atstatymas“ (Marijampolė), „Gegužės 1-osios“ (Klaipėda)) darbininkų atlyginimo fondas per 1950 m. viršytas 157 tūkst. Rb., norinčių dirbti (ir užsidirbti) tose įmonėse neturėjo trūkti⁸⁶⁵.

Šie 1951 m. sausio-vasario LSSR MT nutarimai toli gražu nebuvo paskutiniai, susiję su „įsibrovėlių“ veikla. Pavyzdžiui, 1951 m. gegužę konstatuota, kad Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir kai kuriuose kituose miestuose „po įvairiomis iškabomis priviso daug „dailės“ dirbtuvių, kuriomis dažnai yra dangstoma privatių verteivų veikla; tose dirbtuvėse taikomi spekuliaciniai įkainojimai“⁸⁶⁶ – nors „visasąjunginė“ kova su

⁸⁶³ LSSR MT 1951 m. vasario 6 d. nutarimas „Dėl rimtų klaidų ir iškraipymų Invalidų kooperacijos sąjungos sistemos darbe“, *ibid.*, l. 306.

⁸⁶⁴ LSSR MT 1951 m. vasario 12 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR gamybinės kooperacijos remonto-statybos artelių darbo“, *ibid.*, b. 216, l. 88-89.

⁸⁶⁵ *Ibid.*, l. 89.

⁸⁶⁶ LSSR MT 1951 m. gegužės 31 d. nutarimas „Dėl priemonių prekių, prekybinio supakavimo ir reklamos apipavidalinimui pagerinti“, *ibid.*, b. 222, l. 334.

„išibrovėliais“ buvo paskelbta dar 1948 m. balandį, bet praėjus trejiems metams, situacija LSSR anaipol neatrodė „susitvarkiusi“: privatūs vertėivos toliau pelnėsi prisidengdami kooperacinių artelių iškabomis.

Nors LSSR MT 1951 m. pradžioje priėmė visą eilę nutarimų su kone identiškais kovos su šiuo reiškiniu priemonėmis, spalio pabaigoje LSSR Prokuroras Bacharovas „nuleido“ aukščiausią valdžią ant žemės: atsiųstas ilgas raštas, kuriame išvardinta daugybė „privatinių vertėivų įsiskverbimo į kooperaciją ir vietinės pramonės įmones“ atvejų iš visos respublikos. Kaune išvardinta eilė buvusių privatinių kirpyklių, skalbyklių, fotoateljė savininkų, kurie ir toliau dirbo jiems anksčiau priklausiusiose įmonėse, netgi gaudavo už tai iš pramkombinatų amortizacijos mokesčių (pavyzdžiui, Kauno miesto Lenino rajono pramkombinatas per metus įvairiems buvusiems privatiniams sumokėdavo 7 tūkst. Rb. amortizacijos mokesčio)⁸⁶⁷; Jurbarko rajono pramkombinate dirbo gausybė buvusių įmonių savininkų, kurie, kaip pastebėjo Bacharovas, „kaip taisyklė, neveda tvarkingos užsakymų registracijos ir įvykdytų darbų neiformina kvitais“⁸⁶⁸; panašūs atvejai fiksuoti ir Marijampolėje, Kybartuose, Prienuose, Alytuje, Vilniuje, Švenčionyse, Trakuose ir Šiauliuose⁸⁶⁹. Akivaizdu, kad „privatūs vertėivos“ ir toliau liko nepergalėti – ir ypatingai aktyviai reikėsi versluose, susijusiuose su gyventojų buitiniu aptarnavimu – kirpimo, fotografijos, siuvimo, avalynės remonto ir panašių paslaugų: ten, kur nelankstus „socialistinis ūkio sektorius“ niekaip negebėjo konkuruoti su operatyvia ir kūrybai atvira privačia iniciatyva.

1952 m. kovo 11 d. Bacharovas pranešė Gedvilui apie išaiškėjusius stambius piktnaudžiavimus Priekulės rajone: 1950-1951 m. laikotarpiu, du paeiliui pareigas ėję rajono vykdomojo komiteto pirmininkai tvirtino neteisėtas rajono kolūkių sutartis su kitomis rajono ir Klaipėdos miesto organizacijomis. Pavyzdžiui, 1951 m. vasario mėn. Priekulės rajono kolūkio „Gegužės 1-oji“ pirmininkas sudarė sutartį su Klaipėdos srities Ryšių valdyba – už 210 tūkst. Rb. suremontuoti ryšių valdybos pastatą. Faktinį remonto darbų vykdymą kolūkis perdavė privatininkui Paulauskui, kuris pats samdė darbininkus, gavo statybines medžiagas – ir įvykdė remontą – o už tarpininkavimą kolūkiui turėjo sumokėti 15 proc. sutartos sumos. Kombinaciją bandė užblokuoti Valstybinio banko padalinys (nenorėjo išduoti privatemam asmeniui milžiniškos pinigų sumos pagal neaiškų remonto darbų

⁸⁶⁷ LSSR Prokuroro Bacharovo 1951 m. spalio 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, ap. 13, b. 321, l. 79-80

⁸⁶⁸ *Ibid.*, l. 81.

⁸⁶⁹ *Ibid.*, l. 81-85.

sutartį), bet pasipriešinimą įveikti padėjo Priekulės rajono vykdomojo komiteto pirmininkas – išrašė fiktyvią pažymą, esą remonto darbus atliko „Gegužės 1-osios“ kolūkis. Paulauskas gavo iš banko 189 tūkst. Rb. atlygį už remonto darbus. Schema suveikė ir „Gegužės 1-osios“ kolūkis toliau buvo naudojamas kaip priedanga, už kurios privatūs verslininkai su savo nusamdytomis statybininkų brigadomis vykdė statybos-remonto darbus valstybinėms organizacijoms. Kitas verslininkas – Grušas – su savo darbuotojais sudarė 10 panašių sutarčių: jo įmonės klientais tapo LKP Priekulės rajono komitetas (66 tūkst. Rb.), rajono Vartkoopsajunga (16 tūkst. Rb.), rajono karinis komisariatas (17 tūkst. Rb.) ir kitos organizacijos. Grušo įmonė už šiuos darbus gaudavo 85 proc. sutartos sumos – likę 15 proc. būdavo išmokami tarpininkui – „Gegužės 1-osios“ kolūkiui. Beje, pajamų dalybos tokiau santykiu ne visiems „tarpininkams“ buvo priimtinos: į žaidimą įsitraukė ir „Lenino“ vardo kolūkis, kuris su privatiniu Satkūnu pajamas dalinosi per pusę: remontavo Klaipėdos srities ligoninę (102 tūkst. Rb.). Prokuratūrai aiškinantis privataus statybų-remonto verslo apimtis Vakarų Lietuvoje, paaiškėjo, kad iš viso būta bent aštuonių privačių statybos-remonto brigadų, kurios atliko darbus eilėje įstaigų, tame tarpe ir LSSR Teisingumo ministerijos Klaipėdos srities valdyboje (25 tūkst. Rb.) beigi Klaipėdos srities teisme (27 tūkst. Rb.)⁸⁷⁰.

Į gautą informaciją sureagavo LSSR MT – 1952 m. balandžio 15 d. išleistas nutarimas „Dėl privatinų vertėvų veiklos paskiruose Klaipėdos srities kolūkiuose“. Nutarime išvardinti trys kolūkiai, sudarinėję sutartis su privatininkais (Klaipėdos r. „Pergalės“ kolūkis – 125 tūkst. Rb. sumai; Priekulės r. „Gegužės 1-osios“ kolūkis – 435 tūkst. Rb.; Priekulės r. „Lenino“ kolūkis – 390 tūkst. Rb.), konstatuota, kad rajonų sovietiniai vadovai „ne tiktai netrukde neteisėtų sutarčių sudarymo, bet rajono vykdomojo komiteto vardu sankcionavo jas“. Nepaisant to, tokia vadovų veikla LSSR MT neatrodė verta baudžiamosios atsakomybės (nors Bacharovas reikalavo, kad išvardinti vykdomųjų komitetų vadovai turėtų būti teisiami): apsiribota papeikimais. Vienas iš LSSR MT nutarimo punktų gerai iliustruoja formalų paties nutarimo pobūdį: „Įpareigoti sričių bei rajonų vykdomuosius komitetus, Žemės ūkio ministeriją ir jos vietinius organus plačiai išaiškinti kolūkiuose, kad yra neleistina sudarinėti sutartis remonto-statybos darbams kitur atlikti kolūkinės gamybos nenaudai; nuolat kontroliuoti kolūkių valdybų veiklą ir visokeriopa užkirsti kelią faktams, kai privatiniai vertėivos išnaudoja kolūkius pasipelnymo tikslais“. Vieninteliai, kuriems grėsė reali atsakomybė – tie patys

⁸⁷⁰ LSSR Prokuroro Bacharovo 1952 m. kovo 11 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 374, l. 2-3.

„privatūs vertėivos“ – tik juos nurodyta traukti baudžiamojon atsakomybėn. Sovietiniai vietos institucijų vadovai realios atsakomybės išvengė⁸⁷¹, o prielaidos toliau užsiimti šia praktika nebuvo užkardytos.

Bacharovo, atrodo, toks formalus LSSR MT sprendimas netenkino ir jis 1952 m. gegužės 12 d. tėškė dar vieną kortą – ilgą raštą apie to pačio pobūdžio privatininkų veiklą per Salantų rajono (irgi – Klaipėdos sritis) kolūkius. Bacharovas paminėjo, kad šįsyk apie statybos-remonto sutartis su privatininkais žinojo ir buvęs LKP Salantų rajono sekretorius Kalinauskas, tiesa, šio Bacharovas nesūlė teisti – apsiribojo tradiciniu sau siūlymu patraukti baudžiamojon atsakomybėn eilę Salanto rajono vykdomojo komiteto darbuotojų⁸⁷². Naujas LSSR MT nutarimas Salantų r. atveju negimė – apsiribota formaliu veikimu ankstesniojo nutarimo ribose.

1952 m. rugsėjo 13 d. apie susidariusią padėtį pasisakė ir LKP CK: konstatuota, kad balandžio mėnesio LSSR MT nutarimo laikomasi nepatenkinamai ir, maža to, privačių statybos-remonto kombinacijų prisidengiant kolūkiams bacila paplito į kitas sritis – atitinkami faktai užfiksuoti Pakruojo (Šiaulių sritis) ir Švenčionių (Vilniaus sritis) rajonuose. Lyg to būtų maža, paaiškėjo ir naujas „privatinių vertėivų“ metodas, kaip prisidengti kolūkiams: privačiai iš į kolūkius stojančių valstiečių buvo superkami arkliai, o tada, prisidengiant kolūkių vardu, „spekuliacinėmis kainomis“ parduodami valstybinei organizacijai – Žemės ūkio ministerijai pavaldžiai Gyvulių paruošų kontorai (Zagotžyvkontora) (LSSR Prokuroro Bacharovo pateiktu vertinimu, tokiose „kombinacijose“ privatiems gyvulių perpardavinėtojams tekdavo apie 80 proc. sandorio sumos, o likę 20 proc. – kolūkiams⁸⁷³). LKP CK taipgi neblizgėjo originalumu: įvairaus lygmens partinėms organizacijoms nurodyta „imtis priemonių nutraukiant statybinių medžiagų švaistymus, savalaikiškai ir iki šaknų užkardyti privačia-verslininkišką ir spekuliacinę privačių asmenų veiklą, nešančią didelę žalą kolūkinei statybai“. LSSR Finansų ministerijai duotas mįslingas nurodymas „įvertinti privačių asmenų pajamas, gaunamas iš privačia-verslininkiškos ir spekuliacinės veiklos ir apdėti jas pajamų mokesčiu“⁸⁷⁴: toks nurodymas buvo prieštaraujantis visai

⁸⁷¹ LSSR MT 1952 m. balandžio 15 d. nutarimas „Dėl privatinių vertėivų veiklos paskiriuose Klaipėdos srities kolūkiuose“, *ibid.*, ap. 1, b. 258, l. 117-120.

⁸⁷² LSSR Prokuroro Bacharovo 1952 m. gegužės 12 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, ap. 13, b. 374, l. 58-62.

⁸⁷³ LSSR Prokuroro Bacharovo 1952 m. birželio 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 375, l. 2.

⁸⁷⁴ LKP CK biuro 1952 m. rugsėjo 13 d. nutarimas „Apie žulikiškas privačių asmenų operacijas kai kuriuose respublikos kolūkiuose“, in: LYA, f. 1771, ap. 131, b. 125, l. 4-5.

sovietinės sistemos veikimo logikai – bet kokios pajamos iš „privacia-verslininkiškos ir spekuliacinės veiklos“ reiškė spekuliaciją, taigi, ir baudžiamąją atsakomybę (o iš to savaime plaukiantį turto konfiskavimą), o „spekuliacinių pajamų apdėjimas pelno mokesčiu“ buvo nesąmonė. Tai galima išskoduoti tik vienaip – aukščiausi režimo vietininkai suprato, kad kai kurios akivaizdžiai „spekuliacinės veiklos“ formaliai nebetilpo į sovietinio BK apibrėžimą ir atsirado rizika, kad remiantis sovietine teise, kolūkiais prisidengę „privatūs vertėivos“ išvengs baudžiamosios atsakomybės, nes formaliai neužsiėmė spekuliacija (t. y. nieko nepirko ir neperpardavė brangiau) ar grobstymais, taigi, jų veiklą pačiu blogiausiu atveju (t. y. jei sovietiniai teismai neras pagrindo taikyti baudžiamąją atsakomybę) reikėtų bent jau apdėti pajamų mokesčiu – taip sumažinant ir valstybės nuostolius, ir pačių „privatinių vertėivų“ pelnus.

Iš tiesų – net sovietinės teisės požiūriu, „privatinių statybininkų“ atsakomybę kvalifikuoti buvo nelengva: apie tai byloja minėtų Priekulės ir Klaipėdos rajono „statybininkų teismai“. Pirmasis juos teisęs teismas – Klaipėdos srities teismas – vieną „darbų vadovų“ nuteisė už grobstymą (pagal vadinamąjį 1947 m. įsaką) ir „netikros artelės“ sukūrimą (BK 129 str. G dalis), o kitus du teisiamus „darbų vadovus“ pagal tą pačią BK 129 str. G dalį, o taipgi BK 164 str. („Žinomai vogtų daiktų pirkimas“). Nuosprendį kasacine tvarka peržiūrėjęs LSSR AUT buvo kitos nuomonės: grobstymas ir „netikros artelės“ sukūrimas buvo išimtas iš kaltinimų ir veika perkvalifikuota į BK 99 str. („Vertimasis uždraustu verslu“). Tai buvo ne viskas – LSSR AUT nutartį užprotestavo SSRS Generalinis prokuroras ir SSRS AUT peržiūrėjo sprendimą: SSRS AUT nuomone, LSSR AUT suklydo ir be pagrindo išjungė iš kaltinimo grobstymą (1947 m. įsakas) bei „netikros artelės“ sukūrimą⁸⁷⁵. Galutinio teismo nuosprendžio Klaipėdos srities „privatinių statytojų“ byloje nepavyko aptikti, tačiau iš SSRS AUT pozicijos akivaizdu, kad šie buvo nuteisti už grobstymą ir „netikros artelės“ sukūrimą. Tiesa, tokia teismų praktika LSSR netapo visuotine: 1953 m. gruodį Kaišiadorių liaudies teismas nuteisė J., kuris organizavo sau pavaldžią statybininkų brigadą ir sudarydamas sutartis su valstybinėmis organizacijomis (pavyzdžiui, Pabaltijo geležinkelių valdyba) vykdė remonto-statybos darbus. J. buvo nuteistas pagal BK 99 str. ir BK 133 str. 2 dalį („Darbuotojų samdos pažeidimai“) – 2 m. lagerio⁸⁷⁶. Toks pavyzdys rodo ne tik sovietinių teismų praktikos prieštarumą svarstant šios

⁸⁷⁵ LSSR AUT teisminės praktikos bendrojo teisingumo bylose 1-aja ir 2-aja instancija, peržiūrėtose SSRS AUT 1952 m., apibendrinimas, in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 52, l. 14-15.

⁸⁷⁶ Nuosprendis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 224, l. 193-194.

kategorijos bylas, bet ir pačios nelegalios praktikos – prisidengiant sutartimis su oficialiomis organizacijomis, vykdyti privačius remonto-statybos darbus – gajumą ir paplitimą.

Grįžtant truputį atgal, būtina pastebėti 1952 m. liepą įvykus LSSR Prokuratūros organizuotą įvairių žinybų pasitarimą konkrečiu „įsibrovėlių“ į kooperaciją ir vietinės pramonės įmones klausimu. Jame be prokuratūros vadovų dalyvavo eilė ministrų (Teisingumo, Finansų, Prekybos, Vietinės pramonės), Lietvartkoopsajungos, Milicijos ir LSSRAUT atstovai. Pagrindinį pranešimą skaitė LSSR Prokuroro pavaduotojas Galinaitis. Konstatuota, kad kova su „įsibrovėliais“ vykdoma nepakankamai bei įvardintos sisteminės viso reiškinio priežastys: 1) Daugelis kooperacinių ir vietinės pramonės dirbtuvių organizuotos tose pačiose patalpose, kurios anksčiau priklausė jų privatiems savininkams; 2) Daugeliu atveju, gamybos instrumentai ir kita įranga tose dirbtuvėse yra asmeninė įmonės vadovų ar meistrų nuosavybė; 3) Dirbtuvės prastai aprūpinamos (arba visiškai neaprūpinamos) reikalingomis gamybai žaliavomis, tad pirkimai daromi rinkose, nevedama žaliavų pirkimo apskaita; 4) Eilėje atvejų įvairios dirbtuvės tiesiog atiduodamos privatininkams valdyti – su sąlyga, kad šie mokės kas mėnesinį sutartą mokestį. „Įsibrovėliai“ nebeapsiribojo vien gamyba – Galinaitis, ilgametis Kauno miesto prokuroras, nuo savęs pridėjo, kad Kaune prekybą vaisvandeniais vykdo privatininkai, įsibrovę į miesto prekybines organizacijas. Kova su „įsibrovėliais“ visais aspektais pavaizduota kaip nesėkminga: kliuvo ir kooperatyvų sąjungoms, Vietinės pramonės ir Prekybos, Žemės ūkio ministerijoms (kad nekontroliuoja pavaldžių įmonių veiklos); ir Finansų ministerijai (kad nepastebi „prasiskverbimo“ atvejų); ir Prokuratūrai (kad neaktyviai tiria tokio tipo bylas, nepakankamai vykdo priežiūros funkcijas); ir Milicijai; ir teismams (skiria menkas bausmes demaskuotiems „įsibrovėliams“). Nepaisant tokio plataus ir gan išsamaus problemos matymo, pasiūlymai – ką daryti – nebuvo originalūs: vėl skambėjo klišiniai „stiprinti kontrolę“, „įvesti tvarką“, „imtis būtinų priemonių“⁸⁷⁷. Panašu, kad net prokuratūra pamažėle nuleido rankas ir suprato, kad kovos su „įsibrovėliais“ kooperaciniame sektoriuje laimėti nėra įmanoma.

Neužkardytą ir vis naujas veiklos ertmes atrandančią „privačių verteių“ veiklą teko riboti leidžiant atskirus LSSR MT nutarimus. Prieita iki tokio lygio, kad 1953 m. vasarį užčiupus „privačių verteių“ veiklą Daugų rajono kolūkiuose (privatininkas Makauskas pagal sutartį su kolūkio valdyba gaudavo gyvulius, skersdavo ir pagamintas dešras parduodavo rajono

⁸⁷⁷ Tarpžinybinio susirinkimo prie LSSR Prokuroro 1952 m. liepos 4 d. protokolais, in: LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 51, l. 111-119.

vartkoopsajungos užkandinėms), sovietinės Lietuvos vyriausybė išleido atskirą nutarimą, nurodantį Daugų rajono vykdomajam komitetui užkardyti tokią veiklą, kolūkiuose imtis aiškinamojo darbo („kad negalima prileisti privatių verteivų veiklos kolūkių valdybose“), „patraukti atsakomybėn privatius verteivas, neteisėtai veikusius kolūkiuose“⁸⁷⁸. Tokie nutarimai tebuvo bandymas malšinant pavienius simptomus išgydyti mirtiną ligą – ėmus reaguoti į paskiruose rajonuose besireiškiančią „išibrovėlių“ veiklą, buvo galima patekti į užburta ratą, kai tokių nutarimų – dėl kitų „privatinių verteivų“ kitokios veiklos kituose rajonuose – reikėtų rengti skelbti tuntas.

Akivaizdu, kad sovietiniam režimui norint kovoti su šiuo reiškiniu, reikėjo sisteminio sprendimo – esminio kooperatinės sistemos reorganizavimo. Link to pamažėle buvo slenkama: 1953 m. pavasarį LSSR MT konstatavo eilę problemų, susijusių su Gamybinės kooperacijos sistema (pavyzdžiui, kad gamybinės artelės vienos kitas kredituoja, nors tai SSRS uždrausta dar 1930 metais⁸⁷⁹ arba tai, kad mažai išplėtotas buitinio aptarnavimo dirbtuvių tinklas, neįvykdomi veiklos planai⁸⁸⁰) ir Invalidų kooperacijos sistema (masiškai paplitę grobstymai ir išeikvojimai, pavyzdžiui, 1951 m. trisdešimtyje Invalidų kooperacijai priklausančių artelių išaiškintas 451 išeikvojimų ir grobstymų atvejis 429 tūkst. Rb. sumai, o 1952 m. – 411 atvejų, 400 tūkst. Rb. sumai⁸⁸¹), o šią įvardintą probleminę visumą apibendrino iš Maskvos – SSRS MT – nuleistas nutarimas 1953 m. birželį apjungti LSSR Gamybinės kooperacijos tarybą ir LSSR Invalidų kooperacijos sąjungą į vieną instituciją – LSSR Verslinės kooperacijos tarybą⁸⁸²: akivaizdu, jog vektorius buvo stambinti kooperacijos vienetus – taip tikintis supaprastinti jų kontrolę.

Bėgant įvykiams už akių – po kelių metų Verslinės kooperacijos taryba buvo išvis panaikinta ir tai, kas pokario metais buvo suprantama kaip

⁸⁷⁸ LSSR MT 1953 m. vasario 3 d. nutarimas „Dėl privatių verteivų veiklos Daugų rajono kolūkiuose „Gegužės Pirmoji“ ir „Lenino keliu“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 292, l. 266-267.

⁸⁷⁹ LSSR MT 1953 m. kovo 24 d. nutarimas „Dėl neteisėtos tarpusavio kreditavimo praktikos gamybinės kooperacijos sistemoje“, *ibid.*, b. 295, l. 122-124.

⁸⁸⁰ LSSR MT 1953 m. balandžio 13 d. nutarimas „Dėl vietinės pramonės, gamybinės ir invalidų kooperacijos sistemų gyventojų aptarnavimo dirbtuvių darbo pagerinimo“, *ibid.*, b. 296, l. 163-166.

⁸⁸¹ LSSR MT 1953 m. balandžio 30 d. nutarimas „Dėl nepatenkinamos kovos su prekinių-medžiaginių vertybių ir piniginių lėšų išeikvojimais, grobstymais ir trūkumais invalidų kooperacijoje“, *ibid.*, b. 297, l. 242-246.

⁸⁸² LSSR MT 1953 m. birželio 27 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR Gamybinės kooperacijos tarybos ir Invalidų kooperacijos sąjungos sujungimo“, *ibid.*, b. 300, l. 66-67.

„gamybinės kooperacijos artelės“ tiesiog tapo valstybinio ekonomikos sektoriaus dalimi – atrodo, kad tai tegalėjo būti vienintelis efektyvus sovietinio režimo sprendimas užkardant „privačių vertėivų“ veiklas ir kitas „antivalstybines praktikas“ kooperatyvuose – ženkliai kooperatyvinio sektoriaus dalį tiesiog bukai suvalstybinti – su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis.

Mokestinis presas žemdirbiams. Kalbant apie sovietinio režimo kovą su nelegaliąja ekonomika, būtina bent kaip konteksto dalį aptarti mokesčių sistemos situaciją 1948-1953 m. Lietuvos SSR. Istorikas D. Fistas pastebi, jog visame Pabaltijyje 1947 m. ženkliai sustiprėjo mokestinis spaudimas ūkininkams, kurių santaupas 1947 m. pabaigoje gerokai sumažino valiutos reforma⁸⁸³. Sovietams Lietuvoje pradėjus kolektyvizaciją, mokestinis presas buvo viena paveikiausių priemonių ginti nepriklausomus valstiečius į kolūkius. Istoriko L. Truskos pateikiamais duomenimis, 1947-1950 m. laikotarpiu valstiečių pavienininkų mokėtinas žemės ūkio mokestis vidutiniškai augo 5,4 karto – beje, daugiausiai itin smulkiems ūkiams: pavyzdžiui, iki 1 Ha ūkelį turėjęs valstietis 1947 m. vidutiniškai mokėdavo 5 Rb., o 1950 m. – jau 218 Rb. (43,6 karto daugiau). 5-7 Ha ūkį turėjęs valstietis 1947 m. vidutiniškai turėjo mokėti 99 Rb. mokesčio, o 1950 m. – 2173 Rb. (22 kartus daugiau)⁸⁸⁴.

Kalbant apie labiausiai mokesčiais apkrautus ūkius – buožinius ūkius – 1950 m. nustota juos skirstyti pagal pajamingumą – visiems taikytas vienodas 100 proc. priedas, t. y. hipotetinis 20 000 Rb. pajamingumu įvertintas ūkis 1950 m. turėtų sumokėti 10 785 Rb. mokesčio, o jei būtų priskirtas buožiniams ūkiams – 21 570 Rb., t. y. 1570 Rb. daugiau savo oficialaus pajamingumo. Kitaip sakant, 1950 m. tokio dydžio buožinis ūkis būtų nuostolingas, jo savininkai „dirbtų į minusą“. 1951 m. tas pats hipotetinis ūkis mokėtų 13 492,5 Rb. mokestį, o jei būtų buožinis (vėl 100 proc. priedas) – 26 985 Rb. Nutarime, numatančiame žemės ūkio mokestį LSSR 1952 metais, termino „buožinis ūkis“ nebelieka. Tai būtų galima paaiškinti sovietinės historiografijos tendencija 1949-1951 m. laikotarpį vadinti „ištisinės kolektyvizacijos“ laikotarpiu, po kurio „buožės buvo panaikinti kaip klasė“⁸⁸⁵. Vėlyvuojū sovietmečiu istorikas L. Truska išreiškė nuomonę, kad buožių – stambių žemės ūkio verslininkų – LSSR nebebuvo jau 1947 metais, prieš

⁸⁸³ Фист Д. Коллективизация сельскохозяйственного... op. cit., c. 124.

⁸⁸⁴ L. Truska, Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1988, p. 81.

⁸⁸⁵ R. Krutulytė, Žemės ūkio kolektyvizacija Tarybų Lietuvoje, in: Istorija, 1962, T. 3, p. 23.

prasidedant kolektyvizacijai⁸⁸⁶ – su jo nuomone galima iš dalies sutikti: suvokiant, kad sovietinis režimas nuolat keitė sąvokų ir terminų turinį, pradinė „buožės“ samprata, pavyzdžiui, plėtota 1941 m. pavasarį, labai stipriai skyrėsi nuo to, kas „buožė“ galėjo būti įvardintas vėliau, pavyzdžiui, 1951 metais. Šios disertacijos autorius laikosi tokios pat nuomonės kaip A. Terleckas, siejantis išaugusią mokestinę priespaudą valstiečiams (ir „buožinio ūkio“ sampratos išryškinimą) su pasibaigusiu „mažuoju NEP'u“ ir prasidedančia aktyvia kolektyvizacija⁸⁸⁷.

Įdomius duomenis pateikia J. Starkauskas (esą 1947 m. buožės vidutiniškai turėjo 18,3 Ha žemės, 1948 m. – 17,6 Ha, 1949 m. – 13,8 Ha, 1950 m. – 5 Ha, 1951 m. – tik 2 Ha⁸⁸⁸) – nors neaišku, iš kur J. Starkauskas gavo tokius skaičius, bet jie iš esmės atitinka kitais šaltiniais atspindimą kontekstą. D. Fisto pateikiamais duomenimis, 1947 m. pabaigoje buožiniais ūkiais Lietuvoje buvo paskelbti 2,4 proc. visų ūkių (Latvijoje – 4,1 proc., Estijoje – 5,3 proc.)⁸⁸⁹.

Jei 1947 m. pabaigoje bebuvo likę vos keli procentai buožinių ūkių, tai 1953 m. liko vos keli procentai pavienių valstiečių ūkių – taip veikė sovietų taikymas spaudimas ūkininkams (mokestinis ir prievolinis presas, trėmimai). LSSR MT duomenimis, 1953 m. birželio 15 d. Lietuvos SSR tebebuvo išlikę 5814 valstiečių-pavienininkų ūkiai, kurie visi kartu turėjo 4010 galvijų, 3647 kiaules, 1222 avis ir 675 ožkas. Visoje LSSR tuo metu buvo 509 769 asmenų privačioje nuosavybėje esantys ūkiai, turėję 472 907 galvijus, 565 105 kiaules, 482 731 avis, 60 157 ožkas⁸⁹⁰. Taigi, 1953 m. viduryje išlikę valstiečių-pavienininkų ūkiai tesudarė 1,1 proc. visų privačių ūkių (71,5 proc. sudarė kolūkiečių asmeniniai ūkiai (pasodybiniai sklypai), o dar 27,3 proc. sudarė „darbininkų, tarnautojų ir kitų grupių nuosavybėje [esantys ūkiai]“), pavienininkų ūkiams priklausė 0,8 proc. visų „privacioje piliečių nuosavybėje esančių“ galvijų, 0,6 proc. kiaulių, 0,3 proc. avių ir 1,1 proc. ožkų.

Iš tokių skaičių akivaizdu, kad 1953 m. viduryje „valstiečiai-pavienininkai“ LSSR bebuvo pikantiška retenybė, kurią sunaikino sovietų represinė politika, kurios pagrindiniais instrumentais buvo ne tik istoriografijoje tradiciškai akcentuojami masiniai trėmimai, bet ir nepakeliamą valstybės mokestinę prievartą itin ženkliai – iš esmės 3-4 kartus

⁸⁸⁶ L. Truska, Lietuvos valstiečių... op. cit., p. 85.

⁸⁸⁷ A. Terleckas, Kolchozų visuomenės... op. cit., p. 163-165.

⁸⁸⁸ J. Starkauskas, Represinių struktūrų... op. cit., p. 428.

⁸⁸⁹ Фист Д. Коллективизация сельскохозяйственного... op. cit. с. 125.

⁸⁹⁰ LSSR MT 1953 m. rugpjūčio 20 d. nutarimo „Dėl kolūkiečių, darbininkų bei tarnautojų, valstiečių-pavienininkų ir kitų grupių gyventojų asmeninėje nuosavybėje esančių gyvulių apskaitos rezultatų“ priedas, *ibid.*, l. 83.

– sustiprėjusi 1949-1950 m., t. y. aktyviai vykdant kolektyvizaciją: mokestinis presas išlikusiems valstiečiam-pavienininkams (jau nekalbant apie įtrauktuosius į „buožinių ūkių sąrašus“) staigiai pasidarė nepakeliamas ir, suprantama, didžiąjai daliai mokesčiais prismaugtų valstiečių beliko tapti kolūkiečiais. Mokestinį presą žemdirbiams puikiai apibendrino J. Starkauskas: anot jo, 1949-1950 m. žemės ūkio mokestis buožėms buvo padvigubintas, o vidutiniams valstiečiams (10-13 Ha ūkiai) – padidintas penkiskart⁸⁹¹.

Be to, reikia suprasti, kad niekas neatšaukė ir prievolių sistemos – ir lyg to būtų maža, žemės ūkio produktų prievolės buvo taikomos ir kolūkiečių asmeniniams ūkiams. Pavyzdžiui, LSSR MT 1950 m. kovo 11 d. paskelbė nutarimą, kuriuo nuo įpareigojama „nuo kiekvieno kolūkio kiemo“ kasmet valstybei pristatyti 50 vnt. kiaušinių. Žinoma, „valstiečių-pavienininkų“ našta buvo nepalyginamai didesnė: 100 vnt. kiaušinių (nuo ūkio iki 5 Ha) arba 30 vnt. / Ha. jei ūkis didesnis nei 5 Ha. Be to, ir 60 kg. pieno nuo Ha. (ne mažiau 500 kg. nuo ūkio), o taipgi ir 20 kg. mėsos nuo Ha. (ne mažiau kaip 60 kg. nuo ūkio). „Buožiniams ūkiams“ buvo taikomos dar 50 proc. didesnės prievolės⁸⁹². 1950 m. rugpjūtį prievolėmis apkrauti net asmeninius ūkius turintys darbininkai, miestų ir miestelių gyventojai, pavyzdžiui, kaimuose gyvenančių darbininkų, tarnautojai, žvejų ir gamybinių ar invalidų kooperacijos artelių nariai, gyvenantys kaimo vietovėse ir turintys savo asmeniniuose ūkiuose galvijų perviršį (daugiau nei nustatyta žemės ūkio artelės įstatuose) turėjo pristatyti 500 kg. pieno nuo kiekvienos karvės⁸⁹³. Nevykdomos prievolės tapdavo pagrindu įvairioms represijoms – baudoms, gyvulių konfiskavimui, baudžiamajai atsakomybei: pavyzdžiui, 1951 m. rugsėjo 1 d. duomenimis, Vilniaus srityje mėsos prievolių nebuvo pradėję vykdyti 317 buožinių ūkių (Kauno srityje – 214). Pieno prievolių – 304 buožiniai ūkiai (Kauno srityje – 195). Iš šios masės ūkių, Vilniaus srityje 52 (Kauno – 65) ūkiuose konfiskuoti gyvuliai, o dar 220 Vilniaus srities (ir 211 Kauno srities) buožių patraukti baudžiamojon atsakomybėn (iš jų atitinkamai 16 ir 44 buožės jau nuteisti). Čia reikia pabrėžti, kad kalba eina tik apie „buožinius ūkius“ – kiek „valstiečių-pavienininkų“ ūkių ir kolūkių kiemų

⁸⁹¹ J. Starkauskas, Represinių struktūrų... op. cit., p. 117.

⁸⁹² LSSR MT 1950 m. kovo 11 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR kolūkių, kolūkių kiemų ir individualinių valstiečių ūkių vykdomų mėsos, pieno, kiaušinių ir vilnų privalomųjų pristatymų valstybei“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1., b. 181, l. 260-262.

⁸⁹³ LSSR MT 1950 m. rugpjūčio 16 d. nutarimas „Dėl privalomųjų mėsos, pieno, kiaušinių ir vilnos pristatymų valstybei iš darbininkų, tarnautojų, gamybinių, žvejų ir invalidų kooperacijos artelių narių, pavienių namudininkų ir miestų bei darbininkų gyvenviečių gyventojų“, ibid., b. 192, l. 47-50.

nebuvo įvykdę prievolių, duomenų aptikti nepavyko, tačiau daug ką byloja tokie skaičiai: spalio 10 d. duomenimis, mėsos privalomųjų pristatymų planas Vilniaus srityje buvo įgyvendintas 58,2 proc., o Kauno srityje – 59,5 proc.⁸⁹⁴.

Keletas individualių pavyzdžių. 1949 m. Kaišiadorių apskrities liaudies teismas nuteisė 1 m. laisvės atėmimo (su 3 m. ištrėmimu ir viso turto konfiskacija) N., kuri 1949 m. buvo įtraukta į buožinių ūkių sąrašus ir neatidavė valstybei prievolių (354 kg. rugių, 354 kg. bulvių, 750 kg. pieno, 56 kg. šieno, 58 vnt. kiaušinių, 50 kg. mėsos), o taip pat nesumokėjo žemės ūkio mokesčio: 1948 m. nesumokėjo 436 Rb., o 1949 m. – 24 870 Rb.⁸⁹⁵. 1951 m. Veisiejų rajono liaudies teismas nuteisė 1 m. laisvės atėmimo B., kuris „turėdamas pajėgų, pasitvirtinę individualų ūkį ir sąmoningai sabotavo su valst. privalomais pristatymais bei žemės mokesčiais už 1950-1951 m.“. B. valstybei nepristatė 769 kg. pieno, 475 vnt. kiaušinių, 416 kg. šieno, o taip pat nesumokėjo 4441 Rb. žemės ūkio mokesčio⁸⁹⁶.

Mokestinis presas ir prievarta prievolėmis visą aprašomąjį laikotarpį išliko kaip režimo priemonė represuoti žemdirbius. Jei pirmaisiais pokario metais (1944-1947 m.) tai daugiau siejosi su pragmatiniais režimo sumetimais (aprūpinti miestus maistu), tai vėlesniuju pokariu (1948-1953 m.) ekonominis spaudimas žemdirbiams diktuotas ideologinio siekio suginti savarankiškus ūkininkus į kolūkius. D. Sagatienės pateikiamais negalutiniais duomenimis, 1944-1953 m. vien už žemės ūkio prievolių nevykdymą buvo nubausti apie 140 tūkst. valstiečių (apie 107 876 nubaustus ūkininkus 1953 m. pranešė LSSR Valstybės Kontrolės ministras A. Jefremovas⁸⁹⁷, tačiau manytina, jog šis skaičius buvęs dar didesnis. Pavyzdžiui, A. Terleckas mini, kad Jefremovas kalbėjo apie 108 tūkst. ūkių savininkų, nubaustų už mokesčių nemokėjimą bei pridūrė apie 33 tūkst. ūkininkų, nubaustų už natūrinių prievolių nevykdymą⁸⁹⁸). L. Truskos pateiktais negalutiniais duomenimis, vien 1948-1950 m. ir vien tik už piniginių mokesčių nepriemokas aprašytas 103 tūkst. asmenų turtas, teisman perduoti 55 tūkst. asmenų, 9,3 tūkst. asmens turtas nusavintas, o apie 1200 nuteisti teismo kaip piktybiškai vengiantys mokėti mokesčius⁸⁹⁹. Tokie skaičiai byloja apie milžiniškus sovietų valdžios užmojus „prispausti“ ekonominius nelegalus.

⁸⁹⁴ LSSR MT 1951 m. spalio 24 d. nutarimas „Dėl valstybinės drausmės pažeidimo Vilniaus ir Kauno sričių kolūkių kiemams ir valstiečių-pavienininkų ūkiams statant valstybei mėsą ir pieną“, *ibid.*, 232, l. 335-338.

⁸⁹⁵ Nuosprendis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 70, l. 213.

⁸⁹⁶ Nuosprendis, *ibid.*, b. 86, l. 240.

⁸⁹⁷ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 120.

⁸⁹⁸ A. Terleckas, *Kolchozų visuomenės... op. cit.* p. 167.

⁸⁹⁹ L. Truska, *Lietuvos valstiečių... op. cit.*, p. 83.

Čia dera pakartoti svarbiausią sovietų režimo tikslą – priversti valstiečius stoti į kolūkius. Jo siekiant, galima buvo naudotis pačių įvairiausių metodų: nuo mokestinio ir prievolinių presų iki trėmimų ar perkėlimų: pavyzdžiui, 6 deš. pradžioje esant sąlyginai mažai Vilniaus srities kolektyvizuotų valstiečių daliai, juos imta iškeldinti į kitas LSSR sritis, taip siekiant greičiau kolektyvizuoti⁹⁰⁰.

Mokesčių burbulas. Sovietinio režimo išleisti įvairūs nutarimai mokesčių klausimais buvo viena, o reali mokesčių surinkimo situacija – kita. Žvelgiant į įvairius archyvinius dokumentus, galima susidaryti įspūdį, kad režimui aprašomuoju laikotarpiu nepavykdavo surinkti ženklios dalies apsirėžtų mokesčių.

Viena problemos pusė buvo jau aptartas mokesčių nesumokėjimas, ilgamečiai įsiskolinimai, paprastai pasibaigdavę baudžiamosiomis bylomis ir skolininkų nuteisimu. Bet buvo ir kita pusė – netinkamas vietinės administracijos atstovų veikimas nustatant mokesčių dydžius. 1948 m. rugsėjį LSSR MT pirmininkas Gedvilas išsiuntė slaptą aplinkrašį visų apskričių vykdomųjų komitetų pirmininkams. Jame mokesčių surinkimo padėtis apibūdinta taip: „Mokesčių politikos iškraipymo išdavoje daugelis buožinių ūkių liko neapdėti padidintais mokesčiais[s], gi vidutiniams valstiečiams buvo taikomi paaukštinti mokesčiai su primokėjimais. Netiksliai sudaromi žemės ūkio apdedamųjų objektų sąrašai ir išdavoje darbo valstiečiai apdedami didesnėmis prievolių normomis; valstiečių skundai tuo reikalu lieka neišžiūrėti ir klaidos neištaisomos“⁹⁰¹.

Ne tik žemės ūkio mokesčių surinkimas buvo netvarkingas, bet ir kitų mokesčių. 1949 m. LSSR finansinių organų darbo reviziją atliko iš SSRS Finansų ministerijos atsiųsta speciali brigada, o taip pat vietinė – LSSR Valstybės kontrolės ministerija. Nustatyti gausūs mokesčių surinkimo pažeidimai įvairiose apskrityse. Pavyzdžiui, Šiaulių apskrityje eilė individualių valstiečių nebuvo apdėti žemės ūkio mokesčiais, o paskiri kolūkiečių ūkiai padėti per dideliais mokesčiais. Be to, 229 Šiaulių apskrities gyventojai neteisingai apmokestinti viengungių, vienišų ir mažąseimių piliečių mokesčiu. Pakruojo valsčiuje (Šiaulių aps.) mokesčiais neapdėti privataus vežimo paslaugas teikę asmenys, pačiame Šiaulių mieste mokesčiais apdėti ne visi naminiai gamintojai ir amatininkai; visoje Šiaulių apskrityje buvo neteisėtai renkama dviračių registracijos rinkliava iš kaimo gyventojų.

⁹⁰⁰ Žr. T. Bairašauskaitė, Kolektyvizavimo užbaigimas pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1989, p. 68.

⁹⁰¹ LSSR MT pirmininko Gedvilo 1948 m. rugsėjo 21 d. aplinkraštis apskričių vykdomųjų komitetų pirmininkams, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 136, l. 50-51.

Šiaulių apskritis buvo derlingiausia mokestinių pažeidimų, bet, žinoma, ne vienintelė – konstatuota, kad visoje respublikoje mokesčių ir rinkliavų iš gyventojų planai neįgyvendinti nė viename 1949 m. ketvirtyje. Pavyzdžiui, lapkričio 1 d. duomenimis, IV ketvirčio mokesčių surinkimo planas įgyvendintas tik 24.7 proc. Pastebėta ir neteisėta institucijų praktika „įgyvendinti“ mokestinius planus: 1949 m. II ketvirtį Vilniaus miesto finansų organai lyg niekur nieko nurašė 135 tūkst. Rb. įsiskolinimų, turėtų iš įvairių organizacijų – užtat ketvirčio planą įvykdė (100.2 proc.)⁹⁰². Minėto patikrinimo metu paaiškėjo, kad LSSR mokesčių surinkimas yra chaotiškas, o vietos administracija norėdama įgyvendinti mokesčių surinkimo planus, imasi neteisėtų praktikų: paskiria negalimus mokesčius (Šiaulių pavyzdys) arba lengva ranka nurašo milžiniškas skolas (Vilniaus pavyzdys).

L. Truska pateikė vertingus duomenis apie įvairių mokesčių nepriemokas 1948-1949 m. Pavyzdžiui, 1948 m. LSSR valstiečiai turėjo sumokėti 297 mln. rb. mokesčių (žemės ūkio, viengungių, mažašeimių ir pan. bei 51 mln. rb. nepriemokų iš ankstesnių metų), bet sumokėjo tik 195 mln. rb. (66 proc.). 1949 m. valstiečiai turėjo sumokėti 260 mln. rb. (iš jų 42 mln. rb. – nepriemokos „besivelkančios“ iš ankstesnių metų), bet įmokėjo tik 132 mln. rb. – apie pusę⁹⁰³. Šie duomenys puikiai atskleidžia link ko vedė tiek mokestinis presas (stūmė valstiečius į kolūkius), tiek mokesčių burbulas (vis daugiau mokesčių nepasiekdavo biudžeto, vis daugiau skolų reikėjo nurašyti, vis intensyviau didinti valiutos emisiją ir, suprantama, infliaciją).

Ne ką geriau buvo ir su natūrinių prievolių surinkimu: 1950 m. liepą LSSR MT konstatavo apie tragišką šio klausimo padėtį Vilniaus apskrityje. Per visus 1948 m. apskrityje iš viso nebuvo suskaičiuotos valstiečių ūkių privalomųjų pristatymų nepriemokos, o 1949 m. atsakingi darbuotojai skaičius įrašė savavališkai – „iš lubų“. Išgalvotos nepriemokos „žymi dalis“ (1163 cnt. mėsos, 744 cnt. pieno, 31 tūkst. vnt. kiaušinių, 837 cnt. grūdų, 1135 cnt. bulvių) buvo neteisėtai nurašyta. Faktiniai žemės ūkio produktų nepristatymai turėjo būti įspūdingi: per 1949 metus Vilniaus apskrityje vienokių ar kitokių natūrinių prievolių neįvykdė 12 514 ūkių ir 23 kolūkiai, o iš jų 1085 ūkiai ir 3 kolūkiai visai nepradėjo valstybei pristatyti jokių prievolių. Iš minėtų 12 514 prievolių neatlikusių ūkių tik 332 (2,7 proc.) buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn, o iš jų nuteisti tik 153. Dar mažiau buvo išieškota prievolių nepriemokų per teismą: iš 12 514 Vilniaus apskrities ūkininkų, 1949 m. nepristačiusių vienokių ar kitokių prievolių, per teismą

⁹⁰² LSSR MT 1949 m. lapkričio 14 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR finansų organų mokestinio darbo revizijos rezultatų“, *ibid.*, ap. 1, b. 163, l. 29-35.

⁹⁰³ L. Truska, Lietuvos valstiečių... op. cit., p. 80.

nepriemokos išieškotos tik iš 61 (0,5 proc.) ūkio⁹⁰⁴. Vilniaus apskritis čia, suprantama, buvo ne vienintelė, o tik pavyzdys, kur padėtis buvo blogiausia – visoje LSSR buvo paplitę tos pačios problemos: milžiniškas drakoniškų žemės ūkio prievolių nepristatymas, o taipgi ir neadekvačių mokesčių nepriemokos. Tiesa, kad būtų „surastos“ vienokios ar kitokios nepriemokos, pirmiausia turėjo būti tinkamai apskaitytas žemės ūkio segmentas, iš kurio prievolės turi būti paimtos – sovietiniam režimui tas irgi nesisekė: 1950 m. Joniškio apskrityje „pražiūrėti“ 6010 Ha žemės (iš jų 5159 Ha – ariamos), 390 kolūkiečių kiemų, 749 karvės, 1269 avys, 289 ožkos. Kalvarijos apskrityje „nepastebėta“ 2500 Ha kolūkių žemės (iš jų 1704 Ha – ariamos), 410 kolūkiečių kiemų. Kauno apskrityje „į apskaitą nepateko“ 9768 Ha žemės (iš jų 7445 Ha – ariamos), „praleisti“ 2098 kolūkiečių kiemų, „neįskaiciuotos“ 2142 avys. „Analogiška padėtis ir eilėje kitų Respublikos apskričių“, – skelbė LSSR MT nutarimas⁹⁰⁵. L. Truskos duomenimis, 1948 m. LSSR grūdų pyliava valstiečiams sudarė 159 tūkst. tonų (su ankstesnių metų neįvykdytomis prievolėmis), o pristatyta tik 133 tūkst. tonų. Mėsos prievolė įvykdyta tik 76,5 proc., pieno – 84,5 proc., kiaušinių – 80,2 proc., vilnos – 80,4 proc. 1949 m. pabaigoje prievolių nepriemokos drastiškai išaugo: 53,6 proc. valstiečių buvo skolingi valstybei pieno prievolę, 70 proc. – mėsos⁹⁰⁶.

Mokesčių surinkimo padėtis negerėjo ir vėlesniais metais. 1951 m. rugsėjį LSSR Finansų ministras Drobnyš Sniečkui ir Gedvilui atsiuntė išsamius duomenis apie prastą žemės ūkio mokesčio surinkimo padėtį respublikoje. 1951 m. LSSR iš 428 067 priskaičiuotų ūkių (385 575 (90,1 proc.) – kolūkiečių kiemai; 40 871 (9,5 proc.) – pavienių valstiečių ūkiai; 1621 (0,4 proc.) – buožiniai ūkiai) turėjo būti surinkta 122,7 mln. Rb. žemės ūkio mokesčio, tačiau tarpiniai rezultatai nebylojo nieko gero: iki rugsėjo 1 d. turėjo būti surinkta 40,9 mln. Rb., o faktiškai surinkta tik 15,8 mln. Rb. (38,6 proc. planuotų įplaukų). Iš visų respublikos gyventojų asmeninėje nuosavybėje esančių ūkių, 45,8 proc. ūkių (196 132 ūkiai) visiškai arba dalinai nesumokėjo žemės ūkio mokesčio už pirmąjį terminą (iki 1951 m. rugsėjo 1 d.). Tarp nesumokėjusių daugiausia buvo pavienių valstiečių (31 623 ūkiai arba 77,4 proc. visų pavienių valstiečių ūkių), prasta situacija buvo ir su kolūkiečių kiemų mokesčiais (163 584 kiemai arba 42,4 proc. visų kolūkiečių

⁹⁰⁴ LSSR MT 1950 m. liepos 5 d. nutarimas „Dėl žemės ūkio produktų privalomųjų pristatymų tvarkos pažeidimų ir piktnaudžiavimo Paruošų ministerijos įgaliotinio Vilniaus apskričiai aparate“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 189, l. 243-244.

⁹⁰⁵ LSSR MT 1950 m. liepos 4 d. nutarimas „Apie pažeidimų, prileistų vykdant privalomųjų valstybinių žemės ūkio produktų pristatymus, faktus“, *ibid.*, b. 189, l. 89-90.

⁹⁰⁶ L. Truska, Lietuvos valstiečių... op. cit., p. 80-82.

kiemų), o didžiausia keistenybė nutiko su buožiniais ūkiais – žemės mokesčių nesugebėjo susimokėti „tik“ 925 ūkiai arba 57 proc. visų likusių buožinių ūkių⁹⁰⁷, taigi, 43 proc. buožinių ūkių net 1951 m. pabaigoje dar „dalyvavo žaidime“ – nepaisant to, kokie kosminiai žemės ūkio mokesčiai jiems buvo priskirti (žr. ankstesnę skyrelį). Tai atskleidžia sovietinio mokesčio presos Lietuvos SSR žemdirbiams paradoksą: didžiausias smūgis juo buvo suduodamas išlikusiems „valstiečiams-pavienininkams“ – šie nebegebėjo išsimokėti mokesčių ir buvo priversti stoti į kolūkius. Tuo tarpu, ženkli dalis „klasinių priešų“ – buožių – sugebėdavo vienaip ar kitaip išsilaikyti: ir sovietiniam režimui teko šalia mokesčio presos pasitelkti ir gyvulinius vagonus.

Įsiskolinimai nelygūs įskolinimams: ir Drobnyš taip pat pateikė duomenis apie ūkius, turinčius daugiau kaip 1000 Rb. skolos – kaip galima suprasti, tokią ribą viršijančią skolą, LSSR Finansų ministras laikė beviltiška. Iš šių duomenų paaiškėja, kad 1000 Rb. skolos ribą peržengė 9205 kolūkiečių kiemai (2,4 proc. visų šio tipo vienetų), 18 758 pavienių valstiečių ūkiai (45,9 proc. visų šio tipo ūkių) ir 1564 buožiniai ūkiai (96,5 proc. visų buožinių ūkių)⁹⁰⁸. Kalbant apie buožinius ūkius, pastebėtina, kad buvo daugiau prasiskolinusių ūkių nei nesumokėjusių iki 1951 m. rugsėjo 1 d. numatytos mokesčio dalies: suvokiant, kad 1951 m. žemės mokesčiai buvo didesni nei ankstesnių metų, akivaizdu, kad iš ankstesnių metų likusios nesumokėtos buožinių ūkių skolos turėjo būti mažesnės nei skubėta sumokėti 1951 m. mokesčio dalis. Čia dera suvokti ir tai, kad buožiniai ūkiai turėjo būti natūraliai ekonomiškai pajėgesni, taigi, ir lengviau įveikiantys skolas, ypač nedideles. Didelę nuostabą turėtų kelti dar ir tie 57 buožiniai ūkiai (3,5 proc. visų buožinių ūkių), kurie praktiškai neturėjo skolų: remiantis Drobnio pateiktais duomenimis, jei šie ūkiai ir turėjo skolą, tai iki 1000 Rb., kas pajėgiam buožiniam ūkiui, suprantama, buvo menkniekis.

Iš Drobnio rašto aiškėja ir tam tikros regioninės įsiskolinimo tendencijos: labiausiai įsiskolinę buvo Vilniaus srities, apėmusios Pietryčių Lietuvą, ūkiai: 1951 m. mokesčio dalies ten nebuvo sumokėję 52,8 proc. kolūkiečių kiemų, 97,2 proc. pavienių valstiečių ūkių ir 73,7 proc. buožinių ūkių. Mažiausiai įsiskolinusi buvo Šiaulių sritis (iš esmės – šiandieninės Šiaulių ir Panevėžio apskritys): 30,9 proc. kolūkiečių kiemų, 56,3 proc.

⁹⁰⁷ LSSR Finansų ministro Drobnio 1951 m. rugsėjo 10 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 314, l. 3-4.

⁹⁰⁸ Ibid., l. 4.

pavienių valstiečių ir 23,3 proc. buožinių ūkių⁹⁰⁹. Susidaro įspūdis, kad menkai derlingos Pietryčių Lietuvos žemdirbiams buvo itin sunku atlaikyti mokestinį presą, kai tuo tarpu derlingos Šiaulių srities žemdirbiai laikėsi pastebimai geriau. Čia svarbus ir Rygos faktorius: Šiaurės Lietuvos ūkininkai masiškai vyko į Rygos, tuo metu siekusios apie pusę milijono gyventojų, turgus. Vilnius tuo pačiu siekė apie 200 tūkst. gyventojų, taigi, ir pirkėjų kontingentas bei atsiperkamumas, suprantama, buvo mažesnis.

LSSR Prokuratūros vertinimu, dėl susiklosčiusios paradoksalios situacijos buvo kaltos už mokesčių surinkimą atsakingos institucijos – „finansiniai organai“: dar 1951 m. gegužę Bacharovas Gedvilui pareiškė, kad vietos administracijos mokesčių surinkėjai nepagrįstai griežtai persekioja nereikšmingų skolų turinčius kolūkiečių kiemus, o tuo tarpu gerokai reikšmingesnius pavienių valstiečių ir buožių įsiskolinimus pražiūri. „Vietoje to, kad nukreipti visą priemonių aštrumą į pavienes valstiečius ir buožes, kurie piktybiškai vengia mokesčių, šie statomi į patogesnę padėtį nei kolūkiečių kiemai“, – rašė Bacharovas. Kaip iliustraciją jis pasitelkė situaciją dviejuose rajonuose: Žagarės rajone vietiniai finansų organai už skolas aprašė 106 kolūkiečių kiemų turta, iš jų 41 atvejis buvo perduotas nagrinėti teismui, o šis 28 mokesčių bylas (t. y. 68,1 proc.) nutraukė kaip nepagrįstas; Plungės rajono teisme dėl priverstinio mokesčių išieškojimo atsidūrė 82 kolūkiečių, nesumokėjusių žemės ūkio mokesčių, bylos – ir visos jos buvo teismo nutrauktos kaip nepagrįstos. Skolininkų turto aprašymas irgi kartais vyko neadekvačiai: Sėdos rajono kolūkietės K. skola (25 Rb.) jai „kainavo“ aprašytą karvę (900 Rb.), panašių pavyzdžių buvo ir daugiau⁹¹⁰. 1950 m. Bacharovo duomenimis, LSSR buvo 2336 buožiniai ūkiai, iš kurių tik 1406 (60,1 proc.) buvo apdėti žemės ūkio mokesčiais bendrai 11,1 mln. Rb. sumai (vidutiniškai 7,9 tūkst. Rb. mokesčio buožiniam ūkiui), iš kurios iki 1951 m. sausio 1 d.⁹¹¹ surinkta tik 873 tūkst. Rb. (7,9 proc.), o aprašytas skolininkų turtas 842 buožiniuose ūkiuose, 2.8 mln. Rb. sumai. Neišieškotas ir garantine tvarka neaprašytas buožinių ūkių įsiskolinimas siekė 7,4 mln. Rb.⁹¹².

LSSR Prokuroro kirtis Finansų ministrui buvo aiškus ir stalinistinei sistemai itin pavojingas: kad mokestinė politika iškraipyta „teisingų sistemos veikėjų“ (šiuo atveju, kolūkiečių) nenaudai. Į šiuos kaltinimus Drobns

⁹⁰⁹ Ibid.

⁹¹⁰ LSSR Prokuroro Bacharovo 1951 m. gegužės 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 320, l. 2-4

⁹¹¹ Dokumente suklysta – parašyta 1950 m. sausio 1 d. data, bet akivaizdu, kad turėti omenyje 1951 m.

⁹¹² *Ibid.*, l. 6-7.

atsakė, kad nors atskirų trūkumų ir būta, bet Finansų ministerija visada į juos aktyviai reagavo, o mokesstinės politikos sėkmę rodė vykstančios kolektyvizacijos duomenys. Žr. lentelę:

Lentelė Nr. 12. Žemės ūkio individualios nuosavybės kaita 1948-1950 m.

Metai	Kolūkiečių kiemų	Pavienių valstiečių ūkių	Buožinių ūkių
1948	4393	387 740	5656
1949	119 586	257 586	2291
1950	302 471	71 140	2336 ⁹¹³

Drobnys paaiškino mokesstinės politikos žemės ūkio srityje lūžį 1949-1950 m.: anot jo, 1950 m. SSRS ATP įsaku įvestos gerokai didesnės žemės ūkio mokesčio normos, taigi, kolūkiečių kiemams mokesčiai pakilo vidutiniškai 66 proc., o paviniams valstiečiams – 177 proc. Tiesa, tai privedė prie bendros surinktinių žemės ūkio mokesčio sumos sumažėjimo (1949 m. turėjo būti surinkta 226,7 mln. Rb., o 1950 m. – tik 215,2 Rb.) ir milžiniškų nepriemokų: 1950 m. spalio 1 d. jos siekė 70,4 mln. Rb., o 1951 m. sausio 1 d. – jau 102,7 mln. Rb.⁹¹⁴. Šis Drobnio „atsirašymas“ gerai iliustruoja visos stalininės mokesčių sistemos esmę: prioritetas buvo ideologinių uždavinių vykdymas (t. y. pavienių valstiečių ūkių suvarymas į kolūkius pasinaudojant mokesčiniu presu), o užsibrėžtų mokesčių surinkimas tebuvo antraeilis, kone formalus uždavinys – atrodo, kad net LSSR Finansų ministras suprato, jog 1950 m. Maskvos iniciatyva keliskart išauginti žemės ūkio mokesčiai yra nesurenkami iš principo – svarbiausia, kad jie įvykdytų uždavinį suginti pavienius valstiečius į kolūkius. Tai, kad 1951 m. pradžioje fiksuota nepriemokų suma (102,7 mln. Rb.) siekė kone pusę viso to, ką iš žemės ūkio mokesčių reikėjo surinkti per 1950 m. (215,2 Rb.), atrodo, sovietinio režimo pernelyg nejaudino – susikaupusias milijonines skolas buvo galima vienu nutarimu nurašyti, svarbiausia buvo kolektyvizacijos vyksmas.

Remiantis anksčiau minėtais duomenimis (kad 1953 m. birželio 15 d. Lietuvos SSR bebuvo išlikę 5814 valstiečių-pavienininkų ūkiai), sovietinei sistemai per mokesčinę presą ir kitas priemones (teismus, trėmimus, smurtą) pavyko kolektyvizuoti Lietuvos SSR – o tai, kad iš po nerealaus mokesstinio preso išsprūdęs mokesčių burbulas liko kyboti dokumentuose, bylojančiuose apie skolų nurašymą, nieko per daug nedomino – svarbiausias tikslas buvo

⁹¹³ Pridėtas priedas „Iš jų 930 ūkių, neturinčių [mokesstinio] apdėjimo objektų“.

⁹¹⁴ LSSR Finansų ministro Drobnio 1951 m. gegužės 11 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 22-35.

pasiektas. Čia reikia pastebėti Lietuvos SSR išskirtinumą lyginant su Latvijos ir Estijos SSR: Lietuvoje kolektyvizacija vyko gerokai lėčiau – 1949 m. pabaigoje buvo sukolektyvinti 93 proc. Latvijos ir 80 proc. Estijos ūkių, tuo tarpu, Lietuvoje – tik 62 proc. Visgi 1950 m. Lietuvos SSR jau buvo lemiami – metų pabaigoje tik 11 proc. ūkių liko privatūs⁹¹⁵. Tiesa, valstiečių sugynimas į kolūkius nereiškė, kad išnyko nelegalios ekonominės praktikos – valstietišką sabotavimą pakeitė kolūkietiškas piktnaudžiavimas ir grobstymas.

Kolūkiai kaip erdvė nelegalioms praktikoms. 1948 m. kovo pabaigoje viešai paskelbtame LSSR MT ir LKP CK nutarime „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo Respublikoje“ buvo nubrėžtos pagrindinės LSSR bekuriamų kolūkių veiklos gairės. Nelegalių ekonominių praktikų kontekste svarbios kelios iš jų: visuomeninių kolūkio žemių neliečiamumas (nutarimo 2 str.); rekomendacija vengti pavienių valstiečių sklypų įsiterpimo į kolūkio žemes (ten pat); suvisuomeninti kolūkin įstojusių valstiečių „gamybos priemonės“ (arklus ir žemės ūkio inventorių – plūgai, sėjamosios ir kuliamosios mašinos, akėčios, šienapjūvės) (nutarimo 8 str.); kolūkio kiemo asmenine nuosavybe paliekami gyvenamieji trobesiai, pagalbiniis ūkis sodybiniame sklype, asmeniniai gyvuliai ir paukščiai, smulkusis žemės ūkio inventorių (ten pat); pasodybinio sklypo dydį rekomenduotina (*sic!*) nustatyti nuo 0,25 iki 0,6 Ha, neįskaitant gyvenamųjų trobesių žemės (nutarimo 9 str.); kolūkio kiemo asmeninėje nuosavybėje leidžiama turėti 2 karves ir iki 2 galvų raguočių prieauglio, o taip pat vieną motininę kiaulę su prieaugliu (o jei kolūkio valdyba „laikys reikalingu“ – dvi motinines kiaules su prieaugliu, iki 10 avių ir ožkų (kartu), neribotą kiekį paukščių ir triušių bei iki 20 avilių (nutarimo 10 str.); kiekvienam darbingam kolūkio valstiečiui (abiejų lyčių) – 100 darbadienių per metus minimumas (nutarimo 14 str.); konkretaus kolūkio savotiška konstitucija – žemės ūkio artelės įstatai, kurių rekomenduojama (*sic!*) griežtai laikytis (nutarimo 17 str.); neleisti į kolūkį įsiskverbti buožėms („pikčiausiems kolektyvinių ūkių santvarkos priešams“) (nutarimo 19 str.)⁹¹⁶. Nors aukščiau cituotame nutarime būta pora gan miglotų tezių (pavyzdžiui, apie „rekomenduojamus“ pasodybinio sklypo dydį), tačiau iš esmės viskas susivedė į žemės ūkio artelės įstatus – idealiu atveju, turėjo būti taip, kaip kolūkin susiburiantys valstiečiai susitars ir savo susitarimą užfiksuos įstatuose.

Žinoma, kolektyvizacijos realybė buvo tolima nuo sovietinio režimo

⁹¹⁵ R. Misiūnas, R. Taagepera, Baltijos valstybės... op. cit., p. 109-111.

⁹¹⁶ Lietuvos TSR Ministrų Tarybos ir Lietuvos KP(b) Centro Komiteto nutarimas „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo Respublikoje“, in: Valstiečių laikraštis, 1948-03-27, nr. 25, p. 1-2.

dogmų. Jau 1948 m. liepą aukščiausiai valdžiai pranešta, jog keliuose naujai susikūrusiuose Panevėžio apskrities kolūkiuose pirmininkais išrinkti buožės, kurie neleisdavo kolūkin priimti vargingųjų ir bežemių valstiečių motyvuodami tuo, kad priimant tokius, kolūkis bus ekonomiškai silpnas⁹¹⁷. Po šio pranešimo kurį laiką tvyrojo apgaulinga ramybė, kuri sparčiai baigėsi valstiečių varymui į kolūkius aktyvėjant: 1949 m. kovą LSSR MT buvo priversta išleisti pirmą nutarimą, smerkiantį įvairius pažeidimus kolūkiuose: eilėje kolūkių išskirti neleistinai dideli pasodybiniai sklypai (0,7 – 1,3 Ha), be to, jie buvo išskiriami pačiuose geriausiuose, derlingiausiuose žemės plotuose (visuomeniniams plotams paliekant tai, kas liko), pasitaikė eilė atvejų, kai kolūkiečiams neoficialiai leisdavo naudotis žemės sklypais nuo 1 iki 4 Ha. Daugybėje kolūkių buvo neskubama visuomeninti arklus ir žemės ūkio inventorių – šis turtas buvo paliekamas senųjų savininkų žinioje. Tokio pobūdžio pažeidimai buvo paplitę po visą respubliką. LSSR MT tokias praktikas įvardino antivalstybinėmis ir pareikalavo skubiai ištaisyti – kol kas apsiribota be represijų: tik nurodyta ateityje skirti pasodybinius sklypus prie kolūkiečių kiemų ir – tik išimtiniais atvejais – kitose vietose⁹¹⁸. Net sovietmečio istorikai pripažino, kad kolektyvizacijos eiga nebuvo sklandi – pavyzdžiui, R. Krutulytė paminėjo „popierinių kolūkių“ (kuriuose žemė ir toliau buvo dirbama individualiai, nors formaliai susiburta į kolūkių) fenomeną⁹¹⁹.

Žemė buvo pagrindinis, bet ne vienintelis nelegalių praktikų kolūkiuose objektas. 1949 m. aktyvėjant kolektyvizacijai, pastebėta, kad suvokdami stojimo į kolūkius neišvengiamumą valstiečiai nori pelningai realizuoti gyvulius – jų „suvisuomeninimas“ kolūkiuose savininkų pernelyg nežavėjo, taigi, prieš stojant į kolūkius imta masiškai pardavinėti gyvulius irba skerdiena. Praktika įgavo tokį masinį pobūdį, kad režimas buvo priverstas skubiai reaguoti: LSSR MT balandžio 6 d. konstatavo, kad „eilėje Respublikos apskričių paskutiniu metu pasitaiko gyvulių švaistymo ir grobuoniško jų skerdimo valstiečių ūkiuose, žemės ūkio draugijose, kolektyviniuose ūkiuose ir pagalbiniuose ūkiuose“. Pasipelnyti norintiems valstiečiams čia talkininkavo „spekuliatyviniai elementai“ bei „kooperatinių organizacijų agentai bei paruošėjai“. Pastebėtas ne tik vietinis gyvulių supirkimas ir

⁹¹⁷ Laikiniai einančio LSSR Vidaus Reikalų ministro pareigas Jefremovo 1948 m. liepos 19 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininko pavaduotojui Pisarevui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 144, l. 109.

⁹¹⁸ LSSR MT 1949 m. kovo 26 d. nutarimas „Dėl priemonių Žemės ūkio artelės įstatų pažeidimams kolektyviniuose ūkiuose likviduoti“, *ibid.*, ap. 1, b. 150, l. 24-26.

⁹¹⁹ R. Krutulytė, *Žemės ūkio...* op. cit., p. 20.

skerdimas, bet ir „išsiuntimas spekuliacijos tikslais už Respublikos ribų“. Gelbėdama besikuriančių kolūkių visuomenines gyvulių bandas, LSSR MT uždraudė skersti veislinius gyvulius, „bulius-reproduktorius“, eringas avis ir paršingas kiaules. Be to, visiems žemės ūkio vienetams nevykdantiems gyvulininkystės išvystymo plano, uždrausta gyvulius pardavinėti – lyg to būtų maža, net planą įvykdžius, būtina buvo gauti raštišką valsčiaus vykdomojo komiteto leidimą. Bandyta užkardyti ir „nelegalios skerdienos“ supirkimą: kooperatinėms organizacijoms uždrausta supirkinėti mėsą, neturinčią specialių įspaudų. Nutarimas užbaigtas rykšte: LSSR MVD, Prokuratūrai ir Teisingumo ministerijai nurodyta „stipriau kovoti su spekuliacija ir grobuonišku gyvulių skerdimu, traukiant nusikaltusius baudžiamojon atsakomybėn“⁹²⁰.

Kokie buvo „grobuoniško gyvulių skerdimo ir pardavinėjimo“ mastai, galima spręsti iš po kelių savaitių – balandžio 29 d. – Vilniaus turguose surengto OBCHSS reido: jo metu sulaikyti 57 asmenys, nelegaliai pardavinėję gyvulius ir mėsą. Absoliučią daugumą (50 iš 57) sudarė pavieniai valstiečiai. 21 iš sulaikytųjų milicijai sugebėjo pateikti fiktyvius vietos veterinarų dokumentus nurodančius esą mėsa tinka vartojimui ir pardavimui. Iš sulaikytųjų paimtos 10 karvių ir 700 kg. jautienos, 1050 kg. veršienos, 125 kg. avienos⁹²¹ – ir tai rezultatai tik iš Vilniaus: o veiksmas vyko visoje LSSR ir kartais gerokai labiau organizuotomis formomis: pavyzdžiui, tų pačių metų rugsėjį Mažeikiuose sučiupta grupė įvairias pareigas vietinės žemės ūkio kooperacijos draugijoje ėjusių asmenų, kurie prisidengdami žemės ūkio kooperacija supirkinėdavo iš gyventojų gyvulius, skersdavo ir su fiktyviais dokumentais parduodavo Rygoje: taip realizavo 11 karvių, 10 veršių ir keletą kiaulių⁹²². Situacija, atrodo, nebuvo linkusi gerėti: 1950 m. balandį Gedvilas išsiuntė aplinkraštį visų apskričių vykdomųjų komitetų pirmininkams: konstatuota, kad „eilėje apskričių stebimas masinis gyvulių supirkimas ir jų varymas spekuliacijos tikslu už Respublikos ribų“; paminėti ryškiausi pavyzdžiai (Trakų apskrityje konfiskuoti 35 arkliai, Kaišiadorių – 28, Utenos – 25; Marijampolės apskrityje konfiskuotos 26, o Zarasų – 20 karvių), apibendrinta, kad ankstesnio LSSR MT nutarimo (1949 m. balandžio 6 d.) nesilaikoma, o kadangi „šiais metais visi kolūkiai turi organizuoti po 4

⁹²⁰ LSSR MT 1949 m. balandžio 6 d. nutarimas „Dėl priemonių su grobuonišku gyvulių skerdimu ir jų švaistymu kovoti Respublikoje“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 150, l. 243-246.

⁹²¹ LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. gegužės 2 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, ap. 13, b. 201, l. 113-114.

⁹²² LSSR Vidaus Reikalų ministro Bartašiūno 1949 m. rugsėjo 21 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 205, l. 30.

sukomplektuotas gyvulininkystės fermas“, taigi, reikia imtis „pačių ryžtingiausių priemonių“ nurodė vykdomųjų komitetų pirmininkams Gedvilas⁹²³. Sprendžiant iš tokių duomenų, „grobuoniškas gyvulių supirkimas ir skerdimas“ tęsėsi visą aktyvųjį LSSR kolektyvizacijos laikotarpį: 1949 m. balandžio 6 d. LSSR MT nutarimas panaikintas 1952 m. gegužę⁹²⁴. Kalbant apie baudžiamąją praktiką, gyvulius perpardavinėję asmenys buvo teisiami kaip spekuliantai (pagal BK 107 str.), o savo gyvulius nelegaliai (sovietinės valdžios požiūriu) paskerdę savininkai buvo baudžiami pagal BK 79 str. 1 dalį („Grobuoniškas gyvulių skerdimas arba žalojimas“), numačiusią laisvės atėmimą iki 2 metų. „Toliau išlaikyti dvi karves ir pašaro neturėjau. Todėl karvę papioviau, odą atidaviau paruošoms, o mėsą sunaudojau savo šeimos reikalams. Apie tai, kad reikalinga veterinarijos gydytojo išbrokavimas, nežinojau. Nusikaltimą padariau iš nežinojimo, neturėdamas jokio tikslo pakenkti gyvulininkystės vystymui“, – rašė malonės prašyme 1 m. laisvės atėmimo 1952 m. vasarį nuteistas Vilijampolės rajono gyventojas M.⁹²⁵ Tokių „nepiktybinių nusikaltėlių“, kurie negalėjo suprasti, kad sovietinė valdžia nori kontroliuoti net jiems nuosavybės teise priklausančių gyvulių likimus, buvo ir daugiau.

Nuo 1949 m. balandžio, gausėjant kolūkių skaičiui, jiems dedikuota atskira rubrika kasmėnesinėse OBCHSS ataskaitose. Dažnu atveju, milicijos akiratin pakliuvusiuose kolūkiuose būdavo randama visa eilė pažeidimų. „Marytės Melnikaitės“ kolūkyje (Zarasų apskritis) rastas 2 tonų pieno trūkumas beigi nustatyta, kad ketvirtis iš 1948 m. nudirbtų 4299 darbdienų priskirtas kolūkio vadovybei. Lyg to būtų maža, kolūkio žemė neišmatuota ir prievolės valstybei atiduodamos iš 260 Ha ploto, kai tikrasis kolūkio plotas didesnis. „Ždanovo“ kolūkyje (Širvintų aps.) grobstytos trąšos, sena kolūkiečio karvė apkeista į naują, kokybišką kolūkio karvę. „30 metų Sovietinei Armijai“ kolūkyje (Trakų aps.) pirmininkas skerdė kolūkio avis ir pardavinėjo turguje, taipgi pardavinėjo kolūkio arklius. „Petro Cvirkos“ kolūkio (Šakių aps.) pirmininkas pasisavino kolūkio kuliąmają mašiną, šienpjovę ir karvę. „Gegužės 1-osios“ kolūkio (Panevėžio aps.) arklys kažkokiu mėslingu keliu atsidadė pas vieną pilietę, kuri jį pardavė⁹²⁶. Vėliau OBCHSS ataskaitose žinios apie grobstymus ir piktnaudžiavimus kolūkiuose

⁹²³ LSSR MT pirmininko Gedvilo 1950 m. balandžio mėn. (diena nenurodyta) aplinkraštis apskričių vykdomųjų komitetų pirmininkams, *ibid.*, b. 253, l. 19.

⁹²⁴ LSSR MT 1952 m. gegužės 14 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1949 m. balandžio 6 d. Nutarimo Nr. 241 panaikinimo“, *ibid.*, ap. 1, b. 260, l. 117.

⁹²⁵ M. malonės prašymas (1952 m. rugsėjo 10 d.), in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 98, l. 13.

⁹²⁶ LSSR OBCHSS ataskaita, 1949 m. balandis, l. 10-11.

tapo nuolatinėmis: visos kolektyvizuojamos sovietų Lietuvos kolūkiai paniro į tirstą, neprasisklandantį nelegalios ekonomikos rūką. Grobstė ir kombinavo, atrodo, visi kas galėjo ir ką galėjo. Šioje vietoje labai iliustratyvus A. Terlecko straipsnyje išsakyta mintis (vieno konkretaus kolūkio pavyzdžiu), kad sargų kolūkiui reikėjo ne dėl grėsmių iš išorės, bet dėl grėsmių iš vidaus⁹²⁷ – t. y. visuotinai plintančio kolūkiečių vykdomo grobstymo.

1950 m. pradžioje LSSR MGB užvertė respublikos valdžią pranešimais apie situaciją įvairiuose LSSR kolūkiuose: Rietavo apskrityje buvo grobstomas nesuvisuomenintas kolūkio turtas („Pajūris“), pirmininkas užsiėmė degtindaryste („Tiesa“), nesant kolūkio grūdų apskaitos, juos masiškai išgrobstė kolūkiečiai („Mūsų ateitis“)⁹²⁸; Lazdijų apskrityje kolūkio „Salomėja Nėris“ pirmininkas valstiečiams išpardavė 6 kolūkio karves ir 2 kiaules. Pelną pragėrė su visa kolūkio valdyba⁹²⁹; Radviliškio apskrityje kolūkio pirmininkas pervežimo metu pradangino toną grūdų, kuriuos skubiai nurašė į „gamybinius nuostolius“ („Tautos vienybė“), kito kolūkio pirmininkas iš kolūkio grūdų varė samanę („Nesugriaunama draugystė“)⁹³⁰. Iš tokių pranešimų serijų galima susidaryti įspūdį, jog nelegalioji ekonomika tarpo visos LSSR kolūkiuose, o jos iniciatoriais dažnai tapdavo patys kolūkių pirmininkai.

Šias tendencijas itin gerai jautė Lietuvos partizanai: būtent kolūkių pirmininkus jie „apkraudavo“ savomis prievolėmis: 1951 m. gruodį MGB atsiuntė ilgą raštą apie įvairiose LSSR kolūkiuose pasitaikiusius atvejus, kai kolūkių pirmininkai ir valdybos vykdė partizanų uždėtas prievoles. „Norušiui Jonui. Jūs turite už 1951 m. pristatyti toną grūdų. „Mindaugas“ – tokį raštelį iš partizanų gavo Tauragės r. kolūkio „Vienybė“ pirmininkas. Kavarsko rajono „Pergalės“ sąskaitininkas emgėbistams įteikė tokį partizanų raštą: „Piliečiui Pivorui. Jūsų prašoma partizanų reikmėms paaukoti 10 kg. lašinių ir daržovių. Auka privaloma. Už surinkėjo išdavimą – mirties bausmė“. Vien iš 1951 m. lapkritį-gruodį LSSR MGB apklaustų areštuotų partizanų čekistai išsiaiškino apie 40 atvejų, kai partizanai „išsireikalaudavo“ vienokios ar kitokios paramos

⁹²⁷ A. Terleckas, The Sovietisation of rural areas of Lithuania: a case study of the “Lenin’s way“ kolkhoz in Deltuva (1948-1957), in: Lietuvos istorijos studijos, T. 25, p. 163.

⁹²⁸ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. vasario (diena neaiški) specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Trofimovui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 103, l. 111.

⁹²⁹ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. vasario 25 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Trofimovui, *ibid.*, l. 113.

⁹³⁰ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. vasario 27 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Trofimovui, *ibid.*, l. 116-117.

iš kolūkių⁹³¹. „Kolūkių ekonomika“ buvo tiek sunkiai sukontroliuojama, kad dalis jos nukeliaudavo netgi režimo oponentų paramai.

Be grobstymų, vėlesniais metais išliko ir tie patys „žemės ūkio artelės įstatų pažeidimai“. Remiantis 1951 m. gegužės 15 d. LSSR MT nutarimu, Klaipėdos srityje patikrinimo metu nustatyta 714 atvejų, kai kolūkiečių pasodybiniai sklypai buvo didinami visuomeninių žemių sąskaita (iš viso – 200 Ha bendro ploto). Patikrinus Kauno srities Kybartų rajoną, vien jo kolūkiuose rasta 780 tokių pažeidimų (bendram 117 Ha plotui). Daugumoje Jurbarko r. kolūkių pasodybinių sklypų paviršiai sudarė vidutiniškai 5-10 Ha / kolūkiui, o dviem rajono kolūkiams („Bolševikas“ ir „31-osios Spalio metinės“) – po 20 Ha. Daug analogiškų pažeidimų rasta Sedos, Ariogalos, Vilkijos, Telšių, Rietavo ir kitų rajonų kolūkiuose. Radosi ir originali praktika: fiktyvus šeimos skaldymas tam, kad paskiri jos nariai gautų atskirus pasodybinius sklypus. Pavyzdžiui, Jurbarko rajono kolūkyje „Pirmyn“ viena šeima fiktyviai susiskaldė ir gavo tris 0,6 Ha pasodybinius sklypus. Kai kuriems kolūkiečiams pasodybinių sklypų būdavo per daug – juos imdavo nuomoti kitiems. Žemės nuoma užsiėmė ir patys kolūkiai – nuomojo valstiečiams ganyklas ir pievas, pavyzdžiui, Rietavo rajono „Lenkimų“ kolūkyje pavieniams valstiečiams išnuomoti 8 Ha kolūkio žemės – po 200-400 Rb. už Ha⁹³². Beje, anksčiau aptartos „obuolių bylos“ irgi tapo įmanomos didžiąja dalimi dėl kolūkių valdybų vykdomos nelegalios sodų nuomos. Kai kurie „obuoliautojai“ už sodų nuomą kolūkiams sumokėdavo dideles sumas, pavyzdžiui, šiaulietė M. iš vieno Linkuvos r. kolūkio 1951 m. išsinuomojo du sodus – mokėjo nuomos 10 tūkst. Rb.⁹³³. Tokie pavyzdžiai rodo, kad kai kurie kolūkiai paslapčia užsiimdavo režimo neskatinomomis verslinėmis praktikomis, kurios atnešdavo gerus pinigus, tiesa, buvo kiek nutolę nuo žemės ūkio artelės įstatuose užbrėžtų kolūkio idealų.

1951 m. gruodžio 28 d. LSSR MT ir LKP CK išleido bendrą nutarimą „Dėl kolūkiečių sodybinių sklypų apmatavimo“, kuriame teritoriniams partijos ir vykdomiesiems komitetams bei Žemės ūkio ministerijai įvesti tvarką ir apmatuoti visuose kolūkiuose kolūkiečių pasodybinius ūkius, kad neviršytų 0,6 Ha. Visą rastą paviršį nurodyta priskirti kolūkių visuomeninėms žemėms⁹³⁴. Toks grėsmingas ir visuotinis aukščiausios valdžios nutarimas

⁹³¹ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1951 m. gruodžio 31 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, b. 105, l. 7-14.

⁹³² LSSR MT 1951 m. gegužės 15 d. nutarimas „Dėl tarybinių ir žemės ūkio organų nepatenkinamo darbo likviduojant žemės ūkio artelių įstatų pažeidimus kolūkiuose“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 221, l. 336-337.

⁹³³ Žinios apie nuteistąją M., in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 246, l. 180.

⁹³⁴ LSSR MT ir LKP CK 1951 m. gruodžio 28 d. nutarimas „Dėl kolūkiečių sodybinių

turėjo užkardyti visus norinčius piktnaudžiauti kolūkių žeme, tačiau, žinoma, realybė buvo kitokia: jau 1952 m. sausio pabaigoje LSSR MT atskiru nutarimu teko konstatuoti masinius pažeidimus Širvintų rajono kolūkiuose (patikrinus 1591 kolūkiečių pasodybinius sklypus, rasta 380 pažeidimų bendrai 68,5 Ha sumai)⁹³⁵. 1952 m. gegužę konstatuota, kad Klaipėdos srityje vykdant kolūkiečių pasodybinių sklypų apmatavimą, komisijų pirmininkais tapdavo kolūkių pirmininkai, kurie, aišku, jokių pažeidimų nepastebėdavo⁹³⁶. Panašias problemas liepos mėn. LSSR MT konstatavo ir Šiaulių srityje⁹³⁷. 1952 m. rugpjūtį LSSR MT paskelbė nutarimą „Dėl kolūkiečių sodybinių sklypų matavimo eigos“: pasirodo, kad iki liepos 1 d. apmatuoti 318 350 kolūkiečių kiemų (92 proc.) – vėl rasta eilė pažeidimų, kai pasodybiniai sklypai išsiplėsdavo iki 0,8 Ha, o kai kurie kolūkiai papildomai išskirdavo 0,4 – 1,5 Ha plotus kolūkiečių asmeninių gyvulių ganymui⁹³⁸. Beje, sodybiniai sklypai neleistinai „išsiplėsdavo“ ne tik kolūkiuose, bet ir skiriant juos darbininkams ir tarnautojams: pavyzdžiui, Joniškio rajone 90-iai darbininkų ir tarnautojų šeimų turėjo būti skirta 13,5 Ha žemės pasodybiniams sklypams, o faktiškai skirta 34,86 Ha⁹³⁹. Pastarasis ir kiti pavyzdžiai byloja tai, kad didesnis žemės sklypas verstis asmeniniu žemės ūkiu buvo vienas labiausiai siektinų nelegalių kombinacijų objektu LSSR nuo XX a. 5 deš. pabaigos (kitai sakant – nuo kolektyvizacijos pradžios). Be viso šito, kolūkiai ir taip skendėjo grobstymuose bei piktnaudžiavimuose, kurių sovietinis režimas nebuvo pajėgus išspręsti – problemos buvo ne tik sisteminės, bet ir užinančios už sistemos ribų. Galima sutikti su A. Terlecko pozicija, jog nors kolektyvizacija buvo baigta, bet visuomenė vis tiek buvo priklausoma nuo individualaus ūkio⁹⁴⁰ – ir ši mintis leidžia susimąstyti apie viso sovietinio eksperimento reikšmę žmonijos istorijoje: gausybė pražudytų žmonių ir sulaužytų likimų, milžiniškos politinės pastangos ir platūs užmojai nieko iš esmės nepakeitė –

sklypų apmatavimo“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 236, l. 21-22.

⁹³⁵ LSSR MT 1952 m. sausio 30 d. nutarimas „Dėl Vilniaus srities Širvintų rajono vykdomojo komiteto nepatenkinamo darbo likviduojant Žemės ūkio artelės įstatų pažeidimus kolūkiuose“, *ibid.*, b. 253, l. 317-318.

⁹³⁶ LSSR MT 1952 m. gegužės 28 d. nutarimas „Dėl Žemės ūkio artelės įstatų pažeidimų Klaipėdos srities kolūkiuose“, *ibid.*, b. 261, l. 254-260.

⁹³⁷ LSSR MT 1952 m. liepos 21 d. nutarimas „Dėl Žemės ūkio artelės įstatų pažeidimų Šiaulių srities kolūkiuose“, *ibid.*, b. 266, l. 43-49.

⁹³⁸ LSSR MT 1952 m. rugpjūčio 8 d. nutarimas „Dėl kolūkiečių sodybinių sklypų matavimo eigos“, *ibid.*, l. 281-283.

⁹³⁹ LSSR MT 1952 m. spalio 3 d. nutarimas „Dėl Vyriausybės nustatytų darbininkų ir tarnautojų sodybinių sklypų dydžių šurkščių pažeidimų, neteisėtai išplečiant tuos sklypus“, *ibid.*, b. 269, l. 289-290.

⁹⁴⁰ A. Terleckas, *Kolchozų visuomenės...* op. cit. p. 217.

net kolektyvizuoto kaimo gyventojui vis tiek svarbiausias buvo jo individualus sklypelis. Atimtų sklypelį – jam taptų svarbiausias galbūt gėlių vazonas ant palangės, tačiau ne visuomeninis sklypas.

Pabaigai – vaizdi iliustracija, kiek išeinanti už aprašomojo laikotarpio ribos: 1955 m. rugsėjį Šakių rajono liaudies teismas 7 metams lagerio nuteisė K., kuris eidamas „Komjaunuolio“ kolūkio pievų sargo pareigas, nušovė pilietę J., kuri bandė pabėgti su pagrobtu šieniu. Vėliau, prašant K. malonės, nuteistąjį užtarė net kolūkio valdyba: pareiškusi, kad po K. nuteisimo, kiti sargai pradėjo prastai eiti savo pareigas ir grobstytojai nieko nebebijo⁹⁴¹. Kai „visuomeninį turtą“ atsakingai saugojęs ir dėl to net atimti gyvybę ryžęsis asmuo nuteisiamas kalėti, visai nekeista, kad įsitvirtino specifinis visuomenės požiūris į „kolūkinę nuosavybę“.

3.6. Kitos nelegalios ekonominės praktikos

Degtindarystės užutekiai. 1948 m. balandžio 7 d. SSRS AUT paskelbtas įsakas „Apie baudžiamąją atsakomybę už naminės degtinės varymą ir platinimą“ ženkliai sugriežtino iki tol buvusią atsakomybę už degtindarystę: remiantis pirmąja įsako dalimi, naminės varymas bei laikymas su tikslu parduoti (o taip pat degtindarystės aparatų gamyba ir pardavinėjimas) grėsė nuo 6 iki 7 m. lagerio (su daline arba viso turto konfiskacija), o degtindarystė neturint tikslo platinti, remiantis antrąja įsako dalimi – nuo 1 iki 2 metų lagerio (su naminės degtinės ir jos gamybos aparatų konfiskacija). Apie tai, kaip šis įsakas buvo taikomas LSSR, galima spręsti iš 1948 m. rudenį LSSR AUT pateikto apibendrinimo: per nepilnus penkis mėnesius (1948 m. balandžio 7 d. – rugsėjo 1 d.) respublikos teismai gavo 1232 šio tipo baudžiamąsias bylas, iš jų 1063 (86,3 proc.) per tą patį laikotarpį buvo užbaigtos. 911 bylų (73,9 proc.) užbaigtos nuosprendžiu, 118 bylų (9,6 proc.) gražintos tardymui papildyti, 17 bylų (1,4 proc.) buvo nutrauktos⁹⁴². Iš tokių skaičių galima spręsti, kad LSSR teismai su degtindariais ėmėsi kovoti sparčiai – jei, kalbant apie grobstymo ar spekuliacijos bylas, teismai būdavo kritikuojami dėl ilgo tokio tipo bylų nagrinėjimo, tai degtindarių bylos spęstos greitai – tam įtakos neabejotinai turėjo specifinis šios veikos pobūdis: naminės varymą įrodyti užteko vien radus varymui skirtus įrankius. Visgi toli gražu ne visi teisiamieji buvo pripažįstami kaltais: iš 956 teisiamųjų kaltais

⁹⁴¹ Žinios apie nuteistąjį K., in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 280, l. 117.

⁹⁴² LSSR Teisingumo ministro Bliokos 1948 m. spalio 14 d. informacinis pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui ir LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 140, l. 20.

pripažinti 838 (87,7 proc.), išteisinti 108 (11.3 proc.), o dar 10 asmenų (1 proc.) atžvilgiu bylos buvo nutrauktos⁹⁴³.

LSSR Teisingumo ministerija papildomai išnagrinėjo 357 baudžiamąsias bylas (52,2 proc. visų šio tipo baudžiamųjų bylų, nagrinėtų 1948 m. gegužės-liepos mėn.) ir pateikė detalesnę statistiką: pasirodo, pagal 1-ąją įsako dalį (gamyba su tikslu parduoti) buvo teisiami 23,5 proc. degtindarių, o 76.5 proc. buvo teisiami pagal 2-ąją dalį (gamyba be tikslo parduoti). Be to, kone trečdalis (32,2 proc.) nuteistųjų – moterys, o daugiau nei ketvirtis (26,1 proc.) – daugiavaikės motinos arba motinos, turinčios mažamečių vaikų. Vertas dėmesio ir socialinės kilmės pasiskirstymas: 37 proc. nuteistųjų degtindarių buvo vargingieji valstiečiai; 35 proc. – valstiečiai-vidutiniokai. Buožių tebuvo 4,1 proc. – akivaizdu, kad samanės gamyba užsiėmė mažiau pasiturintys valstiečiai⁹⁴⁴.

Baudžiamoji praktika buvo apribota griežtų SSRS AUT įsako nubrėžtų rėmų: 81,3 proc. nuteistųjų pagal 1-ąją dalį, nuteisti lagerio bausmėmis, iš jų absoliuti dauguma (36 iš 39) – laisvės atėmimu nuo 6 iki 7 m. ir tik 3 asmenys – trumpesnėmis laisvės atėmimo bausmėmis. Lygtinis nuteisimas pritaikytas kone penktadaliui – 18,7 proc. nuteistųjų už gamybą ir pardavinėjimą. Iš nuteistųjų už naminės gamybą be tikslo parduoti (2-oji įsako dalis), 67,6 proc. nuteisti laisvės atėmimu (nuo 1 iki 2 m.), o 26,7 proc. lygtinai, o taip pat 5,7 proc. – pataisos darbais⁹⁴⁵. Iš tokių skaičių galima spręsti, kad daugumą nuteistųjų teismai bausdavo pagal griežtus SSRS AUT įsako numatytus standartus – ir tik nedažniais atvejais teismai individualizuodavo nuosprendžius ir pritaikydavo švelnesnes bausmes ar lygtinį nuteisimą. Nepaisant to, tokie teisminės kovos su degtindariais rezultatai vertinti nepakankamai: „Mūsų Respublikos sąlygomis, kur naminės degtinės varymas plačiai paplitęs, teisminis smūgis kiekybiniu požiūriu smogiamas ryškiai nepakankamai“, – konstatavo LSSR Teisingumo ministras J. Blieka. Jo nuomone, užuot persekiojus daugiavaikes motinas ir senokus, reikia daugiau dėmesio skirti naminės pardavinėtojų ir spekuliantų demaskavimui⁹⁴⁶.

Kokia buvo vėlesnė kovos su degtindaryste dinamika, galima spręsti iš kasmėnesinių OBCHSS ataskaitų. Pavyzdžiui, 1949 m. kovą pagal 1948 m. įsaką (abi dalis) iškeltos 236 baudžiamosios bylos (268 asmenys patraukti atsakomybėn, 72 iš jų – areštuoti), o LSSR Vidaus Reikalų ministro vertinimu,

⁹⁴³ Ibid., l. 21.

⁹⁴⁴ Ibid., l. 23.

⁹⁴⁵ Ibid., l. 24-25.

⁹⁴⁶ Ibid., l. 25-26.

„naminės degtinės varymas respublikoje nesumažėjo ir toliau išlieka išplitęs“⁹⁴⁷. 1949 m. liepą iškelta 171 baudžiamoji byla (195 asmenys patraukti atsakomybėn, 51 iš jų – areštuotas)⁹⁴⁸. 1949 m. gruodį iškelta 151 baudžiamoji byla (163 asmenys patraukti atsakomybėn, iš jų 34 – areštuoti)⁹⁴⁹. Nuo 1950 m. duomenys apie degtindarių bylas išnyksta iš OBCHSS ataskaitų. Palyginimui tinkamus duomenis pavyko aptikti tik už 1952 m. I ketvirtį: jo metu pradėtos 240 baudžiamųjų bylų (255 asmenys patraukti atsakomybėn, 50 iš jų – areštuota). Santykis tarp įsako 1-osios ir 2-osios dalies išliko panašus: 53 asmenys patraukti atsakomybėn už gamybą ir pardavimą (1 dalis) ir 202 už gamybą (2 dalis)⁹⁵⁰. Suprantant, kad tai – duomenys už ketvirtį, akivaizdu, jog iškeliamų baudžiamųjų bylų už degtindarystę skaičius mažėjo: 1949 m. kovą kone tiek pat bylų buvo iškelta per mėnesį. Bendresnius degtindarystės bylų statistikos duomenis pateikia D. Sagatienė. Jos duomenimis, nuo 1948 m. įsako įsigaliojimo, iki 1948 m. pabaigos LSSR teismuose gautos 1232 šios kategorijos baudžiamosios bylos. 1950-1951 m. buvo gauta „tik“ 2211 tokių bylų⁹⁵¹. Tokie skaičiai rodytų, kad degtindarystė pamažėle traukėsi.

Kraštutiniai griežta baudžiamoji atsakomybė už naminės pardavinėjimą kartais nulemdavo radikalias demaskuotų degtindarių keršto išraiškas: 1951 m. rugsėjį Kėdainių rajone du kolūkiečiai nužudė kolūkio pirmininką, kuris vieną jų įskundė kaip degtindarį⁹⁵²; 1952 m. gruodį Marijampolėje išžudyta trijų asmenų šeima – keršijo įskūstas naminės spekuliantas⁹⁵³. Tokių atvejų buvo ir daugiau.

Valkatavimo odisėjos. Nors vėlesniais pokario metais (1948-1953 m.) SSRS nebebuvo tokių masinių bado apraiškų kaip 1946-1947 m., tačiau tam tikras elgetaujantis segmentas Lietuvos SSR išliko. Įvairiausių likimų žmonės – vietiniai ir atvykėliai, suaugę ir vaikai, sveiki ir neįgalūs – negalėjo (ar nenorėjo) rasti legalių pragyvenimo šaltinių, taigi, ėmėsi vietose (pavyzdžiui, didžiuosiuose miestuose) ir keliaudami (pavyzdžiui, po kaimus)

⁹⁴⁷ OBCHSS ataskaita, 1949 m. kovas, l. 92-93.

⁹⁴⁸ OBCHSS ataskaita, 1949 m. liepa, l. 114.

⁹⁴⁹ OBCHSS ataskaita, 1949 m. gruodis, l. 152.

⁹⁵⁰ LSSR MGB Milicijos valdybos viršininko pavaduotojo Nikiforovo 1952 m. balandžio 11 d. raštas SSRS MGB Milicijos valdybos OBCHSS viršininkui Lebinui, in: LYA, f. V-100, ap. 1, b. 4, l. 25-26.

⁹⁵¹ D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios... op. cit.*, p. 122.

⁹⁵² LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1951 m. spalio 13 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 134, l. 52-54.

⁹⁵³ LSSR Valstybės Saugumo ministro pavaduotojo Počkajaus 1952 m. gruodžio 27 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, b. 145, l. 174-175.

elgetauti, vagiliauti ar užsiimti smulkia, atsitiktine spekuliacija. Reiškinių paplitimą įrodo 1951 m. rugsėjo 25 d. priimtas slaptas LSSR MT nutarimas, kuriuo remiantis visi elgetaujantieji asmenys, neturintieji pragyvenimo šaltinių ir giminių, privalančių juos išlaikyti, talpinami į invalidų namus. Lapkričio 20 d. LSSR Socialinio aprūpinimo ministras J. Stimburys pranešė LSSR MT, kad remiantis sričių milicijos valdybų duomenimis (be Vilniaus miesto) į LSSR invalidų namus 1951 m. teksią patalpinti 350 žmonių, tiesa, realus patalpintųjų skaičius buvo gerokai mažesnis – 90 asmenų (iš kurių per nepilnus du mėnesius 16 jau buvo spėję pabėgti)⁹⁵⁴.

Per pirmąjį 1952 m. pusmetį į LSSR invalidų namus buvo patalpinti 262 asmenys (nedarbingi irba neturintys juos išlaikyti įpareigotųjų giminaičių). Darbingi asmenys, užsiimantys elgetavimu, turėjo būti „nukreipiami apgyvenimui į nuošalius Sovietų Sąjungos regionus“, tačiau praktikoje tai buvo sunkiai įgyvendinama: pavyzdžiui, Vilniaus srities milicija apsiribodavo iš sučiuptų elgetų paimdama pasižadėjimus išvykti irba nutraukti savo veiklą. Kauno miesto milicija nesiimdavo elgetų lydėti į invalidų namus – taip sudarydama šiems galimybes pabėgti. O net ir patalpintieji į invalidų namus elgetos – net ir visai neįgalūs – sistemiškai iš šių institucijų bėgdavo. Pavyzdžiui, aklasis Trutnevas buvo sulaikytas Vilniaus milicijos 1952 m. balandžio 15 d., nukreiptas į Strėvininkų invalidų namus. Iš ten Trutnevas pabėgo ir balandžio 24 d. vėl buvo Vilniaus milicijos sulaikytas elgetaujant. Antrąkart jį jau nukreipė į Prienų invalidų namus, tiesa, iš ten jis irgi pabėgo ir liepos 18 d. vėl įkliuvo Vilniaus milicijai. Trečia kartą akląjį Trutnevą nukreipė į Telsių invalidų namus. Savaiame suprantama, ir iš ten jis pabėgo – liepos 22 d. vėl buvo sučiuptas Vilniuje. Lyg to būtų maža, aklasis Trutnevas turėjo žmoną – akląją Trutnevą, kuri kartais su vyru, o kartais atskirai įkliūdavo Vilniaus milicijai ir patekdavo į įvairius LSSR invalidų namus (iš kurių, žinoma, pabėgdavo)⁹⁵⁵.

LSSR Socialinio aprūpinimo ministro J. Stimburio pozicija buvo griežta: esama padėtis yra nepatenkinama, o periodiškai iš invalidų namų bėgantys ir vėl savo veikla užsiimantys elgetos taip verčia švaistyti nemenkas valstybines lėšas. Stimburio siūlymas buvo reorganizuoti Prienų invalidų namus ir jų pagrindu sukurti 50-60 vietų uždaro tipo ypatingo režimo invalidų namus. Atributų, sukuriančių „ypatingą režimą“ (tvoros ir sargybos) kaštus

⁹⁵⁴ LSSR Socialinio aprūpinimo ministro Stimburio 1951 m. lapkričio 20 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui Preikšui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 314, l. 126.

⁹⁵⁵ LSSR Socialinio aprūpinimo ministro Stimburio 1952 m. liepos 30 d. ataskaita LSSR MT, ibid., b. 366, l. 47-48.

apmokėti siūlėsi ministerija⁹⁵⁶. Nors „dezertyravimo“ iš invalidų namų atvejų buvo ne tiek ir daug (1952 m. sausio-liepos mėnesiais iki 50 pabėgimų), tačiau Stimburys ryžosi LSSR MT pateikti nutarimo projektą apie specialiųjų invalidų namų Prienuose steigimą: 50 lovų turinti įstaiga turėjo būti skirta elgetoms apgyvendinti, o jų norą pasprukti turėjo numaldyti iš 500 kg. (*sic!*) spygliuotos vielos nutiesta tvora bei 6 sargai⁹⁵⁷. Tiesa, tokį pasiūlymą kritiškai įvertino LSSR Valstybinio plano komitetas („<...> kaip iš principo neteisina“) ⁹⁵⁸ ir LSSR Finansų ministerija („<...> nesant šiuo klausimu atitinkamos teisėkūros“) ⁹⁵⁹. Taigi, Stimburio siūlymas radikaliai kovoti su elgetavimu (iš esmės be jokio teismo neribotam laikui patalpinant „etatinius“ elgetas improvizuotoje laisvės atėmimo įstaigoje) buvo atmestas, taigi, akivaizdu, jog iki aprašomojo laikotarpio pabaigos elgetavimas LSSR išliko: įžūlūs miestų paprašeivos, formaliai į viską žvelgianti milicija ir invalidų namai, iš kurių norint buvo nesunku pasprukti.

Nelegali religinė-ekonominė veikla. Nors toks terminas kitų istorikų galbūt būtų sutinkamas kritiškai, tačiau šio tyrimo kontekste tikslinga kalbėti būtent apie „nelegalią religinę-ekonominę veiklą“, o ne „bažnyčios ekonomiką“ ar „dvasininkų ekonomiką“: iš esmės todėl, kad dvasininkų vykdyta ekonominė veikla sovietmečiu buvo legali (nors ir ideologiškai nepageidautina), tačiau kartais į su religija susijusias praktikas įsitraukė ne vien dvasininkai, o ir religingi (ar tiesiog pasipelnyti panorę) pasauliečiai.

Nors legalių bažnytinių apeigų mažėjimas sovietiniam režimui buvo svarbus ideologiniu požiūriu, bet atrodo, kad 6 deš. pradžioje šiame fronte nelabai buvo kuo pasigirti. 1951 m. balandžio 25 d. Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinis LSSR B. Pušinis pateikė aukščiausiai respublikos valdžiai visai nedžiuginančius duomenis apie bažnytinių apeigų statistiką Vilkaviškio vyskupijoje 1940-1950 m. (žr. lentelę).

⁹⁵⁶ Ibid., l. 48-49.

⁹⁵⁷ LSSR Socialinio aprūpinimo ministro Stimburio 1952 m. rugpjūčio 13 d. raštas ir LSSR MT nutarimo projektas, *ibid.*, l. 149-151.

⁹⁵⁸ LSSR Valstybinio plano komiteto pirmininko pavaduotojo Pivoriūno 1952 m. rugsėjo 11 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, l. 148.

⁹⁵⁹ LSSR Finansų ministro pavaduotojo Šugailo 1952 m. rugsėjo 29 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, l. 147.

Lentelė Nr. 13. Bažnytinių apeigų statistika Vilkaviškio vyskupijoje 1940-1950 m.

Apeigos	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Krikštynos	4099	7096	6610	6672	6598	5356	5157	5588	5829	6221	6686
Santuokos	1518	2324	2143	1739	1247	996	1677	2246	2478	2272	2150
Laidotuvės	2364	4033	3738	3692	5021	4451	4098	4246	3508	3079	2971

Šiuos duomenis B. Pušinis palydėjo išraiškingu komentaru: „Laikau, kad šiems statistiniams duomenims komentarai nereikalingi, nes akivaizdu, jog šitame fronte pas mus pokyčių nėra“⁹⁶⁰. Sprendžiant iš to, kad B. Pušinis neakcentavo Vilkaviškio vyskupijos kaip kažkokios fundamentaliu religingumu pasižyminčios teritorijos, manytina, kad panaši situacija buvo ir likusioje LSSR teritorijoje. Taigi, bent jau 5 deš. pabaigoje katalikų dvasininkija gaudavo pastovias (ir, krikštynų sąskaita – netgi pamečiui augančias) pajamas iš gyventojų, kurie, neabejotinai vienaip ar kitaip atsilygindavo dvasininkams už atliktas apeigas.

Be bandymų vienaip ar kitaip riboti legalias dvasininkų pajamas, pabandyta kontroliuoti tokiose vietose kaip Vilniaus Kalvarijos besilankančius maldininkus lydinčius (ir savotiškų gidų funkcijas atliekančius) asmenis. Šių gidų veikimą jau galima suprasti kaip nelegalią religinę-ekonominę veiklą. 1951 m. liepą Vilniaus miesto Dzeržinskio rajono vykdomojo komiteto Finansų skyriaus darbuotojai surengė Vilniaus Kalvarijose maldininkus lydinčių asmenų piniginių patikrinimą: septyni sučiupti maldininkų palydovai turėjo nuo 18 iki 710 rublių. „Patikrinimo metu nustatyta, kad tikinčiųjų lydėjimu užsiima ir daug kitų piliečių iš aplinkinių kaimų“, – konstatuota. Pušinio nuomone, tokia ekonominė praktika turėjo būti apdėta pajamų mokesčiu. LSSR Finansų ministerija manė kitaip – kad tokios praktikos apdėjimas mokesčiais ją iš esmės legalizuotų („O tai vargu ar atitinka visuomenės poreikius“), taigi, geriau būtų jei tokia praktika užsiimti būtų leidžiama tik kulto tarnautojams, o tokios tvarkos nesilaikančius reikėtų „ne apdėti pelno mokesčiais, o patraukti baudžiamojon atsakomybėn“⁹⁶¹. Pušinio žiniomis, 1951 m. vasarą Vilniaus Kalvarijose tikinčiuosius lydėjo 15 pastovių „gidų“, kurie iš kiekvieno lydimo tikinčiojo imdavo 5 Rb. mokesį, taigi, kai kuriomis dienomis visi „ekskursijų vadovai“ turėjo surinkti fantastiškas pinigų sumas (pavyzdžiui, liepos 1 d. Kalvarijas aplankė apie 4000 tikinčiųjų, o liepos 8 d. – 6000, taigi, Pušinio skaičiavimais, visi „gidai“ vien per tas dvi dienas turėjo surinkti apie 50 tūkst. Rb.). „Palikti ekskursijų vadovus be apdėjimo mokesčiais – nusikaltimas“, – samprotavo Pušinis⁹⁶². Kaip matyti iš aukščiau aptartos LSSR Finansų ministerijos reakcijos, pajamų

⁹⁶⁰ Religinių kultų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinio LSSR Pušinio 1951 m. balandžio 25 d. informacinė ataskaita LKP CK sekretoriui Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 323, l. 4.

⁹⁶¹ LSSR Finansų ministro pavaduotojo Šugailo 1951 m. liepos (diena neaiški – ne anksčiau nei 23 d.) raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 107-108.

⁹⁶² Religinių kultų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinio LSSR Pušinio 1951 m. liepos 10 d. raštas Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkui Kareckui, *ibid.*, l. 110.

mokesčiais piligrimus lydėję „gidai“ nebuvo apdėti, o taip pat nėra žinoma ir apie atvejus, kai šie asmenys būtų patraukti baudžiamojon atsakomybėn, taigi, panašu, kad sovietinis režimas į šią neformalią ekonominę praktiką reagavo niekaip. 1953 m. birželį Pušinis konstatavo, kad ši nelegali praktika toliau vykdoma, o be to ir progresuoja: šalia tikinčiuosius vedžiojančių „gidų“ atsirado ir elgetos, demonstruojantys savo žaizdas ir taip gaunantys išmaldą⁹⁶³.

Pabaigai reikia pastebėti, kad aprašomuoju laikotarpiu pasitaikė ir įvairių su religinėmis praktikomis susijusių prekių pagrindinės gamybos bei pardavimo atvejų. Pavyzdžiui, 1950 m. vasarį pranešta apie Kaune areštuotą grupę asmenų, įkūrusių slaptą žvakių gamyklėlę ir religinės literatūros leidyklą⁹⁶⁴. 1953 m. gruodį religinio pobūdžio atvirukus platinusi grupė užčiupta ir Vilniuje, tiesa, apie areštą kalba nėjo – apsiribota siūlymu prekybą apriboti „pasinaudojant finansiniais organais“⁹⁶⁵, t. y. apmokestinant. Toks atvejis simbolizuoja 6 deš. pradžioje susiformavusį savotišką režimo požiūrį į religinę-ekonominę veiklą: kaip į nepageidautiną reiškinį, iš kurio galima surinkti šiuokius tokius mokesčius.

Prostitucija. Aprašomuoju laikotarpiu šis reiškinys tapo akivaizdus Klaipėdoje, kai emgėbistai ėmė sekti uostamiestin atplaukusią kapitalistinių šalių jūreivių laisvalaikį. 1952 m. vasarį į Klaipėdą atplaukus suomių laivui „Aura“, saugumiečiai aktyviai sekė užsienio jūreivių nuotykius. Pavyzdžiui, laivo kapitono padėjėjas restorane „Viktorija“ susipažino su vietine piliete (MGB agentūros charakterizuojama kaip „laisvo elgesio moteris“) ir išsyk apsilankė jos bute, iš kurio pasišalino tik ryte. Laivo kapitonas tame pačiame „Viktorijos“ restorane susipažino su vieniša mergina (kuri buvo MGB agentė „Litoškina“), su kuria po to leido laiką jos bute iki ryto. „Litoškina“ pagal tautybę – lenkė, dirba medicinos seserimi ligoninėje, yra laisvo elgesio moteris“, – taip agentę apibūdino LSSR Valstybės saugumo ministro pavaduotojas Martavičius⁹⁶⁶. Finansinė reikalo pusė emgėbistų, atrodo, nedomino. Iš kito – ankstesnio – MGB pranešimo apie čekistų pasirengimą

⁹⁶³ Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinio LSSR Pušinio 1953 m. birželio 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui ir LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, b. 429, l. 52.

⁹⁶⁴ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. vasario (diena neaiški) specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 265, l. 87-88.

⁹⁶⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro Liaudies 1953 m. gruodžio 30 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 157, l. 1-2.

⁹⁶⁶ LSSR Valstybės Saugumo ministro pavaduotojo Martavičiaus 1952 m. kovo 22 d. specialus pranešimas SSRS Valstybės Saugumo ministro pavaduotojui Riasnojui, *ibid.*, b. 92, l. 86-93.

sekti į Klaipėdą atvykusius vokiečių laivo jūreivius, tampa aišku, kad „restoranuose, kavinėse ir kitose visuomeninio naudojimo vietose“ veikianti saugumiečių agentūra siekė 31 agentą ir informatorių. Sprendžiant iš agentų pseudonimų, dalį jų sudarė barmenai, pa(r)davėjai (vyrai), tačiau moterų agenčių gausa leidžia spręsti apie Klaipėdos prostitučių panaudojimą čekistinėms kombinacijoms⁹⁶⁷. Toks pavyzdys pagrindžia prostitucijos fenomeną Lietuvoje tyrusio V. Pruskus teiginį apie sovietmečiu pasitaikiusį prostitučių išnaudojimą sovietinio saugumo reikmėms⁹⁶⁸.

Kitose vietovėse aprašomuoju laikotarpiu tepasitaikė pavieniai prostitucijos atspindžiai šaltiniuose. Pavyzdžiui, prostituciją pokario metais nagrinėjusių D. Marcinkevičienės ir R. Praspaliauskienės straipsnyje esama informacijos apie „20 prostitučių“, surastų Veisiejų rajone 1948 m.⁹⁶⁹, tiesa, sprendžiant iš aplinkybių, panašu, jog konkrečiu atveju terminas „prostitutė“ panaudotas kaip vertybinė kategorija, žyminti netinkamą sovietinei moteriai elgesį, o ne realią prostituciją. Kiti atvejai – kiek aiškesni: 1952 m. Panevėžio miesto II apylinkės liaudies teismas už spekuliaciją naminiu alumi nuteisė N., o nuosprendyje konstatavo, kad „teisiamoji pas save laikydavo laisvo elgesio moteris, kurios kartu gerdavo su vyrais“. Tiesa, tai – viskas šia tema: teisėjų nedomino nei „laisvo elgesio moterų“ laikymo aplinkybės nei jų veiklos kainodara ar kiti aspektai⁹⁷⁰. Tais pačiais metais Švenčionėlių rajono liaudies teismas už pasų režimo pažeidimą (BK 192 str.) 2 m. laisvės atėmimo nuteisė 25-erių merginą G. iš Švenčionėlių, kuri 1951 m. atvyko į Vilnių ir ten neturėdama nei darbo nei gyvenamosios vietos „vedė bradegišką gyvenimą“, o kitiems sakė, kad „dirba tik durni, o ji sugebanti pragyventi be darbo“. Kokiais būdais jai pavyko pragyventi be darbo, teisėjai nesigilino⁹⁷¹, tačiau sprendžiant iš duomenų apie spekuliaciją ar, pavyzdžiui, vagiliavimą nebuvimo, G. vertėsi prostitucija. Panašus atvejis 1952 m. nutiko ir Kaune: 23-erį ukrainietę B. neturėjo nei darbo nei gyvenamosios vietos, bet kelis kartus kažkaip ir kažkodėl vis įkliūdavo Kauno milicijai kol galop ją nuteisė 1 m. pagal BK 192 str.⁹⁷². Apibendrinant – dėl specifinio šios praktikos pobūdžio sunku tiksliai nustatyti jos paplitimą ir mastą.

Nelegalūs abortai. Iki 1955 m. SSRS buvo draudžiami abortai. Tokia

⁹⁶⁷ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1951 m. gruodžio (diena neaiški) raštas SSRS Valstybės Saugumo ministro pavaduotojui Canavai, *ibid.*, b. 140, l. 14-18.

⁹⁶⁸ V. Pruskus, *Prostitucijos fenomenas...* op. cit., p. 108.

⁹⁶⁹ D. Marcinkevičienė, R. Praspaliauskienė, *Prostitution...* op. cit., p. 657.

⁹⁷⁰ Nuosprendis, in: LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 283, l. 165.

⁹⁷¹ Nuosprendis, *ibid.*, b. 94, l. 256.

⁹⁷² Nuosprendis, *ibid.*, b. 97, l. 281.

aplinkybė lėmė nelegalios ekonominės praktikos – nelegalių abortų rinkos susiformavimą. Sprendžiant iš gan griežtos baudžiamosios atsakomybės (pagal BK 140 str. 3 dalį už kriminalinius abortus grėsė net iki 10 metų lagerio), režimas į šią veiklą žiūrėjo kaip į pavojingą. Tiesa, 10 m. lagerio už abortus buvo galima gauti verčiantis šia veikla sistemingai (pavyzdžiui, 1949 m. Kaune 10 m. nuteista akušerė D., kuri 1946-1949 m. vertėsi abortais⁹⁷³) arba kai nėsčioji mirdavo (pavyzdžiui, 1951 m. Kaune 10 m. nuteista niekur nedirbusi „abortmacherė“, po kurios atlikto aborto, mergina mirė⁹⁷⁴). Žvelgiant į nuosprendžių visumą, galima susidaryti įspūdį, kad dažniausiai šia veikla vertėsi medikai – slaugės, akušerės, kartais net gydytojai. Nelegalaus aborto kaina svyravo nuo 15 iki 200 Rb.

6 deš. pradžioje sovietiniai teismai pradėjo bausti ne tik nelegalių abortų darytojas, bet ir tokių paslaugų pirkėjas. Jos buvo teisiamos pagal BK 140 str. B dalį, kuri numatė viešą papeikimą. Pavyzdžiui, 1951 m. Klaipėdoje abortus dariusi medicinos sesuo Š. nuteista 3 m., o dvi jos klientės G. ir V. – viešais papeikimais (beje, sprendžiant iš V. paslaptingo „darbo stotyje“ ir trijų abortų per vienerius metus⁹⁷⁵, panašu, V. vertėsi prostitucija) Kitas pavyzdys – 1953 m. Plungės rajono liaudies teismas 3 m. nuteisė abortą atlikusią P. ir viešu papeikimu jos klientę L.⁹⁷⁶ Vieši papeikimai buvo skiriami ne visais atvejais, pavyzdžiui, 1953 m. Šilutėje nuteista abortą padariusi S. (3 metai lagerio), bet nors nėsčioji ir buvo žinoma, tačiau jai viešas papeikimas neskirtas⁹⁷⁷. Nepavyko išsiaiškinti koku būdu buvo atliekami minėti „vieši papeikimai“, tačiau tikėtina, kad tai buvo daroma per darbovietes ar mokymo įstaigas siekiant viešai pažeminti ir sugėdinti moteris, kurios nenorėjo tapti motinomis ir siekė nutraukti neplanuotą nėštumą.

Kokia buvo kriminalinių abortų statistika? Remiantis Ievos Balčiūnės disertacija, LSSR VRM dokumentuose pateikiami tūkstantiniai skaičiai (kad per 1951 metus į medicinos įstaigas pateko 9276 moterys dėl kriminalinių abortų), o abortai atitiko 22 proc. stacionaruose priimtų gimdymų skaičiaus, be to, per 1951 m. po kriminalinių abortų mirė 30 moterų, daugybė jų liko neįgaliomis. Tiesa, I. Balčiūnė suabejojo tokiais skaičiais (įvardino juos tikėtinais, tik neaišku kokiais dokumentais paremtais) ir palygino juos su LSSR Sveikatos apsaugos ministerijos dokumentais, teigiančiais, kad per 1950 m. I pusmetį LSSR medicinos įstaigose fiksuoti tik 340 kriminalinių

⁹⁷³ Nuosprendis, *ibid.*, b. 61, l. 307.

⁹⁷⁴ Nuosprendis, *ibid.*, b. 193, l. 171.

⁹⁷⁵ Nuosprendis, *ibid.*, b. 81, l. 198-199.

⁹⁷⁶ Nuosprendis, *ibid.*, b. 229, l. 119-120.

⁹⁷⁷ Nuosprendis, *ibid.*, b. 232, l. 184.

abortų⁹⁷⁸. Suvokiant šio reiškimo latentškumą (po sėkmingai atlikto kriminalinio aborto moterys, tikėtina, į medicinos įstaigas nesikreipdavo – ypač suvokiant fakto gėdingumą bei kriminalizavimą), tikėtina, jog tikrieji nelegalių abortų mastai buvo tūkstantiniai, tiesa, LSSR VRM dokumentuose skaičiai, ko gero, kiek padidinti.

Nelegalūs pervežimai. 1947 m. gruodžio 31 d. LSSR MT išleido potvarkį, kuriuo leido pervežti keleivius sunkvežimiuose su viena esmine sąlyga – už kelionę šie turi susimokėti ne vairuotojams, o kontrolieriams. Kartu su šiuo potvarkiu išleistos taisyklės, nurodžiusios tokių pervežimų tvarką: tokie pervežimai leisti tik tais keliais, kuriuose nepakankamas autobusų susisiekimas; keleiviai vežami su bilietais, vežimo faktas žymimas kelialapyje; vežti gali tik patyrę vairuotojai (ne mažiau 2 m. stažo); specialiai neįrengtose mašinose leidžiama vežti ne daugiau 6 keleivių, o įrengtose – tiek, kiek yra vietų ant suolų. Bent jau Vilniaus miesto transporto organizacijos šios tvarkos nesilaikė ir kontrolieriai leisdavo neįrengtose mašinose važiuoti po 15-20 keleivių. Šie keleiviai, žinoma, negaudavo bilietų – kur nukeliaudavo iš jų surinkti pinigai, nuspėti nesunku. 1949 m. rugpjūtį šią nelegalią praktiką pastebėjo Vilniaus įgulos karinė prokuratūra – informavo aukščiausią respublikos valdžią⁹⁷⁹. Panašių signalų būta ir daugiau – kaupėsi kritinė informacijos masė, kuri 1950 m. spalį pagaliau virto LSSR MT nutarimu: kategoriškai uždrausta pervežinėti keleivius sunkvežimiais tuose keliuose, kur yra autobusų susisiekimas. Be to, nurodyta, kad sunkvežimiais gali važinėti tik krovikai, ekspeditoriai ir kiti asmenys, turintys tiesioginį ryšį su darbu, kuriam sunkvežimis siunčiamas – visi šie lydintys asmenys privalomai įrašomi į kelialapį⁹⁸⁰. Toks sprendimas, žinoma, užkardė didelės dalies šoferių apetitus: tapo problemiška vežti „nelegalius“ keleivius dauguma pagrindinių LSSR kelių. Konduktoriai toliau galėjo piktnaudžiauti – tiesa, jau autobusuose: 1952 m. liepą LSSR MT nutarimu konstatuota, kad „autobusų konduktoriai šiurkščiai pažeidžia nustatytas keleivių pervežimo taisykles ir pasisavina gautus pinigus, mokamus už važiavimą autobusais“. Priemonės buvo tradiciškai formalios – „stiprinti kontrolę“⁹⁸¹.

⁹⁷⁸ I. Balčiūnė, *Atsikratymas vaikais...* op. cit., p. 61-62.

⁹⁷⁹ Vilniaus įgulos karinio prokuroro Čičilevskio 1949 m. rugpjūčio 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui ir LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 207, l. 105-106.

⁹⁸⁰ LSSR MT 1950 m. spalio 24 d. nutarimas „Dėl uždraudimo pervežinėti sunkvežimiuose keleivius traktais, turinčiais autobusų susisiekimą“, *ibid.*, ap. 1, b. 196, l. 276-278.

⁹⁸¹ LSSR MT 1952 m. liepos 21 d. nutarimas „Dėl priemonių piktnaudžiavimams užmiestinio susisiekimo autobusų linijose likviduoti“, *ibid.*, b. 265, l. 174-175.

Krovinių pervežimo klausimas buvo gerokai problemiškesnis: 1950 m. gruodžio 29 d. LSSR MT konstatavo, kad sunkvežimių panaudojimo apskaita vykdoma itin prastai. Labai „pasižymėjo“ Vilnius – nutarime išvardinta visa eilė Vilniaus organizacijų, kuriose labai prastai kontroliuota šoferių veikla. Nepatenkinamą darbo apskaitą LSSR MT įvardijo kaip pagrindinę prielaidą šoferiams piktnaudžiauti – uždariauti užsiimant pašaliniais krovinių pervežimais. Pavyzdžiui, Vilniaus filharmonijos sunkvežimio vairuotojas privačiai susitarė su artelės „Utilizacija“ darbuotojais ir jiems padėjo pervežti 134 tonas metalo laužo – pats už tai gaudamas 6 tūkst. Rb. atlyginimą. „Utilizacija“ ir kita šioje srityje veikusi įmonė – „Utilinės žaliavos“ – buvo kaltinamos 1949-1950 m. privačiai susitarę su įvairių įstaigų šoferiais – maždaug 200 įvairių šoferių – pervežimams. Minėtoms įmonėms, akivaizdu, tokios kombinacijos apsimokėjo: šoferiams išmokėtos „dešimtys tūkstančių rublių“. LSSR MT apsiribojo tradiciniais nurodymais „sustiprinti kontrolę“⁹⁸²: krovinių pervežimą kontroliuoti buvo daug sunkiau nei keleivių – iš esmės būtų tekę nuodugnai tikrinti kiekvieną milicijos sustabdytą sunkvežimį, analizuoti važtaraščius: tam reikėjo ne tik didelių milicijos resursų, bet ir pastangų bei sugebėjimų. „Nelegalų“ žmogų sunkvežimyje paslėpti buvo daug sunkiau nei krovinį – ypač nedidelį.

Čia stebėtina bendra tendencija – verslių asmenų gebėjimas pasinaudoti situacija, einamomis pareigomis (netgi eilinio darbininko) ir nelegaliai užsidirbti. Istorikė L. Kaminskaitė-Jančiorienė pateikia vaizdų pavyzdį apie pokario Lietuvoje veikusius kino mechanikus, kurie savindavosi pinigus už rodomus kino seansus⁹⁸³ – panašios kombinacijos, pasipelnymo prisidengiant oficialiomis pareigomis schemos, plito pačiose įvairiausiose gyvenimo srityse.

Kombinacijos su butais. Didžiuosiuose LSSR miestuose gyvenamojo ploto klausimas buvo įtemptas. Ne iš gero gyvenimo Klaipėdoje 1952 m. duomenimis, mažiausiai 55 asmenys (18 šeimų) glaudėsi sugriautų namų išlikusiuose rūsiuose ir pusrūsiuose. MGB vertinimu, šie žmonės – atvykėliai iš kaimų, kurie dirbo įvairiose pramonės įmonėse, pradžioje gyveno jiems priskirtuose bendrabučiuose, tačiau sumanę atsivežti į miestą šeimas ryžosi palikti bendrabučius ir geriau gyventi griuvėsiuose⁹⁸⁴. Kiek tai buvo

⁹⁸² LSSR MT 1950 m. gruodžio 29 d. nutarimas „Dėl neūkiško sunkvežimių panaudojimo įstaigose, organizacijose ir įmonėse“, *ibid.*, b. 200, l. 181-183.

⁹⁸³ L. Kaminskaitė-Jančiorienė, Kino procesai sovietų Lietuvoje stalininiu laikotarpiu: ar tikrai kinas buvo svarbiausias iš menų, in: *Darbai ir dienos*, 2014, T. 61, p. 57.

⁹⁸⁴ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kondakovo 1952 m. spalio 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: *LCVA*, f. R-754, ap. 13, b. 372, l. 123.

pavojinga, galima spręsti iš dviejų tragedijų, nutikusių 1953 m.: balandį vienas tokių „gyvenamų griuvėsių“ ėmė ir sugriuvo – žuvo 8 griuvėsiuose gyvenę žmonės. Birželį, ėmus ardyti kitą sugriuvusį namą, įvyko griūtis, kurios metu žuvo 3 darbininkai⁹⁸⁵. Nors gyvenimas griuvėsiuose, atrodo, siejosi daugiausiai su Klaipėda, bet „butų klausimas“ buvo ūmus ir Vilniuje bei Kaune.

1952 m. liepą LSSR MGB vadovybę pasiekė Kauno milicijos mokyklos viršininko papulkininkio Vaderno ilgas laiškas, kuriame jis skundėsi jau daugiau kaip pusmetį negaunąs Kaune jokio buto. Šis laiškas vertas dėmesingo žvilgsnio – kaip įdomus ir informatyvus šaltinis, atskleidžiantis Kaune susiklosčiusią juodąją butų rinką ir jos tendencijas. Taigi, SSRS MGB Kadru skyriaus į Kauną 1952 m. pradžioje atsiųstas naujasis Kauno milicininkų kalvės viršininkas su šeima glaudėsi mokyklos bendrabutyje. Toks gyvenimas netenkino, taigi, jis ne sykį kreipėsi į įvairias institucijas pradedant rajono vykdomuoju komitetu ir baigiant srities partijos komitetu – visur išreiškė didelį susirūpinimą, bet niekuo nepadėjo. Laiško autoriaus teigimu, jo kolegos dėstytojai – net ir atvykę į Kauną vėliau – butus kažkokiais būdais gavo. „Būdamas mokyklos viršininku, negaliu leisti vienokių ar kitokių pažeidimų gaunant butą, o veikdamas teisėtu keliu, akivaizdu, buto gauti negaliu“, – padarė išvadą papulkininkis. Toliau laiške jis pažymėjo, kad Kaune butai gaunami ne pagal oficialią konkrečiau rajono vykdomojo komiteto nustatytą tvarką, o nelegaliais keliais: pavyzdžiui, prieš išsikeldami iš buto, senieji gyventojai už kyšį įleidžia gyventi naujus gyventojus, kurie po to savo faktinį buvimą bute įformina. Laiško autorius papasakojo dar ir tai, kad balandžio mėnesį iš rajono vykdomojo komiteto pirmininko gavo orderį trijų kambarių butui. Kai mokyklos viršininkas atvyko į butą – sužinojo, kad jame įsikėlusį gyvena viena pilietė iš Šiaulių, kuri patikrinimo metu neturėjo net paso. Viršininkas kreipėsi į prokuratūrą – buvo gautas nurodymas savavališkai apsigyvenusią pilietę iškeldinti. Tai buvo ne viskas – šiaulietė kreipėsi į partijos srities komitetą ir gavo leidimą gyventi bute. „Toku būdu aš su orderiu rankose ir 8 asmenų šeima likau be buto, o nežinoma pilietė liko viena gyventi trijų kambarių bute“, – apibendrino sąžiningasis laiško autorius. Gegužę jis kreipėsi į tą patį srities partijos komitetą ir gavo sutikimą padėti – jam buvo pasiūlytas butas, kuriame gyveno į Maskvą greitu metu išsikelsiančio valdininko šeima. Apsidžiaugęs mokyklos viršininkas sutiko palaukti kelis mėnesius – kol butas atsilaisvins. Tiesa, netrukus jo lūkesčiai vėl žlugo: paaiškėjo, kad išsikeliantis į Maskvą

⁹⁸⁵ LSSR Prokuroro Bacharovo 1953 m. rugpjūčio 1 d. raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 427, l. 23-25.

valdininkas nusprendė apsieisti butais su kažkuo Maskvoje: Kauno milicijos mokyklos viršininkas vėl liko be buto. Savo laišką jis užbaigė pasidalindamas gandai, esą už minėtą butą išsikeliantis valdininkas iš kažko gaus 6-7 tūkst. rublių. „Kauno miesto sąlygomis toks atvejis visiškai įmanomas“,– tokie paskutiniai papulkininkio Vaderno laiško žodžiai⁹⁸⁶.

1953 m. gruodį Vilniaus miesto vadovai informavo aukščiausią LSSR valdžią apie Vilniuje paplitusią spekuliaciją butais. Situacija atrodė panaši kaip Kaune: trūkstant mieste gyvenamojo ploto, namų valdytojai nuslėpdavo nuo rajono vykdomojo komiteto informaciją apie greitai atsilaivinančius butus ir savavališkai apgyvendindavo ten naujus gyventojus (kaip suprantama – už atlygį), kuriuos įformindavo kaip „senus gyventojus“. Miesto valdžios požiūriu, susiklostė tokia situacija, kad būsto laukiantys žmonės metų metus laukdavo savo eilės ir buto vis tiek nesulaukdavo. Sprendimu matytas centralizuotas gyvenamojo ploto apskaitos tvarkymas – sostinės vadovų nuomone, tam reikėjo įvykdyti visų Vilniuje šiuo metu gyvenamų butų registraciją (keičiant senus, anksčiau išduotus butų orderius į naujus, o taip pat nustatant asmenis, gyvenančius be orderių butams), o taip pat uždrausti butų orderių išdavimą tariamai „seniems gyventojams“⁹⁸⁷. Iš tokių duomenų akivaizdu, kad didžiuosiuose LSSR miestuose gyvenamasis plotas buvo tapęs nelegalių ekonominių kombinacijų objektu.

Korupcija kaip visaapimanti dimensija. Šiame tyrime nebuvo keliamas tikslas pateikti išsamią tiriamojo laikotarpio korupcijos ir su ja susijusių reiškinių analizę. Visgi visiškai nepalieti šio reiškinio, aišku, neįmanoma: tokios praktikos kaip grobstymas, nelegali gamyba, „veikla po artelės iškaba“, o kartais net ir spekuliacija – dažnu atveju, jose galima aptikti daugiau ar mažiau ryškų korupcijos pėdsaką. Tai galėjo būti ir spekuliantus dangstęs milicininkas (pavyzdžiui, Pasvalio apskrities OBCHSS viršininkas⁹⁸⁸), ir už kyšius buožes apsaugantis valdininkas (pavyzdžiui, Kėdainių apskrities vykdomojo komiteto organizacinio skyriaus vedėjas⁹⁸⁹),

⁹⁸⁶ Kauno milicijos mokyklos viršininko Vaderno 1952 m. liepos 15 d. laiškas LSSR Valstybės Saugumo ministrui Kondakovui, *ibid.*, b. 373, l. 110-113.

⁹⁸⁷ Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininko Karecko ir Vilniaus miesto LKP komiteto sekretoriaus Kenavičiaus 1953 m. gruodžio (diena neaiški) raštas LSSR MT pirmininkui Gedvilui ir LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, b. 438, l. 175-176.

⁹⁸⁸ LKP CK biuro posėdžio 1950 m. liepos 29 d. sprendimas dėl Pasvalio apskrities LKP komiteto sprendimo šalinti Osvaldą Bacevičių iš partijos narių, in: LYA, f. 1771, ap. 90, b. 91, l. 112.

⁹⁸⁹ LKP CK biuro posėdžio 1950 m. liepos 29 d. sprendimas dėl Kėdainių apskrities LKP komiteto sprendimo šalinti Mykolą Kerą iš partijos narių, *ibid.*, l. 94.

ir perspektyvus partinis vadovas, gaunantis iš grobstytojų motociklą (pavyzdžiui, Biržų apskrities LKP komiteto sekretorius Albinas Likas⁹⁹⁰, vėliau tapęs LSSR AUT pirmininku) ar stambios valstybinės organizacijos vadovas, pridengęs milijoninius grobstymus (pavyzdžiui, Vyriausiosios Kuro valdybos prie LSSR MT viršininkas Jevdokimovas⁹⁹¹), o taip pat netgi kyšininkaujantys vietos prokurorai ar teisėjai (pavyzdžiui, Kaišiadorių apskrities prokuroro pavaduotoja⁹⁹² ar tos pačios apskrities teisėjas⁹⁹³). Iš tokių pavyzdžių galima daryti išvadą, kad korupcija buvo permirkusi visa sovietinės Lietuvos ūkio, teisinė, administracinė, politinė sistema, trumpiau tariant, visas sovietinis režimas Lietuvoje aprašomuoju laikotarpiu buvo korumpuotas.

Šioje vietoje dera suprasti, kad toks vertinimas nereiškia, jog visiškai visa sistema buvo korumpuota – savaimė suprantama, kad joje buvo ir idėjinių komunistų, idealistų, savo reputacijos suteršti bijančių sąžiningų vykdytojų ir, žinoma, tiesiog sąžiningų žmonių, kurie nebuvo paperkami ar nepiktnaudžiaudavo savo padėtimi.

Iš kitos pusės, reikia suprasti ir tai, kad demaskuotieji korupcijos atvejai – milžiniško ledkalnio viršūnė: daugybė įvairiausių papirkinėjimų nutikdavo patyliukais, niekam apie tai nesužinant – tokie atvejai, suprantama, istorijos mokslui nepavaldūs. Apibendrinant, reikėtų laikytis minties, jog viskas, kas vyko aprašomuoju laikotarpiu, vienaip ar kitaip galėjo būti įtakota tam tikrų korupcinio pobūdžio sprendimų: tiek vietos, tiek aukščiausios ar teisminės valdžios sprendimai sovietiniame režime galėjo būti dalinai arba iš esmės įtakoti tam tikros korupcijos, o kas tyrėjui baisiausia – tokios, apie kurią niekada nebus žinoma. Ši neraminanti mintis neturėtų būti kryžiumi nagrinėjant sovietinio režimo ir visuomenės gyvenimo niuansus – greičiau ironišku klaustuku, verčiančiu kritiškai žiūrėti į visus sovietinio laikotarpio šaltinius – netgi pažymėtus pačiomis griežčiausiomis slaptumo žymomis.

⁹⁹⁰ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. liepos (diena neaiški) specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 102, l. 5.

⁹⁹¹ LSSR Prokuroro Bacharovo 1951 m. gruodžio 12 d. raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 321, l. 40-44.

⁹⁹² LKP CK biuro posėdžio sprendimas dėl Kaišiadorių apskrities LKP komiteto sprendimo šalinti Aną Šustovą iš partijos narių, in: LYA, f. 1771, ap. 90, b. 62, l. 33.

⁹⁹³ LKP CK biuro posėdžio sprendimas dėl Kaišiadorių apskrities LKP komiteto sprendimo šalinti Jakovą Kudriašovą iš partijos narių, *ibid.*, l. 56.

4. OFICIALIOJO IR NEOFICIALIOJO DISKURSO KAITA 1940-1953 M.

Analizuoti oficialiojo ir neoficialiojo diskurso, susijusio su nelegaliomis ekonominėmis praktikomis kaitą yra tikslinga išskiriant šią analizę į atskirą disertacijos dalį. Toks pasirinkimas leidžia koncentruotai pažvelgti į diskurso kaitą, ypač turint omenyje tai, kad pirmaisiais pokario metais bent jau oficialusis diskursas nusistovėjo ir keitėsi menkai.

4.1. 1940-1941 m.: ekonominės-socialinės propagandos gairių formavimas

Propagandiniai režimo tikslai. Okupacinio režimo propagandinės veiklos tikslus 1940-1941 m. LSSR galima skirstyti į strateginius (ilgalaikius) ir taktinius (trumpalaikius). Strateginiai tikslai: 1) Užtikrinti visuomenės paramą (nesipriešinimą) vykdomai sovietizacijai; 2) Diskredituoti buvusią smetoninę, kapitalistinę santvarką. Taktiniai tikslai: 1) Pažaboti pirkimo ir atsargų kaupimo vajú; 2) Užtikrinti žemės ūkio produktų pristatymą valstybei; 3) Propaguoti režimui priimtinesnes prekybos formas („sovietinė prekyba“, kooperatyvai, lombardai ir kt.).

Laikantis tokio skirstymo, išryškėja paradoksas – trumpalaikė problema tebūti turėjęs pirkimo ir atsargų kaupimo vajú užsitęsė per visą pirmąjį sovietmetį ir, akivaizdu, tapo ilgalaikė problema. Kitas trumpalaikis tikslas – žemės ūkio produktų pristatymo valstybei užtikrinimas – irgi strigo laisvos rinkos žabanguose: ūkininkai vežė grūdus į turgus ir parduodavo „spekulantams“ užuot pusvelčiui atidavę valstybei. Užbėgant įvykiams už akių, šią problemą sovietams dalinai pavyko išspręsti tik kolektyvizacijos pagalba. Pirkimo vajúaus problemos sovietiniam režimui išspręsti nepavyko išvis.

Nepaisant to, sovietinio režimo propagandiniai-ideologiniai mechanizmai buvo pasitelkti aukščiau paminėtų tikslų įgyvendinimui. Okupuotos Lietuvos visuomenė per spaudą (ir kažkuria dalimi – per radiją) buvo bandoma paveikti režimui palankia linkme. Nežinia ar tikslu būtų šiame skyriuje nagrinėjimas režimo pastangas įvardinti „antispekuliacine propaganda“ ar „socialine-ekonominė propaganda“: tai būtų netikslu. Pirmojo sovietmečio propagandiniame kontekste, „spekuliacijos“ problema yra kartinė – iš esmės visa pirmojo sovietmečio propaganda yra antispekuliacinė. Pirkimo vajúus (režimo įvardintas „spekuliacija“) tapo viena didžiausių politinių sovietų režimo 1940-1941 m. Lietuvoje problemų. Suvokiant tai, kad pirkimo vajúus yra kapitalistinės laisvos rinkos refleksija į sovietinę okupaciją ir

socialistines reformas, sovietinio režimo „kovą su spekuliacija“ galima suvokti kaip kovą su kapitalizmo apraiškomis pavergtoje Lietuvos visuomenėje.

Raminimas ir „nesąmoningieji vartotojai“. Pirmosiomis okupacijos savaitėmis režimui, akivaizdu, dar buvo per anksti griebtis sudėtingesnių propagandos formų, įgyvendinti strateginius tikslus, tad apsiribota bandymais suvaldyti okupacijos įaudrintą ir į parduotuves paplūdusią visuomenę.

Raminimas – taip būtų galima įvardinti režimo propagandą pirmomis okupacijos dienomis. Eilės prie parduotuvių buvo aiškinamos kaip ankstesnių pirkimo vajú suformuota psichologinė trauma⁹⁹⁴, teigta, kad maisto tikrai nepritrūks⁹⁹⁵, o naujoji Vyriausybė užtikrintai kontroliuoja padėtį⁹⁹⁶. Tokie „apsiraminimo vaizdeliai“ galimi buvo tik trumpoms akimirkoms ir pačiai okupacijos pradžia – vėliau „kovos su spekuliacija“ būtinumo niekas nebekvestionuos.

„Nesąmoningųjų vartotojų“ naratyvą, pradėtą plėtoti taip pat nuo pirmųjų okupacijos dienų, galima suvokti kaip raminimo elementą: pavaizduoti suklaidintus, bailius ir kvailokus miesčionis, puolančius atsiimti indėlių ir šluoti parduotuves. Buvo akcentuojama, kad tokiais panikos apimtais vartotojais tegali pasinaudoti spekuliantai⁹⁹⁷ arba jų sukauptos atsargos gali tiesiog sugesti⁹⁹⁸. Iš tokių formuluočių galima išvelgti besiformuojantį viešąjį pasakojimą apie „naują ir gerą sovietinę valdžią“, kuri tvirtai kontroliuoja padėtį ir, savo ruožtu, ramina vartotojus. Vartotojai tokioje scheme galėtų būti skiriami į sąmoninguosius ir nesąmoninguosius: sąmoningieji nepasiduoda panikai, ramiai dirba, nekaupia prekių atsargų, nes pasitiki naująja valdžia. Nesąmoningieji – viską daro priešingai, nes nepasitiki sovietine valdžia, o linksta pasitikėti kitoje schemos pusėje esančiais spekuliantais: naudos siekiančiu, neatsakingu, meluojančiu, gandas skleidžiančiu ir sovietinei valdžiai priešingu blogiu. Tai, kas aprašyta, galima būtų iliustruoti schema (žr. schema Nr. 3).

⁹⁹⁴ V. Žilėnas, Naujos vyriausybės sudarymas padarė gerą įspūdį, in: Lietuvos žinios, 1940-06-18, nr. 136, p. 6.

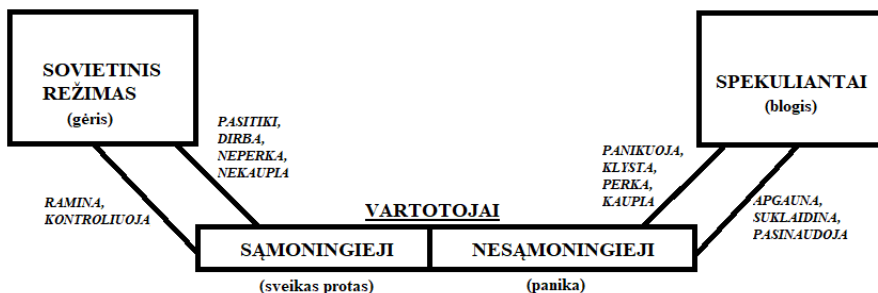
⁹⁹⁵ Dėl maisto, in: Vilniaus balsas, 1940-06-18, nr. 139, p. 6.

⁹⁹⁶ Vyriausybės deklaracijos Vilniuje klausėsi dešimtys tūkstančių žmonių, in: Laikas, 1940-06-20, nr. 139, p. 1.

⁹⁹⁷ Nesąmoningieji vartotojai, in: Lietuvos aidas, 1940-06-19, nr. 287, p. 4; J. Dagys, Indėlininkai, vagys ir spekuliantai, in: Lietuvos žinios, 1940-06-20, nr. 138, p. 5.

⁹⁹⁸ Kas nutraukia darbą, tas kenkia Lietuvai, in: Laikas, 1940-06-19, nr. 138, p. 2; Gobšai nusivylė, in: Vilniaus balsas, 1940-06-23, nr. 144, p. 6.

Schema Nr. 3. Sąmoningieji ir nesąmoningieji vartotojai (1940 m. vasarą naudotos sovietinės propagandos kontekste)

Laikui bėgant, „nesąmoningųjų vartotojų“ segmentas sovietinėje propagandoje vis labiau menko – atrodo, režimas jais laipsniškai nusivildavo ir vis labiau priskirdavo spekuliantams (t. y. aktyviai veikiančiam blogiui). „Sąmoningųjų vartotojų“ segmentas, tuo tarpu, išliko ir vis labiau plėtėsi – sąmoningieji vartotojai palaikė režimą, nacionalizaciją, raudonąsias gurguoles, sovietinę prekybą, privačios prekybos likvidavimą, o vėliau ir kitus sovietizacijos procesus. Ilgainiui liko tik vienintelis galimas – „sąmoningas vartotojas“, o „nesąmoningieji vartotojai“ virto blogais ir nepataisomais spekuliantais.

Šioje vietoje nemaža paaikškina gerokai vėlesnės sovietinės historiografijos naudota prieiga 1940 m. vasaros pirkimo vajui paaikškinti: visa tai aiškinta kaip nustumtų nuo valdžios buržuazijos sluoksnių „klasių kova“: sąmoningas kenkimas, prekių slėpimas, panikos kėlimas siekiant sukelti neigiamas visuomenės reakcijas, diskredituoti naująjį režimą⁹⁹⁹. Pirmuoju sovietmečiu viešojoje erdvėje buvo remiamasi panašia logika, kuri tiesiog buvo gerokai sudėtingesnė – vėlesniais metais sovietiniai istorikai visa tai jau galėjo aiškinti banaliomis ideologinėmis klišėmis, nesileidžiant į tokias smulkmenas kaip visuomenės nerimas dėl žlungančios valstybės ir neaiškaus rytojaus.

Smetona – spekuliantų meisteris. Buvusio režimo diskreditacija – strateginis sovietinės propagandos tikslas. Kone nuo pat pirmųjų okupacijos dienų pradėtas plėtoti kolektyvinio Smetonos kaip korumpuoto plutokrato, siekusio pasipelnyti iš turimos valdžios, vaizdinys. Beje, pirmasis šį naratyvą plėtoti pradėjo Petras Cvirka: birželio 21 d. „Lietuvos aide“ išspausdintas jo tekstas, lyginantis Smetonos laikų ministrus su aviniais, kurių svarbia funkcija buvo „laižyti Smetonienei ranką ir niekur neparodyti savo nuomonės“.

⁹⁹⁹ H. Šadžius, Klasių kova... op. cit., p. 70-71.

Pasisakė P. Cvirka ir apie glaudų ministrų santykį su verslo atstovais (Cvirkos tekste įvardijamais kaip „spekulantai“): „Dažnai gyvybinius piliečio prašymus ponas ministras lengva ranka nublokšdavo į stalčių, o imdavosi kuo skubiausiai tvarkyti kokio nors spekulianto prašymą. Mat Smetonos ministrai gerai žinojo, kad patenkinus spekulianto reikalą, galima tikėtis ir padoraus kyšio. O iš eilinio žmogelio kągi peši?!“¹⁰⁰⁰

Vėliau spaudoje pasirodė ir pačiam Smetonai priskirtinų machinacijų aprašymai. Vieną jų – pasakojimą apie tai, kaip esą Smetona 1934 m. burmistro iniciatyva gavo Kaune dovanų didelį žemės sklypą, kurį vėliau labai brangiai pardavė bendrovei „Pažanga“ – teksto autorius užbaigė žodžiais „Taip galėjo daryti tik toks politinis spekuliantas, koks buvo Smetona“¹⁰⁰¹. Šis įvardijimas („politinis spekuliantas“) verčia susimąstyti – įprasta terminą „spekuliacija“ naudoti ydingos ar net nusikalstamos ekonominės veiklos kontekste, tuo tarpu, prikergti prierašą „politinis“ atrodo neįprasta. Kita vertus, pirmojo sovietmečio spauda nesyk naudojo tokį ir panašius įvaizdžius. Pavyzdžiui, oficiozo vedamajame straipsnyje, besirūpinant valstiečius išnaudojančiais „spekuliantais“, pasirodo toks pasažas: „Jei Smetonos laikais vyko tokia spekuliacija ir niekas nieko jai negalėjo padaryti, tai visi žinojo, jog spekuliantų valdžia ir jiems priklauso visa teisė elgtis taip, iš ko daugiausia jie gali turėti naudos“¹⁰⁰². Įdomus Smetonos statuso įvertinimas pateiktas „Šluotoje“: „Kombinatorių visur netrūksta, o ypač Vilniuje. Čia yra butų ir kambarių, žemės ir namų, medžiagų ir odų, metalo ir pinigų. Anksčiau jie būtų galima sugrupuoti pagal kategorijas, bet kadangi kategorijų meisteris Smetona yra pabėgęs, tad kombinatoriai ir lieka kombinatoriais“¹⁰⁰³. Gerą mintį savo disertacijoje šia tema yra išsakiusi M. Kareniauskaitė – apie tai, kad dėl sovietinio BK specifikos, riba tarp „politinio nusikaltimo“ ir „ekonominio nusikaltimo“ tarytum išnyko¹⁰⁰⁴: ši teisinei traktuotei skirta mintis visai tinkama ir politinių-ideologinių vaizdinių konstravime – ir Smetona (politinis sovietų režimo priešininkas) įgavo ekonominiam nusikaltėliui būdingų bruožų.

Aukščiau paminėti Smetonos („politinis spekuliantas“, „kategorijų meisteris“) ar jo režimo įvardinimai („spekuliantų valdžia“) verčia spręsti, kad

¹⁰⁰⁰ P. Cvirka, Smetonos ministrai ir liaudies ministrai, in: Lietuvos aidas, 1940-06-21, nr. 291, p. 3.

¹⁰⁰¹ J. Kn., Kaip Smetona grobstėsi turtus, in: Lietuvos žinios, 1940-07-16, nr. 159, p. 4.

¹⁰⁰² Atkreiptinas dėmesys į spekuliaciją, in: Darbo Lietuva, 1940-09-03, nr. 88, p. 1.

¹⁰⁰³ Pišakarna, Vilniaus kombinatoriai aiškinasi, in: Šluota, 1940-10-13, nr. 13, p. 206.

¹⁰⁰⁴ M. Kareniauskaitė, Crime and punishment in Lithuanian SSR. Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2017, p. 138.

sovietų propagandiniame kalbėjime apie „spekuliaciją“ Smetonai (tiek kaip asmeniui, tiek „kolektyviniam Smetonai“) buvo skirta ypatinga vieta. Bendroje „spekuliantų“ hierarchijoje Smetona užėmė išskirtinę vietą – „politinio spekulianto“ – nes užsiėmė ne tik turtų kaupimu sau, tačiau užėmęs atitinkamą valdžios postą (t. y. sukūręs „spekuliantų valdžią“), jis sudarė sąlygas klestėti ir žemesnio rango „spekulantams“.

Tokią mintį vaizdžiai iliustruoja kažkokio H. Dautarto tekstas „Šluotoje“, kuriame viena vertus su pašaipa, kita vertus, gan rimtai dėstoma kokia eile „nepageidaujami elementai“ turi būti pašalinti: 1) „smetonininkai“ („kad nekaišiotų baslių į socialistinės kūrybos ateitin besisukančius ratus“); 2) „dvarininkai ir buožės“ („kad bendrai toliau savo nosies galo ir kišenės nieko nematė“); 3) „didžturčiai miestuose“ (nurodant, kad turėtų būti sekvestruoti jų turtingi namai); 4) „stambieji spekuliantai“ (t. y. stambūs prekybininkai); 5) „mulkieji spekuliantai“ (duodama suprasti, kad tai tie, „kurie stovi prie krautuvių eilėse, kad savo atsargas dar daugiau padidintų“)¹⁰⁰⁵.

Sovietinio režimo logiką galima suprasti – Smetoną ir jo režimą pateikiant kaip visų įmanomų socio-ekonominių negerovių kaltininką ir savotišką „spekuliacijos“ dvasinį tėvą, galima buvo ne tik nukreipti masių nepasitenkinimą visuomenės sanklodą griaunančiomis socialistinėmis reformomis, bet ir tai pačiai visuomenei paaikškinti esamojo laiko „spekuliacijos siautėjimą“ (pirkimo vaju) – jog dėl visko kaltas korumpuotas ir su plutokratais suaugęs kolektyvinis Smetona.

Spekuliantai – liaudies priešai. Susiejus spekuliantus su smetoniniu režimu, nereikėjo ilgai laukti jų įvardijimo liaudies priešais. Iš esmės šiedu vaizdiniai vienas kitą papildė: tarytum savaime suprantant, kad iš Lietuvos pabėgęs Smetona laikytinas liaudies priešu, logiška buvo, jog ir Smetonos globojami spekuliantai – liaudies priešai: griežčiausias epitetas karingoje „klasių kovos“ hierarchijoje, sufleruojantis, kad režimas imsis visų priemonių taip įvardintiesiems likviduoti. M. Kareniauskaitė yra teisi pabrėždama, jog ekonominių nusikaltimų diskursas okupuotoje Lietuvoje pradėtas plėtoti nuo pat okupacijos pradžios¹⁰⁰⁶ – kitaip ir būti negalėjo: sovietams siekiant radikalaus Lietuvos ekonominio-socialinio pertvarkymo, „ekonominių nusikaltimų“ konstruktas buvo būtinas kaip pabrėžiantis ekonominę-socialinę (o ne tik politinę ar tautinę) opoziciją sovietinėms reformoms. Nestebina šiame kontekste ir „liaudies priešų“ etiketės naudojimas „ekonominiams nusikaltėliams“: pačioje okupacijos pradžioje, kai reikėjo pačių radikaliausių esamos visuomeninės santvarkos laužymų, būtina buvo radikali, griežta kalba

¹⁰⁰⁵ H. Dautartas, Kieno dabar eilė, in: Šluota, 1940-10-13, nr. 13, p. 194.

¹⁰⁰⁶ M. Kareniauskaitė, Crime and... op. cit., p. 166.

– ekonominių nelegalų prilyginimas politiniams režimo priešams.

Pirmąsyk spekuliantai įvardinti liaudies priešais dar birželio 22 d.: „Laike“ išspausdintas pykčio kupinas rašytojo Jono Marcinkevičiaus tekstas „Liaudies Respublikos priešai“, kuriame esama tokio priešų įvardijimo: „Stambesnis prekybininkas, spekuliantas, ypač tas, kuris gaudavo iš smetoninės valdžios visokių „leidimų“, licencijų, net subsidijų, jau pradeda šnibždėti: „greit nebegausit... ryt poryt nė grūdelio nebebus“¹⁰⁰⁷.

Dera pripažinti, kad režimas viešumoje ne visada laikėsi nuosekliai – kai kurios formuluotės, epitetai ir vertinimai atrodė gan painiai. Pavyzdžiui, vienąsyk įvardinta, kad „spekuliacija – vienas didžiausių liaudies priešų“¹⁰⁰⁸, tarytum tas reiškinyz egzistuoja pats savaime, be jokių aktyvių veikėjų. Kitąsyk pareiškta, kad „spekuliantai“ tampa liaudies priešais tada, kai platina gaudus¹⁰⁰⁹, tarytum tik užsiimdami „spekuliacija“ jie nieko priešingo režimui nedaro. Nepaisant tokių nedidelių pasipainiojimų, viešajame diskurse visą pirmąjį sovietmetį laipsniškai slinkta vis smulkesnių „spekuliacijos apraiškų“ pripažinimo „priešingomis liaudžiai“ linkme: nacionalizacijos laikotarpiu, jau ir „smulkieji spekuliantai“ tapo priešais¹⁰¹⁰, o po stambiosios prekybos nacionalizacijos – į kompaniją įsijungė jau ir atsargų sudarinėtojai¹⁰¹¹. Vykstant sovietizacijai, režimas vis labiau viešai neapkentė bet kokių neleistino verslumo formų.

„Spekulantų sąrašai“ – ekonominio antisemitizmo pakurstymas?

Nuo 1940 m. birželio 25 d. iki rugsėjo 29 d. įvairiuose LSSR dienraščiuose buvo publikuoti 35 įvairiomis baudomis ir bausmėmis nubaustų spekuliantų sąrašai¹⁰¹². Juose būdavo skelbiami nubaustųjų vardai, pavardės, gyvenamoji vietovė, padarytas nusizengimas (pavyzdžiui, kainų kėlimas, prekių slėpimas, atsargų sudarinėjimas ir pnš.) ir bauda (bausmė). Kai kurie sąrašai būdavo lokalūs (3 sąrašai sudaryti vien iš Kauno spekuliantų, 13 – Vilniaus), o kai kurie įvardindavo spekuliantus iš visos Lietuvos (19 sąrašų). Vieni įvardindavo vos kelias pavardes (pavyzdžiui, rugsėjo 20 d. paskelbtame sąrašė tebuvo įvardinti 7 nubaustieji), o kiti – gausias dešimtis (liepos 25 d. sąrašė -

¹⁰⁰⁷ J. Marcinkevičius, Liaudies Respublikos priešai, in: Laikas, 1940-06-22, nr. 141, p. 1.

¹⁰⁰⁸ Spekuliacijai – vienam didžiausių liaudies priešų – bus padaryta galas, in: Vilniaus balsas, 1940-07-13, nr. 333, p. 2.

¹⁰⁰⁹ Buržuazinių atrūgų plepalai, in: Darbo Lietuva, 1940-09-14, nr. 107, p. 1.

¹⁰¹⁰ Komisaras ir pardavėjas – aktyvūs padėjėjai kovoje prieš spekuliantus, in: Tiesa, 1940-09-20, nr. 85, p. 1; Nepagrįsti spekuliantų gaudai, in: Vilniaus balas, 1940-10-01, nr. 233, p. 6.

¹⁰¹¹ Priešams griežta kova, in: Valstiečių laikraštis, 1940-10-29, nr. 19, p. 1.

¹⁰¹² Žr. Indrišionis, „Spekuliacijos“ ir... op. cit. p. 119-120.

75 nubaustieji). Bausmės variavo nuo kelių dešimčių iki kelių tūkstančių litų (griežčiausia paskelbta bausmė – 5000 litų bauda ir 1 mėn. priverčiamųjų darbų stovyklos). Tačiau neabejotinai labiausiai į akis krintantis sąrašų bruožas – dominuojančios akivaizdžiai žydiškos kilmės pavardės: iš 877 nubaustųjų paminėjimų¹⁰¹³, 650 (74,1 proc.) – žydiški vardai ir / ar pavardės. Ši tendencija buvo pastebima ir amžininkams. 1942 m. ekonomistas A. Tarulis rašė: „Tik kur-ne-kur nubaustųjų sąrašuose galima aptikti lietuvišką pavardę“¹⁰¹⁴.

Net jeigu šie sąrašai ir atspindėjo realią padėtį (nubaustųjų skaičių, tautybę), sovietinį režimą iš mūsų dienų perspektyvos (žinant tai, kas vyko Lietuvoje 1941 m. vasarą) galima būtų laikyti mažų mažiausiai neapdairiu ir neempatišku žydų tautinei mažumai. Viešojoje erdvėje trimituojant, kad dėl daugelio kasdienybės bėdų ir trūkumų yra kalti būtent spekuliantai, o tuo pat metu parodant, kad tarp tų kaltininkų dominuoja žydai, tikėtis tautų draugystės okupuoto krašto viduje, buvo naivoka. „Spekulantų sąrašai“ neabejotinai neigiamai veikė etninių lietuvių nusistatymą Lietuvos žydų atžvilgiu. Lietuviškoje visuomenės dalyje antižydiškų nuotaikų pirmuoju sovietmečiu buvo vien dėl politinių aplinkybių ir žydams nepelnytai primesto palankesnio požiūrio į sovietinius okupantus. O kai tie patys okupantai dar pavaizduodavo, kad žydai svariai prisidėję prie buitės problemų, tautiniai santykiai tarp lietuvių ir žydų turėjo sparčiai komplikotis.

Žinoma, tokius teiginius galima būtų užginčyti – nubaustųjų už spekuliaciją sąrašai Lietuvoje buvo skelbiami dar Nepriklausomybės laikotarpiu – per 1939-1940 m. politinius sukrėtimus: ir ten taip pat dominavo žydiškos kilmės vardai, ir tai neabejotinai taip pat kurstė antisemitines nuotaikas. Tačiau kita vertus, pirmojo sovietmečio situacija buvo visai kitokia: 1939 m. rudenį ir 1940 m. vasarą prasidėję pirkimo vajai buvo skirtingi: pirmasis baigėsi po kelių mėnesių, valdžiai aktyviai remiant ekonomiškai nusilpusį ir apiplėštą Vilniaus kraštą; antrasis – sovietinis pirkimo vėjus – nesibaigė visą pirmąjį sovietmetį, o okupacinis režimas radikaliomis reformomis (pramonės ir prekybos nacionalizacija, rublio įvedimas, BSSR sienos atvėrimas) problemą tik gilino. Kita reikšminga aplinkybė – pats

¹⁰¹³ Neanalizuota, ar tie patys asmenys nesikartojo keliuose skirtinguose sąrašuose, todėl vartojamas skaičiavimo vienetas yra „paminėjimai“, o ne „asmenys“. Beje, „spekulantų sąrašų“ praktika nebuvo nauja sovietiniame kontekste: 1928 m. RSFSR laikraščiuose buvo spausdinami valstybei mokesčių laiku nesumokėjusių privačių prekybininkų, amatininkų ir kitų „privatininkų“ sąrašai, taigi, tokia viešo sugėdinimo praktika sovietams buvo pažįstama, žr. Tverdiukova, Častnik persona non grata... op. cit., p. 26.

¹⁰¹⁴ A. Tarulis, Lietuvos ūkio... op. cit., p. 126.

okupacijos faktas ir Pirmosios Lietuvos Respublikos bei įprastos gyvenimo sanklodos spartus sugriovimas. Esant tokioms aplinkybėms, viešai skelbti nubaustų žydų spekuliantų sąrašus buvo nusikaltimas – tautinės neapykantos kurstymas – prieš Lietuvos žydų tautinę mažumą.

„Spekuliantų sąrašų“ skelbimo praktika staigiai baigėsi prasidėjus stambiosios prekybos nacionalizacijai (1940 m. rugsėjo pabaiga). Iki tol periodiškai kas kelias dienas skelbti ir kone visuose dienraščiuose perspausdinti „spekuliantų sąrašai“ visiškai išnyko. Sunku vienareikšmiškai interpretuoti tokią tendenciją. Viena vertus, galimas būtų ideologinis-propagandinis paaiškinimas: eliminavus „stambiuosius spekuliantus“ (t. y. nacionalizavus stambiają prekybą), toliau skelbti „spekuliantų sąrašus“ buvo režimo savidiskreditavimas. Kita vertus, tai galėjo būti režimo nesėkmės pripažinimas: neatrodė, kad „spekuliantų sąrašai“ kaip nors sumažino pirkimo vajaus apskukas, o taip pat ir nepaskatino kažkokių stichišκών prosovietinių antispekuliacinio veikimo „iš apačios“ formų (pavyzdžiui, kad „sąmoninga visuomenė“ imtųsi masiškai gaudyti spekuliantus, boikotuoti jų parduotuves ir pñš.). Galimai režimas ėmė suvokti „spekuliantų sąrašus“ kaip neveiksmingą, o taip pat ir ideologiškai žalingą metodą, kuris gali iššaukti nepageidaujamų pasekmių.

„**Geresnės alternatyvos**“. Vienas ryškesnių pirmojo sovietmečio viešojo diskurso bruožų – „geresnių alternatyvų“ propagavimas: kritikuojant tam tikras režimui nepatrauklias realybės apraiškas, tuo pat metu aktyviai reklamuoti priimtinesnes (režimo požiūriu) alternatyvas.

„**Sovietinė prekyba**“. Ašinė priešprieša – privačios prekybos ir jos „geresnės alternatyvos“ – „sovietinės prekybos“ – priešprieša. Apie „sovietinės prekybos“ gimimą prabilta išsyk po stambiosios prekybos nacionalizacijos 1940 m. rugsėjo pabaigoje – aprašant nacionalizuojamas Kauno prekybos įmones (jas, savaime aišku, vaizduojant neigiamai – kaip apleistas ir kvailai valdomas gobšių turčių), konstatuota, kad „gema naujas prekybinis gyvenimas“, kur „pagaliau prekyba bus priemonė kraštą aprūpinti reikalingomis prekėmis, bet ne pasipelnymo ir eksploatacijos šaltinis kelių turtingųjų biznierių saujelei“¹⁰¹⁵. Išlikusios privačios prekybos įmonės periodiškai buvo kaltinamos spekuliacija, pirkėjų rūšiavimu, nešvara ir trumpu darbo laiku¹⁰¹⁶, o „sovietinė prekyba“ gyrėsi vykdanti socialinį

¹⁰¹⁵ Kauno prekybos įmonėse gema naujas prekybinis gyvenimas, in: Darbo Lietuva, 1940-09-30, nr. 134, p. 3.

¹⁰¹⁶ L. Mickus, Didelis apsileidimas privačiose parduotuvėse, in: Vilniaus balsas, 1940-12-10, nr. 290, p. 4; Įsteigus kooperatyvą, bus pašalinta spekuliacija, ibid., 1940-12-30, nr. 307, p. 6; Lupikautojai ir apsileidėliai, ibid., 1941-04-24, nr. 96,

teisingumą, niekaip nerūšiuojanti pirkėjų ir Kaune steigianti visparius¹⁰¹⁷. Nors pasitaikydavo pranešimų ir apie „sovietinės prekybos“ problemas (netvarką, nemandagų aptarnavimą, protekcijas)¹⁰¹⁸, tačiau net ir tai buvo aiškinama kaip buvusių privačių prekybininkų tapsmo „sovietinės prekybos“ tarnautojais pasekmė: „Prekybininkai, kurie atėjo iš privataus sektoriaus, į pirkėją tebežiūri krautuvės savininko akimis ir sprendžia, kad tam duosiu, o tam neduosiu“¹⁰¹⁹. Pirmojo sovietmečio pabaigoje pripažinta, kad tebeesama spekuliacijos privačių prekybininkų ir turgų prekeivių tarpe, tačiau iš esmės „kova prieš tarybinę prekybą – kova prieš tarybų valdžią“¹⁰²⁰: leista suprasti, kad „sovietinės prekybos“ pranašumas prieš privačią yra politinio lygmens aksioma, kuria abejoti nerekomenduotina pačių abejojančiųjų labui.

Artelizacija. Kita ideologiškai reikšminga priešprieša – pavieniai amatininkai ir vadinamieji „namų gamintojai“ (rus. *kustari*) prieš arteles – sovietinio tipo kooperatines pramonės įmones. Pagrindinis propagandinis artelių steigimo aspektas, kad smulkūs, nesusikooperavę (ir duodama suprasti, jog dėl šių priežasčių skurdūs ir neperspektyvūs) amatininkai bei namudininkai apsijungia į kooperatinę artelę, kurioje pagerina ir savo darbo sąlygas, ir gamybinį našumą, ir geriau tenkina vartotojų interesus. Išvardijus šiuos visus privalumus, spaudoje buvo galima džiūgauti, jog „nenuostabu, kad sąmoningieji amatininkai sparčiai telkiasi daugiausia į kooperatines arteles“, kartu parodant ir „apsisprendimo laisvę“: „Žinoma, kas į jas nenorės stoti, tam laisva valia pasilikti ir individualiu amatininku“¹⁰²¹. Artelės buvo propaguojamos per sėkmės istorijas, pavyzdžiui, publikuojant žinutę apie artelėn susijungusius Panevėžio kepurių gamintojus (*kepurininkus*), kurie susijungė į artelę, turinčią dvi parduotuves – ir taip jie kovoja su spekuliacija¹⁰²². Nepaisant bendro artelių propagavimo, dera pastebėti, kad šiai „geresnei alternatyvai“ viešojoje erdvėje buvo išsakoma daugiausiai kritikos: kai kurios artelės buvo kaltinamos spekuliacija ar įvairiomis machinacijomis¹⁰²³, o dėl artelių nesėkmių pirmojo sovietmečio pabaigoje taip

p. 5.

¹⁰¹⁷ Kauno valst. prekybos krautuvėse prekiaujama ištisą parą, in: Tarybų Lietuva, 1941-01-22, nr. 18, p. 9.

¹⁰¹⁸ Prekybos aparatas turi pasitempti, *ibid.*, 1940-10-15, nr. 13, p. 1; Tarnautojas – spekuliantas, in: Vilniaus balsas, 1940-12-19, nr. 298, p. 6; 116 bylų dėl apsileidimo prekyboje, *ibid.*, 1941-02-27, nr. 48, p. 5.

¹⁰¹⁹ Prekyba reikalinga tarybinio rūpestingumo, in: Tarybų Lietuva, 1941-05-22, nr. 118, p. 1.

¹⁰²⁰ Nenuilstamai stiprinkime tarybinę prekybą, in: Tiesa, 1941-05-21, nr. 121, p. 1.

¹⁰²¹ Amatininkų telkimas į arteles, in: Tarybų Lietuva, 1940-10-31, nr. 27, p. 1.

¹⁰²² Kepurininkai kovoja su spekuliacija, *ibid.*, 1940-10-19, nr. 17, p. 10.

¹⁰²³ Spekuliacijos žymės, in: Šluota, 1941-01-26, nr. 4, p. 6; V. Poderis, Ir „artelininkai“

pat buvo kaltinami buvę privatūs pramoninkai, kurie už sukauptus turtus prisiperka tūkstančius pajų ir ima diriguoti artelių veiklai – „pasirodo, kad buvę stambūs savininkai ir pirkkliai sugebėjo suvilioti kai kuriuos artelininkus savo aukštais pajais ir įlįsti net į vadovaujančias vietas gamybinėje kooperacijoje. Taip, pavyzdžiui, buvęs stambus pirklys Altšuleris įnešė 180 tūkstančių pajų, Veržbolovskienė įnešė 52 tūkstančių pajų, Feldmanienė – 27 tūkstančius pajų“¹⁰²⁴, –1941 m. birželio pradžioje rašė „Tiesa“. Akivaizdu, jog nors artelės ir buvo propaguojamos, tačiau sprendžiant iš gausios viešos kritikos, sovietiniam režimui jos buvo mažiausiai patraukli „geresnės alternatyvos“ forma – iš esmės savarankiškos pramonės įmonės, kuriose buvo nesunku vežėti privačiam verslumui – t. y. spekuliacijai, režimo supratimu.

Komisas prieš lombardą. Kita viešajame diskurse išryškėjusi priešprieša – komiso parduotuvių ir lombardo, kaip „geresnės alternatyvos“ priešprieša. P. Budrio aiškinimu, komisinės parduotuvės tapo labai populiarios tarp prekybos varžymus pajutusių privačių prekybininkų – ir vien Vilniuje 1940 m. pabaigoje buvo įsisteigę apie 200 komiso parduotuvių, per kurias piliečiai galėjo išpūstomis kainomis pardavinėti savo turimas bet kokias prekes¹⁰²⁵. Suprantama, kad režimui tokia padėtis buvo nepriimtina – ir su komiso prekyba kovota.

Dar 1940 m. rugsėjį „Vilniaus balse“ pastebėta, kad „spekuliacija veržiasi naujais keliais“ – komiso parduotuvėse atsiranda visiškai naujų, nepanaudotų daiktų aukštomis kainomis¹⁰²⁶. Nors lapkritį su „spekuliacija“ komisuose buvo imta kovoti administracinėmis priemonėmis (Prekybos liaudies komisaras uždraudė komisams priimti naujus daiktus bei ėmė riboti kainas¹⁰²⁷), o gruodį pasigirdo „balsai iš liaudies“ (komisus siūlyta perduoti valstybinei prekybai, nes jie tėra spekuliantų priebėga¹⁰²⁸), tačiau 1940 m. pabaigoje viešai paskelbta apie vien Vilniuje esančių apie 160 komiso parduotuvių, kurie vaizduoti kaip vietos, kur prekės parduodamos 2-3 kartus brangiau, o savininkai vaizduojami uždirbantys solidų pelną – 500-800 Rb. per dieną. „Reikėtų neleisti privatiems asmenims verstis komiso prekyba.

užsiima spekuliacija, in: Tarybų Lietuva, 1941-02-01, nr. 27, p. 6; Arteliškos kombinacijos, in: Šluota, 1941-04-27, nr. 17, p. 12.

¹⁰²⁴ Stiprinkime gamybinę kooperaciją, in: Tiesa, 1941-06-07, nr. 138, p. 1.

¹⁰²⁵ P. Budrys, Tarybinė prekyba, op. cit., p. 136.

¹⁰²⁶ Spekuliacija veržiasi naujais keliais, in: Vilniaus balsas, 1940-09-04, nr. 210, p. 4; Spekuliacija komiso parduotuvėse, ibid., 1940-09-12, nr. 217, p. 6.

¹⁰²⁷ LTSR Prekybos Liaudies Komisarų įsakymas Nr. 20, in: Tarybų Lietuva, 1940-11-29, nr. 52, p. 1.

¹⁰²⁸ Reikia kuo greičiau sutvarkyti „komisus“, in: Vilniaus balsas, 1940-12-05, nr. 287, p. 6.

Komiso prekybą pakankamai gali sutvarkyti LTSR miestų lombardai, kurie kiekvieną prekę įkainuoja pagal jos faktinę vertę, o ne taip, kaip spekuliantai – atsargų sudarinėtojai“, – buvo teigiama „Vilniaus balse“¹⁰²⁹. Remiantis viešumoje pasirodžiusia informacija, 1941 m. pradžioje Vilniuje pradėtos atidarinti valstybinės komiso parduotuvės¹⁰³⁰, o vasarį Vilniaus lombardas buvo ties bankroto riba – apyvartoje nebeturėjo pinigų. Nepaisant to, lombardas buvo propaguojamas kaip reikšminga kredito įmonė, kurią raginta išsaugoti¹⁰³¹. Komiso parduotuvių problema nebuvo išspręsta iki pat karo pradžios: 1941 m. gegužę paskelbtame įsake apie verslo mokesčio įvedimą, komiso parduotuvės nebuvo minimos prie draudžiamų verslų, tačiau tuo pat metu nebuvo aišku, kuriai kategorijai jos galėtų būti priskiriamos: „prekybiniam tarpininkavimui“, „kitų prekių prekybai“ ar „kitoms įmonėms ir verslams“¹⁰³². Nors „komisų problema“ atrodė aktuali tik Vilniuje, tačiau iš spaudos galima spręsti apie stichišką komiso parduotuvių populiarumą (nepaisant neigiamo valdžios požiūrio) ir chronišką lombardų neefektyvumą (nepaisant valdžios palaikymo).

Raudonosios gurguolės. 1940-1941 m. sandūroje itin aktyviai propagotos „raudonosios gurguolės“ – sovietinės valdžios organizuotos masinės akcijos, kurių metu kaimo vietovėse iš ūkininkų buvo pusvelčiui superkami grūdai, o už tai leidžiama įsigyti įvairių pramonės prekių ar papramogauti (rodomi kino filmai). „Raudonosios gurguolės“ turėjo ir aiškų antispekuliacinį motyvą: ant vežimų su grūdais buvo kabinami šūkių „Nė vieno grūdo neatiduosime spekuliantams“, o kampanija buvo iliustruojama raudonojo poeto Vytauto Montvilos eilėraščiu (kuriame esama eilutės „Ne spekuliantam – ne“) ¹⁰³³. Svarbus buvo grūdų vežimo į miestus momentas – lojalumą sovietų valdžiai parodžiusių valstiečių miestuose už atvežtus grūdus laukė paskata (pramoninės prekės) ir pramogos (kino filmai), o viską iliustravo šūkis „Tegyvuoja valstiečių ir miesto darbininkų draugystė!“¹⁰³⁴. Akivaizdži propagandinė priešprieša „raudonosioms gurguolėms“ buvo vadinamieji „perkupčiai“: asmenys (dažniausiai – žydų tautybės), kurie

¹⁰²⁹ K. Ms. Komisai – viena spekuliacijos formų, *ibid.*, 1940-12-14, nr. 294, p. 4.

¹⁰³⁰ Skelbimas, *ibid.*, 1941-01-16, nr. 13, p. 5.

¹⁰³¹ St. P. Ar uždarytinas Vilniaus miesto lombardas, *ibid.*, 1941-02-13, nr. 36, p. 6.

¹⁰³² LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Įsakas dėl verslo mokesčio iš privačių įmonių ir verslų Lietuvos TS Respublikoje, in: Tarybų Lietuva, 1941-05-14, nr. 111, p. 1-2.

¹⁰³³ Nei vieno grūdo neatiduosime spekuliantams, in: Tiesa, 1940-12-20, nr. 164, p. 1; Vytautas Montvila, Raudonosios gurguolės, *ibid.*, 1940-12-22, nr. 166, p. 5.

¹⁰³⁴ Raudonųjų gurguolių banga užliejo visą Lietuvą, in: Valstiečių laikraštis, 1941-01-03, nr. 1, p. 8.

miesto priegose pasitikdavo į turgų atvykstančius ūkininkus ir už mažesnę kainą supirkdavo jų produktus, o po to perparduodavo brangiau. Pirmuoju sovietmečiu „perkupčiai“ prilyginti spekuliantams¹⁰³⁵. Šioje vietoje sovietinis režimas galėjo parodyti save kaip tam tikro socialinio teisingumo vykdytojas – priimdamas valstiečius į savo globą ir už grūdus suteikdamas įvairių gėrybių bei leisdamas jautis visuomeniškai reikšmingais (kaip užtikrinančiais miesto pramonės darbininkų aprūpinimą), kai tuo „perkupčiai“ vaizduoti it nykūs menkystos, tenorį pasipelnyti tiek iš valstiečių (pigiai supirkdami), tiek iš darbininkų (brangiai parduodami). Ši sovietinės propagandos būdą galima būtų pavadinti „sąmoningumo žadinimu“: valstiečiams nebuvo oficialiai draudžiama parduoti produkciją „perkupčiams“, tačiau visokeriopai leista suprasti, kad toks pardavimas yra žalingas ir nedoras.

Tarpuvartės prieš turgavietes. Dar vienas propagandos aspektas pirmuoju sovietmečiu – lokalių neformalios prekybos vietų (turgaviečių) propagavimas ir stichiškai susiformuojančių neformalios prekybos vietų (šis reiškinys pirmuoju sovietmečiu buvo taikliai įvardintas „tarpuvarčių prekyba“) kritika. Suvokdamas, kad privačią prekybą ir individualų žemės ūkį tebeturinčioje Lietuvoje neįmanoma visiškai formalizuoti ir nacionalizuoti prekybinių santykių, režimas ėmėsi bent jau pirmųjų bandymų reguliuoti neformalią prekybą – imtasi turgų veiklos reguliavimo. Tokio reguliavimo pavyzdžiu galėtų būti 1940 m. spalį paskelbtas Vilniaus burmistro nurodymas, kuriose turgavietėse kokiomis prekėmis galima prekiauti: miesto halėje (*Halės turgavietėje*) galima prekiauti tik atitinkamais produktais, tam paskirtose vietose ir tik gavus burmistro leidimą; aikštėje prie halės galima prekiauti tik maisto produktais; Bosačeko turgavietėje (Mindaugo ir Kauno gatvių kampas) – tik senienomis; Panerių turgavietėje – tik gyvuliais; Lukiškių, Medinėje, Šnipiškių, Naugarduko, Užupio, Paupio, Antakalnio, Stepono ir Soltaniškių turgavietėse – viskuo, išskyrus gyvulius ir senienas. Už pažeidimus – pašalinimas iš turgaviečių ir / arba 500 Lt. bauda¹⁰³⁶. Iš tokio „parėdymo prekyviečių reikalui“ galima spręsti tiek apie bandymą reguliuoti turgų prekybą, tiek jų gausą – Vilniuje paminėtos 12 turgaviečių: tuzinas legalios neformalios prekybos vietų LSSR sostinėje. Be šio režimui nemalonaus fakto, tekdavo viešai pripažinti ir turguose nepakenčiamai padažnėjusias „spekuliacijos“ apraiškas – 1941 m. kovą „Vilniaus balse“ pranešta apie spekuliantų ir „visokių biznierių“ gausų Halės turgų, kuris „reikalingas

¹⁰³⁵ Nesiliauja spekuliantai, in: Ūkininko patarėjas, 1940-08-20, nr. 35, p. 9; Atsargų medžioklė, in: Šluota, 1940-10-13, nr. 13, p. 198; E. Erškėtis, Prekės turi būti parduotuvėje, in: Tarybų Lietuva, 1940-10-24, nr. 21, p. 2.

¹⁰³⁶ Parėdymas prekyviečių reikalui, in: Vilniaus balsas, 1940-10-27, nr. 256, p. 8.

reorganizacijos“¹⁰³⁷.

Nepaisant tokių trūkumų, turgavietės buvo režimui priimtina nekontroliuojamų ekonominių santykių (iš esmės - „legalios spekuliacijos“) forma. Tuo tarpu, didžiuosiuose miestuose (ypač Vilniuje) nagrinėjamoju laikotarpiu vykdavo stichiška ir valdžios nekontroliuojama tarpuvarčių prekyba. „Specializuoti sukčiai atsistoja tarpuvarčiuose su įvairiomis blogiausios rūšies prekėmis, dažniausiai galanterijos, manufaktūros ir avalynės, ir šaukia pirkėjus. Prie tokių aferistų dažnai susirenka dideli būriai žmonių, kurie užmoka aukštas kainas už jiems siūlomas menkavertes prekes“ – tokį Kauno ir Vilniaus tarpuvarčių vaizdelį 1940 m. rugsėjį nupiešė „Tiesa“¹⁰³⁸. Nors tą patį rugsėjį bent jau Vilniuje skelbta apie valdžios besiuoms priemonės, kad užkardyti tarpuvarčių prekybą¹⁰³⁹, tačiau bent jau tų pačių metų lapkritį sostinėje tebebuvo aktyvi tarpuvarčių prekyba, o bendras situacijos įvertinimas buvo „spekuliacija Vilniuje tebežydi“¹⁰⁴⁰. Šioje vietoje verta pastebėti, kad Vilnius ne tik sovietinių institucijų pranešimuose (pavyzdžiui, apie „spekulantų“ antplūdį iš BSSR), bet ir spaudoje buvo vaizduojamas kaip savotiška „spekuliacijos piktžaidė“ – ir galima spręsti, kad toks vaizdavimas turėjo realų pagrindą: kai kurios specifinės „spekuliacijos“ formos, pavyzdžiui, komiso parduotuvės ar tarpuvarčių prekyba buvo siejamos daugiausia tik su Vilniumi.

Aukščiau analizuotas „geresnės alternatyvos“ tendencijas sovietiniame viešajame diskurse galima iliustruoti lentele (žr. lentelę).

Lentelė Nr. 14. „Geresnės alternatyvos“

„Spekuliacinė“ praktika	„Geresnė alternatyva“
Privati prekyba	„Sovietinė prekyba“
Pavieniai amatininkai ir namudininkai	Artelės
Komiso parduotuvės	Lombardai
„Perkupčiai“	„Raudonosios gurguolės“
Tarpuvarčių prekyba	Turgavietės

Apibendrinant „geresnių alternatyvių“ diskursą, galima konstatuoti, kad visas jas vienijo dominuojančios socialistinei ideologijai būdingos

¹⁰³⁷ Halės prekiavimas reikalingas reorganizacijos, *ibid.*, 1941-03-08, nr. 56, p. 4.

¹⁰³⁸ Tučtuojau uždrausti tarpuvarčių prekybą, in: *Tiesa*, 1940-09-08, nr. 75, p. 2.

¹⁰³⁹ Bus uždrausta prekyba tarpuvarčiuose, in: *Vilniaus balsas*, 1940-09-22, nr. 226, p. 8.

¹⁰⁴⁰ Spekuliacija Vilniuje tebežydi, in: *Tarybų Lietuva*, 1940-11-20, nr. 43, p. 8.

vertybės: kolektyvizmas, socialinė orientacija bei aktyvus valstybės dalyvavimas reguliuojant ekonominius santykius.

Spekuliacija kaip pajuokos objektas. Nuo pat pirmųjų okupacijos savaitių pirkimo vajas ir jo dalyviai tapo viešos pajuokos objektais. Jei pirmosios „antispekuliacinės“ pašaipos buvo gan naivios ir banalios (pavyzdžiui, 1940 m. birželio pabaigoje „Kultuve“ išspausdinta karikatūra „Atsargų sudarinėtojas“ – storas vyras su dideliu maišu prekių¹⁰⁴¹), tai laikui bėgant vaizdiny darėsi vis sudėtingesnis (pavyzdžiui, rugpjūtį „Šluota“ išspausdino eilėraštką apie sūnų komjaunuolį, kuris į komjaunimą įstojo tam, kad pridengtų tėvo „spekulianto“ kombinacijas¹⁰⁴²). Atrodo, kad režimas suprato, jog sovietizacijos iššauktas pirkimo vajas yra gerokai per sudėtingas reiškinys, kad būtų galima jį efektyviai išjuokti vaikiško lygio piešinukais.

Humoristiniame „spekulantų“ vaizdavime įsitvirtino keli dominuojantys vaizduojamųjų charakterio bruožai: bailumas, kvailumas, godumas ir pralaimėjimo nuojauta. „Spekulantai“ vaizduoti bailiais, bijančiais gresiančių represijų¹⁰⁴³; kvailiais ir goduoliais, pikaupusiais krūvas greit sugesiančių atsargų¹⁰⁴⁴; nevykėliais, nuolat raudančiais dėl savo nelaimingo gyvenimo¹⁰⁴⁵. Kovotojai su tokiais, atrodytų, menkystomis „spekulantais“, buvo vaizduojami kaip plieninės valios ir aukštų moralinių (socialistinių) vertybių: „spekulianto“ nesugundomas ir jį pas prokurorą siunčiantis „raudonosios gurguolės“ vadas¹⁰⁴⁶, ten pat juos siunčiantis Panevėžio cukraus fabriko sargas¹⁰⁴⁷, galiausiai – jaunas milicininkas, „geležinėmis rankomis“ tempiantis „spekulantą“ į nuovadą¹⁰⁴⁸. Tokie „kovotojai su spekuliacija“ pasirinkti ne veltui: siekiant parodyti šios kovos visuotinumą ir bręstančios Lietuvos „sovietinės liaudies“ sąmoningumą.

Nuo pat pradžių „spekulantai“ buvo dehumanizuoti: buvo rengiamos „spekulantų medžioklės“¹⁰⁴⁹; jie buvo įvardijami įvairiausiais parazitais:

¹⁰⁴¹ Atsargų sudarinėtojas, in: Kultuvas, 1940-06-30, nr. 5, p. 1.

¹⁰⁴² Jonas Kriauna, Dviguba spekuliacija, in: Šluota, 1940-08-25, nr. 6, p. 92.

¹⁰⁴³ J. Plaktukas, Dreba žmogus su katiliuku, in: Tiesa, 1940-10-01, nr. 94, p. 6; Levas Žiūrovas, Graudūs verksmai, in: Šluota, 1940-10-20, nr. 14, p. 223.

¹⁰⁴⁴ Trijų atsargų sudarinėtojų „bėdos“, in: Vilniaus balsas, 1940-08-03, nr. 182, p. 7; Jonas Runkelis, Atsargų sudarinėtojo užrašai, in: Šluota, 1941-01-26, nr. 4, p. 7.

¹⁰⁴⁵ E. Širšė, Spekulianto ašaros, ibid., 1940-10-06, nr. 12, p. 185; L. Žiūronas, Spekulianto baimė, ibid., 1941-01-05, nr. 1, p. 383.

¹⁰⁴⁶ 10 = 10, ibid., 1940-12-07, nr. 20, p. 321.

¹⁰⁴⁷ Cukrinis avinėlis, ibid., 1940-12-22, nr. 22, p. 349.

¹⁰⁴⁸ Spekulantams dalykai pablogėjo, in: Kuntaplis, 1940-10-20, nr. 43, p. 1.

¹⁰⁴⁹ V. Žilėnas, Darbininkų komitetai neleidžia fabrikantams sauvaliauti, in: Lietuvos žinios, 1940-07-17, nr. 160, p. 2.

žiurkėmis, pelėmis, lapėmis, gyvatėmis, dėlėmis¹⁰⁵⁰; jų veikla buvo įvardinta kaip psichinė liga¹⁰⁵¹; galiausiai, nors ir humoristiniame kontekste, tačiau visgi viešai siūlyta su „spekulantais“ dorotis fiziškai: išrauti liežuvius, suskaldyti pakaušius, mušti guminėmis lazdomis arba deginti įkaitintomis ugnyje monetomis¹⁰⁵². Netgi juokaujant apie „kovą su spekuliantais“ į viešumą prasiverždavo negailestingai „klasių kovai“ būdinga retorika ir neapykantos kurstymas.

Verta pastebėti, kad tai, jog „kova su spekuliacija“ buvo ideologiškai reikšminga kampanija įrodo įvairių to meto Lietuvos kultūros atstovų pasisakymai šia tema – apie „spekuliantus“ pirmuoju sovietmečiu vienokia ar kitokia forma spaudoje neigiamai pasisakė Juozas Baltušis, Petras Cvirka, Borisas Dauguvietis, Vytautas Montvila ar Jonas Marcinkevičius¹⁰⁵³.

4.2. Visuomenės pozicija pirmuoju sovietmečiu

Visuomenės nuomonės šaltiniai pirmuoju sovietmečiu. Tarp 1940-1941 m. LSSR gyvenimą atspindinčių dokumentų, visuomenės nuomonės atspindžių yra sąlyginai nedaug, o ir esami – fragmentiški. Palyginimui, iš pirmųjų pokario metų išliko nemaža čekistų pranešimų apie vidinės ir išorinės korespondencijos iliustraciją – o savalaikiuose laiškuose vidinio cenzoriaus dar neišugdžiusi visuomenė, tikėtina, galėjo atskleisti daug autentiškų kasdienio gyvenimo niuansų. Tuo tarpu, nagrinėjant pirmojo sovietmečio dokumentus, nepavyko aptikti panašaus tipo šaltinių. Panašūs ir, ko gero, labiausiai autentiški buvo ankstesniuose skyriuose minėtos specialios suvestinės apie visuomenės nuotaikas dėl rublio įvedimo ir kainų pakėlimo (žr. „*Liaudis tiesiog sukvailėjo*“: *rublio įvedimas*). Kiti archyviniai šaltiniai

¹⁰⁵⁰ „Pavyzdinga“ spekuliantiška žiurkė, in: Darbo Lietuva, 1940-07-30, nr. 25, p. 3; Moderniškos žiurkės, in: Kuntaplis, 1940-09-22, nr. 39, p. 2; Vl. Audronaša, Pelės po šluota, in: Šluota, 1940-08-03, nr. 3, p. 40; M. Tarka, Lapės išverčia kailį, in: Tiesa, 1940-09-24, nr. 88, p. 6; Spekuliantiški gyvatynai, in: Šluota, 1940-10-13, nr. 13, p. 195; Kas yra spekuliacija ir kova su ja, in: Vilniaus balsas, 1940-12-22, nr. 301, p. 3.

¹⁰⁵¹ P. Būbnelis, Kelias į atsargų sudarymą ir beprotnamius, in: Kuntaplis, 1940-07-28, nr. 31, p. 3; Sergantieji atsargų sudarinėjimo liga, in: Vilniaus balsas, 1940-09-06, nr. 212, p. 6; J. Baltušis, Parazitai jau pažaboti, in: Valstiečių laikraštis, 1940-10-15, nr. 15, p. 3.

¹⁰⁵² H. Beržarykštis, Liežuvio ir biznio kombinacijos, in: Šluota, 1940-08-25, nr. 6, p. 87; Paprastas galvojimas, *ibid.*, 1940-09-22, nr. 10, p. 155; Žiurkės velka kaliošus į urvus, in: Vilniaus balsas, 1940-10-12, nr. 243, p. 5; Kuntaplio nutarimas kovos su spekuliantais reikalu, in: Kuntaplis, 1940-10-13, nr. 42, p. 1.

¹⁰⁵³ B. Dauguvietis, Šilkinės kojinės, in: Šluota, 1940-12-22, nr. 22, p. 342; kitų autorių pasisakymai jau buvo minėti išnašose.

labiau fragmentiški – juose visuomenės nuomonės pulsą užčiuopti galima daugiau netiesiogiai.

Kita vertus, pirmojo sovietmečio oficialioji spauda, lyginant su pokarine, atrodo kaip daug autentiškesnis šaltinis, kuriame retsykais galėjo pasirodyti ir viena kita originalesnė, labiau realią padėtį, o ne ideologines dogmas atspindinti žinutė ar straipsnelis. Spaudos sovietizacija – irgi procesas: procesas, kuris neįvyko akimirksniu – taigi, tam tikrais atvejais ir į pirmojo sovietmečio spaudą galima žvelgti (žinoma, atsargiai ir kritiškai) kaip į tam tikrą visuomenės nuomonę atspindintį šaltinį.

Savaime aišku, kad dienoraščiai ir memuarai taip pat yra naudotinas šaltinis tiriant visuomenės nuomonę tam tikru laikotarpiu. Tiesa, ši šaltinių grupė dažnai nedėkinga, nes retas juos rašantysis sąmoningai pasirenka ekonominę-socialinę tematiką kaip susidomėjimo objektą: dažniausiai dėmesys skiriamas politikai (pvz, I. Šeinaus atsiminimai) ar rašanti supančiai, kartais labai specifiškai aplinkai (pvz, V. Mykolaičio-Putino dienoraštis – daugiausia dėmesio skiriama akademiniam, kūrybiniam pasauliui).

Miestų darbininkų reakcija: pasipiktinimas. Iš kai kurių šaltinių galima susidaryti nuomonę, jog į prasidėjusį pirkimo vajú dalis visuomenės reagavo neigiamai vien dėl nuspėjamo savo pačių padėties pasunkėjimo. Jeigu pabandytumėme įsivaizduoti aprašomojo laikmečio miesto darbininko gyvenimą, lydimą įvairių rūpesčių (atlyginimo, kuris visada galėtų būti gausesnis; darbo sąlygų, kurios visada galėtų būti lengvesnės; būsto nuomos, kuri visada galėtų būti mažesnė ir t. t.), tai vargu ar su okupacija prasidėjęs pirkimo vąjus galėjo pradžiuginti: pailgėjusios eilės parduotuvėse (daugiau laiko tenka skirti apsipirkimui, o ne poilsiui) ir kai kurių prekių tapsmas deficitu (o tai reiškia, kad norint įsigyti ką nors konkretaus, bet būtino, tenka plačiai atverti piniginę juodojoje rinkoje) – miestiečio darbininko pirkimo vąjus neturėjo pradžiuginti. Net ir maža detalė – tai, kad pirmosios okupacijos (o taigi ir didžiulio visuomenės sukrėtimo bei pirkimo vąjaus pradžios momento) dienos buvo savaitgalis (birželio 15 d. – šeštadienis): praleidus progą per pirmąsias dienas „įsitraukti į žaidimą“, vėliau galėjo būti problemiška dėl naujosios valdžios įvestų apribojimų gauti tam tikrų prekių (pvz, tekstilės, avalynės) – ir mūsų įsivaizduojamą sunkiai dirbantį miesto darbininką vargu ar galėjo džiuginti tokia naujoji padėtis.

Nenuostabu, kad išaugus įtampai gyventojų ap(si)rūpinimo srityje, ėmė augti ir nepasitikėjimas tarp pirkėjų ir pardavėjų. 1940 m. liepos 13 d. „Vilniaus balse“ publikuotas skaitytojo, pasivadinusio Didžiapečiu, opusas. Jame išsakytas nepasitenkinimas tekstilės (*manufaktūros*) prekybininkų (*pirklių*) gudrybėmis: paslėpti prekes, o po to jas sugražinti, tačiau jau

pakeltomis kainomis; suorganizuoti netikras eiles (pavyzdžiui, iš giminaičių) prie parduotuvių, kad padidinti visuomenės norą pirkti; kolektyviai su kitais prekybininkais uždaryti parduotuves anksčiau numatyto laiko, tam kad sukelti pirkėjų tarpe paniką ir tikėtis, kad atsidarius parduotuvėms, minia išsigandusių pirkėjų stos į eiles¹⁰⁵⁴. Žinoma, galima būtų į „Didžiapečio opusą“ pažvelgti kaip į „iš viršaus nuleistą“ režimo provokaciją: norą visuomenės tarpe sustiprinti pasipiktinimą privačių tekstilės prekybininkų komercine veikla, tačiau kita vertus, ankstesnių pirkimo vajų (pavyzdžiui, 1939 m. rudens) patirtis, o taip pat faktas, jog „Didžiapečio opusas“ publikuotas ne kaip „Tiesos“ vedamasis, o tik „Vilniaus balso“ ketvirtame puslapyje – tai verčia spręsti, kad „Didžiapečio opusas“ galėjo apytiksliai atspindėti dalies Vilniaus gyventojų (tikėtina, darbininkų ar tarnautojų) nuomonę tekstilės prekybininkų atžvilgiu.

„Pasipiktinimo spekuliacija“ temą tikslinga užbaigti dar vienu „Vilniaus balse“ paskelbtu opusu: rugsėjo 14 d. išspausdintas akronimu „R. K.“ prisidengusio autoriaus kupinas nusivylimo tekstas pavadinimu „Kada bus galas spekuliacijai“. Tekste gausu kritikos su „spekuliacija“ turinčiomis kovoti įstaigoms bei valdininkams: jie įvardijami kaip nesusetvarką su savo pareigomis ar net žiūrintys pro pirštus į tam tikras „spekuliacijos“ apraiškas. Ilgas tekstas, kovą su „spekuliacija“ apibūdinantis kaip iš esmės neveiksmingą, baigiamas nerimastinga fraze: „Besiartinantis ruduo daug kam kelia susirūpinimo dėl avalynės. Nors darbininkams pakeltas atlyginimas ir kitos realios būvio pagerinimo priemonės padarytos ir daromos, bet kainos sparčiau kyla ir neretai pralenkia pakeltą atlyginimą“¹⁰⁵⁵. Ši nuomonė išskirtinė ne tik dėl išsakytos kritikos neveiksmingai valdžios „antispekuliacinei politikai“, bet ir tekste dominuojančio pesimizmo: tarytum autorius pripažintų, jog „spekuliacija“ yra iš esmės nenugalima – ir toliau bus tik blogiau.

Nors aukščiau aptarti trys „Vilniaus balse“ pirmaisiais okupacijos mėnesiais išspausdinti opusai yra panašūs savo turiniu ir forma, bet vargiai tikėtina, kad jie visi tėra tik puikiai sovietinio režimo „antispekuliacinės“ propagandos tendencijos perprantančių ideologų kūriniai. Žvelgiant į bendrą pirmojo sovietmečio lietuviškos spaudos kontekstą, pastebėtina, kad „Vilniaus balse“ dažnai pasirodydavo gerokai autentiškiau atrodantys tekstai nei sakykim „Tarybų Lietuvoje“ ar „Tiesoje“. Tai galima būtų paaiškinti tuometinio Vilniaus kaip savotiškos „lietuviškumo provincijos“ fenomenu:

¹⁰⁵⁴ Didžiapetis, Prekybininkai slepia prekes ir kelia paniką, in: Vilniaus balsas, 1940-07-13, nr. 162, p. 4.

¹⁰⁵⁵ R. K., Kada bus galas spekuliacijai, ibid., 1940-09-14, nr. 219, p. 4.

tikėtina, kad dėl palyginti mažo lietuvių tautybės gyventojų kontingento pirmojo sovietmečio Vilniuje, to laiko „Vilniaus balsas“ buvo kiek laisvesnis nuo griežtų ideologinių rėmų, taigi, ir „skaitytojų opusai“ ten pasirodydavo gyvesni, tikresni. Apibendrinant aukščiau aptartus tekstus, galima prieiti išvados, kad bent jau dalies didžiųjų miestų darbininkų, ypač skurdžiau gyvenančių, nuomonę jie atspindėjo: prasidėjęs pirkimo vėjus (režimo terminologija – „spekuliacija“) natūraliai apsunkino ir taip nelengvą jų apsirūpinimo padėtį, taigi, suprantama, jog šios visuomenės dalies požiūris į įvairius spekuliantus (tiek prekybininkus, tiek atsargų sudarinėtojus) buvo neigiamas, tačiau tikriausiai neigiamas jis buvo ne režimo propagandoje bandytais įpiršti idealistiniais pagrindais (kaip darbininkų solidarumas su skurstančiais broliais ir seserimis proletarais ir pns.), tačiau grynai egoistiniu, materialiu pagrindu (*kodėl vieni turi laiko ir pinigų pirkti prekes, o aš neturiu*).

Ūkininkų reakcija: susirūpinimas. Kaimo gyventojus, besiverčiančius žemdirbyste, pirkimo vėjus lietė gerokai mažiau nei miestiečius. Valstiečiams net ir didžiausia prekių krizė nereiškė bado – maistu aprūpino nuosavas ūkis. Vienintelis pirkimo vėjus atneštas trūkumas žemdirbiams – sutrikusi galimybė įsigyti pramonės prekių: tačiau tai galėjo tik sumažinti gyvenimo kokybę – badas žemdirbiams pirmojo sovietmečio Lietuvoje negrėsė. Kita galima problema – jei naujoji valdžia sumažintų superkamąsias žemės ūkio produktų kainas ir ūkininkams pradėtų nebeapsimokėti parduoti produktus kooperatyvams. Tačiau ir čia iniciatyva buvo valstiečių pusėje: jie galėjo nustoti parduoti kooperatyvams ir pardavinėti tik turguose. Tokiu būdu miestų aprūpinimas maistu būtų sutrikdytas ir pirkimo vėjus galėjo virsti politine krize – režimui, aišku, tokios įvykių eigos visai nereikėjo.

Provincijos gyventojų (tikėtina, kad daugiausia – besiverčiančių žemės ūkiu) nuotaikas 1940-1941 m. sandūroje (o taigi po esminių pirmojo sovietmečio reformų – nacionalizacijų ir rublio įvedimo) gerai atskleidžia Marijampolės apskrities „darbininkų ir valstiečių klausimai LKP CK“: klausimų ir pasiūlymų sąrašas, atsiradęs, tikėtina, kokio nors vietinio mitingo metu. Nors didelė dalis klausimų ir siūlymų buvo lakoniški („Ar ilgai kursuos litas“; „Valstiečiams, kurie turi iki 5 ha žemės, panaikinti mokesčius“; „Kodėl prisijungus prie SSSR pasidarė prekių trūkumas“), tačiau pasitaikė sudėtingesnę klausiančiųjų pasaulėžiūrą atskleidžiančių klausimų (siūlymų). Pavyzdžiui, pasiūlymas „Kad būtų sutvarkyti miestiečiai vertėivos spekuliantai, kurie užkabinėja kaimiečius“¹⁰⁵⁶ leistų spręsti apie tikėtiną

¹⁰⁵⁶ Marijampolės apskrities darbininkų ir valstiečių klausimai, pageidavimai bei pasiūlymai LKP CK, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 183, l. 79.

pasiūlymo autoriaus priklausymą „užkabinėjamiems kaimiečiams“, o pats žodis „užkabinėjimas“ leidžia spręsti, kad turima omenyje „perkupčių“, superkančių produktus iš turgun keliaujančių ūkininkų, veikla. Bendra pasiūlymo nuotaika byloja apie jo autoriaus nepasitenkinimą „miestiečiais vertėivomis spekuliantais“, o kreipimosi su siūlymu į sovietinę valdžią faktas leidžia spręsti apie jo autoriaus tikėjimą, kad ši gali situaciją pakeisti – t. y. galima spėti, kad minėto siūlymo autorius buvo prieš „spekuliantus“ nusiteikęs ir sovietiniam režimui bent kol kas lojalus ūkininkas.

Kitas valstiečių požiūrį į situaciją atskleidžiantis klausimas: „Kodėl negauna pirkti siuvimui siūlų iš krautuvių, o tuo tarpu spekuliantai juos pardavinėja ir ima už špūliukę iki 8 litų“¹⁰⁵⁷. Žinoma, negalima vienareikšmiškai teigti, kad šį klausimą uždavė būtent ūkininkas – tikėtina, kad su tokia pat problema galėjo susidurti ir provincijos miestelio darbininkas ar amatininkas. Nepaisant to, toks klausimas (o būtent – pramoninių prekių tapsmo deficitu ir juodosios rinkos augimo klausimas) turėjo būti aktualus tiek pirmiesiems, tiek antriesiems – siūlai reikalingi visiems. Šiame klausime atsiskleidžia neigiamas klausiančiojo požiūris į esamąją padėtį (pirkimo vajú, deficitą, juodąją rinką) ir nesuvokimas priežasties – kas kalti dėl to (sovietinė valdžia ar spekuliantai).

Dar vienas dėmesio vertas klausimas: „Kodėl manufaktūros krautuvių pardavėjai daugumoje žydų tautybės, kurie pareigose proteguoja savo tautybės žmones. Pageidaujama, kad būtų pardavėjai bent iš pusės žydų ir lietuvių tautybės“¹⁰⁵⁸. Nors šiame klausime problema pateikta gan miglotai (vargu ar „protegavimas pareigose“ buvo klausiantįjį jaudinanti tema: tikėtina, kad esminė problema, kurią norėta nusakyti – tai, kad klausiančiojo supratimu, žydų tautybės tekstilės prekybininkai yra linkę rūšiuoti pirkėjus ir dėl to lietuviai sunkiau gauna tekstilės prekių), tačiau galima suprasti klausiantįjį esant nepatenkintu dabartine tekstilės prekybininkų tautine sudėtimi ir būtent ją (o ne susiklosčiusią ūkio struktūrą sugriovusias socialistines reformas) suvokiant kaip problemos (sudėtingo tekstilės gaminių įsigijimo) priežastį. Toks klausimas (siūlymas) leidžia spręsti apie dalies visuomenės antisemitines nuotaikas, pažadintas pirkimo vajúaus sukeltų sunkumų.

Šioje vietoje tikslinga pridėti ir ne valstiečių, o provincijos (Balbieriškio) darbininkų pridėtą klausimą, kuriame išsamiai atsiskleidžia provincijos gyventojų, nukentėjusio nuo pirkimo vajúaus, pasaulėžiūra: „Neįvedimas prekėms pirkti kortelių padėjo turtingiesiems ir biznieriems pigiai prisipirkti prekių, nes tik turintis daug pinigų ir laiko galėjo išstis

¹⁰⁵⁷ Ibid.

¹⁰⁵⁸ Ibid.

dienas stovėti prie krautuvių. Kai valstiečiai ir darbininkai užsidirbo pinigų ir norėjo pirkti prekių, prekės pabrango. Todėl turtingieji ne tik turimus pinigus apsaugojo, bet pinigus iškeitę į prekes ir prekėms pabrangus, jų turtas dar 2-3 kartus padidėjo, o valstiečiai ir darbininkai tapo nuskriausti. Kad darbo žmogui būtų galima lengvai pirkti prekių, Balbieriškio darbininkai siūlo: sudaryti darbininkų sąrašus ir duoti krautuvei žiniai, kad tam asmeniui būtinai reikia parduoti maisto produktų, bet ne tam, kuris turi ir eina pirkti, darydamas atsargas, o tuo darbininkui sunkina produktų pirkimą. Arba produktų pirkimui išduoti profsąjungos liudijimus¹⁰⁵⁹. Toks pareiškimas rodo, kad kai kurių provincijos darbininkų vertinimu aprūpinimo maistu situacija 1940 m. pabaigoje jau buvo tiek bloga, kad siūlymo autoriaus nuomone, tikslinga būtų įvesti maisto produktų korteles. Taip pat aiški ir mąstymo poliarizacija: blogieji veikėjai („turtingieji ir biznieriai“), supirkę visas prekes ir iš to pasipelnę prieš geruosius veikėjus („darbo žmones“), kurie ne tik sunkiai ir ilgai dirba, bet ir kenčia nepriteklių bei bada. Pastarieji į sovietinę valdžią kreipiasi kaip į nešališką teisėją, kuris turėtų priimti teisingą sprendimą – įvesti kortelių sistemą. Tai – vėl tas pats kaip anksčiau: ne okupacinė valdžia ir jos reformos yra suvokiamos kaip aprūpinimo problemų priežastis, bet pasipiktinimas perkeliamas ant kitų visuomenės grupių (miesto gyventojų, „kapitalistų“), taip brandinant socialinį konfliktą, kuris nacmečio metais Lietuvoje jau tiesiai šviesiai bus įvardijamas kaip „miesto ir kaimo santykiais“.

Pakurstytas antisemitizmas. Režimo vykdomos radikalios reformos ir pirkimo vėjus negalėjo nekelti ir tautinių įtampų, ypač kai net smetoninio režimo paskutiniaisiais metais tokie savaitraščiai kaip „Verslas“ kartkartėmis publikuodavo antisemitinių štamų turtingus tekstus. Įtampą kėlė ir tai, kad ženkli dalis privačių prekybininkų buvo žydų tautybės. Apie tai galima spręsti vien iš nacionalizacijos metu surinktų duomenų: 252 iš 347 (t. y. 72,6 proc.) privačių Kauno miesto prekybos ir pramonės įmonių, kurių metinė apyvarta viršijo 150 tūkst. litų, sprendžiant pagal savininkų vardus, pavardes ar įmonės pavadinimą (pvz, AB „M. Chaimsonas“ arba AB „Izraelitai“), priklausė žydų tautybės asmenims¹⁰⁶⁰. Provincijoje situacija buvo panaši: Jonavoje 12 iš 13 (92,3 proc.)¹⁰⁶¹, Kretingoje 12 iš 13 (92,3 proc.)¹⁰⁶², Marijampolėje 12 iš 13

¹⁰⁵⁹ Ibid.

¹⁰⁶⁰ Lietuvos privačių įmonių ir fabričių sąrašas su apyvarta (1940 m.), *ibid.*, b. 261, l. 1-13.

¹⁰⁶¹ *Ibid.*, l. 26.

¹⁰⁶² *Ibid.*, l. 28.

(92,3 proc.)¹⁰⁶³, Panevėžyje 33 iš 40 (82,5 proc.)¹⁰⁶⁴, Šiauliuose 40 iš 52 (76,9 proc.)¹⁰⁶⁵, Telšiuose 6 iš 8 (75 proc.)¹⁰⁶⁶, o kai kuriuose provincijos miesteliuose visos nacionalizuotinos įmonės buvo tikėtinai priklausančios žydams, pavyzdžiui, Kuršėnuose (3 iš 3), Pakruojyje (3 iš 3), Vievyje (4 iš 4), Kaišiadoryse (6 iš 6)¹⁰⁶⁷. Pastebėtina, jog tai – duomenys apie stambias prekybos ir pramonės įmones: duomenų apie smulkias prekybos įmones aptikti nepavyko. Tegalima remtis gan abstrakčiais L. Tatarūno pateiktais duomenimis, jog apie 7,5 proc. Lietuvos žydų buvo stambūs prekybininkai, turėję savo parduotuves, o apie 46 proc. žydų vertėsi smulkiąja prekyba¹⁰⁶⁸.

Nepaisant to, tokie duomenys įtikina, jog aprašomuoju laikotarpiu dažnas lietuvių tautybės gyventojas galėjo susidaryti pakankamai pagrįstą vaizdinį, jog privačiame versle dominuoja žydų tautybės asmenys. Prie tokio vaizdinio pridėjus smetoninio laikotarpio spaudoje kartkartėmis prasmukdavusias antisemitinio pobūdžio publikacijas, o taip pat ir greitai Lietuvos visuomenėje įsitvirtinusį vaizdinį, jog vietos žydai itin lojaliai žiūri į sovietinę valdžią, o taip pat ir ankstesniuose skyriuose minėtą sovietinės spaudos praktiką viešinti nubaustų spekuliantų sąrašus, kuriuose dominavo irgi žydiški vardai bei pavardės – ir iš viso to galima spręsti, kad 1940-1941 m. pirkimo vėjus LSSR plačios ir dažnu atveju ne per labiausiai išprususios visuomenės dalies galėjo būti suvoktas kaip reiškinys, dėl kurio kalti žydai.

Šiame kontekste dėmesio verti LKP CK skirtas pranešimai iš Telšių LKP(b) komiteto: 1940 m. spalį pranešta apie Telšiuose spalio 5-osios naktį išmėtytus lapelius „Boikotuokime žydus“, o spalio 7-osios naktį žydų kapuose nuverstus kelis paminklus. Pasisakyta ir apie visuomenės nuotaikas dėl stambiosios prekybos nacionalizacijos: „Prekybos įmonių nacionalizacija darbininkai ir valstiečiai yra patenkinti, įmonių savininkai labai susigraužę, vieną Telšiuose, sako, jau nuo virvės nukabinę“¹⁰⁶⁹. „Darbininkų ir valstiečių“ buvimas patenkintais nacionalizacija mieste, kur platinami antisemitiniai atsišaukimai, o 75 proc. nacionalizuotų įmonių buvo žydiškos, kelia įvairių minčių. Žinant jog tų pačių metų gruodį Telšių LKP(b) komitetas pranešė apie apskrityje niekaip nesugebamą nugalėti druskos, geležies ir kitų prekių

¹⁰⁶³ Ibid., l. 30.

¹⁰⁶⁴ Ibid., l. 32-33.

¹⁰⁶⁵ Ibid., l. 38-39.

¹⁰⁶⁶ Ibid., l. 42.

¹⁰⁶⁷ Ibid., l. 40-43.

¹⁰⁶⁸ L. Tatarūnas, *Žydai... op. cit.*, p. 43.

¹⁰⁶⁹ LKP(b) Telšių apskrities komiteto 1940 m. spalio 8 d. raštas LKP CK, in: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 183, l. 108.

trūkumą¹⁰⁷⁰, atrodo, „darbo žmonės“ „žydiško kapitalo įmonių“ nacionalizacija džiaugėsi visai be reikalo.

Kalbant apie oficialiąją spaudą, dera pastebėti, kad pirmuoju sovietmečiu antisemitizmas viešai propaguojamas nebuvo. Vienintelė ryški išimtis – 1940 m. lapkričio 22 d. oficioze „Tarybų Lietuva“ paskelbtas Erškėčio slapyvardžiu prisidengusio autoriaus tekstas „Reikia baigti“, kuriame pateikiamas ilgas sąrašas veiksnių, kaip reikėtų sustabdyti spekuliaciją beigi užsimenama, jog „Dalis tų žmonių visą amžių yra vertęsi spekuliacija, lupikavimu. Kai kurie iš tėvų paveldėję šį verslą su visomis gudrybėmis. Atėjus tam tikram momentui, jie iš galvos iškrapšto visas patirtas spekuliacijos ir lupikavimo gudrybes, su kuriomis staigiai, ypač atėjus naujiems žmonėms ekonominį gyvenimą tvarkyti, kovoti nepaprastai sunku“¹⁰⁷¹. Žvelgiant į aukščiau aptartą kontekstą, sunku būtų tokius žodžius suvokti kitaip nei antisemitizmo kurstymą.

Baigiant reikia paminėti rašytojo Vinco Mykolaičio-Putino dienoraštyje užfiksuotą vaizdelį – 1940 m. liepos 10 d. Likėnų (*Biržų aps.*) sanatorijos pastatą plėtusių mūrininkų pasaulėžiūra: „Daugumas jų nusiteikę, matyt, komunistiškai, nors komunizmą supranta labai paviršutiniškai ir savotiškai. Nepaisant to, visi be išimties yra atkaklūs antisemitai, nekenčią žydų. Antai ilgai blevyzgojo sprendami klausimą, ką kuris darytų, jei vyriausybė leistų mušti žydus. Šiandien vėl išvažiuodami iš darbo dviračiais paleido žydams kažkokį riebų posakį“¹⁰⁷². Ir tai – pati sovietinės okupacijos pradžia: dar iki visų didžiųjų reformų. Ekonominio pobūdžio sukrėtimų, kurie tūkstančių tokių „mūrininkų iš Likėnų“ antisemitines pažiūras galėjo tik pagilinti. Taip – sovietinis režimas neskatinantis antisemitizmo tiesiogiai, tačiau okupacija ir sovietizacija sukėlė ir subrandino Lietuvoje gilią socioekonominę krizę – pirkimo vaju – kuri dėl istoriškai susiklosčiusio žydų tautybės asmenų dominavimo privačioje prekyboje virto piktžaiзде. Pastarosios rezultatas – dalies lietuvių vienoks ar kitoks dalyvavimas Holokauste ar bent jau pasyvus žudynių stebėjimas. Nereikėtų abejoti tuo, kad jei ne pirmoji sovietinė okupacija su visomis jos atneštomis politinėmis, socialinėmis ir ekonominėmis negandomis, etninių lietuvių reakcija į bendrapiliečių žydų tragediją galėjo būti gerokai labiau įkvepianti. Čia reikia suprasti, kad sovietų režimo požiūris į viešai pateikiamą informaciją nebuvo atsakingas, o žvelgiant į netolimą ateitį, sovietai iš šito visai nepasimokė – pokariu, SSSR prasidėjus prieš žydus nukreiptoms kampanijoms, ekonominį antisemitizmą kurstantys

¹⁰⁷⁰ Ibid., l. 118.

¹⁰⁷¹ E. Erškėtis, Reikia baigti, in: Tarybų Lietuva, 1940-11-22, nr. 45, p. 2.

¹⁰⁷² V. Mykolaitis-Putinas, dienoraštis, p. 150.

naratyvai vėl pasikartojo sovietinėje viešojoje erdvėje¹⁰⁷³.

4.3. 1944-1947 m.: viešojo diskurso ekonominių nelegalų atžvilgiu bruožai

Nuo kritikos (lupikautojams) iki sušaudymo (grobstytojams). Sovietų režimo kontroliuojamos viešosios erdvės santykis su pirmaisiais pokario metais susiklosčiusia sudėtinga ekonomine situacija buvo problemiškas. Viena vertus, dėl karo sugriovimų ir pokarinės suirutės režimui buvo būtina reikalinga gyventojų privati verslinė iniciatyva – kaip galimybė organizuoti bent šokių tokių miesto gyventojų aprūpinimą. Kita vertus, režimas negalėjo visiškai atitolti nuo socialistinės ideologijos dogmų ir viešumoje pripažinti kiek svarbus jam yra natūralus visuomenės verslumas. Pirmaisiais reokupacijos mėnesiais šis dvilypumas reiškėsi lupikaujančių privačių prekybininkų, amatininkų ar turgaus prekeivių vieša kritika.

Situaciją gerai iliustruoja viena pirmųjų žinučių šia tema: 1944 m. liepos 29 d. „Tarybų Lietuvoje“ išspausdinta Piliėčiu pasirašiusio autoriaus korespondencija „Reikia saiko“, kurioje bylojama: „Visa eilė žmonių su iniciatyva griebėsi organizuoti privačias krautuvėles produktų ir prekių pardavimo punktus, prekyvietėse pasirodė produktai iš Vilniaus miesto apylinkėse esančių kaimų. Visa tai labai gerai (*sic!*). Negera yra tiktai tai, kad kai kurie pavieniai asmenys, turėdami labai didelius asmeninės naudos apetitus ir tikėdamiesi sėkmingai pasinaudoti sunkiu momentu, kai iš platesnių apylinkių į sostinę ne taip lengva prekes atgabenti, nori pernelyg greit stambiai „uždirbti“ ir už pasiūlomas prekes reikalauja tokių kainų, kurios neišlaiko jokio saiko“¹⁰⁷⁴. Už kelių dienų išspausdintas dar vienas vaizdelis iš turgaus, kuriame piktinamasi prekeivių lupikavimu ir apibendrinama: „Kad prekiaujama, tai pagirtina (*sic!*), bet ar ne laikas baigti mintyse vertinus popiergalius markes į pinigus červoncus ir imti kainas kaip pridera“¹⁰⁷⁵. Dar už kelių dienų pasigirdo nusiskundimų ne tik turgaus prekeiviais, bet ir kirpyklomis („Apsikirpimas ir apsiskutimas yra pirmos eilės reikalas. Kaune jau veikia visa eilė kirpyklų. Bet dauguma kirpėjų už darbą ima dažnai nežmoniškai aukštas kainas“)¹⁰⁷⁶, o taip pat ir Kaune per Nemuną žmones plukdančiais privačių laivelų savininkais¹⁰⁷⁷. Červoncais o ne rubliais ėmė ne

¹⁰⁷³ Žr. J. Stončius, Antisemitizmo raida sovietinėje Lietuvoje 1948-1953 metais, in: Darbai ir dienos, 2017, T. 68., p. 49-51.

¹⁰⁷⁴ Piliėtis, Reikia saiko, in: Tarybų Lietuva, 1944-07-29, nr. 35, p. 4.

¹⁰⁷⁵ J. M., Penki červoncai, *ibid.*, 1944-08-02, nr. 38, p. 2.

¹⁰⁷⁶ Kirpyklose turi būti nustatytos kainos, *ibid.*, 1944-08-11, nr. 45, p. 2.

¹⁰⁷⁷ Lupikauja laivelų savininkai, *ibid.*, 1944-08-26, nr. 58, p. 7.

tik turgaus prekeiviai, bet ir vežikai ar net korepetitoriai¹⁰⁷⁸. Žinučių, kuriose vienaip ar kitaip minimas lupikavimas, galima aptikti gausybę – ypač pirmaisiais reokupacijos mėnesiais. Tokių tekstų leitmotyvas buvo pripažinti, jog privati prekyba (plačiaja prasme) yra teigiamas reiškinys, tačiau jai labai būdingas lupikavimas, neadekvatus pelno siekimas, taigi, ten kur buvo įmanoma siūlyta siekti kainų reguliavimo (pavyzdžiui, kirpyklų, pervežėjų, plukdytojų veikloje), o ten kur kainų reguliuoti nebuvo įmanoma (turgaus prekyboje) – apeliuota į prekeivių sąžinę. Atkreiptinas dėmesys į šių tekstų žanrą – skaitytojų korespondencijos: taip kurtas bendras vaizdas, jog gausybei įvairių miesto gyventojų yra aktuali lupikavimo problema.

Šioje vietoje derėtų suprasti, kad lupikavimo kritika buvo adresuota neformaliojo gyventojų apsirūpinimo rato veikėjams (privatiems prekybininkams, turgaus prekeiviams) – t. y. tiems, kurie nors ir nebuvo priimtini ideologiškai, bet nepažeidė sovietinių įstatymų. Tuo tarpu, „žaidimo taisykles“ pažeidusieji jau sulaukdavo nebe kritikos, o pranešimų apie triuškinančius teismų nuosprendžius. Tokie pranešimai aprašomuoju laikotarpiu itin dažnai bylodavo apie prievolių nevykdymą¹⁰⁷⁹ bei švaistymą ir grobstymą¹⁰⁸⁰. Spekulantai kol kas į teismų nuosprendžius „pakliūdavo“ nedažnai¹⁰⁸¹ – dažniau buvo pastebima spekuliacija kaip reiškinys, nei spekuliantas kaip asmuo sėdintis teisiamųjų suole (apie tai – kiek vėliau). Grįžtant prie švaistytojų (eikvotojų) ir grobstytojų, pastebėtina, jog nuosprendžiai jiems variavo nuo pakankamai švelnių (pora metų laisvės atėmimo, jei tai iššvaistymas) iki įvardijimo „liaudies priešu“ ir mirties bausmės (jei tai stambus ir sudėtingas grobstymas).

Į keletą tokių atvejų dera pažvelgti atidžiau. „Šiandien, gegužės 22 d.,

¹⁰⁷⁸ Reporteris, Ką jie nuveikė per mėnesį, *ibid.*, 1944-09-01, nr. 63, p. 3.

¹⁰⁷⁹ Kova su privalomųjų pristatymų valstybei sabotuotojais, in: *Tiesa*, 1944-11-19, nr. 112, p. 5; P. Mitas, Pasodintas kalėjiman buožė kenkėjas, in: *Tarybų Lietuva*, 1944-12-03, nr. 138, p. 7; Nubaustas buožė už prievolių sabotavimą, *ibid.*, 1945-09-23, nr. 215, p. 1; Nubausti buožės, in: *Raudonoji vėliava*, 1946-06-25, nr. 51, p. 4; Buožė sabotuotojas – teisman, in: *Tarybų Lietuva*, 1947-06-06, nr. 133, p. 2.

¹⁰⁸⁰ Patraukti teisman išeikvotojai, *ibid.*, 1944-12-08, nr. 142, p. 3; Nuteisti visuomeninio turto eikvotojai, in: *Tiesa*, 1945-03-21, nr. 65, p. 3; S. Zimanas, Suaktyvinti kovą prieš geležinkelio krovinių grobstymus, *ibid.*, 1945-08-18, nr. 192, p. 3; Lietuvos TSR prokuratūroje, in: *Tarybų Lietuva*, 1945-10-30, nr. 246, p. 3; Čermuškinas, Nusikalstamosios kombinacijos, *ibid.*, 1945-11-02, nr. 249, p. 2; Socialistinio turto grobstytojai – liaudies priešai, *ibid.*, 1946-06-27, nr. 146, p. 1; V. Galinaitis, Visuomeninio turto grobikai – liaudies priešai, *ibid.*, 1947-03-30, nr. 77, p. 2.

¹⁰⁸¹ Pvz. G. Vasys, Nubausti spekuliantai ir jų bendrininkai, in: *Tarybų Lietuva*, 1946-09-18, nr. 217, p. 3; Nubausti spekuliantai ir darbo vengėjai, *ibid.*, 1945-07-15, nr. 156, p. 3.

10 val. ryto, Kauno Teismo rūmuose, Laisvės al. 63, įvyksta Karinio Tribunolo sesija, kuri savo posėdyje viešai teis visą eilę išeikvotojų ir spekuliantų¹⁰⁸², – 1945 m. viešai skelbė (kvietė) į parodomąjį teismo posėdį lyg egzotiškų žvėrių pasižiūrėti teisiamų švaistytojų ir spekuliantų „Tarybų Lietuva“. Tokia žinutė, nepaisant jos lakoniškumo, pasako daug: 1) režimas neslepia nuo visuomenės pačių pavojingiausių ekonominio nelegalumo veikėjų – grobstytojų ir spekuliantų – ryžtasi juos demonstruoti viešai, nebijodamas neigiamų pasekmių (kaltinamieji ims neigti savo kaltę, kaltinti kitus asmenis, pareigūnus ar net sistemą, o klausytojai virs šio reginio gandonešiais); 2) režimas pasitiki visuomenės palaikymu ir nebijo kokių nors nemalonių ekscesų iš žiūrovų pusės (pavyzdžiui, aprašomuoju laikotarpiu skelbimų, kviečiančių į viešus partizanų teismus neteko aptikti – ko gero būtent dėl šios priežasties). Galima susidaryti įspūdį, jog šioje vietoje režimas jautė tam tikrą miesto gyventojų (kviečiamų tapti teismo posėdžio žiūrovais) priešišką nusistatymą teisiamiesiems, bent dalinai prisidėjusiems prie nelengvos miestiečių materialinės būklės. Panašu, kad šia antipatija režimas norėjo sužaišti – parodymas save kaip „dirbančiųjų gynėją nuo visokiausių žulikų“.

Pranešime apie anonsuotą karo tribunolo posėdį buvo nuosekliai pristatytos nagrinėjamos grobstymo bylos aplinkybės: nuo pagrindinių veikėjų tapsmo grobstytojais kilmės („Pranas Dailidė ir Jonas Leonavičius žulikystės mokslą išėjo vokiečių okupacijos laikais, o Dailidė net trejais metais kalėjimu buvo nubaustas. Grįžus tarybų valdžiai juodu nutarė savo amato nemesti“), nusikaltimo aplinkybių (suorganizavo suklastotų prekių talonų gamybą ir iš Respublikinės „Lietūkio“ bazės gavo didelius kiekius prekių), kosminės padarytos žalos (per kelias tokias kombinacijas pagrobta prekių už 2,6 mln. rb.), grobio realizavimo mechanizmo („Pavogtas prekes apgavikai susikrovė Kaune, vienos įmonės tuščiaame sandėlyje ir iš čia pardavinėjo privatiems prekybininkams“; „Pagrobtas prekes apgavikai pardavinėdavo Kauno turgavietėse ir privačiai prekybininkei Mikalauskienei, o gautus pinigus dalindavosi“), kaltinamosios medžiagos pagrįstumą („Patraukti kaltinamaisiais visi prisipažino kaltais“) ir rūsčią bausmę (Dailidė – sušaudyti, kitus penkis pagrindinius grobstytojus – po 10 metų laisvės atėmimo)¹⁰⁸³. Jau kitą dieną „Tarybų Lietuvoje“ išspausdintame feljetone „Atgyvenusi astroliabija“ (apie sukčiaujančius žemės matininkus) pabandyta nuteistuosius grobstytojus „apgyvendinti“ iš seno pripažintų „blogiečių“ hierarchijoje (šalia Smetonos ir Chodokausko): feljetone lyg tarp kitko paminėta, jog besiveržiančių sukčiauti šiais laikais netrūksta, „neskaitant

¹⁰⁸² Parodomasis eikvotojų ir spekuliantų teismas, *ibid.*, 1945-05-22, nr. 108, p. 3.

¹⁰⁸³ J. K., Nubausti liaudies turto grobikai, *ibid.*, 1945-05-26, nr. 112, p. 3.

Šakių kooperatyvo dailidžių ir zarembų¹⁰⁸⁴. Toks siekis – paversti nuteistų stambių grobstytojų pavardes sukčiaus, apgaviko sinonimu – bandymas formuoti viešąją nuomonę grobstymo klausimu. Beje, mirti nuteistas grobstytojas Dailidė nebuvo sušaudytas – 1944-1947 m. mirties bausme nubaustųjų sąrašė (vadinamajame „Tuskulėnų sąrašė“) jo pavardė nefigūruoja: tikėtina, kad mirties bausmė jam buvo pakeista malonės tvarka į 10 metų laisvės atėmimo (asmenų, kuriuos karo tribunolai nuteisė mirties bausme, malonės klausimą tuo laiku svarstė tik SSRS ATP).

Praėjus mėnesiui – 1945 m. birželio 30 d. – pranešimą apie panašų nuosprendį paskelbė „Tiesa“: buvo nagrinėta Vilniuje veikusio Socialinio aprūpinimo liaudies komisariatui pavaldžiam Centriniam apmokymo bei gamybos kombinatui vadovavusio Nikolajaus Kukino byla. Kaip ir Kauno atveju, buvo aptartos grobstymo bei grobio realizavimo aplinkybės bei paaiškinta tikėtina tokių teisiamojo moralinių nuostatų kilmė („Tardymo metu buvo taip pat išaiškinta, kad Kukinas dar 1919 metais dezertiravo iš Raudonosios armijos ir rado prieglaudą buržuazinės Lietuvos kariuomenėj. Už dalyvavimą kovose prieš Raud. Armiją Kukinas buvo apdovanotas dviem ordinais“), išpūdinga padaryta žala (965 tūkst. rb.), priklijuotas nieko gero nežadantis epitetas („Tėvynės karo invalidų skriaudėjas ir visuomeninių lėšų eikvotojas“) ir paskelbtas nuspėjamas nuosprendis (sušaudyti)¹⁰⁸⁵. Lyginant šiuos du (Dailidės byla ir Kukino byla) pranešimus tarpusavyje, pastebėtina tai, kad pranešimas apie Kukino bylą gerokai lakoniškesnis. Tai galima paaiškinti tuo, kad Kukinas šiaip ar taip buvo vidinis „sistemos narys“ (valstybinio kombinato direktorius), kai tuo tarpu Dailidė – grobstytojas „iš išorės“. Be to, galimai įtakos turėjo ir tautinis aspektas: Kukinas, nors ir susijęs su „buržuazinės Lietuvos kariuomene“, akivaizdžiai slaviškos kilmės, taigi, pranešime susilaikyta nuo platesnių komentarų. Verta dėmesio ir tai, kad nei „Tiesoje“ (tuo metu sietoje su Vilniumi) nebuvo pranešimo apie Dailidės bylą, nei „Tarybų Lietuvoje“ (tuo metu sietoje su Kaunu) nebuvo pranešimo apie Kukino bylą – matyt nuspręsta, kad nėra tikslinga „dirginti“ skirtingų miestų gyventojų jiems mažiau aktualių grobstymo kitame didmiestyje klausimu. Beje, Nikolajus Kukinas – vienintelis 1944-1947 m. LSSR iš tikrųjų sušaudytas ekonominis nelegalas, figūruojantis „Tuskulėnų sąrašė“.

Gerokai plačiau buvo aprašytas 1947 m. kovo mėn. Kaune vykęs teismo procesas, kuriame LSSR AUT nagrinėjo stambių grobstytojų bylą. „Atvirame, dvi dienas trukusiame procese nusikaltėliai buvo pilnai demaskuoti ir gavo užtarnautą bausmę. Su dideliu pritarimu teismo

¹⁰⁸⁴ Priekalas, Atgyvenusi astroliabija, *ibid.*, 1945-05-27, nr. 113, p. 4.

¹⁰⁸⁵ Nuteistas Tėvynės karo invalidų skriaudėjas, in: *Tiesa*, 1945-06-30, nr. 151, p. 3.

nuosprendį sutiko sekusieji bylą darbo žmonės“, – taip buvo anonsuojamas tekstas skambiu pavadinimu („Piktų darbų teisinga pabaiga“). Dėstymas pradėtas gan neįprasta įžanga („Sunkus yra pokarinis laikotarpis. Dar prisidėjo prie pasunkinimo eilėje šalies rajonų siautusi sausra“), pereinančia prie vietinės problematikos (kad praeitą vasarą – t. y. 1946 m. – „daugelis kauniečių būdavo nemaloniai nustebinami“ kai ateidavo apiprekinti savųjų maisto kortelių: paaiškėdavo, jog parduotuvėse nėra produktų), peraugančios iki tragizmo („Praeidavo visi terminai, baigdavosi kortelių galiojimo laikas. Mėnesinės duonos ar kitų produktų normos žūdavo, o tuo pačiu laiku prekės iš parduotuvių plaukė pas turgaus spekuliantus“). Visgi tęsiama buvo šviesia gaida („Rudeniop pavyko išsiaiškinti, kodėl prekės nepatenka vartotojui. Buvo sulaikyta visa grupė žmonių, variusių piktą kenkimo ir griovimo darbą“)¹⁰⁸⁶.

Grobstytojai pristatyti vaizdžiais apibūdinimais („Kauno miesto gyventoja Stefa Jasevičienė niekur nedirbo, o gyventi ji nori plačiai ir ištaigingai“; „Prie nusikaltimų prisideda vis nauji žmonės, kurie niekur nedirbdami nori gyventi darbo žmonių sąskaiton“; „Tarybinė santvarka Domicelai Tarasovienei sudarė puikias sąlygas. Kaip daugiavaikė motina ji gauna motinystės medalį, piniginę pašalpą. Bet ji nepasitenkina tuo, ką gauna. Ji nori svetimų šeimų kūdikių sąskaiton lobti, prisidedama prie suklastotų maisto talonų platinimo“), paaiškintas jų veiklos modelis (klastojo ir realizavo maisto korteles), milžiniškos veiklos apimtys (vien grobstytojas Butkus 1946 m. kovo-balandžio mėnesiais pagamino maisto kortelių 4,5 t. duonos, 680 kg. cukraus, 510 kg. riebalų ir kt.). Pridėta dar komentarų kaip teisiamieji laikėsi teismo metu („Veltui teisiamoji Jasevičienė mėgina išsisukinėti. Teismui ji ciniškai pareiškia: – Šitoje byloje aš nieko nežinau“; „Šiandien teisme Butkus prisipažįsta kaltu. Jis nori sudaryti įspūdį, jog gailisi to, ką padarė“; „Lyg klastinga žiurkė atrodo teisiamasis Jonas Baltrušis. Jis stengiasi suversti didžiausią savo nusikaltimo dalį kitiems“). Galiausiai apibendrinta valstybei padaryta žala (914 tūkst. rb.), parodytas nuoseklus teismo darbas („Teismas kruopščiai ir kantriai nagrinėja milžiniškus nusikaltimo skaičius, vis labiau ir labiau demaskuoja nusikaltėlius“), pagirtas prokuroras Galinaitis („teisingai išanalizavo bylą, parodė jos politinį pobūdį“), parodyta advokatūros instituto bejėgystė („Jie [advokatai – D. I.] tegali tik prašyti teismo sušvelninti bausmę“) ir galiausiai „rūščiai skamba teismo sprendimas“ (Penki nuteisiami mirties bausme, trys – 10 metų, du – 5 metams), kuris tuo pat metu vaizduojamas kaip humanistinis (viena moteris nuteisama 3 metams laisvės

¹⁰⁸⁶ P. Šermukšnis, Piktų darbų teisinga pabaiga, in: Tarybų Lietuva, 1947-03-26, nr. 73, p. 3.

atėmimo, bet bausmė išsyk pakeičiama lygtine, nes turi tris vaikus: „Tai didelis ir tikrai tarybinis humaniškumas“) ir atkuriantis teisingumą (paaiškėjo, kad dvi teisiamosios buvo nepagrįstai apkalbėtos: „Jos išteisinamos ir pasiūloma „Paramos“ vadovybei jas gražinti į anksčiau užimamas pareigas“). Visas procesas apibendrintas skambiu pareiškimu: „Tai buvo teismas visiems tiems, kurie nori gyventi darbo žmonių sąskaiton, mano, jog savo niekšingais veiksmais pakenks tarybinei santvarkai“¹⁰⁸⁷.

Iš aukščiau aptarto pranešimo apie teismo nuosprendį galima padaryti keletą išvadų. Visų pirma, dominuojantis naratyvas – sovietinė valdžia kaip dirbančiųjų interesų gynėja, o jos pagrindinės vertybės – teisingumas ir humanizmas. Žinoma, pagrindiniai grobystojai tekste pavaizduojami kaip nepataisomi išgamos, įvardijami „liaudies priešais“ ir tampa aišku, kad humanizmas jiems nebus taikomas. Tuo pat sykiu vienos grobystojų grupės veikla suabsoliutinama iki absurdo: nors grobis nėra toks jau labai įspūdingas (net pinigine išraiška 914 tūkst. rb. neatrodo įspūdingai prieš 1945 m. Dailidės byloje minėtus 2,6 mln. rb.), tačiau teigiama, kad grobystojų veikla kone privedė Kauno gyventojus prie bado ir nepriteklių. Svarbus ir gąsdinimo bei bausmės neišvengiamumo aspektas: net smulkiausi veikėjai bent kiek prisidėję prie grobstymo, atsiduria teisiamųjų suole. Bausmės griežtumas taip pat svarbus – sukūrus įspūdį, kad pagrindiniai kaltinamieji dėl savo nenoro dirbti ir noro pelnytis „darbo žmonių sąskaita“ yra svetimi visuomenei, mirties nuosprendis tėra logiškas visko tęsinys. Šioje istorijoje galima įžvelgti net ir paradoksalių „lyčių lygybės“ socialistinėje santvarkoje pabrėžimą: kaltinamoji Jasevičienė vaizduojama kaip aktyvi nusikaltimo veikėja, grobstymo organizatorė, kuri, nepaisant lyties, nusipelno mirti. Žinoma, faktas, kad 1947 m. gegužę SSRS atšaukus mirties bausmę, visiems pasmerktiesiems bausmės pakeistos į ilgametį įkalinimą, niekur nebuvo paviešintas.

Šioje vietoje galima daryti tarpinį apibendrinimą kalbant apie 1944-1947 m. laikotarpio viešajame sovietiniame diskurse atsispindėjusį bausmės ekonominiams nelegalams naratyvą. Tokių reiškinių kaip lupikavimas viešos kritikos dažniausiai išvis negalima sieti su nelegaliomis ekonominėmis praktikomis, nes būdavo kritikuojami legaliai prekiaujantys asmenys. Nepaisant to, lupikavimas buvo kritikuojamas kaip „sąmoningam piliečiui“ netinkama elgsena, kuri jau darosi ydinga, kelianti aplinkinių nepasitenkinimą, taigi, turėtų būti išgyvendinta – kol kas tik kritika.

Visai kas kita – pavojingos veikos (pavyzdžiui, organizuotas stambus grobstymas), kurios jau iššaukia visokeriopą režimo reakciją – nuo įkalčius

¹⁰⁸⁷ Ibid.

nuosekliai renkančių tardytojų ir prokurorų, iki mirties nuosprendį paskelbiančių teismų, juos įvykdančių budelių ir triuškinančius, su žemėmis sumaišančius tekstus publikuojančių sovietinių dienraščių. Taip skaitytojai buvo tarytum įspėjami elgtis teisingai ir nepereiti iš teisingos „darbo žmonių“ stovyklos į neteisingą ir pražūtin vedančią „liaudies priešų“ kamara.

Spekuliacijos kaip reiškinių kritika. Jei tam tikros nelegalios ekonominės veiklos (prievolių nevykdymas, grobstymas) aprašomojo laikotarpio viešojoje erdvėje buvo iš esmės suasmenintos t. y. dėl jų buvo kaltinami beveik be išimties konkretūs asmenys, tai spekuliacijos kritika buvo nuasmeninta, kolektyvinė ir akcentuota labiau į paties reiškinių žalingumą visuomenei nei į konkretų spekuliuojantį asmenį.

Ankstesniame skyrelyje aptarta lupikavimo kritika – tai iš esmės užuomazga spekuliacijos kritikavimui. Ši galima skirti į signalinę (t. y. dažniausiai skaitytojų korespondencijos, pažyminties tam tikroje srityje besireiškiančią spekuliaciją), pajuokiamąją (t. y. feljtonai, karikatūros ir pan., kuriuose išjuokiami spekuliantai) ir valdišką (t. y. spekuliacijos kaip reiškinių vertinimas iš oficialios režimo perspektyvos).

Signalinės kritikos pavyzdžių gausu. Dažnai buvo pastebima spekuliacija bilietais¹⁰⁸⁸, vaikų dalyvavimas spekuliacijoje (neabejotinai nuo nacmečio tebesitęsianti „gatvės žvirblių“ tradicija)¹⁰⁸⁹ bei spekuliantų veiklos erdve tapusios oficialios įstaigos¹⁰⁹⁰. Pasitaikė „signalų“ apie stichiškai

¹⁰⁸⁸ J. Agaras, Spekuliacija bilietais Vilniaus geležinkelių stotyje, *ibid.*, 1945-07-04, nr. 145, p. 4; B. Voras, Nesutariančios kasos, *ibid.*, 1945-09-07, nr. 201, p. 3; Įvesti tvarką geležinkelių kasose, *ibid.*, 1945-09-23, nr. 215, p. 2; V. Galkinas, Daugiau aš kinų nelankau, *ibid.*, 1945-09-25, nr. 216, p. 2; Storis ražas, Stropus garlaivio kasininkas, *ibid.*, 1946-05-18, nr. 112, p. 4; N. Kurpelis, Kaip gauti bilietą, *ibid.*, 1947-02-15, nr. 39, p. 3; E. Davidavičiūtė, Su červoncais – į kelionę, su bilietais – nė iš vietos, *ibid.*, 1947-10-08, nr. 239, p. 3;

¹⁰⁸⁹ V. Al., Vaikų drausminimo reikalu, *ibid.*, 1945-11-03, nr. 250, p. 3; VI. Serbentavičius, Gatvėse spekuliuojančius vaikus nukreipti į amatų mokyklas, *ibid.*, 1945-11-05, nr. 252, p. 3; R. Šluota, Taupumo, *ibid.*, 1946-02-17, nr. 40, p. 4; S. Michailičevas, Susirūpinti beglobiais vaikais, *ibid.*, 1947-02-28, nr. 50, p. 4.

¹⁰⁹⁰ J. Umbrasas, Švietimo įstaiga ar spekuliacinė birža, in: Tiesa, 1944-11-02, nr. 99, p. 5; A. Brazys, Gana sukčiams savavaliauti, in: Tarybų Lietuva., 1946-08-31, nr. 203, p. 3; A. Beržas, Viskas mano, tik iškaba – „Pramkombinato“, *ibid.*, 1946-11-27, nr. 275, p. 2; P. Šermukšnis, Sudrausti spekuliantus, *ibid.*, 1947-02-28, nr. 50, p. 3; P. Šermukšnis, Vakarykštiems ponuliams sekasi, 1947-03-02, nr. 52, p. 3; P. Šermukšnis, „Nepamainomų specialistų“ globėjai, *ibid.*, 1947-03-23, nr. 71, p. 2; J. Janulis, Žemės ūkio kooperatinė draugija ar privačių lupikautojų globėja, *ibid.*, 1947-03-29, nr. 76, p. 2; Alf. Bieliauskas, Spekuliacija po universiteto iškaba, *ibid.*, 1947-04-09, nr. 85, p. 3; J. Šapiro, Spekuliacijos globėjas tarybinėje įstaigoje, *ibid.*, 1947-06-09, nr. 134, p. 3; J. Vlasovas, Spekuliacija po artelės iškaba, *ibid.*, 1947-09-14, nr. 219, p. 2; P. Šermukšnis, Geram visur gerai, *ibid.*,

susikūrusias spekuliantų susibūrimo vietas¹⁰⁹¹, brangiai pardavinėjamas menkavertes prekes¹⁰⁹², klientų apgaudinėjimą (neabejotinai, su tikslu spekuliuoti)¹⁰⁹³, bei masinį smulkųjų grobstymą kaip spekuliacijos šaltinį¹⁰⁹⁴ ir, žinoma, keliaujančius iš kaimų į miestus spekuliantus¹⁰⁹⁵, spekuliaciją spaudo¹⁰⁹⁶. „Signalai“ dažniausiai būdavo baigiami mintimi, kad atsakingos institucijos privalo atkreipti dėmesį į paminėtus spekuliacijos faktus. Sprendžiant iš „signalų“ pasikartojimo, kai kurios sritys (pavyzdžiui, prekyba transporto bilietais) ar veiklos modeliai (pavyzdžiui, spekuliantų prisiskverbimas į oficialias įstaigas) nebuvo išsprendžiami ir režimui teliko „signalus“ periodiškai kartoti. Kartais būdavo publikuojama informacija apie „reakciją į signalą“: pavyzdžiui, 1946 m. sausį Šiaulių „Raudonoji vėliava“ „signalizavo“ apie papildomų priemonių už radijo imtuvo įvedimą prašantį radijo mazgo darbininką¹⁰⁹⁷ ir jau už poros savaitių paskelbta, kad minėtas darbininkas yra atleistas iš darbo¹⁰⁹⁸. Tokių „reagavimo į signalus“ pavyzdžių būta ir daugiau, jie visi susiję su oficialiose (valstybinėse, kooperatinėse) įstaigose dirbančiųjų bandymais pasinaudoti savo tarnybine padėtimi (režimas viešai visa tai movė ant „spekuliacijos“ korpulio).

Pajuokiamoji kritika dažniausiai reiškėsi karikatūromis, feljetonais ar eilėraščiais, kuriuose buvo išjuokiami spekuliantai. Kalbant apie su spekuliacija susijusias temas, kurios dažniausiai būdavo išjuokiamos, galima

1947-09-18, nr. 222, p. 3; V. Leščinskas, Spekuliantas po valstybine iškaba, 1947-11-29, nr. 282, p. 3.

¹⁰⁹¹ V. Poderis, Ne vietoje turgavietė, *ibid.*, 1946-03-02, nr. 51, p. 3; Sutvarkyti gatvių prekiautojus, in: Raudonoji vėliava, 1946-01-24, nr. 7, p. 4.

¹⁰⁹² J. Vinis, Perspektyvos prekiauti oru, in: Tarybų Lietuva, 1946-08-14, nr. 187, p. 3.

¹⁰⁹³ A. Kairiūkštis, Pirtis spekuliuoja, in: Raudonoji vėliava, 1946-02-05, nr. 10, p. 4; K. Sprandas, Iš akies, in: Tarybų Lietuva, 1946-05-25, nr. 118, p. 4; Keista prekyba, *ibid.*, 1946-09-29, nr. 227, p. 3; Alf. Muilas, Nemalonūs „menkniekiai“, *ibid.*, 1947-03-05, nr. 54-55, p. 7.

¹⁰⁹⁴ D. Spiglys, Kai sunkiasi alus, *ibid.*, 1946-06-02, nr. 125, p. 5.

¹⁰⁹⁵ G. Vėbra, Apie mažų miestelių didelius spekuliantus, *ibid.*, 1947-08-09, nr. 188, p. 3.

¹⁰⁹⁶ V. Jurginas, Sudrauskim spekuliantus, in: Raudonoji vėliava, 1945-04-09, nr. 20, p. 2; A. Vaitlavičius, Argi nėra priemonių, in: Tarybų Lietuva, 1945-12-12, nr. 277, p. 3; G. Vasys, Nebespekuliuoti spaudo, *ibid.*, 1946-05-14, nr. 108, p. 3.

¹⁰⁹⁷ Radijo mazgas spekuliuoja, in: Raudonoji vėliava, 1946-01-19, nr. 6, p. 4.

¹⁰⁹⁸ Kuzinas, Užkirstas kelias spekuliacijai, *ibid.*, 1946-02-09, nr. 12, p. 4.

įvardinti neadekvačią kainodarą¹⁰⁹⁹, dykaduoniavimą¹¹⁰⁰, atsargų kaupimą¹¹⁰¹, nevalyvumą¹¹⁰² bei kitas, spekuliacijai giminingas veiklas (nelegalus elektros įvedimas¹¹⁰³, azartiniai lošimai¹¹⁰⁴, grobstymas¹¹⁰⁵, prievolių nevykdymas¹¹⁰⁶, kriminalinius abortus¹¹⁰⁷). Pajuokos lygis svyravo nuo švelnaus iki ciniško, pavyzdžiui, 1946 m. rugpjūtį „Tarybų Lietuvoje“ publikuotas esą nuo trijų nuteistų abortų darytojų „Šluotražiui“ (minėto dienraščio satyros skilčiai) adresuotas laiškas, kurį sunkoka įvardinti net juodu humoru („Bet kad iš to žudymo turėčiau pelno, aš savo aukomis buvau pasirinkusi negimusius kūdikius. Šią mano ydą laiku pastebėjo prokuroras, ir dabar mane nuo jos po truputį atpratina“; „Anądien pilietei Vilionienei, kuri į mus pati kreipėsi, padarėme „operaciją“, bet Vilionienė mirė. „Operaciją“ darė Marytė, o Sabina „asistavo“. Jeigu operuotų Sabina, o Marytė būtų asistente – nelaimė gal ir nebūtų įvykusi. Štai šitą mes dabar ir apmąstome“¹¹⁰⁸).

Apibendrinant, susidaro įspūdis, jog vienoks ar kitoks ekonominis nelegalumas 1944-1947 m. laikotarpiu LSSR buvo kone pagrindinė viešos pajuokos tema, kuriai prilygo gal nebent tuo pat metu dažna tarptautinei politikai skirta satyra (pajuokos iš žlungančio nacių režimo, jo veikėjų teismų ir pan.). Čia ypatingą padėtį kūrė ir satyros leidinio „Šluota“ neatsikūrimas pokariu – 1940-1941 m. ėjęs leidinys atsikūrė jau tik 1956 m. – dėl „Šluotos“ nebūties, įvairūs šluotražiai, skersvėjai, izidoriai lazdos, petrai pikti ir kt. feljetonistai savo kūrybą, o neretai tik grafomaninę tulžį paskleisdavo po įvairius LSSR ėjusius dienraščius.

¹⁰⁹⁹ J. Kasčiūnas, Gražiai skuta, in: Tiesa, 1944-12-07, nr. 127, p. 3; P. Piktas, Kepurė ir sąžinė, *ibid.*, 1945-02-01, nr. 24, p. 3.

¹¹⁰⁰ Kas akmenis, o kas akmenėlius, in: Tiesa, 1945-06-15, nr. 138, p. 2; J. Replė, Spekuliantas prašosi literatūron, in: Tarybų Lietuva, 1945-06-10, nr. 125, p. 4; B. Voras, Užmiršti žmonės, *ibid.*, 1945-11-05, nr. 252, p. 3.

¹¹⁰¹ B. Voras, Mielių medžiotojai, in: Tarybų Lietuva, 1945-06-13, nr. 127, p. 5; Privatus kioskininkas, Privataus prekiautojo laiškas Skersvėjui, in: Raudonasis švyturys, 1946-04-06, nr. 28, p. 4.

¹¹⁰² Savo kišenės patriotai, in: Tarybų Lietuva, 1945-11-03, nr. 250, p. 4.

¹¹⁰³ P. Piktas, Tipelis, šnapselis, štepselis, in: Tiesa, 1945-02-07, nr. 29, p. 3; Kombinacijų energija Kaune, in: Tarybų Lietuva, 1945-11-17, nr. 260, p. 4.

¹¹⁰⁴ I. Lazda, Napoleono žygiai, in: Tarybų Lietuva, 1946-07-13, nr. 160, p. 4; Mielas Šluotraži, *ibid.*, 1946-11-23, nr. 272, p. 4.

¹¹⁰⁵ R. Sprandas, Kantrūs „žvejai“ Mickevičiaus gatvėje, in: Tarybų Lietuva, 1945-05-31, nr. 116, p. 2; Priekalas, Pelės, *ibid.*, 1945-08-15, nr. 131, p. 3; I. Lazda, Kaip tie paukščiai, *ibid.*, 1946-07-20, nr. 166, p. 4.

¹¹⁰⁶ Buožės natūra, in: Tarybų Lietuva, 1945-10-07, nr. 227, p. 4.

¹¹⁰⁷ A. Požerienė, M. Matukaiytė, S. Labutienė, Gerbiamasis Šluotraži, in: 1946-08-11, nr. 185, p. 4.

¹¹⁰⁸ *Ibid.*

Valdiška spekuliacijos kritika reiškėsi per laikraščiu vedamuosius straipsnius ir didelius periodiškai pasirodydavusius tekstus, inicijuotus sovietinių teisininkų (prokurorų, teisėjų). Žvelgiant chronologiškai, tebesitęsiančio karo laikotarpiu pradėta nuo grobstymo temos¹¹⁰⁹, kuri jau artimuoju pokariu (1945-1947 m.) išvirto į oficialiąją spekuliacijos kritiką. Šioje vietoje nereikėtų susidaryti klaidingo įspūdžio, jog režimui neberūpėjo grobstymo problema¹¹¹⁰; tiesiog apie 1945 m. vidurį viešai pademonstravus, jog už grobstymą sovietinėje Lietuvoje gali būti net šaudoma (žr. aukščiau minėtas mirties nuosprendžiais pasibaigusias grobstytojų bylas), režimas galėjo labiau susitelkti į galbūt mažiau pavojingos, bet neabejotinai labiau paplitusios spekuliacijos, viešą taršymą.

„Vienas didžiausių darbo žmonių ir tarybinės valdžios priešų yra spekuliacija“,– 1945 m. lapkritį pareiškė Viktoras Galinaitis, tuometinis Kauno miesto prokuroras¹¹¹¹ (už kelių metų – LSSR Prokuroro pavaduotojas, nuo 1957 m. – LSSR Prokuroras), itin dažnai publikavęs tekstus spekuliacijos temomis. „Spekuliacija yra ypačiai pavojingas nusikaltimas, nukreiptas prieš tarybinę prekybą“,– skelbė Galinaitis¹¹¹², taip iš esmės kartodamas 1940-1941 m. laikotarpio tezes apie tai, kad sklandžiai veikianti sovietinė prekyba užkardys spekuliantų veiklą. „Šiuo metu pas mus žemės ūkio produktų ir masinio vartojimo daiktų supirkimas ir pardavimas ar supirkimas perparduoti pasipelnymo (spekuliacijos) tikslais dar gana didelis“,– konstatavo Galinaitis tuoj pat paaiškindamas šio reiškinio kilmę: „Ši negerovė išbujojo vokiečių okupacijos metu ir tęsiasi iki šiol“¹¹¹³. Amžininkui, skaičiusiam sovietinius dienraščius 1940-1941 m. šioje vietoje pelnytai turėjo kilti klausimas, kodėl tie spaudiniai mirgėte mirgėjo antraštėmis apie spekuliaciją, jei vokiečių okupacijos dar nebūta.

„Viena iš blogybių, kuri pasiliko mūsų krašte iš gėdingų vokiškosios okupacijos laikų yra spekuliacija“,– 1946 m. rugsėjį „Tarybų Lietuvoje“ rašė kažkoks „P. Šermukšnis“¹¹¹⁴. „Įvairūs dirbti nenorį gaivalai, naudodamiesi

¹¹⁰⁹ P.vz. E. Medžys, Griežtai saugoti socialistinę nuosavybę ir ryžtingai kovoti su socialistinės nuosavybės grobstytojais, *ibid.*, 1944-09-06, nr. 67, p. 2; J. Blička, Griežtai kovokime su visuomeninio socialistinio turto grobimu, in: *Tiesa*, 1945-04-07, nr. 80, p. 2.

¹¹¹⁰ P.vz. Saugoti socialistinę nuosavybę, kovoti su savanaudžiais, in: *Tarybų Lietuva*, 1946-08-31, nr. 203, p. 1.

¹¹¹¹ V. Galinaitis, Kovokime su spekuliacija, *ibid.*, 1945-11-22, nr. 264, p. 3.

¹¹¹² *Ibid.*

¹¹¹³ *Ibid.*

¹¹¹⁴ Negalima atmesti, jog tai – to paties V. Galinaičio pseudonimas, nes P. Šermukšnis dažnai pasisakydavo būtent Kauno spekuliacijos temomis, disponavo žiniomis iš sovietinės teisėsaugos darbo.

pokarinio gyvenimo sunkumais, užsiima pirkimu ir pardavimu įvairių gyvenimui būtinų reikmenų bei prekių, stengdamiesi išnaudoti ir pirkėją ir pardavėją (? – D. I.), ir tuo pačiu metu apgauti ir valstybę“,- tęsė jis¹¹¹⁵. Šermukšnio tekste būta įdomaus spekuliantų tipologizavimo: miesto („tai daugumoje buvę eksploatatoriai <...> tampriai surišti su nacionalistiniais elementais“) ir kaimo („tai daugumoje buožės, jiems ekonomiškai ir politiniai artimi žmonės“) spekuliantai, o pati spekuliacija įvardinta kaip „buožijos rankose“ esantis „vienas iš įrankių kovai su tarybų valdžia, darbo liaudimi“¹¹¹⁶.

1947 m. liepą tas pats Šermukšnis dar sykį pasisakė apie spekuliaciją. Šįsyk, atrodo, jau nebetinkama buvo kalbėti apie nacmečio palikimą, taigi, apsiribota rodymu į „kapitalistinius likučius“ („Tačiau partijos ir vyriausybės norai bei pastangos sutinka aršų pasipriešinimą iš spekuliantų, kapitalistinių likučių pusės. Tie žmonės savo veiksmais stengiasi griauti darbo žmonių geryn einantį darbą, spekuliuodami kitų vargu ir prakaitu“)¹¹¹⁷. Rugsėjūtį apie spekuliacijos egzistenciją konstatavo „Tarybų Lietuvos“ vedamasis: spekuliacija pavaizduota kaip įrankis, kurio griebiasi „įvairūs deklasuoti elementai, buvę fabrikantai, pirkliai, buožės“, o pati spekuliacijos žala vaizduota kaip kompleksinė – „Vykstanti spekuliacija skatina socialistinės nuosavybės grobstymą ir vogimą; dėl esamos spekuliacijos miesto dirbančiajam kaip ir kaimo valstiečiui tenka žymiai brangiau mokėti ir už maisto produktus ir už pramonines prekes, nes faktas, kad kainos rinkoje spekuliantų dažnai būna dirbtinai pakeliamos“¹¹¹⁸. Kaip iš oficialios pozicijos buvo vertinamos kovos su spekuliacija sėkmės, galima spręsti iš konstatavimo, jog Kauno „gatvėse vėl pilna įvairių įvairiausių „prekybininkų“ ir niekas jų nesudraudžia“¹¹¹⁹.

Čia dar sykį pastebėtinas momentas, jog 1947 m. net iš sovietinių ideologinių pozicijų atrodė nebetinkama spekuliacijos problemą sieti su nacmečiu: laipsniškai sugrįžta prie ideologinių klišių, buvusių 1940-1941 m. – apie „deklasuotus elementus“ ir jų kovą su sovietų valdžia. Tiesa, lyginant su pirmuoju sovietmečiu, Lietuvoje praūžus karo siaubui, gyventojų aprūpinimo būtiniausiomis prekėmis padėtis buvo daug blogesnė, taigi, režimo bandymai savo negalias maskuoti prakeiksmiais spekuliantams, atrodė

¹¹¹⁵ P. Šermukšnis, Vesti griežtą kovą su spekuliantais, *ibid.*, 1946-09-19, nr. 218, p. 3.

¹¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹¹⁷ P. Šermukšnis, Su šaknimis išrauti spekuliaciją, *ibid.*, 1947-07-04, nr. 157, p. 3.

¹¹¹⁸ Stiprinti kovą prieš spekuliaciją, *ibid.*, 1947-08-20, nr. 197, p. 1.

¹¹¹⁹ *Ibid.*

dar labiau absurdiškai.

Ekonominio nelegalumo migracija viešajame diskurse. Taip vaizdžiai būtų galima pavadinti 1944-1947 m. sovietinėje viešojoje erdvėje vykusią įvairių režimui nepriimtinių nelegaliosios ekonomikos reiškinių kilmės aiškinimų kaitą. Šis vyksmas nemažai – tačiau ir ne visiškai – persidengia su aukščiau aptarta spekuliacijos viešąja kritika ir visgi yra vertas atskiros analizės.

Nuo pirmųjų reokupacijos savaitių vyravo vaizdavimas, jog nelegaliosios ekonomikos reiškinių paplitimas – nacmečio pasekmė. 1944 m. liepos pabaigoje „Tarybų Lietuvoje“ išspausdintame straipsnelyje „Hitlerinė okupacija Vilniuje“ pateiktas apibendrintas nacmečio vidinės ekonominės-socialinės padėties Lietuvoje vaizdelis: miestų gyventojų badmiriavimas, išskirtinai gera vokiečių aprūpinimo padėtis (tik vokiečiams skirtos parduotuvės) bei suklestėjusi ir netgi aukščiausių nacių pareigūnų skatinta spekuliacija. „Visą okupacijos metą būdavo skelbiamos oficialios kainos maistui, daržovėms, pienui ir kt. Bet tai buvo tik popieriuje. Sakysim, oficialiai pieno litras – 12 fenigių, o daugumas vilniečių pieną pirkdavo iš bobelių tarpuvartėse po 5-6 markes ir net 10 markių už litrą“¹¹²⁰, – straipsnelio autorius nusakydamas nacmečio situaciją, kažkaip sykiu nuspėjo ir artimiausių sovietinių metų gyventojų ap(si)rūpinimo sistemos realijas.

Už kelių dienų pasirodęs Vlodo Suchockio-Audronašos tekstelis apžvelgė esamąją Vilniaus padėtį: „Vienur-kitur atsidaro privati prekyba, o taip pat pradeda veikti turgai <...>. Bet ir čia ne viskas tvarkoj, nes jaučiamas hitlerinės tvarkos palikimas – spekuliacija ir visko vertinimas „červoncais““¹¹²¹. Žinoma, režimas negalėjo apsiriboti vien tokiais buvusios ir esamos padėties apibendrinimais – reikėjo kažkokių pozityvių permainų: rugpjūčio 12 d. „Tarybų Lietuvos“ vedamajame pareikšta, jog „[nacių] okupacijos laiku nedarbas ar blogas darbas, – buvo patriotinis reiškinys, padedąs triuškinėti mūsų priešus“. Išsyk konstatuota, kad „vokiškosios okupacijos naktis pasibaigė“ ir „atstatomajam darbui dabar visų labiausiai reikia darbo jėgos, didelio, pasiaukojančio ir patriotinio darbo“¹¹²². Rugsėji panaši pozicija pagarsinta apie visuomenės santykį su visuomeniniu turtu: nacmečiu („[nacių] okupacijos metais darbininkai ir tarnautojai įprato nesirūpinti vokiečių pasiglemžtu turtu, daugelis kenkė sąmoningai, kad okupantai turėtų kuo mažiau naudoti“) ir esamuoju momentu („darbininkai ir tarnautojai turi rūpestingai prižiūrėti jiems pavestą turtą ir uoliai apsaugoti

¹¹²⁰ V. Žibintas, Hitlerinė okupacija Vilniuje, *ibid.*, 1944-07-26, nr. 33, p. 1.

¹¹²¹ Vl. Audronaša, Palikimas, *ibid.*, 1944-08-04, nr. 40, p. 2.

¹¹²² Darbas – kiekvieno pareiga, *ibid.*, 1944-08-12, nr. 46, p. 1.

liaudies gerovės šaltinį – socialistinę nuosavybę“)¹¹²³. Idealiomis režimui sąlygomis, sovietinės Lietuvos gyventojai po šių dviejų tekstų turėjo nustoti dykaduoniauti, grobstyti ir spekuliuoti. Visgi realybė pasirodė tolima nuo lozungų.

„Prekyvietėse taip pat vyksta gan gyva prekyba. Į turgus suvažiuoja daugelis ūkininkų, kurie atveža grūdų, mėsos, lašinių, daržovių ir kitų žemės ūkio gaminių. Kainos, tiesa, spekuliatyvinės ir gana aukštos, bet jos, kaip okupacijos metų liekana, pamažėle keičiasi ir nyksta. Laikui bėgant, jos visai susinormuos. O prie to (sprendžiant iš kainų laipsniško kritimo) einama“, – rugsėjo pradžioje optimizmu tryško tas pats Suchockis-Audronaša¹¹²⁴. Jo viltims nebuvo lemta pildytis: sprendžiant iš anksčiau aptartų ir gausiai pasipylusių „signalų“ apie lupikavimą ir spekuliaciją, „okupacijos metų liekana“ užsiliko ir, atrodo, apėmė vis naujas ūkinio gyvenimo sritis: lengvo pelno ieškojo ne tik ūkininkai, bet ir amatininkai („dar ir dabar pasitaiko amatininkų, kurie kitokių kainų neįsivaizduoja ir nori tęsti okupacijos laikų praktiką“¹¹²⁵) bei net nesąžiningai elektros tinklu besinaudojantys asmenys („Mes turime paskelbti griežtą kovą tam begaliniam savanaudiškumui, kuriuo nemažą kiekį mūsų piliečių apkrėtė vokiškieji išgamos“¹¹²⁶). „Bet tas pagrindinis pasikeitimas dar iki šiol, vadinasi, daugiau kaip trims mėnesiams praslinkus nuo didžiosios Lietuvos dalies atvadavimo, ne visoje darbo žmonių masėje pastebėtas ir suprastas. Šūkis „nedirbti, arba dirbti blogai“, būdamas laikinas, ir tik kaip kovos priemonė su vokiškais grobikais, kai kam per trejetą metų spėjo įsmigti į sąmonę gana giliai, ir todėl dabar neįstengiama juo atsikratyti“, – dėl nenykstančių „okupacijos metų liekanų“ guodėsi „Tarybų Lietuva“¹¹²⁷.

Visgi per ilgai vartoti pastarąjį („vokiečių okupacijos liekanų“) naratyvą režimas, atrodo, nesiryžo. Vėlyvą 1944 m. rudenį pamažėle ėmė rasti naujas neigiamų ekonominio gyvenimo reiškinių aiškinimo būdas – „įsibrovėlių“ naratyvas: aiškinta, kad dėl gyventojų aprūpinimo problemų kalti nedori asmenys, prasibrovę į „tarybinę prekybą“ („Į prekybos tinklą įsibrovė dabar nemažas skaičius naujų žmonių, nekvalifikuotų kadru, anksčiau nedirbusių prekyboje. Į prekybą, aišku, stengiasi įsibrauti daug spekuliantų ir vagišių“¹¹²⁸), įvairias įstaigas, arteles („Demoralizacijos raugas

¹¹²³ J. Bartkus, Saugokime socialistinį turtą, *ibid.*, 1944-09-27, nr. 83, p. 2.

¹¹²⁴ Vl. Audronaša, Iš sostinės Vilniaus gyvenimo, *ibid.*, 1944-09-13, nr. 73, p. 2.

¹¹²⁵ Skubiai atstatykime arteles, in: Tiesa, 1944-09-11, nr. 56, p. 1.

¹¹²⁶ Taupykim elektros energiją, in: Tarybų Lietuva, 1944-11-04, nr. 116, p. 1.

¹¹²⁷ Pažiūra į darbą, *ibid.*, 1944-11-21, nr. 127, p. 1.

¹¹²⁸ Tarybinės prekybos uždaviniai, in: Tiesa, 1944-10-29, nr. 96, p. 1.

kai kurių piliečių sąmonėse taip giliai įsisėdo, jog ir dabar dar pasitaiko tokių, kurie valstybės bei visuomenės turto grobstymą belaido dorybe ir ja pagal galimybes naudojami. Ne paslaptis, kad tokio elemento tam tikras kiekis sulindo į tarybines įstaigas, ypač į ekonomines, ir čia tęsia savo kenksmingą visuomenei darbą¹¹²⁹). Šis naratyvas oficialiai tapo dominuojančiu 1944 m. gruodžio 10 d., kai „Tiesos“ vedamasis paragino „Išvalyti tarybines įstaigas nuo prisiplakėlių ir vokiškų pakalikų“¹¹³⁰. Reikia pastebėti, kad „išibrovėlių“ naratyvas ne tai, kad nustūmė (ar juolab paneigė) prieš tai buvusį „vokiečių liekanų“ naratyvą, o jį apėmė, t. y. naujasis pasakojimas savyje sutalpino ir senąjį. Pavyzdžiui, 1945 m. vasario 11 d. „Tiesos“ vedamasis tvirtino, kad „darbo drausmės puolimas, darbo vengimas, spekuliaciniai polinkiai eilėje mūsų įstaigų ir įmonių“ – „vokiečių okupacijos padariniai“¹¹³¹, o gegužės 18 d. „Tiesos“ vedamajame teigta, kad „nesąžiningumas, savanaudiškumas, eikvojimai lėšų ir turto, stoka pareigingumo jausmo – šis vokiškas tvaikas dar toli gražu nėra visiškai išgyvendintas iš visų darbuotojų darbo stiliaus“¹¹³². Galima vaizdžiai pasakyti, kad „vokiškas tvaikas“ personifikavosi į „išibrovėlį“.

„Išibrovėlių“ naratyvas laikėsi visus 1945-1946 m. mažai kisdamas¹¹³³, bet pačioje 1946 m. pabaigoje pasirodė apie pakitusį pasakojimą bylojančios pirmosios kregždės: 1946 m. lapkričio 27 d. „Tarybų Lietuvoje“ pasirodė nemenkas kažkokio A. Beržo tekstas „Viskas mano, tik iškaba „Pramkombinato““, kuriame iš esmės pasakota apie tuos pačius išibrovėlius (konkrečiu atveju – į gamybinės kooperacijos arteles, Kauno miesto pramkombinatą¹¹³⁴), tačiau brendo nauja idėja: išibrovėlių veikla tiek žalinga (ir galinga), kad visa oficiali įstaiga persisemia spekuliacijos dvasia. Visus 1947 m. spaudoje pasirodė eilė „signalinio“ pobūdžio tekstų iškalbingomis ir it ant vieno kurpalio sukurtomis antraštėmis („Spekuliacija po universiteto iškaba“; „Spekuliacija po artelės iškaba“; „Spekuliantas po valstybine iškaba“), kurių raktinis žodis – „iškaba“. Užbėgant įvykiams už akių, tai buvo ideologinės dirvos rengimas plačiai nuskambėjusiam 1948 m. balandžio 14 d. SSRS MT nutarimui „Apie privataus vertėivos prasiskverbimą į kooperaciją

¹¹²⁹ Stipresnės kontrolės, in: Tarybų Lietuva, 1944-11-29, nr. 134, p. 1.

¹¹³⁰ Išvalyti tarybines įstaigas nuo prisiplakėlių ir vokiškų pakalikų, in: Tiesa, 1944-12-10, nr. 130, p. 1.

¹¹³¹ Stiprinkime darbo drausmę įstaigose, ibid., 1945-02-11, nr. 33, p. 1.

¹¹³² Tarybinis darbuotojas – liaudies tarnas, ibid., 1945-05-18, nr. 114, p. 1.

¹¹³³ Pvz. Saugoti socialistinę nuosavybę, kovoti su savanaudžiais, in: Tarybų Lietuva, 1946-08-31, nr. 203, p. 1.

¹¹³⁴ A. Beržas, Viskas mano, tik iškaba – „Pramkombinato“, ibid., 1946-11-27, nr. 275, p. 2.

ir vietinės pramonės įmonės“: „vokiškas tvaikas“, pavirtęs į „įsibrovėlių“, prisidengė „artelės iškaba“ ir, savaime suprantama, ėmėsi spekuliuoti – maždaug taip galima būtų apibendrinti aukščiau aptartą naratyvo kaitą.

Žinoma, čia dera suprasti, kad šis naratyvas – piltuvo formos: prasidėjęs nuo kone visą reokupuotos Lietuvos visuomenę apėmusio „vokiškojo tvaiko“, jis spėriai siaurėjo iki gerokai menkesnės grupės „įsibrovėlių“, kurių jau tik visai menkai dalelei pavyko „prisidengti artelių iškabomis“. Likusios gyventojų daugumos nelegalios ekonominės veiklos iš režimo perspektyvos buvo aiškinamos pagal klasikinę, jau 1940-1941 m. atidirbtą schemą (čia tikų ankstesniame skyrelyje minėtas skirstymas į „miesto ir kaimo spekuliantus“). Nepaisant to, pokarinis „vokiškojo tvaiko – įsibrovėlių – priedangos iškabomis“ pasakojimas yra geras pavyzdys to, kaip sovietinis režimas gebėjo nukreipti viešąjį dėmesį nuo esmės (t. y. negebėjimo užtikrinti patenkinamo gyventojų aprūpinimo) prie detalių (t. y. režimo akiratin pakliūvančių neleistino gyventojų, ypač užimančių oficialias pareigas, verslumo atvejų). Priešingai sovietinei propagandai, laikui bėgant režimo požiūriu nepageidaujamas gyventojų verslumas ne nyko, o tobulejo – ir dalies asmenų gebėjimas savąjį verslumą pridengti oficialiomis ūkinėmis formomis tebuvo pirmoji šio proceso kregždė.

4.4. Nuomonė: ką gali manyti spekuliuojanti visuomenė apie spekuliuojančią visuomenę?

Vertinti įvairių 1944-1947 m. visuomenės sluoksnių nuomonę apie nelegalios ekonomikos reiškinius yra problemiška visų pirma metodologiškai – nebuvus jokių sociologinių apklausų, nelengva užčiuopti tuometės visuomenės pulsą, tam tikrų nuotaikų paplitimus, tų pačių nuotaikų nuoširdumą (pavyzdžiui, kiek viešai išsakomi priekaištai „spekuliantams“ buvo reali kalbančiojo (plačiąja prasme) nuomonė, o kiek – bandymas atitikti oficialiojo diskurso nubrėžtas vertinimo gaires?). Tyrėjui, bandančiam įgyvendinti šią nelengvą užduotį, belieka būti kūrybingam ir pasitelkti visą masę netiesioginių įrodymų – nuo archyvuose dokumentuose užfiksuotų visuomenės nuotaikų apraiškų, per egodokumentuose atsispindinčius vertinimus ir iki sovietinės spaudon praspūstančių autentiškų trupinėlių, šį tą bylojančių apie tikėtinas gyventojų nuostatas nelegaliosios ekonomikos veikėjų atžvilgiu.

Čia reikia pastebėti, kad 1944-1947 m. laikotarpis šiuo požiūriu yra sąlyginai dėkingas, nes šiuo laikotarpiu čekistai vykdė periodiškas gyventojų siunčiamų laiškų iliustracijas bei sklindančių gandų bei pasisakymų įvairiais

klausimais apžvalgas. Žinoma, tokio tipo dokumentai vargiai atskleidžia tam tikros rūšies nuomonių paplitimą, tačiau leidžia bent jau suprasti tikėtiną amplitudę: į kokius kraštutinius svyravo gyventojų nuotaikos. Suprantama, kad dažniausias tokių dokumentų atsiradimo tikslas buvo pademonstruoti visuomenės reakciją į tam tikras sovietinio režimo vykdomas akcijas (pavyzdžiui, prievolių rinkimą, kortelių sistemą ir pan.), tačiau gyventojų požiūris į jas dažniausiai savyje talpino ir nuomonę apie priešingus procesus – nelegaliosios ekonomikos reiškinius (grobstymą, spekuliaciją, nelegalų verslumą ir t.t.). Šioje vietoje galima būtų išsikelti nedidelę darbinę šiam skyriui dedikuotą hipotezę – tikėtina, jog nuomonės, kuriose teigiamai vertinta sovietų vykdoma socialinė-ekonominė politika, savyje talpino neigiamą nelegaliosios (o tikėtina ir neformaliosios) ekonomikos vertinimą – ir atvirkščiai: tikėtina, jog tie, kas pateisino spekuliantus ir grobstytojus ar kitus ekonominius nelegalus (bei, tikėtina, neformalus), neigiamai vertino sovietinės valdžios vykdomas reformas. Šią hipotezę bus bandoma patikrinti šiame skyriuje.

1944 m. gruodį LSSR NKGB išsiuntė Sniečkui pirmąją gyventojų nuotaikų suvestinę: Vilniaus gyventojai laiškuose artimiesiems skundėsi materialiniais sunkumais. Studentė, būsimoji akušerė skundėsi nešildomomis patalpomis ir iš namų negaunamais siuntiniais, be kurių „dar savaitę kaip nors pragyvensiu, o kaip toliau – nežinau“. Dominikonų bažnyčios dvasininkas skundėsi, jog jo senyvi tėvai negauna maisto kortelių, o apkeisti į maistą neturi ko – viskas išvogta. Rusė studentė, būsimoji geležinkelio darbuotoja, skundėsi nešildomu bendrabučiu ir prastu maistu valgykloje. „Gyventi mieste su šeima neįmanoma. Už savo atlyginimą galiu nusipirkti kilogramą lašinių“, – rašė artimiesiems kažkoks Vilniuje gyvenantis Paškevičius. „Jei važiuosi, atvežk daugiau džiovėsių, nes mirsiu iš bado“, – rašė kažkoks Kostas artimiesiems į Trakų apskritį. „Valgyti nėra ką ir pinigų nėra. Mes badaujam. Mieloji ponija, jei nepadėsite, mes žūsime. Gal kas nors važiuos į Vilnių – atsiųskite mums produktų“, – maldavo kažkokia Giedraitienė artimųjų, gyvenančių Ukmergės aps. „Jei jūs pažiūrėtumėte kaip žmonės mieste gyvena – badu ir be butų. Jauskitės laimingi, kad jūsų čia nėra“, – rašė nežinomas siuntėjas artimiesiems į Panevėžio aps.¹¹³⁵ Cituotą dokumentą suprantama reikėtų priskirti prie neigiamai sovietinės valdžios atžvilgiu nusiteikusiųjų kategorijai: nusiskundimus tebevyraujančiais kaimo-miesto santykiais (kai miestų gyventojai buvo priklausomi nuo iš provincijos atsiunčiamų maisto produktų)

¹¹³⁵ LSSR Valstybės Saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus 1944 m. gruodžio 2 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 10, l. 62-66.

ir kortelių sistemos trūkumais tegalima suvokti vienareikšmiškai kaip kritiką režimui. Tiesa, iš čekistų atrinktų laiškų nuotrupų nelengva suprasti ir rašančiųjų nuomonę apie nelegaliosios ekonomikos veikėjus – apie juos arba nepasisakoma išvis, arba tos laiškų vietos necituojamos. Nepaisant to, susidaro įspūdis, jog sunkiu gyvenimu Vilniuje besiskundžiantieji nekaltina nelegaliosios ekonomikos veikėjų dėl sunkumų, t. y. sunkumai suprantami kaip objektyvi tebevykstančio karo pasekmė.

1945 m. balandį Sniečkui išsiųstoje ataskaitoje fiksuotos Vilniuje gyvenančių geležinkelio darbuotojų (daugiausia – atvykėlių iš Rytų) nuotaikos: nusiskundimai kortelių sistemos trūkumais („Net to, kas priklauso, t. y. 700 g. duonos negaunamame po penkias dienas“), menkais atlyginimais ir badu („Visi produktai labai brangūs, atlyginimo užtenka pusei mėnesio, o po to gyvenk kaip nori“), prasta duonos kokybe („Duona labai prasta, su visokiomis priemaišomis, o ir jos nebūna po 2-3 dienas“). „Gyvenam labai blogai“, „Badaujam“, – tokie situacijos vertinimai fiksuoti daugybę kartų¹¹³⁶. Nors vėlgi laiškuose necituojamas rašančiųjų požiūris į ekonominius nelegalus, bet iš esamų nuotrupų galima suprasti, jog šiems nėra verčiama kaltė dėl esamos situacijos. Neformalioji ekonomika tuose atsiliepimuose kol kas figūravo tik kaip „rinka“, kurioje tenka pirkti pusę reikalingų produktų (pvz, „Su maistu labai blogai. Pusę visko tenka pirkti turguje. Aš nusipirkau batelius ir du mėnesius teko gyventi vien duona“).

1945 m. rugpjūtį čekistai Sniečkui atsiuntė sulaikyto pavienio laiško vertimą. Rašė Juozas Ūsevičius, Kėdainių gyventojas, kepyklos darbuotojas, rašė savo pažįstamam Juozui Bernotui į Kauną. Ilgo laiško pradžioje Ūsevičius išsakė nepasitenkinimą susiklosčiusia padėtimi: „Aš žinau, kad mums, miestiečiams, tiek tau, tiek man, sunku gyventi iš atlyginimo. Iš vienos dienos uždarbio aš tik rinkoje galiu nusipirkti degtukų dėžutę, o už kilogramą riebalų turiu dirbti du mėnesius. Kodėl taip yra? Ogi todėl, kad valstiečiai-buožės ir įvairūs fašistiniai spekuliantai išnaudoja darbo žmones. Spekuliantai ir kaimo buožės plėšia [nuo jų] paskutinius marškinius“, – rašė Ūsevičius. Gan ilgame laiške po to pasisakyta ir apie įvairiose įstaigose dirbančius „smetoninius-fašistinius elementus“, o taipgi ir biurokratus viršininkus („Toks viršininkas mažai tesiskiria nuo miško bandito, jis tik užsimaskavęs“). Galiausiai, laiško pabaigoje tampa aiškus tikrasis rašančiojo tikslas – paaiškėja, kad Juozas Bernotas iš Kauno tėra formalus adresatas. Tikrasis adresatas – sovietų valdžia: „Aš rašau tau laišką, žinodamas, kad jis eis per cenzūrą. Aš Sovietinės valdžios darbininkas, aš prašau visų darbininkų vardu,

¹¹³⁶ LSSR Valstybės Saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus 1945 m. balandžio 2 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, l. 169-171.

rimtai atkreipti dėmesį į darbininkus, pagerinti jų padėtį, juk karas jau baigėsi. Daugiau dėmesio dirbančiajam, o dirbantysis atlygins sąžiningu sovietiniu darbu. Sunku dirbti pusbadžiu. Geriau ir maloniau būtų dirbti, jei būtum sotus, tačiau matai, jog tas, kuris nedirba gyvena geriau nei tas, kuris dirba“. Po tokio sovietiniam naratyvui gan neblogai tinkančio pasisakymo, Ūsevičius staiga sugadino laiško pabaigą fatalistišku pesimizmu: „Bet, mielas drauge, tiesos nebuvo ir nebus. Imsi ieškoti teisybės, rasi tik grabą – ten rasi ir teisybę. Kodėl tie prakeikti viršininkai gali pirkti tai, ką nori, valgyti ką nori, o darbininkui lieka tik pažiūrėti ir apsilaižyti“¹¹³⁷.

Tai, kiek autentiškas buvo toks laiškas rodo išskirtinis jam suteiktas statusas – daugiau 1944-1947 m. laikotarpiu neteko matyti, kad vienas eilinio piliečio laiškas taptų atskiro spec. pranešimo aukščiausiai respublikos valdžiai objektu. Sprendžiant iš laiško turinio, jį rašė su materialiniais sunkumais susiduriantis, socialinio neteisingumo jausmą išgyvenęs ir kartu dalinai prosovietiskai indoktrinuotas asmuo, bandantis „kalbėti bolševiška“: apie byloja laiške gausūs sovietiniam kalbėjimui būdingi terminai, o taipgi pats laiško netiesioginis adresavimas sovietinei valdžiai. Laiško autentiškumu abejoti neverta, tačiau net ir toks „spekulantus ir buožes“ dergiantis tekstas savyje talpino ir gausybę kritikos režimui – ko verti vien konstatavimai, jog „tiesos nebuvo ir nebus“ ar samprotavimai apie padėtimi piktnaudžiaujančius viršininkus. Aišku, neįmanoma pasakyti kiek tokia „Ūsevičiaus tipo nuomonė“ buvo paplitusi (faktas, kad laiškas tapo atskiru raštu Sniečkui, leidžia spėti, kad atvejis itin retas, išskirtinis), tačiau tikėtina, jog bent tarp miesto darbininkų panašios nuotaikos buvo gajos: peikti tiek nelegaliosios ekonomikos veikėjus, tiek piktnaudžiaujančius sovietinius valdininkus.

1945 m. rudenį laiškų iliustraciją vykdę cenzūros organai pastebėjo padažnėjusius laiškus, kuriuose gyventojai skundėsi prastu oru ir to paseka būsiančiu prastu derliumi (ir iš to plaukiančiais materialiniais sunkumais, badu). Vien Vilniaus karinės cenzūros punktas rugsėjo mėn. užregistravo 38, o spalį 27 laiškus su tokio pobūdžio pasisakymais. Nors pranešime cituotuose laiškų ištraukos tesama rašančiųjų konstatavimo, kad dėl užsitęsusių liūčių supuvo bulvių derlius bei kitos kultūros, taigi, derlius būsiąs prastas ir žmonėms galimai teksią badauti¹¹³⁸, bet akivaizdi permaina – sovietai bandė

¹¹³⁷ LSSR Valstybės Saugumo liaudies komisaro pavaduotojo Jefimovo 1945 m. rugpjūčio (diena neaiški) specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, 228-229.

¹¹³⁸ LSSR Valstybės Saugumo liaudies komisaro pavaduotojo kadru klausimais Kolotuškino 1945 m. lapkričio 10 d. specialus pranešimas LKPC CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, b. 23, l. 107-111.

užčiuopti kaimo gyventojų nuomonės pulsą: tarytum suprantant, kad miesto gyventojų, tiesiogiai priklausomų nuo kaimo, nuomonė šioje situacijoje tėra pasyvus objektas – jei kaimas badaus, automatiškai badaus ir miestas. Šie spėjimai iš esmės pasitvirtino – 1946 m. vasarą LSSR MGB fiksavo eilę valstiečių (daugiausiai – pietryčių Lietuvos) laiškų, kuriuose pranešama apie maisto trūkumą, badą, o taipgi ir apie labai didelius mokesčius, prievoles valstybei. Nors dauguma cituotų laiškų ištraukų buvo gan neutralios, vienoje prasiveržė sarkazmas – kažkoks Juozas Šimaitis iš Batakių (Tauragės aps.) rašė: „Mes dabar gyvename labai gerai, centnerius atiduodame valstybei už penkis rublius, o patys turguje perkam už 700 Rb. Taip išeina, kad ūkiuose neišsilaikysim, dideliais žingsniais žengiame į kolchozus. Aš dirbu pašte, uždirbu neblogai – 100 Rb. per mėnesį. Dar truputį pridėjus, galėčiau nusipirkti kilogramą riebalų...“¹¹³⁹. Neigiamų pasisakymų nelegaliosios ekonomikos veikėjų adresu, minėtuose čekistų pranešimuose nebuvo fiksuota. Tai nestebina – iš esmės valstiečiai ir buvo tie „buožės ir spekuliantai“ sunkumus patiriančių miesto gyventojų supratimu, taigi, nekeista, kad valstiečių laiškuose dažniau galima buvo įžvelgti kritišką požiūrį režimo atžvilgiu. 1946 m. birželį sutrikus duonos tiekimui Ukmergėje, keli MGB cituoti gyventojų pasisakymai buvo ryškiai nukreipti prieš sovietų režimą¹¹⁴⁰ – panašu, kad net miestuose suprasta, jog už esamus materialinius sunkumus atsakingas okupacinis režimas, o ne „buožės ir spekuliantai“.

Vėlesniuose čekistų dokumentuose, apžvelgiančiuose laiškų iliustracijos rezultatus, fiksuojamas materialinių sunkumų konstatavimas¹¹⁴¹ bei skundai nepakeliamais mokesčiais ir prievolėmis¹¹⁴². Tiesa, ne visi pokario Lietuvoje gyvenę žiūrėjo taip pesimistiškai: atvykėliai iš rytinių SSRS respublikų savo laiškuose artimiesiems rašė apie pasiturinčius Lietuvos valstiečius. Pastaroji laiškų iliustracija atrodo atskleidžianti laikmečio esmę: sovietų valdžią daug ilgiau regėjusių asmenų (atvykėlių iš Rytų) vertinimu, Lietuvos valstiečiai „gyvena kaip žmonės“, „kol kas gyvena gerai“, „gyvena

¹¹³⁹ LSSR Valstybės Saugumo ministro Jefimovo 1946 m. liepos 30 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, b. 25, l. 274-278.

¹¹⁴⁰ LSSR Valstybės Saugumo ministro Jefimovo 1946 m. birželio 22 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 71, l. 62-63.

¹¹⁴¹ LSSR Valstybės Saugumo ministro pavaduotojo Martavičiaus 1946 m. rugsėjo (diena neaiški) specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 72, l. 6-7; tas pats, l. 23-24; tas pats l. 74-78.

¹¹⁴² LSSR Valstybės Saugumo ministro pavaduotojo Martavičiaus 1946 m. rugsėjo 17 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, l. 61-63; tas pats b. 73, l. 38-42.

taip, kaip mes gyvenome iki kolchozų“, „gyvenimo sąlygos čia nepalyginamai geresnės nei pas mus. Gyvena visi gerai, valstiečiai turi po 20-30 Ha žemės ir po 10-15 karvių. Trumpai kalbant, čia viskas senoviškai, kaip pas mus buvo iki 1917 m...“¹¹⁴³ – paskutinis pasisakymas labai iliustratyvus: nors įvardijami „gero gyvenimo pavyzdžiai“ (žemės ir gyvulių kiekis) byloja kalbėjimą apie „buožes“ sovietinės ideologijos supratimu, bet atvykėlio iš Rytų vertinimu, tame nėra nieko smerktino, o netgi atvirkščiai – Lietuvos valstiečių padėtis kol kas pavydėtina. Netgi 1947 m. pavasarį per visą Lietuvą paplitusiuose ganduose apie kanibalizmą ir tariamai turguose pardavinėjama žmogieną¹¹⁴⁴, nestebimas rašančiųjų kritiškumas ekonominių nelegalų atžvilgiu – visa ši masė autentiškų dokumentų leidžia spręsti, kad 1944-1947 m. laikotarpiu sovietiniam režimui nepavyko suformuoti kraštutinai neigiamos visuomenės nuomonės ekonominių nelegalų atžvilgiu: gyventojai savo bėdų kaltininku suvokė sovietinį režimą, o ne „gerai gyventi“ norinčiuosius.

Tokias išvadas pagrindžia ir egodokumentai. Rašytojas Vincas Mykolaitis-Putinas savo dienoraštyje ne tik neslėpė savo prieš sovietus nukreiptos nuomonės, bet ir aprašė vieno Biržų apylinkėse gyvenančio 7 Ha žemės turėjusio darbininko, anksčiau aplinkinių vertinto kaip simpatizuojančio bolševikams, šeimos nuotaikas: „Dabar jiedu nieko daugiau nenori, kaip tik kad vėl galėtų kada gyventi taip, kaip Smetonos laikais. <...> Apskritai, pasiilgimas „kruvinojo“ Smetonos laikų darosi kaskart visuotinesnis“¹¹⁴⁵. Tiesa, Mykolaitis-Putinas neigiamai pasisakė apie lenkų tautybės spekuliantus: „Sunkvežimis buvo sausakimšai prigrūstas daiktų ir žmonių, kurių pusė buvo lenkai ir lenkės spekuliantės iš Vilniaus, atsibaladojusios į žemių Lietuvą už menkavertes prekes prisikeisti maisto dalykų. Tų žmonių akiplėšiškumas ir landumas nepaprastas. Dar tik prieš porą mėnesių lenkai Vilniuje žudė lietuvius ir grobė jų turtą ir lig šiol tebedaro visokias šunybes – ir tuo pačiu metu išdrįsta landžioti po Lietuvos kaimus rankiodami taip brangų dabar maistą“¹¹⁴⁶ – tiesa, šiame dienoraščio įrašė galima įžvelgti ne antispekuliacines, o tik antilenkiškas nuotaikas: rašytoją sukrėtė lenkų spekuliantų veidmainiškumas ne dėl pačios spekuliacijos

¹¹⁴³ LSSR Valstybės Saugumo ministro pavaduotojo Martavičiaus 1946 m. spalio 31 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, b. 73, l. 28-31.

¹¹⁴⁴ LSSR Valstybės Saugumo ministro pavaduotojo Martavičiaus 1947 m. kovo 4 d. specialus pranešimas SSRS MGB „A“ skyriaus viršininkui Grišovui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 42, l. 74-78.

¹¹⁴⁵ V. Mykolaitis-Putinas, *Dienoraštis*, op. cit., 1944 m. rugsėjo 23 d. įrašas, p. 383-384.

¹¹⁴⁶ 1944 m. spalio 6 d. įrašas, *ibid.*, p. 388.

(„miesto-kaimo santykių“), o dėl ankstesnių lenkų-lietuvių tautinių įtampų.

Vilniuje gyvenusio kunigo Prano Bieliausko dienoraščio 1946-1947 m. įrašuose atsispindi dažni autoriaus apsilankymai Halės turguje, o taipgi nuolatinis Vilniun atvykstančių prekeivių stebėjimas, tiesa, jų atžvilgiu Bieliauskas visiškai neutralus: įspūdžiai iš turgaus apsiriboja prekių asortimento aprašymu¹¹⁴⁷ augančių (kartais ir kiek krentančių) kainų paminėjimu, o vaizdeliai iš pirkikų šluojamų parduotuvių („Prie krautuvių po 200 žmonių. <...> Supirkinėja miltus ir tolyn. Su tuščiais krepšiais atvažiuoja, vežasi pilnus“¹¹⁴⁸) taipgi nepateikia jokios autoriaus nuomonės, regimo reiškinių vertinimo. Vienintelis P. Bieliausko užsiminimas apie spekuliaciją, susijęs su jam nesuprantamu rinkos kainų pakilimu: „Kažkoki gaivalai neramina. Prekyvietėje užkulas [taukai] pabrango. Ar nebus čia spekuliantų gudrybės“¹¹⁴⁹. Iš tokios dienoraščio frazės galima spręsti, kad pirkėjui (šiuo atveju, dienoraščio autoriui) nepriimtini tokie nepagrįsti kainų svyravimai ir juos jis sieja su „gaivalų“ veikla bei „spekuliantų gudrybėmis“. Visi kiti rinkos reiškiniai – nuspėjami kainų svyravimai, prekių slėpimas, įvairių inspekcijų vengimas – Bieliauskui neatrodė kaip kažkas savaime smerktino.

Daujėnų (Biržų aps.) klebono Felikso Eremino 1945-1946 m. dienoraštyje periodiškai aprašomi autoriaus lankyto Pasvalio turgaus vaizdai: ūkininkai bandymai verstis javų prekyba, milicijos represijos¹¹⁵⁰, vietinių gyventojų kursavimas į Rygą, siekiant įsigyti ir perparduoti pramonines prekes („Parvažiavo Daujėnų spekuliantė iš Rygos. Rygoje pilna žulikų ir plėšikų. Ji pirkė turguje 3 m. gelumbės už 100 červ. iš rusių. Parėjusi namo, išvyniojusi, rado 25 cm medžiagos ir pakulų. Jos draugė pirkė krautuvių 15 m medžiagos už 400 červ. ir namuose atrado zuperinius maišus...“)¹¹⁵¹ – iš pastarojo vaizdelio negalima spręsti esant dienoraščio autoriaus neigiamo nusistatymo „Daujėnų spekuliančių“ atžvilgiu: piktadariais suvokiami jas apgavę asmenys („žulikai“), o „spekuliančių“ veiklai kritikos nesama. Į atvykstančius pirkikus taipgi žvelgiama neutraliai („Pasvalio turguje daug latvių iš Rygos (moterų). Latvaitės pusiau vyriškai apsirengusios (vaikščioja ir rūko papirosus). Jie atveža parduoti, ką tik rygiečių namuose randa, o Pasvalyje prisiperka sviesto, paukščių ir javų“¹¹⁵²). Režimo kova su spekuliacija vertinama labiau neigiamai nei teigiamai („Pasvaly neleidžiama

¹¹⁴⁷ P. Bieliauskas, Dienoraštis, op. cit., 1946 m. sausio 17 d. įrašas, p. 435.

¹¹⁴⁸ 1947 m. liepos 18 d. įrašas, *ibid.*, p. 585.

¹¹⁴⁹ 1946 m. vasario 25 d. įrašas, *ibid.*, p. 441.

¹¹⁵⁰ F. Ereminas, Sovietinio teroro sutemose, 1945 m. rugsėjo 6 d. įrašas, p. 27.

¹¹⁵¹ 1945 m. spalio 23 d. įrašas, *ibid.*, p. 38-39.

¹¹⁵² 1945 m. lapkričio 2 d. įrašas, *ibid.*, p. 41.

turguje javų pardavinėti. Žmonės javus parduoda kiemuose. Latviams iš Rygos neleidžiama atvažiuoti į Pasvalį prekiauti, nes tuoj areštuojami, todėl prekyba beveik apmirė¹¹⁵³): tai, ką režimas neabejotinai įvardintų „spekuliacija“, F. Ereminas įvardijo „prekyba“ – tai irgi byloja neutralų (ir net dalinai palankų) dienoraščio autoriaus požiūrį į režimo neigiamai vertintinus rinkos procesus. Net 1946 m. vasarį klebono namuose pasibaigus druskai ir sužinojus, kad druskos nėra, kadangi „kooperatyvas tos druskos mažai tegavo, nes ji buvo slapta išdalyta spekuliantams“ (t. y. įvyko grobstymas iš kooperatyvų ir grobio išpardavimas juodojoje rinkoje), klebono pasipiktinimo tesulaukė represijas galimai iššauksiantis antisovietinis įvykis („Šiandien Pasvaly berazumiai išmėtė proklamacijas, kad piliečiai neitų balsuoti. Suinta daug gimnazistų“¹¹⁵⁴). Iš tokių pavyzdžių galima susidaryti įspūdį, jog F. Ereminas neutraliai ir net užjaučiamai žiūrėjo į sovietų režimo persekiojamus spekuliantus – neigiamo požiūrio ekonominių nelegalų atžvilgiu, klebono dienoraštyje aptikti nepavyko: netgi kleboną neigiamai palietęs galimas druskos grobstymas neiššaukė kažkokių neigiamų pasisakymų.

Panevėžyje gyvenusio mokytojo Motiejaus Lukšio dienoraščio 1947 m. įrašuose galima stebėti panašų – iš esmės neutralų – požiūrį į ekonominius nelegalus. Pavyzdžiui, paminėjęs labai pakilusias turgaus kainas, M. Lukšys paaiškina: „Kainas kelia atvažiuojantieji“¹¹⁵⁵ – taip duodamas suprasti, kad tikėtina iš Latvijos atvykę pirkikai sukėlė Panevėžio turgaus kainas, tačiau tuo pat metu nepridedamas ir jokie neigiamas vertinimo tokiai „atvažiuojančiųjų“ veiklai. Gegužės 23 d. įrašė galima įžvelgti šio tokias pavydo gaidesles: „Panevėžy atidarė manufaktūros ir galanterijos komercinę krautuvę. Prekių gauna daug ir gražių. Žmonių eilės. Reikia tik pinigų: batai – 1058 rub., kaliošai – bene 230 rub., kaklaraištis – 80 rub., švarkas – 150-160 rub. Spekuliantai neatsikvėpdami perka“¹¹⁵⁶. Nors iš įrašo nuotaikos galima suprasti, kad autorius save priskiria tai kitai visuomenės daliai – kuriai „reikia tik pinigų“ – o ne „spekuliantams“, kurie „neatsikvėpdami perka“, bet taip pat nesama ir kažkokių neigiamų šio reiškinio įvertinimo – kaip normalus priimamas faktas, kad egzistuoja verslūs žmonės („spekuliantai“), galintys „neatsikvėpdami pirkti“, kai likusi visuomenės dalis, kaip suprantama, tokių galimybių neturi. Net galimai spekuliantų paleisti gandai ir dėl jų kilęs lokalus pirkimo vėjus nepriverčia autoriaus kažkaip griežčiau įvertinti ekonominių nelegalų veiklos: „Sako, spekuliantai paleido kalbas, kad nuo XI.1 [lapkričio

¹¹⁵³ 1946 m. sausio 4 d. įrašas, *ibid.*, p. 49.

¹¹⁵⁴ 1946 m. vasario 8 d. įrašas, *ibid.*, p. 61.

¹¹⁵⁵ M. Lukšio dienoraštis, 1947 m. vasario 19 d. įrašas (lapai nesunumeruoti).

¹¹⁵⁶ 1947 m. gegužės 23 d. įrašas (lapai nesunumeruoti).

1 d. – D. I.] keis pinigus: už rublį – 10 kap; kad visai (išskyrus darbininkus) nekeis; kad keis dalį ir t. t. Kas tik turi pinigų, skuba pirkti¹¹⁵⁷. Apibendrinant M. Lukšio dienoraščio įrašus – kaip ir jau minėtų amžininkų dienoraščiuose, nestebimos neigiamos nuostatos ekonominių nelegalių atžvilgiu: esama šiek tiek liūdesio ir rūpesčio pirkimo vajais, augančiomis kainomis, tačiau spekuliantai ar grobstytojai neminimi kaip to kaltininkai.

Tuometinės studentės Marijos Kinertaitės-Laugalienės dienoraštyje matomi prieš režimą nukreipti vertinimai: „Kaune nieko gero: žmonės dejuoja, nes duonos reikia eilėse ilgai stovėti. Daug žmogžudysčių ir apiplėšimų, net dienos metu. Štai kokią „kultūrą“ atvežė Rytų okupantai – skurdą, badą, mirtį“¹¹⁵⁸. Pardavinėjimas spekuliantams suprastas kaip liūdna būtinybė („Pavažiavę iš Rusijos spekuliantai supirkinėja grūdus, mėsą ir kitokius maisto produktus. Žmonės parduoda, nes reikalingi pinigai nesibaigiantiems mokesčiams mokėti“¹¹⁵⁹), o ir atvykėliams spekuliantams kažkokių neigiamų epitetų nesama: tarytum nebyliai suprantama, kad juos į Lietuvą atginė panašios liūdnos būtinybės.

Tuometinio studento Vytauto Kubiliaus dienoraštyje užfiksuota specifinė autoriaus brolio nuostata į grobstymą: jis pyksta ant pažįstamo, kad šis nesutiko pavogti iš malūno grūdų (įvardina šį asmenį mulkiu), o po kelių dienų broliui Vytautui išsako savąjį požiūrį į supančią socioekonominę realybę: „Bloga biednam, nei iš kur prasimanyti, iš naujo pradėti nėra iš ko. Kas prie valdžios, kooperatyvo prisiknisa, tas gyvena. Kad tu, Vytai, būtum baigęs ekonominę mokyklą, dabar kur kooperatyve ponautum – nereiktų nei tau, nei mums apiplyšusiems valkiotis“¹¹⁶⁰. Toks požiūris, atrodo, buvo paveikus – po kelių savaitių pats Kubilius dienoraštyje fiksavo tokią emociją: „Dirbsiu kur nors. Vogsiu iš pradžių pamažu, paskui po daug. Tėvai, giminės, pats gyvenimas vers vogti. Kur ta skambioji Swed Mardeno tiesa, sąžiningumas? Visur aš mačiau tik norėjimą pinigų, gėrybių. Žmonės gyvena, mokosi, vargsta tik dėl to, kad vėliau sočiau, šilčiau gyventų. Kaip sugriebti tuos atbrizgusius gyvenimo galus? Kaip rasti savyje džiaugsmą, jei jo nėra gyvenime“¹¹⁶¹. Iš tokių refleksijų galima susidaryti įspūdį, jog jauniems žmonėms, regėjusiems tuometę socialinę-ekonominę realybę, galėjo formotis gan amoralus požiūris į darbą, nuosavybę, gyvenimo siekius ir

¹¹⁵⁷ 1947 m. spalio 23 d. įrašas (lapai nesunumeruoti).

¹¹⁵⁸ M. Kinertaitė-Laugalienė, Jaunystė ir rezistencija, 1946 m. lapkričio 27 d. įrašas, p. 129.

¹¹⁵⁹ 1947 m. vasario 17 d. įrašas, *ibid.*, p. 138.

¹¹⁶⁰ V. Kubilius, Dienoraščiai, 1946 m. liepos 1 d. ir 8 d. įrašai, p. 155-156.

¹¹⁶¹ 1946 m. liepos 25 d. įrašas, *ibid.*, p. 167-168.

vertybes: ir šioje vietoje grobstymas, piktnaudžiavimas tarnybinėmis pareigomis atsiskleidžia kaip karjeros siekiamybė, o ne smerktinas dalykas.

Apibendrinant čekistų peržiūrėtuose laiškuose ir dienoraščiuose atsispindinčias nuomones nelegalios ekonomikos veikėjų atžvilgiu, susidaro įspūdis, jog pokario visuomenėje dominavo pakankamai neutralus požiūris į tai. Žinoma, dera suprasti, kad absoliuti dauguma amžininkų susidūrė tik su labiausiai matomomis ekonominio nelegalumo formomis: spekuliacija, prievolių vengimu. Retesniais atvejais – grobstymu, piktnaudžiavimu. Paskiras amžininkas, nedisponuojantis prieiga prie slaptos informacijos, negalėjo žinoti šių reiškinų masto – tegalėjo nuspėti, nujausti. Žinoma, šiame kontekste naudoti kategoriją „visuomenė“ yra labai problemiška: įvairiuose besiformuojančios sovietinės Lietuvos sluoksniuose formavosi skirtingos patirtys ir skirtingos nuomonės nelegalių ekonominių praktikų atžvilgiu. Vienaip į tai žiūrėjo stambus ūkininkas („buožė“), kitaip – eilinis apskrities miesto darbininkas, trečiaip – studentas, partinis ar sovietinis veikėjas – vėl kitaip.

Suprantama, kad didžiąja dalimi kiekvieno paskiro individo požiūrį į juodąją rinką lėmė finansinė padėtis ir 1944-1947 m. laikotarpiu itin aktuali galimybė apsirūpinti būtiniausiais produktais ir prekėmis. Menką atlyginimą gaunantis ir vos duonos korteles išsiperkantis miesto darbininkas į turguje veikiančius spekuliantus žiūrės su pavydu (ir šio iššauktu pykčiu, neapykanta). Su pykčiu ir neapykanta į spekuliantus žiūrės ir didelį atlyginimą bei spec. aprūpinimą gaunantis partinis veikėjas ar aukštas valdininkas: tik šios emocijos bus įtakotos kitų pagrindų – noro atitikti ideologinį diskursą, išvengti karjeros nemalonumų dėl nepakankamos kovos su neigiamais reiškiniais ir pan. Tiesa, panašu, kad abi aukščiau paminėtos visuomenės grupės – kurios objektyviai galėjo nekęsti ekonominių nelegalų, tik dėl skirtingų priežasčių – nagrinėtoju laikotarpiu nebuvo gausios: tiek cituotos laišku ištraukos, tiek dienoraščiai rodo, kad didžiausia visuomenės dalis pati turėjo vienokį ar kitokį santykį su ekonominiu nelegalumu. O netgi tie, kurie tokio santykio neturėjo (negalėjo turėti?) – panašu, viduje brandino pavydą ir viltis patiems kada nors užimti patogią poziciją ir apsirūpinti materialiai: galbūt ne visai legaliais būdais.

Vaizdi iliustracija pabaigai – istoriko Vytauto Tininio monografijoje užfiksuotas faktas iš tuomečio LSSR Valstybės Saugumo ministro Jefimovo perpasakotų atsiminimų: Kaune čekistai buvo trumpam sulaukę VKP(b) biuro Lietuvai vadovo Suslovo žmoną ir svainę. Šios damos „juodojoje rinkoje“

pagautos keičiančios cukrų į antikvarines vertybes¹¹⁶². Šis epizodas leidžia spręsti, kad nelegalios ekonominės praktikos buvo visuotinai paplitę ir sovietinio diskurso tiražuoti antispekuliaciniai lozungai didele dalimi tebuvo fikcija, neatspindinti netgi pačių aukščiausių režimo atstovų požiūrio į jas.

4.5. 1948-1953 m.: sovietinės prekybos ir kolūkinės statybos (ne)sėkmės bei ekonominiai nelegalai

Nagrinėjamojo laikotarpio viešąjį diskursą, susijusį su nelegalių ekonominių praktikų tema, galima skirti į du dominuojančius pasakojimus, kurių vienas – sovietinė prekyba – skirtas miesto erdvei, o kitas – kolūkinė statyba – kaimo. Abiejuose pasakojimuose vienokie ar kitokie ekonominiai nelegalai atliko greit sunaikinsimų blogiečių vaidmenį. Abiejų pasakojimų pradžios momentu galima laikyti 1948 m. pradžią: kai po 1947 m. gruodį įvykdyto kortelių sistemos panaikinimo prasidėjo „laisvos sovietinės prekybos“ epopėja, o taip pat ir 1948 m. pavasarį, paskelbus apie masinės kolektyvizacijos pradžią LSSR, prasidėjo „kolūkinė statyba“. Abu viešieji pasakojimai, žvelgiant iš kritiško skaitytojo pozicijos, problemiški dėl perdėto pradinio optimizmo (iš esmės bylojusio, kad tuojau galutinai išnyks bet koks ekonominis nelegalumas) ir šiems lūkesčiams prieštaraujančio pranešimų apie vienur ar kitur užčiumpamus ekonominius nelegalus, tebeklestinčias nelegalias praktikas. Ilgainiui ši kritinė masė – net per sovietinės cenzūros filtrus prasprūstanti informacija apie neigiamus ūkinius reiškinius – nusvėrė svarstyklės: optimizmas išnyko ir sovietinėje viešojoje erdvėje tarytum įvyko susitaikymas su tuo, kad vienokios ar kitokios nelegalios ekonominės praktikos yra chroniška socialistinės santvarkos liga.

Pergalingoji sovietinė prekyba. 1947 m. gruodžio viduryje įvykdytą perėjimą prie „laisvos sovietinės prekybos“ lydėjo optimistiški pristatomieji tekstai, kuriuose be kita ko buvo užsimenama apie prekybos sistemos darbuotojams tenkantį atsakingą uždavinį¹¹⁶³. Jau gruodžio 30 d. „Tiesa“ konstatavo apie sisteminius „laisvos prekybos“ pažeidimus: bandymus riboti pirkėjų kontingentą, atkurti nedideles „vietines“ kortelių sistemas. „Kai kuriems biurokratams, matyti, nepatinka atvira prekyba be kortelių ir jie mėgina šiaip ar kitaip apeiti aiškius partijos ir vyriausybės nutarimo nurodymus“, – apibendrina oficiozas¹¹⁶⁴. „Tarybų Lietuvoje“ 1948 m. sausio 6

¹¹⁶² V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, p. 69.

¹¹⁶³ Partija ir vyriausybė nenuilstamai rūpinasi darbo žmonių gerove, in: *Tiesa*, 1947-12-17, nr. 295, p. 1.

¹¹⁶⁴ Išvystyti kultūringą tarybinę prekybą, *ibid.*, 1947-12-30, nr. 305, p. 1.

d. pirmiausia pasidžiaugta („Piniginė reforma ir kortelių sistemos panaikinimas sudavė smarkų smūgį spekuliacijai“), tačiau netrukus pripažinta, kad spekuliantai visgi sugebėjo reforma pasinaudoti („<...> spekuliatyviniai elementai, naudodamiesi laisvos prekybos sąlygomis, supirkinėja įvairias prekes stambiais kiekiais tikslu vėliau jas perpardavinėti aukštesnėmis kainomis“), o tolesnis tekstas atskleidė visišką disonansą: vienoje vietoje deklaruotas būtinumas vykdyti laisvą prekybą („Būtina užtikrinti, kad dirbantieji turėtų galimybių įsigyti parduotuvėse viską, ko jiems reikia“), kitur – netiesioginis reikalavimas prekybą visgi riboti (paminėti pora atvejų, kai prekybininkai pardavė paskiriems asmenims iškart didelius kiekius prekių ir konstatuota, kad „<...> neturi pasikartoti tokie atsitikimai“)¹¹⁶⁵. Nereikėjo nė mėnesio, kad sovietinių laikraščių vedamuosiuose straipsniuose tektų pripažinti, jog iš „laisvos prekybos“ išėjo šnipštas. „Pradedant nuo šių metų vasario 27 d., duonos prekyba mūsų mieste vyksta su rimtais sutrikimais. Dėl to susidaro eilės prie parduotuvių ir kyla teisėtas gyventojų nepasitenkinimas“,– kovo 4 d. „Tarybų Lietuvoje“ bylojo kažkoks S. Šilenkovas¹¹⁶⁶. Nepraėjus trims mėnesiams nuo „laisvos prekybos“ pradžios, teko oficialiai pripažinti, jog Kauno gyventojai negali laisvai net duonos įsigyti. Gegužę vedamuoju „Tarybų Lietuvos“ straipsniu kviečiant to paties Kauno gyventojus į kovą su spekuliantais, „laisva sovietinė prekyba“ jau nebebuvo minima: pareikšta, kad „<...> mes galime džiaugtis didžiais iškovojimais: <...> pas mus nebėra kortelinės sistemos, kad mes jau turime pilnavertį rublį, kad gyventi kasdien darosi vis gražiau, vis turtingiau“¹¹⁶⁷, t. y. kortelių sistemos panaikinimas suvokiamas kaip savaiminė vertybė, nebeakcentuojant galimybės „darbo žmonėms“ įgyti visko, ko jiems reikia (nes suprantama, tos galimybės senokai nebebuvo). Kita vertus, negalima kategoriškai teigti, kad prekyba nebuvo laisva – piliečiai turėjo teisę laisvai neįsigyti jiems reikiamų prekių, pasigrožėti tuščių lentynų dizainu ir pasidžiaugti socializmo laimėjimais Lietuvoje.

Ko gero, vaizdžiausiai „laisvosios prekybos“ temą apjuosia dvi karikatūros 1948 m. išspausdintos „Valstiečių laikraštyje“. Pirmoji – sausio 4 d. – pavadinta „Prie naujai supilto kapo“: joje vaizduojamas spekuliacijos kapas ir į jį pamažėle varvantis storapilvis spekuliantas. Priešas prie

¹¹⁶⁵ Kova prieš spekuliaciją – visų bendras reikalas, in: Tarybų Lietuva, 1948-01-06, nr. 4, p. 1.

¹¹⁶⁶ S. Šilenkovas, Netrukdyti duonos prekybos, *ibid.*, 1948-03-04, nr. 53, p. 3.

¹¹⁶⁷ Visu griežtumu kovoti su spekuliaciniais nusikaltimais, *ibid.*, 1948-05-13, nr. 112, p. 1.

karikatūros leidžia suprasti, kad tokio vyksmo prielaida – valiutos reforma¹¹⁶⁸, atėmusi iš spekuliantų jų finansinius resursus ir sulyginusi su „sąžiningais darbo žmonėmis“. Šalia karikatūros LSSR Prekybos ministro Ivaškevičiaus tekstas, kurio esminė citata („Pirmosios prekiavimo be kortelių savaitės parodo, kad laisvoji prekyba mūsų respublikoje vystosi sėkmingai“¹¹⁶⁹) savyje įkūnija visą optimizmo ir džiaugsmo „laisvąją sovietinę prekybą“ dvasią. Antroji – spalio 23 d. – pavadinta „Gyva prekyba... pro užpakalines duris“: nors sąmoningai išvengta tiesmuko (ir pavojingo) įvardijimo („laisvoji prekyba“ paversta „gyva prekyba“), bet nesunku suprasti, kad tai pasąmoninga pašaipa iš to, kuo virto išgirtoji „laisva prekyba“ – vaizduojama prieš pirkėją rankomis skėsčiojanti stambi prekybininkė ir už jos nugaros maišą su prekėmis tempiantis grobstytojas, suprask pardavėjos bendrininkas¹¹⁷⁰. Iš esmės per šias dvi karikatūras galima apibendrinti visą „pasakojimą apie laisvąją sovietinę prekybą“ – nuo vilties, kad spekuliacija mirė ir dabar klestės lygus ir teisingas „darbo žmonių“ aprūpinimas būtinosiomis prekėmis, iki realybės, kuri rodė, kad prekyba laisvoji tiems, kurie stovi kitoje prekystalio pusėje nei pirkėjai, t. y. „laisvoji prekyba“ degradavo į grobstytojų ir spekuliantų sąveiką, kuri nebebuvo ribojama kortelių sistemos.

Jei pirmaisiais mėnesiais po reformos spaudoje neretai pasirodydavo pranešimai apie „laisvosios prekybos pažeidimus“, tai 1948 m. pabaigoje tokie tekstai kone išnyko. Kartu su „laisvąja prekyba“ žengti turėjo kasmetiniai „mažmeninių valstybinių kainų sumažinimai“ – pirmasis toks įvyko 1948 m. balandį¹¹⁷¹, po to – kas metus, pavasarį iki 1954 m.¹¹⁷². Tiesa, šios skambios propagandinės akcijos atrodė paradoksaliai: kasmetinis kainų mažinimas prekėms, kurių „laisvojoje prekyboje“ beveik nebuvo (pavyzdžiui,

¹¹⁶⁸ Prie naujai supulto kapo, in: Valstiečių laikraštis, 1948-01-04, nr. 1, p. 4.

¹¹⁶⁹ A. Ivaškevičius, Pirmosios savaitės prekiavimo be kortelių, *ibid.*

¹¹⁷⁰ Gyva prekyba... pro užpakalines duris, *ibid.*, 1948-10-23, nr. 87, p. 2.

¹¹⁷¹ Dėl naujo vienodų mažmeninių valstybinių kainų kai kurioms prekėms sumažinimo nuo 1948 m. balandžio 10 d., in: Tarybų Lietuva, 1948-04-10, nr. 85, p. 1.

¹¹⁷² TSRS Ministrų Tarybos ir VKP(b) CK nutarimas, *ibid.*, 1949-03-01, nr. 49, p. 1; Dėl naujo valstybinių mažmeninių kainų maisto ir pramoninėms prekėms sumažinimo, *ibid.*, 1950-03-01, nr. 51, p. 1; TSR Sąjungos Ministrų Taryboje ir VKP(b) Centro Komite, in: Raudonoji vėliava, 1951-03-01, nr. 26, p. 1; TSRS Ministrų Taryboje ir VKP(b) Centro Komite, *ibid.*, 1952-04-02, nr. 66, p. 1; TSR Sąjungos Ministrų Taryboje ir Tarybų Sąjungos Komunistų partijos Centro Komite, *ibid.*, 1953-04-01, nr. 64, p. 1; TSR Sąjungos Ministrų Taryboje ir Tarybų Sąjungos Komunistų Partijos Centro Komite, *ibid.*, 1954-04-02, nr. 65, p. 1.

mėsos produktai ir pan.), tebuvo formalus, teorinis ir nuo realybės tolimas režimo mostas: tikrovėje norint gauti tų pačių mėsos produktų, teko eiti į turgų (ir už labai brangiai pirkti iš seniai viešumoje mirusių ir karikatūrose palaidotų „spekuliatyvinių elementų“) arba viltis užmegzti naudingus ryšius („gyvą prekybą pro užpakalines duris“) su prekybos darbuotojais.

Šlovingoji kolūkinė statyba. Dar iki 1948 m. kovo pabaigoje paskelbto LSSR MT ir LKP CK nutarimo apie kolūkių organizavimą LSSR, „Valstiečių laikraštys“ pradėtas reikšti viešas susirūpinimas žemės ūkio darbams samdomų asmenų – samdinių – padėtimi. „Bolševikų partija nenuilstamai ir atkakliai organizuoja socializmo pergalę kaime, stiprindama darbininkų ir valstiečių sąjungą, padėdama kaimo darbo žmonėms kovoti prieš įvairaus plauko išnaudotojus. Ypatingą dėmesį mūsų partija skiria darbui samdinių – vargingiausiojo kaimo dirbančiųjų sluoksnio – tarpe“, – skambiai pareiškta. Toliau pateikta gausybė samdinių išnaudojimo pavyzdžių. Išnaudojo, suprantama, buožės: nemokėjo sutarto atlyginimo, nesudarė samdos sutarčių¹¹⁷³. Samdinių išnaudojimo tema buvo viešumon keliami ir vasarą¹¹⁷⁴, rudenį¹¹⁷⁵ ir 1949 m. pradžioje – pasitelkiant netgi siaubo kupinus vaizdelius (buožė Jurbarko aps. kirviu užmušė samdinį – kad nereikėtų mokėti atlyginimo už metus – ir gavo 10 m. lagerio¹¹⁷⁶). „Vietinės valdžios organai, partinės ir komjaunimo organizacijos turi atkreipti rimčiausią dėmesį darbui samdinių tarpe, išaiškinti jiems tikrąjį buožės veidą ir kėslus. Jie turi padėti samdiniui išsivaduoti iš buožinio jungo ir pradėti naują gyvenimą“¹¹⁷⁷, – maždaug taip atrodė paveikslas: ciniški išnaudotojai buožės, visur iešką galimybių apgauti ir išsunkti samdinius, o taip pat pavieniai neveiklūs vietos valdininkai, leidžią tam vykti. Sprendžiant iš to, kad samdinių išnaudojimo tema nuo 1949 m. pavasario nebeplėtota, tai tarytum turėjo sufleruoti, kad suaktyvėjusi „kolūkinė statyba“ turėtų būti harmoningiausias šios problemos sprendimas – suginti „vargingiausiąjį kaimo dirbančiųjų sluoksnį“ kartu su kitais sluoksniais į kolūkius ir taip išspręsti samdos (sovietine logika – išnaudojimo) problemą.

Kolektyvizacijai prasidedant viešojoje erdvėje jau kuris laikas buvo suformuotas aiškus vaizdas, kodėl buožės niekaip negali įsijungti į naujai

¹¹⁷³ Daugiau rūpintis samdiniais, in: Valstiečių laikraštis, 1948-03-06, nr. 19, p. 4.

¹¹⁷⁴ J. Remeikis, Neleisti buožėms skriausti samdinių, *ibid.*, 1948-06-26, nr. 52, p. 3.

¹¹⁷⁵ Ig. Budžiūnas, Kas apgins samdinį, *ibid.*, 1948-09-16, nr. 76, p. 2; Ar iš tikro „dingo“ samdiniai, *ibid.*, 1948-09-25, nr. 79, p. 2; Ką duoda samdiniui samdos sutartis, *ibid.*, 1948-10-21, nr. 86, p. 4.

¹¹⁷⁶ L. Veržbavičius, Darbo žmonių reikalų sargyboje, *ibid.*, 1949-01-08, nr. 3, p. 2.

¹¹⁷⁷ A. Butkus, Apie veiklius buožių užtarėjus ir neveiklius samdinių gynėjus, *ibid.*, 1949-01-27, nr. 8, p. 5.

steigiamus kolektyvinius ūkius – tam tarnavo periodiškai spausdinami pranešimai apie vienur ar kitur pasitaikančią „buožių sauvalę“: slepiamą žemę¹¹⁷⁸, nevykdomas paruošas¹¹⁷⁹ ir kitas piktadarybes. Tuo pat metu buvo konstatuojama, kad buožės-išnaudotojai bando įvairiausiai būdais prasiskverbti į įvairias socialistinio ūkio formas, pavyzdžiui, kooperatines žemės ūkio draugijas. Tokiems „prasiskverbimams“ apibūdinti buvo naudojama skaitytojui jau pažįstama „išibrovėlių“ temos retorika: „Buvę privatūs savininkai, vertelgos ir buožės dažnai prasiskverbia į kooperatines draugijas ir iš čia mėgina po kooperacijos iškaba toliau išnaudoti darbo valstiečius“¹¹⁸⁰.

Tiesa, kai prabilta apie pirmuosius akivaizdžius naujai susikūrusių kolūkių įstatų pažeidimus, pradėjo ryškėti disonansas. Tame pačiame tekste galėjo būti samprotaujama, kad tik buožėms ir buržuaziniams nacionalistams gali būti naudinga „žlugdyti visuomeninį žemės ūkio artelių ūkį“ („Buožės ir buržuaziniai nacionalistai – tai pikčiausi kolektyvinių ūkių priešai, nes jie mato, kad artelės išvaduoja darbo valstiečius iš buožių vergovės, o tai reiškia buožių viešpatavimo pabaigą“), paaiškinta kaip buožės tai daro („Siekdami šio tikslo, buožės ir buržuaziniai nacionalistai stengiasi prasiskverbti į kolektyvinius ūkius, kad griautų juos iš vidaus. Buožės trukdo gerai įdirbti žemę. Norėdami, kad kolektyviniai ūkiai nuvalytų mažą derlių, jie mėgina prikalbėti artelės narius mažiau dirbti kolektyviniame ūkyje, kreipti daugiau dėmesio į sodybinį sklypą“), tuo pačiu konstatuojama bent dalinė šių pastangų sėkmė („Atskiri kolektyvinių ūkių valstiečiai kartais pasiduoda buožių provokacijai“), pateikiant konkretų pavyzdį („Marijampolės apskrities Kalvarijos valsčiaus kolektyviniame ūkyje „Naujas gyvenimas“ neleistinai elgiamasi su artelės žeme. Čia artelės nariai turi asmeninius sklypus iki 1,5 hektaro“)¹¹⁸¹ tačiau tuo pat metu visai nepaaiškinama, kodėl „eiliniai valstiečiai“ tokiai provokacijai pasiduoda, jei iš viso teksto minties galima suprasti, kad tokia įvykių tėkmė tegali būti naudinga tik buožėms (kurių „išibrovimo į kolūki“ logika irgi kiek mazochistinė – juk tokiu atveju, jie būtų turėję savo nuosavą žemę suvisuomeninti). Už tokių diskurso prieštaravimų, akivaizdu, buvo nenoras viešai pripažinti to, kad „žemės ūkio kolektyvinių artelių įstatus“, žmoniškai siekdami didesnių pajamų savo šeimai, pažeidinėja eiliniai valstiečiai – visai ne „išnaudotojai-buožės“.

1949 m. pavasarį „Valstiečių laikraštje“ per du numerius buvo

¹¹⁷⁸ Ten, kur netramdomi storsprandžiai, *ibid.*, 1948-05-29, nr. 44, p. 3.

¹¹⁷⁹ Pieno paruošų sabotuotojus – teismo atsakomybėn, *ibid.*

¹¹⁸⁰ S. Petrelis, Vyti buožės iš kooperatinių draugijų, *ibid.*, 1948-08-05, nr. 64, p. 3.

¹¹⁸¹ P. Rimkus, Visuomeninė kolektyvinių ūkių nuosavybė – šventa ir neliečiama, *ibid.*, 1948-08-19, nr. 68, p. 2.

išspausdintas LSSR Prokuroro Bacharovo straipsnis apie kolūkių įstatų pažeidimus. Jame pirmuoju punktu įvardinta būtinybė neišleisti į kolektyvinius ūkius buožių, tačiau kitos problemos – visuomeninės žemės grobstymas, visuomeninio turto grobstymas, „kolūkio demokratijos pažeidimai“ – visa tai siejosi su eiliniais valstiečiais, buožių neigiama įtaka akcentuota nebuvo¹¹⁸². Tai – dar vienas buožių kaip pagrindinių kolūkių priešų naratyvo prieštaravimo įrodymas: net LSSR Prokuroras viešai – nors ir netiesiogiai – pripažino, kad esmines ir praktines kolūkių problemas (t. y. visuomeninio turto – tiek žemės, tiek kito – grobstymą) sukelia eiliniai kolūkių nariai. Buožių-įsibrovėlių problema vaizduota kaip labiau teorinio, ideologinio pobūdžio. Tų pačių metų birželį paskelbtame dar viename Bacharovo straipsnyje, skirtame tai pačiai temai, žodis „buožė“ neminimas nė karto¹¹⁸³ – tai labai iškalbinga mąstant apie tikruosius problemų kolūkiuose kaltininkus. Vėlesniais metais reiškėsi tos pačios tendencijos – buožėms išnykus, kolūkio įstatų pažeidimai liko, taigi, sieti šią problemą su „buožių siekių įsibrauti į kolūkius ir juos sugriauti“ atrodo absurdiška, o minties, kad pati kolektyvizacija ir žemdirbių turto suvisuomeninimas yra pasmerkta nuolatiniams individualiems nukrypimams, paskirų asmenų siekiui pasipelnyti – apie tai viešai kalbėti, žinoma, buvo netinkama.

Apibendrinant 1948-1953 m. sovietinį viešąjį diskursą ekonominio nelegalumo atžvilgiu, galima konstatuoti, jog jis reikšmingai nesiskyrė nuo ankstesnio (1944-1947 m.) laikotarpio viešojo pasakojimo: nors 1947 m. pabaigoje įvykusi reforma ir po jos prasidėjusi „laisvos sovietinės prekybos“ epopėja ir taip pat nuo 1948 m. suaktyvintas „kolūkinės statybos“ naratyvas skyrėsi nuo pirmųjų pokario metų kalbėjimo, tačiau iš esmės iki pat Stalino mirties viešumoje išliko tos pačios, „klasių kovos“ ideologijos tezės – apie „buvusiuosius“ (kapitalistus, buožes), kurie nori įsibrauti į kuriamas socialistinio ūkio formas ir jas iš vidaus sugriauti. Paskiri, šia schema nepaaiškinami spekuliacijos, grobstymo ar įvairių piktnaudžiavimų atvejai galėjo būti aiškinami arba kaip neigiama „buvusiųjų“ įtaka (suklaidino, išvedė iš teisingo kelio), arba kaip asmeninio nesąmoningumo, netikėjimo šviesiais socializmo idealais padarinys. Bet koku atveju, socializmui vystantis, žinios apie nelegalios ekonomikos reiškinius periodiškai vis praspūsdavo į sovietinę spaudą ir tai, savaime suprantama, diskreditavo sistemą: viena buvo rašyti apie lupikautojus spekuliantus 1944 m. rudenį, o visai kas kita – 6 deš. pradžioje. Čia galima sutikti su M. Kareniauskaitės nuomone, kad ekonominio

¹¹⁸² G. Bacharovas, Griežtai vykdyti įstatymus, saugojančius kolektyvinių ūkių santvarką, *ibid.*, 1949-03-31, nr. 27, p. 2 ir 1949-04-02, nr. 28, p. 2.

¹¹⁸³ G. Bacharovas, Griežtai vykdyti įstatymus, apsaugojančius kolūkių žemę, *ibid.*, 1949-06-09, nr. 48, p. 4.

nusikalstamumo diskursas sovietams buvo ypač svarbus iki 6 deš. vidurio – kol buvo baigtos pačios svarbiausios reformos (industrializacija ir kolektyvizacija)¹¹⁸⁴ – nors ekonominio nelegalumo diskursas išliko ir vėlesniuose sovietmečiu (o tam tikrų politinių vajų laikotarpiu sustiprėdavo, pavyzdžiui, 7 deš. pradžioje), bet esminės jo gairės susiformavo didžiųjų sovietizacijos reformų laikotarpiu – pokario metais.

4.6. Nuomonė: žvilgsnis į reformas bei pirkimo vajai

Kalbant apie aprašomojo laikotarpio visuomenės nuomonę nelegaliosios ekonomikos klausimu, pastebėtinos dvi esminės šaltinių grupės: MGB vykdyti bandymai „užčiuopti gyventojų nuomonės pulsą“ įvairiais klausimais (per laiškų liustraciją ar informatorių pranešimus „ką kalba žmonės“) ir pačių laikmečio amžininkų egodokumentai – dienoraščiai, užrašai, laiškai, atsiminimai. Pastebėtina tai, kad abiejose šiose šaltinių grupėse retai požiūris į ekonominius nelegalus (ir jų veiklą) atsiskleidžia tiesiogiai – dažniausiai pasisakyta apie esamą padėtį, susiklosčiusius sunkumus ir tik retkarčiais – apie pačius nelegalus. Kita vertus, iš aptariamų ir kitų šaltinių per visą 1948-1953 m. laikotarpį atsiskleidžia periodiškai LSSR įvairiais mastais (tiek visos respublikos, tiek įvairių regionų) atsikartojantys pirkimo vajai – kai kažkokių gandų įaudrinta visuomenė paplūsdavo šluoti parduotuvių lentynų ir sudarinėti atsargas. Į šį reiškinį čia norėtusi pažvelgti detaliau – kaip savotišką visuomenės nuomonės simbolį: kraštutinį nepasitikėjimą valdančiuoju režimu (kuris, suprantama, pirkimo vajais nebuvo suinteresuotas) ir pačios gyventojų masės momentinį vartimą ekonominiiais nelegalais (iš esmės pirkimo vajų galima būtų iš sovietinės teisės perspektyvos vertinti kaip savotišką ekonominį linčo teismą – kai masė įbaugintų žmonių ima išpirkinėti prekes iš parduotuvių, kaupti atsargas ir tuo iš esmės masiškai pažeidžia sovietinius įstatymus).

Nuomonė apie „didžiąją“ reformą. 1947 m. pabaigoje įvykdyta valiutos reforma ir kortelių sistemos panaikinimas sukėlė daug įvairių gyventojų atsiliepimų, kuriuos čekistai dėmesingai sekė. „Gerai, kad įvykdyta tokia reforma, galiausiai bus baigta su spekuliacija“, – pareiškė vienos Vilniaus įstaigos vyr. buhalteris. „Nutarimas geras. Matosi, kad prekybinės organizacijos pasiruošė. Bet aš nežinau, ar ilgai taip bus. Gal pradžioje paprčiau kaip reikia, o po to vėl parduotuvėse nieko nebus“, – samprotavo viena vilnietė. „Spekulantų sumažės ir prekių bus pakankamai kiekvienam piliečiui“, – džiaugėsi sostinėje studijuojantis vaikas. „Spekulantų tai nė

¹¹⁸⁴ M. Kareniauskaitė, *Crime and punishment...* op. cit., p. 172.

kiek nepaveiks, kaip gyveno, taip gyvens“,- svarstė vienas LSSR Sveikatos apsaugos ministerijos veikėjas. „Dabar spekuliacija bus dar didesnė ir viskas bus brangu“,- optimizmu netryško vienas sostinės darbininkas. „Spekulantai sugebėjo padaryti viską, kad jų pinigai neprapultų. Jie juos apmainė į prekes ir vėl pragyvens tas prekes pardavę“,- sakė Vilniaus miesto vykdomojo komiteto mašinistė¹¹⁸⁵. Paminėtosios nuomonės surinktos iki 1947 m. gruodžio 16 d., t. y. tik prasidedant reformai: ir tai stebina, nes matoma dalies žmonių išankstinė neigiama nuostata prasidedančios reformos atžvilgiu. Tai paaiškintina tuo, kad laikmečio amžininkai nesunkiai įsivaizdavo kas nutiks, kai ilgą laiką kortelėmis varžyta visuomenė gaus galimybę įsigyti prekių neribotai – kils paprasčiausias pirkimo vėjus, pasibaigsiantis tuščiomis parduotuvių lentynomis ir „naujo kuro“ gavusia juodąja rinka.

Tą pačią dieną LSSR MGB vadovybę pasiekė informaciją apie gyventojų nuotaikas Švenčionių apskrityje. Nors būta viltingų pasisakymų (vienas darbininkas pareiškė, kad „dabar spekuliantai negalės išpirkti iš parduotuvių visų prekių, nes neturės tam pinigų“) ir apibendrinimų (kad galima minėti „dešimtis atvejų“, kai piliečiai parduotuvėse džiaugėsi dabar galintys pigiai įsigyti būtiniausių prekių ir nebe priklausantys nuo lupikautojų spekuliantų), bet dar daugiau būta ir abejonių ar atviros kritikos. „Kol bus valdžioje bolševikai, tol nieko mums nieko nebus ir dvėsim kaip musės iš bado“,- pareiškė senukas Švenčionėlių gyventojas. „Va dabar korteles panaikins ir mes visi pražūsime. Aš prie sovietų valdžios gyvenau jau 30 metų ir jos gerovę žinau – kalbose pas mus visko yra, o iš tikrųjų nieko. Taip dabar ir bus. Korteles panaikins, o žmonėms nieko neduos. Visi žmonės badaus“,- patirtimi ir įžvalgomis dalinosi stačiatikių vienuolis, gyvenantis Vilniuje¹¹⁸⁶. Kaune irgi buvo aktyviai diskutuojama apie reformą. „Kortelių [sistemos] atšaukimas esant viešai paskelbtam kainų lygiui, yra, be abejonių, teigiamas faktas, žinoma, esant nenutrūkstamam produktų tiekimui“,- svarstė vienas Kauno universiteto profesorius. Kolega iš to paties universiteto jam pritarė: „Kainos labai palankios, bet aš neįsivaizduoju kaip praktikoje pavyks tai išlaikyti, kaip atrodys eilės prie parduotuvių, kokia bus produktų, parduodamų vienam pirkėjui, norma“. „Parduotuvės bus tuščios, nes parduotuvių vedėjai palaiko ryšius su spekuliantais, paleis prekes į talkučkę visais įmanomais būdais, taigi, parduotuvėse nieko nepavyks nusipirkti“,- žodžių į vatą

¹¹⁸⁵ LSSR MGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko pavadootojo Smirnovo 1947 m. gruodžio 16 d. specialus pranešimas LSSR Valstybės Saugumo ministrui Jefimovui, in: LYA, f. V-135, ap. 7, b. 52, l. 1-3.

¹¹⁸⁶ LSSR MGB Švenčionių apskrities viršininko pareigas einančio Carenko 1947 m. gruodžio 16 d. raštas LSSR Valstybės Saugumo ministrui Jefimovui, ibid., l. 5-7.

nevyniojo vienas kaunietis darbininkas. „Jei vyriausybė neparūpins produktų pakankamo tiekimo, parduotuvėse pastoviai bus daugybė žmonių. Darbininkai ir tarnautojai neturės laiko prastovėti daug laiko eilėse, o nedirbantys spekuliantai tą sugebės padaryti ir rinkoje plėš nuo mūsų tris kailius“, – ateitį prognozavo kitas Kauno darbininkas¹¹⁸⁷.

Žvelgiant į egodokumentus, galima suprasti buvus tam tikrą amžininkų segmentą, kurie įvykusios permainos išvis nepastebėjo. Dvidešimtmetė Kauno studentė Emilija 1947 m. gruodį ir 1948 m. pradžioje rūpinosi meilės reikalais, taigi įvykusios reformos nesureikšmino¹¹⁸⁸ – tai iš dalies paaiškintina tuo, kad mergina buvo iš kaimo, turėjo stiprius ryšius (tame tarpe ir materialinius) su namais, taigi, kažkokios kortelių sistemos buvo mažai aktualios. Studentui medikui Jonui Stankui užkliuvo pinigų reformos dienos („Metropolio“ restorano padavėjai gyrėsi gaudavę net po 500 rublių arbatpinigių. Ką tai reiškia, kai pinigai beverčiai“), bet kortelių sistemos panaikinimas ir „laisvoji sovietinė prekyba“ visai nerado vietos dienoraštyje¹¹⁸⁹. „Šiaip gyventi pasidarė kiek lengviau – gerai, kad neliko kortelių sistemos“, – apibendrinant tarp Kauno ir Maskvos klajojęs baletmeisteris Vytautas Grivickas¹¹⁹⁰. Paminėtas – iš esmės studentų, jaunuolių – segmentas, atrodo, įvykusios reformos pernelyg nesureikšmino: tai leidžia teigti, kad „didžioji“ 1947 m. pabaigoje įvykusi reforma ne visiems amžininkams įsirėžė kaip svarbus faktas, atminties vieta.

Apibendrinant paminėtas nuomones, akivaizdus dvejobas tuometės visuomenės požiūris į 1947 m. gruodį įvykusią valiutos reformą ir kortelių sistemos panaikinimą. Viena vertus, egzistavo pozityviai į šią permainą žvelgę asmenys, turėję lūkesčių, kad reforma išties smogs spekuliantams („smūgį“ atlikti turėjo valiutos reforma – sumažinti spekuliantų pinigines sankaupas) ir nespekuliuojančiai visuomenės daliai („dirbantiesiems“) taps labiau prieinamos įvairios prekės. Kita vertus, netgi gan pozityviai į reformą žiūrėję asmenys pabrėžė jos sąlygiškumą: permainų sėkmė įmanoma tik esant pastoviam ir gausiam prekių pristatymui į parduotuves. Laikas parodė, kad „smūgis spekuliantams“ buvo pervertintas – šie sugebėjo vienaip ar kitaip išlaikyti finansinį potencialą. „Laisvoji sovietinė prekyba“, tuo tarpu, nebuvo pajėgi užtikrinti pastovaus ir gausaus gėrybių pristatymo į parduotuves. Abi šios

¹¹⁸⁷ LSSR MGB Kauno miesto skyriaus viršininko Rudyko 1947 m. gruodžio 17 d. specialus pranešimas LSSR Valstybės Saugumo ministrui, *ibid.*, l. 8-14.

¹¹⁸⁸ Emilijos dienoraštis 1942-2015 m., sud. Mindaugas Nastaravičius, Vilnius, Tyto alba, 2020. p. 130-137.

¹¹⁸⁹ J. Stankus, Tarp dienoraščio eilučių, Vilnius, Danielius, 2005. p. 62-64.

¹¹⁹⁰ V. Grivickas, Baletmeisterio užrašai, Vilnius, 2005. p. 59.

sąlygos sužlugdė „didžiosios“ 1947 m. pabaigos reformos užmačias – ir, beje, labai simboliška, kad archyvuose nepavyko aptikti dokumentų, kuriuose būtų sekamos gyventojų nuomonės vėliau, pavyzdžiui, 1948 m. sausį: režimas, atrodo, pats suprato, kad reforma neįvykdė jai keltų uždavinių, spekuliacija ir toliau klesti, sovietinė prekyba nedirba taip, kaip turėtų, taigi, ir visuomenės nuomonė turėtų būti aiški.

Kainų mažinimai ir pirkimo vajai. Nuo 1948 m. pavasario prasidėję kasmetiniai kainų mažinimai Sovietų Sąjungoje irgi iššaukdavo visuomenės subruzdimą, atgaivindavo eiles prie parduotuvių. Gyventojų nuomones po kainų sumažinimo sekdamo emgėbistai. Kartais jų pranešimai apie reakciją į kainų sumažinimą keistai atrodydavo bendrame kontekste, šalia pranešimų apie blogą aprūpinimą būtiniausiomis prekėmis. Pavyzdžiui, 1950 m. vasarį LSSR MGB pranešė apie Utenoje susiklosčiusią situaciją: vietoje prašytų 140 tonų miltų ketvirčiui, apskrities vykdomojo komiteto Prekybos skyrius tegavo tik 90 tonų miltų, taigi, mieste susiklostė padėtis, kai prie duona prekiaujančių parduotuvių jau nuo 5 val. ryto vinguriuodavo eilės. Utenoje spėriai augo restoranų kultūra: uteniškiai ėjo į viešojo maitinimo įstaigas, užsisakydavo stiklinę arbatos – tam, kad galėtų pasiimti 500 g. duonos. Vietinių pasisakymai buvo fiksuojami tik neigiami (kalbėta, kad tai dėl prasidėjusios kolektyvizacijos, kai ji bus įvykdyta – prasidės badas; lyginta su Nepriklausoma Lietuva – kad ten duonos trūkumo nebuvo; svarstyta, jog esamas žemės ūkio prievolių ir visuomenės aprūpinimo maistu santykis yra neadekvatus („Duodam valstybei grūdų tonomis, o išigyti negalim nė kilogramo“))¹¹⁹¹. 1950 m. kovą LSSR MGB respublikos valdžiai turėjo pranešti apie visuomenės nuotaikas po įvykusio kasmetinio kainų sumažinimo, tačiau be kelių ultrapozityvių pasisakymų (pavyzdžiui, Vilniuje vieno mokslinio instituto direktorius pareiškė, kad dirbančiųjų materialinė padėtis kasmet gėrėja, o parduotuvėse ir turguje esanti prekių gausa liudija apie komunizmo pergalę SSRS) teko cituoti ne tik negatyvias nuomones (pavyzdžiui, Kaune viena darbininkė viešai mitingo metu suriko: „Dešimt procentų sumažino kainas, o penkiasdešimt procentų padidino išdirbio normas, tai aišku, kad mes nieko negausim“), bet ir objektyvius faktus, liudijančius apie prekių trūkumą ir sovietinės prekybos neįgalumą (konstatuota, kad „pirmojo būtinumo prekių“ paklausa išaugo dukart, alkoholinių gėrimų – septyniskart, ūkinio muilo – keturiolika kartų)¹¹⁹² –

¹¹⁹¹ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1950 m. vasario 11 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 82, l. 169-170.

¹¹⁹² LSSR Valstybės Saugumo ministro pavaduotojo Leonovo 1950 m. kovo 4 d. specialus pranešimas LSSR MT pirmininkui Gedvilui, ibid., l. 211-214.

gyventojai skubėjo išsipirkti kiek atpigusias prekes, ypač tas, kurios lėčiau genda (muilas – puikus pavyzdys): suprasta, kad nauja kaina (t. y. sumažinta) prekės bus tik pirmosiomis dienomis po kainų sumažinimo, nes vėliau tų prekių tiesiog nebebus ir reiks jas keliskart brangiau pirkti juodojoje rinkoje. Taip sovietiniai kasmetiniai kainų mažinimai tiesiog virto periodišku pirkimo vėjumi, savotišku sovietiniu „juodoju penktadieniu“.

Jei po 1950 m. kainų sumažinimo MGB dar galėjo rasti pavienių teigiamų pasisakymų, tai gyventojų reakcija į 1951 m. kainų sumažinimą dvelkė visišku negatyvu: nors abstrakčiai (be jokių pavyzdžių) pareikšta, kad „tarp visų visuomenės sluoksnių užregistruoti patriotiniai pasisakymai“, bet pateikti pavyzdžiai buvo vien neigiami. Žmonės kalbėjo, kad kainų sumažinimas – viso labo pigi sovietinė propaganda; kad kainų sumažinimas savo esme labai nereikšmingas; kad pakitus išdirbio normoms bei apmokėjimui, kainų sumažinimas nieko nereiškia (pavyzdžiui, Vilniaus elektrinės dispečeris skundėsi, kad jo atlyginimas sumažėjo 140 Rb., o dėl kainų sumažinimo jis tegali sutaupyti apie 90 Rb.). „Negatyvių pasisakymų“ kilme emgėbistai įvardijo „prastą darbo organizavimą“ – sprendžiant iš pavyzdžių, sovietinės prekybos: Vilniaus mieste kainų sumažinimo dienomis, stigo net duonos, nes nebuvo pilnai įvykdomi prekybinių organizacijų užsakymai. Nebuvo ir dešrų bei kitų mėsos produktų – vėlgi dėl to, kad mėsos kombinatas gavo nepakankamą kiekį žaliavų, taigi, kainų sumažinimo dienomis mėsos dirbinių patekimas į prekybą buvo kritęs perpus (kovo 1-7 d. Vilniaus mėsos kombinatas turėjo miesto prekybinėms organizacijoms pristatyti 11 tonų mėsos, o pristatė tik 5,5 tonas)¹¹⁹³. Kalbant paprasčiau, jei „didžiosios reformos“ ar po jos sekusių pirmųjų kainų sumažinimų metu režimas gebėdavo prieš kainų sumažinimą padidinti faktinį prekių kiekį parduotuvėse, tai 6 deš. pradžioje to jau nebegebėta padaryti – ir paliktas tas pats prekių kiekis, tačiau sumažintos kainos. Nesunku suprasti, kad tai vedė į pirkimo vąjį ir ištuštėjusias lentynas. Iš tokių faktų tampa visiškai aiškus visuomenės nuomonės vektorius: skambų kainų sumažinimą vertinti tik kaip tolimą nuo realybės propagandinę akciją. Realybės, kurios atributas – duonos ir mėsos produktų deficitas LSSR sostinės parduotuvėse. M. Pocius cituoja 1952 m. anoniminio autoriaus rašytą laišką Stalinui apie padėtį Lietuvos SSR: „Šiuo metu visoje Lietuvoje panika. Parduotuvėse viskas išperkama. Kolūkinis turgus ištuštėjo. Kainos neįtikėtinais sukeltos. Maisto prekių parduotuvėse produktų trūkumas. Duonos pirkti eilės susidaro nuo nakties. Mėsos kainos pakilo iki 20-25 rb, sviesto – iki 45 rb prieš 8-10 ir 20-25 rb

¹¹⁹³ Laikiniai einančio LSSR Valstybės Saugumo ministro pareigas Leonovo 1951 m. kovo 12 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, b. 134, l. 1-4.

atitinkamai 1951 m. vasarą¹¹⁹⁴ – aiškesnį ir vaizdesnį situacijos pristatymą rasti sunku.

Ir vėlesniais kainų mažinimo epizodais (kainos kasmet mažintos iki 1954 m.) LSSR kildavo trumpalaikiai pirkimo vajai. Iliustratyvus 1953 m. balandžio 1 d. įvykusio kainų sumažinimo pavyzdys: jei kovo 30 d. Vilniaus miesto Pramprekyba pardavė prekių už 190 tūkst. Rb., tai balandžio 1 d. (kainų sumažinimo dieną) – 336 tūkst. Rb., o balandžio 2 d. – 420 tūkst. Rb. Vilniaus Maistprekyba kovo 31 d. pardavė prekių už 529 tūkst. Rb., o balandžio 1 d. – tik 451 tūkst. Rb: tai buvo paaiškinta tuo, kad prieš kainų sumažinimą nebuvo papildytas prekių asortimentas – tik sumažintos kainos. Vilniaus Karinėje prekyboje (Voentorge) kovo 31 d. buvo parduota pramoninių ir maisto prekių už 300 tūkst. Rb., balandžio 1 d. – 350 tūkst. Rb., o balandžio 2 d. – 890 tūkst. Rb. Kaune pirkimo vajus taipgi buvo ženklus: jei iki kainų sumažinimo universalinėje parduotuvėje per dieną būdavo parduodama prekių už 80-120 tūkst. Rb., tai balandžio 1 d. apyvarta išaugo iki 252 tūkst. Rb., o balandžio 2 d. – 260 tūkst. Rb. Kauno Pramprekybos ankstesnės apyvartos siekė 350-400 tūkst. Rb., o balandžio 1 d. kilo iki 473 tūkst. Rb., balandžio 2 d. iki 454 tūkst. Rb. Kauno Maistprekybos įprasta apyvarta siekė 400-450 tūkst. Rb., o balandžio 1 d. pašoko iki 797 tūkst. Rb., balandžio 2 d. – 815 tūkst. Rb. Šiauliuose kovo 29-31 d. bendra prekių apyvarta siekė 972 tūkst. Rb., o po balandžio 1 d. padvigubėjo – 1,82 mln. Rb. Klaipėdos prekybos apyvarta taip pat augo apie 2 kartus. Miestai įvairiai sprendė išaugusios apyvartos problemas: Klaipėda naudojo pirmame metų ketvirtyje sukauptus prekių fondus, o Šiauliai kainų sumažinimo dienomis į parduotuves pristatė pramonės prekių už 17 mln. Rb. – šios prekės turėjo būti skirtos 1953 m. II ketvirčiui. Nepaisant tokių drastiškų sprendimų, miestuose vajaus dienomis trūko įvairių prekių. Vilniuje trūko daržovių ir mėsos produktų, Kauno Maistprekybai trūko visko, išskyrus duoną, Šiauliuose ir duona tiekta su pertrūkais, Klaipėdoje nepastebėta nei ypatingų trūkumų nei pertekliaus¹¹⁹⁵. Gyventojų nuotaikas po šio kainų sumažinimo saugumiečiai iliustravo kaip labai teigiamas (džiaugsmas kainų sumažinimu, valdžios rūpesčiu dirbančiais, teiginys, jog Malenkovas – genijus), tačiau pasitaikė ir deguto: vienas pilietis laiške rašė, kad Vilniuje už sumažintas prekes nėra ką pirkti, o Vyriausybė galėtų išleisti nutarimą, užtikrinantį gausą parduotuvėse, nes „nors kainos ir sumažintos, bet tenka mokėti spekuliantams ne naujomis, o senomis kainomis“. Vilnietė P. rašė draugei N. į Maskvą: „Pas

¹¹⁹⁴ M. Pocius, Lietuvos kolektyvizacija 1947-1953 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė, in: Genocidas ir rezistencija, 2019, 1 (45), p. 81.

¹¹⁹⁵ LSSR Vidaus Reikalų ministro Kondakovo 1953 m. balandžio 6 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 155, l. 118-122.

jus viskas dabar taip atpigo, kad tikriausiai gyvenimas labai palengvėjo. Gaila, bet pas mus prekybos tinklas dirba prastai ir tenka maistą pirkti turguje, o ten labai aukštos kainos“. Panašių nuomonių, kad dar didesniuose SSRS miestuose (Maskvoje, Leningrade) situacija po kainų sumažinimo gali būti geresnė nei LSSR miestuose, buvo ir daugiau¹¹⁹⁶. Nepaisant čekistų gausiai cituotų teigiamų pasisakymų, pro juos skverbėsi negatyvi nuostata, kad niekas nesikeis, parduotuvių lentynos prekėmis neapnėštės, o spekuliantai ir toliau klestės. Estų istorikas O. Mertelsmannas pateikia įdomius duomenis apie tai, jog 1952-1956 m. laikotarpiu Estijos SSR darbininkai apie 75 proc. reikiamų maisto produktų įsigydavo kolūkiniuose turguose arba išlikusiuose pavieniuose ūkiuose¹¹⁹⁷, taigi, akivaizdu, jog ne tik Lietuvoje, bet ir kitose respublikose sovietinė prekyba netenkino elementarių „darbo žmonių“ poreikių.

Pirkimo vajai aprašomuoju laikotarpiu kildavo ne tik dėl periodiškų kainų sumažinimų, bet ir dėl spontaniškai pasklidusių gandų. 1951 m. gruodį Kaune pasklido gandai apie greit įvyksiančią naują valiutos reformą. Staigiai išaugo pramonės prekių apyvarta – gyventojai suskubo realizuoti rublius, kurie galėjo bet kurią dieną nuvertėti. Aplinkinių rajonų gyventojai taipgi nustojo vežti į Kauno turgus maisto produktus, taigi, pasinaudodami susiklosčiusia situacija kainas galėjo užkelti vietos spekuliantai¹¹⁹⁸. Tik 1952 m. vasarį MGB galėjo pradžiuginti respublikos valdžią, jog padėtis Kaune normalizavosi, o gandai į kitas LSSR sritis neišplito¹¹⁹⁹. Pastarasis teiginys buvo neteisingas: prieš tai (sausio 16 d.) MGB buvo pranešę, kad tie patys gandai sukėlė pirkimo vajų Vilniuje – nuo sausio 7 d. Vilniaus Pramprekybos kasdienė apyvarta šoktelėjo nuo įprastos 350 tūkst. Rb. iki 600 tūkst. Rb. Vilniečiai ne tik leido santaupas įgydami pramonės prekes, bet ir dėjo indėlius į taupomasias kasas (jei 1951 m. gruodžio antroje pusėje Vilniaus taupomosios kasos gavo indėlių 590 tūkst. Rb. sumai, tai per pirmąją 1952 m. sausio pusę „įkrito“ 1,49 mln. Rb. indėlių). Graibstyti juvelyriniai dirbiniai: per pusę sausio mėnesio Vilniaus miesto juvelyrinių dirbinių prekyba („Juvelyrtorgas“) pardavė prekių už 430 tūkst. Rb. (iš jų 373 tūkst. Rb. teko paskutinėms 8 dienoms, t. y. laikotarpiui nuo pirkimo vajaus pradžios). Apie tam tikrų gyventojų – kaip galima suprasti, spekuliantų – santaupas leidžia spręsti toks epizodas: vienas pirkėjas įsigijo aukso dirbinių ir brangakmenių už 70 tūkst.

¹¹⁹⁶ LSSR Vidaus Reikalų ministro Kondakovo 1953 m. balandžio 8 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, l. 131-135.

¹¹⁹⁷ O. Mertelsmann, *The private sphere...* op. cit., p. 68.

¹¹⁹⁸ LKP CK biuro 1952 m. sausio 12 d. nutarimas „Apie padėtį Kauno mieste dėl paplitusių provokacinių gandų apie tariamai įvyksiančią valiutos reformą“, in: LYA, f. 1771, ap. 190, b. 8, l. 151-153.

¹¹⁹⁹ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1952 m. vasario 2 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, in: LYA, f. K-51, ap. 1, b. 133, l. 11.

Rb. Susidariusi padėtis paveikė ir aplinkinius rajonus: tiek valstiečiai, tiek kolūkiečiai, tiek patys kolūkiai pirkimo vajaus dienomis nustojo vežti maisto produktus į Vilniaus turgus, taigi išlikę prekeiviai galėjo ženkliai pakelti kainas. Prie bendro chaoso prisidėjo ir naujas, nors ir nedidelis pirkikų antplūdis iš BSSR: Molodečno ir Gardino sričių gyventojai (daugiausia – iš kaimų) plūdo Vilniun ir supirkinėjo duonos gaminius (nuo gruodžio pabaigos iki sausio vidurio sulaikyti 85 pirkikai iš BSSR, atimta apie 3000 batonų ir kitų kepinų)¹²⁰⁰. Nors nepavyko aptikti duomenų apie pirkimo vajų Šiaulių ar Klaipėdos srityje, tikėtina, kad gandai vienaip ar kitaip ir ten sukėlė ekonominio pobūdžio neramumus.

6 deš. pradžioje dėl įtemptos tarptautinės situacijos (Korėjos karas), o taip pat po Stalino mirties prasidėjusių permainų, visuomenė buvo labai jautri bet kokioms permainoms ir gandams. Nedidelį pirkimo vajų sukėlė net 1953 m. birželį vykdytos Berijos „tautinių kadro išskėlimo“ reformos: pavyzdžiui, Joniškėlio rajone sunerimę gyventojai parduotuvėse ėmė masiškai supirkinėti maisto ir pramonės prekes¹²⁰¹. Įvairių prekių deficitą patiriantys gyventojai suprato, kad sovietinė valiuta bet kurią dieną gali prarasti savo vertę, taigi, vos pajutę kokias nors permainas, užplūsdavo parduotuves – 1947 m. „didžiosios“ reformos trauma buvo gili. Toks gyventojų elgesys yra daug ką pasakantis apie jų santykį su nelegaliąja ekonomika: visuomenė suprato, kad net ir patiems nesant „profesionaliais spekuliantais“, kartais (pavyzdžiui, sumažinus kainas arba esant valiutos reformos grėsmei) reikia užsiimti mėgėjiška spekuliacija – kaupti būtiniausių prekių atsargas, kurias vėliau, esant reikalui, bus galima panaudoti arba parduoti. Tai – logiška sovietinio režimo politikos išdava: negalėdama pasitikėti valdžios stabilumu, visuomenė spėriai mokėsi „laukiniam kapitalizmui“ būdingų įgūdžių – nors visa režimo vieša kalbėsena triumfavo apie socializmo pergalę Lietuvoje, bet ši pergalė buvo labai sąlyginė: sovietų Lietuvos visuomenė, dramatiškai prastėjant krašto ekonominiams rodikliams (pavyzdžiui, 1949 m. javų derlius – 1569 tūkst. tonų, 1953 m. – 646 tūkst. tonų; mėsos produktų 1950 m. pagaminta 126 tūkst. tonų, o 1952 m. – tik 86 tūkst. tonų¹²⁰²) darėsi eventualiai spekuliantiška.

Šioje vietoje tik iš dalies galima sutikti su R. Misiūno ir R. Taageperos teiginiu, kad tik maždaug 1953 m. visuomenė perėjo nuo „įpročio priešintis

¹²⁰⁰ LSSR Valstybės Saugumo ministro Kapralovo 1952 m. sausio 16 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, l. 27-28.

¹²⁰¹ LSSR MVD Joniškėlio rajono skyriaus viršininko Sokolovo 1953 m. birželio 20 d. specialus raštas LSSR Vidaus Reikalų ministrui Vildžiūnui, in: LYA, f. K-11, ap. 1, b. 861, l. 65-66.

¹²⁰² G. Vaskela, Lietuvos ūkio raidos specifika XX a. 5-6 dešimtmečiais, in: Lietuvos istorijos metraštis, 2012, T. 2, p. 114.

kiekvienam sovietiniam įstatymui“ prie „kovos už asmeninę gerovę užsienio „valdžios“ nustatytu mastu“¹²⁰³: ginkluoto pasipriešinimo numalšinimas težymėjo galutinį rezultatą – visuomenės posūkį nelegaliosios ekonomikos link. Pats procesas prasidėjo nuo pirmosios okupacijos ir tęsėsi ilgiau kaip dešimtmetį.

¹²⁰³ R. Misiūnas, R. Taagepera, Baltijos valstybės... op. cit., p. 134.

IŠVADOS

1. Sovietinė okupacija 1940 m. vasarą sukėlė Lietuvoje pirkimo vaju, kuris priešingai nei ankstesni 1938-1939 m. politinių sukrėtimų įtakoti pirkimo vajai, nenuslopo, o vis tęsėsi paskatinamas įsibėgėjančios sovietizacijos. Stambiosios prekybos nacionalizacija, rublio įvedimas, rytinės sienos atvėrimas ir po jo sekęs pirkikų iš BSSR antplūdis – visa tai lėmė okupuotos Lietuvos atsidūrimą nuolatinio pirkimo vaju, kuris senkant krašto resursams virto nuolatinio deficitu, būklėje. Vėlesnių pirkimo vaju periodinis atsikartojimas – ryškiausias sovietinės visuomenės nepasitikėjimo oficialiąja ekonomika rodiklis.
2. Nuo okupacijos pradžios sovietai viešojoje erdvėje įtvirtino „spekuliacijos“ ir „spekulantų“ sampratą, kurios turėjo tiek socialinių-ekonominių, tiek politinių-ideologinių krūvių, o kai kuriais aspektais netgi rodė sovietinio režimo polinkį į antisemitizmą („spekulantų sąrašų“ skelbimas pirmaisiais okupacijos mėnesiais). Pirmosios sovietinės okupacijos metais minėtos sampratos talpino daugiau politinių-ideologinių turinių: „spekuliacija“ reiškė ir režimui nepageidautiną pirkimo vaju, ir sovietinei „klasių kovos“ doktrinai priešingų „kapitalistinių elementų“ veiklą, o paskirais atvejais galėjo apibūdinti net politinių oponentų būtį (pavyzdžiui, Smetonos režimo įvardijimas spekuliaciniu, korumpuoto plutokrato Smetonos vaizdinys). „Spekuliantais“ viešai buvo įvardijami stambūs ir smulkūs verslininkai, atsargų kaupėjai, o 1941 m. pavasarį šalia „spekulantų“ radosi „buožės“, sovietų suvokti ir traktuoti kaip „žemės ūkio kapitalistai“ arba „kaimo spekuliantai“. Bendrai abi šios sąvokos – „spekuliacija“ ir „spekuliantai“ – pirmuoju sovietmečiu apibūdino ekonominį nelegalumą, kuris tuo laikotarpiu dar negalėjo būti kitoks: dėl tebesančio ženklaus privataus ūkio sektoriaus, kalbėti apie masinius grobstymus nebuvo pagrindo. Pagrindinė nelegali ekonominė praktika pirmuoju sovietmečiu – „spekuliacija“, kuri savo esme reiškė kapitalistinę veiklą arba verslumą.
3. Nuo 1940 m. rudens sovietai laipsniškai kriminalizavo įvairias ekonomines praktikas. Spekuliacija, kuri Nepriklausomoje Lietuvoje buvo suvokiama kaip nepageidaujamas reiškinys arba administracinis nusižengimas, imta laikyti sunkiu kriminaliniu nusikaltimu. 1941 m.

gegužę režimas uždraudė eilę anksčiau leistinių ekonominių praktikų, atsirado „nelegalaus verslo“ samprata. Tuo pat metu sovietų režimas nekreipė dėmesio į degtindarystę, kuri paskutiniaisiais Nepriklausomos Lietuvos gyvavimo metais buvo laikoma didele grėsme visuomenei: šis faktas iliustruoja Lietuvą sovietizavusių bolševikų prioritetus – į įstatymo užribį ir GULAGo krumpliaraičius pirmiausia stumti politiškai-ideologiškai pavojingas ekonomines praktikas (pvz, spekuliacija), o ne reiškinius, kurie kėlė realias socialines grėsmes (pvz, degtindarystė).

4. Prasidėjus nacių okupacijai, socialinė-ekonominė okupuotos Lietuvos situacija dar labiau pablogėjo: nacių vykdyta prievolių politika, prioriteto kariuomenės poreikiams teikimas, įvesta kortelių sistema bei Holokausto metu išžudyti žydai prekybininkai lėmė anksčiau susiklosčiusių tiekimo-aprūpinimo ryšių nutrūkimą. Itin sunkioje padėtyje atsidūrė miestų gyventojai – jie iš esmės buvo priversti užsiimti mėgėjiška spekuliacija, savarankišku apsirūpinimu maistu („kaimo-miesto santykiais“). Vien iš nacmečio spaudos galima susidaryti pagrįstą įspūdį, jog 1941-1944 m. nacių okupuotoje Lietuvoje suvešėjo įvairūs grobstymai, piktnaudžiavimai, degtindarystė ir ta pati sovietų nesyk prakeikta spekuliacija – skirtumas tik tas, kad dėl karo sunkumų ir nacių režimo žiaurumų ji įgavo realų, o ne tik ideologinį turinį. Paties nacių režimo požiūris į nelegaliąją ekonomiką buvo iš esmės panašus kaip ir sovietų – tai lėmė totalitarinio režimo prigimtis, noras kontroliuoti visas gyvenimo sritis, netgi apsirūpinimą būtiniausiomis prekėmis.
5. Sovietams reokupavus Lietuvą, 1944-1947 m. LSSR kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje veikė kortelių sistema, tačiau tuo pat metu tebeegzistavo smulki privati prekyba. Šiuo aspektu, 1944-1947 m. laikotarpis yra fenomenalus: vienu metu LSSR veikė ir valstybės organizuota normuoto gyventojų aprūpinimo sistema, ir laisvos rinkos principais veikianti privati prekyba, kuri nors ir buvo spaudžiama didelių mokesčių bei apribojimų, tačiau sugebėjo išlikti iki pat 1947 m. pradžios, kada buvo uždrausta LSSR Ministrų Tarybos nutarimu, t. y. ši kapitalizmo salelė LSSR ne išnyko savaime (pavyzdžiui, dėl mokestinio preso), o buvo sunaikinta administraciniu keliu, „iš viršaus“. Pokarinis privačios prekybos egzistavimo epizodas byloja apie režimo pragmatiškumą: kuriam laikui (kol atsikurs

pakankama sovietinės prekybos sistema) leista veikti netgi ideologiškai nepriimtiniems privatiems prekybininkams, tačiau sovietinei prekybai atsigavus, pastarųjų veikla vienu nutarimu, be jokių įžangų ar pereinamųjų laikotarpių, uždrausta.

6. Pirmaisiais pokario metais LSSR veikusi kortelių sistema buvo tinkama erdvė įvairiems piktnaudžiavimams, grobstymams, korupcijai. Tuo pačiu metu respublikoje atnaujinta žemės ūkio prievolių sistema taip pat buvo ydinga, masiniam produktų surinkimui režimas nebuvo pasiruošęs, nebuvo tam tinkamos infrastruktūros, taigi, tonos žemės ūkio gėrybių gedo ir būdavo išgrobstomos elevatoriuose, sandėliuose, pervežimų metu. Pagrobtos gėrybės keliaudavo į juodąją rinką, kur jas gerokai brangiau parduodavo spekuliantai. 1944-1947 m. laikotarpiu grobstymo mastai LSSR įgavo tokį pobūdį, kad tapo rimta politine problema. Jei pirmuoju sovietmečiu pavojingiausia nelegalia ekonomine praktika traktuota spekuliacija, tai pirmaisiais pokario metais prasidėjo masinio grobstymo epocha.
7. Viešame sovietiniame diskurse pirmaisiais pokario metais bandytas plėtoti vaizdinys, jog įvairios nelegalios ekonominės praktikos yra nacių okupacijos liekana. Tokie teiginiai laikui bėgant tapo nelogiški, nes juodoji rinka ne nyko, o plėtėsi. Dėl to įsivirtino ir ilgam išliko naratyvas, jog dėl nelegalios ekonomikos reiškinių yra kalti buvę kapitalistai, stambūs ūkininkai („buožės“), kurie „įsibrovė“ į socialistinį ūkio sektorių ir ėmėsi nelegalių kombinacijų.
8. Jau pokario pradžioje ėmė reikštis socialistinio ūkio sektoriaus (kooperatinio ir valstybinio) įmonių ir įstaigų ekonominės veiklos, kuri netilpdavo į režimo nubrėžtus leistinumų rėmus, atvejai. Tam tikros praktikos galėjo būti nukreiptos į darbuotojų padėties pagerinimą (pavyzdžiui, atvejai, kai įmonių vadovai leisdavo „pasiimti“ dalį produkcijos kaip savotišką atlyginimą) arba į privačių užsakymų (kurie nebuvo oficialiai fiksuojami) vykdymą. Į viešąjį diskursą ši problema prasibraudavo tik kaip pasakojimas apie „spekuliantus po artelės iškaba“, tačiau realus oficialios sovietinės ekonomikos nelegalumo mastas buvo daug didesnis, neapsiribojęs vien artelėmis. Įvykus kolektyvizacijai, šis reiškinys dar labiau išsiplėtė – vadinamieji „kolūkio įstatų pažeidimų“ atvejai dažniausiai

ilustruodavo tik pačias įžūliausias, akivaizdžiausias – bet toli gražu ne visas – nelegalaus verslumo „socialistinio ūkio sistemos“ viduje apraiškas.

9. 1947 m. gruodį SSRS buvo įvykdyta valiutos reforma ir panaikinta kortelių sistema. Režimas viešai deklaravo tikėjimą, jog abi šios priemonės turėtų ženkliai sumažinti spekuliaciją, užtikrinti tinkamą „sąžiningų dirbančiųjų“ aprūpinimą būtiniausiomis prekėmis. Tokie lūkesčiai buvo tolimi nuo realybės – valiutos reformos metu buvo masiškai piktnaudžiaujama, pinigai buvo keičiami pasinaudojant asmeniniais ryšiais, o ir be to „spekuliaciniai elementai“ sugebėjo išsaugoti savo finansinius resursus, kuriuos netrukus galėjo panaudoti tuštindami parduotuvių lentynas. „Sovietinė laisva prekyba“ (be kortelių) sukėlė naują pirkimo vąjų, kuris vedė į atsargų kaupimą, jų perpardavimą juodojoje rinkoje ir deficitą: jau 1948 m. pavasarį Vilniuje prasidėjo duonos tiekimo pertrūkiai. Sovietinės prekybos darbuotojų bandymai savavališkai riboti pardavimus (pavyzdžiui, pardavinėti ribotam pirkėjų kontingentui ir pan.) buvo vertinami kaip „laisvos prekybos pažeidimai“. „Laisva prekyba“ netruko virsti visaapimančiu deficitu.
10. 1946-1947 m. į Lietuvą dėl pakankamai išvystyto žemės ūkio traukė bado ir nepritekliaus genami maišeliautojai iš kitų SSRS regionų. 1948-1953 m. įsitvirtino praktika patiems LSSR gyventojams (ar atvykėliams) provincijoje „užsipirkus“ tam tikrų produktų, juos parduoti didžiuosiuose LSSR miestuose arba Kaliningrade, Rygoje, Leningrade. Ryškiausias tokios praktikos pavyzdys – vadinamosios „obuolių bylos“. Iš režimo pozicijų, ši plačiai LSSR paplitusi praktika buvo vertinama kaip spekuliacija. Aneksuotos teritorijos ribų nepaisančios nelegalios ekonominės praktikos paradoksaliai paskatino spartesnę Lietuvos socialinį-ekonominį integravimąsi į SSRS sudėtį: žemės ūkio produktai iš derlingo krašto keliavo į industrializuotas „senąsias“ sovietines respublikas, iš kurių, savu ruožtu LSSR spekuliantų krepšiuose pasiekdavo įvairios pramonės prekės, kurios netrukus tapo naujos – sovietinės – LSSR gyventojų kasdienybės dalimi.
11. Be itin paplitusių praktikų – grobstymo ir spekuliacijos – sąveikos, tiriamuoju laikotarpiu okupuotoje Lietuvoje reikėsi ir kitos, rečiau

pasitaikančios ekonominės praktikos, kurios laikytos nelegaliomis: nelegali gamyba, degtindarystė, abortų darymas, nelegali medicinos praktika, prostitutija, nelegalūs pervežimai, elgetavimas ir kt. Nelegalios ekonomikos veikėjai galėjo būti persekiojami baudžiamąja tvarka, galėjo būti baudžiami administracine tvarka, įspėjami, verčiami rašyti pasižadėjimus savo veiklą nutraukti – toli gražu ne visais atvejais įkliuvusieji net už pavojingas veikas (pavyzdžiui, spekuliaciją) atsidurdavo teisiamųjų suole. LSSR ATP taikyta specifinė greito malonės suteikimo nuteistiems spekuliantams praktika byloja, jog net formali LSSR politinė valdžia gan atlaidžiai žiūrėjo į nuteistus ekonominius nelegalus (nebent jie – stambūs grobstytojai ar kyšininkai).

12. LSSR aukščiausia valdžia nebuvo pajėgi išspręsti nelegalios ekonomikos egzistavimo problemos. Valdžios institucijų nutarimai įvairiais nelegalių praktikų klausimais buvo formalūs, vienas kitą kartojantys, nesiūlantys jokių originalių sprendimų. Eilinis ekonominio nelegalumo skandalas (pavyzdžiui, kokia stambi grobstymo byla) baigdavosi teisminėmis grobstytojų represijomis, „nusikaltimą pražiūrėjusių“ atsakingų valdininkų kadriniais keitimais ar drausminėmis nuobaudomis, raginimais įvairioms institucijoms „sustiprinti kontrolę“ ir „įvesti tvarką“, o taip pat milžiniškais civiliniais ieškiniais, kurių didžioji dalis nebūdavo išieškoma ir po kurio laiko nurašoma į nuostolius. Tokia padėtis laipsniškai vedė sovietinę ekonomiką link žlugimo.
13. Vienareikšmiškai nusakyti okupuotos Lietuvos gyventojų požiūrį į nelegalias ekonomines praktikas nėra įmanoma. Viena vertus, pasitaikė skeptiškų ar net kraštutinai neigiamų nuomonių (pavyzdžiui, asmenys palaikantys okupacinio režimo politiką), tačiau žvelgiant į savalaikiuose archyvuose dokumentuose ir egodokumentuose atsispindinčią amžininkų nuomonę, susidaro vyraujančio neutralaus požiūrio įspūdis. Čia dera suprasti, kad absoliuti dauguma amžininkų susidurdavo tik su tokiais paplitusiomis praktikomis kaip spekuliacija ar grobstymas: susidūrusių su nelegaliais abortais, prostitutija ar kitomis, retesnėmis praktikomis, buvo nedaug. Žvelgiant į 6 deš. pradžioje periodiškai kildavusius pirkimo vėjus, kai LSSR gyventojai puldavo tuštinti parduotuvių ir kaupti atsargų, galima teigti, kad pati gyventojų dauguma tokią „epizodinę

spekuliaciją“ suprato kaip normalią, priimtą praktiką. Tas pats pasakytina apie smulkų grobstymą, kuris pokario metais tapo masiniu reiškiniu. Tokie faktai netiesiogiai nusako ir visuomenės santykį su nelegaliomis ekonominėmis praktikomis – užteko vos kelių sovietinės okupacijos metų ir Lietuvos gyventojai nebejautė ypatingos dvasinės graužaties esant patogiajai situacijai „ką nors parsinešti“ iš darbovietės. Ši moralinį lūžį neabejotinai sukėlė nežmoniška sovietinė okupacinė politika, verslią žmonių prigimtį bergždžiai pakeisti bandžiusi sovietinė ideologija.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Nepublikuoti, archyviniai šaltiniai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA):

- f. R-754 – Lietuvos SSR Ministrų Taryba
- f. R-758 – Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas
- f. R-786 – LSSR NKVD Darbininkų ir valstiečių Milicijos valdyba
- f. R-808 – LSSR Aukščiausiasis Teismas

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA):

- f. 1771 – Lietuvos Komunistų Partijos Centro Komitetas
- f. 3110 – Kauno miesto LKP komitetas
- f. V-99 – LSSR MVD Kriminalinės paieškos skyrius (OUR)
- f. V-100 – LSSR MVD Kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu ir spekuliacija skyrius (OBCHSS)
- f. V-135 – LSSR MVD Informacinis centras
- f. K-51 – LSSR NKGB-MGB-KGB sekretoriatas
- f. K-11 – LSSR NKGB-MGB-KGB miestų ir rajonų skyriai

Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės biblioteka:

f. 68 – Lukšys Motiejus [

<https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349852> ;

<https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349854> ;

<https://www.epaveldas.lt/preview?id=C190000349855>] (Žiūrėta 2024-05-01)

Egodokumentai:

1. Pranas Bieliauskas, Dienoraštis (1920-1957 m.), 2012, Vilnius, Homo Liber, 702 p.
2. Stasys Algimantas Būdas, Ką atmintis išsaugojo, Klaipėda, 2003, 252 p.
3. V. Grivickas, Baletmeisterio užrašai, Vilnius, 2005. 458 p.
4. Juozas Grigalavičius, Kai Lietuvoje šeiminkavo stalinistai, Vilnius:

- Mintis, 1991.
5. Feliksas Jaraminas, Sovietinio teroro sutemose, Vilnius: Kardas, 1994
 6. Marija Kinertaitė-Laugalienė, Jaunystė ir rezistencija, Ukmergė, 1996, 198 p.
 7. Vytautas Kubilius, Dienoraščiai, 1945-1977, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, 478 p.
 8. Vincas Mykolaitis-Putinas, Dienoraštis, 1938–1945, sudarytoja Virgilija Stonytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2022.
 9. Emilijos dienoraštis 1942-2015 m. Sudarė Mindaugas Nastaravičius, Vilnius, Tyto alba, 2020, p. 591.
 10. Vytautas Razukas, Skambėkite, Vilniaus varpai, 2014, Vilnius, Mažoji leidykla, 492 p
 11. J. Stankus, Tarp dienoraščio eilučių, Vilnius, Danielius, 2005. 359 p.
 12. Ignas Šeinius, Raudonasis tvanas, New York: Talka, 1953.

Periodika

Laikraščiai ir žurnalai:

1. „Tiesa“ – LKP CK spaudos organas.
2. „Tarybų Lietuva“ – LSSR Aukščiausiosios Tarybos laikraštis.
3. „Valstiečių laikraštis“ – LKP CK spaudos organas.
4. „Komjaunimo tiesa“ – Lietuvos LKJS CK spaudos organas.
5. „Raudonoji vėliava“ – Šiaulių miesto ir apskrities LKP ir vykdomųjų komitetų laikraštis.
6. „Raudonasis švyturys“ – Klaipėdos miesto ir apskrities LKP ir vykdomųjų komitetų laikraštis.
7. „Darbo Lietuva“ – laikraštis.
8. „Vilniaus balsas“ – laikraštis.
9. „Šluota“ – satyros žurnalas.
10. „Į laisvę“ – Kauno dienraštis.
11. „Ateitis“ – laikraštis.
12. „Naujoji Lietuva“ – laikraštis.

Literatūra

1. T. Bairašauskaitė, Kolektyvizavimo užbaigimas pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1989, p. 65-79.
2. I. Balčiūnė, Atsikratymas vaikais sovietmečio Lietuvoje: tėvai, valstybė ir nereikalingi vaikai. Daktaro disertacija, Lietuvos istorijos institutas, 2022, 248 p.
3. J. Braslauskas, Žemės ūkio prievolių išreikalavimas nacių okupuotoje Lietuvoje, in: Genocidas ir rezistencija, 2017, 2 (42).
4. Egidijus Bieliūnas, Jonas Prapiestis, Ūkiniai nusikaltimai Lietuvos TSR baudžiamuosiuose įstatymuose, mokymo priemonė, Vilnius, Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, 1986, 83 p.
5. G. Bubnys, V. Smalskys, Lietuvos policija ir nepilnamečių nusikalstamumas 1938-1940 m., in: Istorija, 2006, nr. 63.
6. P. Budrys, Prekybos nacionalizacija, in: Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. T. 2, Kaunas, 1942.
7. P. Budrys, Tarybinė prekyba, in: Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai, T. 4, Kaunas, 1944.
8. D. Bukelevičiūtė, R. Gaidis, A. Jakubčionis, S. Kaubrys, R. Šmigelskytė-Stukienė, Lietuvos valstybės kontrolės istorija, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
9. J. Grėska, Prekybos susmukdymas Lietuvoje hitlerinės okupacijos laikotarpiu (1941-1944 m.), in: Ekonomika, 1963, T. 3, nr. 2.
10. Gregory Grossman, The Structure and Organisation of the Soviet Economy, in: Slavic Review, 1962, vol. 21, no. 2, p. 203-222.
11. Gregory Grossman, The Second Economy in the USSR, in: Problems of Communism, 1977, 26(5), p. 25-40.
12. Saulius Grybkauskas, Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965-1985 metais, 2011, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 437 p.
13. Kristina Gudaitytė, Grobstytojai ir snaudaliai: apie socialistinės nuosavybės grobstymą LSSR pramonėje, in: Naujasis židinyš-Aidai, 2012, nr. 4, p. 265-274.
14. Arūnas Gumuliauskas, Viešojo maitinimo įstaigos Šiauliuose sovietmečiu, in: Istorija, nr. 90, p. 36-46.
15. James Heinzen, The Art of the Bribe: Corruption and Everyday Practice in the Late Stalinist USSR, in: Slavic Review, vol. 66, no. 3,

- p. 389-412.
16. D. Indrišionis, „Grobis atsidūrė turguje“: grobstytojų tipologija, nelegalaus realizavimo schemos ir baudžiamoji praktika 1945-1947 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2021, T. 48, p. 70-88.
 17. D. Indrišionis, „Spekuliacijos“ ir „spekulantų“ samprata Lietuvos SSR 1940-1941 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2023, T. 51, p. 102-122.
 18. D. Indrišionis, „Jie elgiasi kaip žydai“: antispekuliacinė propaganda ir „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas Lietuvoje 1941-1944 m., in: Genocidas ir rezistencija, 2020, 2 (48), p. 7-26.
 19. Darius Indrišionis, Nubausti negalima, pasigailėti: malonė mirtininkams Lietuvos SSR 1954-1990 m., in: Genocidas ir rezistencija, 2019, nr. 45, p. 108-127.
 20. D. Indrišionis, Nelegalių ekonominių veiklų ir kovos su jomis vaizdiniai lietuviškoje spaudoje 1938-1940 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2020, T. 46, p. 82-99.
 21. D. Indrišionis, Sovietų režimo santykis su naminio alaus gamyba ir pardavinėjimu Šiaurės Lietuvoje XX a. 5–6 dešimtmečiais, in: Genocidas ir rezistencija, 2023, 2 (54), p. 91-111.
 22. Vilius Ivanauskas, Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968-1988 m.), 2011, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 661 p.
 23. L. Kaminskaitė-Jančiorienė, Kino procesai sovietų Lietuvoje stalininiu laikotarpiu: ar tikrai kinas buvo svarbiausias iš menų, in: Darbai ir dienos, 2014, T. 61.
 24. Monika Kareniauskaitė, Crime and Punishment in Lithuanian SSR, 2017, daktaro disertacija, Vilnius, Vilniaus universitetas, 338 p.
 25. Regina Krutulytė, Žemės ūkio kolektyvizacija Tarybų Lietuvoje, in: Istorija, T. 3, 1962, p. 5-24;
 26. Regina Krutulytė, Tarybų Lietuvos kolūkių šefavimas išsisinio kolektyvizavimo laikotarpiu (1949-1951 m.), in: Istorija, T. 8, 1966, p. 5-16.
 27. M. Kuodys, Kaunas 1940 m. birželio viduryje lietuvių memuaristikoje, in: Kauno istorijos metraštis, 2016, T. 16.
 28. J. Lakis, Dėl Lietuvos pramonės darbininkų socialinės struktūros vystimosi pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu, in: Istorija, T. 15(1) p. 23-31.
 29. R. Laukaitytė, Sovietinio pasų režimo įvedimas Lietuvos SSR 1944-1953 metais, in: Teisė, 2018, T. 107.

30. R. Laukaitytė, Didžiausia migracijos į Lietuvą krizė: duoneliautojų antplūdis pokariu, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2021, nr. 7, p. 33-38.
31. Alena Ledeneva, *Russia's economy of favours: blat, networking and informal exchange*, 1998, Cambridge, 235 p.
32. Albinas Likas, *Baudžiamoji atsakomybė už blogos kokybės produkcijos išleidimą*, Vilnius, Mintis, 1973, 51 p.
33. Pranas Liubertas, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940-1987 metais*, 2019, Vilnius, Versus, 894 p.
34. M. Lugovojus, *Kasdienis gyvenimas Kaune vokiečių okupacijos metais (1941-1944): būstas, maistas ir pramogos*, in: *Kauno istorijps metraštis*, 2016, T. 16.
35. Dalia Marcinkevičienė, Rima Praspaliauskienė, *Prostitution in post-war Lithuania*, in: *Women's history review*, 2013, vol. 12, no. 4, p. 651-660.
36. M. Mataitytė, *Abortų problema Lietuvoje 1919-1940 metais: tarp teisės ir moralės*, in: *Kauno istorijos metraštis*, 2019, T. 17.
37. R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės, priklausomybės metai (1940-1980 m.)*, Vilnius, Mintis, 1992, 347 p.
38. A. Pajuodis, *Lietuvos TSR mažmeninės prekybos tinklo vystymosi bruožai*, in: *Ekonomika*, 1962, T. 2.
39. M. Pocius, *Sovietinė žemės reforma Lietuvoje 1944-1948 m.: politiniai ir socialiniai-ekonominiai aspektai*, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2023, T. 1.
40. M. Pocius, *Lietuvos kolektyvizacija 1947-1953 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė*, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2019, 1 (45).
41. Valdas Pruskus, *Prostitucijos fenomenas: gatvės prostitucija Lietuvoje: raiška, sklaida ir kontrolė*, 2010, Vilnius, Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 401 p.
42. M. Romeris, *Lietuvos sovietizacija 1940 metais*, Vilnius, MRU, 2011.
43. D. Sagatienė, *Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940-1941 ir 1944-1953 metais. Daktaro disertacija*, Vilnius, MRU, 2013, 194 p.
44. Steven L. Sampson, *The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe*, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1987, vol. 493, p. 120-136.
45. Steven L. Sampson, "May You Live Only by Your Salary!": *The Unplanned Economy in Eastern Europe*, in: *Social Justice*, 1988, vol. 15, no. 3/4, p. 135-159.
46. Konstantin M. Simis, *USSR: the corrupt society: the secret world of*

- Soviet capitalism, New York, Simon and Schuster, 1982, 316 p.
47. Konstantinas Surblys, К вопросу о социалистической индустриализации Прибалтийских республик, in: Istorija, T. 14(2), 1974, p. 57-73.
 48. Konstantinas Surblys, Socializmo kūrimo dėsniumai ir jų pasireiškimo specifika Tarybų Lietuvoje, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1974, p. 73-91.
 49. J. Starkauskas, Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944-1953 m., Vilnius, LGGRTC, 2007.
 50. Justas Stončius, Antisemitizmo raida sovietinėje Lietuvoje 1948-1953 metais, in: Darbai ir dienos, 2017, t. 68, p. 41-67.
 51. Justas Stončius, Valiutininkų byla (1961-1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis Lietuvos SSR? in: Istorija, 2013, nr. 89, p. 39-47.
 52. Henrikas Šadžius, Klasių kova Lietuvoje socializmo statybos pradiniu laikotarpiu (1940-1941 m.), in: Lietuvos istorijos metraštis, 1973, p. 69-87.
 53. Albertas Tarulis, Lietuvos ūkio katastrofos pradžia, in: Lietuvių archyvas: bolševizmo metai, 1952, Brooklyn, p. 174-255.
 54. Albertas Tarulis, Kapitalų nacionalizacija, in: Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. T. 1. Kaunas, 1942.
 55. L. Tatarūnas, Žydai Lietuvoje pirmosios sovietinės okupacijos metais (1940-1941 m.), in: Istorija, 2009, T. 73.
 56. Gintaras Tautvytis, Gyvenimas okupuotoje Lietuvoje: Komunistų propaganda ir tikrovė, 1982, Chicago, 230 p.
 57. Antanas Terleckas, Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940-1965 m. Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2023, 284 p.
 58. A. Terleckas, The Sovietisation of rural areas of Lithuania: a case study of the “Lenin’s way“ kolkhoz in Deltuva (1948-1957), in: Lietuvos istorijos studijos, T. 25.
 59. V. Tininis, Sniečkus. 33 metai valdžioje, Vilnius, 2000.
 60. Brigita Tranavičiūtė, Verslumo ir versliškos visuomenės formavimasis ir transformacijos Kaune XX a. 7-9-uoju dešimtmečiais, 2015, daktaro disertacija, Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas, 172 p.
 61. Liudas Truska, Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas, in: Lietuvos istorijos metraštis, 1988, p. 79-91.

62. L. Truska, Lietuvių verslininkų sąjunga ir verslų „atlietuvinimo“ sąjūdis, in: Istorija, 2003, nr. 58.
63. Tomas Vaiseta, Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964-1984), 2014, Vilnius,
64. Tomas Vaiseta, Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose (1944-1953 m.), in: Genocidas ir rezistencija, 2015, nr. 37, p. 47-65.
65. Tomas Vaiseta, Sovietinio veltėdžiavimo fenomenas kasdienybės praktikų ir jų trajektorijų požiūriu, in: Lietuvos istorijos studijos, 2012, t. 29, p. 111-126.
66. A. Venckus, Tarybų Lietuvos vartotojų kooperacija 1940-1953 metais, in: Ekonomika, 1965, T. 5, nr. 2.
67. Michail Voslenky, Nomenklatura: The Rulling Class of Soviet Union, London, 1984.
68. Regina Žepkaitė, Vilniaus istorijos atkarpa 1939-1940 m. Vilnius, Mokslas, 1990, 156 p.
69. Андрюхин, Е. А., Предпринимательская деятельность населения СССР в 50-80-е годы XX века, 2011, daktaro disertacija, Kurskas, 194 p.
70. Богданов, С. В., Хозяйственно-корыстная преступность в СССР 1945 - 1990 гг.: факторы воспроизводства, основные показатели, особенности государственного противодействия, 2010, daktaro disertacija, Kurskas, 594 p.
71. Болдовский К. Денежная реформа 1947 г. И Ленинградский партаппарат, in: Вестник Санкт-Петербургского университета. История, 2013, с. 175-183.
72. Фист Д. Коллективизация сельскохозяйственного сектора в прибалтийских советских республиках, in: Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований, 2014, с. 116-131.
73. Иванова, А. С., Государственная торговля на иностранную валюту в иерархии и культуре потребления советского общества. 1958-1991 гг., 2012, daktaro disertacija, Maskva, 192 p.
74. Карпенкина Я.В. Еврейское население и экономические преобразования в Западной Белоруссии, 1939-1940 гг, in: Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2016, с. 25-32.
75. Космачева Н. М. Необходимость и последствия денежной реформы 1947 г., in: Царскосельские чтения, 2016, с. 135-139.

76. Б.А. Куринов, Уголовная ответственность за хищение государственного и общественного имущества, Москва : Госюриздат, 1954, 120 p.
77. Кузнецова Н.В. Денежная реформа 1947 г. И население нижнего Поволжья, in: Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения, 2004, с. 26-31.
78. Г.А. Кригер, Ответственность за хищение государственного и общественного имущества по советскому уголовному праву, Москва : Издательство Московского университета, 1957, 208 p.
79. Клюев, Е. А, "Чёрный рынок" в послевоенном Ленинграде: 1945-1953 гг., 2011, daktaro disertacija, Sankt-Peterburgas, 212 p.
80. Лебедева, Е. С, Государственно-правовое регулирование производства и оборота алкогольной продукции в СССР: 1917-1985 гг., 2009, daktaro disertacija, Saratovas, 207 p.
81. Б.И. Леонтьев, Ответственность за хозяйственные преступления, Москва : Госюриздат, 1963, 189 p.
82. Лобач В. А., Сумко Е. В. Самогонщики и местная власть в социокультурном ландшафте белорусской деревни во второй половине 1940 — начале 1960-х гг., in: Labyrinth. Теории и практики культуры, 2020, с. 14-27.
83. Mertelsmann O. The private sphere in Estonia during Stalinism, in: Проблемы истории, филологии, культуры, 2007, с. 58-81.
84. Осипов, В. А, Частная хозяйственная деятельность в советской экономике в 1945 - 1960 гг.: На материалах Западной Сибири, 2002, daktaro disertacija, Irkutskas, 200 p.
85. Твердюкова, Е. Д, Внутренняя торговля и ее государственное регулирование в СССР: конец 1920-х - середина 1950-х гг. 2011, daktaro disertacija, Sankt-Peterburgas, 486 p.
86. Твердюкова Е. Persona non grata: частник в советской торговле на рубеже 1920-1930-х гг, in: Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина, 2010, с. 34-40.
87. Черняк В. Парышева Е, Рынок и базар: динамика фрагмента лексикона, in: Вестник Томского государственного педагогического университета, 2020, с. 104-111.

SUMMARY

Actuality of the research. During the 20th century Lithuanian nation had a various radical political and social changes to overcome. If we are taking a look into First Lithuanian Republic (1918-1940), it is obvious that a modern capitalistic society was about to grow. Anyway, coming to the period of occupation, it is getting more complicated to summarise vector of the growth of Lithuanian society.

In Lithuanian historiography tradition that was formed after recreating independence in 1990, there is a tendency of showing that Soviet reforms (political, social, economical) rapidly broken so called capitalistic way of life: free market and various forms of entrepreneurship. This image is popular even nowadays: there are a lot remembrances from the Soviet era, as it was a time without any capitalistic elements of everyday life left. It is one of the reasons why Soviet era is also portrayed as a traumatic experience for Lithuanian society: a time when political reforms (inspired by communist ideology) managed to push out any of capitalistic skills and knowledge of Lithuanian people. So called wild 1990's – a period of transition from socialistic to capitalistic society – in this context is understood as a result of traumatic reforms of Soviet occupation. Some of those new-built transition time businessmen are still seen as a personal illustration of social and economical violence of Soviet rule in Lithuania: a homo sovieticus person starts to run some business – with all the worst consequences of yesterdays Soviet occupation: bribery, tax evasion and an inhuman treating of its own workers.

The perception of a quick turn of a capitalistic Lithuanian society into socialistic is deeply problematic. Firstly, the market areas that were widespread all over the new Soviet Republic of Lithuania, is counterfactual to this image. Even if the variety of merchandise was controlled from above or some of the merchants, who have passed through the red line, were punished in some way, the market areas anyway survived as some capitalistic islands in the ocean of socialistic economy. Secondly, soviet cooperation units (for example an union of Soviet Lithuania's cooperatives) took a significant part of economy in the post war years – despite of being highly controlled by the soviet regime, these cooperative organisations had much more capitalistic leftovers than for example sector of economy that was ruled directly by the Soviet state. Thirdly, the fact that until 1947 there was a possibility to run a small business in Soviet Lithuania: even if officially there was a declaration of a victory of a socialistic ideas in Lithuania, some small private business units were still able to operate in the post war years. And finally – an illegal

economical practices in Soviet Lithuania.

Talking about those practices, somehow it seems comfortable to use a widespread term of black market. This term is not representative in the context of this research because usually it mostly contains only an illegal trade activities, while this research focuses on the other economical activities (like smuggling, moonshine production, prostitution and etc.) also. Talking about actuality of this subject, we have to declare that an illegal economical practices in Soviet Lithuania can be understood as an entrepreneurship of some people (or groups) whose everyday economical activities were seen behind the red line drawn by the Soviet regime. Entrepreneurship – is an actual subject of all the time, because we usually understand it as one of the main powers, ruling the world's history: from the earliest sightings of the trade in ancient history, to the complex ways of international corporative trade nowadays. Analysing the fate of people's entrepreneurship in the times when the ruling regime tries to overcome it – an actual subject.

This research is an attempt to answer the question about the circumstances in which an entrepreneurship of Lithuanian society was taken during the first decade of Lithuania's occupation, Stalinist years. It is an attempt to understand how an underground businessman can survive in a social-economical field that is highly dangerous for any illegal economical activity. This set-up gives a possibility to prognose two different ways. First – if the Soviet regime succeeds in overcoming people's entrepreneurship – loosing of the knowledge and skills that are necessary for entrepreneurship. Second – if the Soviet regime does not succeed in overcoming people's entrepreneurship – survival and even an improve of the entrepreneurship's skills and knowledge.

Nowadays, a reflection of underground entrepreneurship in Soviet times, is highly problematic. Because of natural causes, there are only very few witnesses of the First Soviet Occupation of Lithuania (1940-1941) and post-war period. Mostly, people who lived in Soviet era, remembers so called stagnancy era of Brezhnev – a period, when the rules of the game were already for a long time established. While memory of illegal economical practices in 1940s' is left virtually empty.

In our days, the memory of Soviet regime's fight against underground entrepreneurship is mostly portrayed by the remembrances of those successful soviet-time businessman, who made a start of their business in late Soviet times and continued it since then. While the unsuccessful stories of underground business – these who were finished in the GULAG camps – are left unknown: there are only very small knowledge about illegal economical

practices in Soviet Lithuania in Stalinist years. Also, there is a lack of knowledge when we are talking about some shameful activities: it is easy to imagine a person who remembers of its illegal business as selling homemade goods, but much more harder to imagine a former prostitute or moonshiner telling a story.

Also, there is a problem of understanding a role of people who were mixed up in illegal economical activities – their role in a context of sovietisation of Lithuania. From a patriotic perspective, every person whose activity was harmful for Soviet regime, was doing a positive impact on independence needs of Lithuanian nation. On the other hand, looking from a perspective of solidarity, it is highly doubtful that illegal entrepreneurs were heroes of their time. A negative look into Soviet domestic supply system, partly could be understood as a result of underground businessman actions. Finally, it is hard to believe that illegal businessman of Stalinist time (for example some moonshiners in village area) had any patriotic dedication of their own business: most likely, they tried to reach a success without any thinking of some political or national ideas. Only business.

We can conclude that illegal economical practices in Soviet times – a complex object with a need of analysis from a different angles. This subject is actual due to its ability of taking a look into the period of history as a traumatic experience of Soviet social and economical reforms and – at the same time – as an overcome of this traumatic experience via underground economical activity. Finally, it can be understood as a reflection of the people, who witnessed these both processes.

Problem of a definition. Now it necessary to made an agreement about some definitions, that will be used in this research. A definition ‘illegal economical practices’ is original but not authentic – in archive documents this definition was never used.

Author of this research agrees that it could be a way easier only to take a look into Soviet Criminal Code of Stalinist period, choose a chapter called ‘Economical crimes’ and write a dissertation about it. Anyway, there was no such a ‘Economical crimes’ chapter in Soviet Criminal Code: various criminal (by the look of Soviet regime) activities are spread over different chapter of Soviet Criminal Code. For example, the only chapter of Soviet Criminal Code that is hardly contain any illegal economical activity is ‘Military crimes’: if we agree that marauding is not an illegal economical practice. Even in the chapter ‘Crimes against persons life, health and dignity’ we can found one illegal economical practice – an illegal abortions (article 140 of Soviet Criminal Code).

Such a situation gives us an understanding that a formal juridical look into Soviet Criminal Code does not give a possibility to define illegal economical practices in Stalinist years. So, it is necessary to find some criteria, that will help to make this definition clear. Firstly, we need to start from word for word deconstruction of definition. 'Illegal' – we can understand something (some activity) being an opposite to an existing law system. What kind of law system? It is easily understandable from the subject of research – a Soviet law system: trying to analyse how some economical activities were under pressure during Soviet years – an economical activities that are not criminally persecuted nowadays – in a democratic capitalistic society.

On the other hand, some economical practices that were forbidden by Soviet regime are illegal (or partly illegal) even nowadays – but for some other reasons. For example, smuggling was understood not only as economical danger for domestic trade (as it is understood in our time) but also as some part of ideological problem. Also, some economical activities (for example plundering from factories) are illegal nowadays – and mostly for the same reasons as in Soviet period. So, narrowing a definition of 'illegal economical practices' only to those activities which became illegal in Soviet years, is not a right way: we are taking a look both into those activities, but also into economical practices that are illegal even in capitalistic society.

Returning to word-by-word deconstruction of a definition, we need to explain why such an unusual form of 'economical practices' were chosen. For example, a 'black market' or 'illegal business' were easily understood. So, why term 'economical practices' were chosen?

Such a decision was made as seeing 'economical practices' term much more wider than 'illegal business' and much more clear than 'black market'. For example, lets take a short look into prostitution: it is complicated to call it 'an illegal business' – most likely, it is only an illegal activity or practice – but not a business, if we understand 'business' as something with long time strategy, future perspectives and so on.

Anyway, 'illegal business' is one of the possible variations of 'illegal economical practices', but it is much more narrow definition: all the 'illegal business' belongs to 'illegal economical practices' but not all 'illegal economical practices' are complex enough to be called 'an illegal business'.

What about such a criminal activities as robbery or theft? The object of this research does not contain analysis of such a violent criminal activities – and here is an explanation: when we are talking about robbery, we understand that only one person (or group of persons) are satisfied after this activity is performed – a robber (or a group of them), while the others –

victim(s) – are not satisfied at all. When we are talking about speculation or illegal trade, situation is different: both sides of participants (speculators and their clients) are more or less satisfied after performance of the deal. Yes, maybe the speculator has made a killing and his incomes are much more higher than the real price of merchandise that were sold, but anyway, the client get the item he needs – even if he/she overpaid.

Now we come to such a problem: how to treat plunderers – people who were stealing from Soviet factories, shops and other official institutions? If we are using the same scheme as written above, we are finding an official institution as a ‘victim’ and a plunderer as a ‘violent criminal’ (like a robber): we can find out that there is no both sides satisfaction after plunder is performed – only plunderer is satisfied, not the institution. How to solve this problem?

We need to remember a fundamentality of Soviet system: ‘take what was taken’ (*grab nagrablenoe* – rus.) – a popular phrase from Bolshevik Revolution years in Soviet Russia – a good illustration: a rough economical reforms performed by Soviet regime, created a specific attitude of Soviet citizens to some part of property that was officially called a ‘socialistic property’. The problem of plunder in Soviet years lays on widespread ‘socialistic property’: when during few years of Soviet occupation, a lot formerly private property (shops, factories, land) became ‘socialistic’, an attitude of citizens could not change as quickly.

What is more – a complexity of plunder as an illegal activity: in most cases, a plunder it is only a moment, a part of a long chain of black market – an important one but not the only. Yes, there were some banal forms of plunder, when, for example, factory workers were stealing only for their own (family) needs. But mostly, looking into some massive plunders, we can understand that no person can solely use tons of salt, hundred metres of various cloths and so on. It is obvious, that these ‘big plunders’ were only the starting point of some more complex illegal trade scheme.

We can conclude – if we will ignore a plundering, we will not be able to understand majority of illegal economical activities as a lot of those are dependable on the sources that comes from plunderers who are stealing goods from official Soviet institutions. So, it is wrongful to understand plunderers as a ‘violent criminals’ (like robbers or thieves): their one-sided game against Soviet institutions, are both-sided when it turns to realisation of the stolen goods – and this realisation mostly create a possibility of an illegal trade.

The other problem is a attitude of this research towards corruption in Soviet system. It is important to mention that this dissertation does not contain

a full scale research of corruption in Soviet Lithuania. Anyway, some of the economical practices that will be analysed, are highly linked with corruption – but the aspect of corruption is analysed here only through its contact with illegal economical activities.

It is necessary to declare the operating-space of the research: from the title, it is clear we are talking about economical practices that were performed in territory of Soviet Lithuania, but what if some of those were started in Lithuanian SSR but finished in other Soviet Republic? For example, what if a speculator buys a merchandise in Lithuania but illegally sells it in RSFSR? Here we can find a simple solution: if one (or more) parts of the process belongs to Soviet Lithuania, we declare it as a worthy material for our research.

Object of the research. Illegal economical practices in Soviet Lithuania will be analysed here in three different approaches. We can note three main powers acting around this historical phenomenon: 1) Economical underground – these could be understood as active ones in the sphere of illegal economical practices (plunderers, speculators, smugglers, moonshiners and so on); 2) Soviet regime – as a force who is trying to stop economical underground's activities; 3) Witnesses of this fight or 'the other people' – these who did not participate actively in illegal economical activities and in the actions of Soviet regime as well.

The object of this research – co-operation of all these three acting powers mentioned above. Firstly, it is a fight – a fight between economical underground and Soviet regime. Secondly, it is a discourse – a propaganda dictated by the Soviet regime and dedicated mostly to witnesses ('the other people'), trying to impress them and get them by the Soviet side of the fight. Thirdly, it is an impression – an emotional look of 'the other people' to economical underground and its activities. All these three different approaches turning around illegal economical practices in the context of Sovietisation of Lithuania – the object of this dissertation.

Goals and tasks of the research. Main goals of the research are directly linked with acting powers mentioned above. 1) Analysing the fight between economical underground and Soviet regime; 2) Analysing attempts of Soviet regime to affect witnesses ('the other people') via various propagandic moves; 3) Analysing co-operation (or its absence) between economical underground and 'the other people' – witnesses of the fight between Soviets and economical underworld.

Goals should be divided into tasks. Analysing the fight between economical underground and Soviet regime we must solve these ones: 1)

Demonstration of various illegal economical practices and their evolution through the time; 2) Revealing politics of Soviet regime while trying to suppress economical underground, forming 'the red lines': what is permitted and what is forbidden; 3) Showing of different tactics used by economical underground for hiding their activities, evasion of the punishment; 4) Researching penalty practice of Soviet law dedicated to economical underground.

Main task while recreating attempts of Soviet regime to affect 'the other people' lays on showing how a negative image of economical underground was created by Soviet propaganda (we will use Soviet press as a source of analysis) and what kind of image was seen from the ego-documents of 'the other people' – witnesses of these events.

Analysis of co-operation between economical underground and 'the other people' can be divided into two tasks: 1) Demonstration of the different ways, how economical underground contacted with the rest of society; 2) Revealing how the rumours about the market situation and black market changes managed to spread through 'the other people'.

Methodology of the research. Various goals of the dissertation requests different approaches. If analysis of 'the fight' between economical underground and Soviet regime can be revealed through the simplest methods of historical research – a narrative method and a critical analysis of the sources – so for the second goal (an attempt of Soviet regime to affect 'the other people') it is necessary to use an analysis of a discourse. The third goal (the interaction and co-operation between economical underground and 'the other people') can be researched using all the methods mentioned above.

Chronology, periodisation and structure of the research. The beginning of this research's chronology – First Soviet Occupation of Lithuania in June 1940. The first period ends with the start of Nazi-Soviet war in June 1941.

The second period – so called 'post-war NEP' (July 1944 – end of 1947): a specific time from Soviet reoccupation of Lithuania (summer of 1944) to Economical reforms in USSR in the last days of 1947.

The third period – the late Stalinist period in Lithuanian SSR (1948-1953). Year of 1953 noticeable of death of Joseph Stalin and significant changes of Soviet regime are the finish line of the research.

Talking about structure of the research, we need to note that three parts belongs to the chronological revealing of the subject (by three periods mentioned above) and the fourth one is dedicated for analysing a public discourse formed by Soviet regime (we can virtually call it 'an attempt') and the attitude of 'the other people' towards economical underground (we can

virtually call it ‘a result’).

Conclusions. After finishing the research, we can note down a list of conclusions – what was discovered.

1. Immediately after Soviet occupation of Lithuania in June 1940, a free-market crisis in Lithuania started. In opposite with earlier free-market crisis (that happened in Lithuania three times in period of political crisis of 1938-1939), this one did not stop. What is more – it was getting more and more harsh after each new wave of Soviet reforms. Nationalisation, ruble as a new currency, opening an eastern border of Lithuanian SSR and a thousands of buyers coming from Belarusian SSR – all these were factors of chronic free-market crisis that soon turned into a supply crisis and a permanent deficit. In later years, free-market crisis were repeated in Lithuanian SSR several times and it is a proof of societies distrust in a ruling Soviet regime.
2. Since the first days of Soviet occupation of Lithuania, Soviet regime created a popular image of ‘speculation’ and ‘speculators’ via public space. These images had not only social-economic content but also political and ideological meaning. In some cases it even demonstrated an antisemitic thoughts of Soviet regime (for example publishing of ‘lists of speculators’ in summer of 1940). In the years of First Soviet Occupation of Lithuania (1940-1941) word ‘speculation’ usually was used for explaining free-market crisis and ‘sabotage’ of ‘former bourgeoisie’. In some cases, term ‘speculation’ was even used for describing a former authoritarian regime of Antanas Smetona. Image of ‘speculators’ was also getting wider: in the beginning, only various capitalists and active participants of free-market crisis could be marked as ‘speculators’ but soon – in the spring of 1941 – ‘kulaks’ also were merged into this definition, becoming a ‘speculators in rural area’. In short conclusion – terms ‘speculation’ and ‘speculators’ were the main instruments for declaring someone being a part of illegal economical practices in years of First Soviet Occupation (1940-1941). Speculation was understood as economical illegality in that period of time and by its public meaning (formed by Soviet regime) it was equal to capitalism and entrepreneurship.
3. From the fall of 1940, Soviets started to criminalize various economical practices in Soviet Lithuania. Speculation, that was only an undesirable action in the First Lithuanian Republic, now was treated as a high crime. In May 1941, Soviets announced of forbidding a wide list of other economical practices, a definition of ‘illegal

business' started to show up. At the same time, some harmful economical activities (for example, moonshining) were absolutely ignored by Soviets. This paradox gives a perfect illustration of the real priorities of Soviet regime in Lithuania: they decided firstly eliminate economical practices that were seen as more dangerous for Soviet regime (for example, speculation) but not those who were really harmful for society (for example, moonshining).

4. During Nazi occupation of Lithuania (1941-1944) social-economic crisis in Lithuania get worse. Nazi politics of requisitions, priority for Wehrmacht's needs, establishment of ration card system and Jewish merchants murdered during Holocaust – all these were reasons for deepening of domestic economical crisis in Lithuania. Townspeople were in the most problematic situation: because of the lack of food, they were forced to become a small-time speculators, periodically travelling to rural area and buying products from villagers (this action in public sphere was joked as 'town's and village's relations'). Using Nazi period Lithuanian press as only source, gives a clear image of widespread various forms of economical illegality under Nazi rule in Lithuania. Nazi regime's attitude to illegal economical practices was similar as Soviet's: totalitarian regimes tried to control all the needs of the societies they ruled – even the needs of basic food products.
5. After Soviet reoccupation of Lithuania in 1944, Soviets established ration card system (as in whole USSR). Anyway, for first post-war years there was small private entrepreneurship allowed in Lithuanian SSR (as well as in other territories Soviets occupied or annexed in 1939-1940). It seems like a paradox: at a same time there was highly controlled ration card system and virtually uncontrolled small private business in Soviet Lithuania – by some means, this period can be titled as a 'post-war NEP'. An existence of legal private business in Soviet Lithuania was finished in the beginning of 1947, when by the order of Council of Ministers of LSSR it was forbidden. It is important to note that small private business in Lithuanian SSR was not eliminated by high taxes or concurrency of state-controlled trade: only a harsh order from Soviet government stopped legal private business in Lithuania. The existence of legal entrepreneurship in 1944-1947 is explained by pragmatic needs of Soviet regime: while official Soviet trade was not enough strong after losses of the war, the private business was allowed. When official Soviet trade got stronger – private entrepreneurship was immediately closed down.

6. Ration card system that functioned in Lithuanian SSR from reoccupation (summer of 1944) to very end of 1947 was an open space for various forms of corruption, plundering, jobbery. At the same time Soviets renewed system of requisitions in Lithuania: this whole process had a lot of unsolved problems – lack of necessary infrastructure, massive plundering of goods in different levels of requisition systems. Products, that were stolen from state`s organised system`s of requisition, finished their way in a black market – it were sold to consumers in much more expensive price. Problem of mass plunder from official institutions in 1944-1947 Soviet Lithuania became a political danger for a Soviet regime. If during the First Soviet Occupation (1940-1941) the main form of economical illegality was a speculation, then during first three years of Second Soviet Occupation (1944-1947) a mass plundering epoch has started.
7. In a Soviet public discourse in first post-war years (1944-1947) there was an image portraying various forms of widespread economical illegality as a remains of Nazi occupation. During years, this way of explaining social and economical problems of society became illogical. The new turn of public discourse – declaring the core of problem as former capitalists getting a responsible positions in official state`s or co-operative institutions. Soviet regime could not confess that the main reason of growing black market is Soviet ideology itself.
8. Even since the beginning of Second Soviet Occupation of Lithuania, there were some cases of unusual economical activity that was performed by official institutions of Soviet state (so called ‘socialistic sector of economy’). For example, some of the institutions made unformal supplies for additional (un-official) payment for workers or even permission to ‘take away’ some part of production for selling it in black market. Another popular form of such a illegal economical activity of ‘socialistic sector of economy’ – taking private orders from people (or in some cases – from other organisations, but in un-official way). This part of economical illegality sometimes got public: but in those rare cases it was portrayed as ‘speculators under a title mark of artel’ problem – so in a public discourse Soviet tried to vulgarise it, not showing these cases as being symptomatic for Soviet economical system. In the years of collectivization, this phenomenon become even more widespread: cases of so called ‘breaching of kolkhoz`s constitution’ demonstrated only the most impudent forms of illegal entrepreneurship inside the ‘socialistic sector of economy’ – but not

the all possible forms.

9. In December 1947, Soviets performed two major economical reforms: a currency reform and abolition of ration card system. In a public way Soviets declared their belief that reforms will be 'a gravestone of speculation' and all the supply problems of 'honest Soviet citizens' will be soon and finally solved. These visions were far away from reality: during the days of currency reform, there were mass jobbery; 'a speculative elements' could convert a major part of their savings via various corruption schemes; when 'an open trade' started, the same speculators managed to empty the shelves of Soviet shops. 'An open trade' led to some serious supply problems: in Spring of 1948 there were a shortages of even bread in Vilnius shops. Some of the Soviet merchants tried to restrict selling of goods (for example, selling only for 'familiar buyers') – these initiatives were treated as 'breach of principles of an open trade' and criticized by Soviet officials. 'An open trade' turned into a permanent deficit.
10. If in years 1946-1947, during a famine period in some regions of USSR, Lithuania due to its agriculture potential (not yet destroyed by Soviet reforms) was popular among 'people in need' from other Soviet republics, in the years 1948-1953 situation changed a little: buying 'rural goods' (mostly food) in Lithuania and selling it in other republics or major cities (for example Ryga or Leningrad) was a popular economical practice for Lithuanians. This phenomenon, from the perspective of Soviet regime, was treated as illegal – as a form of speculation. Illegal economical practices in a paradoxical way helped to integrate Lithuania in a social and economical way into Soviet sphere: agriculture goods from a fertile region flowed to industrial 'old Soviet republics' and backwards – in a rucksacks of speculators – some industrial goods travelled to Lithuania, now becoming a part of a new 'Soviet' everyday life of Lithuanian people.
11. Cooperation of plundering and speculation was the main illegal economical practice in a meantime. Anyway, there were a long list of various less common illegal economical practices in Stalinist time Lithuanian SSR: illegal producing of goods; moonshining; illegal abortions; illegal medical practice; prostitution; illegal transportation services; beggary and etc. People who were mixed up in illegal economical practices could get under criminal persecution – but that was not the only way of fighting them. They could get fine penalty, they could be forced to give a written promise to never repeat that

economical practice. Looking into parole politics formed by the Presidium of Supreme Soviet of LSSR, after a short imprisonment ‘economical criminals’ could be released on parole – it proves an idea, that for some Soviet officials in Lithuania, illegal economical practices does not seemed as a high crime (unless it is a gigantic case of plunder or bribery).

12. Officials of Soviet regime in Lithuanian SSR could not find any effective methods of minimizing part of illegal economy. Law acts of Soviet institutions in most of the cases were formal, repeated itself numerous times, almost never proposing original solutions. Usually, after discovering some giant case of economical illegality, the final results were easy to predict: some people will be sent to hard labour camps, some Soviet officials (who ‘overlooked’ a problem) maybe will have reprimand for their work, a wide list of institutions will get an order to ‘control’ some problematic processes. Even massive lawsuits claimed in Soviet courts were not fully paid back – after some years, these lawsuits were dismissed. All these circumstances slowly led Soviet economical system to a catastrophe.
13. It is impossible to fully summarize an attitude of Lithuanian people to illegal economical practices. Surely, there were some negative positions declared (for example, ‘people in need’ whose situation became even more harsh due to black market or people who were loyal to Soviet regime and its politics), but taking a look into majority of the eco-documents and archival sources, a neutral point of view seems to dominate. Market crisis that repeatedly occurred several times in the beginning of the 1950s` gives an image of societies positive attitude to some ‘episodical speculation’: as a normal way of living in Soviet system. A small plunder is also seems like a too massive phenomenon to be understood as an immoral or criminal action. These examples demonstrate a dominating attitude of Soviet Lithuanian people towards illegal economical practices: only a short decade of life in a Soviet system has changed people`s moral priorities – and the main reason of such a mental fracture – undoubtedly – an inhuman Soviet ideology.

CURRICULUM VITAE

Darius Indrišionis
dindrisionis@gmail.com

Education:

2018-2024 PhD studies: Doctoral studies at the Faculty of History (VU) and the Lithuanian Institute of History.

2016-2018 Master studies: MA in History at the Faculty of History (VU).

2012-2016 Bachelor studies: Bachelor of History at the Faculty of History (VU).

Conferences:

2020 – international conference „The history of violence against woman: from theoretical to empirical perspective”, in Vilnius, Lithuania.

2021 – international conference „Bridges in the Baltics“, in Vilnius, Lithuania.

Languages: English – C1, Russian – C1, Lithuanian – native.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. D. Indrišionis, „Grobis atsidūrė turguje“: grobstytojų tipologija, nelegalaus realizavimo schemos ir baudžiamoji praktika 1945-1947 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2021, T. 48, p. 70-88.
2. D. Indrišionis, „Spekuliacijos“ ir „spekulantų“ samprata Lietuvos SSR 1940-1941 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2023, T. 51, p. 102-122.
3. D. Indrišionis, „Jie elgiasi kaip žydai“: antispekuliacinė propaganda ir „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas Lietuvoje 1941-1944 m., in: Genocidas ir rezistencija, 2020, 2 (48), p. 7-26.
4. Darius Indrišionis, Nubausti negalima, pasigailėti: malonė mirtininkams Lietuvos SSR 1954-1990 m., in: Genocidas ir rezistencija, 2019, nr. 45, p. 108-127.
5. D. Indrišionis, Nelegalių ekonominių veiklų ir kovos su jomis vaizdiniai lietuviškoje spaudoje 1938-1940 metais, in: Lietuvos istorijos studijos, 2020, T. 46, p. 82-99.
6. D. Indrišionis, Sovietų režimo santykis su naminio alaus gamyba ir pardavinėjimu Šiaurės Lietuvoje XX a. 5–6 dešimtmečiais, in: Genocidas ir rezistencija, 2023, 2 (54), p. 91-111.

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt
Tiražas 12 egz.